

VADERLANDSCHE VOLKSBOEKEN

EN

VOLKSSPROOKJES

VAN DE VROEGSTE TIJDEN TOT HET EINDE DER 18^e EEUW

DOOR

DR. G. D. J. SCHOTEL

Gysbers & Van Loon

1975

Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18^e eeuw

door

G. D. J. Schotel (1807-1892)

Dr. Schotel was een man, die, zoals het Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek vermeldt, zeer veel boeken heeft geschreven.

Zijn werkzaamheden betroffen vooral het maatschappelijk leven van ons volk in de ruimste zin. Hij beschreef het volksleven in allerlei schakeringen en één van zijn belangrijkste werken is wel zijn "Vaderlandsche Volksboeken en Volkssprookjes", waarvan nu een ongewijzigde herdruk is verschenen.

In het eerste deel beschrijft Schotel de Almanakken, Prognosticaties, Planeet- en Toverboeken, Schoolboeken en -prenten, Kaartleggen, Waarzeggen uit koffiedik.

Het tweede deel behandelt de Ridderromans, Romans aan mythologie en geschiedenis ontleend, Sproken en kluchten, Reizen, Overzettingen der Klassieken, spreken- en raadselboeken, Volksboeken over en voor vrouwen, Liefdesgeschiedenissen, roversromans, Godsdienstige volksboeken, Geestelijke-, straat- en bakerliedjes, Sagen en sprookjes.

Er is in het Nederlandse taalgebied geen ander werk, dat de stof zo uitgebreid (en zo interessant en vlot geschreven) behandelt. De belangrijkheid en zeldzaamheid van dit werk, heeft de uitgeefster doen besluiten een ongewijzigde herdruk te laten verschijnen, bevattende 661 bladzijden en 96 illustratie's naar oude prenten en houtsneden en register.

Beide delen zijn nu in één band verenigd. Wij zijn ervan overtuigd, dat velen, wier interesse uitgaat naar oude kinder- en volksboeken, dit werk vaak ter hand zullen nemen.

VADERLANDSCHE
VOLKSBOEKEN

EN

VOLKSSPROOKJES

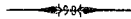
VAN DE VROEGSTE TIJDEN TOT HET EINDE DER 18^e EEUW

DOOR

DR. G. D. J. SCHOTEL

Almanakken, Prognosticatie, Planeet- en Tooverboeken, Schoolboeken, Prenten, Comoedie-
boeken, Ridder- Geestelijke- Roover- Geschiedkundige Romans, Arcadia's,
Brieven, Reizen, Geestelijke en wereldlijke Liedekens, Kluchten, Sagen, Sprookjes enz.

EERSTE DEEL.

Gysbers & Van Loon

1975

ongewijzigde herdruk der uitgave van 1873

A A N

HARE KONINKLIJKE HOOGHEID,

WILHELMINA FREDERIKA ANNA ELIZABETH MARIA,

GEMALIN VAN Z. D. H.

WILHELM ADOLPH MAXIMILIAAN CAREL, VORST VON WIED,

Geb. Prinses der Nederlanden.

Koninklijke Prinses!

De Bijbel was in vroegere dagen het voornaamste boek, waaruit de Nederlandsche Jeugd op de scholen en in de huisgezinnen onderwezen werd; driemaal daags vereenigde zich het gezin en schaarde zich rondom dat Boek der Boeken, waaruit de vader dan voorlas, die deze huisselijke godsdienstoefening met een kort gebed, waarmede hij ze ook had aangevangen, sloot.

Maar toch, beide, ouders en kinderen, hadden nog andere boeken tot ontspanning van den dagelijkschen arbeid. Des avonds waren zij gewoon zich aan den gezelligen haard (onze tegenwoordige uitspanningen kende men toen nog niet) te scharen, en dan las vader uit het boek van Cats, de reizen van Mandevijl of Schouten, of uit het een of ander volksboek voor, of vertelde oude sprookjes; en dan

“Blonken d' oogjes van verlangen,
Bleef men aan zijn lippen hangen,
Deelde men in 't lot der helden,
En schoon d' uren henen snelden,
Nimmer deed men d' oogjes toe,
Nimmer werd men 't hooren moê.”

Het is over deze boeken en sprookjes, dat dit boek handelt, en ik waag het Uwe Kon. Hoogheid te verzoeken, in Hare verbeelding eenige oogenblikken in zulk een huisselijk kringetje te toeven, om over

en uit die oude boeken iets te hooren voorlezen of naar een sprookje te luisteren. En onder het lezen en hooren (ik twijfel er niet aan) zal Uwe K. H. gewis het groote voorregt meer en meer waarden, dat Zij leeft in een tijd, waarin in 't algemeen betere boeken het volk in handen gegeven en nuttiger sprookjes aan de kinderen verteld worden; doch het tevens betreuren, dat met die oude boeken en vertelsels ook de eenvoudigheid en huisselijkheid verdwenen zijn; betreuren dat zelfs het Boek, dat onze vaderen dagelijks onderzochten, zoo zelden door ons en onze kinderen geopend wordt; dat velen in alles belang stellen, behalve in den inhoud van dat Boek, en helaas! de woningen geen tempels meer kunnen heeten, waarin de vaders priesters en de moeders priesteressen zijn, en het dienen van God de hoogste lust is.

Zulk een tempel zij Uw Huis, Prinses! dan gewis zal God Het zegenen en Het bloeijen tot in lengte van dagen, en Gij en Uw Vorstelijke Gemaal en Uw Kind, dat Gij in het beginsel aller wijsheid, de vrecze Gods, zult opvoeden, en allen die het later zullen bewonen,

ondervinden dat zij (het zijn de woorden van een onzer oude zangers)

“Die den Heere vreezen en Hem dienen alleen,
Zullen smaken Zijnen vrede, worden verhoord in hun gebeên,
Zullen genieten alle heil, dat God in Jezus geeft.
Die in Hem gestorven is, ook in Hem eeuwig leeft.”

God geve U en den Uwen dit te ondervinden! Zulks is de wensch
van den grijzen leeraar, die zich eerbiedig noemt

Koninklijke Prinses,

Uwer Kon. Hoogheids Ootmoed. Dienaar,

LEIDEN, *Februarij* 1873.

Dr. G. D. J. SCHOTEL.

VOORWOORD.

“Eene nieuwe onderneming van belang (dus lezen wij in een der jongste nummers onzer Vaderlandsche Letteroefening) is door den Haarlemschen uitgever, den Heer A. C. Kruseman, op nieuw op touw gezet, — een werk nl., dat de *Vaderlandsche Volksboeken en Volksprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw* zal behandelen. Het denkbeeld is benijdenswaardig-schoon. Voor zoo ver wij weten, is het zijne geboorte verschuldigd aan 't genie van Napoleon I, die wenschte te weten wat 't volk las, en die aan den bekenden Nisard de taak opdroeg, om dit te onderzoeken. Deze lei de resultaten van zijn onderzoek neêr in een geschrift, dat hij den franschen Keizer aanbod onder den titel van “*Les livres populaires*”. Van dat oogenblik af begon men te begrijpen, welk eene onschatbare bron voor de kennis van 't volksleven de populaire volksliteratuur is.

“Geen wonder dat de Heer Kruseman, wiens uitgaven de blijken dragen, dat zij van eene schoone en grootsche gedachte uitgaan, in deze dagen van opgewekt nationaliteitsgevoel het plan opvatte, om ook aan ons land een werk te geven, dat de eigenaardigheden onzer voorvaderlijke zeden op de meest oorspronkelijke wijze schetsen zou.” —

Die Heer Kruseman meende die moeilijke taak aan mij te moeten opdragen. Ik heb haar aanvaard, schoon niet onbewust van de zwaarigheden en moeilijkheden waarmede ik zou te kampen hebben. Welk een kostbare schat toch van almanakken, prognosticatie-, planeet- en tooverboeken, schoolboeken, prenten, comoedie-boeken, ridder-, geestelijke en geschiedkunige romans, Arcadia's, brieven, reizen, geestelijke en wereldsche liedekens, kluchten, sagen, sprookjes en andere curieuse

VOORWOORD.

boekskens was er voor het zamenstellen van zulk een volks-spiegel niet noodig; welk eene uitgebreide belezenheid en grondige kennis van oude gebruiken en zeden werden er niet toe vereischt! En toch, ik herhaal het, ik aanvaardde die taak, steunende op eenige sedert vele jaren verworvene kennis, en op de hulp mijner talrijke vrienden.

Ik heb mij tot nu toe in de laatsten niet bedrogen. De openbare en particuliere bibliotheken werden mij ontsloten, de gevraagde ophelderingen mij gegeven, de teekenen mij ten dienste gesteld; en onder allen, die mij in mijnen moeilijken arbeid schraagden, was mijn vriend Van Bonga de voornaamste, terwijl ook de eerste en tweede bibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek te 's Hage mij nimmer in verlegenheid lieten.

Ik weet het, mijn arbeid op dit veld van letterkunde is verre van volkomen; honderden boeken moeten ongelezen, honderden sprookjes onverteld blijven; maar ik heb toch, hoop ik, den eersten steen tot een gebouw gelegd, aan welks stichting niemand voor mij heeft gedacht, — het eerst de spade gezet in een nog niet ontgonnen akker. Dit deel is de eerste vrucht van mijnen arbeid. Het behandelt de Almanakken, Prognosticatiën, Toover- en Schoolboeken, en eindigt met de Schoolprenten, van welke laatsten eene aanzienlijke menigte mij door den beroemden bibliograaf Frederik Muller met de grootste bereidwilligheid werd ter leen verstrekt.

Het tweede zal over Volksboeken en Sprookjes handelen. Mogt ik ook bij de bewerking van deze de ondersteuning mijner landgenooten ondervinden, en zij niet karig zijn met mij uit hunne bibliotheken volksboeken te verschaffen en sprookjes en sagen mede te deelen, die zij kunnen gissen, dat mij onbekend zijn gebleven!

En nu eindig ik deze Inleiding met nog eenmaal de toegevendheid mijner lezers in te roepen, die ik gevoel meer dan ooit te behoeven, en tevens mijne landgenooten dringend, in 't belang der kostbare onderneming van den Uitgever, aan te bevelen zich een werk aan te schaffen, dat eene gaping aanvult in de geschiedenis onzer vaderlandsche letterkunde.

INDEX.

HOOFDSTUK I.

ALMANAKKEN.

Woordafleiding en beteekenis; van wanneer zij dagteekenen, bl. 1, 2. — De oudste almanakken in ons vaderland, bl. 2, 3, 9. — Kerkelijke almanakken met roode letters, bl. 4. — Een dusdanige, zeer opmerkelijke, uit de 15^e eeuw, bl. 5, 6, 7, 8. — De Scaepherders-almanak of kalengier, bl. 9, 10; eigenaardige inhoud er van, sterre- en geneeskundige bijzonderheden, bl. 11—19; in wat hoog aanzien hij stond, bl. 19. — Almanak van Magirus; inhoud, proeve van bewerking, bl. 20, 21. — Schrijf-almanakken; oudheid, inhoud, bestemming, bl. 22—25. — Almanak-drukkers, kramers-debiet, bl. 25, 26. — Zij werden eertijds vereerd aan het bestuur der steden, bl. 26. — Beschrijving van een Antwerpschen almanak van 1556, bl. 26, 27; van een prognosticatie en almanak van 1555, en van een dito, zeer merkwaardige, van 1598, bl. 28, 29. — Plak-almanakken; uitgebreide verzameling daarvan ter Koninklijke bibliotheek te 's Hage, bl. 29, 30. — Gulden eeuw der almanakken; de Enkhuijzer en Amsterdamsche, bl. 31, 32. — De Gregoriaansche almanakken komen in zwang; verbetering er van door de uitvinding der verrekijkers, bl. 32, 33. — Eeuwigdurende almanakken, bl. 2, 78; die van Metius, bl. 33; huone uitvoerige beschrijving, bl. 34—38. — Eeuwigdurende almanakken op tabaksdoozen, bl. 39. — Hoog aanzien, veelvuldig gebruik der almanakken, bl. 27, 31, 32. — Zeer merkwaardige almanak van Casper Coolhaes, bl. 39—42; Coolhaes waarschuwing tegen de bestaande inrigting en het misbruik der almanakken, bl. 40—44. — De Bredasche almanak van Jan van Vliet, verrijkt met een aantal Friesche spreekwoorden; algemeene aanmerkingen omtrent de overige almanakken, bl. 44—47. — De (oudste) comptoir-almanakken, bl. 47, 59. — Almanak van Van Nijerop, bl. 48, 59. — De Stichters-almanak, die van Saegmans

INDEX.

en meer andere, bl. 49—51. — Merkwaardige almanak te Leiden; die van Saegmans te 's Hage, bl. 53, 54. — Vervolg van de Amsterdamsche almanakken der 17^e eeuw, waarin doolhoven, tamboerswensen; burgerlijke en schutters-wacht-almanakken, bl. 54—57, 60. — De chronieken in sommige almanakken, bl. 57, 58, 59. — Doctor Antonio Magino komt op den titel des almanaks. Merkwaardige Alkmaarsche almanak, bl. 60, 61. — Dordsche almanak uit de 17^e eeuw van Francisco Travaille, bl. 61. — De Roomsche Uijlenspiegel van Jac. Lijdius en verdere Delftsche almanakken, bl. 62, 63, 64. — Utrechtsche almanak, op den titel de beeldtenis van D. Ambros. Magnus, 65, 66. — De Haagsche almanak, bl. 67, 68. — Friesche, Leeuwarder almanakken, bl. 67—69. — Leeuwarder tamboers-almanak. Sneeker almanak, bl. 70, 71. — Harlinger, Workummer, Heerenveener, Yloter almanakken, de laatste met prognosticatie en eene beschrijving van het vagevuur, bl. 72—76. — Jouster almanak, bl. 77. — Ackrumer, Draechster, Billants, Oudkerckster almanakken, met bijgevoegde raadsels, bl. 78—82. — Groninger almanak der 17^e eeuw, bl. 83. — De Kuyjpers-almanak, bl. 84, 85. — Algemeene aanmerkingen over de almanakken der 17^e eeuw, bl. 85, 86. — De almanakken der 18^e eeuw onderscheiden zich, met enkele uitzonderingen, weinig of niet gunstiger van de vroegere; de Haagsche Princelijke en Koninklijke almanakken, de Vrouwen-almanakken en anderen. Invloed der Fransche revolutie op de almanak-literatuur, bl. 87—93.

HOOFDSTUK II.

PROGNOSTICIËN.

Verklaring van hun ontstaan en hooge waardering; aard en vorm, bl. 94, 95. — Die van Moerbeeke en Joh. Cario, bl. 95, 96. — Gebed voor de prognosticatie, bl. 96. — Valsche profetiën, bl. 97. — Meter Herry's Satire op de prognosticatie, a^o. 1500, bl. 98, 99. — Horoscoop van Karel V, profetiën hem betreffende van Alonso Fresant, bl. 100—102. — Bloeitijd der prognosticatiën, bl. 103. — De kometen beschouwd als verkondigers van Gods toorn en voorboden van jammer en ellende; Nic. Bazilius, de Laet, Gisb. Cocq, Clavius, stijven het volk in dien waan, bl. 104—108. — De kometen van 1531, 32, 33, 39, 72, 73, evenzoo verklaard; ook die van 1578 en 1613, bl. 109—114. — Beschrijving dezer komeet door versch. geleerden, meê door Cats; Baudartius oordeel, bl. 115—119. — Visioenen in de lucht ten jare 1646, 1651, 52, 61 en 1664, bl. 120—122. — De Utrechtsche Hoogleeraar J. G. Graevius treedt op en bestrijdt het algemeen bijgeloof hieromtrent; Gijsb. Voetius zijn heftige tegenstander, bl. 123. — De komeet van 1680; verschillend oordeel er over van Mulerius, Jansz. Twist, Cocq, Graevius, Bekker, Makreel, bl. 121—128. — De kometen van 1743, 56 en 63; het bij-

INDEX.

geloof houdt stand, waartoe ook Ludeman het zijne bijdraagt; nog in deze eeuw niet uitgestorven, bl. 129. — De Paus en de kometen; vermeende excommunicatie-bulle van Calixtus III, bl. 129—131.

HOOFDSTUK III.

HOROSKOOPTREKKEN, HANDKIJKEN, KAARTLEGGEN, WAARZEGGEN UIT KOFFIJDIK, ENZ.

Oorsprong, oudheid, algemeenheid van dit bijgeloof; Melancthon's horoskoop; de planeetlezer Ludeman, bl. 132—134. — Hoe door Ludeman een horoskoop getrokken werd, bl. 135; zijn observatorium, bl. 136, 137. — Ludeman's vriend en kunstbroeder Franc Lievensz. Kersteman, bl. 137. — Geschriften over de kunst van horoskooptrekken; klagten over het toenemend bijgeloof, bl. 138, 139, 144. — Het rad van Avontuur en andere volksboekjes; bl. 139, 140. — De chiromantie of handkijkerij; handkijkers, bl. 141—144. — Meerdere superstitieuse praktijken; het kaartleggen, kaartlegsters, waarzeggerij uit koffijdik, bl. 145—147. — Recept om den Steen der Wijzen te vinden, bespreking van 't vuur en de wigchelroede, bl. 147—151. — Doctor Faust, zijne levensgeschiedenis en uiteinde, de sagen hem betreffende, de Faust-literatuur, bl. 152—161. — Magie; volksboeken hierover, bl. 161—165; goede en kwade dagen en loterijbriefjes, bl. 166, 167. — Een merkwaardig zeldzaam handschrift der 15^e eeuw, bl. 168, 169. — Hekserij, heksenprocessen; geschrijf vóór en tegen; Bekkers betooverde wereld, bl. 170, 171. — Het volksonderwijs der 17^e eeuw werkt dit bijgeloof in de hand; Corn. Ponderoyen, Petr. de Witte, Sim. de Vries, bl. 171—173. — Jacob Valck bestrijdt het, bl. 174, 175. — Formulier van duivelbezweering, bl. 175. — Voorbehoedsel tegen tooverij, bl. 176. — Reeks van geschriften vóór en tegen de magie, bl. 177—180. — De heksensabbat, bl. 181—183. — Veldslag tusschen een christen en een duivel; de duivel te Haarlem, bl. 184—186. — De duivel in 't rasphuis te Amsterdam, bl. 187. — Mirakelen van St. Rasmus, bl. 188, 189. — De hovaardige duivel in de dienstmaagden, bl. 190—194. — Verschijningen van witte wijven, van Maria en van Engelen; tegenschriften, bl. 194—196.

HOOFDSTUK IV.

SCHOOLBOEKEN, SCHOOLPRENTEN.

De scholen, de schoolmeester, het schoolgebouw, de scholieren van den vroegsten en later tijd, bl. 197—200. — De oudste leerboekjes, abcedariën, bl. 200. —

INDEX.

Die dietsce Catoen en andere schoolboekjes, bl. 201 en 202. — De zorg voor goede manierlijke zeden, bl. 203—210. — Verandering door de Hervorming in het schoolwezen gebragt, bl. 211—214. — De Haneboeken, groote en kleine, bl. 214—217. — De Embder bedinghen, de Spieghele der jonghers, Lowys Porquin, de historie Davids, bl. 218—223. — De historie Josephs en die van den Verloren Zoon, bl. 224—231. — Blancefleur, Amadis van Gauwelen en Fortunatus beursje, hoedje, bl. 232—238. — Vervolg der schoolboeken, bl. 238. — Schriftuurlijk schoolboekje, het boek der geslachten, bl. 239, 240. — Een schoolgebed, bl. 241. — Brievenboeken, onderrichting in brievenstijl, bl. 242—245. — Gemeene Zendbrieven, kermisbrief, bl. 245—247. — Brieven voor op de Hoogtijden des jaars, bl. 248. — Reeks van dergelijke boekjes en hunne auteurs, bl. 248—250. — Titelboeken, onderrigt in 't vaersen dichten, bl. 251, 252. — Onderwijs in de geschiedenis: de Spaensche tyrannye, bl. 252—255. — Spiegel van der Calvinisten Tyrannye; die der Fransche Tyrannye, bl. 255—260. — Pennekunst, de Fenixen in deze kunst, bl. 261—266. — Het stokje van Lacedemonië, schrijftafel, bl. 266, 267. — Cijferkunst: Bern. Stockman, Ab. Wassenaar, Bartjens en anderen, bl. 268—272. — Bartjens Cijferboek met portret, bl. 278, 274. — Mathematische vermaaklijkheden en liefhebberije, bl. 275—277. — Onderwijs in de leer van den Catechismus, bijbellezing, geestelijke queeckerye en andere leerboekjes, bl. 278, 279. — Onderwijs in de fraaije kunsten en wetenschappen; de modezucht berispt, bl. 280. — Prenteboeken, Sinnebeelden van de spelen der kinderen, Nieuwjaarsgifte aan de jeugd of 36 ambachten, bl. 281—284. — Vervolg der prenteboeken, bl. 285, 286. — Kermis- en St. Nikolaasprenten; Nieuwejaarsprenten, bl. 286—288. — Bijbelsche en ongewijde historieprenten, bl. 289—291. — Prenten over de natuurlijke historie; leeuwen, visschen, vogels, bl. 292—293. — Kinderspelen, die van den mannelijken leeftijd; de vrijagie van Krelis en Maartje van Oostzaen, bl. 294—296. — De historie van Jan Klaasz., van Jan de Wasscher, Urbaan en Isabel, trap der jeugd en des ouderdoms, bl. 297—300. — Prenten van het herder-landleven; sentimenteele prenten; spotprenten op de hooge kapsels, bl. 301, 302. — Kermisprenten: Jan Claassen, Tetjeroen, Steven van der Klok, Cloris en Roosje; het uilen- en ganzenbord; boeren-Friesche prenten, bl. 302—304.¹

¹ De aantekeningen volgen aan het slot van deel II.

LIJST DER PLATEN.

	Bladz.
Titelprent van een Scaepherders kalengier uit den aanvang der 16 ^e eeuw	9.
Drie plaatjes boven maanden, voorkomende in den Scaepherders kalengier.	11, 12.
Figuur van de twaalf teekenen, in genoemden almanak	13.
Figuren om te weten wat aderen een mensch heeft om bloed te laten, aldaar	14.
Prent om te weten hoeveel de maan achter de zon of vóór is, <i>ibid.</i>	16.
Afbeelding van Mercurius, in bovenstaanden almanak	17.
„ van die onder Mercurius geboren zijn, <i>ibid.</i>	18.
Lithographische afteekening van een plak-almanak van 1525	28.
Een genummerde duim tot waarzegging, (uit den Eeuwighen handkalender.)	34.
Schijf tot vinding van het guldengetal, (uit een ouden almanak.)	38.
De Frijsche almanak-kramer Fobbe Korst, (uit den Bredaschen almanak van 1664.)	45.
Titelpl. voor den Stichters-almanak. Portret van Dirk Rembrandsz. van Nierop.	49.
Prentjes bij de maanden des jaars, uit almanakken der 17 ^e eeuw.	52, 53, 54, 55, 61, 86.
Prentje uit een tamboers-almanak der 17 ^e eeuw.	57.
De Koning van Frankrijk, Maastricht aantastende, (uit een chro- nyk der 17 ^e eeuw.)	58.
Belegering van Naarden door den Prins van Oranje (1673)	58.
Don Antonio Magino, (uit den opregten Italiaanschen waarzegger.)	59.

LIJST DER PLATEN.

	Bladz.
Een waarzegger of sterrekijker, (uit een Practica van 1665.) . . .	64.
Portret van A. Magnum, (uit de Vaeckverdrijver).	66.
Een maan- en sterrekijker, (uit den Oprechten Leeuwarder almanak van 1672.)	68.
Claes Pilkes de Graad, ingenieur en landmeter der 17 ^e eeuw. . .	72.
Afbeeldsel van den auteur van den Heerenfeenster almanak. . .	73.
Portret van Dr. Petrus Baardt, (uit den Oprechten dubb. Heerenfeenster almanak).	73.
Afbeeldsel van Sjoerd Hajes, liefhebber der mathem. konsten (1694)	76.
„ van Jouw (1671).	77.
„ van Ackrum, (uit oude Friesche almanakken.)	78.
Voor een Kuypers-almanak der 17 ^e eeuw.	84.
Voorstelling van de barmhartigheid, (uit den Patriotschen almanak.)	93.
Spotprent op de prognosticatie van Meter Herrij (portret)	98.
Afbeelding van een eclips (a ^o . 1500 geprognosticeerd)	99.
Alonso Fresant, prognosticerende, (uit een Prognosticatie van den jare 1518.)	100.
Afbeelding van de komeet van 1578	111.
Tafereel van de ontzettende gevolgen (?) eener komeetverschijning.	113.
De planeetlezer Joh. Christ. Ludeman	134.
Fac-similé van een horoskoop (Ludeman)	136.
Het rad van avontuur, (uit het Kabinet en Geluksrad.)	140.
Handkijkerij	141.
Doctor Faust, (uit een volksboek.)	155, 156.
Duivels, — de heksensabbat.	182, 183.
De duivel te Haarlem, (uit een oud volksboek.)	185.
„ „ in 't rasphuis te Amsterdam, (uit een dito.)	189.
De hovaardige duivel in de dienstmaagden, (uit Seven duyvelen enz.)	191.
Een schoollokaal der 16 ^e eeuw, (uit oude schoolboeken.)	199, 212.
Het Haneboek	214.
De historie Davids, (uit een oud volksboek.)	223.
Vier historische schoolboekprenten, (uit de 17 ^e eeuw.)	225.
De Verloren Zoon, (uit een oud schoolboek.)	230.
Twee voorstellingen uit Fortunatus' beursje	234, 235.
Twee prentjes van een Schriftuurlijk schoolboek der 18 ^e eeuw	239.
Titelprent van het <i>Testament</i> van Lowys Porquin.	242.
De Schoolmeester (van Jan Steen)	246.

HOOFDSTUK I.

ALMANAKKEN.

Nisard beweert, in zijn beroemd werk "Les Livres populaires", dat de almanak na den Bijbel het oudste boek der wereld is. Het is zoo; bij de oudste volkeren hielden zich de geleerden met sterrekundige waarnemingen en berekeningen bezig, en deelden er de resultaten van hunnen landgenooten mede; en in dien zin kunnen wij de bewering van den franschen geleerde aannemen, ja den almanak zelfs ouder dan den Bijbel noemen. Doch den almanak, zoo als die thans algemeen, ten minste bij alle beschaafde volkeren, in gebruik is, mogen wij zulk een ouderdom niet toekennen; hij dagteekent slechts uit de tweede helft der 15^e eeuw. Wat den oorsprong van het woord zelf betreft, hierover zijn het de geleerden nog gansch niet eens, en wij betwijfelen het zeer, of men hieromtrent immer tot zekerheid zal komen. Sommigen, en onder hen de beroemde Scaliger, leiden het woord almanak af van een grieksch woord, en dan zou de letterlijke vertaling zijn "de loop der maanden." Anderen doen het van het oud-saksisch "alman-aght" afstammen, en gronden hun gevoelen op

het berigt van eenige schrijvers die zeggen, dat de Saksers gewoon waren den loop der maan van een geheel jaar op vierkante stokken van een voet of grooter te snijden, welke stokken dien naam droegen en nog heden in oudheidkundige kabinetten, b. v. in St. John's College te Cambridge en op het kasteel Coëdie in Bretagne, bewaard worden. Wederom anderen verhalen, dat omstreeks het jaar 250 na Christus geboorte, in Bretagne een monnik leefde, Guiclan geheeten, die zich door zijne geleerdheid beroemd had gemaakt. Deze had de gewoonte, jaarlijks een klein boekje van den loop der zon en maan te bewerken en het dan door 53 afschrijvers te laten vermenigvuldigen. Dat boekje was in de oude keltische taal geschreven en voerde den titel van "Diagonon almanach Guiclan" (voorspellingen van den monnik Guiclan); van dezen titel bezigde men alleen het woord "almanach" (des monniks), ten einde het van alle boeken, die over den loop van zon en maan handelden, te onderscheiden, waardoor eindelijk het woord almanak de algemeene naam werd. Het meest aangenomen gevoelen is echter dat het woord van het arabisch ontleend is en "de telling" beteekent. Hoe dit zij; zeker is het, dat het woord niet voor de 15^e eeuw in gebruik kwam, terwijl het niet bekend is wie de toen bestaande ephemeriden of kalenders het eerst zóó genoemd heeft. Deze waren slechts astronomische tabellen, waarop de heilige dagen, het gulden getal, en zon- en maansverduisteringen waren aangeeteekend. Zij werden spoedig opgevolgd door almanakken "pro pluribus annis" (voor meer dan één jaar), de voorloopers der zoogenaemde eeuwigdurende almanakken der 17e eeuw. Volgens overlevering werden de eerste door George von Peurbach, die omstreeks 1460 te Weenen leefde, berekend, en waren even als de kalenders en ephemeriden in het latijn. In 1474 verschenen de, op bevel van Matthias Corvinus, door Johannes Regiomontanus in het latijn en duitsch vervaardigde almanakken, die in verschillende talen, welligt ook in het nederduitsch, werden overgebracht en hoofdzakelijk met de tegenwoordige overeenkomen. Eindelijk werden in 1491 bij den boekhandelaar Engel te Weenen jaarlijks almanakken gedrukt. In het-

zelfde jaar verscheen er een te Augsburg in rijm, doch zonder naam van opsteller en drukker, met den volgenden titel, die tevens den inhoud opgeeft:

*“Dis Buchlein ist also gemacht
Wie das Jahr nach den Monat wirt geacht
Nach Natur und Infus der Stern
Auch thut es weiter lern
Von Speis, Trank und purgieren
Baden lassen und regieren
Schwanger Frawen die Fruchbar sind
Wie man ziehen soll die Kind
Vor der Pestilenz sich machen frey
Durumb est es ein Buch der Arczney.”*

Hij werd in 12° met vele houtsneden gedrukt, en door sommigen “de vader van alle latere almanakken” genoemd. Eerst drie jaren later verscheen, volgens Brunet, de eerste fransche almanak, bij Guiot Marchant te Parijs, met den titel “*Le compost et Kalendrier des Bergers*, doch reeds de woorden, die er op volgen “*refait et aultrement composé que nestoit par avant*” geven genoegzaam te kennen, dat er reeds vroeger almanakken in Frankrijk gedrukt zijn.

De oudste almanakken in ons vaderland waren eenvoudig kerkelijke directorien of kalenders, zoo als men die vóór geschreven of gedrukte brevieren, getijdenboeken, hymnarien, en missalen aantreft. Zij vermeldden alleen de feest- en heilige dagen, en die van sommige kloosters ook de jaargetijden voor gestorvenen, de diensten, die voor begiftigers van het convent of der kerk, voor gilden en broederschappen, verrigt moesten worden: ook bij enkelen zijn ritualen, b. v. van kapittelheeren, gelijk voor die van Oud-Munster te Utrecht, gevoegd. Deze soms kostbare, met gouden letters en miniaturen versierde kalenders werden in de kloosters vervaardigd, en kwamen zeldzaam in

handen van den burger. De priesters waren gewoon op de zondagen in de kerken de feest- en heilige dagen af te kondigen, en op die dagen mogt niet gearbeid worden. Zoo leest men o. a. in een Groninger gilderol der wandscheerders van 1495 het verbod om te arbeiden op de heilige dagen, die door den priester in de Martini- en Aa kerk zouden worden afgekondigd: “item niemant zal scheeren op heylige dagen die men te Sinte meerten en ter A. K. kundighet te vieren”. — Wél waren de groote feestdagen, als Paschen, Pinksteren en Kersmis, wanneer de bisschoppen hunne mantels mogten gebruiken, en de ridders van het gulden vlies hunne gouden ketens dragen, door de geheele kerk dezelfde, maar de overige verschilden in de onderscheiden bisdommen, ja in de onderscheidene provincien en steden. In sommige almanakken schreef of drukte men de namen der heilige dagen, welke het volk moest vieren, geheel met roode letters; maar was van dien naam alleen de eerste letter rood, dan behoefde zulk een dag niet meer gelijk voorheen gevierd te worden. In de meeste werden de feestdagen geheel met roode letters geschreven of gedrukt en de heilige dagen slechts met een roode letter aangeduid. Bekend zijn de spreekwijzen “een roo letter geven”, “met een roo letter betyekenem.” “Iek sou et,” schreef Bredero, “met een roo letter in de almanak laten setten voor een mirakel.”

De kalenders zijn in het latijn of in 't nederduitsch geschreven. In de laatste worden doorgaans Januarij Louwmaent, Februarij Sprockellen, Junij Wedemaent, Julij Hoymaent, Augustus Oestmaent, September Evemaent, October Ruselmaent, November Slachmaent, December Hevemaent genoemd. Aan deze kerkelijke almanakken werden later zoogenaamde planeetwijzers, prognostication enz. gevoegd. Zulk een almanak, uit de tweede helft der 15e eeuw, ligt voor mij. Hij wordt voorafgegaan door een latijnschen kalender, waarvan echter slechts enkele bladen overig zijn, is zonder paginatie, en de opschriften der hoofdstukken en de eerste letters der verzen zijn met rooden inkt geschreven.

Wij hopen den lezer geen ondiens te doen met een breedvoerige vermelding van den inhoud van dezen almanak, waarvan waarschiynlijk de wederga niet meer bestaat. Op den kalender volgt het zoogenaemde "Planeten boeck", dat aldus met Saturnus aanvangt:

"Saturnus is die alre hoechste planeet, ende hoeren loep door die XII teycken en volbrenget sy in XXX iaren, ende dan coemt sy weder totten punt daer sy begonde. Ende is soe veer van eertryck dat een wendeler gync alle dagen X mylen weg, die en solde niet comen in V^m VII^c ende XXXIII ier, LXX weken ende drie dage, daer Saturnus dat eertryck alre naest is. Ende is IX werf veerre dan dat ganse eertryck. Saturnus is colt ende droege contrarie des levens, een viant der natuiren, een ongeluckige planeet ende regniert die mylte. Syn yerste huys is Capricornus, ende Aquarius dat anderde huys, ende is duyster bruyn van verwen."

"Onder Saturnus gebaren is bruyn van lichaem, vol swart hart haers, wreet, verstoert, hoeft vol haerts, subtyel borst, versheyden versen, ontrouwe, boese, quaet, droevich, quaetwillich toe enen gueden leven, stynkende, onreyn gewaet te dragen. Onreynicheit en sal hy niet soecken noch begeren, want die natuer in hem zeer droege is. Geerne is hy alleen in hoecken ende in wynekelen, melancolich, vol hats ende geen vroude. In die ure als hy regniert, en is niet guet bloet te laten noch medicyn te nemen." — "Jupiter onder hem gebaren maect schoen van aensicht, enen ronden baert, lanck haer, twee grote brede tanden boven in den mont gelick gedeylt. Haer ogen lyef hevet hi, schoen gewaet ende ornaet, lustelick in smaeck, ende gueden roeck behaget hem. Hij is barmhertich, mylde ende vroelick, genuechlick, doechtlick, waerachtich in synen woerden, getrouwe, vrouwen zuet, cloeck in verstant, begrypt hy dat hi hoert of syet, vroem, neerstich ende niet traech. In die ure als Jupiter regniert mach men huwelicken maecken enz." — "De Sonne maect onder oer gebaren ypocrytich, gevenst, goetduncklich, vollyevich, schoen van aensicht, grote ogen, wyt geverwet mit roet gemenget, wael gebaert, lanck haer, seer geestelick, van groter dyep-

sinnicheyt, wys, ryck, cloeck, neernstich, lyef hebbende den gueden ende verdruckende den boesen en den quaden." — "Onder Venus gebaren is onsuver van leven, schoen van ogen ende van wynbrauwen, vollyevich, myddelbaer statuer, waelsprekende, lustich, vol vrouden, syngen, dansen, ende al dat daer reysende is begerende ende oeck alle spoelen van luyten ende herpen."

Op het planeetboek volgt: "Den opganck ende onderganck der sonnen". — "Hoe langhe die maen schijnt". — "Die XII teyckenen en wat leden dat sy syn". — "Die wil bloet doen laten". — "Welcke planeten in elcker uren regnieren". — "Hoe men in der H. Christnacht mach syen ende mereken aen den weder hoe dat ganse iaer sich regieren en halden sal". "Wanneert", leest men o. a., "aen Cristnacht ende avont schoen, claer weder is sonder wyndt ende regen, soe sal dat selve iaer wysn ende koerns genoegh wasschen. Isset contrarie, soe werden die dingen contrarie. Coemt die wynt van der sonnen opganck soe beduydet sterven alreley vee ende dyceren, coemt die wynt van nederganck der sonne, soe beduydet sterven der conyngen, fursten ende grote heeren, coemt die wynt van middernacht soe beduyt die een vruchtbaer iaer, coemt die wynt van myddage soe beduyt die wynt dagelicsche crancheyt. Sommyge begynnen aen den kersdage aen ende mercken op die XII dage hent op t^{er} h. drieconyngen dach. Ende soe alset dan op eney yegelicken dach wedert, al soe sal elke maent wesen ende is soe te verstaen. Kersdach beduyt die hard maent, Ste Stevens dach die sporckelmaent ende alsoe voert aen". — "Van de sonnen schyn". — "Schynt die sonne opten kersdach volcomelick soe bedagt een vredelick iaer." — "Die beduydingen van kersdach"; — zoo die b. v. op zaterdag valt kan men verzekerd zyn van een nevelachtigen winter, met koude en sneeuw en wind, van een booze en winderige lente, een goeden zomer en droogen herfst, van weinig koorn en vruchten, doch van genoeg visch. — "De schepe sullen hebben groet ongeluck, groote stormwynden die schade doen aen huysen ende boomen, ende werden twisten aen veel eynden. Die menschen

werden geneyget tot crancheit, die olde luden sterven geern, die boem weide dorre ende die bijen sterven". — "Dattet den vee geluckelick gaé".

"Du salste die in rownachte, dat is aen kersavont, nye iars avont ende der H. III Coningen avont die cryb wael reyn maken ende geven den vee gheen voedsel dan in sonde op die eerde, Jhesus Christus ter eere, ende bid God dat hy se dy behuede." Het volgende hoofdstuk: "Hier begynt die beduydenisse van den droemen by der manen," is geheel in dichtmaat.

"Als die mane is van enen dage
zoo vangt het aan

"Dan is die tyt harde gelage,
Soe ist den guede guet bestaen.
Die met siecte is bevaen
Et is lange eer hy kan genesen,
Want hi moet lange quellende wesen.
Soe wat men dan in droemen syet,
Daer af en coemt geen verdryet.
'T kynt dat dan wort gebaen,
Dat sal edel worden gebaen,
Behendich, vroet ende wys,
Ende lange leven ende hebben prys.
Int water salt gevreest wesen,
Mer machet daer of genesen,
Soe machet leven menycht iaer,
Dit seyt die letter ende dat is waer.
De maget die dan wort gebaren,
Sal suverlyck hebben vertaren,
Ende syn vroet ende wys,
Ende in die werelt hebben prys,
Een teyken sal se hebben dan

In die wynbrauwen of daer an,
 Of het salt hebben in den mont
 Dat maect ons die letter kont”.

“Hoert”, (met deze woorden sluit de dichter dit hoofdstuk)

“Hoert voort van den XXX mane,
 Dat is die leste na mynen wane,
 Droemen syn dan waer vonden,
 Ende geschyen in corte stonden.
 Dic syeck sal cranck wesen,
 Nochtant sal hy weder genesen,
 ’T kynt dat dan wort gebaren
 Sal een bade syn vertaren
 Ende guet garsoen syn te voet.
 Die maget wort van wercken guet
 Ende sal bedarvelichen leven
 Nu en vynd icks nummer beschreven”.

Eindelijk volgen voorschriften “om te weten of een mensche mach genesen.” — “Neemt”, leest men o. a., “speck ende salfter mede onder des sycken voeten ende gevet enen hont, eet hyt soe sal hy genesen, eet hyt niet soe sal hy sterven.” — “Item, neemt uryen van den sycke ende doet se op een netel, is die netel des anderen dages groene, soe geneest hy ende is hy droege en vael hy sal sterven.” — “Item, doet vrouwen melck in die urine van den sycke, synket, soe sal hy sterven ende vlottet dat melck hy sal genesen, of neemt uryen ende druypse in vrouwen melck, gaet die uryen te gronde, soe dat men die verwe mach bekennen, soe sal hy leven, ende mengt hoer die verwe metter urine, dat hoer verwe niet en blijvet, soe sal hij sterven.” — Hier op volgen nog eenige recepten, b. v.: “Die Sinte Quyrins oevel hevet aen syn lyf, hy neem hael wortel ende stampse ende legge op dat zeer, het geneest.” — “Item, een mollen te pulver gebernt ende gemenget met wyt van eye ende dat aensicht gewreven, verdryft laserschap, ende

doet wassen haer op calune hoefde." — "Die bloet ter naesen schryf voir syu voorhoeft mitten selven bloede; ist een man heronix ist een vrouwe heronixa." — Het laatste hoofdstuk is getiteld: "Dat getal in drierley manyeren gestelt, zeer licht om leren, profitelick allen den genen die wael willen leren lesen ende schryven, rekenen ende cyferen."

Wanneer en waar de eerste almanak in ons vaderland het licht zag is onbekend. Alleen weten wij dat er in 1494 te Middelburg bij Jacob Crom een gedrukt werd. Mogelijk is deze wel een zoogenoemde "Scaepherders kalengier," dien men reeds vroeg uit het fransch en duitsch begon over te zetten. Zulk een kalengier, uit den aanvang der 16^e eeuw, zonder naam van plaats en drukker, doch "by Consent van den Hove," uitgegeven, ligt voor ons, en verdient een nadere kennismaking. Hij heeft den volgende titel:

"Der Scaepherders kalengier nu op een nyewe ghecorrigeerd aenghaende 't gulden ghetal om dye nyewe mane te vinden, ende dat eclipseren der sonnen ende der manen dwelck in al dander verloopen staet, ende is seer ghenuechlijck om lesen, ende niet min profijtelijck allen coophieden ende ander menschen, wat handelinghen se oock hanterende sijn."

Onder dezen titel vindt men het volgende plaatje.

De almanak vangt aan met twee "prologhen", een "van den Transaleur", en een "van den Scaepherder". De eerste luidt dus:

“Een scaepherder wachtende scapen in den velde, die gheen clerck en was, noch nyet een A voor een B en kende, maer alleene door syn natuerlicke verstandnisse seyde: hoe wel dat leven ende sterven des menschen in die handen ende wille Gods sijn, nochtans behoort die mensche nae der natueren te leven LXXII iaren oft meer. Syn redene was dese: Soo veel tijts als die mensche leeft, eer hi tot sinen stercksten ende vroomsten is, na der natueren te spreken, also lange behoort hi ooc te leven, om tot crancheden ende tot nyeute te comen. Daerom sult ghy weten dat elck mensche XXXVI iare out is, eer hi volwassen is, in crachte oft wijshede. Desghelijcx behoort hi ooc XXXVI iaren te sijn om tot outheden, crancheden ende tot nyeute te comen, dat syn tsamen LXXII iaren, na den loop der natueren te spreken. Die ghene die beneden LXXII iaren sterven, coemt dickmal bi haer onachtsaem overdaet ende violentie, daer sie haer complexie mede corrumperen. Ende die langer dan LXXII iaren leven dat coemt bi goeden wysen regimente, daer si by leven ende hem selven mede regeren. Ten propooste van leven ende sterven, seyde die scaepherder, daer hy gheen dinck ter werelt soo seer en begheert als een lanc leven, ende gheen dinck en ontsiet hi so seer als cortelyck, ionck oft gheringhe te sterven, daerom practiseerde hi manieren te vinden, daer hi bi lange leven mochte met wijsheden ende salicheden, dwelck dese practike ofte kalengier der scaepherders leeren sal”. — Op de “Prologhen” volgt de kalender, waarin de maanden met hare latijnsche en nederduitsche namen voorkomen, de laatste gelijk in den vorigen almanak; alleen wordt hier September “Speltmaent” genoemd. Boven elke maand staat een houtsnode met een versje, b. v. boven Loumaand:

“In Loumaent, wilt mi verstaen,
 Coemt dye sonne in Aquario ghegaen,
 Ontrendt der halver maent, ick segghe u dat
 Het reghent gheerne ende het wort nat.
 Wilt u dan schicken by den viere
 Te eten, te drincken, te maken goede chiere,
 Neemt warme ende clare spijse
 Ende drinct matelyck na goede wijse.
 Die mede laet dan gedroncken, met ghy meucht baden.
 Ende laet ter aderen, si dijs in staden.
 Gaet te bedde ende wilt daer in dueren
 Want de nacht heeft XVI uren.”

Boven de maand Mei:

“In den Meye my wel verstaet,
 Ter halver maent dye sonne gaet
 In Gemino, nae fraey oorconden,
 Die menighe laet dan van sinen ponden

Om de amoureuſheyt tmenighertieren
 Met vrouwen te spaceren in bosschen, aen rivieren.
 Groote hitte is dan ghewis,
 Want de sonne in dobbelder cracht is.
 Te arbeeyden en mach niet schaden,
 Laet ter aderen ende wilt vrolick baden,
 Dyn spijsse laet met groene cruyden bereyden,
 Dat sal u gheheel van siecten scheidē.”

En hoven September :

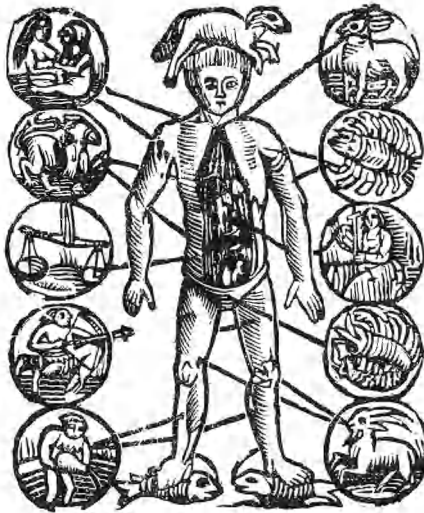

“In Speltmaent, dit moet ghy verstaen,
 Comt de sonne in Libra gegaen,
 Ter halver maent, ic segt u bloot,
 Men moet dan sayen door grooten noot.
 Den herfst gaet hier inne synen ganck
 Die daghen en de nachten syn even lanc.
 Versiet u van hout ende van colen,
 Dat ghelt en zal dan niet verdolen.
 In dese maent die eerste vruchten vierich sijn,
 Broot met gheytenmelck ende peyren met wijn ¹
 Ende drincken van netelen, ende laten bloet,
 Wiltbraet, gansen, vogelen, die sijn goet.” ²

¹ Latere uitgaaf: “pasteyen met wyn.”

² Latere uitgaaf: “Wilt ghebraet eten en ganse voghelen goet.”

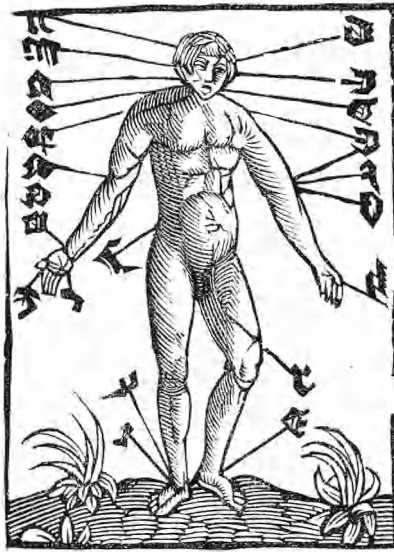
Op den kalender volgt het volgende “figuer van den XII teeken en, om te weten wat elc teecken bediet.”

Zoo bediet “Aries een werm ende drooch goet teeken ende regeeret dat hooft. Ende als die mane in dit teeken sien, sal men ’t hooft met gheen yser rueren, noch die ooren oft die hooftader en suldy niet laten, noch den baert scheren, maer ghi muecht vry baden.” — “Aquarius is een werm ende nat goet teeken, aensiet die schenen ende kuyten. Ende als die mane in dit teeken is, moet men die schenen van yser wachten ende voor smeerren. Men mach boomen griffien, toornen timmeren, ende reyst ghi, gaet traechlic tuwer stede.” — “Pisces is een cout, nat middelbaer teecken, aensiende die voeten. Als die mane in dit teecken is, en sal men niet ghenesen dat podagra, mer men mach vry reysen ende drancken nemen, gout coopen ende een huysvrou trouwen.”

Nog vindt men in dezen almanak een “Tafel om lichtelyc den Paesdach te vinden; om zekerlyc te weten wanneer ghy nieuwe mane hebt; om te weten in wat iaer ende dach ghy Eclipses der manen

oft der Sonnen hebt; Figuren om te weten wat aderen dat een mensche heeft aen syn lichaem om bloet te laten.”

“Die langhe wil leven ende sijn ghesont
 Die laet aderen tsaers vierwerf, doe ic u condt,
 Ontrent Martini Philippi in den Mey by tyden,
 Blasii ende Bartholomei niet besiden.
 In den Mey, in de somers tyden,
 Sal men aderen laten in de rechte side,
 Mer in den herfst ende in den winter tyde
 Sal een yghelick laten die luchter side.
 Vijfdaghen voor die nieuwe mane suldy mercken,
 Ende vijf daghen daerna, naer u verstercken
 En sal niemant ader laten van sinen lyve,
 Maer sullet schouwen als doots beelyve.
 Niemant en sal sijn ader laten by vlaghen.
 Voor dat die mane oudt is vijf daghen
 So en suldy niet laten ten waer dat van noode sy,

Ende als die mane vol is ende rout daerby,
Als die mane ionck is, dats voor den ionghen goet,
Als si van hen willen laten haer bloet;
Maer wanneer si syn tot haren oude comen,
Sullen si laten als die mane is afghenomen."

Niet minder belangrijk voor de geschiedenis der geneeskunst is het volgende hoofdstuk: "Die teecken en by der welken die scaepherders weten, wannneer si oft andere menschen sieck oft ghesondt sijn, oft tot sieckheden gheneygt en de regimenten die de scaepherders in de verschillende maenden houden."

"In den somer is hun regiment dus: "Zy zyn ghecleet met coelen, lichten cleederen, etende lichte spijs, ghelijck visch metten veriuysen, haeskens, conynkens, latuwe, pietrocelie, meloenen, cauwoorden, peyren ende alderhande vercoelende spijs, luttel en diwil. Si ontbitten oft eten 's morgens vroeck eer die sonne hooge climt, ende des avonts, eer die sonne ondergaet, doen si haer avontmael. Sy eten suer, amper dinghen om appetijt te cryghen, si wachten van veel gesoutens te eten, dicwil drinckende water met suycker ghesoden, dunne bierken ende alderhande coelende water. Mer des morgens ende des avonts drincken si cleyn groen wynken, ghemenget met water. Si wachten hen ooc van te seer te vertravelleren, want in dese tijt en ledt den mensche gheen dinc so seer als te veel vertravelleren. In dese tijt wachten si bi vrouwen te slapen, si bayen hem oock dickwils in cout water om dye groote hitte te verdriven, die in den lichaem is. Si hebben altyt suycker, violet, drasije ende ander suycker, dwelc si dicwils ende teleken een luttel nutten. Des morghens vorderen si hem te hoesten ende te spouwen, wtworpene dye fluymen dye des nachts vergadert sijn van onder ende boven, ten beste dat si connen. Des morghens wasschen si haer aensicht, handen, mont met couden water."

"In de lente hebben de scaepherders eenen seer profitelicken gemeynen regule der ghesontheyt teghen alle siecten, dat is, dat si

altyt eten als si appetyt hebben, soberlyc, niet den buyc vol". — Zij achten dat dan het vleesch beter gebraden dan gezoden dient, en dat de gezoden spijs op eenen rooster gebraden daarmede betert. Gedurende den herfst laten zij zich "bloet laten en purgeeren, om het ligchaem en de hersenen te temperen", eten goede spijsen, b. v. kapuinen, hoenderkens en duiven, en drinken goeden wijn, doch wachten zich voor fruit, want deze tijd meer genegen is "tot courtsen"; wasschen zich, uitgenomen handen en aangezigt, met warm water, dekken 's nachts en 's morgens hun hoofd, onthouden zich van hun middagslaapje, en eten en drinken als 't hun lust, doch zonder hun maag te overladen; 's winters eten zij ossen- of rundvleesch, varkensvleesch "en allerhande venesoen, drinken sterke wijnen en twee of driemaal ten weke mallvesye of 't bastaert." — Zulke herders doen ons denken aan die ten tijde van Boucher en Madame de Deshoulières. — Het volgende hoofdstuk geeft voorschriften om te weten "hoe veel dat de mane achter de son of voor is."

Andere handelen "over den loop der werelt, der planeten, hare climaten ende teecken"; "van den cirkel der spheren"; "van de vier

cirkelen en van 't reysen ende dalen der teecken en ende van de rechte sphaere; van den wandelen in 't aersrycke; van de natuere van de VII planeten; om eygentlyck te kennen de natuere ende de eygenschappen der genre die onder dezelve zijn gheboren." — Dit hoofdstuk is in rijm en met vele houtsneden.

Onder het afbeeldsel van Mercurius leest men :

“Mercurius is mijnen name,
 Seer suyverlijck ende bequame,
 Ende ben ghemeene in der statueren,
 Metten heeten heet in der natueren,
 Metten couden oock cout moetty wetten,
 Mijn hoocheyt en moechdy niet vergheten,
 C. C. M. mijlen hooghe,
 Mi waer leedt dat ick loghe,
 Ende acht duysent vijf hondert mede,
 CLII mijlen, dit is die stede
 Van aertrijcke tot Mercurius,
 Dus beschrijvet ons Ptholomeus.
 Mijnen omloop int firmament
 Is ghelijck Venus oft daer ontrent.

Nu moet ghi weten in der waerheyt
 Van mynen lichaem die grootheyt.
 Deylt aertryck, ick segt u waerlijck,
 In XXII deelen secretelijck
 Ende deen deel hier af, sonder fame
 Is die grootheyt van mijnen lichame.

Al dye onder mi zijn geboren,
 Die zyn middelbaer, wildijt hooren,
 Van allen natueren, 't is u bloot,
 Sy krijgen wysheydt groot,
 Meesters in secreten zyn si
 In die VII arten wetes ghi,
 Godlycke boecken si hanteren,
 Met desputacien si hen gheneren,
 Veel ghepeysen hebben si in haer ghedachte,
 Leerende wijsheyt met grooter machte,
 Het worden wercklieden, ick segt u bloot,
 In haren consten herde groot,
 Tot priesterescap si dickwils comen,
 Dat sal hem allen comen tot vromen.

Die condicie haers lichaems moet ghi weten,
 Dat en wellick ymmers niet vergheten;
 Want bruyn so is den lichaem van desen,
 Een langhe kinne, so wijt lesen,
 Een verheven voorhoofd, dit is waer,
 Seer weynich baerts ende oock hayr,
 Schoone ooghen, niet gheheelic swert,
 Hebbende eenen enghen tert,
 Langhe vingher heeft hi net,
 Dit is van Mercurius kinderen ghesedt."

Eindelijk vermeldt deze almanak: "Hoe men weten kan wat planeten alle dagen regneert; die complexie van den mensche Sangwyn, Coleryn, Melancolicus, Plegmaticus; de natuere van de 12 teekenen des hemels, waer die ghebieden end' verbieden; de woonsteden van de XII teekenen des hemels, die men noemt asfeeten en planeeten." — Wij hebben een uitvoerig verslag van dezen almanak gegeven zoo om zijne zeldzaamheid als om zijne algemeenheid. In de 16^e en 17^e eeuw toch werd hij, vooral ten platten lande, alomme in de woningen der landlieden aangetroffen. Men noemde hem, "den boeren doctoor, den boeren medicyn, apotheek, waerzeggher, astronym."

Zijne voorschriften werden voor orakels gehouden, zijne prognosticatie met de apocalyptische gelijk gesteld. Wel noemden "hekeelaers, betweters, laetdunckers" hem "knoeizak, leughenboek", doch znlks schaadde zijn gezag niet het minst. Daarenboven stonden de "schaeppers", naar wie hij genoemd werd, bekend voor "wijse mannen," die "differentie miraculeuse gheheymnissen hadden tegen vele ziekten en kwalen", een reputatie die zij nog in deze eeuw, door hunne geheimzinnige genezingen van kiespijn en andere kwalen, handhaven. — Behalve dezen "boerenpractizijn" raadpleegden onze vaderen nog de zoogenoemde Praktika; kleine boekjes van eenige bladzijden, die eerst afzonderlijk uitgegeven en later bij de gewone almanakken gevoegd werden.

De meest beroemde waren de antwerpsche en vervolgens de deventersche. De laatste werden door de beide Magirussen, vader en zoon, bewerkt. De oudste, die ons onder de ooggen kwam, draagt den volgende titel:

“Practica ofte Prognosticatie van den iare ons Heeren MDLVI, ghepractiseert durch D. Ambrosium Magirum eyn liefhebber der natuurlucker consten, in welcken werden aengeteyckent generaliter etlicker Influentien, die ons dit jaer sine aenstaende. Mars unde Mercurius Heren des iaers. Saturnus haer gheselle. Tho Deventer by Dierick van den Borne. Ghedrucket mit Consent des Eersamen Raets der keiservree Anze stadt Deventer.” In acht hoofdstukken handelt Magirus in dit boekje, aan Christophilus, aartsbisschop van Bremen, opgedragen, “over de Heeren des iaers unde van den inganck der somen in ariete; over de 2 eclipsen, die dat jair erscheynen; over den lancksamen frede und gedurighen krych; van crankheyden, die dat iaer sullen erscheynen; van fruchtbarheyt van allen ghewasse; van den Hogen Potentaten und Regenten der werelt; van alle staten der menschen, na beduydinghe der Planeten; over ettlicken steden ende landen in ’t particulier; van die vier tyden deeses iaers.” Tot eene proeve van bewerking deelen wij het hoofdstuk “van alle Staten” enz. mede.

“Saturnus kinderen zijn melancoliken, secten und kinderen, omdat hi dien hoochste is, moet men oeck versetten.

“Saturnus kinderen zijn colt, olt, traech van natueren, als trage kerles, gierige woekeners, sware emmighe geysten, als boulude, gravers, moniken, cluseneers, baginen und bagutten, und al die met der Eerden ommegeaen, und geerne grauw, und swart draghen; sallen vele crenckten kryghen unde onghelucks erlangen.

“Ten anderen so sullen Jovis kinderen na bedudinghe des jaers voertgaen in eeren und dominien als de kreeft. Jovis kinderen zijn geystelicke prelaten, als bisschoppen, abbaten, doctoren in den rechten, legaten und officianten, theologi, oversienders der kereken, und zijn van goeden verstanden und blijde van ghelate und draghen

gerne hemelblauw unde sneeuw witte clederen. Die sullen triumpheren, als deghene die den strijt thom deelen verlaten hebben.

“Ten derden. So finde ick Martem in siner elevation schoen und nut, Saturno in eyn quaet aspeet. So kan ick mercken dat die Martianisten sullen genoech tho doene hebben, und mit vele krencken gequelt. Martis kinderen zija colerici, heyt gebacken hoefden, haestige sinnen, als riddermate mannen, oversten, hopluden, bevelhebers, krijchsbeわたen, smeden, barbirers, wontartzen, Alcumisten, die sich verblijden in eyns anders schaden, und geene gemengede verdeylde cleder dragen.

“Ten vierden. So sullen Jovis kinderen, als keyseren, koningen, hertogen und fursten, graven und heren, qneesten und regenten van Landen und Steden, doctoren in den medicinen, edele geysten, ende die gerne gold varwe und geel dragen, eyn moyelick jaer bekomen in vele saken.

“Ten vijfften, moet ick dien amoreusen Venus kinderen niet vergeten, als vrolicke geysten, lieflicke hartekens, sanguinei jofferen, scone belden und hubsce frouwen, sangers und dansers, retorikers und musikers, die gerne blauw, groen und lijffarwe dragen und roszet, die sullen eyn redilic iaer hebben, doch etlike zwanger frouwen moeten sich wal oversien.

“Ten lesten vinde ick Mercurius kinderen, als scherpsinnige geesten, die sich met consten behelpen, als sternekijkers, rechteren, advocaten, ambassaten, sryvers, die Astronomiam, Arithmeticam und Geometriam gebruycken, coepluden, prenter, goltsmeden und dergeliken, die sich verblijden in terney und sanguinesce verwe, die sullen samplick eyn goet iaer bekommen, und in alle dinghen prosperen und oik in der ghesuntheit.

“Ten lesten vinde ick die kinderen der manen, als olde verrokede wijven, thoveners, hantwerckers, boden, dienstmechden, scippers und visschers und alle die met onstedic werck omgaen, die sullen redelick passeren in ghelucke na gelegentheyt.”

Op den titel van een almanak van 1568 noemt Magirus zich "medicus en physicus te Deventer." Hij was toen 53 jaren oud. Vijf jaren later stierf hij en werd door zijn zoon en naamgenoot, "na op de Universteit in licentiatu gepromeveerd te zijn", in zijne ambten opgevolgd. In de door dezen in 1574 uitgegeven "Cleyne practica" beklagde hij zich over het "valschelyck nadrukken" zijner almanakken door "Goris Trouwels buyten Embden", "dien hij voor een onman hield, die zijn goeden naem en gerucht gekrenckt had." Zijne Practica werden, naar de kleur van het capitorium en den vorm, witte, zwarte, lange en groote Practica genoemd. Behalve Practica werden door de Magirussen ook Schrijfalmanakken uitgegeven. Op den titel van zulk een in 1574 door Ambrosius Magirus Junior gepraetiseerden almanak vindt men eene afbeelding der stad Deventer. Hij bevat slechts weinig bladzijden in 12°, waarop "de dagen der maend, het gulden getal, de sonnencyclus, de pacta" enz. vermeld zijn. Boven den naam van elke maand staat een plaatje met een vierregelig vers er onder, b. v. Martius:

"Die tydinghe sal komen uyt den zuyden
Daer van sick sullen verblyden voel luyden
Want daer sal wat wonders gheschien
Dat in menighen tyden niet is ghesien."

Diergelijke schrijf-almanakken komen reeds vroeger voor, b. v. in 1567, "gheprent toe Campen in dye Broederstraet by my Steven Joessen." Hij is "gecalculeert door D. Cornelius Micyllus", een astroloog van Krimpen. Achter dien almanak bevindt zich een Practica, waarin voorspeld wordt, uit astrologische waarnemingen, "verwoesting en verdrucking, eclipsen, krankheden, krijg en vrede, en de weêrsgesteldheid in de vier jaargetijden." Deze voorspellingen zijn in een echt astrologische taal voorgesteld. O. a. lezen wij in het eerste capittel, "de constellatie van Mars in Piscibus, beduydet verdruckinge der religiosen, ghevanekenniss der onschuldigen, fortseringhe der eerlicken Matronen unde vrou-

wen. Mars wert voele ghyestelicke Prelaten adnihileren, cloosteren unde clusen devasteren, unde Mars is nergent ergher dan in Piscibus; want in dat teeken vervroecht (verheugt) sich Saturnus, die verdelgher aller goedigen minschen. Unde ick derf affirmeren, dats in soeven hondert jaren gheen quader irradiatie gheven is, als dit jaer wert bewysen voer allen religiosen." Men herinnere zich dat deze almanak in 1567 verscheen, toen de beeldstormerij hevig woedde, en de Protestanten dagelijks meer veld wonnen.

In de Bibliotheek van het Athenaeum te Deventer berust nog een dergelijke almanak van 1587: "*Schryf-almanach met heerlicke Cronicken daerby gestelt, op dat jaer nae die Geboorte Onzers Heeren Jesu Christi MDLXXXVII. Tot nut ende proffyt der Hooger overicheyt, Rentmeys-teren, Koopluyden, Renteniens, Cantoren ende voort voor alle Ghemeene Borgheren etc. Dorch D. Rodolphum Grapheum, Medicum, Lithotomum ende Astronomum Ordinarium, der K. Vrye Anzestat Deventer.* Na wensch aan den lezer, dat

"God verleen een salich nye Jaer die Frede beminnen,
Dat wy partijen verlooren hebben, door nijt d' Spinnen,
Opdat wy Welfaert und Nerung wed'om mochten winnen," enz.

Volgen de gewone opgaven omtrent het guldengetal, de zondagsletters en eene verklaring der teekens, die in den almanak voorkomen, waaronder er zijn die aanduiden of het goed of slechts middelmatig is, zich te doen "aderlaten ende coppen", wanneer men moet baden en koppen, misten, zaaijen, planten, medicijn innemen, haarsnijden, kinderen spenen. Dan wordt vermeld, "wie Regierende Heeren deses Jaers zijn, Jupiter en Luna;" daarop volgt een figuur, waaraan is aangeduid, "in wat Lidt des Ligchaems die Maene is", en ten laatste, welke de watergetijden zijn van "Flaenderen, Brabandt, Hollandt, Zeelandt ende Vrieslandt," waarop de kalender aanvangt. Daarna vindt men eené opgave der heilige dagen, van de markten;

bij iederen zondag twee bijbelteksten en bij iedere maansverandering eene voorspelling omtrent de weêrsgesteldheid; elke maand begint met een vierregelig versje, en de tegenoverstaande uitgelaten bladzijde met een allegorisch vignetje. De nederduitsche namen der maanden komen niet overeen met die er thans aan gegeven worden. Januarij heet Wintermaent, Februarij Horninck, April Oostermaent, Junij Brackmaent, October Saetmaent en December Christmaent. Op den kalender volgen "Lofweerdige Chronycken", bijv.

"Op den 15 dach Februarius holden die Joeden Gastfroude, als dan so komt het Sap wedder om in die Roemers."

"P. Clodius, een Vyant Ciceronis, ende van alle gueden, is op den 28 dach (Martius), van Milone doet geslagen. Asc. Pedia."

"Op den 28 dach Martius plegen die Romeynen, den gruetenden Rauen, mz. groten staet, ende Pomperye tho begraven. Plin. lib. 10 cap. 41."

De almanak eindigt met een "*Prognosticatie van die vier Tyden desses Jaers, Anno 1587, van den Winter, den Lenten, den Sommer, en den Herffest,*" die besloten wordt met de navolgende dichtregels:

"Blyft hiermede gesondt goede Leeser eerbaer,
 Bis dat wy wedder schryven, tot op een ander Jaer,
 Middeler tydt machter God wt des werrelts paelen,
 Meth grooten hoopen nae syn Godtlandt haelen,
 Aldus bidt ende waeket naerstich tot allen stonden,
 Soo werdt ghy met den wysen Maechden bereydt gevonden.
 Koopt by tyts u Oly, den Bruedegom komt haest,
 Oft meth die Twaesen, blyft ghy voer die Doere verbaest,
 Jae met woorden is hy geensins tho payen all,
 Want dat elck gesayet hefft, hy dan Mayen sal."

In het archief der St. Walburgskerk te Zutphen is nog een deventer almanak in klein quarto aanwezig, waarvan de titel, die insgelijks met een gezigt op Deventer prijkt, luidt:

*“Deventer Schryfcalender, ofte Almanack, nae den olden styl op dat iaer onses Heeren Jesu Christi MDCXXII. Doir Antonium de Grave, Phil. en Med. D. Mathem. Daevent. ordinarium, met consent van Burgemeyssteren, Schepe-
nen en Raet der stadt Deventer en gedruet by Sebastiaen Werembouts.”*

De inhoud komt nagenoeg geheel overeen met den deventerschen van 1587. De maand Januarij heet er Harde-maent, Junij Wiedemaent. De Prognosticatie is uitvoeriger en in vier capittels verdeeld. In het eerste wordt de aandacht der lezers er op gevestigd, dat in den avond van den 10den of 20sten Maart de zeven vermaarde planeten gelijktijdig zichtbaar zullen wezen, hetgeen aan de liefhebbers “eene froye speculatie des Hemels vertoonen sal.” Verder wordt naar de groote Practica verwezen. Het tweede capittel handelt over de eclypsen, de aspecten der pianeten en de deelen des jaars; het derde over de vruchten der aarde, waarvan voorspeld wordt dat gerste, haver en eikelen voorspoed verkrijgen en wel wassen zullen. Het laatste capittel heeft krijg en krankte ten onderwerp. De almanak eindigt met een *“Historien ende waerachtighe geschiedenissen van het gedencweerdichste datter in Nederlant geschiet is sedert den jaere 1500 tot desen teghenwoerdighen jaere, van nieus oversien, vermeerdert ende verbeterd.”* Diergelijke schrijfalmanakken werden ook in Holland gedrukt en dienden tevens om uitgaven en inkomsten, geboorte- doop- trouw- en sterfdagen en andere bijzonderheden op te teekenen. Zoo vindt men in eenen van 1575, te Delft uitgegeven, aangeteekend: “Op den 12den Junij is de prins van Oranje, na drie Zondagsgeboden te Dordrecht gehad te hebben, getrouwd met Charlotte van Bourbon en is het feest gehouden zonder dansen.” Behalve deze zijn er nog verscheidene almanakken voorhanden, die weleer aan beroemde personen toebehoorden, en hun tot memorieboeken dienden, b. v. aan Uytenbogaert, J. de Witt, Lydius, Becius en anderen.

Het is er echter verre af, dat in alle steden van ons vaderland in de 16^e eeuw reeds almanak-drukkers waren. De meesten dagteekenen uit de 17^e, ja sommigen uit de 18^e eeuw. Door het geheele land ventten almanakkramers hunne waren uit, die ook door den uitgever aan boekhan-

delaars werden verzonden. Dat echter het debiet toen reeds zeer aanzienlijk moet geweest zijn, blijkt uit aantekeningen van dien tijd. Zoo sleet o. a. in 1596, een "Craemer uth die Twente 375, een man van Emmerick 41, Berendt die Bode 1000, en Lambert Barthelse, boekverkooper te Sneek, 523 exemplaren van den almanak bij Johan Everts Cloppenborch te Deventer gedrukt."

Doorgaans vereerden de uitgevers hunne almanakken niet alleen aan de regeering hunner woonplaats, maar aan het bestuur van andere gemeenten, waarvoor zij ruim betaald werden. Zoo leest men o. a. in Rekenboeken van den oversten rentmeester der stad Zutphen: "Den 4 Febr. 1590. Den boeckdrucker van Deventer, ten respecte hy der statt verchreth myt ennighe Schrieffalmanacken vund ghroite Calender, gegeter ordinantie des raets IIII g."

Zulks deed de regeering van Dordrecht reeds in het midden der 16^e eeuw aan de weduwe van Jacob van Liesveldt te Antwerpen. Een harer almanakken en prognosticatiën, zonder paginatie, in 1556 in 24° gedrukt, vangt aan met "Declaratie van deze Almanack; 't Gulden ghetal; Den son cirkel; Die sondaechs letteren; Roomsche indictie; Den vleeschtyt." Vervolgens leest men: "Alle die ander dinghen, die men plach te setten, sal dy clærlyck bevinden, al gheteekent in desen Almanack, als die mobil feestdaghen, die quateremper daghen ende alle heylige daghen, die in 't jaer comen, met t ghetal van elcker maent met hare letter, correspondent des ghetals. Ghi sult oock vinden op wat daghen, die sonne haer teeken verandert, ende noch in wat teeken des Zodiachs dat die mane is, van daghe te daghe op ten rechten noen. Oock vindy die Epistelen ende Euangelien gesedt op haren dach." Hierop volgen de teekenen die aanduiden: "wat daghen goet zijn, seer goet laten, redelyck goet laten, goet medecyn nemen, goet baeyen, goet coppen setten, goet saeyen, planten, die peertmerckten, die alder merckten." Hierna: "Dies suldy weten dat ghi u behoort te wachten electyf te laten, als die mane in eenich teeken is, dat verboden is te laten, als te weten, Gemini ende Leo, het eynde van Libra ende t beginsel van Scorpius,

oock te snyden eenich lidt, als die mane in teeken is, dat opt selve lidt regeert. Maar in tijden van siecten, die haestich zijn, als pleurisen, squinancien, popelsie, heete cortsen, pestilentie oft dierghelijeke siecten en dorft ghi niet wachten dat goet laten sy, mer met raet van eenen gheleerden medecijn meuch dy dan doen laten ende anders niet. Daarom wilt dit als voor veradverteert is houden.”

Hierop volgt de kalender, waarop de heilige dagen met een roode voorletter worden aangeduid; en op de laatste bladzijde leest men: “Desen Almanack boeckwijs is ghecalculeert door meester Peeter van Goorle, Doctoer in der medicinen der stadt van Antwerpen, wonende in die kerkhofstrate, in de huysen die thien gheboden, in dat tweede ghebodt, by 't kerckhoff.” Gelijk later de wis- en sterrekundigen, hielden zich toen de doctoren en chirurgen met sterrekundige berekeningen onledig; ook zijn de meeste kalenders door hen gecalculeerd. De geneeskunde was toen een zonderling mengsel van geleerdheid en dwaasheid, van diepe kennis gepaard met het geloof aan astrologie en kabalah. Hare beoefenaars noemden zich Paracelsisten, naar Philippus Aurelius Theophrastus Paracelsus Bombastus van Hohenheim, en niet zelden maakten de werken van dien geleerde, eenige secrete-boeken en almanakken, de geheele bibliotheek van een arts uit. Zij behandelden de zieken veelal naar de voorschriften van de laatste, leverden “laetstokken of laetceduls,” waarop de dagen, wanneer al of niet moest gebaad, gelaten, gekopt en gelaxeerd worden, geschreven stonden, aan de kloosters, en van hunne kweekelingen werd door de gilden gevorderd, dat zij de almanakken “kenden”. Vanhier dat de almanak niet alleen tot tijdwijzer, maar ook tot “medicijn” diende, en evenzeer als men hem raadpleegde voor heilige- en marktdagen, deed men zulks wanneer men wilde weten, wanneer het tijd was tot het nemen van geneesmiddelen of tot het spenen der kinderen.

Tot de geneesheeren, die zich met het vervaardigen van kalenders bezig hielden, behoorde ook de beroemde geneesheer Pieter van Foreest, “de hollandsche Hippocrates”. Deze ontving in 1555 van den

“keizerlijken geheimen raad” te 's Hage “vergunning te doen stellen ende prenten zekere Prognosticatie ende Almanach, inhoudende de cours en loop van dezen toecomenden iare 56.” Deze almanak, in zijne werken vermeld, schijnt spoorloos verdwenen, doch vermoedelijk behelste ook deze allerlei voorspellingen uit den loop der sterren met passelijke raadgevingen en waarschuwingen, daar hij, blijkens zijn verhaal van de pest, in 1557 en 1558 te Delft, even als zijne tijdgenooten, aan den invloed der hemelsche lichamen op de menschen geloofde.

Te Delft werden even als te Deventer in de 16^e eeuw almanakken gedrukt, en van daar naar andere steden in Holland verzonden. Tot de enkele exemplaren die aan de vergetelheid ontrukkt zijn, behoort de *Almanack van den iare o. H. MDLXVI. Gecalculeert Talcmar b̄ mi Doctor Laurens van Oirschot. Gevisiteert ende oprecht bevonden, sonder Suspicie van heresie by mi A. Martinum Duncanum, pastor in die oude Kerk te Delft. Gheprent tot Delft in Hollant by mi Symon Jannsz., won. by die vischmarkt*, volgens traditie in 1574 door de Spanjaarden in een schans buiten Leiden achtergelaten. Voorts, behalve anderen, bij denzelfden drukker verschenen: de *Almanack, nae den Nieuwen ende Ouden stijl op 't jaer ons Heeren MDXC̄VIII*, in 12°, by Romyn Harmansz. Het titelblad is versierd met een mans hoofd in houtsnede, aan beide zijden waarvan in roode letters staat: *Ghepractiseert door den seer ervaren D. Stephanum Rabbaretium, Astr.* Boven dit beeld staat nog het volgende: *Hier zyn byghevoecht oude ende nieuwe geschiedenissen, seer nut ter gedenckenisse.*

Deze almanak, door het Historisch Genootschap te Utrecht waardig geoordeeld om in zijne werken opgenomen te worden, vangt aan met de “Declaratie van dezen tegenwoordigen Almanach”.

Hierop volgt de kalender met een vierregelig versje boven elke maand. B. v. :

“Februarius, Sproc., heeft XXVIII dag.

Die andere soecken te bedrieghen met verlanghen,
Werden somtyts selven wel het meest gheplaecht,

Manack pro anno domini millesimo quingentesimo. xxv

Propositiones				Coniunctiones			Dies electi pro flebo thomia brachionū et pedū demptis diebus per. p. signatis, qui pro flebo.	Dies electi pro medice na laxatiua sumenda
Dies Hore Nimi.				Dies Hore Nimi.			thomia pedū in sunt veriti	
is	ix	ix	xi	xxij	iiij	xxvij	ij. viij. x. xvij. xix. xxiiij. xxv. xxvij. xxvij	p p
us	vij	xv	lvij	xxi	xxi	xi	iiij. x. xv. xix. xx. xix. xx. xxiiij	iiij. xvij. xvij. xxv
ic	ij	ij	xxij	xxij	x		iiij. xi. xij. xij. xij. xv. xvij. xix. xx. xxi	iiij. xvij. xvij. xxv
vij	x	xxvi	xxij	vi	xxix		i. ij. x. xi. xij. xij. xv. xv. xvij. xvij. xx. xxi. xxij. xxvij. xxvij	iiij. xvij. xvij. xxv
vi	xvij	lvj	xxi	xxi	xxi		iiij. v. viij. ix. xij. xij. xij. xv. xvij. xvij. xxv	iiij. xvij. xvij. xxv
	ε	xxvi	xx	x	xxvi		i. ij. iij. iij. viij. ix. x. xi. xij. xij. xix. xx	iiij. xvij. xvij. xxv
ij	x	iiij	xix	xxij	xxij		i. ij. vi. viij. viij. ix. xi. xvij. xxv. xxix.	iiij. xvij. xvij. xxv
	xx	xxix	xvij	ix	iiij		ij. iij. v. viij. viij. xij. xv. xxi. xxij. xxij. xxvi. xxix. xxix.	iiij. xvij. xvij. xxv
i	ix	lx	xvi	xix	v		ij. iij. xi. xij. xvij. xix. xx. xxij. xxv. xxvi. xxvij. xxvij	iiij. xvij. xvij. xxv
i	ij	v						
x	ix	xxij	xvi	iiij	xlviij		ij. viij. a . . . xix. xxij. xxv. xxvi. xxix	iiij. xvij. xvij. xxv
	xv	xxvij	xij	xij	xij		iiij. xi. xij. xij. xix. xx. xxi. xxij. xxij. xxv.	iiij. xvij. xvij. xxv
ne	x	a	xij	i	xij		iiij. i. iiij. viij. ix. x. xij. xij. xvij. xix. xxi. xxij	iiij. xvij. xvij. xxv

Ende in de stricken die sij hebben ghehangen
 Voor anderen, selve wel eerst ghejaecht.’

“Aprilis, Aprille, heeft XXX daghen.
 Vele salmender sien verneren,
 Die voortijts hoog werden gheacht,
 Ende haer hielden als groote Heeren,
 Werden tot sobren staat ghebracht.”

“December, Horemaand, heeft XXXI da.
 Machtige Provincien ende steden,
 Die te vorens seer waren verneert
 En van den vijandt onrecht leden,
 Siet men nu met malcander gheunieert.”

Op den kalender volgen de “Water-gbetijden, staende geteekent achter aen elken dach,” en eindelijk de kronyk, beginnende met 1520. B. v.: “Den 1 April verloor Duc d’ Albe door Lume zijnen Bril. Daerna hebben die van Vlissinghen ende Enchuysen hen begheven aan des Princen zijde, teghen Duc d’ Albe.” — “Den 9 April heeft Bossu begeert met veel Spaniaerden te trecken door Rotterdam, maer verraderlick, hij moorde veel borghers, ende nam Delfshaven in.”

Te Kampen drukte men niet alleen de almanakken na, die door Rudolphus Graphæus, aldaar geboren, doch toen medicus, lithotomus en astronomus, te Deventer en de beide Magirussen gecalculeerd werden, maar gaf ook Steven Joessen, gelijk boven vermeld werd, door Micyllus gecalculeerde, in het licht, die echter zeer van de Deventer almanakken verschilden.

Tot de oudste almanakken behooren ook de zoogenoemde plak-almanakken, die aan de berderen van missalen en andere boeken gehecht werden. Zij waren in het latijn, gelijk deze van 1525, en dienden alleen tot kerkelijk gebruik. In lateren tijd werden zij in het neder-

duitsch gesteld en “tot koopmans geryff” in de “comptoiren” opgehagen. Een portefeuille met zulke almanakken berust in de koninklijke bibliotheek te 's Hage. Zij loopen van 1586—1611, zijn door Steph. Rabbathenus, Waltherus Christophorus, Pieter Heymansz. en Joh. Christiani gecalculeerd en te Delft en 's Hage gedrukt. De oudste is van Mr. Waltherus Christophorus, churgen (chirurgijn) tot Geertvliet en bij Aalbrecht Hendriex, wonende aen 't Marcetveldt in de Druckerye, in plano gedrukt. Behalve den gewonen kalender vindt men “die figueren van 's menschen lichaem; die declaratie van den Almanack, de waterghetyden om sloop te reysen” en “een generale waerzegging van de vrede, vruchten, pestilentie ende dieren tijdt.” In plaats der gewone prognosticatiën staan deze bijbelteksten: “Ist dat ghy, seydt de Heere, in mijne wetten wandelt, ende myne gheboden houdt ende doet, zoo sal ick u vrede op ter aerde gheven, ghy sult slapen ende niemantd vervaren. Ick sal reghen te synder tydt gheven. De aerde sal haer vruchten gheven enz.” enz. “Ist dat ghy myne wetten ende gheboden veracht, soo sal ick myn aenschyn van u keeren ende sult voer uwe vyanden vallen, ja ghy sult vlieden eer men u verjaecht.” “Ick sal midden onder u lieden pestilentie senden. Ick sal uwen hemel yser ende uwen aerde metael maken ende de aerde en sal sin vruchten niet geven enz.” — De overige almanakken verschillen weinig van dezen. Op het titelblad van dien van 1592 staat een portret, waarschijnlijk van den vervaardiger, dat in 1594 door de wapens van Delft of 's Hage vervangen wordt, terwijl nu eens dezelfde bijbelplaatsen aan den voet gevonden worden, dan achterblijven. Nevens de “figuer van 's menschen lichaem” leest men:

“Aries regiert 't hoeft, goet

Taurus den hals, quaet

Gemini de armen, quaet

Cancer de borst, middelmaet

Leo dat herte, quaet

Virgo dat ingewant, quaet

Libra regeert de lendenen, goet
 Scorpius de schamelheid, middelmaet
 Sagittarius de dyen, quaet
 Capricornus de knien, goet
 Aquarius de schenen, goet
 Pisces de voeten, middelbaer".

De plaatjes, die in de almanakken der 15^e en 16^e eeuw voorkomen, zijn alle houtsneden. Voor het kalendarium, door Peter van Os, van Breda, in 1502 te Zwolle gedrukt, werd nog van de houtsneden der *Biblia Pauperum* gebruik gemaakt.

In de 17^e eeuw begon allengskens de gulden eeuw der almanakken aan te breken; bijna elke stad kreeg den hare; doch reeds toen begonnen die van Enkhuizen en vooral die van Amsterdam in Holland den voorrang te verkrijgen, dien zij gedurende deze en de volgende eeuw gehandhaafd hebben.

De almanak werd, gelijk weleer achter de brevieren, achter de psalmen van Datheen gedrukt of geplakt, en waar geen Bijbel voorhanden was, vond men toch den almanak. Hij was even onmisbaar in het burgerlijk als kerkelijk leven; 't geen Battus en Beverwijck voor meer gegoeden waren, was hij voor den kleinen burger en landman. Alle toch bevatten remedien voor allerlei krankheden, schreven den tijd voor dat het goed en kwaad was om te copen, laten, laxeren, te zaaijen, planten, oogsten; zij profeteerden gelukkige en ongelukkige dagen, storm en onweer, zonschijn en regen, oorlog of vrede, goeden of kwaden oogst. Hij was de raadgever aan jong en oud, liet niemand verlegen; allen noemden hem "den medicijn der boeren," "dier boeren huiswachter." Met wit papier doorschoten diende hij den kleinen koopman en winkelier tot grootboek. Hij wees den landlieden de marktdagen, den schipper de watergetijden, den reiziger het afvaren en aankomen der schuiten aan. Met bloemrand en houtsneden versierd en op grof bordpapier geplakt, hing hij aan de wanden der kantoren, winkels, rederijerskamers, herbergen, scholen; in klein formaat lag hij in de laden van den comenijswin-

kel, de trekschuit en 't vrachtschip, op den schoorsteen der boeren. Men vond hem in allerlei formaat, in allerlei banden, in parkement, leder, sagrijn, fluweel, soms met koperen, ja met zilveren sloten en beslag. Gelijk later den Almanak voor Verstand en Hart, en den Muzen-almanak, vereerden geliefden elkander den kleinen Nyeropper of Stichter, bij den aanvang van het jaar, en zonden de uitgevers keurig gebonden kwartijnen aan de Hoven en de Regenten. Hij was het "memorie-boeck van den burger en winkelier," maakte veelal met den Bijbel en Uylenspiegel de bibliotheek van den landman uit. Gedurende de lange winteravonden las hij de kluchten die er achter gevoegd waren, en leerden de kinderen er spellen en lezen uit. En dat konden zij gerust; want hij werd, gelijk vroeger, kerkelijk geapprobeerde.

Met geen minder verlangen zag men naar den kramer, met halve en heele, enkele en dubbele, kleine en groote, boeren- burger- comptoor- heeren- burgemeesters- scheeps- reizigers- schutters- stads- groene, geele, witte, francijnen-almanakken, almanakken met en zonder capitotie, in zija mars, als naar den postbode uit, want "de almanack (was) een profeet, "die cont maeckte oft lant oorlogh, tempeesten, pestilentien, kranckte aan mensch ofte vee had te verwachten." Men noemde hem oock "een baeck in zee", een "licht in duysternisse", een "profytelyck boeckke", een "allemansvrindt", een "vrolijke klapper". Niemand twijfelde aan zijne waarheidsliefde. "De almanack seyt et", "de almanack spreekt er af", — met deze woorden bevestigde men de waarheid. Het zeggen van Staringh's Engbert: "in den Almenak vin i de waarheid" was toen vrij algemeen van toepassing.

Reeds in het laatst der 16^e eeuw begonnen de almanakken naar den ouden en nieuwen stijl te verminderen, en werden er alleen naar den laatsten of Gregoriaanschen uitgegeven. Sedert 1582 toch was deze in de Nederlanden ingevoerd, terwijl zulks in Duitschland eerst in 1700, in Engeland in 1752, in Zweden in 1753 geschiedde. Deze invoering geschiedde in ons vaderland echter niet overal te gelijker tijd, en eerst in de vorige eeuw in Friesland, waar nog heden het

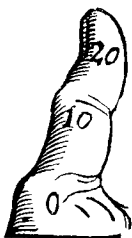
het verhuizen op 12 Mei en 12 November een overblijfsel is van den ouden stijl. Een belangrijke verbetering der almanakken was de uitvinding der verrekijkers door Zacharias Janszoon van Middelburg, omtrent 1590.

Eerst 20 jaren later (in Mei of Junij 1609) werd Galileï met deze uitvinding bekend en stelde toen, naar de beschrijving die er hem van gegeven werd, ook zoodanig werktuig zamen, waarmede hij in Januarij 1610 de vier satelieten of manen om Jupiter ontdekte en met bepaaldheid den melkweg voor eene vereeniging van zeer talrijke kleine sterren en de nevelvlekken voor eene ophooping van sterren verklaarde en de phasen of schijngestalten van Venus ontdekte. De beroemde astronoom Simon Marius von Ganzenhausen maakt in zijn "Zuschrift der Praktike von 1612" van de ontdekking van onzen landgenoot gewag, doch verwart hem met Galileï, daar hij aan den eersten ook de bovengenoemde ontdekkingen toeschrijft. Tot nog toe had men almanakken voor meerdere jaren, in navolging van dien van Johann Muller, wiens almanak voor tien jaren, in 1492 uitgegeven, zoo sterk verkocht werd, dat men er ten laatste 12 dukaten voor betaalde, doch geen "Eeuwigdurenden almanak". Voor zoo ver ons bekend is, was de beroemde franeker hoogleeraar Adrianus Metius, wiens vader zich reeds door de vervaardiging van eenen "Grooten calengier" naam had gemaakt, de eerste die hem berekende en in 1609 bij Jan Jansz. te Amsterdam met dezen titel in het licht gaf: *Eeuwighe Handtcalender. In het welke gheleert wordt, eeuwighlijck, alle de Feest-daghen des Jaers, soo beweechlijck als onbeweechlijck, midtsgaders de Lunatien en de Water-ghetijden, op een nieuwe manier, door de leeden die vingheren des handts te rekenen ende te tellen.*

In de voorrede van dit zeldzame boekske schrijft hij, "dat Galenus het verstand en de handen de grootste praerogatieven der menschen noemde; dat eenige zijner navolgers en subtile geesten, op zijn voetspoor, doch met meer speculatie, de gestalte en conformatie der laatste onderzocht, en met een superstiteuse en ijdele curiositeit, de signature, teekens en linien in vola inziende, een kunst versierd heb-

ben, door welke niet alleen de constitutie des menschelijken ligchaams zekerlijk gekend, maar ook toekomstende en daarom ook onzekere dingen te voren zouden kunnen gezegd worden.”

“Doch dat hij de constitutie en conformatie der handen nader overleggende, daarnit vernomen had, dat de loop en cours der twee groote lichten, en voorts de daaraanvolgende uitrekening bij den duim en

vingeren onthouden en geleerd kon worden, zoo de alreeds verloopen als de aanstaande tijden, en dat wel door de kennis van den circulus decemnovalis of het maangetal, mitsgaders der littera dominicalis, alzoo dat de kerkelijke personen hunne feestdagen, zoo naar den ouden als nieuwen stijl, de tuinlieden hun tijd van ploegen, zaaijen en bouwen, en de schippers hun water-getijdag ligtelijk zouden kunnen berekenen.” Hij behandelt zijn onderwerp in 15 hoofdstukken, van welke wij het 10^e, “om uyt Paschen te gheerijghen alle andere beweeglijke feestdaghen” tot eene proeve mededeelen.

“Ghestelt hebbende de Paeschen (welcke dagh certijds afghecondiget worde voir al 't volk op de Kersdagh van de metropolitaensche bisschoppen, als de dienst gedaen was), laet dan deselve ghetelt worden seven weken te rugghe, soo hebt gy den Sondagh *Esto mihi*, ghe-naemt *Quinquagesima*, ende de daghen van de naeste verleden Kersdagh tot desen Sondagh toe, die worden ghe-naemt *intervallum minus*, ofte die achterwinter. Waerom dese Sondagh gheheeten wordt *in Quinquagesima*, ende de naeste voir desen *in Sexagesima*, ende de ander noch voir desen *in Septuagesima*, soude verdrietelic vallen daer van te schryven, doch so is dit te aenmereken, dat van *Septuagesima* af tot beloken

Paeschen, by edicte der Pausen, niet gheorloft is te trouwen. Van deselve Sondagh *Septuagesima* tot Paesch-avondt toe, soo wordt het Alleluja ghedeponeert, ende wordt als een straf waardich gehouden dat Alleluja in hare kercken te singhen. Op den Sondagh *Esto miki* ende twee daghen langh vervolghende, is gheoorloft geweest teghens de droeflijke ende aenstaende ghestadige vasten de Bacchanalia te celebreren, die sy noemden vasten-avonts hoven, houdende denselven dagh ende nacht met slampampen, dansen, springhen, kakorellen, vermommen ende dierghelijcke. Naer welcke spel dat sy aenghevanghen ende begost hebben de vasten, van assche woensdagh af, om, nae haer vermoghen, alsoo nae te volghen onsen Salichmaker Jesum Christum, die in de Woestyne 40 daghen vastede ende ganschelick niet en ate. Die oirsake dat de vaste ghenomen wordt van assche Woensdagh af, begrypende tot Paeschen toe 46 daghen, is, omdat de oude kerckelijke regulen ende ordonnantien verboden hebben op de Sondagh te vasten, om datter ses sondaghen comen, binner derselver tijdt, die onder de vasten-daghen niet connen worden gherekent, soo blyven noch evenwel die 40 daghen vol. Niettemin soo zijn naermaels die ses sondaghen mede gevastet, opdat soo menickwerven gheen scheuringhe en geschiede in de sorgvuldige devote abstinentie, ende als een toemate soude werden bygevoeght. Onder de ses Sondaghen ende Vasten is de eerste ghenaeamt, in de *Quinquagesima*, oock mede naer den *introitus* van de misse *invocavit*. De andere is ghenaeamt *Reminiscere*, de derde *Oculi*, de vierde *Letare*, zijnde middelvaste, de vijfde *Judica*, die seste Palm-Sondach, toegheeygent de historie van de heerlijke, ootmoedighe inrydinghe onses Heeren in de stadt Jerusalem, als het volck met Palmtacken hem te ghemoete liepen.

Van dese Sondach begint de passyweecke, in welke ghehouden werden eenighe naemcondighe daghen, als die Schortelwoensdach, in welke die clocken werden gheschort, ende ghehouden sonder luyden tot paeschavent, ende die t' samenroepinghe des volcks ter predicatien, misse ende ter metten geschiede doir ratelen ende clapperen. Daer

naer die Witte dondersdach, in welke ghemeenlieke werde uitgeleyt de leere van de inzettinghe ende t' ghebruyck des Avontmaels, de Goede Vrydragh, ghenaeamt Pascha-vetes, dat is de voirberedinghe, in welke werde verthoont die Passie, die doet ende begravenisse Christi. De Saterdach, ofte Sabbath-dach, die onse Heere geheel in de grave gherust heeft, wert ghenaeamt Paeschavont; want aan deze was comende onse Pascha, ofte Feeste des Heeren verrijsenisse, die welke drie dagen lanck plachte gheviert te worden, ende in eenige plaatsen twee dagen. De Sondach nae desen is beloken Paeschen, anders oock ghenaeamt *quasi modo geniti*, naer den inganck der Misse tot den epistel Petri ghenomen. De tweede Sondach naer Paeschen wert ghenaeamt naer den introitus van den Misse *Misericordia Domini*, de derde *Jubilate*, de vierde *Cantate*, de vijfde *Vocem jucunditatis*, naer welcken, so comen altijd de bedeldaghen ofte cruysdaghen, als des Maensdaghs, Dingesdaghs en Woensdaghs, in welke volsonghen werden de cleyne Letanien (also die groote ghesonghen werden op S. Marcus dagh) ende zijn ootmoedelijcke ghebeden, met hulproepinghe aen alle Sancten en Sanctinnen. Op de selve daghen werden ghegaen met cruysen ende kerckvanen, rontsom over ackeren, dragende onder andere beelden, bezonder mede een houten cruyce, omdat met ghebeden ende ghesanghen mogen agheweert werden alle schaden, ellendicheden, ende quade ghewas, opdat de vruchten der aerde wel mochten ghedien, ghelijck mede van outs plachten te doen de Romeynen in haer Ambaruale sacraficien ende feestdaghen, daer van Virgilius in *Georg.* vermaent. Op den Donderdach aen desen, wesende den 14 dach van Paschen, so wert gheviert onser Heeren Hemelvaert. Naest desen volght den Sondagh *Exaudi*, ende des Sondagh daernaer ist Pinxen, ofte, so wij segghen, Pynxster, ende is die vijftichste dach naer onses Heeren verrijsenisse. Op welke dagh die sone ghesonden heeft, van den vader, den heylighen Gheest in sienlijcke ghedaente op zijne Apostelen, ende wert bij sommige drie daghen, ende bij eenighe twee daghen gheviert. De Sondagh naer

Pynxter is toegheeyghent de leeringhe ende heylighe oeffeninghe van de drie personen eens Goddelijcken wesens, ende de Dondersdag naestvolgende is den Sacramentsfeeste. Die volgende Sondagh naest aen die feeste der Heyligher Drievuldicheyt is die eerste Sondagh naer de Drievuldicheyt, ende de ander daer aen de tweede, ende so voortaan, met een langhe vervolgende ordere, tot aen de vijfste Sondagh van Karsdach, die altijd is de laetste, ende can op zijn alderuyterste comen op den 20 Novemb. Voorts soo veel Sondaghen als ghy dan hebt van de eerste tot de laetste in elck jaer, van so veel weecken is dan dat *Intervallum maius*. Daerom ist, hoe dat die *Intervallum minus*, ofte de achterwinter is corter, hoe deze *Maius Intervallum* valt langer, ende oock ter contrarie. ¹

De andere vier overghebleven Sondaghen tot Karsdach toe zijn die Sondaghen in den Advent, so datse vervolgens oock werden genoemt de eerste, tweede en derde en vierde Sondagh in den Advent.

Deze drie ofte vier weecken werden van veel volckx oock ghevast, haer onthoudende van vleesch te eeten ende dierghelijcken, om op den Karsdach haren hoochtijt te houden. Ende naer den wet der pausen so mochten geen bruyloften ghemaect werden van de eerste advent tot de Epiphaniën, ofte men souse te niet doen. Die eerste Sondagh van den Advent, is de eerste Sondagh, die daer volghet naer den 26 November, ofte

“Dat sal wesen den eersten Sondach van den Advent,

“Die voor oft naest aen St. Andries is bekend.”

¹ Hier staet te aenmercken hoe die sedes der *Aequinoctie*, naer den verloop des tijds ende *anticipatie* des selves, vroeger comt in Martio, hoe deze *Maius Intervallum* oock meerder wert, dat welcke die Roomsche kerk merkende, dat het verloop van haer ceremonien noch meerder en meerder was aenstaende, soo heeft se (om dien te houden staende) moeten veranderinghe maken in de jaren Julii Caesaris. Is oock soo veel onderscheyt in den Gregoriaenschen calengier, als dat dese Sondaghen ghetelt werden van Pynxter, om sulcks 't *Maius Intervallum* altijd een weecke langer valt, dan se is doende in de oude ghewoonte ofte oude stijl.”

Ter bladvulling voegde Metius er, uit zijns vaders "Groote calengier", drie ronde schijven bij, "door welke men seer veerdich, van het begin ende schepsel des werelts tot alle vervolgheende tijden, can aftellen het gulden ghetal, het maental, den circul der sonnen ende Sondaechs letter". "Om 't Maental te vinden eeuwichlijck naer den gherechten

ouden styl: Vooreerst moet ghy nyt den ycktafel des ouden stijls soecken het eerste maental, ghelijck aldaer aenghewesen is, ende wert bevonden dat in 't jaer der *dilwoie* 1657, het eerste maental gheweest is 25. Daerom stelt dat Gulden ghetal 1 in die ronde schyve des Maentals op 25, ende telt voorts tot het Gulden ghetal des selven jaers, welke wij te vooren ghevonden hebben te wesen 6, ende van de tellinghe op 30, zijnde het Maental des selven jaers der *dilwoie*. *Item a mundi* 3970, so is in den ycktafel dat eerste maental 17 ende dat Ghulden Ghetal des selven jaers is vooren ghevonden 1, soo blijft dat Maental 17'.

Overigens vindt men in dit boekske hier en daar tijdverzen en ook het bekende rijmpje:

“Dertich daghen heeft November,
 “Aprilis, Junius en September,
 “Februarius heeft negen en twintich alleen,
 “De anderen al, hebben dertich en een.

Met regt noemde men dezen almanak “den vader der eeuwigdurende almanakken”. Hij werd door een reeks van anderen, in verschillende provincien uitgegeven, gevolgd, en zoowel op zilver als koper gegraveerd. Een menigte koperen platen en tabaksdoozen met diergelijke almanakken, omringd door loofwerk of beeldtenissen, zijn nog voorhanden. Zoo was er een tabaksdoos met de beeldtenissen van J. Caesar, Gregorius en Copernicus op de Delftsche tentoonstelling. Op den bodem las men:

“Die deese doos draagt in den sak,
 “Hoeft nooyt geen ander almanak”.

Ook werden zij met allegorische voorstellingen op bordpapier geplakt (zooals die door L. A. Eisenman (1780) berekend is), en op tegels en borden geschilderd.

Tot de merkwaardigste almanakken der 17^e eeuw behooren ook die van den vermaarden Casper Coolhaes, predikant te Leiden en een der eerste hoogleeraren aan hare hoogeschool. Hetgeen de hoogleeraar Piper in deze eeuw voor Duitschland deed, verrigtte Coolhaes reeds, in den aanvang der 17^e eeuw, voor Nederland. Hij poogde namelijk den roomschen kalender in evangelischen zin te herstellen.

Het was in zijn ouderdom, dat hij deze taak op zich nam, en onder den pseudoniem C. Crambilagon (eene latijnsch-grieksche vertaling van zijnen naam), te Amsterdam bij Jan Theunisz. in 1606 uitgaf:

“Comptoir-almanach oft Journael op het jaer nae de geboorte onses Heeren ende Salichmakers Jesu Christi MDCVI. Waerin achter aen plaetse van dus lange gebruyckten ende min dan warachtighe prognosticatien, ofte practijcken, tot onderwijsinghe ende stichtinge des lesers, het recht gebruyck eens yeghe-

lijcken voornaemsten feestdaghs aengewesen ende het misbruyck derselver, als oock de verscheyden Bachusfeesten, vastelavond, vastedaghen, bededagen ende vier daghen uyt des Heeren Woort bestraft worden; seer profijtelijck ende stichtelijck te doen."

In dezen kalender staan aangeteekend: de Zondagsletter, de schijn-gestalten der maan, op- en ondergang der zon, benevens haar loop door de teekenen van den dierenriem, verder op elken zondag een tekst uit de evangeliën en brieven. Voorts is aan dezen kalender toegevoegd eene lijst van plaatsen en uren "om alle waterghetijde te rekenen", door hem aan andere almanakken ontleend. De opgave der jaarmarkten had hij met opzet weggelaten, omdat daarin bij anderen zooveel verschil bestond, en hij dit ook van minder belang oordeelde. Hierop volgt in zijne voorrede "aan den goetwillighen lezer", dat hij zijne verwondering betuigt, hoe tot op heden toe, door de christelijke overheden was toegelaten de uitgave van zoo vele lasterlijke boeken, die men almanakken, prognosticatieën en practiken noemde, waarin de kracht, die Gode alleen toekwam, aan heidensche godheden werd toegeschreven. Ook de predikanten moesten hunne hoorders voor die boekjes waarschuwen. De almanakken zelve waren voorzeker voor ieder onmisbaar, maar waarom moesten daarin al de leugens en lasteringen Gods worden opgenomen? Waartoe al die sancten ende sanctinnen? waartoe die Prognosticatieën? Had niet Christus zelf aan zijne apostelen geweigerd hun de toekomst te openbaren? Die Prognostiseurs mogten meer acht slaan op hetgeen hun in Gods Woord werd geleerd. In plaats dat deze "almanackmakers, voorzeggers, dachverkiezers, waerseggers ende teyckenbedieders", God door Zijnen Zoon en Zijnen Geest tot regeerders des jaars stellen, schrijven zij alles wat er in de natuur en onder de menschen gebeuren zal, aan Mars, Mercurius of Venus toe. Is dat niet zooveel als te zeggen: laat ons andere goden maken? Is het niet heidensch te vreezen voor hemelteekenen (waartegen de Profeet waarschuwt, Jer. X: 2) en uit den tijd der geboorte, óf uit de handen, óf uit eenige andere dingen voorspellingen te doen?

En wat de heiligen betreft, wie kan zeggen of zij boven alle anderen heilig waren en zalig zijn geworden? Omtrent niemand kunnen wij dien aangaande iets zekers weten, alleen gebiedt ons de liefde altijd het beste te hopen. God alleen regtvaardigt en verdoemt. Hij doet niemand ongelijk. “Ik heb ditmaal (zoo besluit Coolhaes deze voorrede) alleen een monster van een almanack willen uitgeven, opdat ieder zou weten hoe hij dit verder met goede conscientie zou mogen doen. In plaats van allerlei leugenachtige prognosticaties heb ik het voor beter en stichtelijker geacht, enkele korte vermaningen uit 's Heeren Woord hierbij te voegen voor het gebruik van sommige feestdagen en om te waarschuwen tegen het misbruik.”

Hij begint met “Warachtighe prognosticatiën, gheduerende van jaer tot jaer tot aan 't eynde der werelt.”

“Wie van vree ende oorloch wil weten 't recht bescheyt,
 “Oorsaeck van dien, oock van sieckte ende ghesontheyt,
 “Van vruchtbaerheyt des aert-rijckx, sterft en dieren tijt,
 “Die mach open doen ende lesen mij met vlijt,
 “Doende Gods raet, wert hij van plaghen bevrijt.”

Daarop zegt hij achtereen volgend: 1° “Van de Heeren deses jaers”: “God, de Schepper en Onderhoeder van alles, is alleen door Christus en de kracht Zijns Geestes, regeerder dezses jaars; voor Christenen is het niet noodig dit uit de H. S. te bewijzen; voor hen, die de H. S. niet aannemen, geldt: *contra negantes principium non est disputandum.*” 2° “Van Oorlogh ende Vrede”: “De wereld heeft haren vrede, maar zij misbruikt haar. De vromen hebben, naar het vleesch, van de wereld geen vrede te wachten (Joh. XVI). Zij hebben alleen vrede met God” (Rom. V: 1). 3° “Van sieckte ende cranckheyt deses jaers”: “De zonde is oorzaak van alle ziekten (Joh. V: 14). Wie gezondheid zoekt wachte zich voor de zonde, inzonderheid voor onmatigheid.” 4° “Van de wassenden vruchten der aerden: Ps. XXXIII: 18, 19;

XXXIV: 10; Matth. VI." Dan volgt de "Christelicke ende stichtelycke vermaninghe aen plaetse van duslanghe ghebruyckten ende min dan warachtigen prognosticatiën ende praktiken."

Hij toont de misbruiken aan die bij de viering der kerkelijke feesten zijn ingeslopen. Zoo zegt hij "van die weke voor Paesschen, die welcke men voor alle anderen weken in 't jaer die goede weke te zijn noemt, om der goeden wercken willen, die welck daerom (soo wel in elck huys als in den kerken) ghedaen worden:" "zoo men weten wil, welke werken goed, welke kwaad zijn, dan moeten wij dit uit Gods mond vernemen door Christus, en niet het goeddunken van ons zelve en andere menschen volgen. Niet zelden is het: hoe nader paschen, hoe meer zonden. O gij eenvoudige en goedhartige Catholicken, vraagt u zelve af, of de goede werken, die gij deze week en het geheele jaar doet, overeenkomstig de voorschriften zijn van Christus en zijne Apostelen." Bij dit gedeelte voegt hij nog een hoofdstuk: "Van den wercken, so men in 't pausdom noempt opus operatum." Hij zegt wat daaronder verstaan wordt, onderzoekt dan of dit waarlijk zulke verdienstelijke werken zijn, en eindigt met niet alleen bij Roomschen, maar vooral ook bij Protestanten aantredingen tot waarlijk Christelijk leven. De misbruiken der roomsche kerk op den "Paeschdag" worden door Coolhaes geschetst, en tot een evangelische viering van dit feest aangedrongen.

"Van het h. cruys, welke ons in der heilige Schriftuer der O. en N. T. soo hoogh aanghepresen wordt," zegt hij: hier onder is niet te verstaan het kruis, waaraan Christus geleden heeft, noch het kruis dat op kleederen wordt gestikt, noch dat de Roomschen met de vingers maken, maar het kruis, waarvan Christus (Matth. X: 31, XVI: 24; Marc. VIII: 34; Luc. IX: 23, XVII: 33) en Paulus (Gal. IV: 14) gewagen. Sprekende "Van bidaghen" zet hij uiteen hoe en wat men bidden moet, overeenkomstig de voorschriften van Christus en de Apostelen.

Coolhaes gaat nu weêr tot de feesten over. Van "de Hemelvaert

Christi" en "de Pinxterdach" deelt hij de misbruiken der roomsche kerk mede en stelt daartegen over de viering in evangelischen zin. "Van des h. Sacramentsdach" zegt hij: "heeft men van de tijden der Apostelen tot op 1262 niets geweten. Honderd negen en tachtig pausen hebben er niet aan gedacht, maar aan Urbanus IV schijnt het door den geest geopenbaard te zijn." Voorts geeft hij een zeer satyrische beschrijving van alles wat in de roomsche kerk tot het heilig sacrament betrekking heeft. "St. Maertensdach" noemt hij een Bacchus-feest, omdat men dan meer den duivel dan God dient. De meeste zorg besteedde hij aan de behandeling van den "Dach der hemelvaert Marie." Dat Maria bij haren Zoon in den hemel is (zoo vangt hij terstond aan) welk Christen zou hier aan twijfelen; maar dat zij ligchamelijk ten hemel zou gevaren zijn, daarvan meldt de Schrift ons niets. Tot onze zaligheid kan het ook niets toedoen uit te weten. Hij zou papier en inkt kunnen uitwinnen door er van te zwijgen, zoo Justus Lipsius hem hiertoe niet drong, hij, die nog in zijnen ouderdom zoo zeer van gevoelen was veranderd, dat hij een boekje had geschreven over onze lieve vrouw van Hal. In het volgende jaar (1607) gaf Coolhaes zijn *Trouwe waerschouwinge voor der schandelijcken abuysen ofte misbruycken der Almanakken* in het licht, en eindelijk in 1608 een Christelijken kalender, waaruit alles was weg genomen, wat, volgens zijne meening, daarin niet behoorde. Niet alleen toch dat hij in zijn *Specimen ofte Mönster eens Christelijcken Calenders*, geen nieuwe namen heeft opgenomen van mannen, wier aandenken meer overeenkomstig den zin des evangelies was, dan van zoo veel heiligen, wier fabelachtige levensgeschiedenis op legenden steunde, maar hij laat ook zelfs de gedenkdagen der apostelen en der kerkvaders weg en behoudt alleen de oudste feestdagen, die betrekking hebben op het leven van Christus. Ook in de vierregelige versjes bij iedere maand bragt hij een anderen geest, door alles op het christelijk leven toe te passen. B. v.:

Januarius.

“In de vreesse Gods van grooter weerden,
 Laet ons dit nieuwe jaer aanverden,
 En loven den Heeren uyts herten gront,
 Dat hij ons dus lang gespaert heeft gesont.”

November.

“Des wijnstocx rancken geen vruchtdragende reyn,
 Breekt de wijngaerdenier al af in 't gemeyn.
 Laet ons o Heer niet onvruchtbaer werden,
 Soo lang wij leven hier op aerden.

Het schijnt niet, dat deze almanak in den smaak viel, daar er geen tweede op volgde en er bijna twee en een halve eeuw verliepen, eer men een dergelijken almanak uitgaf, terwijl de *Almanacks Heyligen* van Abraham Magirus van Medemblik, predikant aan de Koog op 't eiland Texel, zoo gretig werd opgekocht, dat er weldra geen exemplaren meer van te bekomen waren, en een tweede uitgaaf noodig was, die dan ook, “met eenighe aardighe loopjes ter materie dijenende”, in 1692 verscheen. — Niet minder zeldzaam, ofschoon niet zó merkwaardig als de almanak van Coolhaes, is de bredasche van Jan van Vliet of Janus Vlitius, Griffier van Breda, beminnaar van het oud-nederlandsch in het gemeen en van het oud-friesch in het bijzonder. Hij verscheen in 1664 in 4° met den frieschen almanakramer Fobbe Korst, (zie afbeelding hiernevens) die dezen almanak met een oud-friesch gedicht aan prins Willem III opdraagt, op den titel. Na eene “calculatie van Paeschen, ende Maenen, Vol en Nieuw, etc. N. St. en de Sondagen van 't schrickeljaer 1664”, volgt de gewone tijdwijzer, met toepasselijke gedichten nevens elke maand. B. v. nevens den kalender van Januarius:

“Het jaer begint met nieuwe vreughd,
 En maeckt door giften elck verheught.

De kinderen nu bovenal
Men hooren magh met bly geschal,
Als men de Ster in 't Oosten sagh

Of op verloren Kopper-dagh.
Soeckt ghy vis die op 't besten is,
Eet Kabeljau en Schellevis,

Of Spieringh onder 't ys gevat
 Of Tarbot uyt het ziltigh nat.
 De Vogelaer is mee niet stil,
 Vindt hy geen Duyven op de til,
 Geen Snejjens langhs de waterkant,
 Hy schiet wat kleyn gebeent' op 't land.
 De Jager maeckt de netten los
 En speurt de Wolven in het Bos,
 Maer Wild-braed nu met val of strick
 Te vangen, waer geen Weymans schick.
 Den Hof laet nu den Hovenier
 Sich koest'ren by syn eygen vier,
 Dat hy of uyt de Wyngaerd snoeyt,
 Of daer het hout te dichte groeyt.
 Hy saeyt oock wat, maer by den haert
 In backen, die hy wel bewaert.
 De heete erten onverlet,
 En groote boonen hy noch set,
 Ten waere te felle forts of snee',
 Want tegens Gods of weer en wind
 Is 't ydel soo men yets begint".

Aan het hoofd van elke maand zijn niet alleen de nederlandsche, maar ook de noordsche namen, uit Beda, Eginhartus en van elders opgezameld, geplaatst. Achter den kalender vindt men "Wetten om wel te leven", een lijst der "Gerecht- en recht dagen der stad van Breda", "Hof-wetten", alle in poëzy, en een "Chronieek van Breda", een uittreksel der groote chronyk van die stad, die Vlitius eerlang wenschte uit te geven, eindigende met de geboorte van Prins Willem Henrick te 's Hage, den 24 Nov. 1656. Het grootste sieraad echter van dezen Almanak zijn de "oude vrije Friesen spreekwoorden", die men alle, doch in een zuiverder spelling en met eenige ophelderingen

wedervindt achter den eersten druk der “Verhandeling over de Eigenamen der Friesen” van den Hoogleeraar Wassenbergh, die den bredaschen almanak niet kende. Het zijn deze spreekwoorden, waaraan wij een nuttig werk te danken hebben van den beroemden latijnschen dichter en taalgeleerde J. H. Hoeufft, getiteld “Taalkundige aanmerkingen op eenige oud-Friesche spreekwoorden.” Men vindt dezen almanak ook achter het “Recht van successie volgens de costumen der Stad en den Lande van Breda” en de “Quinquatrua Bredana” van denzelfden schrijver.

Doch genoeg over de drie merkwaardigste almanakken der 17^e eeuw. Werpen wij nog een vlugtigen blik op de overige, waarvan wij, daar er slechts enkele exemplaren van bestaan, de filiatie niet kunnen opgeven. Wij moeten ons dus met de algemeene opmerking vergenoeven, dat zij allengskens meer en meer aan elkander gelijkvormig werden, en, behalve den gewonen kalender en de opgave der uren van het openen en sluiten der poorten, der af- en aankomst der schuiten, der markten en vacatiën, ook sprookjes en kluchten of kronyken bevatten. Aan het hoofd van deze almanakken staan de zoogenoemde Comptoir-Almanakken. De oudste die mij onder de oogen kwam is in 1650 te Amsterdam bij Broer Jansz. voor Gijsbert de Wit, boekverkooper op de Brêe-straat, in 4° gedrukt, en heeft tot titel: *Comptoir-Almanack ofte Journael op 't jaer ons Heeren Jesu Christi duyzent ses hondert vijftigh, gecalculeert nae den Nieuwen ende Ouden stijl, op den meridiaen der Nederlanden. Is hier achter bijgevoeght de daghen van 't reysen der Boden, alsmede 't varen der veerschepen ende schuyten. Mede 't ordinarijs verlangen ende verkorten van de Poort-klock.*

Deze Almanak heeft boven den kalender van elke maand een vierregelig vers, b. v. bij “Januarius”:

“t Jaer es nieu als de Koningen gaen
 Offeren, sprak Pontiaen,
 Anthonis heeft Angniet geëert,
 Paulus wordt van Godt bekeert”.

bij "Februarius":

"Hoe licht was sint Aeght ontrent,
Doen uytter hage spranck valent?
Kruypt weer in u kot, sprak Pier,
Want Matthys die maeckt noch vier".

Naast den kalender zijn "Wonderlijke geschiedenissen" gedrukt, terwijl de tegenovergestelde zijde, bestemd voor notitien, met een bijbelsch tafereeltje in houtsnede prijkt.

Dezelfde plaatjes en versjes vindt men ook in den *Groote oprechte comptoir Almanack, nae de Nieuwe en Oude stijl, op 't Jaer nae de geboorte ons Heeren Jesu Christi 1670, waerinne gesien wort de op- en ondergangh van Son en Maen, Kermis-, Jaer-, Paert- en Beeste-marckten; de vacantien, 't varen van de Buyte- en Binne-schuyten: 't Reysen der Coopmans Boden, Watergetijden ende Poort-klock*. In dezen Almanak, "te Amsterdam gedrukt bij Jan Bouman, Boeckverkooper op 't Water, Amst. Anno 1670, in 4°." staat, in plaats der "Wonderlijke gebeurtenissen" nevens den kalender eene "*Verklaringe van den Almanack aengaende de daghen van ydere maent in 't jaer, wien en waerom deselve haer toe ge-eygent zijn*".

Deze "Verklaringe", reeds in 1650 afzonderlijk uitgegeven, bevat niet anders dan korte biographische aantekeningen, betreffende de almanaks heiligen en martelaren, bewerkt door Dirk Rembrantz van Nyerop, in 1610 te Nieuwe-Niedorp, waar hij later het ambacht van schoenmaker uitoefende, geboren. Thans was hij te Amsterdam gevestigd, gaf er onderwijs in de stuurmanskunst, en schreef er een menigte werken over die wetenschap. Volgens Dirk Borger van Schoorl was hij "een groot mathematicus, geëerd bij vermaarde astronomiciens en een dapper verdediger der leer van Copernicus." Hij berekende tot zijn dood toe (4 Nov. 1682) de kalenders, die naar hem groote en kleine Nyeropper-, ook enkel Nyeropper-almanakken genoemd wer-

den. Nog zijn in zijne almanakken de versjes van 1650 te vinden, doch de platen bleven sedert met geringe veranderingen dezelfde tot 1790, toen zij door anderen werden vervangen. De verzen ondergingen dit lot waarschijnlijk toen de almanak, in 't laatst der 17^e eeuw, door Cornelis Stichter werd gedrukt. In den *Comptoir Almanach op 't jaer onses Heeren Jesu Christi MDCCXXX*, berekend door Jan Albertsz. van Dam, kleinzoon van Dirk Rembrandsz. van Nierop, een ervaren

rekenmeester, eerst te Amsterdam, later te Hoorn, leermeester van Peter den Groote in de wis- en stuurmanskunst, en te Amsterdam bij de erfgenamen der weduwe C. Stichter (Agnes ter Hell) uitgegeven, slaan de dichters, in plaats van den vroegeren luchtigen, vrolijken toon der 17^e eeuw, den meer statigen en stijven van den pruijentijd aan. B. v. bij Januari:

“Men stapt van 't Oude jaer in 't Nieuwe, als sonder weten;
Die groet me onkenbaer, en 't voorleden werd vergeeten:

Soo gaet de blijdschap en de droefheyt met elkaer
Doorvlochten, volgende, op het heden, 't Nieuwe jaer."

en bij December:

"Dat Harderwijk en 't Veen ons doen aen brand-stof raecken,
Kan Bestevaer, als 't sneeuwt en hagelt, best vermaecken.
Wien 't Ys bekrassen met hun schaetsen, snel ter vaert:
Die out is en verkleumt, bemint een warmen-haert."

Deze versjes werden van tijd tot tijd veranderd. Zoo leest men onder
Januari in den almanak van 1748:

"Het jaer is weder nieuw, maer met de nieuwe jaren
Verout ons krank gestel, dat wij daer heenen varen:
't Is maer een klein verlies al rimpelt ons het vel:
Als maer de geest vernieuwt, zoo gaen de zaken wel."

en in dien van 1780:

"De Louwmaand, hoe gestreng, verschaft vermaaklijkheden;
Men rijdt op schaatse, of met de Arresleê langs 't IJs,
Of wandelt er gedoscht in warme winterkleeden,
Of drinkt er in een tent, zoo leeft elk op zijn wijs."

Nevens elke maand staat eene prognosticatie, geteekend door Don
Antonio Magino, "Professoor en Mathematicus der stadt Bononia in
Lombardije", en een "Kronijck", beginnende met het jaar 1680.

In 1736 werd de titel veranderd in *d' Erven Stichters Comptoir-Alma-*
nach, sedert 1797 met "Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap" er boven.

Behalve dezen "Comptoir almanach", die in allerlei vormen gedu-
rende de 17^e en 18^e eeuw verscheen, had men ook andere, b. v. *de cleyne*
Comptoir Almanach voor 1656 en 1657, door van Nierop gecalculeerd,
Amsterdam, Saeghman; voor 1657, Amst., Bouman; voor 1658,
1659, *ghecalculeerd door 't Hoen*, Amst., Saeghman; voor 1660,
1661, 1662 en 1663, *ghestelt door Gilles Joosten Saeghman*; voor
1660, Amst., Bouman; *Groote-Comptoir Almanach op 't jaar 1667*, door
G. J. Saeghman, Amst., Saeghman. Waarschijnlijk behooren deze alma-
nakken tot reeksen, waarvan slechts enkele jaargangen meer aanwe-

zig zijn. Zulks is ook het geval met den "*Oprechten Comptoir Almanach op 't schrikkeljaar onzes Heeren Jesu Christi M. D. C. LXXII, na de Oude en Nieuwe stijl. Versien met alle Jaer-marckten: Paerde- Beeste- en Leder-marckten: Gezontheyts-regelen in ieder Maent, daer neven een prognosticatie, de Hoveniers-Almanack en de Dagelycksche uren van des Maens- op- en ondergang, door Dirck Rembrantsz. van Nierop. Mitsgaders de vacantien voor den Hove van Hollant in 's Gravenhage, en der Stadt Amsterdam: nevens een Extract uyt de placcaten van 't Begraven der Dooden, 't verhueren van knechts en meyden en binne-moers etc. Bijeen vergadert door Gilles Joosten Zaagman en bij hem, (toen) boekverkooper in de Nieuwe straat te Amsterdam, Anno 1672 in 4° gedrukt.*"

Men ontmoet hier dezelfde plaatjes als in de Stichters' almanakken, doch andere gedichtjes, b. v. bij Januari:

"Moey Elssen houdt U pelsje an,
Het nieuwe jaer komt koeltjes an,
Verwerpt de stoof niet, soete maeght,
Of Joris schoon geen mantel draegt."

bij Maart:

"Komt bij de Vastel-avond Maets,
En neemt aldaer een ruyme plaats,
Want Lichtmis die brast en teert,
Als Wel-gesteld dick sobereert."

Ook staan er plaatjes "boven de vier getijden des jaers" en de "eclipsen deses jaers 1672", en op het titelblad de beurs van Amsterdam. Bij denzelfden boekhandelaar verschenen, in het laatst der 17^e en den aanvang der 18^e eeuw, ook Comptoir almanakken. Voor mij ligt "*de Comptoir Almanach op 't jaer onzes Heeren Jesu Christi M. D. C. LXXXIII, na den nieuwen en ouden stijl, voorsien met Jaer-marckten enz. Noch zijn hier in gesteldt de dagelyckse uren van des maens op- en ondergang. Alsmede op wat uur en plaats het met de nieuwe en volle maen hoog en laeg water is, door Pieter Rembrantz. van Nierop.*"

Opmerkelijk dat in dezen almanak wel dezelfde versjes doch geheel

andere plaatjes dan in de Stichters' almanakken voorkomen. Zoo wordt December dus voorgesteld :

en in den Stichters' almanak op deze wijze :

Nevens den kalender staan prognosticaties nopens de weêrsgesteldheid, of gezondheidsregelen, — b. v. :

"October maeckt het weder kout,
 in de kachel stookt men turf en hout,
 Een bonte rock, een warme pij,
 al diese heeft gebruyektse vrij;
 Een rookjen uyt een rookjen an,
 ter rechter tydt maeckt een vast man.
 De nieuwe most en jonge wyn,
 Is ongesont, vermeert de steyn.
 Nu slacht men het gemeste vee,
 nu maeckt men worst en beuling mee.
 Versiet u kuyp met vleesch en speck,
 Dat ghy daer na niet hebt gebreck"; —

eindelijk "voorschriften om te zaaijen en Boeren-opmerkingen."

Sommige dezer almanakken hebben een dubbele titelplaat, van welke men de eerste, doorgaans zeer fraai gegraveerde, vóór de exemplaren die aan de Ridderschap en Regeering vereerd werden, vindt. Zij zijn meest allen, gelijk ook de Stichters' almanakken, met wit papier doorschoten, waarop niet zelden belangrijke, meest echter huishoudelijke, aantekeningen zijn geschreven. Te dien opzigte is de reeks van Stich-

ters' almanakken, in bezit van het St. Caecilia gasthuis te Leiden, en de Saeghmans' almanakken in de Koninklijke Bibliotheek te 's Hage, zeer merkwaardig. Tot de amsterdamsche almanakken der 17^e eeuw behooren nog de *Nieuwe geconverteerde Koopmans- Comptoir- en Schrijf- Almanacken*, door *Pieter Rembrantz van Nierop*, in verschillende vormen; de *Kleine Almanach nae den Nieuwen en Ouden stijl gecalculeert door D. David Origanus, Professor van den Keurvorst van Brandenburgh, voor de Weduwe van der Plasse*, 32°.

In dit almanakje zijn bij de namen der maanden vierregelige, zeer triviale, versjes gedrukt; voorts vindt men er versjes in op de jaargetijden, anedotenen, (b. v. van een soldaet die een kind heeft gebaert), "ordonnantie der boden, ordre voor het varen der veerschepen en schuyten, het verlanghen en verkorten der poortklokken" enz. Sommige dier almanakken zijn in leder en fluweel gebonden en met zilveren of koperen knipjes voorzien.

In het midden der 17de eeuw gaf Johannes Stichter te Amsterdam nog een almanak in 24° uit, getiteld: "*Nieropper Almanack, na den Nieuwen en Ouden stijl, versien met alle de Jaer-, Paerde-, Beest- ende Leermarchten, vacantien, Sonne-, tafel-, watergetijden, Eclipsen, Veerschepen en Poort-klok* enz. *Bij-een gestelt door Johannis Jacobsz. Stichter, en het op- en ondergaen van de Maen door Dirck Rembrantz van Nierop.*" Een exemplaar op 't *Schrickel-jaer* 1676, met het wapen van Amsterdam op den titel, bevat den gewonen kalender met een plaatje boven elke maand, en daartegenover den visch, die in die maand moet worden opgedischt. B. v. boven en over de maand Martius, benevens deze dichtregels:

“Nu geeft den oijevaer sich hier in 't Landt te nesten,
De Pos, die schiet zijn kuyt, de Kabeljou vergaet,

“Den Heylbot en de Zalm zijn nu op 't alderbeste,
De Zwaluw komt weer aen, de schol zich vangen laet.

Hier onder een opgave van hetgeen in Maart dient gezaaid en verplant te worden.

In dezen almanak prijkt een Doolhof, met het opschrift *d'Oranje Toets-steen thegens de valsche Lovysen*, met het portret van den Prins in het midden. Diergelijke Doolhoven vielen toen zeer in den smaak. Men had ze niet alleen op papier, in almanakken en op prenten, maar ook in natura in groote en kleine hoven. Midden in de laatste vond men doorgaans het beeld van een der goden of godinnen, meestal van vrouw Venus, ook wel van den Prins, ter wiens eere de meeste doolhoven gedrukt werden. Zij speelden in de volksboeken en volksliederen een grooten rol. Voor sommige der eersten zijn zij ook afgebeeld, zoo als voor den “Minnelijck doolhof”, den “Doolhof der mynne”, “Liefdes doolhof.” Achter den Doolhof in onzen almanak vindt men ook de *namen der sestigh burger-Capiteynen*, de verdeling der nachtwaken en den volgenden *Wensch der Tamboers aen de getrouwe schutterij van Amsterdam* :

“Wij Tamboerijnen, die den oorlog dienen moeten
Met trommelen en dienst, wij komen u begroeten,
Manhafte schutterij en burgers deser stee,
Wij wenschen u geluk en aengename vree;
Want d'oorlogh die vernielt veel landen ende steden,

Gelijk men siet aen 't Landt, daer eertijts scheen de vrede
 Heel vast te zijn geplant, en men van geenen twist
 Noch van geen oorlogstuig, noch van soldaten wist;
 En daar men niet en wist van trommel of trompetten,
 Beduyden of verloren schiltwacht uyt te setten,
 Maar daar het kooren en de wijnstock lustigh stont,
 En daar het wolligh vee geruste weydingh vond,
 En daar de Coopman mogt met winst sijn handel drijven,
 En daar de Huysman mocht vrientsamich sijn en blijven
 En oeffenen den Bou, en ploegen 't vruchtbaar land,
 Daar staat het heele rijk gelijk in oorlogs brant:
 Hierom ghij Schutters weest manhaftig als zoldaten,
 En zijt en blijft getrou u eygen Magistraten,
 Ter eeren van Gods naam, en vrijheyte van het Landt,
 Ter eere van Nassou, ter eere van u standt,
 Wij wenschen dat gij meugt in vree en voorspoet bloeyen,
 Wij wenschen dat gij meugt u viants kragten snoeyen,
 Wij wenschen weest ons Staat en ook het Lant getrou,
 Wij wenschen u bevrijt voor last, verdriet en rou,
 Wij wenschen u Gods gunst en vrede allegaar,
 In dit aanstaande en een eeuwig Nieuwe-jaar."

In het laatst der 17de eeuw begonnen de Erven der weduwe
 C. Stichter afzonderlijke *Burgerlijke wagt-almanacken*, met den gewonen
 kalender en opgaaf der *jaer-, paerde-, beeste- en leermarkten*, de *vacan-*
tien voor den Hove van Hollant en Amsterdam, *Amsterdamse en Rotterdamse*
waegh-ordre, *waersegger en poort-klok*, *nevens de water getijden en maens*
op en ondergangh, door *Jan Albertsz. van Dam* met het nevensstaande
 vignet in 't licht te geven. Zij werden, in lederen met goud versierde
 banden en verguld op sneê, aan de leden van den krijgsraad ten
 geschenke gegeven, gelijk ook de *Schutters-wacht-almanack*, *aenwy-*
sende wat compagnien en op wat Nacht sy te samen waecken moeten,

om de vijftiende Nacht. Nevens een ordre wat posten yder heeft te bezetten.

Wat "de Waerseggher" betreft, deze geeft zijne prognosticationen voor elke maand b. v. "Mayus Bloeymaand. Nieuwe maan dingsdag den

16den, 'savonds te 11 uren in den stier; met wint. Mars en Luna in een zesde aspect, geeft helder en warm weêr. Het Roomse Rijk weergalmt van vreugde, over een byzonder yoorval. Een overgroot geschrey hoort men onder de Griekse christenen. De Geestelijke beurs zent nieuwe remisen aan de behoeftigen. Daar is bij den Leeuw een goede aanslag op handen. God geeft dat se wel gelukt." Al zeldzamer en zeldzamer werden echter de prognosticationen van gebeurtenissen en vooral de "tijd aenwijsingh van copen en laten"; doch bij elken almanak werd daarentegen een kroniekje, niet zelden belangrijk van inhoud, gevoegd. Ook in de Nyeropper almanakken treft men die kronieken aan, soms, gelijk die van 1676, met een afzonderlijken titel, b. v. "*Chronycæken ofte kort Historisch verhael van 't gepasseerde in de Coninckrijcken, Vorstendommen en Landen van Europa! Sedert de Geboorte Jesu Christi. Alles naukeurigh bij een gesocht en vergadert v' Amsterdam bij Johannis Stichter,*" 32°. Deze kroniek is met portretten en plaatjes versierd. B. v. boven

"Den 27sten Augustus (1672), is de Grave d'Ossery, Gouverneur van Rijnkerck onthooft."

Boven “Den 19 Juny (1673), heeft den Coninek van Vranckrijk de stadt Maastricht, met noyt gehoorte stormen aengetast, met verlies “van wel 8 à 9 duysent man.”

Boven “Den 12 September, werdt sijn hoogteydt den Heere Prince van Oranjen, na een kleyne Belegering de stadt Neerden.”

Soms werden deze kroniekjes aan andere almanakken ontleend. Zoo vindt men o. a. “*De ghedenckweerdichste geschiedenissen sedert de geboorte van Jesu Christi tot het tegenwoordige jaer (1675). Ter Goude by Cornelis Dyvoor*”, met portretten, achter een “Delfsche almanach” van dat jaar. In plaats der kroniek vindt men het origineel van twee korte reisverhalen, in “*Comtoir-Almanach oft Journael, op het jaer na*

die gheboorte ons Heeren ende Salichmakers Jesu Christi Duysent ses hondert ende Seven. Ghecalculeert ende ghepractiseert nae den Nieuwen ende Oude Stijl, Door Lucas Jansz. Sinck, liefhebber der Mathematische conste. Inhoudende een fraeye beschryvinghe van twee Oost-Indische schepen, waervan het eene daer Cornelis Claesz. mede t huys quam, over de vier jaeren uyt geweest hadde, en Cornelis van de Ven hadde uyt gheweest over de twee jaeren, wat haer al bejeghent is. Ende achter desen Almanack zijn noch ghestell sommighe fraye ende gedenckweerdighe spreucken, tot vermakinghe en verlustinghe van den Leser. (Houtsnede, voorstellende een Zeegevecht.) Ghedruckt `t Amstelredam by Broer Jansz. ende Pieter de Kater, woonende buyten de Corsgens-poort in de Nieuwstadt." 4°.

Achter het *Chronycaken* in den bovengenoemden Nyeropper Almanach vindt men nog "*Eenige korstsvyhlige kluchten en vermaeckelyke vertellingen*", die alle getuigen in welk een nacht van onbeschaafdheid ons volk toen nog verzonken lag, hoe grof toen nog zijne zeden waren; voorts "*Den oprechten Italiaenschen waersegger op t jaer 1676, gepractiseert door Doctor Antonio Magino*", of, gelijk hij eigenlijk heette, Gio-

vanni Antonio Magini. Deze beroemde astroloog, den 13^{en} Juny 1555 te Padua geboren, sedert 1588 hoogleeraar in de astrologie, astronomie en mathesis te Bologne, waar hij den 11^{en} Febr. 1617 stierf, had, even als Rabbatenus (die mij onbekend bleef), in zijn tijd een grooten naam als astroloog, niet alleen in Italie, maar in geheel Europa. Zijn naam prijkte met dien van Nostradamus op den titel van de almanacken in de meeste landen van Europa, en niet alleen bij zijn leven, maar lang na zijn dood; ja nog in deze eeuw onderteekende hij zijne procognosticationen. Magino deelde een gelijk lot met onzen ouden rekenmeester Bartjens, wiens cyferboek, na welligt honderd maal vermeer-

derd, verbeterd en gewijzigd herdrukt te zijn, nog niet lang geleden op de scholen werd gebruikt, met dit onderscheid, dat Magino altijd werd verondersteld nog te leven.

Tot de reeks van Amsterdamsche almanakken uit de 17^e eeuw behooren ook die bij Willem Jansz. Blauw, toen "boekverkooper op 't Water bij de Oude brug in den Sonnewijzer", verschenen. De eerste, dien hij in 't licht zond, was de "*Almanach nae den Nieuwen Stijl van thien achter-een volgende jaren, als 1623, 1624, 1625, 1626, 1627, 1628, 1629, 1630, 1631 ende 1632, ghestelt op de Meridiaen der Stadt Amsterdam.*" Hij zelf calculeerde zijne almanakken, gelijk ook de "*Tafelen van de Declinatie der Sonne, en voornaemste vaste sterren, mitsgaders van verscheyden gebruyck der Noordsterre, allen Zeevaerenden ter dienst.*"

Dit laatste boekske wordt steeds achter zijne almanakken sedert 1625 gevonden en is met een gedicht van Vondel versierd.

Ofschoon de Amsterdamsche almanakken zóó ingerigt waren, dat de overige steden in Noord-Holland geen andere behoeften, zoo werden er echter ook te Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Haarlem, Alkmaar gedrukt.

In een ter laatste plaatse bij Abraham Maagh verschenen almanak ¹, vindt men een "*Bijvoegzel op den Almanach, bestaande om bij dag aan de schaduw der zon en bij nacht door 't Gezigte aan de sterren te vinden hoe laat het is, en de volgende Dagelycxe Speculatie van den dag, waar de kinderen in geboren werden, haer eigenschappen en wat de Planeeten in deselve zijn werkende*":

"Welk mensch op een Zondag geboren is, onder de planeet Sol, rijd, commandeert, is garen mooy gekleed, zal veel wils genieten, dog weinig overgaren."

"Die op een Maandag geboren is, onder de planeet Luna, zal zeer vriendelijk zijn, heeft veel geluks onder de jongvrouwen, en zal een goed huwelijk doen."

"Die op een Dingsdag geboren is, onder de planeet Mars, heeft een

¹ De eerste blaadjes ontbreken.

kwade aart en loose gedagten, questy zal hij moveeren en kwalijk varen.”

“Die op een Woensdag geboren is, onder de planeet Mercurius, valt haastig, ligtelijk tot vegten, en zelden zal hij veel geluks hebben.”

“Die op een Donderdag geboren is, onder de planeet Jupiter, valt lekker, hoeveerdig, slordig, hoogmoedig en heeft zelden veel geluk, is wantrouw en veranderlijk.”

“Die op een Vrijdag geboren is, onder de planeet Venus, valt seer amou-reus, liefallig, en heeft een variabel geluk, meest in zijn huwelijken staat.”

“Die op een Zaterdag geboren is, onder de planeet Saturnus, valt wreed, ongestadig, klappig, kijftagtig, laatdunkend, moveert hen met vele saken.”

In de plaatjes van dezen almanak is veel meer teekening dan in die der overige van dien tijd.

Te Dordrecht werden, in den aanvang der 17de eeuw, almanakken naar den N. en O. stijl, door “den wytberoemden en hooggeleerden heer Francisco Travaille, liefhebber der vrije consten, gepractiseert” 12°.

In dien van 1621 komt het portret van dien geleerde voor en een vinnige toespraak tot “sommighe waen-wyse voorsegghers ofte Prognosticatie maeckers.” Hij wil van geen prognosticatie weten:

“Den loop des hemels, de beweging der planeten,
Schijnen verborgen decreten van God almachtigh,
Weynigh volcomens de menschen hier van weten,
Hoeveel sij haer vermeten, van dees cours prachtigh.
T ondersoek van dien valt selden eendrachtigh.

Het is goet weten Godes decreten ende die te verelaren.

T gedicht bij menschen gedaen, na Jeremias vermaen,
 en laet u niet vervaren.”

Even zeer als deze almanak zijne stem tegen de valsche waarzeggers verheft, doet hij het tegen de Roomschen, in eene satyre, getiteld: “*Ordonnantie, Placaet oft Bulle aengaende de vasten oft 40 daghen voor Paeschen, waer nae hem de Roomsche Catholycken sullen hebben te reguleren, ende dat op pine, so hy niet 't eten en heeft, sal moeten Spaer-becken, oft des avonts barvoets te bedde gaen.*”

“Geen materie ofte stoffe genoegh hebbende, om in zijn thuyn een caasteel te bouwen van alderhande lieflijke nieuwicheyt”, verhaalt hij een “Speultijen van den eersten St. Pieter, tegenwoordig te Rome”, waarvan het slot is:

“Ick weet dat Pieter mij sal doen in den Ban,
 Omdat ic van sijn stoel hier heb geschreven.
 Mijn ontschult is, en weet ick daer niet van,
 Van gheleertheyt en ben ick niet verheven.
 Ick roep vive le Geus, Oraengie moet streven,
 Op sijn out Matroos, en ick volg die leer,
 En sal die volgen, soo lang ick zal leven,
 Batavieren doet soo en travailleert na eer.”

Het is bekend dat Dordrecht, vooral in de eerste helft der 17^e eeuw, zich van de overige steden onderscheidde door diepen afkeer van de “paepse stoutigheden en gruwelen”, en geen gelegenheid verzuimde de papisten te vervolgen. Nog in het laatst der 17^e eeuw schreef Jacobus Lydius dáár zijn “*Roomsche Uylenspieghel*”, die aanleiding gaf tot een hevigen pennestrijd tusschen hen en pater Cornelius Hazart. De almanak eindigt met een “*Liedeken op sijn Excellentie op de wijze: Babel is nu gevallen*”, en een *Chronyk* van 1500—1621. In het midden dezer eeuw verscheen er te Dordrecht een *Regerings-Almanak* in 4°, waarin o. a. vermeld werd 't geen door de regeering dagelijks moest verrigt worden, met den titel: “*Daglijste, Gedenckboek of Memorial der gewoonlike bezigheden van de Heeren Schout, Burgemeesteren,*

schepenen en goede luyden van den Achten,” die later vervangen werd door *“den Dordrechtſchen Almanack, waer in men kon sien alle de voornaemste reeckeningen, ſchouwen, reektdagen en andere ſaeken de ſtadt Dordrecht rakende gecalculeert op den Meridiaen van Hollandt door M. de Vries, landtmeter van de Graeftijkheid van Zuid-Holland en van de Ablasservaert.”* Deze almanakken en die door zijn voorganger, Mattheus van Nispen, gecalculeerd werden, waren niet zoo zeer voor het volk beſtemd als wel voor den regent, koopman, winkelier. Van hier dat er van hunne almanakken zoo veel exemplaren bleven beſtaan, terwijl de eigenlijke Dordſche volksalmanakken, met de prognosticatie van Magino, de kluchtzakken en kluchtboeckkens, ſchier alle verdwenen zijn. Zoo is het ook met de Delftſche almanakken van dien tijd.

Slechts een enkel exemplaar, in den aanvang der 17^e eeuw, bij Bruijn Harmansz en bij J. Andriesz. uitgegeven, en door D. Sebastiaan Ferant en anderen gepraactiseerd, is bewaard gebleven. Zij komen hoofdzakelijk overeen met de Nyeropper almanakken, en behelzen allen prognosticatie, die sedert zij in 1597 door Hendrik III verboden waren, zeldzaam bij de Franſche almanakken worden gevonden. Nog in het laatſt dezer eeuw werden bij sommige almanakken in Holland nog *praktika*, doch achter de meesten *de Italiaenſche-Oprechte* of wel *de Onvervalschte Italiaenſche waersegger*, door D. Antonio Magino of zijn zoon, “de hoochgeleerde D. Silvanus Heydo Magino gepraactiseerd”, gevonden. Slechts zeer zelden vindt men beide, praktika en waarzegger, zoo als achter een “Delfſche Almanack” van 1675. Deze *“Practica ofte prognosticatie op ’t jaer onzes Heeren Jesu Christi M. VI° LXXV, ghepraactiseert door mr. Christophorum Gualthery, Chirurgijn tot Geervliet. Delff bij Abraham Dessius”*, is echter gansch ongelijk aan de vroegere praktika’s en bevat behalve een opdracht aan Jonker Jan van Schagen, baljuw enz. der ſtadt van Geervliet, slechts: “Van 4 Eclipsen dezes jaers; Van de vier getijden; Leermarekten, Kermissen van de dorpen van Hollandt ende Westfriesland”, een “Doelhof, een Tafel van de lenghde der dagen, een opgave van het Vertrek der schuyten en een Specie-

tafel." In de opdracht lezen wij o. a.: "Aengemerkt hebbende, den ellendigen staet, die ons nu daghelijcks over 'thoof is hangende, d'welck comt door de veel-voudige sonden der menschen, daer mede wij Godes toorn tot ons verwecken, naer uyt-wijzen de influentien der Hemelen. Soo en kan ick als noch niet prognosticeren dan krijgh-, oorlogh, pest, dieren tijdt, ende hooghe watervloeden. Het schijnt dat wij de kastijdingen des Heeren niet en gevoelen. Besiet eens 't leven, beyde der jonghe ende oude luyden, hoedat se ghewent ziju haer selven alle daghen tot de bouf-banck te begeven, daer men vloectt, zweert, dobbelt, speelt, drinckt, ende klinckt. Het is te beklagen, dat een vader des huysgesints soo kleine achtinge op syn kinderen neemt, doch so d'oude singen, soo pypen de jongen". — "Hierom moeten wij bekennen, dat alle de straffen en plaghen, die ons de Heere toe-sendt, zijn onse Sonden schult. Daerom wil ick alle Christen menschen gheboden hebben, dat zij achtिंगhe nemen op de teeekenen des Hemels, zynde voorboden van de gramschap des Heeren, ende dat wy met een boetveerdigh leven, gelijk de Niniviten de straffen Godts mogen voorkomen. Amen." Achter deze "Practica" volgt "*Den onvervalschten Italiaenschen ofte een oprechte Prognosticatie op 't jaer ons Heeren 1665*", oock, gelijk de almanak, in 24° en met een afzonderlijken titel, ten einde bij andere almanakken te kunnen gevoegd worden. Op den titel vindt men een waersegger of sterrekijker, die op onbeveeglijke cirkels meet:

Deze almanak, even als de "Practica, te Delft bij Abraham Dissius gedrukt, is een *Nieuwe Delftsche Chronyck Almanach*. De "Chronyck", beginnende met 1555, en eindigende met 1675, staat nevens den kalender. Achter dezen volgen "*De gedenckweerdichtste geschiedenissen sedert de geboorte ons Heeren Jesu Christi tot het tegenwoordige jaer* (1675). *Ter Goude gedrukt bij Cornelis Dyvoort, slads drucker,*" in 't ver-voegsel, uitgaf. Deze geschiedenissen zijn met hout-snee-portretten versierd; dat van Herodes Antipas o. a. pareert met een spaanschen kraag en baard en dat van Herodias met een dito baard en een neepjes muts of cornette op het hoofd.

Sedert 1681 calculeerden Isack Haringhuysen, geadmitteerd landmeter te Alkmaar, en van Nierop de almanakken voor Rotterdam, die, met den titel: *I. Haringhuysens Nieropper-Almanack*, bij Cornelis Stichter, boekverkooper in *de Bagijnen straet te Rotterdam* het licht zagen, met een *Tijdtwijser, waerna de Veerschepen, Jaegh- en Trekschuyten alle daghen varen moeten* enz., onder afzonderlijken titel, er achter.

Te Utrecht, waar eerst in 1615 almanakken voorkomen, werden ze een tiental jaren later bij *Jan Amelissz. in 't A. B. C.* gedrukt. Voor een exemplaar van 1630 ontmoeten wij voor het eerst op den titel de beeldtenis van D. Ambrosius Magnus, die hem *op den meridiaan gepractiseerd had*. Waarschijnlijk moet men Magirum lezen, gelijk voor 't *opriucht Frijssche Boere Almanack* van 1672, (waar hij echter een geheel ander gelaat heeft) en "D. Ambrosium Magirum Len Tongen Astronomum" wordt genoemd. De almanak is met roode en zwarte letters gedrukt, en behoort tot de "stichtelijke ende morele almanaxkens", zooals Ridderus ze noemde. Plaatjes komen er niet in voor; de versjes zijn onbeduidend, b. v. bij December:

"Alle de saken wil ick Gode bevelen,

Men sal nu veel hooren van rooven en stelen,

Van aenlegh, loose practijck bij dach ende nacht,

Maer sij sullen niet al worde volbracht."

Achter den almanak voegde Jan Amelissz. een *kleyne Practica* en *Een nieuw klught-Boexken ofte den kleynen Vaeckverdrjver, seer nut ende*

korstwylich om te lezen, waarin de kluchten wel niet zeer geestig zijn, maar ten minste geen "onbandighe ende slordighe hoeren- en boevenpraet, waerop de liefhebbers der almanacken soo versot sijn", bevatten.

In het laatst der 17^e eeuw verschenen de Utrechtsche almanakken bij Abraham van Paddenburg, evenals de vorige alleen "na den ouden stijl eerst gepractiseert door A. Magnum, ende na door v. Nierop oversien en verbeterd," met een afbeelding van Utrecht op het titelblad, en versjes boven elke maand, b. v. bij Januarius:

"t Nieuw-jaer vangt aen, de wijz' uyt Oost
 Begroet het kint tot Ponsiaens troost.
 Antonius en Agnus verstaet,
 Paulus bekeert sij uyt genaed".

bij Februarius:

"Ter ligt-mis ginck Aegt de Bagijn
 Met moff en vuer test: Valentijn
 Bleef bij den haerd. Maer Peeter Thijs
 Dee best, hij smcet die kool in 't ijs".

Achter zijne almanakken liet Paddenburg afzonderlijk een *Aankangsel of Tijdswijzer van alle de Vrije merckten, kermissen enz.* drukken.

De Haagsche almanakken onderscheiden zich niet van de overige en dienden, evenals de Delftsche en Utrechtsche, met wit papier doorschoten, tevens tot notitie boekjes.

Hofalmanakken uit dien tijd zijn mij niet bekend, ofschoon de "*Almanac royal*", sedert 1679 te Parijs verschenen, te 's Hage verkocht werd. Deze almanak behelst, benevens den gewonen kalender, het afgaan en 't aankomen der posten, de markten en de kerkelijke feesten, waarbij in 1699 die der hoffeesten van 't koninklijk huis, de namen der hooge geestelijkheid enz. gevoegd werden. Sedert 1700 werden dergelijke almanakken in Pruissen, sedert 1728 in Saksen en sedert 1733 in Engeland, uitgegeven.

In geen provincie onzes vaderlands werden meer almanakken gedrukt en verspreid dan in Friesland. Niet alleen toch hadden de meeste steden, maar zelfs vele dorpen, de hunne. De kramers verkochten ze "met mudden", doch nergens was oek "de liefhebberij in de mathesis, cijferconst en hemelsche calculatien" grooter en algemeener, "de fries was als een gheboren mathematicus"; en toch klaagde Minne Andreas, in de voorrede van zijnen *Oprecht Leeuwarder Almanach* voor 1671, over "zoo velen die geen verstand van de konst hadden, en den almanak uitriepen en uitkreeten voor een boexkien dat niet weerdig was gekocht te worden, ofschoon het nochtans het allerbekwaamste middel is om vele moeyten voor te komen, die andersints zouden komen te passeren." "Het gaat", schreef hij, "met den almanak als met de sleperspaarden, die het meeste werk doen en de minste haver genieten."

Deze almanak, even als vroegere en latere (naar den O. en N. stijl) "gecalculeert door mr. Andreas Mathaei van Leeuwarden, stads schooldienaer aldaar, geadmiteerden landmeter 's Hofs van Friesland en liefhebber in de Math: konst", heeft een afbeelding van Leeuwarden tot vignet, en is gelijkvormig aan de Nyeropper in Holland. Men vindt er de gewone opgave der watergetijden en markten, doch niet

van 't openen en sluiten der poorten in. Bij elke maand staat ook een vierregelig versje, b. v. bij Januarius:

“Door Janus wort men nu gewaer
Een oude tijt in 't nieuwe jaer.
Die tien mael tien dus nieu beschout,
Die wort wel hondert Jaren out.”

“Tot meerder gerijf, en voor hen, die den almanak zoo min achten, dat ze zich inbeelden een daalder bekocht te zijn, zoo ze een blank er voor hadden uitgelegd”, voegde de uitgever bij dezen almanak eene prognosticatie, ook door Mr. Andreas Mathaei gecalculeerd. Op de voor- en achterzijde van het titelblad vindt men een man, die door een astrolabium naar maan en sterren ziet en “de figuyr des Hemels.”

Tot eene proeve van Mathaei's wijze van prognosticeren geven wij het hoofdstuk “Van de herfst.” “De herfst, die door zijn aankomste aen den huysman levert eenen rijpen oogst, sal zijn begin neemen op dit tegenwoordighe jaer, den 13 September des morgens te 5 uyr 46 min., als dan is de son gekomen van de Wage Libra, makende wederom den nacht ende dagh in een ghelijcke ghedaente van lenghte.

Op dezen tijd den Hemelschen Globe naegesien hebbende, bevonden wij aan het eerste Huys de winderige Schalen, daer tegens aent sevende den ouden Ram. Indien gij u ooghen wilt na den Merediaen op slaen, daer sult gij vinden den Nederlandschen Leeu, en den Steen-bock daer tegens over in 't Noorden. Den ouden Ramknecht, Saturnus, verhout hem noch onder eerde in de natte Visken, bij den Draken-hoof. Jupiter begeeft hem bij de Maeght Virgo, Mars schijnt van boosheit te schuymbecken om dat hij in het Tuchthuys bij de Drakensteert geworpen wort. Maer overmits de Son hem geselschap hout, ende noch van zijne stralen komt meede deelen, soo ist oft dat noch eenigen moet aen hem sal komen veroorsaken. Venus en Mercurius studeeren in de Swarte konsten, om met de Heydens door 't Lant te loopen en de Liedien veelder geluck seggen. Luna voeght haer in 't clooster om een woort mede in de Geestelyckheit te konnen bij brengen. Den 23 van dese Maent valt er een \square aspect van Saturnus, Jupiter en Mars met Luna en den 24 met Sol en een Δ met Mercurius, en een Sextijl van Mars en Venus des avonts te 5 uyr, waer uyt men heeft te moete sien eenighe onstuymige ende kledderinge dagen tot den maent van November. Als dan dreygen ons eenige Aspecten met schrale droogte en betogen Lucht." In het laatst der 17^e eeuw gaf Johannes de Ruyter den "*Nieuw Leeuwarder Almanach, door C. G. Liefhebber der Mathematische konsten*" gecalculeerd in het licht. Een exemplaar "over 't jaer onses Heeren 1694" heeft, tot voorrede, eene anecdote "betreffende zekere drie manspersonen, die op een rijke weduwe verliefden en sterk naar haar vrijdden, maer die zich op een behendige listige wijze van hen quyt maekte." Gelijk in de meeste almanakken staan boven elke maand vier regels van een gedicht, dat boven en door den geheelen kalender wordt vervolgd. Zoo leest men boven Januarius:

"Vrijers wilt gij gaen uyt vryen,
Leer hier hoe, gij sult bedijen,

Gaet in eensaemheyd alleen,
Houd u met u lief gemeen;”

bij “volle maen”: “Jonckmans die daer zift genegen;” bij “leste quaertier”: En U krachten allegaer;” bij “Nieuwe Maen”: “Tot het winnen (door Gods zegen)” enz. In plaats van verhalen en kluchten liet de Ruyter achter dezen almanak “*Christelycke Seedelessen, na de ordre van het A. B. C. als mede eenige Spreucken*” drukken. B. v.:

“Groet met eerbiedigheyd aensienelijke Heeren:
En boven all’ die geen, die over u regeeren;
Om datse uyt Gods naem hier houden het gericht;
Bemindtse om haer ampt, want dat is uwe plicht.”

—
“In Christi school het anders gaet
Als ’t by de Philosophen gaet.”

—
“De wapens van der Christ’nen stam
Zijn dese twee, een Leeuw en Lam.”

In 1694 verscheen bij de Ruyter, in navolging der Amsterdamsche schutters almanakken, “*Het Leeuwarder Tamboers Almanach door J. L. H., liefhebber der mathematische konsten, gecalculeerd*”, gelijk de vorige met verzen boven en door den kalender, en gevolgd door een boekske, getiteld: “*Order wanneer yder Hopman en Fendrick alle avonts met syn volck de wacht heeft binnen Leeuwarden van ’t jaer 1694. Door Geurt Adams Burgers tamboer*”, even als alle de friesche almanakken in 12°. Te Leeuwarden werden niet alleen de almanakken voor de hoofdstad, maar ook voor al de overige steden en dorpen, gedrukt. Zoo verscheen er, in het laatst der 17^e eeuw, bij Lambert Coumans, boekdrukker in de Peperstraat, de *Oprechte Sneecker*, door Adrianus Stellingwerff gecalculeerd. Deze, schoolmeester en voorzanger te Sneek, was “*een liefhebber der mathematische consten,*” en voegde bij zijne almanakken

“notificatien”, waarin hij “zijn dienst aan alle heeren, kooplieden, burgers en huislieden praesenteerde, om hunne kinderen, op een goede, korte en fundamenteele wijze, treffelijk te leeren lezen, schrijven, rekenen, cyferen, muziek- en psalmen zingen, sampt boekhouden, op de maniere van Italianen en op zijn scheeps, noodig alle schrijvers, en anderen in dienst zijnde van de Oost- en West-indische Compagnie, en dit alles voor een zeer geringe prijs.” Hij hield “een goede burger-tafel, en die ’t begeerde kon ook de lessen aan de latijnsche school waarnemen.” De door hem gecalculeerde almanakken hebben tusschen den kalender korte spreuken of gezegden, met eene *Nareden*, en eene, ook door hem berekende, *Practica*, benevens eenige kluchten, die zich niet van die, welke in de almanakken der overige Provinciën voorkomen, onderscheiden, en doorgaans even flauw en triviaal zijn. Men wane echter niet, dat diergelijke kluchten alleen in onze vaderlandsche jaarboekjes voorkomen; integendeel, zij ontsieren die van alle zoogenaamde beschaafde natiën in de 17^e eeuw. Het was de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, die later in ons vaderland daarin verbetering bragt, en sprookjes en korte verhandelingen in de plaats stelde, die tot verstand en hart spraken.

Op de *Oprechte* volgden den *Nieuwe Sneecker Almanackken*, die, “door Albert Jans, liefhebber der mathesys, gecalculeerd”, ook bij Johannes de Ruyter verschenen.

In een dezer almanakken, van 1694, hangt hij in een *voor-reeden over het Sneecker almanack* geen gunstig tafereel van den zedelijken toestand der Friesen in dien tijd op. “O arme menschen (dus spreekt hij ze toe), die hier trachten na groote schatten, huysen, kasteelen en paleysen te bouwen, ende die daer trachten haer eeven naestens naem en faem te benemen, ende haer goederen, huysen, hoven, landen, sanden, dorpen en steden te beroven, mannen, vrouwen, kinderen, knechten, meyden te vermoorden, gevangen nemende ende wegh te slepen! O! droevige tijden, hoe wil het noch met sulke gaan!”

“Men leest in oude chronycken datter oorlogen syn opgeresen door

een segh-woort, ende nemen van een hont, van een appel en een peer, gelyk men leest van Schieringers ende Vetkoopers, ende oock van de Hoeksche en Cabbelausche, Stinse en Steencampsel, in somma, de eene hielt het met de eene, de ander met de ander, de eene kiest de zijde van de koning, en de ander kiest de zijde van 't parlement, de eene-hout het met de meester, en de ander met de knecht. Soo is het by oude tijden geweest, en soo is het noch. De ander werelt is om haer boosheyt in water vergaen, deese werelt en maekt het vooral niet beter, daerom sal se in 't vuyr vergaen; dog den dag en uyre en weet niemant, dan onsen hemelschen Vader alleene. Godt verleen ons vrede sonder eynde." Omstreeks denzelfden tijd verscheen bij denzelfden drukker de *"Harlinger Zeemans Almanach, gecalculeerd door Claes Piekens de Graad, ingenieur, geadmiteerde landmeeter en wijnroyer in Harlingen"*, met een *Aenhang*, naar de calculatie van denzelfden. Deze almanak geeft een anecdote uit de oude geschiedenis in

plaats van voorrede; bij de maansveranderingen staan versregels, b.v. bij volle maan in Januari: "stoofjes warm van wageschotten"; bij 't laatste kwartier: " 't saem gespijkert en gemaeckt"; bij nieuwe maan: "hoeft men nu niet mee te spotten"; bij het eerste kwartier: want het "backt nu dat het kraeckt". Vooraan staat zijn afbeelding en achteraan een beeld: *de regeeringe der maene* voorstellende. Voorts gaf de Ruyter ook omtrent dien tijd den *"Nieuw Worckkummer almanach*

met het portret van den opsteller en een *Mengelmoes van veelderleye seer aardige kluchtjes voor Tjerk Kraemer gedrukt*, en de *Nieuw dubbeld Heeren-feenster Almanach* door D. van Hoorn, "liefhebber der mathema-

tische konsten," berekend, in het licht. Deze laatste verscheen reeds een 20tal jaren vroeger (1671) bij Minne Andreas, *op ordre van den hoogh-geleerden Dr. Petrus Baardt* (den bekenden dichter van *Deughden-spoor* en andere dichtwerken) door *Ulpianum Lamberti Grysert* gecalculeerd, met eene prognosticatie op last van denzelfde geleerde, door denzelfden wiskunstenaar vervaardigd, met den titel van "*Oprecht dubbeld Heeren-feenster almanach*". In de voorrede klaagt de auteur

over het toenemen van den nijd in Friesland. "Het schijnt, (dus luiden zijne woorden) vast dagelyeks, dat oft den Duyvel van de ketenen der

duysternisse is los gebroocken, ende schijnt in veeler menschen te grasseeren door dien de nydigheyt soo diep in veele gewortelt is, dat se niet alleen als jonge planten schijnen te wesen, maer haer dikwils als groote eyken boomen komen te verthoonen." Bij den *Heeren-feenster* almanak gaf de Ruyter een *Toegift* en eenige *aerdige spreukjes*, die ook in andere almanakken voorkomen. In 1681 had Lambert van Spanjen te *Heereveen* eene drukkerij. Bij hem verscheen o. a. de *Oprechte Leeuwaerder Almanack* voor dat jaar, door een ongenoemden Med. Doctor gecalculeerd. "Voorts wetet (dus schrijft deze in de "voorreden") dat het gulden ghetal de mane alle 19 jaren op den selven dag brengt, de leytsman is van het Draekenhoeft, dat welcke alle 16 jaeren eens om den hemel gaet, ende alle planeten van het Draekenhoeft ende het Draekensteert heercomende, ende door de Eclipsen verduisternissen aenghewesen worden, ons daerdoor wonderbare geheymenissen in der Natyren loop, door de Planeten, en in de vaste sterren geobserveert; want Godt heeft selve der natyren loop geordineert, datselve verhindert hij niet, als uyt sonderlinge oorsaken wonderbaerlycker wijze, door vyrige Draeken sterren met roeden, door andere gesichten ende comeeten meer." Ook de stad Ylst in de Grietenij Wijnbritsgeradeel had reeds in de 17^e eeuw haar eigen almanak. Voor ons ligt "den *Oprecht Ylster Almanack* over 't jaer ons Heeren 1671, *gepractiseert door Mr. Antonis Calfbeek, Organist, lieshebber der Mathematische konsten*," volgens de voorrede van zijn almanak van 1672, ook "componist en schoolmeester in de stad Ylst", die tevens onderwijs gaf "in het leeren muzyck zingen, leeren maecken ende componeeren met verscheyde stemmen, op clavecimbel ende andere instrumenten te spelen, reekenen, cyfferen, de penninghrekeningh, als door ghetallen, de beghinselen der Astronomie ende Geometria, leeren schrijven, op allerlei manieren, trecken ende cieren".

In de *Prognosticatie over den Ylster almanack*, even als de almanak zelve bij Lambert Coumans gedrukt, geeft Calfbeek de volgende beschrijving van het "Vagevyer": "Het is een groot stuck

lands, gelegen in een eensame plaets, over de groote wilde woeste zee. Op dat landt staet een groot altijd-brandende vyer, daer op staet een groote gloeyende yseren panne, ende alle die op dat landt komen, worden daer in gheworpen. Men kan daertoe niet varen noch rijden, maer men moet daer heen te voete gaen, en de wegh, die daer heen loopt, is een smal hout, so scherp als een scheermes ofte een vlym. Die dese wegh dan passeeren moeten, die worden eerst om haar hals op 't lyf behanghen, met alle hare kannetjes, kruyckjes, tobacks-pijpjes, die sy daer onnuttelyck gedroncken ende ghesmooekt hebben, met alle de vrouwen, die men gepat ende ghesoent heeft; ja sackjes ghevult met alle de woorden en wercken, die men onnuttelyck ghesproken ofte gedaen heeft. Daerom een yeder zy gewaerschouwt, dat hy syn voeten wel voorsie om alsoo recht over dat hout te passeeren. Soo men daer af quam te vallen, raeckt men voort met al zyne omhangende poppegoedt in den afgrondt der Hellen te gronde; maer die 't geluck heeft dat hy daer over raeckt, die wordt stracks in de panne geworpen ende daer in soo lange gepanieert, geroostert ende gebraden tot dat alles gesmolten is en het sieltje zoo kleyn als een mostert zadeken bevonden wordt, dat van de Papen afgeschuymt en in een dicht vat gedaen en alsoo bewaert wordt. Die daer in raeckt is van 't vagevyer verlost." Deze voorstelling is aan eene oude middeleeuwsche sage ontleend, even als die van het vagevuur van St. Patrick in Ierland, door Froissard in de 14^e eeuw dus bezongen:

“En Irland est un lieu,
 De jour et de nuit est comme feu
 Qui homme appelle purgatore,
 Si perilleus est-il-encore,
 Que, s'il vient aucune gens,
 Que ne soit bien repentans,
 Tantost sont ravis et perdus.”

In de *Prognosticatie* over dien almanak, houdt Calfbeeck eene lof-rede op de geometrie. “Zij is door God aan Adam, door Adam aan zijn zoon Cain geleerd, dewijl hij een stad bouwde en naar zijn zoon Hanogh noemde”. “Niemandt toch kan eenig gebouw maecken, of hy moet de maet-roede, cirkel-lootsy en winckel-haeck wel weten te gebruycken. Oock heeft de Almachtigen den Meetkonst schriftelyek voorgesteld, daer hy beveelt de arcke drie hondert ellen lanch, vijftigh wyt, dertigh ellen hoogh te bouwen.” Met moeite weerhouden wij ons iets uit Calfbeecks voorrede van zijnen almanak van 1671 mede te deelen, waarin hij, tegen de Doctoren en Chirurgen uitvaart, die zich ver-beelden “Paracelsus const al gevonden te hebben, en waar veel spaan-ders vallen, niet zuinig zijn een adertje te laten of een gommetje te geven om de feynten en de fammen weder ter kamer te brengen.”

In 1694 verscheen er een *Nieuw Ylster almanack door Sjoerd Hajes, Organist en Liefhebber der Mathematische konsten*, gecalculeerd, met versjes boven elke maand, gelijk in de hollandsche almanakken, b. v.

“ 'k heet Januarius
Omdat ick open sta
De deur des Nieuwe jaers,
Een deur heet Janua.”

“Myn naem Aperilis,
Verandert in April,

Beteekent dat sich nu
De Aerde openen wil.”

In de voorrede beklagt zich Hajes over het “belasteren van en kwalijk spreken over *zijne almanacken*, daar zij toch tot een noodzakelijk gerijf dienen”, doch hij troostte zich met de spreuk: “die de eijeren genieten, moeten lijden dat de hoenderen kakelen, dat de honden, die het meeste bassen, het minste bijten en de booste stieren de stompste hoornen hebben.”

Meest alle friesche almanakken onderscheiden zich van de hollandsche door de voorrede, die in de eerste doorgaans door de een of andere klucht wordt vervangen. Dit blijkt weder uit den “*Oprecht Jous-ter almanack over 't jaer onzes Heeren 1671, door Andrea Argoly, liefhebber der Astronomia, gecalculeerd, by Schelte Jochems, vooraan in de groote Hooghstraet in de vergulde druckery*” gedrukt. Op den titel vindt men de volgende afbeelding van *Jouw*:

en boven elke maand een versje, b.v. bij October:

“Osse bleuysters, Bager-hanen,
Loopers met de blauwe vanen,
Spreeuwen, spotters, vol getier,
Loop, nu schenckt men wyn en bier.”

In de daarbij behorende *Prognosticatie* is een *Eeuwigh duyrende*

Almanach (op rijm), om, door 't tellen op de vingeren de onbeweeghelijcke feestdagen te vinden. B.v.

Januarius:

1	2	3	4	5	6	7	8
"Janus singht voor den Koningh klaer /							
	9	10	11	12			
Dat nieuwe jaer /							
	13	14	15	16			
Met <i>Pons</i> heel vrij:							
17	18	19	20	21	22	23	24
Teun singt den <i>Bas</i> , <i>Nies</i> spoelt een glas /							
25	26	27	28	29	30	31	
Paulus schenekt den Romenij.							

De Ackrumer Friesche-Boere Almanach over 't Jier wvs Heeren 1671. Practicere trog Mr. Jan Sickes Ijaefhaebber der Stierrekunst in Ackrum, bij Lambert Coumans uitgegeven, heeft, even als 't Opriucht Frijssche-Boere Almanach bij Minne Andreas gedrukt, den gewonen holland-schen kalender; alleen de voorrede en de versjes. boven en in den kalender zijn in het boeren-friesch.

De Oprecht Draechster Almanach voor 1684, bij Karst Tjallings te Leeuwarden gedrukt, heeft, in plaats van eene voorrede, een berijmde beschrijving van "Drachten".

" Doch sonder veel te kallen

Van 's Drachster veendery en bouwery met allen,

En hoe de Drachten geeft veel turf in overvloed,
 Jae boekweyt, haver, mee, en rogge wondergoet,
 Van koopmanschappen oock, in veelderleye soorten,
 Gehaelt van menich plaets, van menich vest en oorten,
 Uyt Leeuward en uyt Sneeck en menich ander stadt,
 Ent Hollandts Amsterdam, meer ander geven wat
 En dan noch boven dien tot yder mans gerieven,
 Ons schepen tweemaal zweecks nae d' hoofdstad Leeuward drijven,
 Des maendaegs ende meed des vrydaegs seer perfect,
 So dra de klock acht uyr des morgens luyt correct;
 Des maendaegs morgens meed nae Sneeck al van gelijcken,
 Dog wien ons niet gelooft die mach het koomen kijcken.
 Begeeft u op de reys, en treet in onse buyr,
 En dat ter rechter tijt en op voorschreven uyr,
 Dan hoort men schippers woort uyt gorgell rompie quelen,
 Nae Sneeck of Leeuward voort, roept hy met luyder keelen.
 Nu swaene pluimtje stil, het is soo alles wel,
 Een vergenoegent hert heeft alles op syn stel.'

Nog in 1694 verscheen deze almanak bij Johannes de Ruyter. In de voorrede meldt de schrijver "dat de Heydenen sterroogde op de hemelsche lichamen met sulk een verstand, als een koe van een nieuwe schuur, dat Bodinus den Hemel voor een verstandig dier hield dat gestadig bewogen wordt, de Egyptenaren geloofden dat de hemelsche lichamen een gevoelende ziel hadden," en prijst de Christenen gelukkig, "die weten, dat zij alle werken van Gods hand zijn". De gewone versjes boven den kalender schijnen betrekking te hebben op oude friesche gewoonten, b.v.:

"Als een vrijer sijn beminden
 Op Nieu-jaersdag messen geeft:
 Hoort eens toe, gij sult bevinden
 Dat de liefde schriekt en heeft."

“Wie syn Liefjen geeft twee spelden,
 Met seer schoone hoofden groot,
 Wie dat doet, die doet als helden,
 Soete meysje dit niet stoort.”

“Indien een vrijster oock wil weten
 d' Naem van haeren Minnaer goet,
 Soo moet sy dan niet vergeten
 Voor syn deur te spannen goet
 d' Eerste draet van haer gesponnen,
 En letten op d'eerste man
 Die sy siet, 't is dan gewonnen,
 'T is haer vryers name dan.”

“Lieve meysje moet haer wachten
 't Slicken uyt een pot of pan
 Heete melck, of met gedachten,
 't Regent als sy trouwet dan.”

Ook de Bildt had reeds in 1668 een eigen almanak; zelfs verschenen er in 1670 twee, waartegen de weduwe van Theod. 't Hoen, weleer landmeter en ingenieur in Leeuwarden, die alleen het regt had ze te mogen calculeeren, (sommige steden hielden er een stads-mathematicus op na, die tevens redacteur van den almanak was, gelijk Prof. Engelbert Tesschenmacher, die de Deventer-almanakken van 1644—1649 calculeerde), in eene “Bekentmaeckinge” voor *'t onvervalscht Billants Almanach*, bij Minne Andreas gedrukt, waarschuwde.

In de voorrede leest men: “dat alles in mate, getale ende gewichte by Godt geschapen is, ende elck geschapenen heeft syn sexminus of gepredestineerde tydt, gelyck Jop segt, soowel beweeglyck als onbeweeglyck, het welke ons de daghelijckse ervarentheyt leert. Soo worden ons daerdoor wonderbare geheymenissen in der

natuyren loop door de Influentien der Planeten ende vaste * * starren geopenbaert; want God heeft den natuyren loop op dat woort fiat geordonneert, dat selve hindert hy niet als uyt sonderlycke oorsaecke.”

Bij dezen almanak voegde 't Hoen eene *Prognosticatie*, aan de Staten van Friesland opgedragen. In 1682 verscheen de *Oprecht Billandts Almanach*, door *W. Claessen*, *Liefhebber der Mathematische konsten*, bij Johannes de Ruyter, met een *Billandtsche voor-segger*, de gewone prognosticatiën behelzende, er achter, en in 1694 de *Onvervalscht Billandts Almanach*, door Ate Lieuwes, architect op het Bildt, bij denzelfden drukker, met een afzonderlijke *Na-reeden* over de vier getijden des jaars, de eclipsen, een “voorschrift om 't getij te reekenen door den ouderdom der maan”, “een tafel van sons op- en ondergang” en “een specy-tafel.”

Ook de *Nieuw Oudkerckster almanach*, door *Mr. Claes Hendricks Mellema*, *organist en Liefhebber der Mathematische konsten*, verscheen bij de Ruyter sedert 1677. Bitter klaagt Mellema in de voorrede van dien van 1678 “over den weinigen yver voor den openbaren godsdienst”. “Arme- en Weese-huysen worden niet bezocht, maer dansschoolen ende hoere-huysen worden by meenigte van menschen betreeden, en de liefde tot Gods woort is ten meerendele wegh; maer haet en nydigheyt is overal. Dus komen alle de plagen over ons lant, van twist, tweedracht, krygh en oorlogh.” Behalve de gewone regels boven elke maand, zijn ook in den kalender allerlei korte spreuken gevlochten. B. v.

“Een ronde mond, een rechte handt,
Doet vry ons gaen door alle landt.”

“Geld te leenen, wedden, speelen,
Breekt de vrientschap onder veelen.”

“Hebt gy voor u een vriend van doen,
Proeft hem eerst vry, als een meloen.”

“Een kleyn kombuys, maeckt groot het huis,
 Maer een vette keucken op 't end
 Maeckt een mager testament.”

Mellema hechte geen groot gewigt aan Prognostication en geeft in plaats van deze eenige “Raedtsels.”

“'T is”, schrijft hij o. a., “wel bedenckens weert, vermits dat verscheyden Astrologen, van de toekomstige wercken Godes willen wicken en prognosticeeren, als van tydt, weer, wint, donder en blixem, in wat uyr, op wat dagh 't selve sal geschien; maar myn bedunckens lopen de sulcke mee onder, gelijk Gerben Weever onder de bleyen, want die heeft groot vernuft en wysheyt in syn vermaerde Esophus kop, die weet het volck wys te maecken ende te vertellen, dat de Aerdtkloot om draeyt en de son stil staet; daer af de aldergeleerste Astronomy contrarie syn schryvende.”

Sommige raedsels zijn niet onaardig, b. v :

“Stijn Jans die brengt my op de rol,
 Sy pluckt het haer van mynen bol,
 En of ick knor en of ick mor,
 s' En laet niet af van dat gepor,
 Dat yder een dit blyven liet
 De seep en waer so waerdigh niet.”

“UYLEGGINGEN.”

Een spinnewiel dat knort en snort,
 Van 't roeken hoeft getrocken wort,
 Het vlas, dat gunt tot garen raeckt,
 Waervan men doeck of linnen maeckt,
 En wat men van doek maken kan,
 Dat is bekend meest alle man,
 Het wert gebesicht en besmit,

Daerna, so wascht men 't weder wit,
 Sal dit geschien, 'k wed, vraeght et, Styn
 Sal seggen, daer moet seep by zyn.

De *Oprechte Groninger Almanakken* werden in 't laatst der 17de eeuw door "G. Anhalt, ingenieur en landmeter der stad Embden, en onderwyser der *Mathematische kunsten*" berekend en met de *Practica astrologica* bij de weduwe van G. K. Forsema gedrukt. Vroeger verschenen zij bij Gerrit Klaessen, die ze zelf, gelijk ook de daarbij gevoegde *Practica ofte kleyne prognosticatie*, vervaardigde: ook verschenen bij hem sedert 1671, en welligt vroeger, de *Old-Ambter Kuypers Almanack door A. Esseni ter Cas*.

Deze bevat, behalve een boertigen nieuwjaarswensch, een kalender met versjes boven elke maand en in den kalender bijbelteksten. In de bij dezen Almanak behoorende *Practica* geeft de auteur het volgende tot *Toegift*:

"Het heeft een oude ende gemeene waen onder de Joden geweest, dat sy de schoncken van de Reus Og versekeren meer dan 3 mijlen langh geweest te syn; of ('t geen noch een bescheydener vertellingh is) dat Moses 21 voet hoog was, hebbende een speer van 10 ellen in handen, en 15 voeten hoger daermee springende, dese Reus evenwel niet aen d'enckels en kon raken, als 't welke sy u door een cabalistise uytlegging deser Histori, gelijk sy in de schrift wort neergeset, bevestigen. Uyt dese Fonteyne komt het mee, dat sy ons van al de vreemde Beesten verhalen, dewelke ten tijde van de komste des Messias gesien sullen worden: als ten eersten een Os, die Job noemt Behemoth, daarvan alle dagh — het gras van duysent bergen wert afgegeten, als in psalm 50: 10 te lesen is, daer Davidt van 't vee op duysent heuvels spreekt. Vraeght jemant hoe dit beest voeder genoegh krijght? Sy antwoorden dat het geduyrich in een plaetse blijft, daer alle nachten wederom soo veel groeyt, als er s' daeghs is afgeweyt. Zij verhalen oock van een vogel, die soo

wonderlijk groot was, dat zij op sekeren tijd een ey uyt haer nest geworpen hebbende, so wierden er door sijnen val 300 der aldergrootste cederboomen omvergeworpen en niet min dan 60 dorpen verdroncken. Oock praten sy van een kikvorsch, die soo groot was als een heele stadt, welke niettemin van een serpent wiert ingesloekt, en dat serpent van een kraey, die, op eenen boom vliegende, de son in wanlicht dee vallen, en de werelt verduysterde; bij 't welke wy mogen gissen, wat het voor een proper boompje moest wesen. Die den naem van desen vogel wil weten hy kan hem Psalm 50: 11 vinden, daer sy de vogel der Bergen wort geheeten. Dit beesje schijnt eenigsins maegschap te wesen met den anderen vogel, daer sy ons mee van verhalen, wiens pooten soo lanck waren, dat sy tot den bodem van de zee reycken, waer in eens een ijsre bijl ghevallen wesende, soo sinck sy 75 volle jaeren achter een, eer sy gront kon raken. Veel andere diergelijke revel-kallinghen zijnder, die al 't samen sulcke gruwlijke ongerijmheden in sich hebben, dat men haer nauwelijcks kan dencken uyt redelijke schepselen voortgekomen te wesen." In het laatst der 17^e eeuw werd de "Kuypers Almanach" nog altijd

door A. Esseni ter Cas gecalculeerd. Achter de *kleyne practica* volgen, als gewoonlijk, *vermaeckelijcke kluchten* (b. v. "van eenen dorpspaep ende een prins", "van een die maer een oogh hadde ende eene bul-

tenaer" enz). Aan het hoofd van den Almanak biedt een kramer op deze wijze zijne waren aan:

“Nu gae ick weer met vreugt verkopen Almanachen,
 Sey Lubbert met de Mars, 't is nu de rechte tijt
 Dat men sulck goet verkoopt. By heele mudde-sacken,
 En gansche manden vol, den Drucker 't goet maeckt quijt.
 Oprechte Orvietaen, een Kuypers Almanachje,
 Liefhebbers van de tijdt, ik u hier presenteer,
 Besonder wel versien van menich aerdich quackje,
 Van Son- en Maneloo, van moey en lelijk weer.
 Sy, die met lust en vreugt op alle merckten trekken,
 De eenen om gewin, den ander om pley sier,
 Wijst hy met hant en duym, de steden, dorpen, vleecken,
 Waar dat het kermis is. Noch stelt hy mede hier,
 Wanneer 't gesloten recht of open recht sal wesen,
 Treckschuyten op haer uyr, die heb je hier in lesen,
 Wanneer het vasten-dagh of slemper avont is.
 Is dit geen groot geryf? een stuyver of zes duyten,
 Is immers geen groot gelt? Wat schort er, sey de vent,
 En koopt er niemant niet? Ick gae myn marsje sluyten,
 En gae nae 't Hooge-Lant, 't Old-Ambt of 't Landschap Drent.”

Op weinige uitzonderingen na zijn de Almanakken der 17de eeuw in de hoofdzaak aan elkander gelijk, doch verschillen nu en dan in plaatjes, versjes, kluchten en andere toevoegsels. Doorgaans zijn de beide eersten van geene of geringe kunstwaarde: de kluchten steeds laf en grof. In de plaatjes ontdekt men sedert 1564, toen zij het eerst in een *Almanack op den meridiaen van Amsterdam* door Mr. Adam Meeus, Med. Dr. aldaar gecalculeerd, maar te Antwerpen gedrukt, voorkomen, weinig verandering. Doch mogen wansmaak en platheid de kenmerken onzer Almanakken zijn, die van andere natien, zelfs

der meest beschaafde niet uitgezonderd, zijn onzedelijk en verwekken walging en afkeer. Men vergeet ook bij het doorbladeren

Nouember.

onzer volksliteratuur dier dagen niet, dat hetgeen tegenwoordig in strijd is met goeden smaak en beschaafde zeden, toen tot eene goede opvoeding behoorde, en dat het niet de woorden zelve zijn, maar de beteekenis die men er aan hecht, welke aan de eerste een beschaafd of onbeschaafd karakter geven, en dat vele gebruiken, die thans niet geoorloofd zijn, toen gewettigd waren.

Onze Almanakken deelden in de 18de eeuw in het lot van alle voortbrengselen van kunst en studie. Er was zoo al geen achteruitgang, ten minste een stilstand in. Wel verdwenen er van tijd tot tijd en kwamen er andere bij, maar schier zonder eenige verandering of verbetering. Zulks bevestigen in Friesland de *Nieuwe-, Opregte-, Naauwkeurig Friesche*, de *Friesche Comptoir-*, *Koopmans-*, *Comptoir-* en *Schryf-almanach* of *Practizyns-dagwyser-*, de *Comptoir-* en *Gedenkalmanach*, de *Leeuwarder* en *Klein Leeuwarder*; de *Comptoir-*, *Historische-* en *Chronologische*, de *Comptoir-* en *Koopmans-Kantoor-Almanach*, de *Harlinger-*, *Nieuw Harlinger-*, *Harlinger Admiraliteits-*; de *Sneeker-*, *Nieuw Zuylinger-Zevenwolder-* en *Nieuw-Huizumer Almanach*; enz. in Holland behalve verschillende *Comptoir-*, *Onvervalschte-Comptoir-*, *Nieuwe Comptoir-*, *Schryf-*, *Chronyk* en *Nieuwe Chronyk-*, *Nieuw geoctroyeerde Koopmans-*, *Comptoir-*, *Beurs-* en *Comptoir-*, *Schryf-*, *Eeuwigdurende-*, *Sterrekundige-*, *Natuurkundige-* en *Voorzeggende*, *Spectatoriale-*, *Schouwburg-* en *Brieventas Almanakken* met *fraaye tooneelplaten*, en zedelijke

verhalen, ontleend aan de voornaamste tooneelspelen, die in den amsterdamschen schouwburg gespeeld werden; voorts de *Princelyke-, Nieuwe Princelyke Haagsche Almanakken*, een soort van hofalmanakken met (niet altijd kiesche) aan fransche Almanakken ontleende platen, en portretten van de leden van het stadhouderlijk huis, opgave der geboortejaren der regeerende vorsten, der garnizoensplaatsen met de namen en verdeelingen der respective regimenten. Vooral verdient, onder deze soort van Almanakken, de *Haagsche princelyke en Koninklyke Almanak voor het schrikkeljaar 1788* eenige aandacht wegens de plaatjes; het juichen van 's Gravenhage bij de blijde wederkomst van Hunne Doorluchtige en Koninklijke Hoogheden; de geweldige aanranding der princes op hare reis van Nijmegen naar haar lusthuis; de Oranjezaal; het verblijf in zeker boeren-huis bij de Goejanverwellesluis, voorstellende. In dien van 1791 vindt men een "accuraate Beschrijving van de plechtigheden en illustre vreugdebedrijven bij het hooge huwelijk van Carel George August, Erfprins van Brunswijk-Lunenburg en Frederika Louiza Wilhelmina, Prinsesse van Oranje en Nassau." In 1746 kwam een *Geographische-, Genealogische- en Historische Konst- en Reis-Almanak* met platen en een kaart der gewesten, waarin toen de oorlog gevoerd werd, in het licht; vroeger en later verschenen er *Zakalmanakken der O. I. compagnie; Wacht-, Schutters-, Bakkers-almanakken*; in 1753 te Amsterdam een *Miniatuur-almanak*, met keurige plaatjes, in 1778 *het Vrouwen-Almanakje van een Diewertje en Grietje, vervult met al het nodige, tot een Almanak behoorende en vele andere zeldzaame dingen, na rijpe overleg en lange practisatie door deeze paar wijfjes in het licht gebracht. Gedrukt bij de Erve de Wed. Jacobus van Egmont*. Ook dit Almanakje bevat goed en geestig geteekende prentjes, veel beter dan die der Erven Stichters-Almanakken. Het eerste prentje verbeeldt eene waarzegster, die de waarzeggerij betrekkelijk het weder berispt. In den kalender is de maand Maart afgebeeld op een prentje, een maneschijn voorstellende, waarin eene zedige vrouw met opgeheven bezem een kater van haar kat jaagt met de woorden: "Zagt,

zagt, Beletje buur, krollen de katjes, denk dat het Maart is." Uit het kronijkje en de geschiedenissen waarmede dit jaarboekje sluit, blijkt dat deze Dames-Almanak reeds vroegere jaargangen telt. Zulks is ook het geval met den *Almanach der Hoveniers*, waarvan bij W. Holtrop te Amsterdam een zesde druk in 8°; en in 1750 een *eeuwigdurende sterrekundige en waarzeggende Almanach* of vervolg verscheen, en met den *Wyse Jaer-beschryver*, die reeds omstreeks het midden der 17de eeuw bij Cornelis Jansz. in vier deelen in 4°. het licht zag. In dezen Almanak, 261 bladz. groot, komen dezelfde, maar op nieuw opgegravede platen van den 4°. *Erven Stichters Comptoir Almanach* voor. Hij bevat, behalve den gewonen kalender, *eenige opmerkingen der Astrologie, Oorsprong en Vaste tijt der H. Dagen*, benevens soms belangrijke *opmerkingen* achter elke maand, eindelijk een hoofdstuk van *de Cometen* en van *de Maneschijn*. Vooral geeft deze Almanak, evenals de *Verstandige Huyshouder*, nuttige wenken aan den landman en gezondheidslessen. Zoo leest men o. a.: "vooral moet hem een yeder in de maendt February warm houden, want de koude in dese maendt den mensch veele siekten aenbrenght. Oock moet men hem wachten voor overvloedigh eten van melck en visschen bysonder, en oock van overvloedighe dranck. Men moet wat agrimonie in synen dranck doen, want daerdoor wordt het bloedt gereynight.

Hoofdpillen.

Al die nu 't lijf ontlasten wil,
Die neem Aganricus in pil."

"Oock zyn schadelijck alle vogels, die op 't water leven, omdat sy de koorts causeren :

"Wacht u voor kou, wildtbraedt en visch,
Drinekt wijn soo wordt u 't bloedt weêr frisch.
Slaet ader, met verstant purgeert,

Opdat de koorts u niet en deert,
 Baedt veel, in Medicyn houdt maet,
 En sonder nootd u niet en laet,
 Nut honingh, wyn en sure spys,
 En houdt u warm, soo syt ghy wys."

"Edoch mijns oordeels is 't ghesonste van de Medicynen te abstinereen. Doch de noot en stelt gheen wetten."

Omtrent de maand Maart schrijft deze Almanak, dat, volgens het oordeel van alle geleerden, God in deze maand de wereld geschapen heeft, en wekt hij "de menschen op om op dezen tijd goede acht op de ordonnantie te nemen, die God in de natuur geeft, het ligchaam wel te oefenen, wat meer te drinken, wat minder te eeten." Vooral raadt hij aan zoete wijnen en mee te nuttigen, ader te laten, maar niet op de duimen, omdat in den aanvang dier maand de ligchamen nog vol pituita zijn; des morgens vroeg wijnruit, saly, polei, peper en gember te nuttigen, en in de vasten veel alsemwijn te drinken."

In Mei raadt hij het gebruik aan van "warme spijzen en klein bier, klaren wijn, geiten- en schapenmelk, melk en boter, en het verzamelen van mei-wormen, swarte, cleynen en vette wormkens, die vleugelen hebben, waaruit, als men ze in den honig legt, oly uitkomt, om ze tegen de beten van dolle honden en ziek vee te gebruiken."

In Juli, en bijzonder in de hondsdagen, moet men "geen santeen drinken, zich niet doen laten of copen, noch te veel slapen, zich niet baden, geen dranken innemen die laxeren, zich van heete spijs en onkuischheid onthouden en Brunswijksche mom drinken." Voor September geeft hij het volgende recept:

"Gebruyckt nu baden, laet u bloet,
 Ooft, melek en medicyn is goet,
 Gebruyckt met maet de liefde en wyn,
 Citroene-sap weerstaet fenyn.
 Ysop, Rorrage, ossentongh,
 Genesen 't hert, de maeg en tough."

In November verbiedt hij op St. Andriesdag, bij lijf en leven, het aderen. Zoo 't echter van noode is, mag men het op St. Maarten doen. Geiten-melk en ouden klaren wijn beveelt hij in deze maand aan, doch warme zweetbaden verbiedt hij ten strengste.

Deze Almanak is niet alleen een "medicyn-boek", maar ook een "dagboek voor den landman, die er een schat van voorschriften en opmerkingen van oude boeren zal vinden." Geen wonder dat het zoo algemeen ten platte lande gevonden en door tijdgenooten zoo hoog gewaardeerd werd. Van geheel anderen aard is *Zeelands-Chronyk Almanach*, Middelb. 1747–1792, door sommigen aan den raadpensionaris van de Spiegel of 's Gravezande toegeschreven, doch door Jan Dane opgesteld. Hij behelst, behalve hetgeen men in al de almanakken vindt, eene *Chronyk, bevattende eene beschrijving van de provincie Zeeland, deszelfs opkomst tot den tegenwoordigen tijd, ten dienste der jeugd gesteld in vragen en antwoorden*, die in 1785 vervangen werd door een anderen *over de Wetenschappen en Konsten*, en in 1789 door *historische aantekeningen op iederen dag van 't jaar*. Overigens zijn deze almanakken vol landkaarten, stadsgezigten, kerken enz., allen tot Zeeland in betrekking staande.

Zoo kan men in waarheid zeggen: "de almanakken zijn niet alleen allemans vrienden, maar strekken tot allemans geryf. Zij zijn historische, astronomische, landbouwkundige, geneeskundige boekzalen, en kunnen een gansche bibliotheek vervangen." Men noemde ze "gidsen voor alle standen en leerboeken voor de jeugd." Dien naam verdient ten volle *De naukeurige Hollandsche Almanach voor 't schrikkel-jaar 1776. Met fraaije Prentverbeeldingen versierd, en verrijkt met alles wat tot een volmaakte Almanach behoort; mitsgaders veele nutte bijzonderheden, nooit voor dezen gedrukt*. Amsterdam bij Adam Meijer 32. Dit keurig Jaarboekje bevat, behalve den kalender, en wat er toe behoort, eene *aanwijzing van de thans regeerende koningen en vorsten, mitsgaders hunne gemalinnen en familien*; een *Journal van merkwaardige gebeurtenissen in 't jaar 1775*, eene *merkwaardige historie van Lisette*; *Historisch ver-*

haal in *Dicht-maat aangaande het Tweede eeuwgetij der Leydsche Hoogeschool, voorgevallen den 8 en 9 Februarij 1775; Huishoudelijke lessen, Historie van Amsterdam; Vermakelijke vertellingen, gedrukte liedjes* enz.; waarlijk een allerliefste verzameling, vol uitstekend gegraveerde plaatjes, waarvan enkelen uit fransche jaarboekjes zijn overgenomen. Zulke plaatjes versierden toen vele hollandsche Almanakken, meestal ontleend aan de in Holland vervaardigde of nagedrukte fransche jaarboekjes, zooals *Le petit Almanach de poche* (1714), *l'Almanach de l'Etat* (1754), *Etrennes de Paris ou Almanach à l'Usage de Dames* (1750), *Almanac généalogique, Les delices de l'arolescence* en vele anderen, die reeds van het begin der 18de eeuw af, en wellicht nog vroeger door de schoone sexe, vooral te 's Hage werden gelezen, terwijl de Stichters, van Braems en andere soortgelijke almanakken, schoon door voorname astronomen berekend, naar de keuken werden verbannen.

Groot was de invloed der Fransche Revolutie op de Almanak-literatuur. De boekwinkels raakten vol met Almanakken, even verscheiden van vorm, als van inhoud en gehalte, voor allerlei standen en jaren. Er verschenen *Almanakken voor Burgers en Burgeressen, der Bataafsche revolutie, der Bataafsche omwenteling, of belangrijk zakboekje voor den Burgerschool; Bataafsche Revolutie- en Alliantie-, Nuttige en Aangename-, Nationale der Verbonden Republikeinen of Alliantie-, Bataafsche en Nieuwe Bataafsche Almanakken en Volksalmanakken: Almanack de la Revolution Francaise etc. Batave ou journal des Epoques les plus intéressants des deux Républiques avec des Ariettes propre pour la porte lettre, Almanacs de l'ère Française; letterkundige almanakken, zooals Dichtkundige Almanakken, of Keur van Heldenbrieven, Vertelsels, Almanakken en Vaderlandsche Almanakken voor Vernuft en Smaak, voor Vernuft en Kunst, voor Verstand en Hart, Vaderlands zakboekje ter bevordering van Wetenschappen en Fraaije letteren, Dicht- en Tooneelkundige Almanakken; Kleine Tijdwijzers, Nieuwe Spinnekundige Almanakken, waarvan de afwisselingen der Maan op een veel juister wijze dan*

immer te voren bepaald en vastgesteld worden; Almanakken voor de *Brievetas*, *Dagwijzers*; *Tijdwijzers*, *Directoriums*, *Almanakken voor elk jaar*, voor honderd jaar. Te 's Hage verscheen een *Nieuwe Haagsche*-, in Rotterdam een *Geprivilegeerde Rotterdamsche* almanak.

De koopman ontving een *Belang- en zakboekje of Tijdwijzer voor de Brievetas*, en een *Koopmans-, Comptoir- en Huishoudelijk- Dagelijks zakboekje met een wisseltafel*; de Practizijn een *Dagwijzer*, de boerenstand een *Almanac tot nut, vermaak en verbetering*, de schutterijen, een *Almanak voor de Georganiseerde Burgermacht*.

De beau monde vermaakte zich met den *Almanac de l'amour ou l'Ecole des Amoureuses*, den *Almanak van vrouwen door vrouwen*, den *sentimenteelen Tijdwijzer*, *Toilet-almanakken*, *Zeldzame en Nieuw-Modische geschenkjes aan de Nederlandsche Dames*, *Zakboekjes voor het schoone geslacht en offers aan jonggehuwde vrouwen*, door eenige vereerders van beiden, *Nederlandsche Dichtkundige Almanakken voor vrouwen*, de franche en nederduitsche *Koker of Tas Almanakken*.

De *minnende jeugd* verkreeg in 1799 een *geheel nieuwe almanak*, *Mengelingen van Natuur en Kunst* getiteld, en de *Galante Almanak voor alle liefhebbers en liefhebsters van de Rou's*, *Rou's*, met plaatjes van smaak. Ook verscheen er reeds vroeger bij de Erven C. Stichter een *Almanak voor jonge Heeren en Juffers*.

Legio waren de almanakken voor kinderen, onder allerlei titels b. v. van *Groote en Kleine prenten* en *Prentjes almanakken voor de beschaafde jeugd*; voor jongens en jonge heeren, *Vermakelijke almanakken*, voor jonge heeren en jufvrouwen, *Almanakken voor meisjes door meisjes*, voor *Nieuwsgierige meisjes*. Voeg hierbij de verschillende *Journaux de Poche*, *Calendries universel*, *Gezondheids- en oeconomie-almanakken*, *Vrolijke tijdskorters*, *Amusante avondkorters*, *Vrolijke dagkorters* en zoo vele anderen met wier titels wij bladzijden konden vullen; zoodat ook op de 18de eeuw toepasselijk blijft, hetgeen Ridderus in de 17de schreef: "het hollandsche volck is sot op almanacken." De meesten dezer almanakken zijn met gegraveerde plaatjes versierd, die de graveernaald

van Visscher, Fokker, Bendorp en anderen geen oneer aandoen. Velen echter waren slechts kinderen van een dag of beleefden slechts één jaar; de meest algemeenen waren de *Bataafsche* en *Nieuwe Bataafsche*, ook *Patriotsche almanakken* genoemd, en de *Almanak der Bataafsche omwenteling of belangrijk zakboekje voor den Burgerstand*. In dit laatste vindt men een chronyk der *Merkwaardigste Gebeurtenissen*. B. v. in dat van 1797, 's Hage bij J. C. Leeuwensteyn: *Jan. 1 De Bataafsche vrijheid zal van 1 Jan. beginnen; 1797 Jan. 4 Publicatie van H. H. M. over den invoer van rundvee enz.* Voorts een *Summaer van den ontvangst en uitgaave door het comité van Holland gedaan van 31 January tot 31 December 1795*, een *lijst der inkomsten van het Ex-stadhouderlijk Huis, welke hetzelfde uit de steden, provincien enz. van ons vaderland heeft getrokken, waarvan het totaal is f 1,185,110—2—8*. Uit eene Memorie, ten tijde van Jan de Witt, blijkt, dat door het huis van Oranje van 1586—1650, Maurits, Frederik Hendrik en Willem II, genoten is, 19 miljoen, 699 duizend 758 gulden. In den Almanak van 1798 komt een belangrijk stuk voor over het schadelijke van het begraven der dooden in de kerken, en een opgave van posten, vergeten op de lijst der inkomsten van het stadhouderlijk huis en de almanakken van 1796 en 1797, bedragende zamen f 29,068—0—0. Dit huis kostte van 1748—1795 alleen aan Friesland f 3,570,067—8—1. De Fransche oorlog kostte aan de Nederlandsche natie tot aan de Revolutie van 1795 f 39,692,905—13—8½, de Engelsche oorlog en de gevolgen van dien tot na de Revolutie van 1787, 454 miljoen guldens.

HOOFDSTUK II.

PROCOGNOSTICIËN.

De astrologie of sterrewigchelary, zoo naauw aan den sterrendienst verwant, uit den waan van den invloed der sterren op de menschelijke lotgevallen geboren, door Mozes aan Israël als tooverkunst verboden, is zoo oud als de wereld. Uit Babel, waar zij haren hoofdzetel had, verspreidde zij zich over geheel de aarde, en welke vorderingen de wetenschappen ook maakten, en hoe vele stemmen zich ook tegen dit bijgeloof verhieven, het baatte niet; ja zelfs de beroemdste sterrekundigen waren niet zelden hare getrouwste vereerders.

Junctinus in de 16de, Argold in de 17de eeuw, waren haar toegedaan; Tycho de Brahé telde zij onder hare voorstanders; Kepler, de scherpzinnige Kepler, trok, wanneer iemand zulks begeerde, diens horoscoop, en men verhaalt dat hij zich de gunst van Wallenstein door de voorstelling van zijn geluk verworven heeft.

Het systeem van Copernicus gaf haar den doodslag. Wel wendde Baptist Morin in zijne *Astrologia Gallica*, de vrucht van dertig jaren arbeid, pogingen aan, om haar te redden, doch te vergeefs, zij ging met hem in 't Westen ten grave.

Mogt ook P. J. Conventant in het laatst der vorige eeuw trachten te

bewijzen dat de astrologie, geen theorie of hypothese, geen wijsgeerig stelsel, veel min de vrucht van eenig godsdienstig bijgeloof of het uitwerksel der verbeeldingskracht, maar op veelvuldige waarnemingen gegrond was, en maakte J. M. Pfaff nog in deze eeuw door zijne "Astrologie, een steen der wijzen", eenige aanhangers; de eerste vond geen geloof en de laatste beleefde het nog dat zijne geschriften in vergetelheid raakten en zijne leerlingen hem verlieten. Alleen in het Oosten, haar vaderland, wordt zij nog beoefend en zijn hare profetiën nog godspraken gelijk weleer in het Westen.

Tot diep in de 17de eeuw geloofde men in Europa dat rijken, steden, menschen onder den invloed der planeten stonden, dat elk zijn eigen gesternte had; keizers, koningen, vorsten en steden hadden hun astrologen, die zij raadpleegden en die niet zelden grooten invloed bij hen bezaten. Te Bologna werden hoogleeraren in de astronomie aangeesteld, en de hooge geestelijkheid beschermde haar, daar de astrologen tevens astronomen waren, die ze tot de berekening der kerkelijke feestdagen noodig had. Meest alle astrologen waren tevens geneesheeren, wier wetenschap toen zóó nauw aan de astrologie verbonden was, dat het onmogelijk scheen een ervaren medicus te zijn zonder tevens een goed astroloog te wezen; want de sterren wezen dag en uur aan wanneer de geneesmiddelen moesten gebruikt, er gekopt en gaderlaat worden. Doch zij bewaarden hunne wetenschap niet als een verborgen schat, gelijk de alchymisten, maar deelden ze aan de wereld mede onder den titel van Procognosticatiën.

Deze Procognosticatiën waren meest allen in denzelfden vorm, sommige kerkelijk geapprobeerd, zoo als die over het jaer 1558 van Pieter van Moerbecke, Doctoer in de medecine, door Jan Goossens practicaen van Sint Jacobs te Antwerpen, en met een opdracht en voorrede voorzien. Zoo droeg "de hooggeleerde magister Johannes Cario, mathematicus, astronomus en magister der zeven vrije konsten", zijn *"Procognosticatie of bedudinghe en openbaringhe der waerachtigen hemelschen influentiën van jaren tot jaren duerende tot dat men scryft MCCCCC*

iaer ende XII, alle lantscappen, staten ende influentien claerlick beteeckenende, in 1528 gheprent bij Adriaen van Berghen te Antwerpen" op "aen den weerdighen ende vermaerden Heere Christoffel Riglern, priester." Enkele malen ving de astroloog zijne profetiën met een gebed aan. Zoo begon o. a. Salomon, de Jode "medicyn, ter eere Gods ende der stadt van Ghendt", zijne *prophetie van den jaren ons Heeren 1532 te love ende ter eeren der machtichsten ende doorluchtichsten Kijser Carolus die vijfste, gheboren in die triumphelicke ende maechdelike stadt van Gendt in 't iaer 1500 op ten XVIII dach van Februario, welcken dach niet ghetelt en wort, want het was in Anno bisextili. T' Hantwerpen bij Heynico Petersen van Middelbarch*, met een "bede tot de genade Gods almachtich, dat hij zijn wercken wilde stellen nadat salich sou sijn, en dat hij niet en mogt dalen van zijn rechten wegh." Ten aanzien van den inhoud verschilden de procognosticatiën. Eenige astrologen profeteerden hetgeen er in de natuur en het leven der volken zou plaats grijpen, b. v. goed of kwaad weër, regen of droogte, vruchtbaarheid of onvruchtbaarheid, tempeesten, aardbevingen, pestilentiën, vrede of oorlog, voor- of tegenspoed in handel en zeevaart; anderen kondigden merkwaardige gebeurtenissen aan, die in enkele staten of den staat zouden plaats hebben. Sommigen strekten hunne profetiën over eene reeks van jaren uit, anderen profeteerden slechts hetgeen in het volgende jaar zou plaats hebben; dezen vergenoegden zich met algemeene procognosticatiën b. v. "t sal voorspoedich zijn, er sal geen alteratie komen;" genen deden bijzondere, b. v. de geboorte van een groot vorst, de belegering van een stad, den Turkschen krijg enz. Johan Scherer, een der hoofden van de sterrekundige school, die men te Neurenberg naar Regiomontanus gesticht had, profeteerde dat er in Februarij 1524 een zondvloed zou zijn, omdat 3 planeten bijeen zouden staan in het sterrebeeld de Visschen. Niet zelden bleven wel de profetiën onvervuld, doch daarom wankelde het geloof aan de influentie der hemelligchamen niet. "On-cuysheyt ende dootslagen, dieverye en ketterye, heresien, ongeloovigheyt, secten, maakten de teekenen des hemels te niet." Zulks

deden ook “de goddelijke inblazingen des H. Geestes”, “goddelycke keeringen der heiligen wetten,” “goede goddelijke dileberatien van Gods goeden goddeliken wil.” Ook werden soms “de goede wercken der hemelse tceekenen belet door 't quaed ingeven des duyvels.”

Nu en dan ontstonden er hevige twisten tusschen de astrologen. Zij verweten elkander hunne onkunde, in de voorredenen hunner profetien, noemden elkander “valsche profetyen-maeekers, valsche profeten, duyvelsche consten tracterende.”

“Het was ook een yeghelycken niet ghegheven, die beduydenisse der sterren ofte die influencie op sekere iaren te bewijzen.” “Er gaen alderwegen, scheef Cario, ende allesins in onse iaren, Prophetien ende Procognosticatie wt, nu van desen, nu van anderen, van der welcken sommighe zijn, die wt haer eyge goetduncken sryven en propheteren, oock sommighen die eenen gront hebben, van welke doch tot noch toe luttel geweest zijn, daarom ickt daer voor houden, dat se die boeckprenters al te met verzieren ende also int volck voor nyeuwe tydinghen wtstorten, ende blasen sulcke profetyen hooch op ende gheven haer sulcken groten costelicken namen en tytels dat als se die lezer siet, niet gelaten en can, hi en moet enen coepen. Ende als hyt dan leest ist met eenen dreck bezeghelt ende al te met die prologhe langher dan dat heel boeck daer af die tytel spreeckt.”

Er waren er die hunne procognosticatie in 't latijn stelden, doch zorgden, dat zij tegelijk in de volkstaal vertolkt werden; anderen schreven in hunne moedertaal, “tot goet verstant der waerheit.” Die in Duitschland (waar de beroemdste astrologen waren) en Frankrijk het licht zagen, werden terstond in andere, ook in de nederduitsche, talen overgezeten en verspreid. Het ontbrak echter ook in de Nederlanden niet aan mannen, “vaerdigh in de const om 't planetenschrift te lesen, verstaen en uit te leggen.” Zij lieten hunne profecyen jaarlijks drukken, meest in 4° formaat en “tot verduydelycking hunner openbaringh” met “figueren (houtsnedes) versieren.” Deze vlugschriften zijn hoogst zeldzaam, en worden soms tegen goud opgewogen. Met een enkele willen wij nadere kennis maken.

Voor ons ligt eene *vremde procognosticatien*, van den *Jare hondert ende XVIII gesaueleert ic mein gecalenteert is*, Ulenborch in de eerlicste stat van *Iiere* bi mi *Meter Herry aelwarich voirstel*.

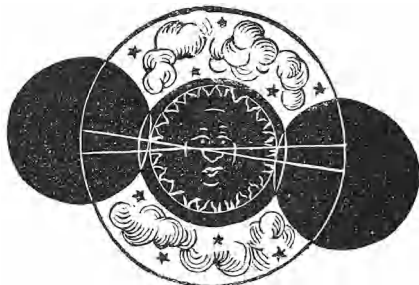
Reeds de titel kondigt den schrijver, wiens afbeelding zijn werk versiert, als een dienaar van Momus en zijne procognosticatie als een spotschrift of satire aan.

In zijn opdracht "aan den allervroomste here van Bijstervelt, Grave tot Artoys," spot hij met de procognosticatien van sommigen, "dat er in dat jaar een dier sal opstaan met een haren monde ende met een vleeschen baerde, dat al sulcken gebaer sal maken in den dageraert, dat die lieden sullen lo-

pen van anxte in haers moeders lichaam of buyck om gesalueert te zijn."

Nopens Januarius profeteert hij: "In Januario salt eclipsis zijn,

dats gebree in den weye; want die coyen en sullen dan niet wtgaan mer bliven opt stal; de arme lieden sallen dan van als behoeuen. Nochtans sal der veel nae coninclike crone steken in 't begin van dees maent. Veel volcx sal hem in dees maent anders fantsoneren dan se God gescapen heeft en sullen verstroyt gaen met toertsen ende met pipers, om dat gesien te syn et habebunt mammon." "Den V dach van deser maint sullender veel gecroonde coningen ende coninginnen syn die sanderdaechs niet een cruys in haer borse en sallen vinden. Die dagen van veranderinge sullen zyn dertienavont, dertiendach, versworen maendach ende daechs daer na. In Martio sullen de dagen lengen, al en wordese niet geramet. Veel salder in dees maent abstinentie doen, deen wt denocien, dander van siecheden enz. In dees maent sal 't volc seer sijn geneicht om quaet van hem selven te clappen ende gelt daer af te geven, omdat ment horen soude." 'T zal dickwils eclipsis zijn in buyckum ende in dermen." Zoo gaat de astroloog voort, en geeft niet zelden blijken van vernuft.

Omstreeks dezen tijd beijverden zich de astrologen niet alleen het horoscoop van koning Karel, later keizer Karel V, te trekken, maar oude profetien hem betreffende opterakelen. Tot de laatsten behoorden die van Alonso Fresant, "een seer gheleerden heydensche meester die na te Rhodes gekerstent te zijn, in den tijde dat dye mach-

tighe prince, hertooch Jan van Bourgoendien, op die Torcken ghevanghen zat, aldaar dye kennisse van veel toecomende zake in kerstenheit, in Torckien en in Heidenissen, sonderlinghe int jaer ons heere XIII hondert ende XXV tot en iaer XV hondert ende XII" te boek stelde. Die "kennis" had hij "ghevonden in de conste van astrologien, die hij had van God almachtich en van zijn oom meester Estolgant, adstroloog van den grooten Torck" "Ende oec (dus prognosticeerde hij) int iaer XVC of daer ontrent sal men sien den sone, die

syn sal dat vierde oor manspersoon van der afcoemst hertooch Jans voers. In die gheboorte van desen kinde zal men sien wonderlike dinghen vallen van den hemel, ghelijc doorne cronen, sterren met sterren ende groot vier, so wel in kerstenryc als in heydenisse, waer af die heyden kennis hebben sullen, dattet kint geboren sal sijn, dat conquereren sal haer lant ende steden, waeraf si verstercken sul-

len haer steden, ende haer mueren laten verhooghen ende haer graf-ten verdiepen; mer ic Alonso Fresant segghe, al lieten si haer mueren en steden maken van stale ende yser, nochtans en salt niet baten, dit kint salse verwinnen ende te niet doen. Dit kint sal een grote personagie zijn, ende van meerder machte, dan eenig Prince gheweest is zijn leven duerende.” — “Hem die leeft van den iare XV. ende XII tot XXII ier daer naer sal meer omghen sien dan oft hi gheleeft hadde CCC ier, ende men zal sien die vierde oor mans persoon van hertoech Jan voors. comen in zijn eerste harnas ende saelt quaet ghenoech hebben, maer ten sal niet veel meer dan een jaer dueren, welke kint ic wel soude willen sien voor al dat ic heb; maer tenis niet moghelic, want als ick out sal zijn C ier ende X sal ic mijn leue eynden. Ende dit selve kint ende oor mans persoon sal ghecroont werden coninc van Vrancrije ende van veel meer ander conincrycken, ende sal wesen dalder meeste onder die kersten binnen CCC ier voorleden. Ende sal conqueren ende winnen Jherusalem ende Constantinopolen ende alle tghene dat Goyuaert van Billoen wileneer ghewonnen ende gheconquesteert had.” — Deze procognosticatie verscheen (1528) bij Willem Vorsterman te Antwerpen met een “prophecie van den selve Prince, gevonden te Veronen in een seer out boeck” en een “procognosticatie ghemaect bi eenen wisen gheleerden meester, gezonden aen den Coninc van Vrancrijk.” “De eerste luidt dus: “Carolus sone van Philips wter afcoemst des doorluchtichste keyserlike maiesteyt, hebbende een lanc voorhoofd, hooghe wijnbrouwen, gracelike oghen, ende een geseghen nase. In den XVII iare zijnder outheyt sal hi ghecroont worden, en sal vergaderen een groote heercracht, ende sal destrueren alle die tyrannen ende weerwillighen zijns rijcx. Want ghelijckerwijs een bruygom ende een bruyt sal hi rechtuerdich zijn ende met hem regeren totten iaren XIII toe. Hi sal groote ende diuersche orloghe hebben, brenghende onder zijne subiectie Engelant, Spaengien, Argoengien, Vrancrije, Lombaerdien, en sal destrueren Romen met Florence, ende sal met vier verbran-

den. Ende daer nae scepen over zee, met veel volcx sal gaen in Griecken ende een Griecx Coning ghemaect worden, sal aldare onder zijn gehoorsaemheynt brenghen de Caldeen, die Torcken, die Barberen, die Palestinen ende dye Georgieanen, doende een ghebot, wie dat niet aen en bidt dat teeken des helighen cruys, sal sterven den doot, ende daer en sal niemant wesen, die hem sal moghen wederstaen; want dye hant Gods sal altyt met hem wesen, ende sal bina bestitten alle die dominien van der ganser werelt. Dit aldus gesciet zijnde, sal ghenoeemt worden heylich der heylighen, comende tot Jherusalem, opelimmende den berech van Oliueten. Hi sal afdoen dye croone van sinen hoofde, danckende Gode van hemelijc. Met teekenen ende miraculen sal hi sinen gheest gheuen ende steruen in den iare zijns rijcks XXV. Dese selue Karolus sal van den Engel ghecroont worden ende hi sal oec zijn die ierste ghecroonde Keyser, nae Keyser Frederick die derde."

Het zou gewis een ondankbare arbeid zijn den stapel volksboeken, in den vorm van vlugschriften onder den titel van *Procognostietien*, hetzij oorspronkelijk, hetzij overgezet in het licht gegeven, met den lezer te doorbladeren. Zij verschenen jaarlijks en niet zelden in grooten getale. De meesten behelsden slechts de gewone profetien van weêr en wind, regen of droogte, enz., waarvan een uittreksel in den almanak werd gevoegd. Doch moest er een zon- of maansverduistering plaats hebben, of had zich een komeet vertoond, dan grepen alle astrologen naar de pen en verkondigden "Gods vreeselijke oordeelen, die over het gansche aartryck of eenigh deel er van zouden komen, de vreeselijke slachtingen die het bloedighe slagtzwaard des Allerhoogste onder mensch en vee zouden maken; pest, hongersnood, oorlog, tenpeesten en aardbevingen, overstromingen, branden, vijandschap, moord en bloed."

Werd er een prins geboren, of barstte eene omwenteling uit, en waagde men het niet zelf als profet op te treden, dan liet men lang vergetene astrologen spreken, zoo als Algozambel, Albumazar, Saracelsus, Abraham Avenerra, Avicenna, Cario, Grebnerus, Lilly, Lolhart, Nostradamus, Ptolemaeus, Sorta, Richolt, Rynhart en vele anderen, of men raketde de

orakels der Sibillen of de Openbaringen der H. Brigitta op; ja men beriep zich niet zelden op de profetien van Merlin, den tovenaer, die zulk een groote rol in de Arthur-romans speelt, en reeds de engelsche omwentelingen onder Karel II en Jacobus II zou voorspeld hebben.

De bloeitijd der procognosticatie was de 15^e, 16^e en 17^e eeuw, doch in de laatste werden zij minder aan de sterren dan aan het Boek der Openbaringen ontleend, dat nog zelfs in onze dagen tot diergelijke voorspellingen misbruikt wordt, en vooral ten tijde der reformatie en van de fransche revolutie geraadpleegd werd, wanneer men de toekomstige lotgevallen van kerk en staat wenschte te weten. Vele astrologen openden hunne procognosticatie met eene beknopte geschiedenis der profetische voorzeggingen, "die door den Geest Gods waren ingeblazen", 't geen "van het beginsel der werelt niet dan uit een groot ende een merckelycke oorsake der straffinge ende wonderteekenen Godts geschiedde"; anderen vingen met Ptolemaeus, "de prince van alle astronomijn" aan, terwijl wederom anderen Aristoteles of wel Merlin aan het hoofd der profeten, wier procognosticatie zij mededeelden, "om het gezag der hinnen te staven" plaatsten.

Hoogst zeldzaam komen ook hunne geschriften, meest in kwarto formaat gedrukt en met een of meerdere houtsneden versierd, voor. Sommigen zijn nog in deze eeuw herdrukt, onder welke het *Procognosticum*, "behelsende extracten uit de voorspellingen van Johan Lichtenberg in 1488, uit de groote conjunctie van Saturnus en Jupiter van het jaar 1484, alsmede uit de groote zonsverduistering van het jaar 1485, betreffende de gebeurtenissen der laatste tijden, ontdekking van wonderbare oudheden, verborgen schatten en andere merkwaardige omstandigheden", en vooral het merkwaardige werk van Robert Fleming, predikant der Schotsche gemeente te Rotterdam in 1701 uitgegeven, waarvan in 1794 eene nederduitsche overzetting verscheen. ¹

Voorspelden de planeten de lotgevallen der wereld en harer bewo-

¹ *Apoclyptical question concerning the rise and fall of Rome-Papal.*

ners, zon- en maan-eclipsen, vooral kometen, kondigden “den toorn en grimmigheid Gods aan, waren opgeheven roeden, riepen de christelijke Niviten toe “bekeerd u, bekeerd u”. “Doch dezen volgden doorgaans het voorbeeld der inwoners van Ninivê niet na, ten minste er had geen eclips plaats, geen komeet vertoonde zich aan den hemel, of er werden fiolen van jammer en ellende uitgestort.” Van hier welligt dat de astronomen, en later de godsdienstleeraars, hunne bestraffingen en vermaningen aan de luchtverschijnsels niet lieten voorafgaan, maar daarop volgen.

“Wat baat het heilloos volk, verwacht in satans netten,
 U toe te roepen sta, gehoorzaamt Godes wetten,
 Werp af uw pronckgewaad van ydelen tooi en praal,
 Staak uwen Venus-dans, zet aan uw Bockgod paal,
 Vervloek uw zonden last, verpletter uwe Goden,
 Gij afhoereert steeds voort en spot met 's Heeren boden.
 De roê moest gij eerst zien, eerst krommen onder smart,
 Eer gij een teeken gaaft van een verbroken hart,
 Eerst moest de donder u en al het uwen treffen
 Eer gij ten leste komt tot zondens zeltsbeseffen.”

Niet voor alle landen was echter de komeet een voorwerp van schrik, alleen voor die, waarheen zij haar staart had gekeerd.

Meer nog dan voor de eclipsen sidderden vroegere en latere volkeren voor haar, die men niet meer herkent in de vreeselijke gedrochten welke de verbeelding onder haren naam heeft afgemaakt. Dat “wanschapen, bloedig, wraakgierig, harig gedrocht” was dan ook immer een schrik der volkeren, “gelyc als oft een spooxcel der helle waar.” Het was “het hoofd der luchtspooxels en den duivelen gelyc”. “Waer het verscheen en waer tegen haere haerige sterte gekeerd was had men wel groote oorsake van bevinghe ende anxte, want het predikte verderf en onderganh.” Een komeet was het, die, volgens de berekening van Wiston, reeds den zondvloed aankondigde,

en, volgens hem, zal het een komeet zijn, die eenmaal de aarde zal verbranden. Een komeet kondigde Griekenland den inval der Persen, den Persen het verlies van den veldslag bij Salamis aan. Er verscheen een komeet vóór het uitbarsten van den Peloponesischen krijg, de nederlaag der Atheners in Sicilië, de overwinning der Thebanen over de Lacaedemoniers, de inneming van Carthago door Scipio, den burgeroorlog tusschen Caesar en Pompejus, de verwoesting van Jeruzalem, de invallen der Gothen in het romeinsche rijk, die van Mahomet in Arabië. Zij vertoonde zich aan den hemel bij den dood van Caesar, Christus, Karel den Grooten, Karel V, Napoleon I.

Het gevolg van dien "heraut des Allerhoogste" was even vreeselijk als hij zelf. "Wanneer eenich comeet (het zijn de woorden van Thomas Cantipratensis, die tusschen 1230—1244 schreef) wart ghesien in een lantscap, dat is een teyken, als die meyster van astronomien segghen, dat vele heren dies lants sterven sellen of dat stride ende onruste werden zellen, of dat volc steruen sal," en broeder Gheeraerdts, die aan het einde der 13de en den aanvang der 14de eeuw dichtte, liet zich dus hooren :

"Vort wilt dat verstaen,
 Datmen sulc tijt siet upgaen
 Tsmorgens in de dageraet
 Sterren staerten

 Hare namen sijn cometen.
 Een boec doet mi weten:
 Also ene in enich lant schijnt,
 Dat lant wert ghepijnt.
 Van ere plaghen van drien
 Moet hem emmer dan ghescien.
 D'eerste es sterfte ghemeene
 Van ouden ionc, groot of clene;

Dander bonger: ende tarde mede
 Manslacht van onvrede
 Van lantsheren onderlinghe,
 Siet, dit sijn die III dinghe.
 D'waert dese sterren staen,
 Sal dese plaghe seker gaen.
 Maer Aristotilis seit
 (Dat ie houde ouer waerheit),
 Dat in die somersche dagheraet
 Die comete noortwaert staet,
 Ende es ene lucht claer,
 Die hanghet en de vlammet d',
 Ende betekent tempeest
 Ende wint, in den somer meest."

Ongeveer driehonderd jaar later was mr. Nicolaes Bazelius, "medicun en chirurgijn ordinarius der stede ende casselrye van Sinte Winoxbergen in West-Vlaanderen", van het zelfde gevoelen.

"Noyt, schreef hij, hebben eenighe cometen ofte dergelycke lochtvieren van Godt den Heere almachtich vertoocht ende van de menschen gesien geweest, daer en hebben altyts vele ellende, benautheyt ende rampsaligheid der menschen nagevolcht, als dieren tydt, hongere, peste, oproer, seditien, meuteryen, oorloge ende bloetvergieten, alle welke wij arme, ellendige menschen wel sekerlyc, alle die toecomende ellendich inde wonderlyc iare verwachten moeten. Want voorwaer God de Heere almachtich de kanne der ellenden ende verdrieten opengesteld heeft om die over ons brose menschen overvloedelyc te storten; want zijne hooge M^t niet langer verdragen mach de aldergrootste boosheyt, gheveynstheyt, dobbelhartigheyt ende ontrouwe van de menschen, die nu in alle staten, geestelyc ende weerlyc, oudt ende ionc, groot ende cleyne, gevonden is te regeeren in den hoochsten graet; want meest aller menschen aansichte al an-

ders geschildert syn, ende met den gelate betoogende anders dan het herte van binnen meynende is. Dat dobbel aensichtich geslachte van den tweehoofdigen Janus is soo vermenichfuldicht dat men niet en weet waer ofte op wyen oprechte trouwe, jonste oft vriendschap vinden. Maer want soo van God den Heere overlauc voorseyt is, sulcks moet voor het eynde des weerelts gheschieden, souden alle de prophetien vervult wesen.”

“Vertoonde zich (lezen wij bij den astronoom de Laet) de komeet bij Saturnus, dan profeteerde zij pest, den dood van een paus, bij Mars oorlog, revolutie, bij Sol schrikkelijce rampen over geheel de aarde, bij Luna innundatien en groote droogte, bij Venus de dood van keizers, koningen en andere potentaten, bij Mercurius rampen, en ellenden van allerlei soort.” Er zijn vroeger en later schrijvers geweest, die zich, de moeite gaven uit oude chroniken op te zame-len de verwoestingen door de kometen van de oudste tijden veroorzaakt. Tot dezen behoorden Gisbertus Cocq, theol. doctor en predikant te Utrecht in zijn *Cometographia, ofte Cometis beschryvinge waerin van des cometen Natuer ende beduydenisse gehandelt wort op de komeet des voorleden jaren 1681 en de gevolchde swaricheden tot opweckinge toegepast. Met een chronycke van over de 130 cometen in de tijdt van 2148 jaren.* Dit curieus boekske leert ons, “dat cometen en diergelycke prodigieuse wonderwerken Gods sijn voorboden van Godts nakende straffen over koninckrycken, landen ende steden,” o. a. “dat de komeet van 1470 den geheelen zodiac, als een langhe uitgestreckte wolk doorliep”; “dat de komeet van 1543 sijn staart ontviel, en de rivier, waarin hij nederstortte, uitdroogde”; dat in 1510 wel 1200 zwavelachtige steenen uit een komeet vielen; dat in 1512 een komeet als een vurige paauw door de lucht vloog; dat de star der wijzen, een komeet, een paar jaar lang als een vuurvlammend zwaard boven Jeruzalem stond; dat de staart eener komeet niet anders is dan een straal der zon; dat de kinderen Israels door een komeet door de woestijn geleid werden, doch bij

die gelegenheid eene hemelsche uitwaseming was." Cocq zelf hield een komeet "voor een groote kloot in den hemel, die van de zon beschenen, gezien wordt, terwijl de stralen er door passerende, de gedaante van een staart of baard vertoonen", terwijl anderen in hem "een verschijning van de geesten zien en wel op bevel van den Alleropperste." Somtjids verschijnen zij als een baard (cometae barbati), zoo als in het jaar 181, toen te Rome de tempel des Vredes afbrandde en vele bloedige oorlogen volgden, soms "bij maniere van een roos" (cometae rosati) "gelijk een zon hare stralen van alle kanten uitspreidende", gemeenlijk echter met een staart (cometae caudati) of in de gedaante eener lans, pijl, roede, hairig bos, keers, vlam, vuurbalk, vuurpilaar. Ook zijn er bloedige kometen (cometae sanguinati). "Wie weet," zegt hij, "of Godt zelf niet op een meraculeuse wijze op nieuwe soo een sterre schept tot verschrickinge der menschen en betooninghe van sijn majesteit"; en Clavius: "dat de komeet van 1572 door God in den achtsten hemel geschapen is om wat groots te beteekenen." Onder de voornaamste kometen der 16^e eeuw wordt gerekend die van den jare 1527.

Een volksboek van dien tijd meldt dat zij over geheel Europa gezien is, 's avonds den 11 December na den ondergang der zon. "Het was een verschrikkelijke en afgrijzelijke komeet, in de gedaante van een vlamme glavie of zwaard, door een zeer vreeselijke en bloedige wolk omgeven, waarin besloten waren diversche sterren; en rondomme vele menschenhoofden, zeer bloedig, welke alderhande stukken van oorloge, als pieken, spitsen, lansen, messen, ponjaarden, zwaarden en hellebaarden blinkende waren", "door welcks aenschouwen menich mensche door verbaestheyte van sinne ende verschrickelykheyte van herten in een doodelycke sieckte gevallen is". Hierop vielen de Turken "met ontallycke heyrshaeren in het Kristenryck en deden de Kristenen onuitsprekelycke tyranny aen, werd Rome ingenomen en gespolieerd." De komeet van 1530 profeteerde "overstroming in Italie, bloedige oorlogen in Duitschland, Zwitserland, met veel bloedvergietens en groote tiranny van de oproerige boeren op de overigheid, die daarna

bij vele duizenden gedood werden"; die van 1531 "grootte en verschrikkelijke aardbevingen in Spanje en Portugal, een inval van den grooten Turk met grootte magt op Sicilie, waar hij spolieerde, brandde en vele inwoners als slaven wegvoerde"; die van 1532 grootte waterfloeden in Holland en Zeeland, Vriesland en Vlaanderen door verwaarljke tempeesten en stormwinden, inbraken, waardoor vele dorpen en menschen verdronken; die van 1533 "grootte aardbeving met tempeest van stormwinden langs den Rijn, waterfloeden in Polen, brand in Breda" en de "allerquaetste secte van de Herdoopers, afval van Koning Henricus van 't christen catholyc geloof"; die van 1539 "den dood van Isabella, vrouw van Keizer Karel, en muitery in Vlaanderen".

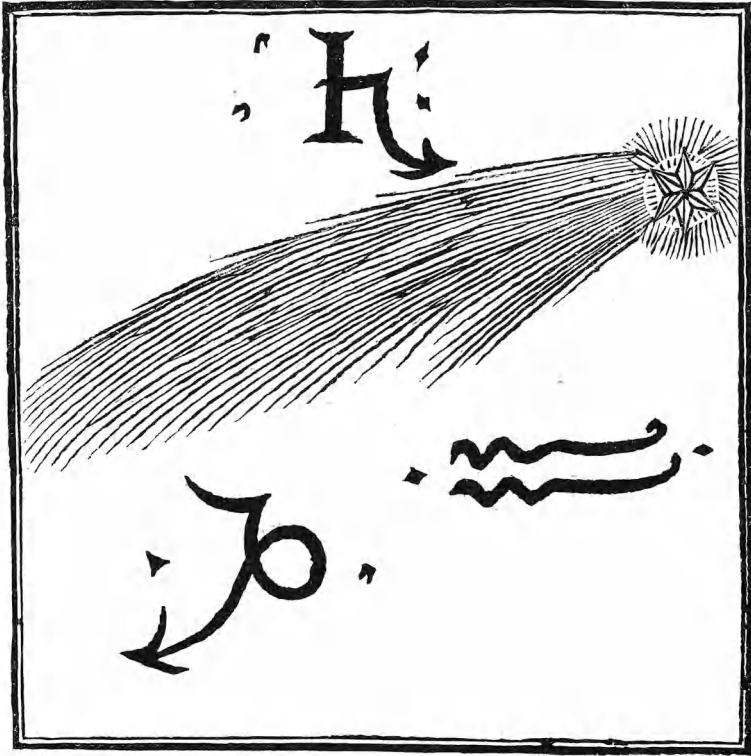
Van de kometen van 1572 en 1573, schreef Cornelius Gemma, dat ze voorboden waren van den Bartholomeus nacht en de beroerte in Nederland. Doch Tycho Brahe meende "dat Gemma hier in zijn affectien te veel toegaf, als hij de ster van 1572, die zich aan de gansche wereld vertoonde, alleen duiden wilde op die beroerte, als of daar niet in de wereld te doen overig ware, als die dingen, die aldaar met beroerte geschiedde." Isaac Ponlanus nam het voor Gemma op, en beweerde dat de Parijsche moord en de Nederlandsche oorlog grootte veranderingen niet alleen in Frankrijk en Nederland, maar in geheel Europa veroorzaakt hadden, zoo dat de bedoeling wel niet anders kon zijn dan aankondiging dier beroerten. Zij was, volgens getuigenis van hen, die ze zagen, de allerschoonste en schitterendste die sedert de ster, die de 3 koningen zagen en die de geboorte van Christus aankondigde, gezien was, terwijl anderen haar voor dezelfde hielden: doch helaas! niet gelijk toen was zij een voorbode van goddelijke liefde en genade (schoon sommigen willen dat zij meer zag op de jammeren, die de invoering van het christendom zouden volgen), maar van wraak. Zij vertoonde zich in den aanvang van November en bleef 15 maanden "blinken en altijd vast staende eer sij verginc." Zij trad op als eene "vreesselijke wraakgodin", hebbende in haar gevolg "allerlei ellende ende miserien, benauwtheden, oordeelen, dieren tijd, zoodat het koorn zeer haast

daarna in Vlaanderen 4 pond groot de rasiere gold, vreeselijke oorlogen, pest, seeten, ketterijen." Verkondigde de een stoutweg welke jammeren en ellende deze komeet over de aarde zou brengen, een ander waagde het niet "de verborgtheden der toecomste te revelleren." "Wij en willen" (dus schreef hij) "geen verhael doen wat Godt met dat teecken in die toecomende tijden ghedisponneert ende gedelibereert heeft te senden over ons ellendighe menschen. Dat heeft Zijn Allerhoogste Majesteyt gehouden in het diepste van sijnder verborghe-lijkste thresorie zóó besloten, dat de Engelen zelve (het) niet en weten sullen dan als dat geschieden sal." Hij hield het echter niet voor ongeoorloofd "astrologisch te collegieren dat seer gestadich end eewich sijn zouden de principaalste veranderingen die zij brenghen zou, ende dat onversieus ende alleer een mensch dat sal connen dencken", en eindigt met de vermaning: "dat elke natie waecke dagh ende nacht, want grootelijk te vreesen is, dat de allerverschrikkelijcxten dag des Heeren seer bij nackende is."

Verspreidde de komeet van 1572 "schrick ende ontsettinghe alomme en sonderlingh in deze landen", en gaf zij aanleiding tot menig geschrift zoo in proza als poezy, "ter vermaninghe tot boete ende bekeeringhe ende afstand van sonde ende ongerechtigheid", niet minder deed zulks die van 1578. "Den 13^{den} November," lezen wij bij Bazelius in zijn *Nieuwe Procognoscacie van de wonderlycken ellendighen jare ons Heeren 1578*, "vertoonde zich na den middag een vervaarlijke ende verschrikkelijke comete."

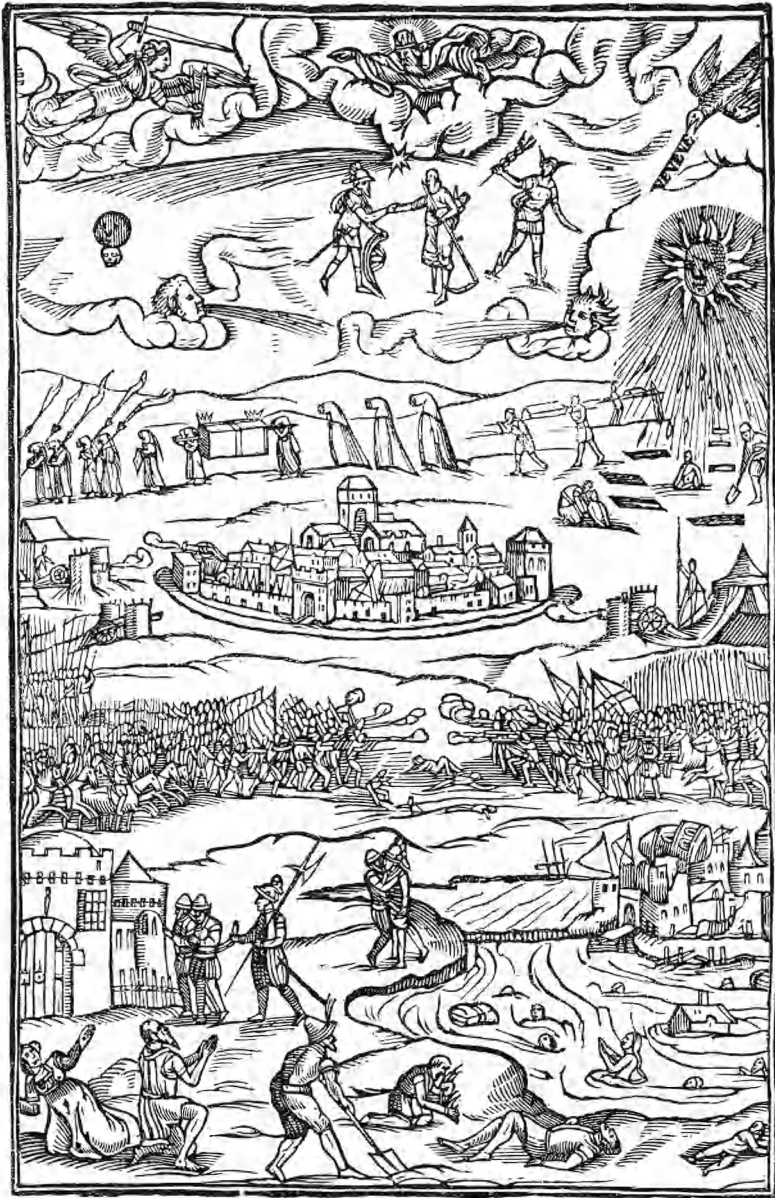
"Boven alle voorgaende waerschouwingen, (dus vervolgt hij) die God den Heere almachtich gegeven heeft door de vervaerlijke eclipsen van Sonne ende Mane, ende ander constellatiën ofte versamingen van de planeten onder malcandere ende met de vaststaande sterren in 't firmament, dewelcke allermeeest van de geleerde ende principalycke Astrologyns waergenomen sijn ende van de gemeente veracht, omdat de sulcke diensts gebeurende niet en overdenken wat datter naervolcht; soo heeft Godt door sijn grondeloose barmharticheit ende onsprekelijke liefde, die hij tot dat

versteent menschelije geslachte dragende is, eenen anderen bode ofte voorlooper willen uitseynden in 't firmament als eenen Herault van

zijnder straffe ende ontvliedelycke gramschap, het welcke is dese afgrijselijke ende verschrickelijke comete ofte sterre metten steerte, die haer in 't hoogste van de lucht onder het firmament vertoonht heeft, sedert den XIII Novembris tot den dach van heden, als meer dan XXXIII dagen geduert hebbende. Dewelcke hij zoo lange heeft willen laten schijnen, opdat een ygelyc mensche, geleert ende ongeleert, groot ende cleyne, schamel ende rijke, die met bedruckte herten aenschouwen zouden, ende niemant ignorant wesende van sijn rechtveerdige ende groote gramschap, op avontuere ende hope, dat ele mensee deze figure van de roede van synder straffe handt ende van synder grooten thoorne aenschouwende, soudent met de Niniviten hem be-

keeren tot beteringe syns boosen levens, ende syne allerhoogste goedertierentheit aenroepen, opdat sijne Mayesteyt believen soude sijn rechtveerdighe hant van justicie van ons te keeren." Na vervolgens, gelijk later de Cocq en meer anderen, de vreeselijke verwoestingen, die op het verschijnen van vroegere kometen volgden, vermeld te hebben, procognosticeerde hij, wat men van de verschijning dezer komeet te verwachten had, namelijk "pestilentie ende sterfte ende allerhande brandende siekten, als scherpe heete koortsen, kolen, botsen, herpetes, erysipelata, gangraena, ende vele heete, vurighe gezwellen, die uit de vuricheyt van galle spruytende zijn; want uit haer bleec verminkt aenschijn, als van de natuere van Saturnus ("collegieerde" hij,) "dat zij beteekende al zulk quaet als de boosen Saturnus voortbrengende is". "Hare gedaente en figure, gelijkende eene roede," beteekende dat zij "een instrument van de groote gramschap Godts was en dat de handt zijner wrake over ons opgeheven was, om ons naar onze boose verdiensten tē straffen." Hare "langhe geduricheit" gaf te kennen, "dat hare significatien seer groot ende lanckduerich wesen zouden ende dat alle de perturbatien zeer lang en gedurig zouden zijn." "Dat haar staart naar het Oosten was uitgestrekt gaf te kennen "oostwaert meerder quaet", en "omdat ze uit het zuidwesten kwam en naer het noorden opklom", dat van daer een seer wreede vijant zou comen met groote kracht van legermacht." "Mits zij ook was van Mercurius listighen aert ende natuere", zou zij "causeren seer vreeselijke ende horrible stormwinden met grooten tempeesten ter zee, zoo wel als te land, veel schade doende met schipbreukingen, inbrekingen van dijken, donder, blixem, seer vervaarlijcke ende subbyt aencommende aerdbevingen." "Haer wijde en breed uitgebreide staart profeteerde "dat hare influentiën zeer krachtig zouden zijn";.... doch wij willen den astroloog niet verder volgen in zijne profetiën nopens een komeet, van welker verschijning hij de ontzettende gevolgen op nevensgaand tafereel heeft afgebeeld.

Daar er bijna geen verschil is tusschen de procongosticatiën uit de XVI en 't begin der XVII eeuw, en allen niet dan beschrijvingen der kometen, die zich vertoonden, en voorspellingen van de gevolgen harer verschijning bevatten, willen wij den lezer niet vermoeijen met een lijst van dorre titels en opgaven van den inhoud van alle dezer overigens allereeldzaamste volkschriften. Genoeg zij het, dat, ofschoon de kometen schaars aan de verwachting, die vele menschen van hare verschijning hadden, beantwoordden, en vele graanhandelaars, apothekers, en veehouders, (door het opkopen van koorn, medicamenten, en het verkoopen van vee) zich deerlijk teleurgesteld zagen, daar de bedreigde hongersnood, pest, en sterfte van menschen en vee niet volgden, bleef echter het geloof aan haren "verwoestenden en vernielenden, smet- en vergifstof verspreidenden adem" onveranderlijk en noemden haar de leeraars steeras "vingeren Gods". Dit deden o. a. zoo 'Remonstranten als Contra-remonstranten, in den jare 1618, toen zich twee kometen lieten zien; want beider geloof omtrent de noodlottige gevolgen der verschijning van een "heyr sterre" was hetzelfde.

Wat de Remonstranten betreft, lezen wij bij Brandt:

"De swaermoedigsten zagen de groote komeet of staartster, die in dese daegen ook ons aerdryk scheen te dreigen, met droevige oogen aen, die neemende voor eene verkondigster van genaekende ellenden. Eenige onder hen in de brieven van Melancthon hebbende gelesen, dat hij de beschrijving van de seer groote eclips, of verduistering der sonne, die in 't begin van 't Concilie van Constants wierdt gesien, aen sijn vriendt Camerarius sendende, daer op seyde: "gij sult seggen dat het d' afbeelding is van de Synode", meenden, dat men desen staertstar in den aenvang der Dortsche Synode siende schijnen, reden hadt om te duchten, dat se ook een afbeelding was van dese synode, wetende dat dezelve zoo wel als de staertstar, een staert van swarigheden en onheilen zou naer sich sleepen".

Volgens Baudart verscheen de eerste komeet "tusschen St. Jan en St. Jacob, des middernachts in het Noord-oosten, omtrent den kop

van den Beer, met een staart zóó lang en breed als een stafijzer.”

Zij vertoonde zich niet langer dan zeven of acht dagen, “soodat sy weynich in achtung genomen werd”. De tweede werd hier te lande voor het eerst den 27sten, maar helder den 29sten en 30sten gezien, was “veel grooter en verschrikkelijker”, en had de gedaante van een Turksche sabel. Eerst scheen haar staart omtrent 25 graden lang te zijn, doch strekte zich den elfden December tot de lengte van 54 en meer graden uit. Zij verdween omtrent het midden van Januari des volgenden jaars. “Algemeen was de onsteltenis en neerslachtigheid bij hare komste onder ryck ende arm, geleert ende ongeleert.” De een meende, met Aristoteles, “dat sware tempeesten, aardbevingen, dieren tijd te verwachten waren: anderen spraken van de gansche ruine van kerck en staet, triomf van de Spagnolen en weghneming van den kandelaer”.

Zij was die beruchte komeet, van welke de *Capuziner* in *Wallensteins Lager* zegt:

“Am Himmel geschehen Zeichen und Wunder,
Und aus den Wolken, blutigroth,
Hängt der Herr Gott den Kriegsmantel herunter.
Die Kometen steckt er wie eine Ruthe,
Drohend am Himmelsfenster aus.”

De “treffelijkste verstanden” van dien tijd “stelden hunne pennen in ’t beschrijven der Comeet in ’t werk”, Erycius Puteanus, Thomas Fienus, Libertus Fromundus, Isaacus Pontanus, Willebrordus Snellius in ’t latijn, Mulerius, Mr. Balduinus Nicolai, Jacob Cats en anderen in nederduitsch proza en poezij. Deze Nicolaas Mulerius, “doctor en professor in de medicynen en mathematische konsten in Groningen,” een geleerd en wijdvermaard astronoom, deed zulks in zijn *Hemelsche Trompet ende Morgenwecker, ofte Komeet met een lange baert, verschenen Anno 1618 in Novembri ende Decembri*, Groningen, by Hans Sas,

1618 ¹, en Cats (want geen ander dan hij, toen Pensionaris van Middelburg, is de schrijver van het volksboekje) in *Aenmerkinge op de tegenwoordige Steert-sterre, ende den loop deser tijden, so hier als in ander landen, met aenwysinge van de rechte wetenschap om alle teykenen des Hemels, ende vreemde Gesterten wel ende loffelyck wytte leggen, alles tot een Nieuwe-jaer gifte alle rechtsinnige verstanden toe-geeygent.* z. pl. of j.

Wat het boekje van Mulerius betreft, hierbij willen wij niet stilstaan, wijl een geleerde van onze dagen de aandacht van 't publiek er op heeft gevestigd. Genoeg zij het te vermelden, dat hij, schoon de kometen niet alleen als voorboden, maar ook als medewerkende oorzaken van de rampen, die door haar worden aangekondigd, beschouwende en zelfs een poging aanwendende om het begrijpelijk te maken, langs welken weg de kometen zulk een nadeeligen invloed kunnen uitoefenen, evenwel in dit geschrift een man schijnt te zijn van gezond oordeel, zij hij ook niet verheven boven de toen nog zoo gebrekkige beschouwingwijze der sterrekundige wetenschap. Het hoogst zeldzame pamflet van Cats met een gegraveerde titelplaat, met toestemming der gecommiteerde Raden der Staten van Zeeland uitgegeven, vangt aan met eene *Bedenckinghe by ghelegentheit van de tegenwoordighe steert-sterre, op de vergaderinghe van de huydendaegsche Synode.*

“God (dus luidt haar slot) laet nu wederom haer thoonen in
de wolcken

“Een ongewoone Sterr', dies is het hert der volcken

Verslagen en verbaest; dus staet een yder stil,

En wacht met vrees en angst wat dit beduyden wil.

Coom Godes ware Soon, coom ware Son, coom weder,

¹ Mulerius had ook over de komeet van 1608 geschreven. *D. D. Nicolaum Mulerium van Brugghe, Doctor in de medicynen, van wegghen de stadt Groeningh ende Ommelanden. Zijne Practica. Met de beschryvinghe van de Comeet. Als oock mede van de Pasquil ende ghenoechlyck discours, hoe dat wy door Gods genade aan den Nederlandschen vrede zijn ghecomen.* Groningen, Hans Sas, 1608.

Coom naerdert uwe Kerck, en dael nu immer neder
 Met' dijnen weerden geest, en Goddelijcke cracht,
 Ter plaatse daer u werck met vlijt nu wert betracht.
 Geeff dat dit nieuwe Jaer, en dese nieuwe sterre
 Vernieuw' ons ouden mensch; drijff, lieve God, drijff verre
 Drijff uyt ons Neder-lant dien vreemden Tuymel-geest,
 Die overal het hert der vromen maeckt bevreest.
 Coom, ware Vrede-vorst, en stel doch in de stede
 Van desen langen twist dyn Goddelijcken vrede:
 Geeff dat der menschen hert, verhart gelyck een steen,
 Door dynen sachten geest mach weder werden één."

Op de *Bedenckinge* volgt (mede in dichtmaat) een *Tsamen-sprake* no-
 pende de *ieghenwoordighe Steert-sterre* tusschen "Wel-hem", "Gheenaert"
 en "Reyn-hart".

"Heer, (zegt o. a. de eerste) wy hebben lang gesproken,
 En malcander 't hoofd gebroken,
 Om te weten, wat bediet
 Dees Comete, die men siet.
 Opent ons doch u gevoelen,
 En beneemt ons ydel woelen,
 Hy is weerdich, dat m'hem prijst,
 Die den slechten onderwijst.
 Seg, sal 't weer gaen op een kerven,
 Salder Prins off Coning sterven?
 Sal 't int lant nu anders gaen
 Alst voor desen heeft gedaen?
 Isser dieren tijt voor handen?
 Salder pest off sieckte branden?
 Seg, waertoe den hemel neygt,
 Off wat dit gesternte dreygt.

'k Weet gy hebt doch alle morgen,
 Met veel neersticheyt en sorgen,
 Waer genomen, en gelet,
 Hoe de Sterr' haer keert en set. —

Hola! (antwoordt de laatste) door al dit gewagen,
 Sou m'een boer syn cunst af vragen.
 Sachtjens wat, en niet te breet,
 Of gy krijgt wel cort bescheet.

Wie sal seggen int bysonder,
 Wat dat ons bediet dit wonder?
 Wie derff seggen over-luyt,
 Wat dit teycken doch beduyt;
 Dan of yemant schoon wat wiste,
 Of besyden af wat giste,
 Wie wil doch in desen tijt
 Daervan spreken breet of wijt?

Wie can doch door menschen vonden,
 's Hemels diepten recht doorgronden.
 Zyn dees saken niet te hooch
 Voor des menschens duyster oogh?
 's Hemels teyckens te bedijden,
 Dunct u dat oock niet te strijden
 Tegens 't woort en hooch gebodt
 Van den alleen wijsen God?

God en is niet wel tevreden,
 Dat den dommen mensch wil treden
 In syn diep verborgen raet,
 Die ons verr' te boven gaet.

Vliet, seyt hy, dees loose lieden,
 Die daer teyckens gaen bedieden;
 Onder u zij niet genoemt,
 Die van waer te seggen roemt.

God die doet den wijzen rasen,
 En hy steltse by de dwasen,
 Als hy dingen noch bedeckt,
 Uyt des hemels teyckens trect.
 'k Weet dat veel geleerde luyden,
 Dit wat anders willen duyden,
 Dan den gront, en rechten sin,
 Heeft al vry wat cruymen in.
 't Is genoegh voor ons te weten,
 Dat de steerten der Cometen,
 Voor gewis ons beelden aff
 Teyckens van des Heeren straff."

Zoo dacht er ook Baudartius over, die, gelijk later Brandt, een uitvoerige beschrijving dezer "wonderlycke comeet" heeft nagelaten.

Stonden wij langer bij de volksboeken over de kometen van 1577 en 1619 stil, wij kunnen schier met de vermelding der overigen, die later, bij hare verschijning werden uitgegeven, volstaan. Allen toch, in dichtmaat of proza, zijn van denzelfden inhoud en bevatten niet anders dan de beschrijving van het luchtverschijnsel en de gewone klachten over de zonde des volks en aankondiging der vreeselijke straffen die de kometen voerspelden.

"De komeet was een oordeel Gods aankondigende zeer straf;
 Soo groeven de sonden der menscheid haer eygen donker graf."
 en

"Alle miserien en jammeren, die ons kwamen aen,
 Kondigden de boose kometen aen,
 Als wraecke en roeden en toorn van Godt;
 Wee den ligtveerdige, die er mede spot!"

zongen de Rederijkers. De komeet in November 1651 gaf geen stoffe tot volksblaadjes, doch wel het *Visioen of gezichte 't welk bij een*

Blijcker eerst ende daernaë bij meer andere binnen 's Gravenhage in de lucht is gesien. Volgens de *Profecye* over dat *Gezicht* werd het luchtverschijnsel den 31 Mei 1646, tusschen twaalf en een ure alleen ter genoemde plaatse opgemerkt. Meer nog dan dit gaf een ander visioen, vijf jaren later, aanleiding tot schuitpraatjes, liedekens en volksboeken. Den 21 December 1651, namelijk, zagen stuurman Ewoudt Arisz. Drouwert en twee bootsgezellen, omtrent het witte water, 12 mijlen buiten de Maas, 8 à 9 mijlen van den wal, 's morgens ten 9 ure bij zonnenschijn, omtrent een mans hoogte boven den horizont, een vlakke, waarop zich een menigte ruiters en voetvolk vertoonden, die uit het noord-oosten kwamen, vervolgens twee vloten, de een uit het noorden, de ander uit het noord-oosten, opgedaagd, die met elkander stredden. Van dit gezigt legden zij voor Schout en Schepenen te Maaslandssluis getuigenis af, die, in plano gedrukt, gretig gekocht en gelezen en algemeen "voor een voorsmaak van toekomende oorlogen gehouden werd." Geen minder ontroering en verbazing wekte het *Waerachtigh gezicht* (van een zeeslag) *op den 8 Augustus 1652 gezien te Texel.*

Behalve dezen kwamen er in den loop van dit jaar een aantal Procognoscationien, zoo in Frankrijk, Engeland als ons vaderland, in het licht, die door den Hollandschen Mercurius van dit jaar werden vermeld. Ook verscheen er in December een komeet, waarvan in hetzelfde blad eene beschrijving voorkomt, die dus eindigde: "Veel speculative geesten hebben de komeet om haar ras voortloopen niet gesien, en die hem zagen, hebben hem veel grooter geoordeeld dan hij was, om de dampen die het gezicht van haar beletten en haar vergrootten. Wat God met deze voorttekening ons toezenden wil, is onbekend. Hij die een gewisse tegenzin in al dat christenbloedvergieten, rooven en steelen heeft, gheageerd door boosaardige menschen en niet door die zich beroemen Christus te hebben, wil ons als een vorst des vredes de vrede verleenen, de landen doen welvaren en tot lof zijns heiligen naams en opkweeking van zijne christelijke kerk mijn penne voortaan stoffe geven om vreedza-

melijk van vrede te schrijven." Wist de Mercurius niet wat de komeet aankondigde, de "onbekende astrologyn en medicyn te Groningen," die in 1653 eene *Beschrijvingh ende Beduydinghe van de comeet*, in 't Hollandsch en Latijn in het licht zond, scheen er van onderrigt te zijn. — *De Egentlycke afbeeldinge der drie Sonnen, dewelcke verschenen zijn, Anno 1653, den $\frac{11}{24}$ January binnen Leyden ende op den Toren van de Academie waergenomen door Sam. Car. Kechel van Hillerstein*, durven wij niet onder de Volksboeken rangschikken, doch wel het in dit jaar verschenen pamflet: *Kort en waerachtig verhaal hoe dat binnen Pool in Engelant op den 10 Juny 1653 zich een swarte wolck daer vertoonde ende daervan vallende verschijde druppelen so root als bloet*.

Met den eersten engelschen oorlog eindigden ook de visioenen en prognosticatiën, en in langen tijd werd Nederland er niet door ontrust, tot dat het in 1661 "seer gealtereerd werd door een remarquabel ende wonderlyck visioen", 't geen stoffe gaf aan J. Volckertsz te Gouda tot het uitgeven van een gedicht, getiteld: *'t Bedreyghde Nederlandt ofte bedenkinghe over het verschrickelyck hemellicht en vuur over Utrecht, als oock verscheyden andere plaetsen verschenen ende gevallen, mitsgaders eenen vreemden Donderslagh aldaer behoort den 18 July des iaers 1661*.

De tweede engelsche oorlog en het uitbreken der pest werden wederom door "vreeselyke teekenen in de locht" aangekondigd. Den 29 April 1664 zag men "een vuyrige eloot, bleeck als de maen, na sich sleepende een staert, die echter met voncken scheen te eindigen, over Nederlandt sweven," en den 26 Mei te Amsterdam omtrent de Westerkerk, bij klaren dag, zooveel vuur van den Hemel vallen, dat de schippers "doemaals op het Y zijnde bij Nauwerna en Sparendam, meenden dat alles in brand stond." "Gedurende den zomer vertoonde zich de hemel rechtvaardig vergramd met zooveel teekenen aan de lucht en andere dreygementen, dat men van ouds van weinig zulke jaren in d'oude boeken vond te lezen. God de Heere wilde niet alleen door vuur kogels over gantsch christenrijk,

maer ook door de pestelentie ende aardbevingen haar mishagen over 't hedendaegsch verdraaid menschenleven betoonen." Vele astrologen hadden al voor 50 en meer jaren uit de constellatie des hemels op 't jaar 1665 en nog meer op 't jaar 1666 wat er in die jaren geschieden zou, die zij nevens 1670 wonderjaren noemden, voorspeld. Daarenboven vertoonde zich van 14 December gedurende drie maanden een komeet, wier komst reeds in 1652 door den astroloog Bartholomeus Schampferius te Halle was aangekondigd. Zij werd zoo in als buiten ons vaderland beschreven, doch de astrologen waren het niet eens over hare beteekenis. Volgens den een kondigde zij "grootte watervloeden, schrikkelijke geschiedenissen, tempeesten, ruine van kasteelen en forten, sterven van een groot monarch, daar zware oorlogen op zouden volgen," aan; volgens anderen "de beginselen van zware oorlogen, den dood van een groot monarch, 't eindigen van kyvagiën met een groot Heer, ook vreemde voorvallen, hemelteekenen, aardbevingen, grootte bloedstortingen, pestilentien, verschillende alliantien." De astroloog Lubiniecius schreef: "dat zij een voorbeduidsel van grootte vreugde was, die over zee en land zou klinken"; Mulerius daarentegen hield ze voor een voorteeken van "den engelschen oorlog, en den daarop volgenden bedriegelijken vrede." Hoe het zij; zij gaf wederom aanleiding tot een menigte volksboeken en vliegende blaadjes, waarin zij werd beschreven en hare vreeselijke gevolgen als "schrikkelijke wrake Gods over de hoogklimmende zonde van Nederland" werden beschouwd. Onder deze boekskens onderscheidden zich dat van den Rotterdamschen predikant Franciscus Ridderus, gelijk van den Middelburgschen mathematicus Arent Roggeveen, den Bredaschen Hoogleeraar Johannes Schulerus, en de *Memoriale Voorseggingen en Prophecye* van S. Grebnerus. ¹

¹ *Reysdiscours op het verschijnen van de comeet-sterre, die voor de eerste maal gesien is den 15 Dec. des jaers 1664 en verv. in 't jaer 1665. Door F. Ridderus. Kott. 1665.*

Het nieuwe droeve Nachtlucht ontsteken door Godts toren, ende vertoont op den

Geen dezer pennevruchten baarde echter zoo veel opzien als de redevoering door den beroemden Utrechtschen hoogleeraar Johannes Georgius Graevius, waarin hij zich tegen het heerschende bijgeloof verzette en aantoonde, dat de komeet onmogelijk goddelijke straffen kon aankondigen. Wél hadden sommigen zulks vroeger beweerd, maar niet een het zoo openlijk en onbewimpeld den volke verkondigd. Geen wonder, dat sommigen de pen opnamen om hem te bestrijden, anderen daarentegen, door hem overtuigd, zijne rede mannelijk en krachtig verdedigden. Tot de eersten behoorde de niet minder beroemde hoogleeraar Gijsbertus Voetius en zijne school, en daar de Voetianen den meesten invloed op kerkelijk gebied bezaten, en zij Graevius' leer over de kometen voor "ketterij en schadelijke filosofie" uitkreten, bleef het volk aan de "oude Aristotelische waarheyt getrouw."

Dit bleek o. a., toen den 6^{den} April 1665 wederom eene komeet, volgens de berekening van Lubiniecius de 416de na den Zondvloed, verscheen, en "*het wonderlijck gezicht van eene Kroone te Orange, na de generale amnestie door den prins aldaar gegeven* ¹," en de "*wonder-*

Aerdtkloot, in een Comeet ofte Staertstarre den 15 December 1664 tot den 3 Febr. 1665, waarin wort aengewesen den wonderlijcken loop derselve. Beschr, door Arent Roggeveen, liefhebber der Mathematica, professie doende in de selfde konst tot Middelburgh. Middelb. 1665.

Tractaet ofte philosophische ondersoeckinge van de Cometen, waarbij komt een speciale Historie van de Comeet die ghesien is gheweest in de Maanden van Dec. 1664 ende in Jan. 1665. Met een Bijvoeghsel van de Comeet, verschenen in April 1665. Mitsg. een astronomische wytlekkinge, ende een Gener. Astr. Procognoscitatie der selfde. Door Johannes Schulerus, dienaar des G. W. ende Prof. in de Philosophie te Breda. Uyt het Latijn overgezet. 1665.

Nieuwe Procogn. over de Sterre, gezien binnen Middelb. den 15 Dec. 1664 en den 18 dito. Middelb. Pt. van Goetthem. 1664.

S. Grebnerus, *Memoriale voorsegginge ofte Prophecye behelsende den oorlogh tuschen Engelandt en Nederlandt enz. Anno 1665.*

¹ *Geloofweerdige Brief uyt Oranje, den 13 Mey 1665. Waerin verhaelt wordt een wonderlijck gesicht van een kroone in de lucht verschenen den 7 Mey 1665, wanneer aldaar door ordre van de Prins van Orange een generale amnestie ende een nieuwer eedt van de ingezetenen aen hem gepresteerd werden.*

lijcke openbaering aan Jan Dircksz. op Langendijk geschiedt, weghens äe verwoestinghe, die de geheele werelt door soude geschieden,” door Maerten Pietersz. Oosterburgh, schoolmeester te Wieringen,” in het licht kwamen.

Volgens Nicolaas Mulerius, predikant te Harderwijk, kleinzoon van zijn naamgenoot, den vroeger gemelden hoogleraar, verscheen er sedert 1665 geen komeet vóór het jaar 1680, doch deze was ook “een der verschrikkelijkste, die men immer gesien had.” Zij “bragt geheel Europa in angst en perplexie.” Geen wonder. “Zij was”, schreef hij, “een van de allerlaagste, die de wereld ooit had gezien, in extensie die van 't jaar 1618 doorgaans verre te boven gaande.” De Hollandsche Mercurius, die eene afbeelding van haar gaf en haren loop beschreef, meldde, dat zij den 26^{en} November het eerst te Straatsburg en den 30^{en} in Holland gezien werd, en dat zij “zulk een langen staart had dat men, naar de observatien die er van gedaan zijn, oordeelde, dat zij het vijfde deel van het firmament in had, want hij was 68 graden lang, en elke graad werd op 1000 mijlen berekend.”

Volgens hem was de staart “klaar doch bleek”, doch anderen hadden haar als “een oven, die vlammen uitgaf” gezien.

Er verschenen een reeks van geleerde werken, volksboekjes, vliegende blaadjes, schuitpraatjes, gedichten, zelfs straatliedjes ¹, en herdrukken van vroegere geschriften over deze komeet, die of het

¹ *Rijm-gedicht op het verthoonen van de ster met de steert in het jaer 1680. Ende op het comen van den Eerw. Pater Marius van Aviano. Pred.-Capucin in dese Nederl. in het jaar 1681. Actum in Antw. Jan de Boët.*

Beschrijvinge ofte Gezang, gemaakt over 't verschijnen van schrickelijke staartsterre enz. (Daarop volgt) Een waerachtigh Nieu-Liedt, van de justitie gedaen binnnen Londen over Willem visconte van Stafford, op den 8 Jan. 1681.

Straatliedjes met houtsneden.

Comeet-gespreek tusschen Mr. Abraham Justinus. Aeng. de hedendaegsche Steertsterre. Mitsg. of men uit deselve yets voorseggen kan. T' samen gestelt door Mattheus van Nispen 1681.

Opmerckingen op de bewegingen van de Comeet-Sterre, gezien in de jaren 1680 en 1681 op 5 Graden Noorderbreete en lengte 20 Graden 30 Minuten. Brussel 1681.

volk in zijn bijgeloovige vrees bevestigden of er mede spotten, of het niet “durfden beslissen of naer heurluider opinie de cometen gemeyne en natuurlijke hemelteycken en waren of wel profecyen van jammer ende droeve ellende.” Tot de laatsten behoorde ook de Mercurius, welk blad toen algemeen door 't volk gelezen werd. “Wij sullen, lezen wij er in, nu niet bedisputeren of deselve (de cometen) uyt natuurlijke oorsaecken voortkomen, gelijk sommige willen, of dat het byzondere roede van Godt de Heere sijn, gelijk het algemeen gevoelen is, soo veel is er echter af, dat men den meestentijdt heeft gesien, wanneer sijn sulcke teekenen vertoonden, dat daer of waterlood, dieren tijdt, pest, oorlog, brand, aertbeving, verandering van regering, of doodt van groote Heeren op is gevolght.” Mulenius waarschuwde den lezer, in de opdracht der nieuwe uitgaaf van zijn grootvaders *Hemelsche trompet* aan zijn neef Johan Six, dat men bij het zien der “wercken ofte schepselen Godts, welke Godt aen dat groote firmament des Hemels, of aen 't verwulfsel van dat groote gebouw van Hemel en Aerde laet aenschouwen, wel mogt vragen, wat magh doch dit wesen? Te meer omdat oock ons Christus leert bij 't sien van tekenen aen Mane ende Sterren, insonderheyd omtrent den laetsten dagh, te sien omhooghe ende onse hoofde opwaerts te heffen; dogh dat men sich in sulcke gelegenheid hebbe te wachten voor superstitie, waerdoor sich veele over de teykenen des Hemels al te seer ontzetten, tegens Jerem. 10 vers 2, alsoo oock aen de andere syde voor profaniteyt, waerdoor men deselve voor enckele wercken van de nature aenmercken soude.”

Hij begreep, dat deze lichamen “natuurlijke kragt hebben, haer van Godt ingeschapen, om op den aertbodem te wercken, dan dat sijn het niet en doen als op sulcke subjecten, waerop sy van Godt selfs werden geapliceerd, of, gelijk Godts woord spreekt, toe worden geroepen, waerom hare kwade beduydingen kunnen worden afgekeert door boetveerdigheydt en ghebeden.” “Ick en ben geen propheet (dus eindigt hij) in desen, om te seggen wat yeder comeet sal beduyden,

veel min dese, achte oock zuleks wat reuckelooslijk gedaen." Veel minder liberaal dachten zijne collegen en vooral Dr. Gisbertus Cocq als ook de mathematicus Pieter Jansz. Twist, wiens *Comeet-boeckxen*¹ voor de derde mael het licht zag. Deze hield de kometen met haar gevolg, donder, bliksem, sterke winden, hooge vloedten, oorlog, pest enz. voor regte boetpredikers, "waarmede God de menschen tot boete en bekeering en afstand van zonden dwingt, roept, port en vermaant." "De winden," schreef hij o. a., "zijn ook eensdeels tot wrake geschapen en door hare stormen doen zij schade, en als de straffing komen zal, zoo ruischen zij en rechten den toorn uit, diens zij geschapen zijn. Vuur, hagel, honger en de dood, alle zijn uit wrake geschapen, Spr. 40: 18, opdat de menschen zich voor de hand Gods zouden ontzetten, hun leven beteren en hem gehoorzamen." Ook Cocq hield het voor "waerachtigh, dat cometen en diergelijke prodigieuse wonderwercken Gods, voorboden Godts van nakende straffen over koninkrijcken, landen en steden waren." Er waren er ook die tegen de Socinianen, Remonstrante nieuwelingen en aenvallers van Gods eer zoo als Graevius, Bekker Bayle, Mackreel, de gevoelens van "de wijste en godvruchtigste mannen, zooals Scaliger, Melancthon, Oecolampadius, Bullinger, Zanchius, Hottinger, Tycho, Kepler, Zwingli, Lipsius, Boxhorn, Grotius en Hoornbeek," stelden, die de kometen hielden "voor die groote en vreeselijke teekenen, die Christus zeide dat van den Hemel geschieden zullen, voorbeduidsel en zijn van groote ellende." Zij noemden vooral Graevius "een Sociniaan en een aantaster der eere Godts", en waarschuwdten tegen zijne godlasterlijke ora-

¹ *Comeet-Boeckxten, zijnde een korte chronycksche Beschrijvinghe van alle de grouwe-lijke ende schrickelijke cometen, die haer aen den Hemel vertoont hebben: Midtsgaders eenige teyckenen, die verschenen zijn 't sedert de geboorte onses Salighmakers Jesu Christi met haer wercking en beroerten, ellende ende plagen onder het beleydt Godes tot beteringe van alle menschen bijeen vergadert voor een boetpredikinghe van den hooghen Godt, door Pieter Jansz. Twist. Den tweeden druck, zijnde verbeterd. Hoorn 1665, en 3de dr. 1681.*

tie', die thans overgezet ook in handen van 't volk was. "Komt," had deze geleerde gezegd, "komt, gij vreesachtige menschen, werpt deze schandelijke vrees uit uwe gemoederen, verlost u zelve van deze pijnen des bijgeloofs, die u dag en nacht in angst houden en voor het toekomende doen bekommerd zijn. De kometen zijn geen aankondigers van nakende kwalen en ongemakken, maar onze zonden, onze misdaden, godloosheid, gierigheid, weelde, verdorvenheid, onmatigheid, kleine bezigheid, luiheid, gemakzucht, pracht en praal in klederen, verachten en verwaerloozen der goede wetten en insettingen. Dit zijn de dingen, die ons brand, moord, pest, roof en verliezen aenkondigen."

Geen minder weêrspraak dan de redevoering van Graevius vond het *Ondersoek van de beteekenis der Cometen*¹ van den beroemden bestrijder der volksvooroordeelen dier dagen, den amsterdamschen predikant Balthasar Bekker.

Men noemde het een "uitwepel van menschelijke hoovaardij en eene terginghe Gods, dat hij had durven schrijven: "Myne kinderkens met geen vooroordeel ingenomen zijnde, verheugden zich over het aanschouwen van de staarster, en die konden naauwelijks gerust te slapen gaan, zonder die eerst te zien. Voor mij, ik beschouwde dezelve met vermaak en verwondering tot heerlykheid des Scheppers, gelyk David, Psalm 8." Niet minder dan de geschriften van Bekker en Graevius werden de *"waarnemingen en consideratien aengaende de staarsterre of vuurbalch, soo sich t'sedert eenige tydt herwaert aen den Hemel heeft verlaont door Dirck Mackreel, leermeester der Mathematische konsten op de Zeedyck* veroordeeld. Na in dit pamflet zijne eigene observatien medegedeeld te hebben, eindigt hij dus:

¹ J. G. Graevius, *Redevoeringh ofte Oratie van de Cometen vernietigende het gemeen gevoelen dat deselve yets quaets aenkundigen*. Uit het Latijn vertaald door H. van Quellenburgh. Utrecht, 1682.

² *Onderzoek enz. der Komeeten bij gelegenheid van de genen, die in de jaren 1680, 1681 en 1682 geschenen hebben; gedaan door B. B., Predt. tot Amsterdam*. Leeuw. 1683.

“Eindelijk belagende de voorzeggerijen die sommige menschen uit deze verschijningen poogen te doen, zoo van 't geen deze of gene landen of plaatsen staat te gebeuren, als wel ook van iet sulks, als eenige bijzondere personagien daarmede werd voorspeld; zoodanige voorwikkeryen (zeg ik) kunnen wij geensins anders dan voor een deel dwaze droomen te boek stellen. Wel achten wij, dat God Almagtig (die niets te vergeefs doet) tot het vertoonen dezer verschijnselen heeft zijne redenen waarom; maar dusdanig meenen wij dat ook insgelijks alle andere lichten des Hemels, niet zonder hun waarom aan het firmament des Hemels geplaatst zijn, en merken wij in eenige derzelve (hoewel door gewoonte om die te zien, daarop zoo niet gelet word) weinig min wonderlijk dan in 't verschijnen der staart-sterren. Dus ook houden wij de trekken in 's menschen aangezigt, zoo ook de linien in zijne handen, haar zeker waarom, ja mogelijk ook hare beduiding te hebben, dan dat wij daarom 's menschen vernuft zouden moeten achten bekwaam, zoodanige heimelijke karakteren te lezen en daar van de rechte uitlegging te brengen, kunnen wij geenzins een noodzakelijk gevolg oordeelen, en schijnen ons even in deze manieren ook toe de voorzeggingen der staart-sterren en alzoo meer te zijn een pooging om te doorsnuffelen de verborgen geheimenissen des Almagtigen, dan ietwat anders.”

Sedert deze geschriften in het licht kwamen, is er nog menige komeet gezien, en nog menig volksschrift ¹ er over in 't licht gekomen, vooral over de komeet van 1743, 1756, en die van 1763, waaruit volkomen is gebleken, dat het bijgeloof omtrent hare beteekenis onder het volk niet was verzwakt,

¹ O. a. *Nankeurig voorberigt van den schrikelyken komeet, dewelke zig waarschylyk binnen korten zal vertonen, met een onderzoek of deselve de aarde hevigh schokken of in brand steken zal. Beneffens eene volkomene aanwycinge hoe iemand, die anderzints niets van het gestel der wereld en den loop der cometen weet, in een ogenblik tyds het geheel gestel der weereld, mitsgaders de nature der cometen kan leeren kennen, en op een boog papier afteikenen, hoe de loop der cometen langs de aarde zal zyn, Leeuw, 1756.*

ja dat het, in het midden der 18de eeuw door de astrologen, zooals Ludeman, daarin zeer versterkt werd. Even als in vroegere eeuwen werd over hare "beduidsel" geharreward. Zelfs waren er onder de predikanten, die zich niet geheel van de oude vooroordeelen konden ontdoen, doch de meesten zeiden met Martinet: "Ik beschouw de kometen nooit dan met eene ongemeene verrukking! Ik verheerlijk den Heer van het Heelal, als ik ze zie. De booze werken der menschen op aarde voorspellen zekerlijk allerlei rampen, maar nimmer de werken Gods aan den Hemel". Hoe algemeen heerschend het bijgeloof omtrent de kometen nog in deze eeuw was, bleek bij de verschijning der Bielasche komeet ten jare 1820 en die van Halley ten jare 1835, in weerwil der pogingen, aangewend om het volk van die vooroordeelen te genezen. ¹ Wat zeg ik? in dezen tijd van vooruitgang is dat bijgeloof nog niet geheel uitgeroeid. Alleen is men thans meer bevreesd, dat de aarde door den staart zal getroffen, uit haar baan gestooten of in brand gestoken worden, dan dat zij de heraut van ellende en jammer zou zijn. Maar niet kometen alleen zijn nog bij velen voorwerpen van bijgeloovige vrees; ook zon- en maanverduisteringen, het noorderlicht, dwaallichtjes, de regenboog, kringen om zon en maan, bijzonnen en bijmanen, waaromtrent niet zelden de ongerijmdste denkbeelden gekoesterd worden.

Wij mogen van de kometen geen afscheid nemen zonder eene dwaling te herstellen, die aan allen, welke over haar geschreven hebben, is gemeen geweest. Het is bekend, dat er in 1456 eene algemeene verslagenheid heerschte over den voorspoed der Turken bij hunne overweldiging van Oost-Europa en dat die vermeerderd werd door de verschijning eener komeet van schrikverwekkend aanzien. Bij deze ge-

¹ Zoo gaf reeds in 1683 D. R. van Nierop *Des Aertrijcks beweging en de Sonnestilstant bewijsende dat dit geensins met de christelijke Religie is strijdende en van de vindinghe der lenghte van Oost en West*. Amst. 4°.

In 1811 hield J. G. La Font cene verhandeling *over de ongerijmdheid van 't bijgeloof omtrent de kometen*. Ook op het tooneel werden de astrologen en kometen belachelijk voorgesteld.

legenheid nu zou paus Calixtus III den ban over deze komeet en de Turken hebben uitgesproken, dien ban dagelijks tegen den middag doen herhalen, en zou hij, om ieder daarop indachtig te maken, het sedert dien tijd in stand gebleven gebruik, om 's middags tegen twaalf ure de kerkklok te luiden, ingevoerd hebben. Doch geen enkele bulle, geen ander ambtelijk stuk van Calixtus III, maakt eenig gewag van eene komeet, en de bulle van 29 Juni 1456, die men gewoonlijk aanhaalt, bevat er geen woord over, veel minder eene verordening. Daarantegen is het blijkbaar, dat men de verordeningen dier bulle geheel verkeerd heeft begrepen. Zij staat in haar geheel opgenomen bij Rainaldus in zijn vervolg op de Annalen van Baronius, en is van den volgenden inhoud. De Paus beschouwt den aanval der Turken op Europa, den voorspoed hunner wapenen, als een straf voor de zonden der christenen; hij wekt dus op tot openbare boetpleging, tot bekeering van leven en tot eenparig en aanhoudend smeekgebed ter afwering van de dreigende oorlogsrampen. Daartoe schrijft hij aan de priesters voor om in iedere H. Mis, die zij celebreren zullen, de collecta of oratio imperata (gelijk men dat noemt) te bidden, welke nu nog onveranderd in het Missaal wordt gevonden en er reeds lang voor Calixtus in was opgenomen, en wel in de *Missa contra paganos*. Nog eene andere dagelijksche en voor ieder te volbrengen godvruchtige oefening werd in die zelfde bulle door hem aangewezen: het was reeds vóór hem de gewoonte om des avonds het bekende *Angelus Domini* met een drievoudig *Pater noster* en *Ave Maria* te bidden, wanneer het driemaal kleppen der bidklok daartoe waarschuwde. Calixtus wilde nu dat voortaan iederen middag tegen vespertijd, op zijn vroegst een half uur voor de vespers geluid werden, op die zelfde wijze als tot nog toe alleen des avonds gebeurde, de bidklok driemaal kleppen zou om de geloovigen te vermanen tot het driemaal bidden van het *Pater noster* en *Ave Maria*, om Gods hulp over de wapenen der christen strijders te verwerven.

Daarenboven, --- kometen of Turken konden niet geëxcommuniceerd

worden. De kerkelijke ban toch is een vonnis, waardoor een persoon, die vroeger door middel van het H. Doopsel lid der kerk geworden was, om hardnekkig volharden in de zonde van de gemeenschap der kerk wordt buitengesloten. Zulk eene ongerijmdheid, en die juist op katholiek-kerkregterlijk standpunt eene der grootste ongerijmdheden is, kan niet van een Paus, en vooral niet in de 15^e eeuw van een Calixtus III, ondersteld worden.

H O O F D S T U K I I I .

HOROSKOOP TREKKEN, HANDKIJKEN, KAARTLEGGEN, WAARZEGGEN UIT KOFFIJDIK ENZ.

Niet alleen voorspelden de stand en loop der sterren groote natuurverschijnselen en wereldgebeurtenissen, lotgevallen van geheele rijken en volkeren, maar ook die van bijzondere personen en den uitslag hunner ondernemingen. Ook hiervan is de oorsprong in het Heidentom te zoeken, toen men geloofde dat de hemel zelf leven bezat en de sterren bezielde, die dien tengevolge zeer volkomene wezens waren. Men schreef het aan hare inwendige voortreffelijkheid en goddelijke natuur toe, dat zij zich bewogen, en geloofde dat de voornaamste deelen der godheid zich daarin bevonden, door welke dan ook de lotgevallen der menschen en de gebeurtenissen op deze benedenwereld geregeld en bestuurd werden, die men dus, door eene naauwkeurige waarneming, vooruit kon bepalen. Zoo dachten de Heidenen, en later de Christenen, God zelf had aan elke planeet een aartsengel toebeschikt, die legioenen engelen onder zich heeft. Zoodra er nu een kind geboren wordt, zou de aartsengel een zijner ondergeschikten zenden, die gedurende den ganschen tijd van des kindekes leven bij het kind blijft, dat dan ook zoodanige eigenschappen bekomt, als de planeet heeft, onder welke het geboren is. Dit bijgeloof heerschte van de oudste tijden af onder hen; zelfs

groote mannen, en onder dezen een Scaliger, Tycho, Kepler en Melanchton, waren er mede besmet. Van dezen laatsten is het bekend, dat hij door de sterrenwighelarij zijn levenseinde wilde vernemen. Toen hij daarom, omstreeks den tijd, waarop zijn dood voorspeld was, naar de vergadering der godgeleerden reisde, die in 1540 te Hagenau gehouden werd, maakte hij vooraf te Wittenberg een testament; maar verviel onder weg, te Weimar, in eene doodelijke ziekte, die haren grond enkel in zijne verbeelding had. De keurvorst van Saksen zond Luther van Wittenberg derwaarts om den krankten Melanchton bij te staan. Toen deze aankwam, vond hij hem genoegzaam op den weg des doods: zijne oogen waren reeds gebroken, spraak en gehoor reeds verloren; hij kende niemand meer. Luther ontstelde hevig, nam den reeds half gestorven vriend bij de hand, en sprak tot hem: "Wees gerust, Philippus, gij zult niet sterven. Want ofschoon God reden had om u het leven te benemen, wil hij echter den dood des zondaars niet; maar dat hij zich bekeere en leve." Melanchton kreeg langzamerhand zijne krachten terug en werd gezond. Hij betuigt in eenen brief, dien hij later geschreven heeft, dat deze verschrikkelijke ziekte enkel door bekommering van het gemoed was ontstaan, "die een vreemde zaak hem had veroorzaakt, en hij er aan zou gestorven zijn, indien hij niet door Luthers komst als uit de kaken des doods was gerukt."

Hechtten nu zulke mannen geloof aan het zoogenoemde planeet lezen of horoskoop trekken, geen wonder, dat er niet alleen in de vroegste, maar zelfs in de 16de, 17de, ja zelfs nog in deze eeuw, velen gevonden werden, die er een onbepaald vertrouwen op hadden, en dat sommigen zelfs vast verzekerd waren, dat er bij de geboorte van elk mensch een nieuwe ster aan den hemel geplaatst wordt; dat naarmate die ster licht geeft, ook het tijdelijk lot van den mensch goed of kwaad is; dat hij rijk wordt, zoo de ster helder blinkt, arm, wanneer zij niet zeer blinkt, en sterft, wanneer zijne ster van den hemel valt; dat de verbindtenis van Jupiter of van Venus met de Maan, bij de geboorte

van een kind, geluk, die van Saturnus en Mars ongeluk verkondigen. Het was dan ook een vrij algemeen gebruik, dat niet alleen vorsten (die er een astroloog op na hielden), maar patriciers en burgers bij de geboorte van hunne kinderen hun horoskoop lieten trekken en dit zorgvuldig bewaarden. Het wemelde dan ook in de 16^e en 17^e, ja zelfs in de eerste helft der vorige eeuw, in de steden van planeettrekkers en kwakzalvers die, tegen betaling van zekere som aan het chirurgijns-gild, hunne kunst, zoo in hunne woningen als op markten en kermissen, mogten uitoefenen, het platteland affiepen en zich in de nieuwspapieren van dien tijd met opgave van den prijs van elk horoskoop (meestal een dukaat) aan het publiek aanbevalen. Onder al deze planeetlezers was er geen zoo berucht als Johan Christoffel Ludeman.

Deze, den 24 Augustus 1683 te Haarburg, bij Hamburg, geboren, en den 22 Maart 1757 te Amsterdam gestorven, oefende aldaar een reeks van jaren (hij was te Harderwijk, na het verdedigen eener dissertatie over de 7 planeten, tot medicinae doctor gepromoveerd) niet slechts de praktijk uit, maar hield zich vooral met planeet lezen bezig. Van den morgen tot den avond werd hij niet alleen door de amsterdamsche

burgerij en aristocratie als astroloog geraadpleegd, maar uit al de provincien, ja uit Frankrijk en Engeland, kwamen er om van hem de toekomst te weten. Zelfs zou de Pretendent van de engelsche kroon hem met dit doel bezocht hebben; en zoo had hij een groot vermogen verzameld; hij kon zich bij Sloterdijk een buitenverblijf aanschaffen en (men zegt dat hij zeer weldadig was) de Salzburg-Dunburgsche emigranten met eene aanzienlijke som ondersteunen.

Hoe hij iemands planeet trok, heeft hij zelf medegedeeld. "Ik onderstel (zoo lezen wij in zijn *"Spiegel der Waereld"*) dat iemand tot mij komt, om zijn wedervaren te weten, zoo moet zulk een mij zijn naam, ouderdom, geboortedag en meer andere aangelegenheden alvorens te kennen geven. Daerop pleeg ik raad met mijne vrienden de planeten, ik onderzoek onder welk hemelteeken de persoon geboren is, en voeg er bij onder welke aspecten, die zijne verschijning in de wereld vergezeld hebben. Dit alles ontdekt hebbende, spoor ik na, of die aspecten met zijn planeet sympatiseren. Zoo ja, dan begeef ik mij naar de rekentafel van zijn fortuin en beproef daaruit, door een onfeilbaren regel, al wat hem zal wedervaren, namelijk, ik addeer, multipliceer en divideer de onderscheidene getallen, die uit den samenhang van zijn gelukboom voortvloeijen. Dit alles wiskunstig gevonden, wijst mij het facit op zoodanige gevallen als den persoon wedervaren zullen: bijvoorbeeld of hij gelukkig zal wezen in zijne ondernemingen, of hij een goed huwelijk zal doen, wat dood hij sterven zal en wanneer, benevens meer andere zaken, die van 't beloop der hemelteekenen afhangen en met het vereischte facit moeten overeenstemmen. Maar als de aspecten met de planeet van iemand niet sympatiseren, dan volgt er volstrekt een ongelukkige levensloop voor zulk een persoon uit, en het ware dan best zijn wedervaren niet te weten, wijl de verbeeldingskracht zijn kwaal nog werkelijk kan verslimmeren. Gebeurt het ondertusschen dat men door inactie of verzuim, de verzochte waarnemingen niet stipt genoeg nagaat, zoodat men maar de minste vergissing in de aspecten of geaddeerde getallen begaat, dan

moet zulk eene voorzegging absoluut haperen en gansch verdenkelijk voorkomen, welke mistasting veeltijds de oorzaak was dat de menschen mij voor een leugenaar en een bedrieger hebben uitgescholden.”

“Op de bovenstaande wijze (voegt hij er bij) kan men ook bevinden al het voorleedene, dat iemand is wedervaren. Sommige bedilallen, die niet gansch twifelen aan de gewisheid van deze horoskoopteekens, zeggen, dat men in de verborgenheden der natuur zoo diep niet mag tasten, houdende dezulken, die dit doen, voor profanisten en nootlot geeselaars; doch zij profaneren vrij meer, als zij durven loochenen, dat er geen influente werking tuschen de deelen van den mensch en de hemelteekenen heerscht”. —

Sommige astrologen beweerden, dat men alleen uit de namen kon afleiden, of zij die ze voerden, gelukkig of ongelukkig zouden zijn, doch Ludeman hield staande, dat zulks slechts geschieden kon uit de nativiteitsster van hem, die zoo genoemd werd: daarentegen verstond hij de wetenschap uit de urine alleen de toekomst te voorspellen.

“De waterbekijkerij (dus schreef hij) is, volgens mijn begrip, wel de naaste weg om de beste nasporingen, nopende de menschelijke lotgevallen en fortuunloop te doen”, en hij raadt alle geneesheeren aan zich in dat vak te oefenen.

Geen wonder, dat wij in een zijner geschriften lezen: “mijn voorhuis en beide vertrekken waren zoo opgepropt, die met urineglazen in de hand naar mij zaten te wachten, dat ik de meeste voormiddagen met het bezichtigen er van moest doorbrengen.”

Onder de duizenden die den “grooten tooverdokter”, den “beroemden kweekeling van Paracelsus”, kwamen raadplegen, was ook de vermaarde Adriaan Vosmaer, directeur van het kabinet van natuurlijke historie van prins Willem V, dien hij nevensgaande horoskoop toezond.

Doch Ludeman was niet alleen een vermaard horoskooptrekker, maar ook een “prognosticateur van toekomstige gebeurtenissen.” Hij “prognosticeerde en calculeerde” in zijn observatorium, waar zijn pla-

Carton's G 23 actual 17 21. Four

De Signaturis C M 8 - C

Charles's handwriting is not

gilded but natural is written on

orange paper, was left by the scribe in

originals, but excellent in

the King's word on 35 page

But the next word after it is never

for a scribe and artist.

netarium stond en een astronomische spiegel hing, "die alle voorwerpen der planetenzalen (zoo noemde hij in zijn bombastischen stijl het uitspansel) bij nacht weërkaatste, en zijne sterrekundige waarnemingen boven verwachting deed uitvallen". Hij zelf beschreef dezen spiegel dus: "Mijn astrologische spiegel heeft veel overeenkomst met een tooverlantaren, die in het donker allerlei rare voorwerpen vertoont, welke de planeten er in spiegelen." Wilde hij nu zijne "vrienden, de planeten, werktuigen, beweegraderen, van ongemeene revolutien", zijn "zeven luchtpatronen", raadplegen, of zijne vrienden aan "zijn keurigen letterdisch op smakelijke lekkernij (hij spreekt van een "astronomischen taart" uit den planeetenwinkel) onthalen", dan toog hij zijn "astronomische japon", een sleepende tabberd, naar de uitvinding van den vermaarden Paracelsus, met zeven koleuren, die de prisma der zeven hemelkoleuren afschaduwden, aan, en zette zijn "zevenpuntige planeetmuts" op het hoofd, want zonder gala kleederen mogten in de planeetzalen geen nachtbespiegelingen plaats hebben. Zóó uitgedoscht, trad hij in het heiligdom "van den grooten tempel" en boog zich zevenmaal diep ter aarde en verzocht de hemelkoningen, zijne vrienden de planeten, ootmoedig om verklaring der geheimen. Die geheimen deelde hij aan zijn vriend en kunstbroeder, "meester Franciscus", mede, om na zijn dood uit te geven. Deze Franciscus was de niet minder beruchte Franciscus Lievensz. Kersteman, advocaat te Heusden, die ze juist in die jaren, waarin de profetien vervuld moesten worden, 1786 1787 en 1791, in het licht zond. Ludeman zelf heeft weinige werken uitgegeven, die even min als de na zijn dood verschenene populair zijn geworden. Alleen zijne autobiografie, in het jaar van zijn dood gedrukt, werd een volksboek, wel geschikt om diepe verachting jegens den schrijver in te boezemen, die zich daardoor op ééne lijn met een Overstege, Focquenbroch, Jacob Campo Weyerman, Kersteman en andere immoreele snaken van dit tijdvak plaatste.

Wij behoeven nauwelijks te melden dat het in ons vaderland, even min als elders, bij het algemeene geloof aan de sterrewigehelarij, aan geschriften over die wetenschap ontbroken heeft. In de

middeneeuwen, ook nog in de 16^e en 17^e eeuw, waren zij slechts voor geleerden toegankelijk en moest zich het volk met uittreksels in de moedertaal, zoo als die nog nu en dan in handschrift voorkomen, vergenoegen. Soms ontmoet men op oude inventarissen wel boeken over de *const van horoscooprekenen*, doch de boeken zelve zijn of verloren, of in oude bibliotheken verborgen; slechts enkelen uit de 17^e eeuw kwamen ons ter hand, maar herhaalde uitgaven getuigen, hoezeer het geloof aan de planeten als “kenners en bestuurders der menschelijke lotgevallen” ook onder ons heerschte. Een der meest geraadpleegde was:

Het natuurlijk astrologisch en voorzeggend Planeet-boek, onderwyzende hoe men op zeer goede gronden uit den tyd der geboorte, het uur van den dag, de invloed van de vaste sterren en planeeten; van de hoofdgeartheid, en byzondere neigingen der menschen, alsmede van de gelukken en ongelukken, die hen staan te ontmoeten, kan oordeelen en wat hen te doen staat om de onheilen te ontgaan en om zeer gelukkig te leven. Nevens het wijsgeerige orakel, geevende zeer nuttige en vermakelijke antwoorden; rustende op de doop-namen, tot oplossing van eenige leerzame vragen, herhaaldelijk, doch immer zonder jaartal, het laatst bij Bernardus Mourik te Amsterdam met platen herdrukt.

Met leede oogen zagen “de kerkelijken de grove superstities, het lezen van superstitieuse boeken, en het toenemen van waerzeggherij, horoscooptrekkerij,” ’t geen hen bewoog, “instantelijk den magistraat te verzoeken, waarzeggers en planeetlezers te weeren”, terwijl zij zelve, voor zoo ver zij tot hun kerkelijk regtsgebied behoorden, hen excommuniceerden. Anderen beklagden zich, dat het volk “het bijgeloof in hunne woningen hanteerden” en des zondagsavonds, “in plaats van den tijd met stichtelijke lektuur en psalmgezang te passeeren, die met het uitoefenen van verderfelijke praktijken, als leggen der kaart, speculatie uit de koffijdik, rekenen met wisselpenningen, doorbragten.”

Dit, en het toenemend raadplegen der “landloopers, bedriegende en in

tooverijen doorgeconterfeite heidenen," en "geloop der verdwaasde jongheid naar oude, lelijke, rimpelige, snotterige wijven en totebellen, omme te weten van wat hun ten aanzien van hunne liefde, geluk of leven, in het toekomende mogt gebeuren," bewogen sommige philanthropen "boexkens te approprieren tot nuttig huiselijk tijdverdrijf en vervangingen van waarzeggers, planeetlezers en diergelijke schadelijk volk." Zulks deed o. a. een Johannides van Maeslant, die in 1677 te Amsterdam liet drukken: *Nieuwe vermakelijkheden ofte rare ende uytghelesen vonden om iemand te kunnen seggen hoe zijn doopnaam is, wat zijn hanteeringe is, waar dat hij woont, in wat jaar, wat dag van de maent en week dat iemand gebooren is, alwaer het dat hij hem noyt te voren gesien had.* Dit werkje, uit het engelsch vertolkt, beantwoordde aan zijn doel, en weldra was het uitverkocht, zoodat er welhaast een tweede en in 1737 bij Antoni Waldorp te Amsterdam, een derde druk verscheen, *vermeerdert met iemand te kunnen seggen wat voor spijsze hij gegeten en drank hij gedronken heeft.* Dit volksboekje werd echter niet zóó populair als de *vermakelijke oraculen ofte kortwijlige voorzeggingen. Uit den Francoyschen in onze Nederlandsche Taale overgezet door J. W. Luden, advokaat te Steenwijk, 1667,* die na tallooze malen herdrukt te zijn, *van nieuws oversien en van veele drukfouten en mislagen verbeterd,* in 1756 bij de Wed. J. van Egmont te Amsterdam, en nog meermalen in deze eeuw, herdrukt werden. Dit boekske, naar de titelprent het *Rad van Avontuur* genoemd, werd sedert zijn verschijning "het orakel van elken jongeling en maagd, het speeltuig van bejaarden en grijzen, armen en rijken." Geen gehucht zoo klein waar ten minste niet één exemplaar werd aangetroffen. Geen zon- of feestdag of dit "schatboeexke" werd ter tafel gebracht, en nog heden is het in menig gezin ten platte lande de vraagbaak. Veel minder populariteit verkreeg de *Goede gelukzegging zonder gekruiste penning ofte Tijdverdrijvige voldoening op honderd en agttienderlei nieuwsgierigheden ofte begeertens tot meerder nut van die gene, welke haar geld bij Duiveljaagers, Heidens en Waarzeggers brengen,* door Salomon van Rustingh, Med. Dr.

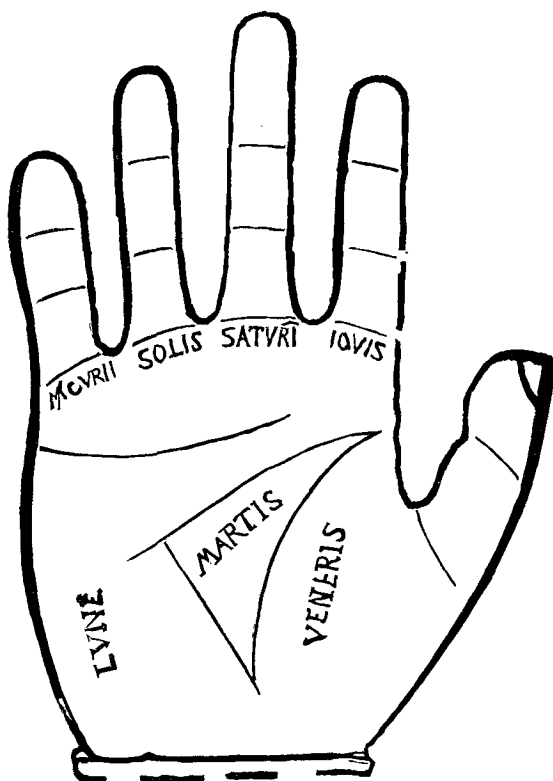
te Zuid-Schermer; mij ten minste is slechts eene uitgaaf van dit boekske, Rotterdam 1727, bekend, misschien ook het *kabinet en geluksrad van*

veele geheime kunsten om het toekomstige geluk of ongeluk te voorzien, (Amst. z. j. 4°). Terwijl deze en soortgelijke werkjes in handen van 't volk der noordelijke provincien waren, schijnt in de zuidelijke meer in gebruik te zijn geweest de *Christeliecke waersegher*, de *principale stucken van 't Christen geloof en leven in 't cort begrijpende. Met een rolle der deugtsaemheyt daer op dienende. Ende een schildt-wacht teghen de valsche waerseghers, tovenaers enz. door den Heer P. Joannes David*, priester der *societijt Jesu*, een werk dat niet alleen een "geestelijke horoskoop" was, maar tevens stichtelijke lectuur en fraaije platen bevatte. Het werd eerst in 1597 te Brussel, later in 1603 te Antwerpen gedrukt,

doch oorspronkelijk in 't Latijn geschreven en aan Petrus Simons opgedragen.

Tot de bedriegerijen, die haren oorsprong en kracht in de afgoderij hebben, behoort ook de Chiromantie, het waarzeggen uit de hand, “de hand, door Galenus, om hare volkomene bewerktuiging, het instrument van alle instrumenten” genoemd, die, “gelijk het gantsche menschelijke ligchaam, onder den invloed der zeven planeten staat.” Zij welke die kunst verstonden, of, gelijk sommigen zich uitdrukten “in de geographie der handen ervaren waren,” wisten uit hare groeven, rimpels, hoogten en lijnen, het karakter, de lotgevallen, den dag

des doods en de wijze waarop men sterven zou, te voorzien. Van deze wetenschap vindt men reeds sporen bij Aristoteles. Artemidorus

gaf een zamenhangend overzicht der lineamenten, Paracelsus verhief ze tot eene wetenschap. Sedert dien tijd, vond zij in de uitstekendste geleerden voorstanders en beoefenaars, die er dan ook, gelijk de Romeinen over de haruspices, een menigte werken over schreven, in sommige van welke honderden handen met een tal van lijnen zijn afgebeeld. Ofschoon mij niet bekend is, dat een onzer vaderlandsche geleerden, ook niet de Paracelsisten, opzettelijk over deze kunst schreven, zoo vindt men echter in hunne werken over de "geheime wetenschappen," vele sporen, dat zij ze op hoogen prijs stelden. Doch het waren vooral de Zigeuners en waarzegsters, die in de 17^e en 18^e eeuw ons vaderland afliepen, die haar uitoefenden, of zich hier en daar er mee ophielden: ook ontmoeten wij "handkijksters" zoo ten platten lande als in de steden, wier wetenschap "duivelsch bedrog", en wier profetieën "satansch werk ende influentie des boozen" genoemd werden. Of zij Meyens, *Chiromantia medica, waerbij is ghevoeght een tractaet van de phisionomie* s' Hage 1665 m. pl. bestudeerd hebben, betwijfel ik, maar zeker waren de *Const van prognosticeren uyt de handt, Handtwijzer tot de chiromantia*, en welligt andere volksboeken van dien stempel, hun niet vreemd. Volgens overlevering mogt niet de regter hand, maar wel de "booze", de "linkerhand", waarmede "acte van devotie geschiedde, beëdigd en bezworen werd", geraadpleegd worden. De chiromant beschouwde eerst de lijnen, die allen verschillende namen en beteekenissen hebben: was de levens- of hartenlijn lang, duidelijk, egaal, gekleurd, dan voorspelde zij geluk; was zij kort, krom, weinig zichtbaar, zoo doelde zij op een korten levensloop en krankte. Werde deze lijn omstreeks het midden door twee kleine lijnen duidelijk gesneden, dan kondigde zij een nabijzijnden dood aan. Was zij smal, doch lang, en gekleurd, dan beteekende zij wijsheid en genie, doch bleek en ongekleurd, dwaasheid. Zoo heeft men ook de lijnen van gezondheid, ziekelijkheid, fortuin, armoede, huwelijksgeluk en huwelijksverdriet.

Cirkels, en vooral die cirkel welke de ring van Gyges genoemd wordt, waren noodlottig. Die ze had stierf een schandelijken dood. Die

in de beide handen een Venusgordel had, was tot wellust genegen. De bergen of verhevenheden, naar de planeten genoemd, hadden ook verschillende beteekenissen. De berg van Jupiter met een of meerder kruisen op zijn top, voorspelde geluk in alle ondernemingen, de berg van Mercurius, bestendigheid en vlijt. Had de berg van Mars groote rimpels, hij profeteerde groote gevaren, had hij kruisen op zijn kruin, eereposten en waardigheden. Lange en smalle, breede en korte handen en vingers, duiden verschillende karakters aan. Die breede nagels had was zacht van gemoed, smalle waren het kenmerk van liefde voor de wetenschappen, kleine en witte vlekken in de nagels kondigden vrees, zwarte, gevaren, roode, rampen, zuiver witte nagels geluk, witte en lange, kracht om 's werels leed te dragen, loodkleurig witte een kort leven, ronde een gramstorig gemoed aan.

Doch evenmin als omtrent de beteekenis der kometen waren het de geleerden omtrent die der vlekken en de gestalte der nagels, en de hoogten en lijnen der handen eens.

Sommige handkijksters konden, evenmin als de kaartlegsters, hare kunst uitoefenen, ten zij met een kruispenning op de hand. Zoo zegt de heidin, toen Faustine, in Kruls' tooneelspel van dien naam, haar verzocht had, "door hare kunst te verklaren, wat haar weêrvaren zal :

"Dat kan ik door mijn geest in uwe handen zien,
 'k Weet wat U is gebeurt, en ook noch zal geschien;
 Indien het U belieft, ik zal 't u kunnen zeggen,
 Doch gij moet in uw hand een kruysten penning leggen."

Zulk een penning behoefde het "Spaens Heydinetjen" bij Cats niet. Zonder dien wist zij :

"Den levenstreep in yders hant te wijsen,
 Daer uyt een vreemt gevolgh en groote dingen rijzen;
 Want is de liny recht en sonder krommen tack,
 Soo roemt se stage vreught en nimmer ongemack;
 Maer valt se dickmael scheef en in verscheyde bochten,

Soo wort hy dien het raeckt met droefheyt aengevochten.
 Indien se somtijdts rijst, en dan eens nederkooft,
 Soo dient' er voor gewis een swaren val geschroomt.
 Sy gaet hier bijster hoogh, sy kent eens yders wesen,
 Sy kan oock rijcken selfs uyt hant of vingers lesen,
 En somtijts groot verlies, en somtijts groten schat,
 En somtijts wel een galgh, of oock een schandigh rat.
 Sy wijst een vryer aen wanneer hem staet te paren,
 Een vryster of se veel of luttel heeft te baren;
 En of se by den man sal wesen liefgetal,
 Dan of hy buiten haer sijn lust gebruycken sal.”

Doch sy weet niet alleen,

“Al wat er loopt op in de hand te kijken
 Maer hoe dat iemants aert kan uyt het wesen blijcken,
 En wat een klein, een groot, een puntig hoofd beduit,
 En wat men uyt een oogh of ander lidt besluyt.
 Oock uyt de neus alleen so kan se gronden trecken,
 Want isse plomp, of scherp, of hoogh of bijster plat,
 Sy heeft van stonden aen sijn aert daeruyt gevat.”

Deze kunst, die vooral sedert Lavaters' schriften in ons vaderland bekend werden onder de meer deftige standen beoefend werd, door wie nu ook de *Physionomische almanakken* werden gelezen, was toen uiterst geliefd bij het volk. “En keek de waerzegster” niet slechts “in de handen maar ook naer 't aenschijn,” van hier dat

¹ A. v. *Het groot Planeetboek met de geomanei, phisionomi ende chyromanci, uyt Platone, Ptolemaeo, Hali e. a.* Amst. 1639, 1627, 8o.

Het oudste volksboek dat mij over de chiromantie bekend is is de nederd. vertaling van *Chiromantie, oder Wahrsagerkunst aus die Händen nach ein alten m. s. von 1513*. Er bestaat nog in hands. *Metoposcopia, dat is te zeggen die conste van te oordeelen uit het maeksel ende gedaente van 't voorhoofd en de liniën van dien, beschreven door den geleerden Hageck van Hayck doctor in de medicijnen.*

in eenige volksboeken en andere geschriften zijn Chiromantie en Phisionomie-kunde steeds vereenigd. Hoe algemeen de eerste in de 17de eeuw in ons vaderland werd uitgeoefend, blijkt ook uit de leerboeken, waarin de jeugd bijzonder tegen deze superstitie (ofschoon men zich op Job 37: 7 beriep) gewaarschuwd wordt. Ridderus, Brakel, Teelinck en velen met hen drongen op het "weeren van handkyekers" aan, noemende hunne kunst "duivelsch, heidensch, godversoekend", en Cats schreef: "dat het niet geoorlooft is op de uytkomst van toecomende dingen ondersoek te doen, en tot dien eynde aen waerzeggers ofte hant-kijeksters te vragen, daer beyde by Goddelicke en menschelicke wetten oopenlick verboden syn, omdat het volck lichtelick door dusdanige voorseggingen gaende wert gemaect, en tot nieuwigheyt genegen sijnde, tot onruste van den staet wert gedreven". Wij mogen niet onvermeld laten, dat tot de "superstitieuse practijcken om de toekomst te weten," waaraan zich onze vaderen overgaven, ook behoorden het openslaan van den Bijbel, wanneer het eerste woord dat men las, het antwoord behelsde op de vraag, die men gedaan had; het draaien of niet draaien van den Bijbel, hangende aan een sleutel, waarvan het kruis op Joh. 1: 1 moest liggen, door Brakel "duivelskunstenaarij" genoemd, doch nog heden in zwang; voorts de "alectromancie, cristallomancie, cartomancie, magie en andere zwarte consten". De eerste bestond hierin, dat men in een grooten kring, op welks rand men letters had getrokken, die vervolgens met garst bedekt werden, een haan plaatste, en de letters, van welke hij achtereenvolgens het graan oppikte, combineerde: de tweede in het waarzeggen uit waterdruppels, die tegen een spiegel gesprenkeld werden. Doch over die kunsten, evenmin als over het voorzeggen uit het tuiten der ooren, het niezen, het branden der kaars, het spatten der vonken, het ruischen van den wind, bestonden afzonderlijke volksboeken; wel echter over het kaartleggen en de voorspellingen uit het koffijdik. Het kaartleggen, veel ouder dan het kaartspel, geschiedde meest door vrouwen, die het van de Zigeuners, die de kaarten uit Indie naar Europa bragten, leerden. Het geschiedde, volgens de *Volmaakte kaartlegster*, de *Kunst*

om kaart te leggen en diergelijke volksschriftjes, op de volgende wijze: De kaartlegster schudde de kaarten en legde ze op een hoop, waarna de vrijer of vrijster er een (“zijn of haar kaart”) afnam. Daarop legde zij ze in rijen ván acht bladen, beschouwde de ligging van de afgenomen kaart en die der overige kaarten in betrekking tot haar, en begon dan het verledene of toekomstige te voorspellen. Elke kaart, figuur, kleur, had zijn bijzondere beteekenis; harten voorspelde geluk, klaveren ongeluk, hartenheer een blonden vrijer, hartenvrouw eene bruine vrouw, hartenknecht- of boer een militair die in de familie zou worden opgenomen. Lagen echter die kaarten verkeerd, dan moest men geduld hebben, of zouden zij in hun aanzoek niet slagen. Hartenaas kondigde een blijde tijding aan, b. v. een feest of vriendenmaal, harten-tien een aangename verrassing, de negen een verzoening. Ludeman, die zooveel met zijne eigene voorzeggingen ophad, zag met diepe verachting op kaartlegsters neer. Hij meldt echter, hoe in zijn tijd te Amsterdam en elders hier te lande verscheidene matronen waren, “die voorgaven met den geest der waarzegginge behebt te zijn, waarom zij zonderling bij de jonge dochters van den burgerstand als hemelsche orakelen werden beschouwd, en dat die ter sluiks gedoogd wordende waarzegsters onbegrijpelijke dingen wisten te onderscheppen door middel van de kaartlegging, door het wit van een hoenderei in een glas met water te mengen en door het zien van nagebleven koffijdroes in de kopjes.” Hij verhaalt een ontmoeting die hij met zulk eene waarzegster, “moeder Griet” genoemd, had. Nog in dezen tijd is dit geslacht niet uitgestorven; schrijver dezes mogt er een van ontmoeten die, in gezelschap van een haan met één poot en een even zoo verminkte kraai, hare voorzeggingen deed aan de zoete jeugd, die haar ’s avonds bezocht.

Was het kaartleggen eene ergernis, nog veel grooter het bidden en kruisigen voor en onder het waarzeggen, dat men te regt oordeelde “van heidenschen afkomst te zijn”. Het is toch bekend dat de offeraars, voor zij het offer, waaruit de toekomst voorspeld werd, onderzochten, de Goden aanriepen.

Ook bij andere waarzeggerijen werden gebeden uitgestort. Zoodra toch over de waarzegster uit koffijdik de geest der waarzegging kwam, schudde zij de zoogenoemde drab in den kop, draaide dezen driemaal om en ademde er driemaal over, zette hem vervolgens omgekeerd in het schoteltje of bakje, waarin hij zoo lang moest blijven staan tot dat driemaal het Onze Vader was gebeden. Hierop stelde zij hem wederom op zijne vorige plaats, maakte er drie kruisen over en begon te profeteren, het onbekende bekend te maken. Ook bij andere handelingen werden zulke ceremoniën in acht genomen: zoo boog Ludeman voor zijn planetarium, en de alchimist bij den ingang van zijn laboratorium. Deze sprak over zijne wetenschap als over een goddelijke, en Bidstrup schrijft in zijne overzetting van het *Mysterium magnum, of de zekerste, onbedriechelijkste en door de genade Gods gevonden weg om den steen der wijzen te bereiden*, “dat de oorzaak waarom de Allerhoogste ook niet een universeel middel den mensch aan de hand gegeven en medegedeeld heeft om zijn broos, zwak en behoeftig ligchaam in dit tijdelijk leven, tegen allen nood, ziekten en armoede te helpen, de boosheid der menschen, de afschuwelijke zonde zijn.” “De steen der wijzen, het arcanum naturae, die niet alleen alle krankheden geneest, maar ook alle onvolmaakte metalen, koper, tin, lood, ijzer in goud of zilver veranderen kan, geeft God als een goddelijke gave op het vlijtig gebed, en een christelijk godzalig leven en wandel.” Welligt is de lezer verlangend naar het recept dier god-goddelijke gave! wij geven het, zoo als het in Bidstrup's hoogst zeldzaam pamflet voorkomt.

“In den naam des drieenigen Gods! Die zekerste, onbedriegelykste en door de genade Gods gevonden weg om den steen der wyzen, anders genoemd “Lapis philosophorum te bereiden.”

“Neemt 4 pond munumu Cunila Rotani Rotani Grotnikumaz, wasche hetzelfde met gefltreert schoon regenwater tot dat het wit daaruit koome, leg zulcx op een schotel in de vreeje lucht om te droogen; edog aldus dat er geen zonnen schein kan opvallen; stampet het dan fijn tot een poeder. Voorts neemt 2 pond Manuti Namuzoni Manom, op de vorige wijze, ook tot een fijn poeder gemaakt. Vermengt naderhand deze twee

wel met elkander en doet se te samen in een glas-kolf, daar 6 mingelen ingaan, giet als dan op dit in het glas zich bevindende mixtum, 1 pond Zolia Mulevi Roti, makende het bovenste van de kolf digt, op dat de spiritus niet kan verliegen. Wijders neemt een andere glas-kolf, de groote van 3 mingelen houdende, doet daarin 4 pond Azalum Stichumintrac, ook zeer fijn gestooten, giet daarop Spachat Acitus Citrini Sirlari, bewarende dit glas op dezelfde manier als het vorige, namelijk boven aan de openingen op het allerbeste. Begraaft deze 2 kolven als dan in de aarde tot boven de buik van dezelve, laat het 24 dagen in de grond staan, zo zijn uwe daarin bevindelijke dingen tot eene rotting gekomen. Voorts neemt de eene kolf, daarin Azalum Stichumintrae in bewaard is, uit de aarde, en laat de spiritus daarin zijnde in een glas afloopen naar het Azalum stichumintrac. Zo terug gebleven is, doet in de andere kolf, waarin Munumu Cumila Rotani Grot nihumaz is, en dan nog verder in de aarde staan laten. Als dan doet van de afgegoten Spachat Acitus Citrini Sirlari 2 lepels vol in den kolf, zo zal het de natuur verwerken, edog heeft men in agt te nemen dat de kolf open blijft, zoo lange tot dat het zig verwerkt heeft, naderhand wederom toegemaakt tot op den tweeden dag. Voorts giet andermaal 3 lepels vol Spachat Acitus Citrini Sirlari in de kolf, en laat hem wederom zo lange open, tot dat het door de natuur verwerkt is, en dan wederom toegemaakt. Op den derden dag giet 4 lepels vol daarbij, op de vierde 5, de vijfde 6, op de zesde 7, op de zevende 8 lepels vol, en behandelde het telkens op de zelve wijze, gelijk in de eerste dagen geschied is. Op den zevendenden of laatsten dag, wanneer het zig wederom doorgewerkt heeft, zo bewaart het van boven geheel digt, en laat het aldus nog 4 dagen staan, alsdan zal zig een zwarte stoffe op den grond bevinden. Hievop neemt de kolf wederom uit de aarde, slaat van onderen in dezelve een opening en vangt deze zwarte wateren in eene glasschale op, en laat het 4 dagen op een zuivere en drooge plaats rusten. Vervolgens neemt deze zwarte stoffe, doet haar in een kleine edoch bekwame glas-kolf, vermengende daaronder 6 quintlijn vasuram, begraaft het wederom in de aarde, en laat het, boven wel toegestopt, 10 dagen daarin staan, als dan zult gij bevinden dat de vasuram van deze stoffe verteerd is, en gij hebt de Lapis Philosophorum, of zo genoemde steen der wijzen, waarmede gij alzo tot uw vergenoegen, indien het tot eere Gods en tot nuttigheid van uwen evenmensch besteed wordt, tot de proef kunt overgaan op deze manier: Neemt 6 pond Pasum Blasum, doet zulks in een smeltkroes, voeg er bij de groote van een errete van deze wonderbare stoffe en dus onder malkanderen gesmolten en wederom kout geworden zijnde, hebt gij, in de plaats van Pasum Blasum, d'welk gij daarin gedaan hebt, zo veel opregt vasuram.

Die 't God geeft of geven wil, voor dien is 't klaar en duidelijk genoeg. Tu sapiens tace, Ut vivas in pace."

In de voorrede meldt de autheur, dat hij niet duidelijker mogt

schrijven, wilde hij zich de “vervloekingen en besweeringen van de filosofen niet op den hals halen.” “Om de paarlen niet voor de verkens te werpen had hij de stoffe, waaruit de Lapis wordt geboren, met andere namen bedekt, edog op zulke wijze, dat hij die maar eenigzins in de geheimen der natuur ervaren was, den eigenlijken naam gemakkelijk kon ontdekken.” Dát zulks echter zoo gemakkelijk niet was, blijkt uit de tallooze doch vergeefsche pogingen om het geheim der letterverzetting op te sporen.

In denzelfden geest en even duister is het traktaat van Mr. Baltasar Herman van Rensen, leerling van Cornelis Drebbel, *van de Lapide Philosophorum en van zijn bereidinge, den 23 Aug. 1634 in de stadt Alkmaar geschreven. Het gemakkelijk en effen voetpad leidende regt toe naar het gulde slot van Hermes* en andere werkjes, die bewijzen hoe toen, vroeger en later, onze vaders zich met alchimisterij ophielden.

In de oude volksboeken, die over de geheime kunsten handelen, wordt ook melding gemaakt van het bespreken van het vuur en de wigchelroede.

Zij, die het vuur bespraken, moesten driemaal rondom de vlammen en vervolgens in een vijver of waterplas rijden, onder het langzaam uitspreken van de volgende woorden:

“Vuur, sta stil, om Godes wil;

“Om 's Heeren Jezus Christus wil!

“Vuur, sta stil, in uwen gloed,

“Als Christus, onze Heer, stond in 't roodkleurig bloed.

“Vuur en gloed!

“k Gebied het u dat gij niet verder moet!

“k Gebied het u in Godes namen,

“Doch houdt uw vonken en uw' vlammen wel te zamen.

“Amen! Amen! Amen!”

Of wel van: “Vuur, heete gloed en vlammen! U gebiedt Jezus

Christus, de groote man: Gij zult stil staan en niet verder gaan. In den naam van Vader, Zoon en Heilige Geest. Amen."

Waarschijnlijk is dit vuurbespreken van joodschen oorsprong. Bekend toch is het dat de Joden aan sommige woorden uit het O. T. een verborgen kracht gaven, en onder het uitspreken b. v. van het woord *agla* of *Adonai* en het besprengen van gloeiende kolen met water, het woeden van het vuur meenden te kunnen stuiten. In Duitschland hadden de Christenen nog eene andere wijze van vuurbespreking. Zij bedienden zich daartoe van een houten tafelbord, waarop niet ver van den rand, drie ronde kringen, dicht onder elkander, en op een afstand van omtrent een halven duim, nog drie geteekend waren. In de ledige ruimte, benedenwaarts, stond een hart en nog een kleiner daar boven. Midden door deze beide harten was een regte lijn getrokken met een weerhaak. In het bovenste kleine hart stond aan de rechter zijde de latijnsche letter A, aan de linker zijde de letter G, in het benedenste grootere hart aan de rechterzijde, de letter D., in het benedenste grootere hart, aan de rechter zijde, de letter L, aan de linker zijde, de letter A, zoo dat, door de zamenvoeging dezer letters het woord *Agla* ontstond. Geheel beneden stonden de woorden *consummatum est* (het is volbragt), die de Verlosser, na de voleindiging van zijn lijden, aan het kruis heeft uitgeroepen, en waren nog drie kruisen geteekend. Met deze figuur en letters moest het tafelbord des vrijdags bij het afnemen der maan, tusschen elf en twaalf uren, met verschen inkt en een nieuwe pen beschreven, bij het ontstaan van brand, in den naam van God, in het vuur geworpen, en, zoo het vuur niet uitging, dit nog tweemaal herhaald worden.

Het vuurbespreken kon slechts des vrijdags, en wel des nachts tusschen 11 en 12 uren, terwijl er drie lichten op tafel brandden, geleerd worden; doch onderwijzer en leerling moesten zich vooraf en daarna drie kruisen voor de borst maken en bij het leeren van het formulier de linker hand op het hart leggen. Meer algemeen, inzonderheid in het laatst der 17^e eeuw, was in ons vaderland

het gebruik der wigchelroede. Deze was een takje van den hazelaar, die verborgen schatten, volgens de sagen door draken en zwarte geesten bewaakt en in wier omtrek het spookte, aanwees. Dit takje moest op zekeren nacht, met zekere plegtigheid, op een bijzondere wijze gesneden worden. De bekende rector der erasmiaansche school te Rotterdam, Petrus Rabus, een man die in het laatst der 17^e eeuw voor een uitstekend dichter en taalkundige gehouden werd, wilde evenwel hiervan niets weten. "t Was genoeg, meende hij, indien men versch gesnedene tweesprankelde rijsjes had, rijsjes van een tamelijke jeugd, niet te jong, opdat ze niet breken, niet te oud, opdat ze niet te sappeloos en te stijf zijn. Zoo het roedje dun en teder is (gaat hij voort), het zal, tusschen twee vingeren gevat, zijne werking doen, maar zoo 't al te zwaar en dik is, en omtrent goud of zilver komt, gaat het zijn gang, en wil naar geen bedrog of verzoeking hooren. Hoe meer er van die edele muntstoffe bijeen is, hoe harder het wordt bewogen, wijzende met zijn voorste spits achterom, of voorover naar het middelpunt, waar de schat is. Indien de stoffe hooger op, boven het bereik der hand is gelegen, dan trekt en tobt en zwoegt het opwaarts te steigeren, hoe vast het ook door de hand wordt gehouden, maar zoo de schat om laag ligt, straks keert het zich benedenwaarts."

Rabus was zelf niet alleen een groot voorstander der wigchelarij; ook zijne dochter oefende haar uit, en hij verdedigde die kunst, toen ze door eenige Amsterdammers en Haarlemmers bespot werd. Aan het hoofd der laatsten stond ten Kate, terwijl Rabus een menigte hoogleeraren, doctoren en zelfs den beroemden Musschenbroek aan zijne zijde had.

Er waren er die het waarzeggen en wigchelen niet onder de verbodene kunsten rangschikten, doch hun getal was onbeduidend tegenover dat van hen die ze aan Satan toeschreven. En wanneer zich de eersten beriepen op Jakob, toen hij aan zijne zonen de toekomst voorspelde, op Joseph's beker, de profetiën der oude zienders, en op de

gebeden waarmede de sessies gewoonlijk aanvingen, beriepen zich anderen op den vloek, die over de waarzeggers was uitgesproken, en op Satan, die zich van het woord Gods bediende om den Heiland te verzoeken. In hun oog was waarzeggerij een “duivelsche, satanische kunst, geleerd door den Duivel aan hen, die zich met lijf en ziel aan hem overgaven of een verbond met hem sloten. Het is bekend hoe men in alle eeuwen der christelijke jaartelling niet alleen niet twijfelde aan de mogelijkheid van zulk een verbond, maar kerkelijke en wereldlijke regtbanken duizenden tot den brandstapel doemden die zulk eene verbintenis aangegaan, en sedert, in magische kunsten ervaren, jammer en ellende verspreid hadden. Noch de hervorming der 16^e, noch de krachtige pogingen om dit volksgeloof te bestrijden in de 17^e en 18^e, noch de wetenschappelijke en godsdienstige ontwikkeling en verlichting der 19^e eeuw, waren in staat het uitteroeijen, en zij, die in het midden van het volk leven, kunnen zich overtuigen hoe diepe wortelen het nog heden heeft.

Niet weinig voedsel vond dit geloof in het laatst der 16^e eeuw in een volksboek, dat, uit het hoogduitsch vertolkt, eerst, gelijk meest alle nederlandsche volksboeken, in de zuidelijke, vervolgens in de noordelijke gewesten gedrukt, en sedert ontelbare malen, onder verschillende titels, nog in deze eeuw herdrukt werd.

De Historie van Docter Johannes Faustus, die een uitneemenden grooten Tovenaar in zwarte konsten was. Van zyn duivelsche verschryvinge, van zyn Onchristelyk leven, wonderlyke avonturen, van zyn schrikkelyk Einde en Afscheid. Meestendeel uit zijne eigen Schriften byeen vergaard: Alle Hoovaardigen, Opgeblaazen, Stoute en Goddelooze Menschen, als een schrikkelyk Exempel en Waarschouwingen. Uit den Hoogduitschen Exemplaar overgezien en op veele plaatzen gecorrigeert en met schoonen kopere figuren versierd. ¹

¹ Even als de eerste Hoogd. uitgaaf (Frankfurth en Leipzig in 8c, zonder naam van plaats en drukker,) 4°. Waarschijnlijk verscheen zij tusschen 1583 en 1592, toen er

Wij hebben de eerste uitgaven van dit volksboek niet mogen raadplegen, en kunnen derhalve niet beslissen of zij de moralisatiën behelzen, die men in latere drukken ontmoet, en er de duivelsbezweering in voorkomt, die in de laatste, “opdat niemand door deze historie tot hoogmoed of navolging mogt gedreven worden, is achtergehouden.

Waarschijnlijk zullen zij in de eerste wel niet gevonden worden, wijl wij niet mogen veronderstellen, dat zij in de oorspronkelijke uitgaaf dezer historie door Christoffel Wagner of Wagenaar, dienaar en medetovenaar van Faust, of wel in het eigenhandig handschrift van Faust, na zijn dood gevonden, en door zijne vrienden, “de studenten en magistri”, met bijvoeging van het hoofdstuk over zijn vreeselijk einde, in het licht gegeven, zullen voorkomen.

Denkelijk zijn zij aan de latere bewerking der sage van G. Rdf. Widmann, Hamburg 1599 “mit nothwendigen Erinnerungen und schönen Exempeln, männiglichem zur Lehr and Warnung” ontleend. Hoe het zij, de legende zelve komt bij alle schrijvers over de Daemonologie en in de meeste volksboeken hierop neer.

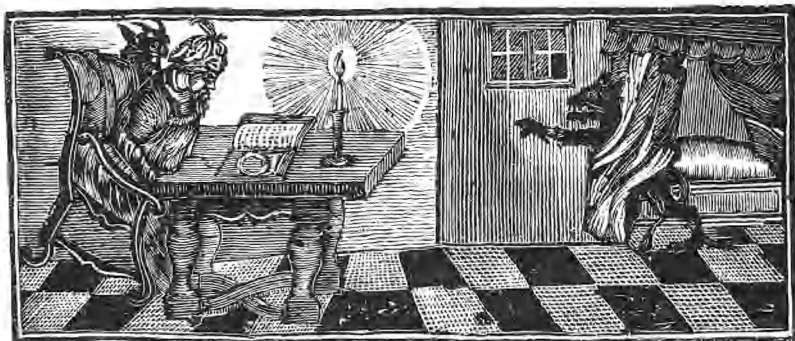
Doctor Johan Faust, vaak met den bekenden Fust, of Faust, den medearbeider van Guttemberg, wiens uitvinding toen een magische kunst werd genoemd, verwisseld, werd in 1491 te Knittlingen, in 't wurtembergsche, volgens anderen te Roda, bij Weimar, “onder de heerlijkheid Weymeren”, omstreeks de helft der 15^e eeuw geboren,

een andere overzetting, ook zonder naam van plaats in het licht kwam: *Warachtige Historie van Doctor Johannes Faustus, die eenen wtnemenden grooten Toovenaar en Swart-Constenaar was, van zijne duyvelsehe verschryvinge, van zijn onchristelick leven wonderlike avonturen en van zijn schrickelicke ende grouwelick eynde ende afscheydt. Overgheset wt de Hoohduytsche sprake door Carol. B. med. Deut. 18—10* (volgt een houtsnede, Faust bij een braudenden berg voorstellende) Jakob. 4 vers. 7, 8. An. MDXCII. Verder verschenen er uitgaven van dit volksboek te Emmerick 1592 8 (twee in 't zelfde jaar), Delft 1607 8°, 1677 4, Amst. 1728 12, en verder in den loop dier en in de 18 eeuw vele, meest zonder naam van plaats of drukker, doch allen naar de Hoogduitsche copij, in 4°.

studeerde in de godgeleerdheid, regten en medicijnen en te Krakau in de magie, waarin hij later ook zijn knecht Wagner of Wagenaar (zijn naam wordt verschillend gespeld) onderwees. Begeerig, om met de geestenwereld (sommigen zeggen, nadat hij een rijke erfenis van een oom had doorgebracht) in betrekking te komen, ontdekte hij een verschrikkelijk bezweringsformulier. Aanvankelijk maakte hij er geen gebruik van; maar, terwijl hij eens des nachts met Wagner in het veld wandelt, ziet hij een zwarten hond, die in een cirkel rondom hem loopt, terwijl hij een glansrijk spoor nalaat. Faust blijft staan, en de hond komt, inmer kleiner cirkels makende, digter en digter bij hem, tot dat hij eindelijk zich vleijend aan Faust's voeten legt. Door zijn nieuwen makker gevolgd, keert nu Faust huiswaarts, zet zich neer en is welhaast in sombere gedachten verzonken, waaruit het gehuil van den hond hem doet ontwaken. Terwijl hij zijne oogen op het dier gevestigd houdt, wordt het grooter en grooter. "Deze hond is een demon", zegt hij, trekt een breeden kring, gaat er in staan, spreekt het bezweringsformulier uit en beveelt den geest zich in zijn ware gestalte te vertoonen. Nu wordt de hond onrustig en in een zwarten damp gehuld, waaruit een sierlijk gekleed jongeling te voorschijn treedt. Het is de demon Mephistopheles, de tweede der gevallene aartsengelen, en, na Satan, het vreeselijk hoofd der helsche legioenen.

Een andere bewerker der sage verhaalt dat Faust, vast besloten om een demon opteroepen, naar het digte woud Mangeall bij Wittenberg ging, een magischen cirkel trok, er in het midden van ging staan en het bezweringsformulier zoo schielijk uitsprak, dat er een vreeselijk gerucht in de lucht ontstond, bliksemstralen het zwerk in vuur en vlam zetten, donderslagen de aarde deden beven, de boomen zich ter aarde bogen, en zich in de verte een plegtstatig muziek liet hooren, dat door angstig gegil, bange zuchten, gekletter van zwaarden werd afgebroken, eensklaps een brandende kloot op aarde viel, die allengskens de gestalte van een spooksel aannam, dat zonder spreken, met

ongelijke schreden, een kwartier uurs, rondom den cirkel ging, en eindelijk de gedaante van een in kleeding graauwen monnik aannam en met Faust sprak. Het gevolg van dit gesprek was dat de doctor met een in zijn eigen bloed gedoopte ijzeren pen, hem door den demon gegeven, een verbond op maagden parkement teekende, waarbij Mephistophel zich verbond hem 24 jaren te dienen, waarna Faust de hel zou toebehooren. Volgens eene andere lezing zou Mephistophel schijnbaar gearzeld hebben een verbond met Faust te sluiten en deze, verschrikt door de ontzettende tooneelen in het woud, den cirkel hebben willen verlaten; “doch telkens uit hoogmoed, willende zijne vrienden toonen dat de magtigste vorst hem onderworpen was”, daarin belet, eindelijk met hem gesproken, doch het verbond niet in het woud, maar den volgenden middernacht in zijn eigen woning gesloten hebben. Op het bepaalde uur bezwoer hij en verscheen de demon, waarop Faust hem eenige voorwaarden, onder welke hij

hem zou toebehooren, voorstelde. De demon kon die echter niet aannemen, hij moest eerst van Lucifer, den duivel, daartoe magt ontvangen. Die magt werd gegeven, en nu bezwoer Faust, “dat hij alle christenen vijand zou wezen, het christelijk geloof zou verloochenen, zich niet laten bekeeren”; daarentegen zou hij alles gedurende eenige jaren erlangen wat zijn hart mogt lusten en begeeren, en de gedaante van een geest kunnen aannemen. Doch na verloop van 24

jaren zou hij het eigendom van Satan zijn. Men duidt nog de plaats aan, waar dat verbond in de 17de eeuw door Faust met zijn eigen bloed verzegeld werd.

Van dit oogenblik af dompelde zich Faust in een zee van zinnelijke genietingen. Wat hij begeerde werd hem, door Mephistophel, die hem overal vergezelde, geschonken. “So wanneer hij maar goeden wijn hebben wilde, so bracht hem den geest dien toe uit eenige kelder, waar uit dat hij begeerde, gelijk hij hem daarvan ook

wel geroemt heeft, dat hij den Keurvorst, den Hertog van Beijeren en den Bisschop van Saltzburgh groote schade in haare kelders deden. Voorts so hadde hij dagelijks allerlei gekookte spijsze, want hij konde al sulke tooverschen konst, dat so haast als hij een vengster open deed, en eenen vogel noemde dien hij begeerde, die dan straks het vengster invliegen kwam.

“Desgelijks so bracht hem sijnen geest uit alle omliggende landen en uit alle princen en uit alle graven hoven de allerbeste gekookte spijsze. Hij en zijn jongen (Christoffel Wagenaar) gingen seer statig gekleed, waartoe sijnen geest hem het laken, so tot Neurenborgh, tot Straatsboreh en tot Frankfort bij nacht steelen moest, mits dat de lakenkoopers bij nacht geen laken en plegen te verkopen, gelijk ook niet en doen de schoenmakers, noch de pelsers. In somma het was al waar of goed dat geleend en gestolen was.” “Noch hadden hem

den Geest of Duvel belooft alle weeken 25 kroonen te geven, hetwelk jaarlijks 1300 kroonen beloopen soude, welke zijn jaarlijksche besoldinge of pensioen geweest is." Volgens het volksboek begeerde Faust te huwen, doch zijn demon herinnerde hem zijne belofte "God en aller menschen vijand te wezen". "De huwelijks staat, zeide hij, was een werk des Allerhoogsten, en door te huwen zou hij zijn belofte schenden, en hij dien ten gevolge in kleine stukken gescheurd worden." Faust liet zich echter niet bewegen van zijn voornemen aftezien, doch "zoo haast als hij zulks hem voor genomen hadde, zoo kwam daar al zulke stormwind op zijn huis aan, als of zijn geheele huis het onderste soude opwaards gekeerd hebben geweest. Alle de deuren en vengsters sprongen uit hare hangels, daarenboven so was zijn geheele huis so vol stofs als of het tot asse souden verbrand hebben. Faustus liep de trappen af, met dien soo greep hem een man, die hem weder ter kamer inwierp, met alsulke geweld, dat hij handen noch voeten kon roeren. En rontom hem ging van alle kanten een vuur op als of hij had moeten verbranden. Hij riep tot zijnen geest om hulpe, hem belovende dat hij voortaan in alle maniere na zijn raad en wille leven zoude. Waarop hem de duivel lyfachtig verscheen, maar in al sulke gruwelijke en verschrikkelijke gedaante dat hij vreesde hem aan te zien. Nu sprak de duivel, wat meeninge sijt gij nu? Faustus bekende dat hij zijn beloften niet was nagekomen, daarom dat hij om genade en vergiffenisse bad, waarop dat de duivel hem met korte woorden seide: "nu wel aan, siet toe, dat gij anders doet, en blijft daar bij dat segge ik u. En voorts soo verdween hij." Hierop verscheen Mephistophel en zei tot hem: "siet so sal ik uwen wellust so versaden dat gij derzelve niet grooter soudens wenschen." Volgens een andere sage zag hij op een zijner veelvuldige reizen in het dorp Rosenthal een eenvoudige meisje, dat, volgens Wagner, alle vrouwen verre in schoonheid overtrof (Goethe's Gretchen). Hij wenschte haar te bezitten, maar zij was deugdzaam, en Mephistopheles, bevreesd dat zijn hartstogt

te diepen wortel zou slaan, voerde hem naar het hof van Karel V, die, onderrigt van zijne magische talenten, hem verzocht Alexander den Groote, Cesar en andere groote mannen te doen verschijnen.

Volgens ons volksboek hield Faust een reeks van geleerde gesprekken (disputacien) met zijnen demon, nu eens "over de hel en hare spelonken, over het regement der duivelen en hunne overheeren, in wat gedaante de verstooten Engel was, hoe Lucifer in den Hemel versierd was, en over het geweld des duivels, over de hel, gehenne genaamd, hoe die geschapen is, en ook van de pijn, die daar in is." Niet zelden bragt hij zijn demon door zijne vragen in groote moeijelijkheid. Eens vroeg hij hem "wat of hij, in zijn plaats, van God tot een mensch geschapen, doen zou, om God en de menschen te behagen, waarop hij lagchend antwoordde: "Mijnheer Faustus, so verre als ik een mensehe geschapen was, so soude ik mij onder God buigen, so lang als ik adem hadde en mij benaarstigen God niet meer te vertoonnen, zijn geboden, leer en wil te doen, hem bidden, aanroepen, danken, loven, prijzen, opdat ik God mogt behagen." Op de vraag, "of de verdoemden wederom tot de genade Gods kunnen komen," was het antwoord: "neen, want al die in de hel zijn en van God verstoten, die moeten in Gods ongenade in de eeuwigheid branden, zonder eenige hoop meer. Ja wanneer zij tot die genade Gods komen konden, so soudent zij en wij, geesten, na sulken tijd haken en verblijden. Maar so weinig als de duivelen uit de hel komen, so weinig kunnen de verdoemden daartoe geraken. Want daar is geen hoop. Al haar kermen en bidden en aanroepen, mag nergens toe helpen, daartoe zoo klaagt hun haar consciencie eenparig aan." "De verdoemden hebben op geen tijd nog op geen genade te hopen. Ja, wanneer zij slegts alsulke hoop krijgen mogten, dat zij alle dagen maar een droppeltjen water uit de zee scheppen mogten, en dat so lange duurde tot dat de zee droog was, of dat er een zandberg waar tot aan den hemel hoog, van welk een vogeltje alle jaar een stukjen zoo groot als een boon halen mogt, en dat soo lang duurde, tot dat den berg ten

eenemale opgenomen en weggedragen was en dat zij dan nog aan haar ellende mogten ontslagen worden, so souden zij hen daarin verblijden. Maar daar is geen hope dat God haar soude gedenken of over haar ontfermen, maar zij sullen in de hel leggen gelijk de doodsbeenderen in de graven. De dood en haar conscientie sullen er eenparig knagen." Dan eens voer hij als een geest door de lucht, dan wederom reed hij als een vorst met een luisterrijk gevolg, doch immer volgde hem zijn demon, zelfs in de hel, waarin hij, om aan zijn onverzaadbren weetlust te voldoen, nederdaalde.

Eindelijk breekt het oogenblik aan dat hij aan den duivel zou toebehooren. Volgens de eene sage wilde hij in een kerk of andere gewijde plaats vlieden en God om erbarmen smeecken, doch Mephistophel verhinderde zulks, en voerde hem naar een hoogen berg in Saksen. Faust wilde zich Gode aanbevelen: "wanhoop en sterf" zei de duivel, "nu behoort gij ons." Op deze woorden verscheen de vorst der duisternis in de gedaante van een reus, zijn hoofd reikte tot aan het uitspansel, zijne oogen schoten bliksemstralen, zijn mond braakte vuur, zijne ijzeren voeten deden de aarde beven. Onder een schaterend gelach greep hij zijn slagtoffer, scheurde zijn ligchaam van een en wierp de stukken in de hel.

De sagen verschillen echter nopens de plaats waar en de wijze op welke de duivel hem haalde. De meesten willen dat zulks te Remlich bij Wittenberg, des nachts tusschen 12—1 ure, geschiedde; volgens ons volksboek, nadat hij een maaltijd met eenige studenten gehouden had, die, ter ruste gegaan in een vertrek nabij dat van Faust, eensklaps "rondom het huis een grooten ongewoonlijken wind hoorden, als of het onderste boven soude gekeerd hebben." Hevig ontsteld sprongen zij uit het bed en snelden naar de slaapkamer van Faust. "Doch zij zagen geen Faust meer, maar dat de kamer met bloet besprengt was. Zijn hersenen kleefden aan de muuren, vermits dat de duivel hem van de eene muur tegen de andere had geslagen. Men vond ook in de kamer zijn oogen en zijn tanden uit den mond ge-

slagen en zijn lichaam daar buyten op de mesthoop, gruwelijk om aan te zien, vermits dat hem het hoofd en al zijn ledematen geheel vermorseld waren.”

Vroeger waren de geleerden het oneens over het al of niet bestaan hebben van onzen held. Thans echter twijfelt niemand of werkelijk heeft er een George of Johan Faust in het laatst der 15^e en in den aanvang der 16^e eeuw geleefd, van wien verschillende doctoren, die hem gekend hebben, als van een zeer geleerd en in de magie ervaren man gewaagden. Toen werden er reeds vele sprookjes van hem verhaald en later heeft men al wat men van vroegere beoefenaren der zwarte kunst had gehoord en gelezen ook op hem toegepast, verdichtte men er nog meer, en verzamelde die in de volksboeken, op nieuw door Widmann en in de 17^e eeuw door Pfitzer bearbeid.

Weinig minder rijk is de Faust- dan de Shakespear-literatuur. Niet alleen toch zijn de volksboeken over hem in schier alle bekende talen overgezet, maar is hij ook de held van eene reeks tooneel- treuren blijspelen, pantomimen, arlequinaden (voor ons tooneel bewerkte van Hoven zijn *Hellevaart*) en opera's. Zelfs werd zijne geschiedenis door marionetten aan het volk vertoond, en Goethe door dit poppenspel tot het schrijven van zijn treurspel Faust (die weer een eigen literatuur bezit) opgewekt.

Aan Rembrandt, van Sichein en vele andere beroemde schilders en graveurs gaven zijne levensgevallen stoffen voor hun penseel en graveerstift; dichters en componisten bragten episoden er uit in poezy en muziek; wijsgeeren en historie-schrijvers maakten hem tot het onderwerp hunner onderzoekingen, romanschrijvers hunner verbeelding. Er verschenen bespiegelingen, “tegenstukken” op zijn leven (ook in 't nederduitsch overgezet) en verschillende werken, die hij zelf zou geschreven hebben. Franz Peter gaf in 1850 *die Literatur der Faustsage*, waarvan in 1854 reeds eene vermeerderde uitgave verscheen en waarbij sedert eene reeks van werken over Faust en zijn sage **kan** gevoegd worden. Natuurlijk bleven al deze schatten voor het

volk verborgen, even als de reeks van geleerde, meest in het latijn, ook wel in het fransch en duitsch geschreven, werken over de zwarte en witte magie, die Ludeman, “om de misbruiken die er uit zouden voorkomen aarzelde te beschrijven.” Daarentegen bestaan er verscheidene volksboeken over de natuurlijke magie, waarin niet weinige voorschriften uit de werken over de zwarte magie zijn overgenomen, b. v. om liefde te verwekken: “Neemt een loof-vorsche, die heeft een hayr in sijn hoofd, wie gij daarmede roert, volgt u na.” — “Schrijft deze namen in een appel: Namech, Katie, Achte, Tragrammaton, ende de naem der vrouw, en geef ze haer te eeten.” — “Schrijft dese woorden in een Maeghiden perkement: Igna, Agla, Apilat, ende steecket in u mont aan de rechte kake ende kust haer daarmede.” — “Schrijft deze woorden op een appel: Ezon, Ezone, Ezonane, ende geeft se haer van stonden aan te eeten, sij sal u lief krijgen.” — “Wildy dat een vrouw u zal hebben? Neemt van haer hayr, maek daer een ring af, gaet in een heimelijke plaets, maek een cruys en zegt: “de geene die dede lieven Adam ende Eva, moet mij dese jonkvrouw doen lieven.” Onder al de werken over de natuurlijke magie, verkreeg er echter niet een meer populariteit; dan dat van Simon Witgeest, in 1695 te Amsterdam voor de vijfde maal gedrukt met den titel: *“Verbetert en vermeerderd Natuurlijk Tover-boek of 't Nieuw Speel-tooneel der konsten, verhandelende omtrent sestien hondert Natuurlijke Toverkonsten en meer dergelijke aardigheden, die tot vermaak en tijdkorting verstrekken, met figuren.”*

Dit werkje handelt in 9 boeken over *potsen*, (b. v. om met een pijl, mes en degen door zijn ligchaam te steken, een slot aan zijn mond te doen, een lint aan stuk snijden en weer heel te maken, een mortier van tien pond door een wijnglas op te ligten); *van water en ijs*, (b. v. om sneeuw tot in den zomer te bewaren, een glas wijn zonder storten om te keeren, roode en witte wijn onderscheidelijk in een glas te zien en te drinken); *van speelen*, (allerlei konsten met de kaart); *van meeten en reeekenen*, (b. v. om een tuin te planten, welke van zekere plaats gezien zijnde, een begeerde figuur

vertoont, om pilaren van een huis of kerk alzoo te stellen, dat ze van verre regt schijnen, maar van nabij van een te scheiden en te vallen, van een cirkel een vierkant maken); *van schrijven*, (b. v. om een brief binnen in een ey te schrijven, met vier letters allerlei verborgen schrift te schrijven, brieven van den brand te bevrijden); *van inkten*, (b. v. om een poeder te maken, "daar men de inktplekken en geschreven letters mede uyt den papiere doet", fijn gout te bereiden, daar men mede schildert of schrijft); *van tijdrekening*, (b. v. "om agt kannen wijns in twee even deelen te doen deelen, zonder meer als deze drie ongelijke flessen te gebruiken, d'een van agt kan, d'ander van vijf en de laatste van drie kannen," het getal eens ossen voetstappen te rekenen); *van verven en verlakken, van de dieren*, (b. v. om een hoen een ganschen dag stil te doen liggen, zonder zich te verroeren, "te maken dat ymand al de honden zullen bepissen, die op de straat loopen," recepten om ratten en muizen te vangen, weegluizen te verdrijven, enz.).

In 1739 verscheen een elfde en in 1783 te Dordrecht een veertiende druk van dit boek, vermeerderd met nog eenige boeken: *over verscheijdene konsten aangaande gewassen*, (b. v. om allerlei vruchten van was te vervaardigen, een roode roos wit te maken, allerlei appelen te bewaren); *over verscheijdene konsten aangaande metalen*, (om koper wit of zoo goed te maken als zilver metaal, te vergulden, te beletten dat ijzer roest, enz.); *over verscheijden konsten, die door het vuur en de hitte gedaan worden* (b. v. hoe men vuur kan handelen zonder zich te branden, om rook, vuur en vlam uit den mond te blazen); *van verscheijdene aardigheden, die door middel van spiegele, glazen, brillen, enz. uitgewerkt worden* (b. v. om een glas stukken te roepen, een cylinder-spiegel te maken, om verscheijden dingen mismaakt te zien, een glas te maken "door welke, een soldaat gezien zijnde, een gansche compagnie schijnt uyt te maken"); *van verscheijden aardigheden, die de klanken en het geluyd betreffen* (b. v. om een snaar van een viool zonder aanraking te doen bewegen, om te doen schijnen dat een geschilderde kikvorsch

aan 't kwaken raakt); *van verscheyde manieren van rare kunsten*, (b. v. om door een diepe plas water te gaan door middel van een mes, om een vrouwmensch te beproeven of ze maagd is of niet, om een taart of paunekoek door drie sneden in agt stukken te snijden); *van de maniere van verwen en coleuren te maken op beelden, beesten, bloemen, kruyden, enz., van allerhande blanketwerk tot verciering der aangezigten en handen*, (b. v. tegen de sproeten in het aangezigt: "Neemt rosewater, drie oncen, doet daarin drie grein sublimaat en wast u daar dagelijks mede"; — om het aangezigt helder blinkende te maken: "Neemt ezelinne melk en schalen van eijeren, laat daar een water van distilleeren, wast daar uw aangezigt mede, zoo zult gij blank, schoon en wit wezen;" — om roode wangen te maken: "Neemt een schenkel van een koe ofte os, dat is onder de knye, doet daar het vel af met de tengels, breekt dan de knye in stukken, te weten het been, zenuwen en merg, distilleert daar een water af en wast daar 's ogtens mede;" — om blond hayr te maken: "Men ziet vele waterlandsche boerinnen, die met het hoofd bloot gaan, blond hayr hebben, welke kunsjes zij weten te doen, met hetzelfde alle weken in zeepsop te wasschen met loog daarin, 't welk het hayr niet bijt"). Dergelijke recepten vindt men ook met honderdtallen in de menigte receptenboeken, die sedert de XVI^{de} eeuw verschenen, en herhaaldelijk herdrukt werden, zooals het *Secreetboek* van Battus, de *Secreten* van Alexis Piemontois, het *Profijt der vrouwen*, de *Sak der Konsten* en andere werkjes van dien aard, die, benevens den *Troest der cranken*, de *Schoone remedien*, en de *Schat der armen*¹, tot in den aanvang der 17^e eeuw, vóór

¹ C. Battus, *Secreet-boek van heerlijke consten en veelerley materiën*, Leeuw. 1594. *De Secreten van den eerwaerdigen Heere Alexis Piemontois. Inhoudende de seer excellente en wel geapprobeerde Remediën, teghen veelderhande crancheden, wonden en andere accidenten. Met de maniere van te distilleren, parfumeren, confituren maken, te verwen, coleuren ende ghieten. Wt den Francoysen overgezet t Antwerpen by Jan van Waesberghen, Anno 1571. 1574 2 dn. 12°. Het profijt der vrouwen, in het welke geleerd wordt de remedie tegens de gebreken der vrouwen, weduwen, meyskens en andere per-*

Beverwycks "*Schat der Gezondheid en Ongezondheid*" verscheen, niet alleen de huys- en handboeckkens waren "van 't platte landsvolk en 't gemeyn, dat meer op de remediën zijner voorvaderen en voormoederen atging, als op de apothekers en de medicyns van den tegenwoordigen smaeck;" maar ook door burgers en patriciërs geraadpleegd werden.

In dit mengelmoes van allerlei voorschriften, "dien grooten en gemeynen likkepot", komen, behalve recepten voor ziekten, kwalen, gebreken en "allerley katyvigheden, nog eenige magische voor"; b. v. "om te sien, zoowel bij nacht als bij dage: Bestrijkt u ooggen met het bloed van een vleermuis, gij sult so wel sien bij dage als bij nacht." — Tegen 't tooveren: "Groot weegbree-water is goet voor hem die eenige tooverye gegeten of in 't lijf heeft, die sal vier ofte vijf dagen loock-water drencken, alle dagen dry-werf, t'elken anderhalve once ende daarnaemen een scherpe purgacie. 't is oock goet tegen "alle schadelijke spijsen". — Om so swart te schijnen als mooren: "Neemt schuim van swart, daer in tempert vitriolum; dan doet dat in een lampe ende ontsteect se, al die in de kamer zijn zullen zwart schijnen." —

"Een kostelyck water dat het aensicht maeckt als of men maer 25 jaer oudt en waer: "Neemt twee kalfsvoeten ende laetse sieden en achtien ponden rivierwaters tot dattet half versoden sal wesen. Daerna doet er bij een pont rijs, ende latet opsieden met de kruymen van witte broods en melck geweeckt, twee ponden versche boter, ende wit van hen-eyeren met de schellen. Daer na doet alle dese dingen

sonen, om kuys te leven". — Let vrijsters wie omtrent u gaan. Een malle greep is haast gedaan, z. pl. v. drukker of jaar — Sak der konsten, uit het Italiaens, Francoys en Duyts vergadert, met veel schoone Remediën en Medecynen die geprobeert zijn. Zeer profytelyck voor de jonge Liedden. t Amsterdam, gedrukt voor Neeltje en Trijntje, die 't werck so lief hebben als een non of bagijntje. 12.

F. Henrici, Den troest der crancker menschen, Inhoudende dije rechte cure ende genesinge van alle siecten, enz. 1561. Instructie voer die Barbijers Jonghers ende den ghemeijnen simpelen mann eerende die manier om wonden te genesen, salven plaesteren, oliën, wateren en dranken te maecken. Mitsgaders veel schoone remediën tot alle ghebreken des lichaems, meest alle gheprobeert en waerachtigh bevonden. z. j. 8vo. — Schat der armen, of Huysmedecynboekje, om elk zijn eigen dokter te zijn. Rott. 1700 2^e dr.

te distilleeren, ende in 't water datter af distilleeren sal, sult gij in een meynigte aluyne doen ende het aensicht sal seer schoon zijn." — "Dat u geen swaart en schade", so leset dese woorden: *Panta ta gram mata acrima acrismns.*" — "Dat een vrouw opdraept, ende laet sien al wat se heeft": "Neemt het bloet van een vleermuys, leght dit daer gij meynt dat se henen sal gaen. Sij sal meynen dat se tot haren hals in 't water gaet, derhalven sal se haere kleederen opdraepen." — "Om de liefde van eenigh man of wijf te verwerven": "Neemt twee goude of zilvere ringen ende leghtse in een swaluwen-nest ende laetse daer in leggen neghen daegen lanck, dan neemtse ende geeft den eenen wien ghij wilt ende behoudt ghij den anderen." — "Wilt gij dat u een maagd volgen zal, waarheen gij begeert? Gij behoeft slechts de letters V O O Z H S O F C G in uwe hand te schrijven en daarmede de maagd op haren blooten buik aan te roeren. Begeert gij verstandig te worden?" In de *Nieuwe Sak der consten* leest men: "Neemt muscaten gesoden in wijn, daer onder gemengt mastick ende anijs, die sterckt de hersenen ende maeckt goet verstant ende vernuft." — Tegen het flerecyn vind ik het volgende, "wel geaprobeert", recept: "Neemt twee katten, sluyt die in een kamer ende jaegtse tot dat se sweeten, vergadert dat sweet ende mengt het met sweet van stads-werk-lieden, smeert het op de plaetse daer ghij de meeste pijn hebt ende verwacht voorts met patientie ter tijds toe dat het genesen is"; en "om langh leven te hebben," schreef men voor: "Drinckt des morges een goeden dronck sap van patientie met een deel goet der graciën Gods, useert dat alle dagen, het sal seer goet zijn, ende het is oock een seer kostelycke medicyne voor kijven, vechten en doodslaan." In een werk uit de 16de eeuw, dat den titel van *Magia naturalis ofte natuerlycke toverconst* voert, vindt men ook voorschriften "om goede gedachten te krijgen en goed te studeren, om treurige menschen vrolijk te maken." Om te weten of iemand die gezond is, spoedig sterven sal, "moet men pulver van sandel, bloedsteen en ana door elkander mengen, het mes, waarmede de wond is toegebracht, op het vuur leggen, tot dat het heet wordt, en

er dan het poeder op strooijen; zweet het mes bloed, dan sterft de gewonde, blijft het pulver droog, dan is de wond geneeselijk." Wil men dat iemand in geen drie dagen zal slapen, "doe dan (zegt het boek) gal van hazen in zijn wijn, of gal van een aal in zijn drank en hij zal in 36 uren niet slapen." Om niet te slapen kan men ook een vleermuis bij zich dragen, of een kikvorsch voor zonneopgang vangen, de ooggen uitsteken en wederom in de sloot werpen. "Wordt iemand des zondags krank, en is hij op den negenden dag niet beter, zoo sterft hij 's maandags. Blijft hij dan in 't leven, zoo wordt hij op den negenden dag gezond. Blijft hij 14 dagen liggen, zoo sterft hij. Die op dinsdag krank en op den derden dag niet gezond wordt, en tot den zesden of zevenden dag blijft liggen, sterft zeker." — Meer andere en niet minder zonderlinge recepten vindt men in het *Kabinet en geluksrad van veele geheime kunsten, om geluk of ongeluk te voorzeggen*, z. j. 4. In sommige volksboeken over de natuurlijke magie wordt niet zelden over de goede en kwade dagen gehandeld, en de lezer gewaarschuwd, wanneer hij geen koopmanschap moet ondernemen, een zaak van gewigt aanvangen, loterij briefjens nemen, zelfs hair of nagels snijden. Die het laatste doet op een dag, waarin een *R* is, kan verzekerd zijn, dat zijn haar zal uitvallen en hij wratten of booze zweren aan de vingers zal krijgen, en die des vrijdags of zondags iets onderneemt, dat hij niet zal slagen. Wat de loterij-briefjes aangaat, schrijft ook Ludeman: "dat zij, die alle menschelijke lotgevallen beoordeelen naar de uiterlijkheden van hare schikking en beloop, beweren dat het goed of kwaad der loterij briefjens in de Generaliteits- of Statenloterij enkel spruit uit de regelen der beweging en dus uit het geval hun waren oorsprong ontleenen; doch hij de tolk van 't Firmament, de onderzoeker der onderaardsche dingen", had meermalen de planeet loopen nagegaan, om te zien of er ook in het geluk der loterijen, even als in alle andere wereldsche zaken een wiskunst te vinden zou zijn, en meende het regte geheim gevonden te hebben.

“Wanneer men (vervolgt hij) op den 22 September en 21 December een vol lot voor alle classen koopt, zal men voorzeker een hooger prijs of premie trekken, meest altoos duizend gulden of daarboven, dan alzoo de collecte jaarlijks op die dagen niet invalt, zoo is de negende der maand, waarin de collecte bij den aanvang eener nieuwe loterij geschiedt, verkiesbaar boven andere dagen. Dit laatste gaat echter doorgaans niet zeker, doch van de eerste ontdekking kan ik (Ludeman) bij ondervinding spreken, daar zij mij meer dan f 40.000 heeft aangebragt. Daar bij is het paalvast dat, indien Nieuwjaar op een vrijdag invalt, dat alle zeven jaren maar eens gebeurt, zij den allerhoogsten prijs trekken, die het nummer van het beginnende jaargetal bekomt, wel te verstaan, dat zij precies drie, vier, vijf, zes of zevenmaal jaar oud zijn, omdat de mindere of meerdere beweging en verandering der planeten invloed hebben op het geluk of ongeluk van zoodanig getal jaren van menschen.” Andere astronomen en waarzeggers daarentegen, ook Cagliostro en Normand, hechtten meer aan droomen, die de nummers, welke met prijzen moesten uitkomen, voorspellen. Droomde men b. v. van een arend, dan kwamen 8, 20, 46; van een engel 20, 46, 56 en ook 18, 13, 90 uit. In een ¹ ook in 't nederduitsch overgezet fransch volksboekje, werd het volgende gebed voorgeschreven: “Seigneur! Montrez-moi donc un mort mangeant de bonnes viandes, un beau pommier ou de l'eau courante, tous bons signes; et envoyez-moi les anges Udriël, Rubiel ou Barachiel, qui m'astruissent des nombres, qui je dois prendre pour gagner par celui qui viendra juger les vivants et les morts et le siècle par le feu.” Dit gebed moest men driemaal, voor men ging slapen, opzeggen, vervolgens, op maagden papier geschreven, onder het oorkussen leggen en driemaal het Pater en driemaal het Ave voor de zielen in 't vagevuur bidden, waarna de genius der planeet van den bidder zou zeggen, op welk uur hij het billet moest halen en in

¹ *Secret pour gagner à la loterie.*

den slaap de nummers aanwijzen. Behalve hetgeen men over de zogenoemde "geluk- en ongeluksdagen" in de bovengemelde volbsboekjes vindt, is daaromtrent zeer merkwaardig "*Dat kleine Planeten-Boeck*"¹ en het volgende opstel uit het begin der 15e eeuw in handschrift in het Archief van Gelderland berustende:

Die vroetste ind wijste meysters van Orienten van der gantser werlt hebben bevonden ind seggen, datter XLIIII daghe sijn bynnen den jaer inde welcke zeer soehlick ind quaet is eyngher hande saken, daer macht aen light, te begynnen, als te heylicken, te reijßen, koummenschap te doin, pelgrimage te gaen, riterwerck te versucken, die aderen te laten ind desgelijcken, want wie enych van desen zaken op enych van den daghen begoste te doin stunde seer te befruchten, dat hij der neyt wall mede solde vaeren.

In Januario sijn die daghe VII, die yrste dach, dander, die IIIIde, die Vte, die X, die XV ind die XIXte.

In Februario sijner drie, die vyerde, die achtiende ind die XIXste.

In Martio sijer IIII, die yrste, die derde, die XVte ind die XXVIIIste.

¹ *Dat kleine Planeten boeck ofte Waerseger konst, wt den VII Planeten. Ende XII Teyckenens des Hemels, daer doer mer die complezie Natuer Eygenschap een eygenlyck Minsch bekennen mach, oeck sijn gheboert, ure, tijt ende Teyckenens, daer doer men al sijn geluc ende ongeluc, so hem in den tijt sijns levens toecoemende wort, geopent mach werden ende sulcx attemael lichtelic door der Minschen naem wt te rekenen. Op het Nijeu ouergheset wt het Oesters tot Reesz. Bij mij Derick Wjlicx van Santen, Anno 1581. 2 pag. 120. Hier achter vindt men Een schoon Tractaet van sommige werckingen der Alchemistische dinghen, om gout silver te maken ende oock van alle calcioneringhe der planeten ende andere materiën, waeteren ende olijen derseluer te maecken ende wonderlicken daermede te werken. Noch een schoen Tractaet boeckken, inhoudende van alderley verwen te maecken ende ooc hoe men alderlijc verwen wrijven ende legghen sal. Ende is seer goelt ende profijteliicken voor allen schrijvers schriften, conterfeyters ende stoffierders. Oock allen anderen Liefhebbers der consten. In houdende xxxiiij capittelen. Ghecopuleert ende toesamen ghebracht dorch Sijmon Andriessen van Aemstelredam, en Const boeck, Nyeulijck wten Alchemistischen gront vergadert. Tractuerende van allen grotlycken ghebruyckinge van Consten. Nutlick voor allen wercklieden, als: Muntmeesteren, Goutwerckers, Scheyderen, Goutsmeden, Schilderen, enz. gecollegeert ende eensdeels getranslateert door Sijmonem Andree van Amsterdam. Ook dit werkje is in 1581 bij denzelfden gedrukt.*

In Aprill sijner drie, die thiende, die elfte ind die twyntichste.

In Mayo sijner vyff, die derde, die vyfftiende, die XVIste, die XXste ind XXVste.

In Junio sijner drye, die vyerde, die thiende ind die XVIste.

In Julio sijner drye, die XIII, die XIX ind die XXVste.

In Augusto sijner drie, die yrste, die XXII ind die XXXste.

In Septembri sijner drye, die derde, die XIVste ind die XVIIste.

In Octobri sijner drye, die Vde, die XVIIste ind die XXVIIIste.

In Novembri sijner drye, die Vde, die XVIIste ind die XXVIIIste.

In Decembri sijner vier, die seste, die VII, XVste ind die XXXste.

Drije dagen sijn int jair myt namen, die derde kalende in Apryll, die yrste dagh van Augusto, die derde kalende in Sperckell, wurdt op desen daghen eyn kijnt gewonnen, zijne lychaem en solde nyet vergaen herst totter lesten doensdach.

Voret so wacht dij op dese drij nabeschreven daghe van swaere enn ongansser spysen tefen, ooik van wile to eten off drencken, item opter yrsten dach van oest, opter yrster dach van Septembris enn op die seste kalende van Apryll. Voret so wacht dij baeven alle dinck datstu op dese twee nabeschreven daghe eghyn bloet en leijtz, dat is op ter sestén dach van Apryll enn opter yrster dach van Decembris.

Item die laet opter sevenden dach van Meert off opter IX dach van Apryll hy verlyest sijne lost. Hem so wie leet opter yrster vrydach van Meerte off opter vyffden dach int uytgaen van Meert, hy en sall bynnen den jaer eghe noot van eer tsage en hebben.

Et woenden eyn propheet int lant van Jherusalem die hyet ons beschrijven, woe sich die tyt enn weder van jaer te jare schicken sall, ind dat by den jairssdach. Item als die jairssdach koempt opte sondach, so salt lange wynteren, somer ind herffste wijndech. Guede tyt van allen koern, mer wenyche weytz enn luttel frentz, planteyt van wynen. Vele jonge luden sullen sterven, voile dieffen sullen dan syn ind voile or loech onder den furten. Item als koempt opter maendach so sall die wynter matich syn, die lenten guet, die zoemer getempert, het sall voile waters syn, voile volckz sieck enn quellick konnen genesen. Sterffte van beesten, orloghe ind sterffte onder den princen.

Item als hy koempt opter dynrsdach, so salt die wynter groot syn, die lenten zeer wyndich, dye soemer natt enn voile onweders enn tempeesten, die herffst droeghe, luttel terwen ind wenyck wyns, voile volx sall haestlick sterven, voile schaepe sullen verderen, vele huys bernen, honich enn olij sall waele geraken.

Hem als hy koempt opter Goensdach sall die wynter starck syn, die zoemer guet enn luttel wack, die herffst getemperiert, voile sterfft onder den mannen, dat koern sal guet werden, luttel wijns, voile frentz enn olije enn wenyck zuyvell.

Item als hy koempt opter donnersdach, so sall die terwe waell geraken enn die appel enn peren enn dergelijcke vrucht, die wynter natt, die leynten wijndich, die herffst guet, luttel honychz, vele olij enn wass."

Gewaagden wij vroeger van de diepe wortelen, die het geloof dat er tusschen den satan en den mensch een verbond kan gesloten worden, ook in ons land had geschoten, en hoe de sage van Faust dat geloof bevestigde; nog spraken wij niet van de jammeren en ellenden, die het, vooral sedert Innocentius VIII de heksenprocessen invoerde (1484), ook over ons vaderland uitstortte. Ook hier werden geestelijke- en wereldlijke vierscharen gespannen, waarvoor zij “die quade practyken aen hunne medechristenen, magen en vrunden, ja aen onnosele kinderkens, zelfs aen ’t gedierte des velts geoeffend,” “hun doopsel en God afgezworen en zich met lyf en siel aen den Satan der helle overgegeven hadden” werden gedaagd, gepijnigd, veroordeeld, verbrand, en nog veel meerderen den marteldood zouden ondergaan hebben, zoo Keizer Karel V door het bekende privilegie aan Oudewater gegeven, die “razerny om tovenaers op te sporen, te wurgen en te blakeren, die als eene pestcoortse de bisschoppen en wyse costumiers had aangegrepen” niet had bedwongen, en zich geen verlichte en schrandere mannen gedrongen hadden gevoeld, door hunne schriften “het onzinnige der misdaad, het valsche der beschuldiging, het onregtvaardige van ’t vonnis, het wreedaardige der executie” aan den dag te brengen. Ja, ons vaderland mag op de eer bogen het eerst mannen verwekt te hebben, die “als andere Herculessen den moed hadden den honderdhoofdigen Hydra te bestrijden,” en hun is het dank te weten, dat men hier te lande meer dan honderd jaren vroeger dan elders geen schavotten meer zag oprigten, geen brandstapels meer ontsteken voor die “miserabel onnozele slachtoffers der dweperij.” Maar evenmin als Hercules alle de koppen der lernaeische waterslang — één was onsterfelijk — vermogt af te houwen, evenmin vermogten zulks Wierius, Valck, Heemskerck, Grevius, Joncktyts, Paling, Loos, Bekker en zoo vele anderen, noch Scott, Nynould, Spee en zoo velen, wier werken in ’t nederduitsch overgezet algemeen gelezen werden in de 16de en 17de, noch de verhandelingen en volksboeken der 18de en 19de eeuw. Te vergeefs bespotten de Rederijkers

en tooneelspelers dit volksbijgeloof in de schouwburg, Tuning, Scriverius, Coster, de Decker het in hunne gedichten, werden er pamfletten onder het volk als gestrooid ten einde het te ontmaskeren; en wie, die onder het volk leeft, is er niet van overtuigd, dat het bijgeloof der 16de en 17de, nog dat der 19de eeuw is!

Dat was hooftzakelijk aan de leeraren der kerk en hun godsdienstig onderwijs te wijten. Niet allen keurden zij de heksenprocessen af, noch "grouwelden van zoovele ontmenschte executiën met den swaerde en viere"; weerden heksen en heksenmeesters uit de gemeenschap der heiligen en slingerden den banbliksem tegen hen; prezen de werken van een Del Rio, vooral de Daemonologie van Jacobus I; Voetius zelf noemde den vreeselijken en afschuwelijken heksenhamer (*malleus maleficarum*) een uitstekend werk; niet allen waarschuwden de leeken van den predikstoel en de kinderen op de catechisatiën tegen de "verdoemelijke en onschriftuerlijke leere Bekkeri". Wel mogt Voetius zeggen, "dat men het ophouden der schrikkelijke heksenprocessen niet aan de kerkelijken maar aan de regtsgeleerden verschuldigd is." Mogt iemand het zwaard aangrijpen om het bijgeloof te bestrijden, er stonden scharen van leeraren op om het hem te ontrukken. Dit getuigen de kwartijnen met verweer-, twist-, strijdschriften, satyren, gedichten, en andere vlugschriften, die tegen de libertynen, dwaalgeesten, remonstranten (zoo noemden men de bestrijders der tooverlij) vooral tegen Bekker, toen hij zijn *Beloverde Wereld* in het licht had gegeven, werden geschreven en gedrukt; uit den strijd, die in het laatst der vorige eeuw met den haagschen predikant Petrus Nieuwland over de spoken werd gevoerd, bleek het, hoe vele aanhangers het bijgeloof toen nog had, en dat dezen nog in onzen tijd niet zijn uitgestorven, verkondigen ons telkens de Nieuwsbladen. Maar hoe was ook het godsdienstig volksonderwijs nog in het laatst der 17de eeuw! Men doorbladere slechts de leerboeken van Bastingius, Ridderus, Brakel, Cocq, Pouderoen, Witte en van anderen, meest voetiaansche leeraren, om overtuigd te zijn dat het allerjammerlijkst was. Slaan wij die

der beide laatsten op, dan lezen wij bij de behandeling van de 94ste vraag van den Heidelbergschen catechismus van Cornelius Pouderoyen, predikant te Crevecoeur, nadat hij de tooverij "de tweede hoofdsonde in Gods woord vermeld" genoemd heeft:

"Vr. Zijn der wel menschen, die seggen dat er geen tooverije is? Antw. Ja. Vr. Wie zijn dat? Antw. De huydendaegsche nieuwe Sadduceën ende Libertynen onder de genoemde Christenen, die al wat men van de Duijvelen en derzelver werkingen segt, voor jabelen ofte stercke inbeeldingen der menschen, of voor natuerlicke oorzaken houden. Vr. Waerom hebben de Remonstranten in haer formulen des Nachtsmaals ende in haren Catechismo, de tooverije uytgelaten? Antw. Dat moet men haer vraegen. Vr. Wat is tooverije? Antw. Tooverije bestaat in 't maken van een verdragh of verbondt met den duyvel, het zij opentlick of heymelick, om door hulpe deszelfs, het zij menschen ofte vee te betooveren ofte te onttooveren, te vloecken ofte te zegenen, oock dingen te doen ofte bestaan die 's menschen verstant, konst ende kracht te boven gaen, ende door de ordinare ende bekende natuerlicke middelen niet geschieden. Vr. Dat yemant gehart is voor schieten, steken, enz. is dat tooverije? Antw. Ja. Vr. Dat ymant door een briefken aan den hals te hangen, hem de koortsche wil quijt maken, is dat tooverije? Antw. Ja. Vr. Waerom? Antw. Omdat men een sake eenige krachten toeschrijft, welcke sij van natuere niet en heeft. Vr. Hoedanigh een tooverije is dat, een formeele, directe ende grove of een bewimpelde ende indirecte tooverije? Antw. Een indirecte tooverije. Vr. Soude men voor de koortsche den ganschen Bibel niet aan den hals mogen hangen? Antw. Neen. Vr. Soude men geen kruys mogen slaen om den Duyvel wech te drijven? Antw. Neen, enz." De vragen en antwoorden in de Catechisatie over den Heydelb. Catechismus van Petrus de Witte, predikant te Leiden, zijn van den zelfden inhoud, doch hij geeft eene andere definitie van tooverij. Volgens hem is "Tooverije, een verdragh gemaect met den Duyvel, waer door men Gode afgaet ende verzaekt, ende zich wederom tot dienst ende eigendom des Duivels verplicht, om door hem uyt te wercken 't geen dat men wilt, ofte tot schade ende verderf van een ander. Vr. Hoe tot zijn voordeel? Antw. Om gehard te zijn tegen een steek, etc., de koortse te verdrijven door een briefke aan den hals te hangen, eenige woorden te lezen ende daer mede dit ofte dat uyt te richten. Vr. Hoe tot schade des naesten? Antw. Hem ofte zijn vee te betooveren ende te vloecken, dat se hayr spouwen, etc. Dit geschiedt zoo vere als 't God toelaet, tot beproevinge van de goede ende tot straffe van de quade menschen. Vr. Soude men die van 't Pausdom kunnen beschuldigen van tooverije? Antw. Sommigen Pausen zijn toovenaers geweest. Zij vragen oock den Duyvel om raad."

Bij zoodanig onderwijs is het niet te verwonderen dat men "vasselyk geloofde, dat het in alle steden en dorpen krieuwelde van hek-

sen en dat er geen turf genoeg was in het land om ze te verbranden"; dat men elke buitengewone ziekte, ja ongesteldheid, vooral zenuwziekten, aan tooverij toeschreef; dat men aan haar, die men als heks aanwees, den geringsten dienst weigerde; maar ook niets van haar begeerde, verzekerd, dat hetgeen ze gaf in eene padde zou verkeeren; dat men een haan levendig in een nieuwe pot kookte en haar, die onder het koken de deur voorbij ging, binnen lokte, mishandelde en onder de vreeselijkste bedreigingen dwong het behekste te bezweren; dat er schier geen oord was, waar men oude vrouwen, die men voor heksen hield, niet schuwde en al het kwaad dat geschiedde door wind, storm, hagel, donder en bliksem niet aan haar toeschreef. Maar te verwonderen is het, dat in deze eeuw zich nog diezelfde verschijnselen vertoonen, en dat nog het zelfde geloof vooral onder den boerenstand en de lagere volksklasse, niet alleen in afgelegen gewesten maar in de voornaamste steden van Holland, heerscht.

Tot de volksboeken die dat geloof voortplantten, behoorden vooral dat van Simon de Vries, schoolmeester te Utrecht, die in het laatst der 17de eeuw te Utrecht leefde, en wiens werken, die 66 deelen beslaan, de lievelings lectuur van 't volk in die en latere dagen uitmaakten.

Niet gunstig was echter reeds in zijn tijd het oordeel over zijne geschriften: *De Satan in zijn weezen aert, enz.* en *Warcksaeame duyvelen in de wereldt, of vervolgh van de Satan in sijn weesen, aert, bedrijf en guychelspel, vertoond in een historische verhandelingh van duyvelsche gesichten, spoocken, droomen, voorteeckenenen, voorseggingen, toveryen en wat voorts dese stof aenhangigh is. Nevens afweeringh van 't geen daer tegen ingebragt werd, met menigvuldige verwinginge der H. Schrift.* Utrecht 1692. Blijkens deze werken is zijn geloof aan tooverij en duivelarij onwankelbaar vast; hen die niet gelijk hij dachten noemde hij "t nageslaght der oude Sadduceën, welke noch Engel noch geesten geloofden, dergelycks van Democritus, Averroes, en de geheele Peripatetische school, welke de geesten niet anders hielden te zijn, als de booze driften des gemoeds"; hij wijdde een geheel hoofdstuk "om door klaarblyckelijke voorbeelden te toonen, hoe

gevaarlijk het sommige duivel-loochenaars en spook-spotters bekoemen is." Meest alle zijne verhalen zijn van gedrogtelijke duivelarijen, en aan duitsche schrijvers ontleend, 't geen Rabus, deze boeken kort na de uitgave beoordeelende, deed uitroepen: "Gelukkige Hollanders, bij welke de duivelen nooit wonderen doen!" Te regt noemt Scheltema het "een dom gebeuzel, vol grollen en onzin."

Tot de volksboeken, die het geloof aan de tooverij bestreden, behoort dat van Jacob Valck, in 1546, en zijns vaders, Jilles Valck, tot priester te Groessen, een gehucht onder Zevenaar, verheven, een man die zijn tijd verre vooruit was. Het voert tot titel: *Tooveren, wat dat voor een werck is, wat ervarcnheid, schade en hinder daarvan comende is en wat remediën men daar voor doen sal.* Hoorn, 1598. Dit boekje, blijkens de *Voorrede*, reeds in 1559 in het nederduitsch geschreven, bestrijdt het bijgeloof op godsdienstige, zedekundige, natuurkundige en regtsgeleerde gronden. Het is in den vorm van een *dialogus* of *zamensprekinge* tusschen den pastoor, de beide buurvrouwen Met en Lijs, en Dirk, man der laatste, geschreven. Deze twee buurvrouwen ontmoeten elkander op den weg. De eene was voornemens om gewijd water te halen uit zeker klooster, omdat haar man en hunne beesten betooverd waren, en om eene der buurvrouwen aldaar aan te brengen als de heks. De andere vrouw raadt haar om liever naar den pastoor te gaan, een man van rijperen leeftijd dan de monniken, met wijsheid, godsvrucht en zachtmoedigheid begaafd. Zij volgt dezen raad op. De pastoor verlangt haar man te zien, en na alles onderzocht te hebben verklaart hij dat zij beiden betooverd zijn, maar alleen door zich zelven. Zij hadden hun gezond verstand niet naar eisch gebruikt, de voorschriften van den godsdienst niet opgevolgd, liefdeloos gehandeld door met ergdenkenheid over anderen te oordeelen. Hij verklaart desvolgens hen wel te willen en kunnen genezen, indien zij zich aan zijne leiding willen overgeven. Dit gebeurt, en nu wendt hij in verscheidene zamenkomsten zijne leerlingen ten goede aan, vergezeld van gebeden en voorschriften, alles

ten betooge, dat de duivel geen vat heeft op den reine van harte. Op het einde gaan beiden vrolijk en welgemoed naar huis en erkennen met berouw hunne schuld tegen de verdachte en miskende buurvrouw.

Schoon het latijnsche werk over de kunstenarijen der duivelen en over de betooveringen en vergiftingsen van Johannes Wier, in 1515 te Grave geboren, tot in 1552 stads doeter te Arnhem en in later tijd medicus van den hertog van Cleve en Berg, nimmer (voor zoo ver ons bekend is) in het nederduitsch werd overgezet en in handen van 't volk kwam, zoo blijkt het echter, dat alle bestrijders van het bijgeloof er gebruik van gemaakt hebben, en er den voornaamsten inhoud van in hunne schriften hebben opgenomen. In het hoofdstuk "over de genezing der betooverden" komen een reeks van toovermiddelen, als formulier bezweringen met vloeken, legenden van onverstaaubare woorden, spreuken uit de Heilige Schrift, penningen met allerlei teekenen en vele soorten van amuletten en talismannen voor; doch onder de bezweringen wordt het volgende, algemeen in de 16de en 17de eeuw gebezigde formulier, niet gevonden:

"In den naam des Vaders † des Zoons † en des Heyligen † Geestes. Amen.

God bescherme dit huys ende de menschen met alle hare goederen, mits ook dese karne met allent datter op ende in is, het welck Jacob Brandtsen, ende Aachen Hendricks toebehoort, van alle vermaledydige tooverijen. Amen.

Adra, Adrata, Asdra, Bildal, Belial, Alial, in den name ons Heeren Jhesu Christi, moeten dese boose geesten, mits ook alle vermaledyde tovenaers ende tovenaersters belet, bestráft ende te niet g'daen wesen, om niet meer te behinderen desen huysse, ende oock mede deur die macht ende kracht van dese secrete woorden, als Maria, die moeder ende maghet ons Heeren Jhesu Christu, by Sint Jan Baptist, by alle Santen ende Santinnen, die God Almachtich uitverkoren heeft, ende by die macht ende kracht van dese secrete woorden Gods Agyes † Oteos † Agyes † Yschiris † Athanatos † Eleyson † Ymas † besweere ick ulieden, vermaledyde tovenaersters in de vier hoeken des werelts wesende, wie ghijlieden sijt, ofte van wat conditie, dat ghijlieden niet meer en beschadighet Jacop Brandtsen ende Aechften Hendricks, hetzij aan koeijen, kalveren, ossen, peerden, schapen, verkens, hoenderen, eenden, ofte ten eenighe andere jonge of oude levende creaturen, te water of te lande, hetzij oock aan haver, hooy, gherste, tarwe,

rogge, arten, boonen, gras op 't velt. Noch so besweere ick ulieden, ghy boose geesten, by die macht ende kracht van de secrete woorden ende naemen Gods Tetragrammaton † Adonai † Emanuel † Jhehova † Ihs † Christus † Sabaoth †, dat ghijlieden dese voorgenoemde haer huys, noch huysgesin, noch hare naecomende erven niet meer beschadigt aen melok, roem, botter, kaes, bier, broot, ofte ten eenige andere vruchten, die daer sijn gewassen, ofte die als noch wassen sullen tot eenich gebruik der menschen, maer dat se moeten hebben ende beholden haer oprechte deucht, ende altoos voortaan beholden ende blijven puer suyver, ende ganschelijk perfect ende onbesmet, also die almogthende Godt, die gheschpen ende gemaect heeft. Oock so moeten de voorgenoemde beschermpt ende bewaert wesen van alle blixem, donder en andere onweer door den Heyligen Godt, door den levenden Godt, door een waerachtigen Godt. Ende ten zij, dat ghijlieden, vermaledeyde tovenaerstes, laet haerlieden meer te beschadigen, zoo verbanne ick ulieden in den Afgrondt der Hellen van Godts wegen, ende dat door die macht ende kracht van den genen, die daer sal comen om te oordeelen levenden ende dooden ende den tijde door den vure. Amen.

Christ Dominus Rex venit in pace et Deus homo factus est. Johannes, Anna.

Pax huic domui et omnibus habitantibus in ea. Mateo, Marco, Gloria tibi Domine."

Men kon echter voorbehoedsels nemen tegen de tooverij. "Neemt (dus lezen wij) een der grootste hazelnooten, door de natuur of van een worm doorknaagt, zoo dat men er een open gat in ziet. Neemt vervolgens een naald en haalt alles wat er nog binnen is uit, schudt het stof uit, stopt er een spiegel van een pauwen pluim voor en voorts zoo veel kwikzilver tot dat alles dicht is; maekt eindelijk het gat met oprechten maegden was digt toe, wikkelt den noot in een stukje rood karmosijn en hangt hem om den hals." Ook behoedde het maken van vele kruisen, het sprenkelen van wijwater, het dragen van gezegend St. Jans kruid, en van relekwiën van Heiligen, menschen en beesten tegen tooverij. Het was echter niet hetzelfde door wien men be-tooverd werd; de eene tovenaer of heks was magtiger dan de andere. Zoo was Zytgon, de "swarte constenaer, des Keizers Wincelai" veel magtiger dan de overige tovenaars in Duitschland. "Hij wist de toverkonst seer meesterlyck te drijven. Nu scheen hij een reus, dan een dwerg, dickmael reed hij over weg met zestien hanen voor sijn waghén gespannen. Hij gingh op 't water en deed meer andere soo-

danige saecken. Op sekeren tijdt maeckte hij uyt een bos stroo dertig verakens, en verslondt eenen Bayerschen tovenaer met alles wat hy aen t ligchaem had, doch vermits de schoenen wat vuyl waeren, soo spooch hy deselve weer uyt. Naderhand stelde hy sig om syn gevoeg te doen, over een vat met water en liet dese sware last des maegs door d' agterpoort weer uyt."

Evenmin als het werk van Wier kan dat van Reginald Scot, *On-decking van Toverij*, door de predikanten Vincentius Muizenvoet te Schagen en Isaac Genius te Asch bij Buren, later door den leidschen boekdrukker Thomas Basson uit het engelsch vertaald en bij hem uitgegeven, tot de eigenlijke volksboeken gebragt worden. Het werd echter, even als dat van Daniël Jonckty: *Verhandeling der Tooverziekte. Geschil van de Schoot- en Steekvrye. Geschil over de wapenzalve. Paracelsi vrye konst... uyt verscheyden latijnze boeken Danielis Sennerti vertaald en by een geschikt*, Dordrecht 1638, Amst. 1646, 12°, veel gelezen, en even als de schriften van Wier, Loos en Del Rio, door latere bestrijders en verdedigers der tooverij, en volksschrijvers gebruikt. Het werk van Scot verdient vooral onze aandacht, wijl het de eer genoot door Jakobus I, koning van Engeland, nadat hij het door beulshanden had laten verbranden, bestreden te worden in zijne *Daemonologia*, een werk dat Flögel de woorden in de pen gaf: "Jacobus I staat, voor zoo veel gezond verstand en verlichte kennis betreft, zoo verre beneden Wier en Scot, als hij in rang boven hen verheven was." In dit werkje vindt men ook het antwoord op de vraag: *off de Toveressen, waersesters enz. door haer swerte kunst ofte schandelycke oeffeninghe sulck een bysonder cracht hebben, dat wanneer sy cruselinx aen handen ende voeten 't samen ghebonde, ende in het waeter gheworpen zijnde, de selrige niet ondergaen ende sincken, maer op 't waeter dryven. Dan oft hier onder eenighe natuerlijcke oorsaecke verborgen is*, den 9de Jan. 1694 door de hoogleeraren in de medicijnen en philosophie der Universiteit te Leiden beantwoord. Hoe liberaal dit antwoord ook was, zoo blijkt echter van elders dat die hooggeleerde heeren toch niet geheel

vrij van 't heerschend bijgeloof waren. Professor Heurnius ten minste verzekerde, "dat de nachtmerry niet altijd een enkel natuurlijke kwelling is, maer dat de Satan hier onder werkt", en van den geleerden Martinus Schoockius, professor honorarius aan de hoogeschool te Frankfort aan den Oder, zoon van zijn naamgenoot, den Groninger hoogleeraar, wordt verhaald, "dat hij het gemeen gevoelen van d' openbaringh der spoocken eerst verwierp, doch door een daadlycke ondervindingh onderricht werd dat alle spoockerijen geen ydele sinnen-bedriegery syn," bij gelegenheid dat hij ergens in een herberg "tegen de waerschouwinghe des waerds zijn naghtrust in een spoochkamer had genomen."

In alle geval waren echter toen en later de hoogleeraren te Leiden veel verlichter dan de duitsche prof. te Jena, die ook (1684) geraadpleegd over het spoken eener non te Eberstein, "adviseerden, dat deze schijn-non de duijvel was."

Behalve de geschriften van Perreaud, *Van de duvelen en tovenaers*, Amst. 1665, 12°. en de *Leeringen der duyvelen verwoest door Pel*, Leyden 1703, 4°. behoorde in het laatst der 17de en 't begin der 18de eeuw tot de volksboeken 't *Afgerukt mom-aanzicht der tooverye: daar in het bedroggh der gewaande tooverye naakt ontdekt en met gezonde redenen en exempelēn dezer eeuwe aangewezen wort door Abraham Palingh. Met taloose koperen platen*. Amst. 1694, 1725.

"Laet u niet bedrieghen," schreef deze verlichte Haarlemmer arts, "van de ghene welcke maer schijn van heyligheydt ende gheleerdheydt toonende (zonder vreesse Godts en ware kennisse by hun te hebben) de ghemeyne man omleyden, ook niet van sulcke, die nu van tijds-wegen, wel beter behoorende te weten, haer ghefronst voorhoofd en gryse hayren niet en schamen tot ergernisse van de lichtgeloovende jeught te misbruycen, welke jeught het niet en past, dat sy dees ouden sonden segghen, dat sy liegen, bij reden, dat sy naer het ghewisse spreekwoort, met het eene been als naer het graf gaen, vertellende dinghen die selfs gheen schijn van waerheydt en hebben, soodanigh my selve heugt, van aansienlijke oude mannen en vrou-

wen in mijn jonckheydt ghehoort te hebben, als hoe dat deselve katten hadden hooren ende sien spreecken, stemmen hadden hooren roepen sonder lichaem, haer snoeren hadden sien melcken, aen de schouwmantel vast ghemaect, waer door de koeyen in 't veldt gaende, van haer melck berooft wierden, selfs tot bloedens toe, ende diergelycke. Alle weleke dinghen de Hoogh-duytsche leughenaers de Tooveressen toeschrijven, noch dit daer by doende, dat sy met haer gheselschap in de wyn-kelders door kleyne gaetkens sluypende, haer daer vol suypen. Ende dat meer is, selfs uyt ander landen, een man met den rooden muts (denoterende den duyvel) wel koenelyck van Keulen komen doen wyn halen, etc." Uit dit voortreffelyk, in den vorm van zamenspraken geschreven volksboek, hetwelk vooral door Scheltema voor zijn geschiedenis der heksenprocessen gebruikt is, blijkt hoe onze vaderen toen nog aan tooverij geloofden, en dat niet alleen "de betooverde onder het beklag was der geheele gemeente, waartoe hij of zij behoorde, maar door predikanten bezocht werd, die ook voor hen in de openbare godsdienst oefeningen baden." Het wordt ingeleid door twee uitstekende gedichten van onzen Jeremias de Decker, waarvan het eene dus luidt:

Op 't duivelsch verbond.

*"Indien mense allemael wou branden doen en blaken,
Die met den quaden geest verbond en vriendschap maken,
Men schoot aen hout te kort, men blaecte sich haest moe.
Wy maken allemael met desen gast verbonden,
Soo dickmael als wy ons gaen wentelen in sonden:
Die sondigt, sweert God af, en valt den duyvel toe."*

Op de breede lijst der boeken over de magie lezen wij ook den naam van Ludovicus Lavaterus, wiens boekske *van de Spooken, Nagtgeesten en andere diergelycke verschijnselen*, eerst door Sybrand Vomelius, predikant te Pietersbierum, vervolgens op nieuw door een ongenoemde uit het latijn vertolkt, herhaalde malen en laatstelyk te

Gorkum, 1685, met een titelplaat van Romein de Hooghe, een heksenkeuken verbeeldende, en andere voorstellingen versierd, is herdrukt. Het viel zeer in den smaak van 't volk, dat evenzeer in spoken als in heksen geloofde en er uit kon leeren, "dat zij, die in quatertempereen zijn geboren meer spoken zien als die op andere tijden het levenslicht aanschouwen." Onbekend bleef mij de *Spiegel Hystoriael van vreemde gedenekweerdigheden en nachtavonturen*, in 1542 en 1592 uitgegeven en, volgens Scheltema, vol grollen. Hierin is niet minder rijk I. de Nynould's werkje *over de wolfswordingen, verscheping en vervoering der toovenaers* (Haarlem 1645). Vooraan leest men een vers van den overzetter, getiteld: *Spoochbedrogk*, waarvan het slot dus luidt:

"Hoe Godes waerheid klaarder scheynt,
 Hoe tooverlogen meer verdwijnt.
 Als niemant tooverij gelooft,
 Zoo blijft de tooverij gedooft,
 Maar hij niet onbetoeverd leeft,
 De tooverij geloove geeft."

Voor al toonde zich J. van Heemskerk, wiens *Batavische Arcadia*, zoo vaak herdrukt, wel onder de volkschriften van dien tijd mag gerekend worden, een dapper bestrijder der tooverij, zoodat zijn naam ook als zoodanig nevens die van Wier, Spee en Bekker mag genoemd worden. Het was ook hem dank te weten, dat men hier te lande, in de 17^e eeuw, veel minder dan in Duitschland, van "Spoocken, Alven en Kollen, van Kolryers, Toovenaers en Tooveressen, Bytebauwen en diergelycke benzelpaetjes en viesevaserijen" hoorde, daar te vooren "niet alleen huysen en gehuchten, maer geheele steeden, t vuyle verwijt van die schandelycke klanck naeging, en den jaerlykschen houw van 't hout van 't Hollandt naeuw genoeg soude geweest zijn, om alle diegene, die daer over beticht ende besproocken waeren, in d'asschen te leggen."

Gelijk Cervantes, in zijn *Don Quixote*, den scherpen geesel der

satyre over de doolende ridderschap van zijn tijd zwaaide, zoo deed zulks de abt Bourdalou over het bijgeloof van den zijnen, in zijne *Histoire des imaginations extravagantes de Monsieur Oufle*, en gelijk Don Quixote door het lezen van ridderromans waanzinnig werd en zich verbeeldde een doolend ridder, zoo waande Oufle, door het bestuderen van werken over de magie verbijsterd, een weerwolf te zijn. Dit werkje, ook in het nederduitsch overgezet (*Monsieur Oufle of de avontuerlycke Weerwolf*), is niet alleen zeer populair, maar hoogst belangrijk en geput uit de reeks van magische werken, die de bibliotheek van Oufle bevatte, en gelijk die van Don Quixote door den pastoor vermeld worden. Vooral verdient het laatste hoofdstuk, waarin eene beschrijving van den heksensabbat of het duivelsavondmaal voorkomt, de aandacht, daar het bij alle beschrijvingen van dit feest tot in deze dagen tot gids heeft gestrekt. Dit feest werd op verschillende tijden, doch altijd 's nachts tusschen woensdag op donderdag, en vrijdag op zaterdag, vooral echter in St. Walpurgisnacht gevierd. De plaats der bijeenkomst was bij een kruisweg, op een afgelegen en woeste heide, bij een meer of moeras (want men moest er hagel maken en donder en bliksem fabriceren), in Duitschland op den Bloksberg (de Brocken in het hoogste gedeelte van het Hartzgebergte). Na zich met een zekere hun door den duivel gegeven zelf, onder het uitspreken der woorden *Emen Hetan! Emen Hetan!* gesmeerd te hebben, reden de heksen op een bezemstok door de lucht naar de plaats der bijeenkomst, soms in een prachtig fantastisch gemeubeld salon herschappen.

Hier zat Satan op zijnen helschen troon in een gedrochtelijke gestalte b. v. van een bok met drie hoornen op den kop, van welke de middelste licht over de vergadering verspreidde, en een menschen aangezigt; soms in die van een haas, ook van een geit, of van een man met bokspooten in een zwarten of rooden mantel en een hoed met een hanenveer, ook wel in de gestalte van een boomstronk met een duister menschelijk gelaat.

Na hem de gewone hulde gebragt te hebben, hernieuwde men de

reeds vroeger afgelegde geloften, onder de afgrijselijkste vervloekingen van God en het doopsel, waarbij de een den ander in godslasterlijke woor-

den trachtte te overtreffen, ten einde Satan het aangenaamste te zijn. Zij, die voor het eerst de bijeenkomst bijwoonden, werden onder het gebrul van

*“Alegremonos, Alegremos
Que gente nae va tenemos”*

ontvangen, en zij, die in de vorige vergadering den Satan beloofd hadden gestolene kinderen, of zoo zij ze niet hadden kunnen stelen, hunne eigene kinderen mede te brengen, stelden ze hem voor. Die hij afkeurde, werden terstond gedood om gestoofd en gegeten te worden; die hij aannam, ontvingen van den kleinen duivel, meester Jan Mullin, zijn luitenant (het wemelde in de zaal van allerlei duivels in gedrochtelijke gestalten, de luthersche met, de gereformeerde zonder staart) twee peeten, liet hij God, de H. Maagd en de Heiligen afzweeren, en ontvingen van Leonard, een demon van den eersten rang, grootmeester der sabbatten, kapitein der duivelen, die soms, in plaats

van Lucifer zelve, den sabbat presideerde, een teeken in het linker oog met zijn hoorn. Dit teeken behielden zij gedurende hun novitiaat, waarna zij een ander teeken, b. v. een kleinen haas of den poot van een padde of zwarte kat voorstellende, en een brevet van toovenaar ontvingen. Voor dien tijd werden zij niet tot den feestdich toegelaten, maar moesten met een witte roede de padden aan de oevers van het meer, waaraan de sabbat gehouden werd, weiden. Na de voorstelling der kinderen ging men aan den arbeid, die voornamelijk bestond uit het bereiden van tooverzalf uit het vleesch van ongedoopte kinderen, het smeden van storm en wind, waarna het eigenlijke feest begon. Eenige heksen getuigden dat men heerlijke spijzen, brood op gouden borden en kostbare wijnen nuttigde, doch volgens anderen dischte men padden, vleesch van gehangenen en van kleine niet gedoopte kinderen op. Onder den maaltijd zong men godslasterlijke en ontuchtige liederen, en wanneer deze geeindigd was, ving men aan met een rondedans, en . . . doch ligten wij den sluier niet verder op om de gruwelen te aanschouwen, die tot het aanbreken van den morgenstond gepleegd werden. Liever verwijzen wij den lezer naar het werk van Bourdalon zelve en dat van Tartarotti over de *Nachtfeesten der Heksen*.

Naar mate de 17de eeuw ten einde liep, namen ook de geschriften over de tooverij af, en in de volgende mogen er nog enkele vertalingen van latijnsche, duitsche en fransche werken over dit onderwerp verschenen zijn, mij kwam geen oorspronkelijk werk er over meer onder de oogen; doch dat toen het geloof er aan nog onder het volk heerschte, blijkt uit de pogingen door verdienstelijke mannen, en vooral door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, in deze eeuw aangewend om het uit te roeijen.

Behalve de volksboeken, waarin in het algemeen over de tooverij en heksery gehandeld wordt, zijn er nog enkele, die aan bijzondere gebeurtenissen waarin de duivel een rol vervulde, of wel aan "geestelijke

overdenkingen van de macht en onmacht des boozen vijants' gewijd zijn. Tot de laatsten behoort *Den brullenden Leeuw overwonnen, ofte veldslag tusschen eenen Christen ende den duyvel*, I Pet. 5 vers 8. Het is op rijm, en in den vorm van een zamenspraak tusschen den duivel en een christen, in 1611 voor Pieter Pietersz. te Amsterdam in 4° gedrukt. De Duivel vangt het gesprek aan:

“Ghy Gods-verra'er, (zegt hij) ghy dorr' onnutte rancke,
 Vervloecht sondaer, versmaedt end vuyl van slancke,
 Comt, maeckt u reed, in d' Hell' is u woonsteed',
 Sonder ghenaed, u ziele moet nu meed'.”

Hierop antwoordt de Christen:

“Ik was te vooren, o Duyvel! u knecht;
 Maer Adams schaed' heeft Christus opgherecht,
 Hy heeft my door zijn bloet we'er vry ghestelt,
 Dies ben verlost uyt u dienstbaer ghewelt.”

De Duyvel hervat:

“Ellendigh mensch! roemt soo niet op dat bloet,
 U sonden zyn te swaer, gheen goet t'u doet,
 Wanhoopt end' sterft, in den Poel is u deel,
 En maeckt daerom van dat bloedt niet soo veel. —
 O Satan! (is het antwoord) ghy kond my niet doen wanhopen,
 Ick wil gestadich tot Gods Sone lopen,
 Die dat Lam is, 't welck voor my is ghestorven,
 End heeft my 't leven end vryheyt verworven. —
 Verworpen mensch! (zegt nu de Duivel) God heeft u doch verlaten,
 U hoop is ydel, niet en can u baten. —”

Nu volgt een theologisch-dogmatisch gesprek, waarna de Duivel zich overwonnen verklaart.

“O Christen mensch! (zegt hij) nu moet ick immers segghen,
 Dat ick u vroomheyt niet can weerleggen,

Noyt en weerstont my aldus eenich man,
Ick moet belyden dat icke niet meer can!"

Aan gedichten en tooneelspelen van denzelfden inhoud ontbreekt het in onze letterkunde niet. De rederijkers vooral bragten in de 15^e en 16^e eeuw gaarne den duivel en de hel op het tooneel, doch altijd werd de mensch, dien hij trachtte te verleiden, uit zijne klauwen gered. Diergelijke voorstellingen (b. v. *Homulus*, *Tysken van den Schilde*, *de Boom der Schrifstueren*) behooren tot de beste drama's van dien tijd. Een jaar na de uitgaaf van *den brullenden leeuw*, verscheen te Haarlem bij Jan Gilliszoon, *Een warachtige tydinge van eenen Duyvel, die welke binnen*

de stadt Haerlem gheregneert heeft, hebbende eenen langhen steert met hoorns op zijn hooft, uitwysende deze figure ende hoe hy ghevangen werd; even als het vorige pamflet, in 4°.

“DAT de laatste tijt, goede vrienden voor handen is (dus luidt het verhaal) can yeder borgherlyck herte in hem selven wel overpeynsen ende naer dencken, overmidts dat de slanghe, het seer verderffelijcke serpent, behaghen hebbende om de menschen tot allen quaet op te stoken, daghelijcks meer en meer neersticheyt doet om den onnooselen te verleyden, ende met verbloemde dingen hun wijs te maecken, het ghene teghen Godes woordt, leer ende wetten is strijdende; want een yeder kennelijcken sy, dat hij hem onlangs heeft laten sien ende hooren binnen de vermaerde stadt Haerlem in Hollandt, alwaer hij eenighe daghen vervaerlijcken gheregneert heeft, also men yeder sal laten hooren. Het is gheschiet dat eenighe luyden sijn comen ghegaen ter plaetsen daer nu heden veel nieuwe huysen ghebouwt of ghetimmert waren, ghelijck oft het in de Ramen was, daer men nu heden daechs veel huysen timmert, soo ist ghebuert, dat dese luyden sijn verschrickt gheworden, overmidts dat se saghen de ghelijckenissen van den Satan, dewelcke groot gherucht maeckte met verschrickinghe voor allen menschen, maeckende, op diverse tijden, de luyden bangh ende verschrickt, soo dat yeder dese plaetse schoude. Dit en heeft niet éenen dagh gheduert, maer verscheyden daghen, regneerende gantsche nachten met tieren, rasen, ende kettinghen te sleppen, dat menschen hayr te berghen stontd, die sulcks hoorden, hebbende hoornen op zijn hoofd, ende eenen langhen steert (Godt seght ons allen), het welck vreesselijck was om te aenschouwen, ende dat principelijck voor groot gaende ofte swanghere vrouwen.

Dit bracht eenen grooten schrickende vervaertheydt, alsoo wel reden gaff. Doch den Almachtighen Schepper van Hemel ende Aerde, conde sulcks niet langher ghedooghen, maer heeft door sijnen Goddelijcken wille der menschen harten cloeckmoedicheydt ghegheven om sulcken boosen vyant te wederstaen, ende mijn E. Heeren van den gerechte der Stadt Haerlem sulcx hoorende, hebben haren officier met sijne dienaren last ghegheven om al sulcken Duyvel te vanghen, dewelcke op Godt betrouwende met cloeckmoedicheydt hem hebben aenghegrepen, ende wel vastghebonden, ende alsoo gevanghen voor de gantsche wet ghebracht, dies men daer terstont ghewaar werde dattet een goddeloos sterftelijck mensch was. De E. Heeren van de Stadt dese sake insiende, ende begheerende den oorspronck daer af te weten, hebben hem wel scherp ende strengelijck ondervraecht, waerom hij alsulcken feydt heeft durven bestaen, t'welck hij al te samen sonder pijnighen beleden heeft, ende seyde: Gratie mijn Heeren ende gheen recht. De oirsaeck is, seyde hij, gheschiet om oirsaecke als ick u segghen sal. Mijne Heeren zij kennelijcken dat ick een timmerman ben, een borgher gheboren, hoewel mijn vader int overlant is, ende hadde grootte sinlijckheyt om te coopen een van dese huysen, voor dewelcke ick dat Duyvelachtigh feyt begost hebben. Ende andere goede luyden wilden my dat onder coopen, 't welck sij mij nu alreede ondercocht hebben, soo hebbe ick, door het ingheven des Sathans, die een ophouder ende aendrijver van alle boosheydt is, mijselven verstout ende dit goddeloose werck aenghevanghen, om de luyden alsoo in eene banghincheydt te brenghen, ende vervaert te maecken, die dat selve huys

ghecocht hebben, en dit goddeloose werck aenghevanghen, om de luyden alsoo van den coop mochte scheyden. “Na dese beljdenis deden de E. Heeren desen duyvel wel, strenghe-lijke ghevanghen legghen tot een spiegel ende exempel van allen overgheven boose ende goddeloose boeven, die niet en dencken aen Godes rechtveerdigh oordeel en maecken hen selven vyant der helle, ghelyck de oude slange, het verderffelijcke serpent; ja den duyvel van den afgrondt.”

Uit een daarbij gevoegd gedicht blijkt dat hij in het Tucht-huis werd opgesloten.

Omstreeks denzelfden tijd (1612, 4°) verscheen er te Amsterdam bij Marten Gerbrantz eene *Historie van de wonderlijcke mirakelen, die in menichte gebeurt zijn, ende noch dagelijcx ghebeuren, binnen de vermaerde coopstadt Amstelredam: In een plaets ghenaeemt het Tucht huys, ghelegghen op de Heylighe-Wegh. Hier achter is noch by ghevoeght een wonderlijck mirakel van St. Justitia.* Het laatste zoogenoemde mirakel geschiedde aan Anna Arents van Leeuwarden, “die door den Duyvel was bezeten, welke haar drie volle jaren kwelde.”

“*Het soude (lezen wij) schrickelick ende verdrietigh vallen al haren handel te verhalen, de woorden, die sij sprack, het ghebaer dat sij maeckte en zijn niet om te beschrijven. Zij hadde sonderlinghe lust (soo het scheen) om van Godt te hooren spreken, versocht de kerckelicke gebeden, waar door grooten toeloop van godvruchtige lieden is geschiet, die haer niet alleen van Godt, maer oock van goudt spraken; want elc vulde haer de handen, elck bracht haer wat lieffelijks, elck waecte haer, elck trooste haer, elck hielp haer, elc was tot haren dienst, waer in sij groote bate vondt. Maer als de siecte op het hoochste was, heeft de heylighe Justitia haren Sweerd-dragende Medicijn tot haer ghesonden. Soo haest als hij quam, begost de Duyvel te bulderen ende te rasen: het en was noyt soo erg. Hij sach haer aen. “Desen Duyvel (zeyde hij) is wel te verdrijven.” Hij nam eenen costelijcken steen, die men carbonckel noemt, ende leyde die haer in de handt. Sij hield hem al een wijle; maer eyndelinghe smeed sij hem af, ende toonde wel dat het haer wee dede, dat sij bij haer sinnen ende bij haer ghevoelen was. Doen hadde hij ghenoech, de sieckte was ontdeckt. Hij bracht haer in den tempel van de heylighe Justitia, de welke haer siende tot haer seyde: “O ghij kindt des duyvels, dien Duyvel sal ick wel verdrijven.” Daer wierdt eene groote stellagie ghemaect, daer wert sij aen eenen paely ghebonden ende ghestreken met olie van Berckenhoudt, die so scherp bij haren rugghe was, dat het roode sweet daer uyt liep. Ghij en soudt niet ghelooven wat ghebzer dat de Duyvel maeckte. Maer de derde venster heeft het al verlicht, want*

als men een Caulterium Potentaate, al gloeiende op haren rugghe heeft gheprest, so sach men ('t is wonder) drie engelen op haer rugghe staen, waer voor de Duyvel soo was vervaert, dat hij met groot ghebaer is vervloghen. Dit gheschiede den 14 Meije 1609, in het aensien van veel duysent menschen. Zij wert voor vijftich jare uyt de jurisdictie van de Aemstelsche justitia versonden, om hare sonden te beweenen ende met schande ende smerte te leeren dat men met Gode noch met sijne plaghen niet en moet spotten. Van dese wonderbaerlicke ghenesinghe heeft eenen aldus in dicht ghespeelt :

*“Een vrouwen scheen te zijn beseten,
 O God wat maackte zij ghebaer,
 Een yeder bracht haer lekker eten ;
 Elck, die haer sagh, vertrooste haer ;
 Maer eynd'lick heeft het God verdrotten,
 Justitia die sloegh haer an,
 Hier af de Duyvel is verschoten,
 Want dat Cruys hij niet draghen kan.
 Hij moeste (spijt sijn backhuys) schampen,
 En riep uyt met een groot ghedruys :
 Als men aldus met mij wil kampen,
 Soo moet ick vlieden voor het cruys.”*

De overige bladzijden van dit boekje zijn gevuld met de geschiedenissen van allerlei spitsboeven, die in 1604 en 1609 in het rasphuis werden opgesloten, of wel, die een pelgrimreise naar St. Rasmus van S. Prionoponus deden, om door deze Heiligen genezen te worden. Tot een proeve deelen wij de pelgrimage van Dierick Noorman mede.

“Dierick Noorman, oudt zijnde omtrent 20 jaren, gheboren in Noorwegen, was seer deerlicke gescheurt ende gebroken aen beyde zijden, dat hem zijn darmen bijkans aen zijn knieen waren hangende, so dat hij lange tijt met eenen dubbelen bandt aen sijn hals heeft moeten gaen, van huys tot huys om een penningsken tot genesinge ende cuverange van zijne gescheurtheit, wuerover de burghers deernisse met hem ghekregeu hebbende, ende daer die verstondeu datter daghelijcx int Tuchthuys vele ghecuereert ende ghenesen werden, hebben goedt gedacht dat sij hem int Tuchthuys helpen soudeu, ende daer inne gecomen sijnde, heeft hij gheseydt dat sijn ghebreck soo groot was, dat het aldra niet en konde ghenesen werden, ende was derhalven onwilligh ende weygheringh zijne offerhande te doen, waaromme men den Chirurgijn desselvs huys heeft ontboden, om den gescheurden te visiteren, die hem seer qualick wist te houden, ende niet en wilde gedogen dat

men hem aenroeren soude. Dan niet teghenstaende heeft de voorzegde Chirurgijn hem aengetast ende gevisiteert, die van hem gheoordeelt heeft, dat bij aldien hij zijne offerhande met goede devotie aan St. Rasmus (door den goeden middelaer ende patroon S. Ponus) wilde doen, licht ende haest soude ghesesen werden, 't welck daernaes alsoo gebeurt is; want soo haest hij zijne offerhande met goeden devotie ghedaen hadde, is terstont (door middel van S. Ponus) gheholpen ende ghesesen, sonder eenigh letsel van gescheurtheit te behouden. Waer naer hij noch omtrent een maendt int Tuchthuys gebleven is, tot vereeringhe desselven, door dien hij sonder eenighe Medicamenten ofte snijden (alleenlijk met dag-olie smeer op sijn rugge: welke olie in Oostlandt beter als hier te lande bekend is) ghesmeert is geworden, ende nae de voorsz. maendt, alvooren het Tuchthuys met 600 ponden, ganghbaer in koopmanschappen binnen Amsterdam, vereert hebbende, is den ghesenen patient weder zijns weeghs ghegaen, ende heeft de Regenten seer bedanckt, die hem vraechden oft hij sijnen Bandt weder met hem begeerde te nemen? waer op hij gheantwoort heeft dat hij den Bandt niet meer en van doen hadde, want hij gheheel ende volcomenlijk ghesesen was, ende heeft denselven Bandt int Tuchthuys (tot dees noyt ghetoonde mirakels bevestinghe) ghelaeten."

Het ontbreekt onzer letterkunde geenszins aan vlugschriften, waarin de *sonderbare werckingen des Satans*, of liever het bedrog van hen, die zich voor bezetenen uitgaven en voor zich in de kerken lieten bidden, werd ten toongesteld (meest alle zijn, na in plano of quarto uitgegeven te zijn,

in de werken van Palingh, De Vries, Viverius en diergelijke schriften opgenomen); noch aan leerredenen, waarin opzettelijk *over den aert, de nature en het getal der duivelen*, (een onderwerp ook door Rederijkers bezongen, doch door de kerk verboden), als ook over den *duivel* als *vader* en *pleegvader der zonden, dwalingen en ketterien*; (want ook deze waren werkingen *des duivels*) werd gehandeld, terwijl schier in elke predikatie tegen den een of anderen duivel, b. v. "dien der hoovaardige, wellust, suiperij, gulzigheid, gierigheid, overdadigheid" werd gewaarschuwd. Zulks deed o. a. de bekende Simon de Vries, wien "het smertte, dat de dienstmaagden" van zijnen tijd zich dienstbaar maakten aan den duivel tot haar eeuwig en tijdelijk kwalijk, 't geen haar den vloek op den hals haalde." Hij had "vaderlijke ingewanden 't haerwaerts en wilde een poging aanwenden ze van dat Babel, dezen haar ziel en ligchaam verdervenden kanker, te genezen", en gaf eene overzetting der *Seven geesten, vervoerende de hedendaegsche Dienstknechten en Dienst-maeghden, voorgesteldt van J. B. Schuppius* (Amsterdam, bij Timotheus te Hoorn), *boekverkooper in de Nes 1682, 12°*, in het licht, waarop hij weldra, bij denzelfden drukker, in hetzelfde formaat, een oorspronkelijk werkje liet volgen: *Seven duyvelen, regeerende en vervoerende de hedendaeghsche dienst-maegden, ten afschrick voorgesteldt onder seven opschriften, als de Hovaerdige Duyvel. De Diefagtige Duyvel, De Hoeren Duyvel. De Snap- en Agterklap Duyvel. De Booskoppige Duyvel. De Saye en Leckere Duyvel. De Geveynsde Duyvel; En ondermenght met Aenmerckelycke geschiedenissen.*

Hij had dit boekske met opzet "op een voor de dienstmaagden verstaenlijke schrijfwijs" opgesteld, "op dat het de goede dienen mogt om zich tegen Satans verleiding te wapenen, het de kwade mogt verbidden zich te verbeteren." Het werkje is een der besten, die wij van de pen van de Vries bezitten. Voor elk hoofdstuk staat een geestige gravure, een duivel, welke eene dienstmaagd tot de in dat hoofdstuk beschreven zonde verleidt, voorstellende. Uit den inhoud blijkt, dat de toenmalige dienstmaagden (dat trouwens door een reeks van kluchtspelen, waarin hare

gebreken worden tentoongesteld, bevestigd wordt) niet beter dan de tegenwoordige waren. Na in 't eerste hoofdstuk "over de verfoeyelijke en gruwelijke hovaerdij en kleederpracht der rijke en groote lieden" gesproken te hebben, vervolgt hij dus:

“Hier komt er een dienstmaeghd uyt 't weeshuys, daer een uyt 't kinderhuys, gintsch een uyt 't huys haerer ouders, welcke van der Armen aelmoessen leven of veellight gaen bedelen.

Nauwlijcks hebbense een jaer gediend of haeren loon gaat terstond aen kleederen en hultsellen, niet aen noodige, maer aen onnoodige, gemaect op de mode; aen kanten, aen stricken, aen linten, aen monstrieuse wrongen en diergelijcke snoode ijdelheden. Uytwendigh moet men proncken; maer onder d' al modische kleederen draegd men een hemd vol scheuren en koussen, die nauwlijcks aen een hangen, behalven onder aen de voeten,

soo verr' deselve onder de rocken uit steecken; alwaer se van fijn gaern aengebreyd, en met d' afsteekendste verwe geverwd zijn.

Als men nu een jaer of twee langer gediend, en meer geld verdiend heeft, soo wast de hoovaerdij aen met d' inkomsten des levens. Alles moet aen kleederen ghehanghen worden, en noch wel wat meer. Dus komt het dat een soodaenige, die bij haer ouders gegeeten heeft van 't geen deselve uyt de gemeene aelmoessen wierd toegheseycht, nu daer aen koomd treden als een juffer ghestrickt, geguickt, en opghepronckt als een kermispop, 't hoofd toegesteld als een monster of als een gras-duyvel — waertoe is 't nu met ons gekoomen? Onse dienstmaeghden praelen daer heenen als groote juffers. 'Tis somtijds juyst niet in de waerde der stoffen, 't is immers in de vervloecte, lichtvaerdige, dertele fatsoenen. Sal de meester of vrouw haer om eenige boodschap te verrichten uytzenden, eerst moetense sich fiertjens op-schicken, haer allemodische gewaeden netjens aendoen, een uyr tijds voor 't spiegel staen, om 't monster-hulssel nae 't fatsoen te stellen, 't hayr te verdeelen, en voor de kop te leggen, als of men aen yder sijde een kussentje sagh. Al had de Heer noch soo grooten haest, hij moet waghten tot dat juffer gereed is, die dan als een Venusdiertje daer heenen treedt. Ick gae noch voorbij, dat de schendlijckheyd deeser deernen tot die onbeschaemdheyd is uytgebarsten, dat veele der haere oock gekruyftde locken draegen, valsch hayr voor 't lichtvaerdig voorhoofd plaetsen, 't aengezicht daegelijks met seeckere olijkens wasschen, om een witte huyd aen 't ontdeckte te geven, daer doch 't beddeckte bijnae als met saffraen geverwd schijnd; jae oock wel 't eenenmael blancketsel gebruycken enz. Dickmael sal men oock sien, dat dese deernen, die op straet (wanneer se moeten uytgaen, of haere uytganghs tijden hebben, 't zij nae de kerck of anderweegen) allerhoovaerdighst praelen, binnens huys d' alderneerste slonsen en morssighste dreckswijnen zijn. Wij kennen er niet weynige, die binnens deurs (onaengesien wat meester en vrouw mogen seggen) soodaenigh daer uytzien, dat men sou vreesen, op een stap weghs na omtrent haer te koomen; maer daer tegens bij de wegh sich vertoonen als juffers; soe als ofse jaerlijcks een inkomst van duysend guldens hadden. Als dan dese aen den man sijn geraeckt, meerendeel soo weynigh hebbende als sij zelfs, behalven dat hij een Handswercksman of Daghlooner is, en sij op sijne kleine winst moeten huyshouden; waer bij dan noch koomd, dat het werck dickmael stil staet of den broodwinder sieck werd, soo sietse, dat 't proncken niet langer sal voort willen. Daer valt dan de moed ter neer, en men laet alles in huys verstincken, verrotten en vermorsen, selfs oock bijnae haer eygen lichaem. 'T is als een gemeene eygenschap in geringe lieden, dat de geene, welke onmatigh op straet proncken, bij haer selven en binnens huys d' ongalijckste morsvoden zijn. Men vind dit schandelijck gebreck oock wel in de wat meer burgerlijcke, op welker ick eens dit volgende vers uytede:

“Margriet koomd op de straet gelijk een juffer treden,

En heeft een gansche kraem van fraeyheid om haer leeden,

*“Maer die haer siet in huys, siet een ongalijck vel,
Vind soo aen lijff als werck een vuyle morssebel,
Maer Griet, dit uw bedrijf is tegens alle reden;
Derhalven weest (dit is voor u een goede reedt),
Meer sinlijck in uw huys, min praghtigh op de street.”*

De Vries noemt de “hovaerdij in kleederdragt, dwaese kleederprael, bespottelijk in het oog van hen, die haere gelegentheyten en kleyn vermogen kennen, verachtelijk in dat van verstandigen, om de dwaesheyden haerer ydelheyden, besught van de vrouwen, welke haer aldus op den wagen der hovaerdij spoorloos naer de Hel sien rennen. Doch de Heer zal weghneemen 't cieraed der koussebanden of 't cieraed der kostelijcke schoenen, de netkens, reuckdooskens vervuld met muscus; Hij heeft er een walging van, ook van hare verbodsdaghen, den drek harer bededaghen zal hij ze in 't aangezigt werpen.”

“Uit de hovaerdij, de eerste en grootste sonden, door Satan ingeblassen, sproten alle de overige. Die haar aankleefde was een Satanskind, een helleveegh, een stookebrand des duivels.”

Te gelijkertijd met dit boekje verscheen bij denzelfden uitgever een ander, met denzelfden titel en dezelfde opschriften boven de hoofdstukken, doch van verschillenden inhoud. ¹

Wie de schrijver is blijkt niet: alleen meldt hij vóór het 2^e deeltje (in 1695 of 1696 werd het boekje in twee deelen herdrukt), “dat het werk van de Vries hem in twijfel had doen staan het zijne uit te geven, doch daartoe door anderen geperst te zijn, dat hij anders de Vries zijne vinding gaarne zou hebben laten houden; maar niettemin niet geloofte, dat hij hem beschuldigen zal van hem iets onvreemd te hebben, daar hij alleenlijk dezelfde opschriften heeft gebruikt, doch het overige van eigen vinding is.”

¹ *Zeven duivelen regerende en vervoerende de hedendaegsche Dienst-maegden, benevens een kluchtige saemenspraak tusschen een lakey en twee dienstmaagden over verscheidens zaeken; door een liefhebber der Dienst-meegden. Anno 1682 12°.*

Hier tegen verscheen een boekje, groot 160 bladzijden in 32°, getiteld: *De Seven engelen der dienstmaagden, zijnde een rare en beknopte wederlegginge, tegen een nu onlangs uitgegeve boekje, genaamd de 7 Duivelen der Dienstmaagden, gedrukt tot Leyden. Bij de Weduwe van Damme, 1697.* Tegenover de zeven duivelen stelt de schrijver den *kuischen, nederigen, getrouwen, zwijgenden, verdragenden, goedertieren, naarstigen, spaarzamen* en den *openhartigen Engel*.

Zoo als men in de overige Provinciën over verschijningen des duivels, en (vooral in Gelderland) over die van Witte-wijven, die zich bij poelen en moerassen ophielden, sprak, zoo verhaalde men elkan- der in het zniden van verschijningen van Maria en van Engelen. Een der laatste verscheen met een vlamvend zwaard in de regter- en een doodshoofd in de linkerhand, in 1612, aan een vroom schaapherder te Baerle bij Breda, en sprak hem dus toe:

“Ghij sult gaen naer mannen ende vrouwen dat sij sullen beter penitentie doen, beter als sij dus langhe gedaen hebben; want Godt en wilt het niet langher verdragen, oft hij sal zijn straffe over het gantsche landt senden. Daeromme vercondicht de mensche aldus dat sij Godt ghebocht onderhouden, ende, soo veel als sij dit niet en doen, soo sullen sij varen (gelijk) die van Sodom ende Gommorea dede. Dat bloedich sweert dat ick hier in mijn hant hebbe, dat bedut eene ghrootten oorloch ende ghroote bloetstortinghe, die daer in corten tijt geschieden sal. Dan sullen die menschen roepen: helpt ons Heere! Heere! helpt ons! maer dan sal het zijn veel te laet, en dat dootshoof, dat ick hier in mijne slincken handt hebbe, dat bedut eene groote sterfte, die hier comen sal in het aertsche dal, dat den mensche niet weten en sullen, waer dat sij de dooden laeten sullen, ende dat koren sal op het veldt staen versterven, soo verre als sij haer niet en beteren.”

Zoo sprak de Engel en gaf den herder last, deze boodschap den menschen te verkondigen. Terstond werd dit verhaal opgeteekend en met de beeldtenis van den Engel en den Herder, te Dordrecht bij Pieter Verhaghen, gedrukt met den titel: *Een Waerachtige Beschrijvinghe van een wonderlijck gezicht ende openbaringhe, dat ghesien is in een dorp genaemt Baele, bij Breda, alwaer een Engel des Heeren ghekomen is bij een Schaepherder ende heeft dese navolgende woorden gesproken, ende tot boet ende bekentenisse voor alle menschen, ende ghescheijt Anno 1612. Achteraen was*

ghevoecht de schade des grooten storms in Zee, waarvan de aanvang dus luid:

*“Als men een duysent seshondert jair,
Ende daertoe twaelf heeft ghescreven,
Was menich mensch in groot beswaer,
Zo datter veel quam om het leven.
Een groote wint was daer verheven,
Teel quamen sneeven, dit versint,
Toorens en huysen sach men daer beren,
Het maekten soo menich vaerloos kint.”*

Zulke verschijningen van duivelen en engelen oordeelde Isaac Burchoorn, boekverkooper en dichter, slechts imaginatie te zijn, 't geen hij door verscheidene voorbeelden bevestigde in zijn volksboekske, getiteld: *Een staeltjen van d'andere werelt, aen-wijsende de gevonde schuyl-plaets der vervoerde geesten: waerin de verscheydenheit des vruchten van d'in-beeldingh verhoont wert. Wt vele (soo oude, als nieuwe) bedenckelijcke voor-beeldsels te samen vergadert. In 's Gravenhage 1640.* “De sterke Imaginatie kan (volgens hem) met suleken kracht de speiren, ende generalijk alle dingen beroeren, dat se de figuyren van de geïmagineerde dingen in haer prent, ende dan stelt sy die te werek in hun bloet.” Zulks bleek ook uit een door hem overgezet en bij hem in 1637 gedrukt pamflet, getiteld *Sendt-brief van Doctor Delord, Professor in de vermaerde Univesiteyt van Montpellier aen mijn Heere, mijn Heere de Montrabbe, eerste president in 't Parlament van Tholouse, waer in ondersocht werden de Certificatien, Attestatien, Afrmatien van Doctoren, Vroedvrouwen, Joffrouen, ende het Vonnis van 't Parlament van Grenoble over een kindt geboren nae vierjarigh af-wesen van sijn gepretendeerde Vader.*

Wij mogen dit hoofdstuk niet eindigen zonder met een enkel woord melding gemaakt te hebben van de in het laatst der 17de en den aanvang der 18de eeuw zeer populaire werken van Salomon van Rustingh, gencesen heelmeeester te Zuid-Schermer. Gelijk velen zijner Collegen gaf hij *procognoscaticien* in het licht, die zijn naam bekend maakten bij het

volk; doch zijn grootsten roem heeft hij te danken aan zijn *Duvels leven onder de duyvelen, ofte Duvels dispuyt om 't opperduvelschap, terwijl den oppersten Duvel geketend ligt.* — *De gehoornde Duvel met bokspooten, gevende instructie aen eenige konstenaers om bij 't gemeen in agting te komen, gevolgt door Raedt om aan de cost te raken;* vooral echter door zijn *Doodendans.* Ook gaf hij *Kortwijlige tijdverdrijven der Saletjufferen, bestaande in honderd goede gelukzeggingen in het licht.* Thans zijn deze werkjes, schoon vaak afzonderlijk herdrukt, en (gedeeltelijk) in zijne *Volgeestige werken,* waarvan in 1712 te Amsterdam een vierde druk verscheen, opgenomen, geheel vergeten. Tot de minder bekende bestrijders van de leer des duivels behoort ook Pieter van Hove te Dort, die in 1695 voor eigen rekening liet drukken: *Tafereel uyt het Hov van Eden, waarin vertoond werd, de oorzaak van de eerste sonden, nevens een naauwkeurig ondersoek van de Duyvel en sijn werk, dat weldra gevolgd werd door een toegift.*

HOOFDSTUK IV.

SCHOOLBOEKEN. SCHOOLPRENTEN.

Schier te gelijk met de kerken werden er in ons vaderland scholen gesticht, en weinige plaatsen waren er, waar ze in de middel-eenen niet bij kerken en kloosters gevonden werden. In vele steden behoorde het schoolambacht aan den Graaf, die het doorgaans aan de steden of aan deze of gene godsdienstige of philanthropische stichting wegschonk, welke het dan wederom verpachtte of zelve schoolmeesters aanstelde. Aanvankelijk had elke stad slechts ééne school, die, sedert aan elke parochie-kerk eene school verbonden werd, den naam van Grootte-school bleef behouden. De magistraat zorgde voor het onderhoud dier school en gaf haar niet zelden groote voorregten, gelijk aan den schoolmeester een onbeperkt gezag, een koninklijke autoriteit.

“De schoolmeesters hebben sulcken vrijdom en macht,
So gering als de kinders in schoolgaen zijn gebracht
Van hare onders, mombairs ende curateuren,
Terstont moet hen slaghen en straffen gebeuren
Van den meester, sonder haer te vraghen eenigh woort,
Geduerende so lang sij misdoen en in hoosheyte gaen voort”.

Hun vonnis was “als een schepenswtspraeck”. Noch ouders, noch voogden, mogten hunne kinderen of pupillen van de school nemen voor de straf voltrokken was, ja:

“Al stonden d' ouders voor der scholen deur,
 En een schoolmeyster leyde haer kint om geesselen veur,
 En slaghen gaf na zijnen wil en betigten,
 In het school te treden hebben sy geen macht,
 Om 't kindt den schoolmeester te ontnemen met cracht,
 Eer die straffinghe ghedaen is ten volle.”

Had een schoolknaap in of buiten de school zich aan eenig misdrijf schuldig gemaakt, en veroordeelden hem schepenen dien ten gevolge tot “geeseling, copping, ja tot de galg”, dan ging de schoolarch met de insigniën zijner waardigheid op zijde, de roede in de hand, aan het hoofd zijner scholieren naar de plaats der executie, en eischte hem op om in de school gecorrigeerd te worden.

“So wanneer de schoolmeester straft denselue scholier,
 So moet afstaen den Heer, Prins en Justicier,
 En can niet comen aen den scholiers lijf en goed”.

Dit alles leert ons Dirck Adriaensz. Valcoogh, schoolmeester te Barsigherhorn, in zijn *Nut ende profijtelyck Boeckken, ghenaemt Een Regel der duytsche schoolmeesters*, te Amsterdam 1591 in het licht verschenen, en wordt bevestigd door Cornelius Schonaeus, rector te Haarlem, in zijn schooldrama “Dyscoli”. Dit privilegie gaf aanleiding tot grove misbruiken. Had een knaap “gedieft, gepijnt, gestoken”, dan gingen zijne ouders of voogden naar den rector en baden hem, den naam van den jeugdigen misdadiger op zijn register te schrijven, om alzoo van de openbare straf versoond te blijven en op de schoolplaats (atrium) aan den geeselpaal of met de bullepees gecorrigeerd te worden.

De schoolgebouwen zelve waren van steen opgetrokken en van de noodige, met dik traliewerk bezette, licht- en luchtgaten voorzien. Op de bovenverdiepingen waren kleine in den muur gehouvene cellen, waarin de scholieren, die van buiten kwamen en “om Gods loon werden opgenomen voor lijftocht en instructie”, en de klerken “die de jonghe jeught instrueerden,” hun verblijf hielden. Op de onderste was de reester of “gemeene eetzael”, en de school, veeltijds een donker en vochtig, met planken bevloerd vertrek, bezet met vuurhouten banken. Aan het einde stond de lessenaar, waarin de “meester van der scole” zat, en waarop zijne insigniën lagen, de roede en de plak, waarvan onder eene gravure van van der Meer naar Jan Steen, eene school voorstellende,

het gebruik dus wordt beschreven :

“De Schoolvos geeft een plak om een geringe fout;
 Zijne slag is dubbel raak als 't kind de hand ophoudt;
 Hij doet die in de hand en aan de knokkels klemmen —
 'T is een pedante gek wiens plak zijn drift moet temmen.”

De onderwijzers behoorden meest allen tot een geestelijke orde en waren in de 15^e eeuw veelal Broeders van het gemeene leven, die een voor dien tijd zeer uitnemend onderwijs gaven. De scholieren

moesten ook kerkelijke diensten vervullen en de processiën, "als enge-
len of duvelen toegemaect", volgen.

Tot de boeken behoorden in de eerste plaats de Abecedariën, de oudste leerboekjes, die reeds ten tijde van Karel den Groote in gebruik waren, en behalve het alfabet, de bedingen (het Onze Vader, Ave Maria, Symbolum Apostolicum en eenige gebeden) bevatten. Zij werden eerst op perkament geschreven, en verschenen sedert het laatst der 16^e eeuw in xylographische en typographische uitgaven op perkament en op bordpapier gedrukt. Van de oudste abecedariën bestaan, voor zoo ver mij bekend is, slechts fragmenten; van de latere enkele exemplaren, die echter, daar de abecedariën zonder jaartal en den naam van uitgever nog in den aanvang dezer eeuw op zwaar bordpapier met dezelfde letters gedrukt werden, van een onzekeren ouderdom zijn, doch nimmer ouder dan het laatst der 16^e eeuw, daar zij "de gereformeerde bedingen" bevatten. Men noemde, behalve de gewone A-B-boeken, ook nog min of meer uitvoerige gedichten, wier strophen of regels met een letter van het Alfabet begonnen, Abecedariën. Zulke gedichten bestaan nog in handschrift. Zoo heeft men b. v. *Bedinge op den A-B-C*. Het gebed van Maria, uit 114 verzen bestaande, vangt dus aan:

*"Ave tempel der crenckheit,
anesiet vrouwe dore u genadicheit,
als moeder der ontfermicheit,
als onse moeder der salicheit,"*

en eindigt met de letter E. (het overige is verloren) dus:

*"es dat hem Jesus dore ons liet gaten,
es dat gi vrouwe sijt vol caritaten,
es dat ons god mint âtermaten,
ende al dore u helpt ons ter baten,
ende dat wil-ick hier mede laten."*

Een ander Abecedarie, getiteld: *Van den Gulden A-B-C*, bevat zede-

kunstige voorschriften, en bestaat uit 24 strophen met de letters naar volgorde aanvangende. Nog heeft men *Den droeven A-B-C ofte de korte-Passie*; het *A-B-C van vele abuze der Werelt*, waarvan drie handschriften, doch alle fragmenten, bekend zijn. Zij beginnen dus:

“*Heer moegd-i vinden die waerhê*” etc.

“*Aensiet de vrouwen hoe si gaen,
Besiet hoe haer haer tuten staen*”.

“*Aensiet wan gi comen sijt,
Besiet ge hoe cort es den tijt*.”

Onze voorouders schijnen door alle eeuwen heen diergelijke *Abece-dariën* tot schoolgebruik gebezigd te hebben. Zoo leerde men nog in de vorige eeuw 't Geloof, de Tien geboden en de Bijbelboeken, in verzen naar de orde van 't A-B-C, op sommige scholen van buiten, ja men had gedichten, waarin de namen der Bijbelsche personen naar volgorde van 't A-B-C bezongen werden, b. v.:

“*David was een groote helt,
Doch hi zen volck heeft geteld,
Goliath die wert gedoot,
Door een steen en niet door loot*.”

Het blijkt ook dat de *Dietsche Lucidarius hoe die cleric den meester vraecht ende die meester antwoordt*, benevens *Esopet*, een verzameling van nederlandsche fabelen, maar vooral *die Dietsce Catoen* tot schoolboeken gebruikt zijn. Deze laatste, een vertaling van Cato's *Disticha de Moribus*, is een der oudste leerboeken:

“*Een boec, dat die clerke lesen
Als si eerst ter scole gaen,
Die hen wijsheit doet verstaen
Vele meer dan enich doet*.”

Reeds Maerlant gewaagt er van in zijne “*Spiegel Historiae*” aldus:

“Cato screef een boec van seden,
dien vint men in vele steden,

in Dietse ghemaect: dies latic bliven
hier dat ieker af soude scriven.”

Het boek bevat lessen van levenswijsheid, waarvan elk in het oorspronkelijke uit twee versjes bestaat (Disticha), die echter door den vertaler in vier regels vervat zijn. Het is:

*“Die seles smargens vroe opstaen,
Ende om dine bederve gaen:
Men seghet, die te lange slaept,
Dat hem die slaep onduchteck maect.*

*Wachtu dat men niet en seghet,
Dat vele talens aen di leghet;
Want menegherande tale
Ne sittet niemene goeders wale.*

*Sone, doe alse die vroede doet,
Die heeft ghestudeliken moet;
Hets lachter, dat een hier seghet,
Des hi ginder niet en pleghet.*

*Gheloeff niet alse dijn wijf tonrechte
Claghet over dine cnechte;
Want quader wijf sijn ghenoech,
Die smans vrient sijn tonghevoech.”*

Het boekske bleef lang na de reformatie op de scholen in gebruik en is menigmaal herdrukt. Het is zoo, ik vond ook vermeld dat vóór de hervorming allerlei “scone hystorien”, zooals de “*Seghelijn*”, “*Amadis van Gaule*”, “*Valentijn ende Ourson*” tot schoolboeken werden gebezigd, doch slechts op enkele; de boeken en voorschriften, die doorgaans aan de jeugd “ter instructie in de lees- en schrijfconst” werden gegeven, waren meest allen van zedekundigen inhoud, en het gezegde dat “de jonghe jeught sedelicke moet worden opgheleydt tot consten ende wetenschappen”, werd op de scholen wel in toepassing gebragt. Men zorgde echter niet slechts dat de “jonghe jeught in kennis en cons-

ten" maar ook in "wellevendheid" toenam. Zulks bleek en uit andere geschriften, en uit het volgende, hoogst curieuse boekke: *Goede manierlijcke zeden, hoe de jonghers gaen, staen, eten, drincken, spreken, swyghen, ter tafelen dienen, en de spijsse ontghinnen sullen, met vele andere schoene onderwijsinghen. Ghecolligeert wt diversche Autheuren, ende meer andere gheleerde Boecken, door Vraghe ende Antwoorde ghestelt. T^r Antwerpen. Bij Jan van Waesberghe, in de Canerstrate in den Schilt van Vlaenderen 1587, kl. 8°. De ongenoemde auteur had dit boekke "wt diversche Boecken ende gheapprobeerde Autheuren vergadert. — aenghesien men nu ter tijt so vele onghemanierde Ionghers vint, omdatse de ouders van ionx aen in Gods vreesse ende goede seden niet op en voeden, — opdat alle Ionghers haer tot goede manieren wenen, en hierdoor in alle eerbaerheyt ende deucht toenemen soudent, d'welc (hy) haer al te samen wenschte met langhe welvaren". Het eerste hoofdstuk, *hoe de Jonghers haer in alle de leden des lichaems houden sullen*, is van dezen inhoud:*

Vraghe. *Hoe veel wegen zijnder door welcke een Jongelinc ghemaniert ende te recht onderwesen macht worden?*

Antwoord. *Menigherley, maer sonderlinge viere. Ten eersten, dat hy in Gods woort ende int heylige Christengeloove onderwesen worde. Ten tweeden, dat hy alle vrije consten beminne en leere. Ten derden, dat hy in leeringe ende deucht toeneme, opdat hy tot vorderinge des gemeynen nuts op-wasse. Ten vierden, dat hy hem van ionx op in alle goede zeden oeffene.*

Vr. *Wat zijn goede zeden?*

Antw. *Die een manierlijc, wel geciert ende deuchtsaem wesen bewijsen.*

Vr. *Wat sullen de iongers smorgens doen, d' eerste als sy wt den slaep ontspringen?*

Antw. *Sy sullen haer segenen, ende dancken God, dat hijse dien nacht bewaert heeft hem biddende om sijn gratie, dat hy haer dien dach geve te volbrenghe tot sijnder eeren ende der naesten profijte.*

Vr. *Waer wt kent men eens jongelincx goede, manierlycke zeden?*

Antw. *Wt eenen eerbaren wesen, welcx bewijsinge sijn de oogen, voorhoofst, wijnbrauwen, wangen ende metten corste het gansche gestalt des lichaems.*

Vr. *Hoe sal men hem met de ooghen houden?*

Antw. *Men en sal met de oogen niet stuers sien als een dul menschen, niet alom in*

alle hoecken loeren, gelyc de cat na de muys, noch te hoomoedich als de hooverdige, niet te wijt opgespert, als de sotten, niet pincoogen oft wencken, want dit al quade teecken en sijn, maer men salse eerbaerlyck ende manierlyck ghewent houden.

Vr. *Waerom wort dit van de oogen so nerstelyc geboden te onderhouden?*

Antw. *Want de oude wijse seggen dat de oogen woeninge des gemoets sijn, ende Plinius heetse een vat, door welcke de moet sijn hanteringe werckende is.*

Vr. *Hoe sullen de wijnbrauwen gheschiet zijn?*

Antw. *Die en sullen niet te samen ghetoghen zijn, noch niet verheven wt stouticheyt oft hoochmoet, noch te seer op de wangen hangen, welc een teecken van erch te dencken is, maer sy sullen manierlyck ghehouden worden.*

Vr. *Hoe sal het voorhoofd gestelt zijn?*

Antw. *Sedichlijc ende vrolijc, niet gerimpelt als een out wijf, niet stuer, noch grouwelijc als een os: want het voorhoofd is een stille reden des gemoets.*

Vr. *Betamet voor eenen jongen, die met vrome lieden spreect, zijn voorhoofd oft aensicht metten hant te strycken ofte te wrijven?*

Antw. *Hoewel (als Plutarchus schrijft) dat de hooghe vermaerde Tullius Cicero sulcx gedaen heeft, so wordet nochtans van Quinctilianus voor oneere ende groote schande ghehouden.*

Vr. *Hoe sal men den neuse met zijnder toebehooren houden?*

Antw. *Reynlyc, niet besnot, besmeert oft onsuyver als een braetpanne.*

Vr. *Mach men ooc den neuse met de bonnette, slippe oft mouce snuyten?*

Antw. *Neent, maer dit sal men met een snutdoec doen, ende staet men voor yemant, so sal men d' aensicht ter zijden keeren.*

Vr. *Sal men het snot oock in de cleeren smeeren?*

Antw. *Neent, maer met de twee vingers den neuse snuytende, sal men ter zijden op d' aerde werpen, ende metten voet wt treden, opdat ter niemant of en walghe.*

Vr. *Mach men ooc metten neuse snoeven?*

Antw. *Dat plegen de horenblaseren, elephanten ende rasende lieden te doen.*

Vr. *Staet het ooc wel luyde en seere (te) hijgen, als oft men den wolf ontloopen ware?*

Antw. *Neent, want sulcx plegen onsinnige lieden te doen, die wt dulheyt haer cleederen verscheuren.*

Vr. *Ist ooc eerlijc den neuse op te trecken?*

Antw. *Dat plegghen spotters ende hoeven te doen.*

Vr. *Hoe sal men hem by de lieden houden, als eenen het niesen overcromt?*

Antw. *Men sal hem omkeeren ende seegenen, ende als het niesen ophout, sal men de bonette afdoen, danckende den ghenen, die hem Gods segheuinghe gewenscht hebben, maer het niesen dickwils willen verwecken ende de natuere draertoe willende bedwinghen, en is niet eerlyck.*

Vr. *Hoe sullen de wangen ghestelt zijn?*

Antw. Die sullen met natuerlycken verwe ende niet met ghemaecte coleure verciert zijn.

Vr. Ist ooc eerlyck dat hem yemant schaemt?

Antw. Schaemte is een groote deucht, als sy betamelyc ende manierlyc is, maer het is boersche ende quade schaemte, als de jonghers vervaert staen als eenen slave.

Vr. Waer mede plach men sulcke boersche ende verstocte schaemte te verdrijven?

Antw. Met goede zeden te leeren, ende by eerlyc volc te verkeerren, oock in Comediën ende Tragediën oft ander spelen geoeffent te worden.

Vr. Ist ooc eerlyc de caken op te blasen, oft gants neder te laten ende in te trecken?

Antw. Neent, d' eerste doen de ruyspijpers, d' ander de vertwijfelde.

Vr. Hoe sal men den mont houden?

Antw. Den mont en sal men niet te vast toe houden, als oft men eens anders adem schouwen: hi en sal ooc niet wijt open syn, gelyc de sotte den mont opgespert hebben, maer men sal hem so houden dat de lippen bijna malcander raken.

Vr. Ist ooc eerlyc metten mont te poffen oft te blasen?

Antw. Sulcx doen sommige hansen, die met hoochmoet door 't volc henen treden, maar eenen iongelinc staghct seer qualyc.

Vr. Hoe sal men hem houden als men geeuwet?

Antw. Ist sake dat hy hem van de lieden niet en can geweynden oft gewijcken, soo sal hy den mont met de hant oft eenen doeck belecken.

Vr. Ist ooc goede maniere int lachen, te briesschen als een paert, de wangen te rimpelen ende de tanden te laten blincken.

Antw. Neent, want d' eerste de sotte ende pluymstryckers toebehoort, d' ander de dulle ende beseten lieden.

Vr. Wie mach deze woorden spreken: ick heb mijnen buyck ontwee, my seluen byna doot, cranc ende teynden adem ghelacchen?

Antw. De sotten, dien haer vernuft ende redelijcheyt berooft is, en de sionnelijcheyt niet bedwinghen en connen.

Vr. Welcke ionghens pleghen met de tong om den mont te lecken?

Antw. Die sulcke zeden van handen ende catten gheleert hebben.

Vr. Waerom en mach men op niemant de tonge wtsteecken om te belacchen?

Antw. Want dat doen onghcleerde kinderen, ende netboeven, maer geen eerbaer ionghelinck.

Vr. Hoe sal hem een iongelinc houden als hy syn speccsel wtspouwen wilt?

Antw. Hy sal hem van de lieden wat afkeeren, ende sien toe dat hy niemant onreyn en make, en als hyt op de aerde wtgespogen heeft, sal hyt met de voet vertreden, ende heeft hi geen plaetse onder de lieden, so sal hy synen smutdoeck nemen.

Vr. Waerom ist onbetamelyc onder de reden te hoesten oft te rispen?

Antw. Want dat plegghen de leughenaers te doen, die onder de reden haer versinnen om leugen te dichlen: d' ander die den buyc sadt gheten hebben.

Vr. Wien staet het wel het speecsel wederom te slorven?

Antw. Geenen eerbaren jongelinc, want hets hondts voere is.

Vr. Ist spouwen so groote schande?

Antw. Jae, ende ooc groote sonde, also wt overvloedich eten ende drincken coemt; maer om de natuere meer te helpen, oft in crancheyt, en wordet niemant qualyck afghenomen.

Vr. Hoe sal men de tanden houden?

Antw. Suyver ende reyn, want wie sulcx versuymt, die worden de tanden van slyme loterende ende verderven, daerom sal men 's morgens en 's avonds de tanden met claer water spoelen, ende niet met tantpoeder, als de vrouwen te doen plegen, noch met sout, noch alluyn, want het den tantvlesch schadelyc is.

Vr. Sal men de tanden ooc over tafele metten messe oft nagelen reynighen?

Antw. Neen, maer men salse met beenderen van cleynen rogelkens oft ander boenders, daer toe gemaect, reynigen, als men alleen is.

Vr. Hoe sal men het hooft houden?

Antw. Gekemt ende reyn, niet geciert, gegeelt ofte besteect als de bruyt, maer gelijet van natuereu is; men salt oock voor neten ende luysen bewaren.

Vr. Sal men hem ooc gewinnen by de lieden het hooft te crauwen?

Antw. Sulcx en behoort niet, gelyet ooc grovicheyt is het lijf met de naghelen te schrobben.

Vr. Hoe sal een jongelinc hayr zijn?

Antw. Ter redelijcker wijze gecort, opdat het niet over de ooghen en hanghe oft op de schouderen en legghe.

Vr. Wien staet het wel den cop te schudden?

Antw. Weeldige paerden, die den cop plegghen te beweghen ende het hayr te schudden, maer gheenen ghemanierden jongher.

Vr. Wien duncket wel staen 't hayr met den handen wt de ooghen, ten rugghe ofte ten schouderen waert te strycken?

Antw. De schaepherders, die gemeynlijc lanc hayr hebben, ende de wijsche voeren aan haer hebben.

Vr. Welcke plegen den necke na de schouderen te buyghen, ende het hooft daer op te laten rusten?

Antw. Grove ende luye dreamers, ende die den buyc so vullen, dat sy nergheens dan tot droomen lust en hebben.

Vr. Sal ooc een jongelinc de leden, die de natuere verborghen hebben wilt, ontdekken?

Antw. Sulcx ware gants grof ende ongemaniert, maer als de natuere van noots wegen daer toe dwingt, so sal ment met schaemte ende eerbaerheyt doen. Al ist datter ooc niemant tegenwoordich is, so syn doch d' Engelen Gods altijt, en de ooghen Gods doorsient al.

Vr. *Oft men aan de tafel zate, hoe sal men daer met eeren afgheraken als eenen yet overcoemt?*

Antw. *Men sal den dienaer heimelyc segghen, dat hy eenen deur een wijle tijts van de tafel roept, en segghen dat daer een is, die hem wat sonderlincx te spreken heeft.*

Vr. *Soude men onder de lieden ooc mogen den buyck laten opgaen oft vijsten?*

Antw. *Dat waer dorper, maer het is eerlycke wt den volcke alleen te gaen als ment mmer niet wederhouden en can.*

Vr. *Hoe sal een jonghelinck welgemanierd staen oft sitten?*

Antw. *Sittende en sal men de knien ende de voeten niet wijt van den anderen doen, ende staende ooc seer weynich. Boven dat so staet het ooc leelyck dat d' een been op de knien oft over de schenen legt, ghelyck stouwers ghemeynlyc te doen pleghen.*

Vr. *Hoe sal men gaen?*

Antw. *Niet loopen als een dienstmaghet, die de mert versuymt heeft, noch ooc traech oft luyelyc gaen, als een out wijf die eyeren draecht, niet op de zijden vallende, als dronckaerts, noch hinkende als sommige crijslieden doen, maer betaemelyc ende manierlyc.*

Ten aanzien der kleeding wordt voorgeschreven, daarin 's lands wijs te volgen, doch zich niet te kostelijk, te zeer geboord of versierd, noch in fluweel of zijde te kleeden, maar zich ook niet gelijk de bedelaars te besmeeren en bekladden. "Eerlyk" was het ook niet, "langhe steerten aan de cleederen te dragen", een vrouw stond het belagehelijk, een man bespottelijk. Het betaamde ook geen jongeling, maar hun "die de ossen huyen, den rock om de schouderen te werpen en een slippe ofte mouwe op de aerde te laten hangen". Ook werd het dragen van "doorsneden of ghackelde cleederen, oft van diversche coleuren" afgeraden. --- In de kerk moest men "de bonnette afdoen, het aensicht nae den outaer keeren, maer 't herte tot God, en neigen als men den naem des Heeren noemde, opstaen als men 't heylig Evangelie las of song; als men preekte op den predikant zien en naerstelyk toehooren en met alle sinnen en verstant gaer slaen wat hy seyde".

Het behoorde in de 16^e eenw, gelijk vroeger, nog tot een goede opvoeding, de tafel te dekken, voor te snijden en te dienen. De welopgevoede jongeling moest zorgen dat de potten, glazen, ammelakens,

servetten en wat tot de tafel behoorde, rein was; eerst de tafel met het ammelaken dekken, daarna den "schotelrinc" er op leggen, vervolgens het zoutvat en de teljoren, zoo veel geregten zoo veel teljoren, op de tafel plaatsn, op elk teljoor een wittebrood en servet, en op elken hoek der tafel "dry sneden roggebroots" leggen; het bekken of de schotel met het lampet of de waterpot gereed zetten, opdat de gasten, voor zij aanzaten, zich konden reinigen; het water manierlijk over de handen gieten en ze den dweil aanbieden. Vervolgens moest hij, "het eerste gereg met zijn sause op tafel zijnde", de tafel zegenen. "Ende men sal bloots hoofts staen ende de handen te gader leggen, de oogen manierlyck tot den waert (gastheer) keeren ende niet gants neder ter aerden slaen, ende als men den name Gods noemt, dan sal men de knieën buygen".

Als een geschikte zegen werd de volgende aanbevolen:

"God, die ons geschapen heeft na zijn beelde, reene,

Ende alle spijsse deur syn woort gheheylicht heeft,

Die wil ons verlossen wt dit sondighe dal der weene,

Ende brengen hier boven by hem daer men altyts in vrechden leeft.

Onse Vader, etc.

Eet ende drinct, zijt vrolyc te gader,

Want het wort ons gegunt van den Hemelschen Vader."

Na het eerste gereg bragten sommigen de glazen of krocsen volgeschonken, anderen ze met de pot tegelijk op tafel.

De dienende knaap moest in het laatste geval inschenken, doch behoefde het deksel, "zoo hy geen schenkpot was," niet geheel open te doen. Terwijl de gasten de spijs nuttigden, moest hij (des avonds) ook op het "snutten der keersen" passen. Lag er geen "snutter opten candelaer", dan moest hij het met de vingers doen, het snuitsel ter zijde op de aarde werpen en "tredent terstont wt". Inzonderheid moest hij acht geven op het plaatsn der geregten en het zout op tafel laten staan "toldat men de keese opzet, maer setste men appelen ofte peyren op, dan sal men het laten staen". Wanneer de maaltijd ge-

eindigd was en de schotelen, de tafelinck, de teljooren, het ammelaken en het brood waren weggenomen, moest hij de volgende "gratie" zeggen :

*"Lof, prijs, eere ende danckaerheit,
Zij God den Vader in der eeuwichheit,
Die ons deur Christum heeft verlost,
Daghelycx spijsst ende geeft den cost.
Onse Vader, etc.
Een vast geloove, ende Christus vrede,
Zij onse vyanden mede. Amen.*

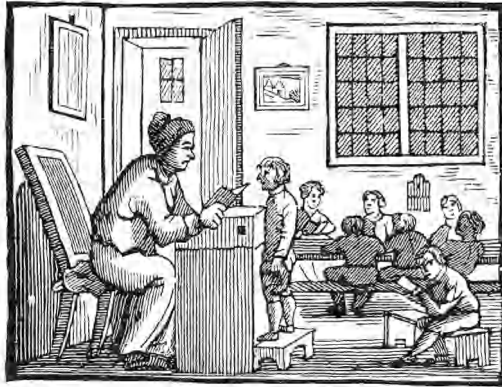
Aan tafel moest men zitten "rechttop", niet met den elleboog op de tafel rustende, de handen nevens het teljoor op tafel leggen, "niet te gader op den teljoore noch oock te veeren"; "met de handen of voeten niet fantaseren of wippen, noch met het mes in het ammelaken of den teljoor steken"; het ammelaken niet bedruipen of vet maken; geen groote brokken inslikken, "niet te grof aan de toespijzen zijn en de kost veel kaanwen eer men die inhaalde"; den vinger niet in 't zout steken, maar het met een mes nemen en het "het eerste op den teljoore leggen"; geen spijs die men "gehandeld had" een ander voorzetten; het brood niet rondom de korst afsnijden, "holen of brocken"; "den keese niet als een sikkelt oft ghetrappt snyden"; niet met vollen mond spreken oft drinken, den kost niet uit den mond trekken en op het teljoor leggen; het hoofd of de andere leden niet "crauwen"; niet "met sware ghepeynsen sitten, metten lichaem teghenwoordich zijn en met de sinnen elders"; noch "nauw gadeslaan wat of hoeveel een iegelijk eet"; met de oogen "stuer zien, over zijde lonken, wie bij eenen anderen zit", het hoofd op de schouderen leggen of "loeren met de oogen, wat op een andere zijde geschiedt of watter in huis is"; den wijn inzuigen en "slorven", gelijk een paard door den toom; nimmer zich "beroemen oft spreken sulcken dingen, daer twist, droefheit ende geruessi ofte quaet vermoeden wt volgen mochte, en alle warsreden laten varen"; geen kwaad denken, kwellen, iemands ongeluk vertellen, den kost verachten of vertellen hoeveel die gekost heeft en "voortrec-

ken" wat op eens anders tafel voor kost geweest is. Ook mogt een jongen niet van 't eerste tot het laatste gerecht aan tafel zitten, "maer na d' eerste gherechte een pooze ter tafelen is gheweest, blootshoofds met zijn teljoor en kroes komen, zeggende: dit is met oorlove, ende eten lichtelycken af, ende als de natuere redelicken ghevoet is, dan zijn mes weder opsteken ende nemen zijnen croes op zijn teljoors ende dragent weder van den tafel, segghende: God seghent de maeltijt". Viel een stuk brood, dan moest hij het opnemen en kussen. Ook was het ongezond voor den maaltijd te drinken. . . . Doch wij mogen niet langer bij dit zeldzame boekske, dat zulk een licht over de zeden en gewoonten der 16^e eeuw verspreidt, vertoeven. Of er meer uitgaven van bestaan, bleef ons onbekend; alleen weten wij dat er meer andere werkjes over dit onderwerp uit dien tijd bestaan, waarvan alleen de titels ons bekend zijn. Het was toen en later wel noodig, dat men aan de verbetering der zeden van de jeugd arbeidde, want die waren, zoo als men later schreef, "beestigh grof en onbesneden". Dit bevestigt een reeks van schepens-vonnissen, later Valcoogh, de *Wittebroodskinderen* van Godewyck en andere geschriften. In schoolboeken, b. v. in de *Eenhonderd samenspraken* van Mathuryn Corderius, wordt over onderwerpen gehandeld, die men thans niet meer mag noemen; Valcoogh verbood de jongens elkander met snot, luizen en vloojen te gooijen. In de schoolreglementen las men: "wanneer mij eenen wint ontsiet, zoo segt dan, meester goed bediet" of "bon profaes". Nog in de 18^e en het begin van deze eeuw meende men, wanneer men in de school kwam, in een gasthuis te zijn, daar de hoofden van vele knapen met doeken omwonden of met slaapmutsen gedekt waren. Soms stonden op de zoogenoemde achterscholen, waar de kinderen der laagste volksklasse zaten, emmers voor de natuurlijke behoeften. Doch genoeg. Niemand zal deze korte schets te hoog gekleurd achten, die maar eenigzins met het leven en de zeden der burgerklasse bekend is uit de bergen van kluchtspelen van die **dagen**; kluchtspelen, die voor taal en zeden van de hoogste waarde

zijn, maar tevens het vroegere gezegde bevestigen: "beestigh grof en onbesneden" waren onze voorouders. Doch dit waren zij niet alleen, maar ook de overige volkeren en vooral de Duitschers, die onze vaders in al wat grof en gemeen was verre overtroffen. Men vergeete echter niet, dat hetgeen wij thans voor hoogst fatsoenlijk houden, toen gansch onvoeglijk werd geoordeeld, en dat dikwerf het onwielvoeglijke der woorden niet in de woorden zelve ligt, maar in de beteekenis en bedoeling die men aan de woorden geeft.

Groote verandering bragt de Hervorming in het schoolwezen te weeg. Vele geleerden en onderwijzers der jeugd vluchtten om den geloove naar Holland, zetteden zich in verschillende steden als privaattochters neer, en werden meest allen kort daarna in plaats der gevluchte onderwijzers aangesteld, of aan het hoofd der parochiescholen geplaatst, of ontvingen verlof om het fransch en de arithmetica te onderwijzen. Zoo kregen de scholen, in plaats van geestelijken, leeken tot onderwijzers, en het hoofdbestuur over alle werd aan deftige ingezetenen, die den naam kregen van curatoren, toevertrouwd, ofschoon de scholen onder den invloed der geestelijken bleven, en er doorgaans één geestelijke, met den titel van secretaris, in de vergadering van curatoren zat. De invloed der predikanten bepaalde zich echter slechts tot het weren van roomsche schoolmeesters en de keuze der boeken, die op de scholen moesten gebruikt worden. De schoolvertrekken bleven evenwel lang in denzelfden toestand, waarin zij vroeger waren: holle, donkere vertrekken met steenen vloeren, die met zand of biezen bestrooid waren. Het meubelement onderging ook weinig verandering. Dezelfde lage smalle banken zag men nog in den aanvang dezer eeuw. Tegen den wand hingen de A-B- en rekenborden en de "berderen" waarin boeken en perkamenten bewaard werden, terwijl de schriften in rakken tegen touwen, die langs den wand waren gespannen, stonden. Kapstokken of spijkers zag men nergens, wyl de scholieren, zoowel 's zomers als 's winters, het hoofd gedekt hielden, en de muts alleen afnamen onder het bidden, zingen en bij het opzeg-

gen der les. Tusschen het voor- of achterschool, of wel tegen den wand, stond de kathedr, waarop het "reeschap" lag.

“..... een fraeye handplacke
 Met een wacker roede van wilghentacke,
 Een pennemes dat wel ende scherp can snijden,
 Een zanddoosken, daer de zanden op 't papier deur glijden,
 Een schrijfladeken, dat men sluyt als een cas,
 Waerin pennen, signet en groen was,
 Met een inckt-hoorinken, daer boven op staende,
 Een lustighe coker op syde, als hy is gaende;
 Een metalen candelaer, daer men opset twee lichten,
 Een schoon protocol, daer hy uyt leert brieven dichten;
 Een rekenbort, daer men met penningen op leyt en reket,
 Een ley en schrijfhoec, daer hy zijn scholieren in teekent;
 Een blaue teghel met een loop van kieselinghsteen,
 Daer hy alle koleuren op wrijft seer reen;
 Een bosch gansen-pennen en pergamenten-vellen,
 Een glas vol swarten inct daer by stellen,
 Met dry oft vier boeck wit papier,
 Cijfferboeckkens wel dry ofte vier;
 Een Bijbel, Huysboeck, Psalmboeck en Testament,
 Met een pultrum, daer den Bijbel op sal liggen jent,
 Scelphkens, hoornkens, groot en cleyn van fatsoen,
 Daer hy alle coleuren van inckt in sal doen,
 Als sy ghebreven ende worden ghemaect.”

Rondom den catheder hingen de prijschriften met den prijsbrief van den meester er boven: de Tien geboden, het Vader ons, Geloof, alle proefschriften van den meester, sierlijk met de pen getrokken, school-ordonnantien, behelzende voorschriften hoe de jeugd zich op school, in de kerk en op straat moest gedragen; hoe zij moest zitten, opstaan, buigen, nijgen; verboden om te schoffelen met de voeten, zich te krauwen, luizen te vangen, hard te snoften en te snuiten, te pruilen, elkander te slaan, te vechten enz.

Eenige dier ordonnanties waren in rijm, b. v.:

*“Zoo de jonghens niet buygen met manieren,
Zal de meester hen scerpelic corrigeren.”*

*“Zoo de jonkskens trantelen als zy ter school gaen,
De meester sal se sekerlijc slaen.”*

*“Zoo de jonkskens op straet ongestant bedrijven,
De meester sal se seker comen aen den lijven.”*

*“Zoo de jonkskens moeten doen hunne saken,
Sy moeten het vrighen met maniere op poene van plaken.”*

Van zulk eene ordonnantie gaf Valcoogh zijne ambtgenooten het volgende model:

*“Die syn muts niet afneemt voor een man van eeren,
Die daer loopen krijten, vloecken ende sweeren,
Die wildt ende onzedigh loopen langs der straten,
Die spelen om gheldt, boecken oft leugenen praten,
Die der lieden eenden smijten en beesten jagen,
Die niet en doen dat haer ouderen behagen,
Die met messen poghen en 't hayr plocken,
Die in 't veldt loopen, door 't hoy springen met stocken,
Die buiten meesters oft ouders raet te huis bliven,
Die gheldt, boecken, pennen, papier nemen als dieven,
Die nakent baden, in erten en wortelen loopen,
Die in de kerck rabauwen oft snobberye coopen,
Die syn benedictie niet over tafel en lezen,
Noch 's morgens noch 's avonts niet bidt gepresen,*

Die 't boeck scheurt oft verabbelt syn papier,
Die malcanderen gheueñ toenames hier,
Die zijn eten werpt voor catten of honden,
Die niet willen weergeven, dat sy in de school vonden,
Die in 's anders drincken spouwt, oft op syn eten treedt,
Die uyt de scole clapt en niet en heelt 't secreet,
Die 't speecsel uyt den neuse oft den mondt
Met de voeten niet uyt en treden terstondt,
Die op de wallen loopen als men gaet nae huys,
Die malcander bewerpen met vloot en luys,
Die niet sedigh loopen nae de kerck of daervan,
Die malcander smyten in stucken corf of can,
Wat scholiere dees puncten niet en onderhouwen,
Sullen twee placken hebben oft hen met roeden clouwen."

Ook de schoolboeken ondergingen verandering. In plaats der oude *Abececlariën*, kwamen *Groote* en *Kleine A-B-boeken*, ook wel *Haneboeken*

genoemd, naar den haan op de voor- of achterzijde van het boek, met bijschriften er boven en onder, b. v.:

Boven den haan:

“KINDERS LEERT U LESSE WEL”,

en er onder:

“’S MORGENS ALS DE HAAN SYN YVER BEWIJST,
LEERT JONGE JEUGT DAT MEN U OOK SO PRIJST”.

Later, er boven:

“DE HAAN VERKONDIGT ’S HEEREN DAG”,

en er onder:

“DE HAAN VERKONDIGT ’S HEEREN DAG,
HEEFT BIJ ZIJN HUYSGEZIN GEZAG,
HIJ ROEPT EEN YEDER VROEG AAN ’T WERK,
EN SONDAGS NAARSTIG IN DE KERK”.

Eindelijk, na verschillende veranderingen:

*“Als gy my kraayen hoort, des morgens voor het dagen,
Zoekt dan, o jeugt, aan God u biddend op te dragen,
Gaat vlijtig naar de school en zoekt uws meesters leer,
Want zoo geraakt een kind tot waar geluk en eer”.*

Het kleine *A-B-boek, ten dienste der jeugd*, op grof, soms bordpapier, bijna jaarlijks sedert de 16^e eeuw herdrukt, heeft op het titelblad:

“MEN MOET IN ’T A-B-C SEER WEL GEOEFENT WESEN,
ALVORENS MEN MET CRACHT IN EENICH BOECK KAN LESEN”.

Dezelfde regels leest men ook op de titels der, in het laatst der 18^e en ’t begin der 19^e eeuw, bij Schalekamp te Amsterdam en Du Sart te Leiden verschenen Kleine Haneboeken: het laatste, van taalfouten gezuiverd en geheel verbeterd. Onder den haan staan de bekende regels:

VERMAENING AEN DE KINDEREN:

WANNEER GY ’S MORGENS VROEG, ’T GEKRAAI HOORT VAN DEN HAAN,
DAN, LIEVE KINDERS! MOET GIJ UIT HET BEDDE OPSTAAN;
GODS GOEDHEID DANKEN, EN UW LESSEN VLIJTIG LEEREN,
EEN DEUGDZAAM, LEERGRAAG KIND ZIET ZICH VAN IEDER EEREN.

Op het alphabet volgen het *Onze Vader*, de *Tien geboden*, het *Gebed voor en na den eeten* en het *Morgengebed*. Er is tusschen het gemelde boekske en het *Groot A-B-C-boek, ten dienste der jeugd*, even ontelbaar als het kleine, en in 1798 bij Du Sart *van taalfouten gezuiverd en geheel verbeterd*, en daarna nog bij Schalekamp *op nieuw overgezien en verbeterd naar de nieuwe overzetting des Bijbels* herdrukt, weinig verschil. Het heeft dezelfde titel en versjes, alleen de kleederen der kinderen bij den haan zijn ietwat nieuwmodischer. Behalve het alphabet en de in 't klein A-B-boek voorkomende *Tien geboden* en *gebeden*, vindt men hier nog *vocalen of zelfklanken, het algemeen christelyk gelove, de inzetting van den Heiligen doop, een kort begrip van de Tien Geboden, de inzetting van 't Nachmaal van Christus, twee gebeden voor en na den eeten, het morgen- en avondgebed*, en eindelijk het *A-B-C der pligten* op rijm, b. v.:

A.

AL WAT KWAAD IS MOET GY MYDEN.

B.

BIDDEN MOET GY TE ALLEN TYDEN.

C.

CIER U MET GEEN YDEL CLEED.

D.

DOE UW NAASTEN NIMMER LEED.

Nog in 1819 verscheen er een 26ste druk van; doch wij mogen veilig dit getal verdrie- of vierdubbelen.

Meest alle A-B-boekjes hebben den haan, enkele missen hem, doch hiervoor in plaats prentjes. Ook de Luthersche en Roomsche-Catholyke A-B-boekjes missen den haan. Van het eerstgemelde bestaat er een van 1757, getiteld: *A-B-C-Boeksken, waarin de Ses Hoofdstucken der Christelycke Leere begrepen zijn voor de jonkheyt, de Augsburgsche Confessie toegedaan*. In stede van den haan leest men dit versje:

*“Och God ic ben nog jong bejaart,
Ik bid geeft my U Geest en Aart,
Opdat ik wat goets mag leeren,
Tot myn profyt en Uwer eeren,*

*Geeft my Heer Wijsheyt en Verstant,
Houdt over my Uw Regterhant:
Opdat ik Heer! Uwe Name
Eeuwig roemen mag en prysen, Amen."*

Op een ander exemplaar by *Joannes Kannevet, Boekdrukker en Boekverkooper op de Zeedyk te Amsterdam*, leest men onder den gemelden titel en boven een plaatje, eene school voorstellende:

*"So wie volkomelyk wil leeren lesen,
Moet in den A-B-C geoeffent wesen."*

Op de achterzijde staat, behalve het aangehaalde gedicht, nog dit *Gebed om den H. Geest*:

*"O lieve God regeert gy my
Met Uwen Geest, dat bid ik dy!
Wijst my de weg der saligheyt,
Maakt my tot Uwen dienst bereyt,
Dat ik Uw' lieve Kint mag zijn:
En opwassen ter eeren dijn
In 't recht Geloof en Liefde schoon,
Door Jesum Christum uwen Soon:
De vreeze Gods plant in mijn hert,
Dat ik een tempel Godes wert,
Verciert met deugd en heyligheyt,
U lof verbreyd in eeuwigheyt, Amen."*

Behalve het *A-B-C*, bevat het *de vocalen sonder welke geen woord of syllabe kan geschreven worden*, *De Ses Hoofd-stucken der Christelycke Leer*, *Seekere maniere hoe men de kinderen sal leeren bidden*, eenige gebeden, b. v.: *Als men na de schole gaat, als men van de schole gaat, enz.*

Een *Catholykt A-B-C-boek*, op bordpapier gedrukt, heeft wel het alfabet en de spel oefeningen van 't Haneboek, maar in plaats van den haan, staat:

*"Gelyk 't kleine Kindje word een Man,
Zoo is 't A-B-C 't beginsel van
De grootste wijsheid die men leerd.
Dus kinderen! uw meesters eerd*

*Naast u ouders, en die weer naast God;
Onthoud dit, want 't is Gods gebod'.*

Voorts bevat het gebeden en formulieren der kerk, even als het A-B-boek, zonder titel *t' Antwerpen by Alexander Everaerts en S. Ignatius* gedrukt. Behalve het Hane- en de genoemde A-B-boeken, gebruikte men vroeger ook nog anderen, zoo als *Stichtich A. B. C. tot nut der Jeucht geschreven door J. Hewelman binnen Haerlem en gesneden door W. v. Laegh. Haerlem 1659*, dat ook tot schrijfboek diende. Sommigen bevatten *spelde- en lees oefeningen voor meer gevorderden.*

Volgens Valcoogh gaf men de jeugd *de cleyne francynen bedinghen* en de *embder bedinghen* in handen.

“Den scholiers (schrijft hij) als sy ter scholen nemen haer ganc,
De cleyne francynen bedinghen sal wesen haer aenvanc.”

Dit kleine, in perkament gebonden of op perkament gedrukte boekske, was waarschijnlijk een A-B-boek met de gereformeerde gebeden er achter. De Embder bedingen of de Embder, Embdert, Embdoert is waarschijnlijk de titel van een A-B-boek, met de gebeden, die in de kruiskerk te Emden in gebruik waren en achter den daar uitgegeven catechismus gevonden werden. Ook Bredero maakt van dit boekske meermalen gewag. Zoo leest men in zijn *Moortje*:

“Noch kreeg hy een kolf van Klaesje Buytenaer, songder quast en
songder schuer,
Met een walbareken warptol, met een staele pen en een plaetje daer vuer,
Met een groot Embder en een Euangely met een schrijfboeck van fijn
kapitoorye,
Met een nuwt school-bort, met een Kategismus en met de moye storiën
Van Fortunatus beursje, van Blancefleur, van Amadis de Gauwelen,
Wat onse jonghen en kondt niet uytstamelen soo veel hadt hy te
wauwelen.”

Blijkens de *Klucht van Oene* was dit boekske nog in 't laatst der 17^e eeuw (1662) in gebruik.

“Sus, sus, jy stoute boef, leg stil jy arge gast;
 Jy moet haest in de broek, want me dunkt dat jy de wieg ontwast,
 Ik zel jou school besteen by meester Floor de vreemdert,
 Leert dan e/n tutelende, b a ba, b/o bo, in 't groot eemdert.”

Groot beteekent minder moeilijk. Waarschijnlijk was er dus ook een *cleine Embdert* voor meer gevorderden.

Behalve de *Dietsce Catoen* werd in de zestiende eeuw nog gebruik gemaakt van een ander zedekundig werkje door Lambertus Goetman in 1488 vervaardigd, en in dat jaar te Leiden en t *Hantwerpen buyten die Camerpoorte int voghelhuys*, met den titel *De Spieghel der Ionghers*, gedrukt. Het bevat eene verzameling van zedelessen en is verdeeld in 124 vierregelige strofen van gekruiste verzen, zoodat het geheel 196 regels bedraagt.

In den druk bij Goyaaert Back leest men de volgende voorrede, waarin de bronnen, waaruit de zedelessen en spreuken die in het boekje voorkomen, werden genomen, worden opgenoemd :

“*Hier beghint een seer notabel ende profitelijc boeckken, gheheeten den spiegel der ionghers, vergadert ende ghemuect bi een seer notabel ende geleert man wt veel grote meesters boecken. Te wesen als wt Gregorius, Augustinus, Hieronimus, Salomon, David, Sinte Pauwels, Sinte Matheus, Aristoteles, Chato, Boecius, Eneas Silveus ende meer ander, die te lanck waren te noemen. In welcker veel merckelycke leeringen en doctrinen gheschreuen syn, diewelcke niet alleen van node en sijn iongers in der scolen, mer si dienen ende sijn van noden elcken kersten mensce, hy si ionc of out, om te weten ende hem daer na te reguleren.*”

Goetman was de kinderdichter, de van Alphen van zijn tijd. Geen wonder dat zijn werkje zoo vaak herdrukt werd, maar ook geen wonder dat het op sommige scholen den *Dietsce Catoen* geheel verdrong, ofschoon er slechts weinig exemplaren van tot ons zijn gekomen. Het

boekske, ook op den titel van sommige drukken *Der Kinderen Spiegel* genoemd, vangt dus aan:

*“O hemelsche coninck, God almachtich,
Vader, Sone, Heylighe Gheest,
Drie personen een God warachtich,
Verleent ons gracie ende wijsheyte meest.*

*Hier so te leuen onbeureest,
Dat wi moghen, sonder sneuen,
Metten enghelen houden feest,
Hier bouen int eewich leuen!*

*Een materie heb ick gheheuen
Voor ionghe kinderen sonderlinghe,
Ende wten latyn in duytsche bescreuen,
God gheue dat icse mach volbringhen!*

*Men sal die kinder tot duechde dwinghen
Wanneer si comen ten verstande;
Alst wisken groen is so salmet wringhen,
Tis quaet oude honde lere gaen in banden.*

*Niet willen leeren is een schande,
Consten te connen is groot eere,
Al sijn die consten menigherhande,
Wie consten can, hi is een heere.*

*Hier omme heb ick ghearbeyt seere
Nacht ende dach, vroech ende spade,
Om te vinden een goede leere,
Nae 't bevelen der wijsen rade.*

*Dus hebbe ick bi der Ghods ghenaden,
Een goed materie te samen gheraemt,
Ende tgoede ghescheyden wten quaden,
Diet wel onthout blyft ongheblaemt.*

*Der Kinderen Spiegel ben ick ghenaeamt;
Die wil comen tot staet ende eeren,
Die moet sijn leuen, eer dat betaemt,
Tot wijsheyte ende tot duechden keeren.”*

Tot proeven der zedelessen dienen de volgende:

*“Metten ouden hout altijd accort,
Die God ontsien waer hi verkeert,
So segghen die lieden van u rechteuoort:
Die ionghe is wijs ende wel gheleert.*

*Der Kinder sinnen, diet wel grondeert,
Sijn onbelast van eenighen bedriue,
Ghelyck een tafel reyn gheplaneert,
Daermen goet ofte quaet in mach scriuen.*

*En heht geen spraeck met lichte wijuen,
Si breijden haer net, ghi wert bespiet,
Wacht u daer voor bi uwen lijue,
Al spreken si schoon, si sn meynens niet.*

*Hout u tonghe in u behoet,
Ende draecht op niemant nijt oft haet,
Sijt altijd hoesch, thoont blijden moet,
Wanneer ghi achter straten gaet.”*

Nadat de kinderen uit de genoemde en andere boeken spellen en lezen hadden geleerd, kregen zij het een of ander boek “met een geschreven letter” (dat is met een schrijffletter) geprent, zooals de *Historie van David* en *Lowys Porquin*. “*Daer nae (leert men bij Valcoogh) sal men haer leeren een geschreven letter geprent Als Historien van David en Louwys Porquin.* Deze, den 13 Mei 1511 te Piemont geboren, ging in zijn achttiende jaar op reis “om te vinden een goed bejach”. Achtereenvolgens woonde hij te Brussel, Nivelles, Antwerpen, Sluis, Zierikzee en Middelburg, en vestigde zich eindelijk te Bergen op Zoom, “daer ick (schreef hij) sal wonen soo langhe als ’t Godt ghelieft”. Hij huwde in 1540 met eene Vlaamsche juffer, met wie hij zijn zilveren bruiloft nog vierde.

In 1565 gaf hij te Antwerpen bij Amect Tavernier in het licht:

“Den utersten wille van Lowys Porquin, hy maniere van een lieflijck Testament deur em ghecomponeert in prose ¹ tot onderwijs ende stichlinghe

¹ Andere uitgaven in prose ghestelt.

van zijne kinderen. Oock seer bequam ende dienstelijck voor alle christene Huysvaders om hen kinderen door 't selve te onderwijsen in de vrees des Heeren, om daer te moghen comen (met Godts hulpe) tot een deuchdelijck leven ende salich sterven. In *Rhetorycke*¹ ghestelt by *Anthoñius Verensis*, in 1573 te Gend, in 1582 te Antwerpen, in 1589 te Amsterdam, in 1590 (van *nieus oversien ende verbeteret*), in 1603 te Antwerpen, in 1687 te Utrecht, behalve den tweeden druk, allen in kwarto in 't licht verscheenen. De houtsnede op de titelplaat stelt de geheele familie Porquin voor. Lowys zit aan eene met een groen kleed overdekte tafel en heeft een "schrijfladeken" voor zich, waarop het boek ligt dat hij schrijft. Op de tafel ligt een doodshoofd naast een zandlooper, op de voorzijde van het tafelkleed is zijn wapenschild geborduurd, naast hem zit zijne vrouw, en voor de tafel staan zijne kinderen, 5 zonen en 6 dochters, van welke in 1588 nog slechts één zoon en drie dochters in 't leven waren. Onder de titelprent leest men:

Ezaias XXXVIII.

*"Beschickt u huys, wilt Godt aencleven,
Want ghij sult sterven en niet leven."*

Hierop volgt de voorrede van den *Drucker totten Leser*, daarna twee rijmen, *Lowys Porquin tot den goetwilligen leser* en *Lowys Porquin tot syne kinderen*. Eindelijk kondigt het opschrift: *Hier beghint den wtersten wille* enz. het eigentlijke werk aan, dat niet minder dan uit 303 koepletten van 8 regels, *"inhoudende veel goede leeringhen ende instructiën om de ionckheydt tot alle eerbaerheyt, deucht ende goede ghemaniertheyt te vermanen"*, bestaat, en dus aanvangt:

*"Vader der eewigher wijsheyt omnipotent,
Versterckt myn verstant, wille en memorie,
U goddelycke gratie in mijn herte prent,
Om mijn kinderen te laten sulcken Testament*

¹ Andere uitgaven in dichte.

*Dat strecken mach tuwer eere en glorie,
En thaerder salicheyt, want ghij myn victorie,
Myn beraeder en hulper zijt, soo des Schrifts args seyt:
Godt is een leyder op den wech der wijsheyt."*

Dit schoolboek schijnt in 't midden der 17^e eeuw reeds door andere vervangen te zijn. Ook zag men allengskens Catoen en de Spieghel verdwijnen, nadat de *Bijbelsche Historyen* benevens het *Testament* en de *Catechismus* waren ingevoerd.

Een der eerste, zoo al niet de eerste der Bijbelsche Historiën die het licht zagen, was die van David, met den titel: *De Historie van den Koninklyke Propheet David, zo van zyn leven en wonderlyke werken en hoe victoriuslyk hy tegen zijne vyanden gestreden heeft*. Deze historie bevat niets anders dan de kapittels uit den Bijbel die over David handelen, naar de verschillende overzettingen die in gebruik waren, in zoogenaamde "Duitsche en Schrijffletters" met houtsneden in 4° en 8° gedrukt.

De vroegere drukken schijnen spoorloos verdwenen; enkelen uit de 17^e eeuw worden nog als zeldzaamheden bewaard, drukken uit het laatst van de vorige en deze eeuw nog heden op stalletjes gevonden,

doch altijd met dezelfde letters, fouten en plaatjes. De *Historie Davids* is, tot in het laatst der vorige eeuw, nog met het *Schriftuurlyk Schoolboek* het meest algemeene schoolboek gebleven. Ook in België is dit boek, maar naar eene roomsche overzetting, soms met, soms zonder platen, op de scholen in gebruik geweest. Nog in 1835 verscheen bij C. de Moor te Brugge: *De Historie van den Koninglyken Propheet David, van zyn Leeven, Victoriën en wondere Werken: Genomen uyt den eersten en tweeden Boek der Koningen, van nieuws overzien en van merkelyke drukfeylen verbeterd. Aen alle menschen zeer voordeelig en vermaekelyk om te lezen*, bladz. 87 in 4° gedrukt. Achteraan staat: *De Historie van David zal moogen herdrukt worden. Gegeeven tot Gend den 18 April 1759. F. J. Malfroid. L. C.*

Drie jaren vroeger was aldaar, bladz. 56, met kerkelijke approbatie, *gegeven te Brugge den 7 Augustus 1764*, door H. van Tienevelt, *Archid. Libr. Cens.* verschenen: *De schoone Historie van den vroomen en godvruchtigen jongeling Joseph, die uyt haet en nyd van zyne Broeders verkogt, in Egypten gebragt, onschuldiglyk gevangen is: van den koning Pharao wederom verlost en tot hoogen staet verheven; tot hulpe en bystand van zynen Vader Jacob en alle zyne Broeders. Getrokken uyt het boek Genesis. Van nieuws overzien, en naer den laetsten Roomschen Text verbeterd.* De tekst is in "Vlaemsche (of Duitsche) en Schrijffletters" nevens elkander gedrukt. Bedrieg ik mij niet, zoo zijn deze en andere gewijde historiën, zoo als de ridderromans, en meest alle schoolboeken uit dien tijd, van de Belgische scholen in de onze ingevoerd. De oudste drukken van deze allen zijn Antwerpsche uit het laatst der 15^e of den loop der 16^e eeuw, die in ons vaderland, met de noodige veranderingen om voor Protestantische kinderen te kunnen dienen, te Amsterdam of elders nagedrukt werden. Van de *Schoone Historie Josephs* zijn mij alleen belgische drukken bekend ¹.

¹ Die historie van Joseph den vromen, ende godvruchtigen jongelinc: ghekozen uit den eersten boeck Moyses, Gheprint t'antwerpen by de Wed. van Ameet Tavenier 1571 met houtsn.

Tot deze soort van schoolboeken behoort ook de *Historie van den ouden en jongen Tobias*, inhoudende vele schoone leeringen, hoe een Vader zyn Zoon onderwyzen moet, en hoe een Godvrezend Kind zyn Vader onderdanig zal wezen. En de *Historie van de grote kloekmoedigheid der Edele weduwe Judith*. Nevens eene *Geschiedenis van de Eerbare Vrouwe Suzanna*, met het vonnis van den jongeling *Daniël*. Mitsgaders van den *Bel en den Draak te Babel*. Item de *Historie van de Koninginne Esther*.

Amsterdam by Gysbert de Groot Keur, op den Nieuwen-Dyk, in de Bybels 1743, met houtsneden in 4° z. p.

Even als de *Historie Davids en Josephs* bevat dit boekske niets anders dan den gewonen tekst der apocryphe boeken en van het boek *Esther*, zoo als die in den *Statenbijbel* voorkomt. Of er vroegere uitgaven van dit boek bestaan is mij niet bekend. Aan het slot er van vindt men *Agurs Gebed*, *Spreuk. 30: 7—9*, in rym uytgebreid.

*“Twee dingen laat my Heer van uwe gunst verwerven,
Dat ik altijd begeerd heb voor mijn sterven;*

*Afgodisch ydelheid, en valsche leugentaal,
 Weerd verre van U knegt, met armoe, bang en schraal.
 Bezoekt my niet, nog met geweld van aardsehe goeden
 En rijkdom: wilt slegts my uit uwe mildheid voeden
 Met mijn bescheiden deel en toegewogen brood,
 Opdat ik, weelderig en walgend van te groot
 Een overloed, U niet verloock'ne in eenen dele,
 En zeg: Wie is de Heer? of niemand ook bestele,
 Zo bittere armoe my door haar benauthheit praam,
 Of U onteere, o God! en U gevreesden Naam."*

Tot de categorie der Bijbelsche historiën behoort ook *Een Schoone Histori ofte Parabel van den Verloren Sone. Hoe hy zyne Goederen doorbragt met Hoeren ende lichte vrouwen. Verciert met veel schoone Figueren daarop accordeerende. t Amsterdam, Gedrukt by Jacobus Conynenberg, Boeckverkoper, op 't Water in de Loots-Man, 16 bladz. in 4°. Dit boek is het werk van een onbekenden rederijker uit het laatst der 16^e of begin der 17^e eeuw. Het eerste hoofdstuk vangt dus aan:*

"Ons wort beschreven in 't H. Euangelie, dat op een tijt was een Vader des Huysgezins, een magtig man van goede: welke Magtige man of Vader des Huysgezins twee zonen hadde, van den welke de jonkste geheeten wort de Verloren Zoon, ende dat om redenen, gelijk gy dat in deze navolgende Historie in 't lange hooren zult:

Deze Vader des Huysgezins was een rijk, magtig, man. Aengesien dat hy van oudtheden zeer onmagtig was, dat hy voortaan de zorge en den last syner goederen ende zorge des regements van dien, niet wel doen en konde, dagte in hem selven, dat hy den geheelen last, ende dat geheele regiment van alle sijn tijtlike goederen zyn oudsten zoon in handen stellen wilde, om welk te voldoen hy zyn twee zonen tot hem geroepen heeft, ende sprak tot den oudsten, zeggende aldus:

*"De outheyt doet my zeer vertragen,
 Mijn waarde zone verkoren,
 Als dat ik niet meer en kan gedragen
 Regiment des Huys, nog daarna gevragen;
 Daarom wijsheyt in sporen,
 Om wel te regeeren ons goet,
 Gy die zijt mijn outste Sone zoet,*

*Want ik bevele u al den last,
En stellet u al te maal in U hant;
Daarom wijslijk dat te regeeren past,
Dat bid ik u mijn Sone eerbaar.*

De oudste Zone.

*Na mijn verstant vaar,
Regeer ik ons goet in der waarheyt
Met grooter pynen.*

De Vader.

Geen goet zonder arbeyt.

De oudste Zone.

*Zonder arbeyt geen goet voorwaar:
Maar 't verdriet my in hertze adere.
Dat mijn broeder ons goet daer
Al verdoet, verstadyt vadere?*

De Verloren Zone.

*Zegt my vals verradere,
Waar dede ik oyt overdaat?
Zeg arg Slange en Tonge quaat.*

De Vader.

*Mijn kinderen dryft geen ongenoegen:
Gy hebt goets genoeg, ist dat gy 't orboort,
Daarom en maakt geen discoort.*

De Verloren Zone.

*Ik en verdraeg hem niet een woort,
Ik ben veel te wulpschen spruyte,
En de jonkheyt moeder uyte.*

De oudste Zone.

*Ja, maar als de jonkheyt is overbragt,
Ende gy in der outheit begint te sneven,
Ende dat gy hebt magt nog kragt,
Waar meendy dan by te leven?*

De Vader.

*U Broeder pynt u te geven
De waarheit voor oogen."*

De twist tusschen de broeders eindigt niet, en ofschoon de vader zegt:

“Om Gods wille, kinderen, maakt accoord,”

wordt zij heviger en heviger.

*“Gaat hypocryt, (roept de Verloren Zoon zijn broeder toe) cokyn apelaart,
Elders doen uwe precagiën;
Verdoe ik iets dat van mijn zelfs paert,
Ende niet van uwer pottagiën.
Wy, wy deugen qualyck t'zamen,
Vuyt kokyn.”*

Hierop verlaat hij het vaderlijk huis, komt in kwaad gezelschap en gaat in 't bordeel.

Na hier het geld, dat hij bij zich had, verteerd te hebben, steelt hij zijns vaders zilver en juweelen, en brengt alles wederom door in 't bordeel. Toen hij niets meer bezat, keerde hij naar zijn vader terug, dien hij dus aansprak:

“Eere, deugt en gezontheyt, vadere.

De Vader.

*Og arme mensch, gy bederft u te gadere
Ende my ook, dan ik lyde groot torment
Van 't aanzien van u quaat regement,
Dat ik 't verdragen en kan niet meere.
My wondert dat gy u niet schaamt zeere.
Van armoede zuldy u nog zo teeren,
Ist dat gy u anders niet wilt regeeren,
Want gy doet niet dan loopen en ravelen
In Tavernen ende Bordeelen.”*

Doch de Verloren Zoon blijft verstokt:

*“Hey (vraagt hij) het salt nog lang duren dit preken?
Maar ik en ben geen beest!”*

en eischt zijn

“Paert zijner goederen na regter natuere.”

Zijn broeder vat hierop het woord en zegt:

*“Broeder gy gaet op plaetsen periculent,
Daer aen gy groote dwaesheit doet,”*

waarop de Verloren Zoon hem toevoegt:

*“Swygt, gy Duivels bloet,
Gy en spreekt niet dan met nijdige bage;
Ik en zal u nimmermeer mijn dagen
Beminnen, vyul onweetende schokkaart,
Gij en zijt niet dan een blaterende kokaert.”*

De vader haalt nu een som gelds en een deel juweelen, en geeft ze hem met eenen droeven moede zeggende:

*“Nu hout Zone daar van 't goet,
Zaliger gedagten uwer moeder zoet,
Nadat gy u deel hebben wilt hierter stad,
Ende om Gods wil regeert u bad
Dan gy voortijts hebt gedaen.”*

*“En zorgt niet (is het antwoord) voor my voortaan,
Want ten spyte van dezen toovaart,
Mynen broeder, den nijdigen grovuart,
Zal ik my zo verre gaen poogen,
Dat ik nimmermeer voor uwer oogen
Komen zal, al zou men m zette op een rat.”*

Hierop keert hij weder naar 't bordeel, maakt daar het ontvangen geld en de juweelen te zoek, en na alles verteerd te hebben, beveelt de “weerdinne” hem zich te ontkleeden, waarop een “Lustig Geestken” hem een oude broek geeft.

*“Uyt charitaten (zegt hij)
Meugdy aantreke dees oude broekkens,
In den manieren van den koeekens,
Nog eert men u te zeere.”*

Weggejaagd, gaat hij zich verhuren als varkenshoeder, en daar hij geen brood genoeg ontving om zich te verzaden, at hij met de varkens,

*“..... mits zijn sondige werken,
Moest hy eten en leven als een verken.”*

Hij komt tot nadenken en berouw, en verzoekt een zijner vrienden voor hem naar huis te gaan en zijn vader zijn droevigen toestand te melden. De diep getroffen vader laat zijn zoon tot zich komen. Deze ijlt nu naar hem toe, valt ootmoedig, bitter schreiend, op zijne knieën en zegt:

*“Vader, zyt mijn misdaat vergevende,
Dat ik mijn leven heb misdaan
O Vader! ik was zo qualyk bevaan.”*

*“Eylaes, arm kint, (is het antwoord) dat gy nog zyt levende
Dank ik God, die alle dinks van niet gewrogt heeft
Eer u de dood heeft bevaan.”*

Onder het uitspreken dezer woorden rigt de vader hem op, en laat terstond een groot feest aanregten. De oudste zoon, op last van zijn vader door een dienstknecht uit het veld gehaald, vraagt, het gejoel en gewoel hoorende:

*“Waarom komt dat Esbattement,
Die tromperte die ik hoor dreunen?”*

*“U broeder is t' huys gekomen,
Al naekt en bloot gelyk de rabbouwen;
Maar my dunkt, in 't aanschouwen
Verjonkt is van thien jaren”*

antwoordt de knaap. De oudste zoon weigert deel aan den maaltijd te nemen, waarna de vader het huis verlaat, zelf naar 't veld gaat, en hem dus aanspreekt:

*“Segt my, Sone, 't waaragtig bediet,
Waarom en kom dy in huys niet?”*

waarop de zoon antwoordt:

*“Vader, zonder fy,
Dit is de regte sake des seker syt,
Dat ik die geenzins en heb willen devoyeren
Maar altijt my selven employeren,
U te dienen neerstelyker dan eenig knegt,
Die om u gelt dienst slegt;
Nogtans, voor alle mynen dienst swaar,
En waardy my noyt soo gunstig daer,
My te willen komen tot mijn begeeren,
Eens myn sommige mijn vrienden te vereeren
Met vrolykheden in 't gezelschap een lam;
Maer soo haest als myn broeder quam,
Die verquest heeft u goet,
Moest men terstont metter spoet,
't Beste kalf dooden dat men vonde,
Ende houde tafel ronde;
't Welk my deert in 's hertsen gronde,
Dat segge ik u goet ront,
Soo gy weten meught.”*

De vader bevredigt hem, leidt hem naar het feest en verzoent hem met zijn broeder.

Ofschoon deze historie op de lijst der schoolboeken voorkomt, is het echter niet waarschijnlijk dat zij immer op de Gereformeerde scholen is ingevoerd, wijl zij zoo zeer van den gewonen tekst afwijkt, en er zelfs tweemaal de uitdrukking Jesus Maria in voorkomt. Waarschijnlijk was zij bestemd voor de Roomsche-Katholieke scholen, die met oogluiking hier en daar werden getolereerd. Sommigen der houtsneden, die in dit boekje voorkomen, zijn kennelijk uit oudere

edities overgenomen; enkelen vindt men in de schoolprenten van den Verloren Zoon terug. Over het algemeen werd er zeer slordig met de school- en volksboeken omgegaan. Zoo drukte men tusschen den tekst van *Blancefleur en Florys* de plaatjes uit de eene of andere volkseditie van *Robinson Crusö*.

Onder de schoolboeken der 16^e en 17^e eeuw worden ook *Blancefleur*, *Amadis van Gawwelen* en *Fortunatus* genoemd. Over de beide eersten handelen wij later; thans een enkel woord over den laatsten. De roman speelt in of omstreeks het jaar 1440, en is van Arabischen of wel van Spaanschen oorsprong; zelfs haalt men de bronnen aan die de onbekende schrijver voor zich had toen hij zijn werk opstelde. Hij komt zoowel in de Nederlanden als in Spanje, Frankrijk en Duitschland, sedert den aanvang der 16^e eeuw, onder de volksboeken voor. In Duitschland en België schijnt zij er nog toe te behooren, doch niet in Frankrijk; Nisard ten minste maakt er geen melding van. Uitgaven der 16^e en 17^e eeuw komen van dit veel gelezen boekskes niet meer voor: doch wel zijn er exemplaren voorhanden uit den aanvang en het einde der volgende, zoo in kwarto als klein octavo (tot schoolgebruik). Voor mij ligt die *Tot Utrecht gedrukt by de weduwe van J. van Poolsum, Boeckdruckster tegenover 't Stadthuys*, 1700, kl. 8°, met den titel:

Een nieuwe Historie van Fortunatus Borse ende van synen wensch-hoet, seer geneughlyck ende playsant om te lezen, leerende hoe een jonghgezelle heusselyck houden sal in handel ende wandel, met woorden ende wercken, by hooge ende lage. Van nieuws oversien ende verciert met veel schoone nieuwe figueren.

De titel der uitgave te *Amsterdam by S. en W. Koene*, 1796, 8°, heeft nagenoeg denzelfden titel, met bijvoeging van: *Desen allerlaatste druk van nieuws oversien, en met nieuwe Figueren, daerop passende, verbeteret. Noit voor desen gedrukt.*

De inhoud is deze: In de stad Famagosta of Pamagusta, op het eiland Cyprus, woonde een edel burger van voornamen afkomst, met

name Theodoor. Zijne ouders hadden hem vele goederen nagelaten, zoodat hij "vrolijk en vrijgevig" leefde, en zijne grootste vreugde vond in steekspelen, aan de hoven te verkeerem, en overal waar hij maar pracht kon vertoonen. Hij huwde eene rijke koopmansdochter, Gratiana, die hem een zoon schonk, welke den naam van Fortunatus ontving. Toen zijne ouders door spilzucht tot armoede waren vervallen, verliet hij hen, en begaf zich naar het strand, waar een Venetiaansche galjoen lag, die uit het Heilige land terugkeerde en den Graaf van Vlaanderen naar zijne staten moest voeren. Hij biedt den Graaf zijn dienst aan; deze heeft welgevallen in den jongeling en neemt hem tot zijn lijfknecht aan. Hij volgt zijn meester naar Venetië en vervolgens naar Vlaanderen, waar hij zich door zijne schoonheid en beminnelijke hoedanigheden, vooral door zijne dapperheid op een tournoi, zóó onderscheidde, dat hij de jalouzie van 's Graven overige dienstknechten opwekte, en, door een valsche vrees bevangen, de vlucht nam naar Londen, waar hij in kwaad gezelschap geraakte en vervolgens, van zijne vrienden en minnares verlaten, genoodzaakt is een Florentijnsch koopman te dienen. Deze wordt wegens een moord gehangen, en Fortunatus moet het land verlaten. Van alles ontbloot zwierf hij door Pikardië en kwam in Bretagne, geraakte in een wildernis, doodde een beer die hem wilde verscheuren, en legde zich op het warme lijk te slapen. Toen hij ontwaakte zag hij eene schoone vrouw voor zich staan, die zich als Fortuna bekend maakte. "Door influentie des Hemels" waren haar "Ses viertuyten" verleend, "die zij mogt wegschenken, een, twee, drie, na gelegentheynt van de uren daer in de planeten regeeren, wysheyt, ryckdom, sterckte, gezontheyt ende lanek leven". Hieruit liet zij hem een kiezen. Hij koos rijkdom. Terstond gaf zij hem een beurs, zeggende: "Neemt desen borse, want soo dickwils als gy u handt daer in steeckt, sal dy altyt daer in vinden thien stucken gouts, en dese borse sal die viertuyt hebben u ende uwer kinderen leven langh."

Zij beval hem echter zijn leven lang "altyd den dagh van heden

te vieren", geen vrouwspersonen te bekennen, en, waar hij zich ook bevond, naar een arm man, die eene huwbare dochter had, te vragen, die "suyverlyck" te kleeden, en hare ouders vierhonderd stukken gouds

te geven "om die ten houwelycken staet te brenghen"; waarop Fortunatus antwoordde: "O alderdeughdelyckste joffrouwe, en twijfelt daer niet aen, ick sal dat eerlyck doen soo langhe ick leve", en haar verzocht hem uit de wildernis te helpen. Zij leidt hem er uit, en na de kracht zijner beurs beproefd te hebben, begaf hij zich in een herberg en liet den waard van 't beste, dat hij had, opdisschen. Hier onderkocht hij een woudgraaf drie paarden van eenen "vertuyscher", hetgeen hem bijna het leven kostte, wijl de graaf meende dat hij het geld gestolen had. Hij ontkwam echter het gevaar, spoedde zich uit het land en kwam in de stad Andegaus, waar de hertog van Bretagne hof hield, en zich vele vorsten en heeren bevonden, om het huwelyk van den hertog bij te wonen. Fortunatus rustte zich uit, leefde als "een eerste rijke" en woonde de feesten bij. Terwijl hij eens in de herberg aan tafel zat, kwam er een oud edelman binnen, die aan 't gezelschap zijn armoede te kennen gaf, en verhaalde hoe hij al zijn goed met reizen verteerd en alle landen der Christenheid bezocht had. Daar ook Fortunatus lust tot reizen had, vroeg hij hem of hij hem wilde vergezellen: hij zou hem als een broeder behandelen. De ridder (Leopold geheeten) was terstond bereid, waarop Fortunatus

hem tweehonderd goudstukken gaf, zeggende: "Neem dit en spaar niet, koop een koppel paarden, zoo goed als gij er vinden kunt, en neem een knecht naar u verkiezen." Van alles voorzien, reisden zij door Frankrijk over den Rijn naar Duitschland, zagen alle groote steden, vorstelijke hoven, de voornaamste natuurwonderen, en trokken eindelijk over Keulen naar Brugge in Vlaanderen, van waar zij in zee staken naar Schotland, en vervolgens naar Maldrik ¹ in Hibernia (Ierland), waar Leopolds' vrouw en kinderen woonden, die Fortunatus begiftigde. Na te Vernies (Redgus ²) Patricius' vagevuur bezocht te hebben, reden zij naar Cades en St. Joost in Picardië, door Frankrijk, Spanje, Napels, Rome en alzoovort naar Venetië, en van daar naar Konstantinopel, om den jongen keizer te zien kroonen. Hier huwde hij een arm meisje uit, doodde Leopold den waard, die hem en zijn vriend wilde bestelen, en wierp het lijk in een put.

Te Cyprus weergekeerd, vernam hij dat zijne ouders gestorven waren, kocht hunne woning en "timmerde daer een kostelyck paleys, ende by 't paleys een schoone kerck, en neffens de kereke derthien huysen, en fondeerde daer eene proostdye en twaelf priesters, die daer altydt souden singen en lesen, en haer prebende daer af hebben, de proost alle jaren hondert ducaten en elck priester hondert; hy dede

¹ Of Balderik.

² Andd. dicht bij Bernik.

oock in de kercke twee kostelycke sepulturen maecken en dede syn vader en moeder op-graven en in d' eenen leggen, en d' ander sou op hem en zyn erfgenamen wachten”.

Te Cyprus kwam hij dikwerf in 't gezelschap van den koning, die hem op zekeren tijd vroeg waarom hij geen schoone jonkvrouw trouwde? “Sire”, was het antwoord, “dat is omdat ik te veel keus heb, en niet weet wie ik nemen zal”; waarop de koning hem voorstelde uit de drie dochters van een armen edelman, Graaf Niman, die in de nabijheid van Famagosta woonde, een keus te doen. Hij koos Cassandra, die hem twee zonen schonk, Ampedo en Andolosia. Na twaalf jaren gehuwd te zijn, en binnen en buitens huis niets meer te wenschen hebbende, besloot hij, die alle Christenlanden bezocht had, alle Heiden-sche te bezoeken. Na vrouw en kinderen gezegend te hebben, stapte hij in een galjoen, dat hij zelf had laten bouwen, kwam gelukkig te Alexandrië en trok van daar om andere landen te bezoeken, zoo als “des Keysers Landt van Persia, des grooten Chams van Cathay, Paep Jans lant en meer andere landen daaromtrent gelegen.”

“Door de wildernisse van Indiën kwam hij in het land van Paep Jan, die LXXII koninghrycken onder hem heeft”. Nadat hij Paep Jan schoone juweelen geschonken en zijn kostelijke goederen aan de markt gebragt had, noodigde hem Paep Jan uit zijne schatten te komen beschouwen.

Tot die schatten behoorde een “ongesien vilten hoedecken, dat hem meer was dan zijn geheele schat en sulcken kracht had; dat als hy of yemant anders het op zyn hoofd zette, hij was, waer hy begeerde te zijn.” Fortunatus dacht: “och mocht ick dat hoedecken krygen, het dient soo wel tot myne borse”, zette het, met toestemming van den vorst, op zijn hoofd, wenschte zich terstond in zijne galei, en voer er mede naar huis. Paep Jan liet hem te vergeefs nazetten¹, en zond daarop

¹ Volgens eene andere lezing was het Paep Jan niet, maar de sultan van Alexandrië, wien het hoedeke toebehoorde. Hij zou namelijk, na van dezen brieven van

Marcholando, in ambassade tot hem, doch deze kwam onverrigter zake terug. Fortunatus bleef nu te Cyprus wonen, hield een grooten staat en liet zijne zonen prinselijk opvoeden. Toen hij zijn einde voelde naderen, verdeelde hij zijn beurs en hoed tusschen zijne beide zonen, waarop Andolosia Famagosta verliet, de hoven van verscheidene koningen bezocht en in Engeland kwam, waar hij op 's konings dochter Agrippina verliefde. Deze wist, door valsche liefde, hem de beurs afhandig te maken, waarop hij Londen verliet en als een arm man bij zijn broeder Ampedo terug kwam. Van dezen leende hij het gelukshoedje, wenschte zich er mede te Londen, waar dezelfde prinses ook in het bezit van dit juweel raakte.

Andolosia bevond zich, toen zulks geschiedde, in een wildernis, waarin hij van honger zou zijn omgekomen zoo hij geen appelboom ontdekt had. Hij schudde aan den boom en er vielen twee appelen af, die hij opat: doch hoe ontstelde hij, toen hij ontdekte dat er twee lange bokshorens op zijn hoofd waren gegroeid. Hij brulde als een stier, liep razend met zijn horens tegen een boom, in de hoop dat hij ze mogt afstooten, maar 't was te vergeefs wat hij deed. Luidkeels riep hij om hulp en bad: "O, almachtige God, kom mij ter hulpe in mijn nood!"

Zijn gebed werd verhoord; er naderde een kluizenaar, die hem twee appels gaf, waarvan de een de horens deed uitkomen, de andere ze wegnam. In weerwil van de vermaning van den kluizenaar om zijn hart aan de wereldsche goederen te onttrekken en voor zijn ziel te leven, keert Andolosia naar Londen terug, krijgt zijn beurs en hoed terug, en begeeft zich weder naar Cyprus, werwaarts kort daarna ook Agrippina vertrok om den jongen koning van dat eiland te huwen.

Na de bruiloft werd Andolosia verraderlijk door eenen graaf van

aanbeveling ontvangen en Calicut "in de landen waar de peper wast" bezocht te hebben, door de groote woestijn, over den Sinaï, naar Jeruzalem en de heilige plaatsen getrokken, en van daar naar Alexandrië gereisd zijn.

Limosi opgeligt, naar zijn roofslot op een klein eiland, niet ver van Cyprus, gevoerd, en in een diepen kerker geworpen. Nauwelijks had Ampedo het lot van zijn broeder vernomen, of hij smeekte den koning hem te redden, en in den waan dat de tooverbeurs de oorzaak van zijns broeders ongeluk was, en dat het wenschhoedje die van het zijne kon zijn, scheurde hij het in stukken en wierp het in het vuur.

Ondertusschen werd Andolosia op het afgelegen slot door den graaf van Limosi van zijn beurs beroofd en omgebragt. Doch de beurs had nu haar kracht verloren. Hare rijkdommen waren aan het leven van Fortunatus verbonden. De moordenaars raakten in twist en werden op 's konings last geradbraakt, die hunne en Andolosia's bezittingen erfde.

Aldus liep deze roman af, die tot in deze eeuw veel lezers vond, en nog in onzen tijd door Tieck gedramatiseerd is.

Ik zal den lezer niet vermoeijen met eene opsomming van al de boeken, waaruit onze vaders leerden spellen en lezen, maar mij slechts tot de voornaamste bepalen. Het ontbreekt niet aan lijsten van boeken, die in de 17^e en 18^e eeuw op de scholen gebruikt werden. Wat de A-B-boeken betreft, deze ondergingen hier en daar eenige veranderingen, verkregen andere titels, soms plaatjes; doch de inhoud bleef nagenoeg dezelfde tot aan het einde der 18^e eeuw.

In het midden dier eeuw komen nog, behalve het *O. en N. Testament*, de *Psalmen Davids van Dathenus*, de *Historiën van Adam en Noach*, *Ruth*, *Jonas*, *Tobias*, *David*, *Salomon*, de *Groote en Kleine Spreucken of Proverbia Salomonis*, het *Euangelium Matthaei*, de *Handelingen der Apostelen*, allen woordelijk aan den Bijbel ontleend, voor. Hierbij kwamen: *De Sondaegsche Evangelien*, waarvan de titel was: *Epistelen ende Evangelie-Boeck ofte eenighe wytgelesen Texten der H. Schrift. Uyt de Grieksche in de Nederlandsche talen overgeset met aanteekening der versen. Bequaam om in de scholen der Vrye Nederlanden aan de kinderen geleert te worden*, in 24°, 112 bl., nog in het midden der 18^e eeuw te Dordrecht bij de Erve J. van Braam en Pieter van Braam met dezelfde houtsneden herdrukt.

Hoogstwaarschijnlijk is dit boekske reeds van den aanvang der hervorming af in gebruik geweest. Het bevat de teksten, waarover ge-

durende het christelijk kerkjaar, volgens de gebruikelijke pericopen, gepredikt werd. Vooraan vindt men eene houtsnede, die Mozes, de tafelen der wet verbrekende, voorstelt, met dit onderschrift:

“o Jeugt my wel doorsiet en leest my met aandacht,
Want ik om leerens wil ben in druk gebracht;
De bloemen uyt het Hof der vier Euangelisten,
Gesplist tot Godes lof, en nut des waren Christen;
Apostels Balsem soet, van kruyden en Schriftuyren,
Ons Zielen Medicyn, wiens kracht sal eeuwig dueren.”

Niet minder in gebruik was het *Schriftuurlyk Schoolboekje*, begrypende over de zeven hondert uitgelezene Schriftuurplaatsen, getrokken uit het Oude en Nieuwe Testament. Voorgesteld na de ordre van het A-B-C ende afgedeeld in vier A-B-C. Zeer bekvaam om in de scholen gebruikt te worden, door J. Maas. Rotterdam by Anthoni van Zwaamen, boekverkooper op 't Steiger, aan de Koorneurs, kl. 8° (1778).

In de opdracht “Aan alle Schoolmeesters” meldt de antheur: “dat hij dit boekje zeer dienstig oordeelt om in alle scholen en huishoudingen gebruikt te worden”, en verzoekt “alle christenschoolmeesters het in hunne scholen te leeren, om alzoo de jonkheid by tijds de Godzaligheid in te planten”. Het is met vier lettersoorten gedrukt en bevat, naar orde van het alphabet, “Schriftuurplaatsen dienende en

bekwaam tot leeringe, tot vermaninge en tot waarschouwing, tot vertroosting, om den Heere te loven, te danken en te bidden.”

Daar het vele lezers gehinderd had, “dat in dit boekje de Canonyke schriftuurplaatsen tusschen de Apocryphe geplaatst waren,” zoo wilden de *Visitatores librorum* ze echter niet weglaten, “wyl zij leerzaam en zelfs stichtelyk zijn”, maar ze door een teeken (*) aanduiden. Tot eene proeve deelen wij den aanvang van het boekske mede:

A.

“Al wat te voren geschreven is, dat is tot onzer leeringen te voren geschreven; opdat wy door lydsaamheid ende vertroostinge der Schriften hope hebben zouden. Dog de God der lydsaamheid ende der vertroostinge geve u dat gy eensgezind zyt onder malkanderen tot Christum Jesum, opdat gy eendragtelyk met eenen monde moogt verheerlicken den Godt ende Vader onzes Heeren Jesu Christi. Daarom neemt malkanderen aan, gelyk ook Christus ons aangenomen heeft tot de heerlykheid Gods.” Rom. 15: 4, 5, 6, 7.

B.

“By den Heere onzen God en is geen onvegt nogte aanneming van personen, nogte outfanginge van geschenken.” 2 Chron. 19: 7.

In de hoogste klasse gebruikte men: *Schoolboek, Behelsende de namen der geslachten van Adam af tot Christus toe; met noch eenige andere namen van landen, steden, plaetsen, ampts-personen etc. Vertoonende een kort beloop der H. Schrifture. By een gestelt om van de Jeught in de Nederduytsche scholen geleert te worden, door P. Bakker, Organist en Schoolmeester tot Medenblick. T^e Utrecht by Jacob van Poolsum, Stads-Drucker tegenover 't Stadhuys, 1713, 80 bladz., kl. 8°.*

Men vindt hier de geslachtlijsten en de namen van steden, bergen, rivieren en personen die in den Bijbel voorkomen, en daar de Bijbel met andere godsdienstige geschriften in vele, zoo niet in de meeste gezinnen de eenige lectuur was, oordeelde men te regt, “dat de jeught ervaren moest zijn niet alleen in de kennisse, maar ook in de uitspraak der namen”. Men noemde dit werk in de wandeling “t boek der geslachten”, en tot aanprijzing er van “een genealogisch, historisch, geographisch woordenboekske der H. Schriftuer”.

Aan het slot vindt men het volgende "Schoolgebed":

"O *Almachtige Godt en Barmhertige Vader*, wy dancken U dat gy ons (dezen verlededen nacht soo genadelijk hebt bewaart, en ons) hier wederom in gezondheid laet t' samen komen, om onderwesen te worden in goede *Konsten, Deugden en Manieren*. Wy bidden U wilt uwen *Geest*, en gaven der *Wijsheyd* rijcklijck op ons laten neder-dalen, opdat wy wel mogen verstaen en leeren 't gene ons sal onderwesen worden. Geeft oock dat wy altijd in alle *gehoorsaemheyd en onderdanigheyd* ons mogen onderwerpen de goede leere en vermaninge, als oock de *behoorlijcke tucht en straffe*, die aan ons, tot onsen besten, mochte werden gedaen, opdat wy daerdoor mogen leeren de ware wijsheyd, namelyck U te vreesen in ons leven, opdat wy mogen sterven in uwe *Genade*, en alsoo saligh worden. *Alles om het lijden ende sterven Jesu Christi, in wiens name wy U bidden, Onse Vader*" etc.

Op oude lijsten van schoolboeken komen nog voor: *De Fonteyne*, het *Heerlyk bewijs* en de *Uure des doods*, het laatste welligt van *Jacobus Lydius*.

Waren deze boeken bestemd om Bijbelkennis en gemoedsleven te bevorderen, anderen daarentegen dienden om een "goeden styl te leren". Zonder "een styl te hebben" kon men geen goed koopman wezen, en daar de meeste jongelieden voor 't kantoor werden opgeleid, was het van het hoogste belang dat zij in stijl geoefend werden. Dezen konden zij voorwaar niet leeren uit de gewone schoolboeken; men gebruikte dus op school in letterschrift gedrukte, of wel door den meester geschrevene brieven, en, daar men ook allerlei schrift moest kunnen lezen, tevens oorspronkelijke brieven of wel op parkement geschrevene schepen-kennissen.

"Die wel wil leeren brieven-dichten,
 Moet grooter werck op school verrigten,
 En leeren uyt het brievenboek,
 Dan krycht hy eenen styl seer kloeck;
 Oock zal de jeucht zich wel gerieven,
 Met oude perkamenten brieven."

Reeds ten tijde van Karel V werden zoogenoemde "Brievenboecken" gedrukt en in de scholen ingevoerd, die, even als de schoolboeken, bij herhaling met de noodige verbeteringen, veranderingen en bijvoegselen werden herdrukt. Zoo verscheen in 1597, "Tot Amstelredam, gedruckt by Ewout Cornelisz. Muller":

Ghemeene Seyndtbrieven, seer profytelijck voor die Ouders, Meesters en Kinderen om te leeren Brieven dichten, ende oock wel te leven ende ordentelick te schryven. Daerby noch ghevoecht sommige Notabele dinghen, die weert zijn om te noteren.

*Koning Ferdinandus seyt dat men
een Wys ofte Dwaes kent:*

*Aen 't matigen van zijn Gramschap;
In 't regeeren van zijn huysgezin;
In 't dicteren van een Brief.*

Per St. J. Jacobi, ad honorem Dei."

Bij gebreke van een ander plaatje, plaatst de uitgever dezelfde houtsnede, die het titelblad van het *Testament* van Lowys Porquin versiert.

Latere uitgaven (en er bestaan er vele van dit boekje) hebben tot titel: *Ghemeene Send-Brieven, profytelijck voor d' Ouders, Meesters ende Kinderen om te leeren Brieven dichten, wel te leven ende ordentlijck te*

Maertje de mening haast heeft verstaan /
Zepd / Krelis wilb byu zitten gaan.

Gaan ny de Belteedter om
een Dienst.

Het Kinderwerk word uitgedoof, /
Als men het Vryjen krygt in 't Hoofd.

Veel Knaapen Leeren Gans O Pen Baaren,
Door Een Mans Broek Zeven Dochters Ver
Gaaren.

De Sleutelen zyn u toevertrouwt /
Dast op / dat ge zyn magt wel houdt /

Hy t'za Jongens, geef geloor,
Tetje diene by een Doctoor.

Mijn Neus is nog de alderbeste /
Al sta ik hier de alderleste.

De zynze kinderen zyn zoo zuur /
Om dat haer man zyn ber duur.

schrijven. Daer by ghevoecht zyn sommige Notabele Spreucken. Als oock Contracten, Obligatiën, Quitantiën enz., zoo als die te Amsterdam, by Michiel de Groot, Boeckverkooper op de Nieuwen-Dijck, tusschen de twee Haarlemmer sluysen, in de groote Bijbel. 1662, 4°, zonder paginatie, even als al de vroegere uitgaven in letterschrift.

Op het voorberigt "Tot den Leser" volgt: "Bequame onderrichtinghe om brieven te leeren dichten", in vragen en antwoorden, waarna de brieven zelve over allerlei onderwerpen volgen.

Zonderling is de aanvang van schier elken brief, b. v.:

"Allerliefste vrienden, ick recommandere my in uwe goede gratie"; — "Beminde com-pere, ick recommandere my in alle gediensigheyt t' Uwaers"; — "Christen Broeder, ick ontbiede u duysent goede nachten"; — "Deuchdelycke ende seer beminde Vader ende Moeder, ick ghebiede my met alle ootmoedigheyt"; — "Engel Gerritsz., seer leminde Soon, na vriendelycke groetenisse"; — "Ter eeren Gods, soo schrijf ick aen u myn seer beminde Kinderen."

Soms plaatste men zijne spreuk boven of onder aan den brief, en de adressen waren:

"Aen den eersamen B. C. Lynwatter, myn beminde Vader t' Amsterdam"; — "Aen myn Soon, wonende by H. J. tot Haerlem"; — "Aen den eersamen koopman N. N. myn seer beminde Vader tot Enckhuysen".

Tot eene proeve van brieven-stijl deelen wij den volgenden epistel mede:

"Laus Deo Semper. Eerwaerdige seer beminde Vader ende Moeder, ist dat ghy wel vaert, soo ist wel, want ick oock wel te passe ben. Godt heb lof. Mijn schrijven is niets bysonders dan dat ick u vriendelick bidde, dat u believe dese S. Jans Mis alhier over te comen, om u wat te vermaken in dese soete lucht. Wy sullen tot ons meester eene schoone Tragedie spelen van een jonghman, die hem eerst schickt totter deucht, ende naemaels verleyt zijnde door de wellustigheyt des vleeschs, ende door quade geselschap, ende door mede hulpinge der Duyrcelen, komt ten lesten te smooeren in sijn sonden, waer-door hy komt tot de eeuwige verdoemenisse in der hellen. Dese Tragedie die is seer be-

weeghlyck aen te sien. Ende onse Meester laet ons somtijds een Comedie ofte Tragedie spelen, omdat wy daerdoor souden leeren goede manieren, oock welspreecken, maer principallyck opdat wy ende al de gene die 't sien, daer door souden gesticht ende geleert wesen, als door een levendich exempel, hoe wy ons selven sullen aenstellen om het quaedt te schouwen, ende het goede te doen, om eerlyck te leven ende salig te sterven. Beminde Vader syt hier mede den Heeren bevolen. Geschreven tot Haerlem desen X Junij 1628."

Hierop antwoordt de vader:

"Laus Deo Semper. Eersame beminde soon N. Ich heb uwen Brief ontfangen, waer uyt ick verstaen hebbe dat ghy begeert dat ick u eens soude komen besoecken. Maer ick heb so veel te doen omdat ick u met u Sisters en Broeders gern met eeren door de werelt soude brengen, dattet my voor deze tijdt niet beuren en mach; maer ick hope u op een ander tijdt eens by te komen. Alle mijn begeeren is op u, dat ghy doch de sonden wilt schouwen, waer door de Menschen tot sulcke grouwelicke pijn komen, gelyck als ghy in u Tragedie spelen sult; neemt hier exempel aen, ende denckt vry dat duyvel noch hel, noch doot, noch al dat afgrijsselick is, soo leelick is als de sonde, want alle dese grouwelicke dingen van de sonde gekomen zijn; daerom meught ghij sien aen de vruchten des Booms der sonden, hoe afgrijsselijcken leelick dat de sonden zijn, daer alle quaedt afkomt; want de sonde maect den mensche godloos, eerloos, goedtloos, ende maect van Kinderen ende Erfgenamen Godts, Kinderen des doots, daerom beminde soon, schouwt alle sonden, grote ende kleyn, ende begheeft u tot allen deughden. Schickt wel te leeren, weest u meester ghehoorsaem ende spreeckt altijt beleeft en wel. Dit doende sult wel doen. Geschreven in Enckhuysen desen 15 Junij 1628.

U beminde Vader N.

Aen myn Soon N. N., woonende in de Bartel-Joris-straet tot Haerlem."

Achteraan vindt men lessen, vermaningen, raadsels enz. Tot eene proeve:

Waer verdriet af komt.

*"Groote hooverdye en hoogmoedt,
 Veel te spreken onbehoedt,
 Veel te wreken en niet te verdragen,
 Veel te verlaten op rycke magen,
 Niet te hebben en veel te verteren,
 Op levende goedt te generen,*

Luttel goedts ende veel kinderen

*Brenghen menigh man in groot hinderen."*¹

Sedert het laatst der 17^e eeuw is dit boekske nog herhaalde malen, in hetzelfde formaat, met weinige veranderingen herdrukt.

In 1648 verscheen te Haarlem, in lang zakformaat, met parkementen omslag: *Verscheyden Brieven, bequaem in de schoolen te gebruycken. Ghedaen ende in 't licht ghesteldt door Pierre de la Chaubre. Francoysche-school houdende in de Beverwijck.* Het heeft een Hollandschen en een Franschen titel, en de Brieven staan in de beide talen tegenover elkander. Zij zijn uit het leven genomen, en sommigen geven ons een blik in het toenmalig schoolwezen. Uit een dier brieven blijkt, dat men op eene kostschool voor mondkost, onderwijs, boeken, papier, pennen en andere noodwendigheden, nog geen tweehonderd gulden betaalde.

In het laatst der 17^e eeuw (1696), gaf B. Hakvoord te Zwol uit: *Gemeene Zend-brieven, zo die in de Duitze scholen van Nederland worden geleert. Geheel vernieut, en veel verbeterd. Met by-voeging van verscheiden noodzakelyke dingen, als Requesten, Houwelyks-voorwaarden, Accoorden, Paspoorten, Bestedingen, Leerbrieven, Rentebrieven, Quitantiën, Huurcedullen. Alles geschikt na 't hedendaagse gebruik, en tot dienst van de leerbegerige Jeugd in druk uitgegeven, door B. H., met de spreuk van Koning Ferdinand, en een plaatje, eene school voorstellende, waarvan nog z. j. te Amsterdam by Joannes Kannewet, een twaalfde druk,*

¹ In den druk van 1597 staat eene aardigheid, die men ook in dezen vindt. Men leest in den eersten:

*"Wat gaepstu op dese letteren die hier onder staen,
Cont ghij die niet lesen? segt huyleplaen!
Soo wilt nog een wijle tijts schoole gaen.
Het mach wel een gepert wesen,
Die dit siet en niet can lesen."*

In den druk van 1696 komen dezelfde woorden voor, doch in plaats van *huyleplaen* leest men *uyleplaen*.

van den Auteur nader oversien en vermeerdert, 40 bladz. in 4° verscheen.

Vooraan vindt men *Algemeene Regelen om behoorlyk Brieven te schrijven*, doch niet, gelijk in het boekske van Jacobi, met vragen en ant-

woorden. Hierop volgen de *Brieven*, die allen verondersteld worden in 1696 geschreven te zijn, en wat vorm en inhoud betreft, zeer van de vorigen verschillen. Wij deelen den volgenden tot eene proef mede:

“Eerwaarde Vader.

“Ik agt my grotelyks verpligt te zyn, niet alleen mijn gelukkige overkomst aan uw’

Eerw. bekent te maken, maar ook de getrouwe voorzorge en vaderlijke genegenheid, met dewelke gy mijn welstand ten allen tijden tragt te bevorderen, dankbaarlyk te erkennen. 't Heeft u nu wederom behaagt my hier tot Haarlem ter schole te besteden; opdat ik in alles, 't welk mijn Vader oordeelt voor my noodzakelyk te zijn, langs een gemakkelyke weg moge opgeleid en onderwezen worden. Ik hope derhalven, dewijl ik van mijn kant alle naarstigheid zal aanwenden, dat God Almagtig mijn voornemen zodanig wil zegenen, dat ik innen twee jaren, met genoegsame bekwaamheit, an mijn vader veel dienst te doen, weer t' huys te komen, en daardoor aan de wereld te tonen, dat aan my geen verloren kosten zijn gedaan. De school, alsmede het kosthuis, waarin ik op Woensdag den 16 Apr. voor de eerste maal mijn plaats heb bekleed, staan my tot nog toe heel wel aan. De Meester is een goed-aardig en zagtmoedig Man, die zijn dingen wel verstaat, en een zeer goed beleyd heeft, om de school te regeren. Maar, opdat mijn Vader zelf moge oordelen van 't gene ik zegge, zal ik hier in 't kort het gantsche bestuur van het school ter neder stellen.

Eer dat de onderwyzinge begint, word' er door de jongens, 't welk by beurten omgaat, een gebed tot God overluit uitgesproken, om zijn zegen over dezelve te erlangen; voor welke hy dan met het eindigen van de school op gelijke wijze ook word gedankt. Gedurende de schooltijd moeten wy naarstig onze Lessen leeren, en mogen by den Meester niet komen, om verhoort te worden, of wy moeten eerst tegen een van de scholieren, die daer by beurten toe worden gestelt, hebben opgezegd, en die zijn Les dan na behooren niet en ken, moet dezelve Les behouden tot de naastvolgende schooltijd, met bedreiging van straffe, zo het alsdan niet beter gaat. Hy houd vele van een goeden Grond, en leert derhalven zeer met spellen, niet alleen in de Boeken, maar ook van buiten, schryvende alle morgen een lang woord op de leye, die hy tegen de muur hangt, om van alle de Leerlingen gezien te worden; als hy dan eenigsins twijfelt aan onze naarstigheit, of dat we geklapt hebben, zo eyst hy onverwagt van d' een of d' ander dat woord van buiten te spellen, en die dat dan niet vaardig kan doen, mag de plak niet ontgaan. Wy mogen tot geen hoger boek overgaan, zo lange wy het voorgaande niet ter dege hennen; gelyk ook niemant mag beginnen te schryven, of hy moet alle boeken ten naasten by kunnen lezen. Hy schryft een goede nette Italiaanse hand, en kan ook heel mooy trekken, maar wil niet toelaten dat men woorden schryven of een groot voorschrift gebruiken, tenzy men de letteren van 't A-B-C al tamelyk wel kan maken. De voorschriften zijn al te maal op bordpapier geplakt, en worden alle dagen verandert, opdat we die niet van buiten zullen leren. Tweemaal in de weeck worden wy aardig gekatechizeert en in de Gronden van de Godsdienst, mitsgaders in de Christelyke Gebeden, duidelyk onderwezen, om daardoor op te wassen in de kennis der waarheid, die na de Godzaligheid is. Ik twijfele niet, of mijn vader zal hieruit genoegsaam kunnen afnemen wat voor een Man onze Meester is, en dierwegen niet becommert zijn, dat ik

mijnen tijd hier ledig of vrugteloos zal doorbrengen. Waarmede ik afbrekende, naar hertelyke groeten aan alle de vrienden, zal zijn en verblyven,

Eerwaarde Vader,

UE. onderdanigste en gehoorzaamste Zoon,

Haarlem den 29 April 1696.

GYSBERTUS STOKEBRAND."

Achter deze brieven vindt men eenige Gedichten en voorschriften, om te schrijven aan zijne Ouders en andere vrienden op de vier Hoogtijden des jaars. Men vindt hier een *Nieuw-jaarsbrief*, *Paus-brief*, *Pinkster- en Kermis-brief*. De laatste is van den volgenden inhoud:

*"Terwyl dat nu de kramen staan,
Koom ik met dit geschriftje aan,
Om u eens wat ik leer te toonen,
Gy kunt het ligt aan my beloonen;
Want zo gy maer een kermis-koek
Of wafel geeft, ik zal dan kloek
En naarstig zijn, om wel te leeren,
Ten einde ik u weer kan vereeren:
'T is nog niet veel, maar ziet gy moet
Het gunstig aanzien, weest gegroet."*

Deze brieven werden in het midden van een bloemenkrans, of in het midden van een prachtigen rand, geschreven; terwijl men onderaan allerlei, soms keurig bewerkte en gekleurde voorstellingen had nit het leven of de geschiedenis. Op deze en andere gedichten volgen de *voorbeelden* en eindelijk eenige *leerzame en stigtelijke Raetzelen*, in *Rym* voorgesteld en verklaard door *Jan van der Veen*.

Waarschijnlijk was Barend Hakvoord schoolmeester te Zwol; ten minste wijdde hij tijd en vlijt aan het schrijven of uitgeven van kinderboekjes en allerlei theologische geschriften. Tot de eersten behoort zijn *Kinder-Bijbel*, Amst. 1703. 12°. *Leidster*, ald. 1706. 8°. en *Oprecht onderwijs van de Letter-konst*, bequaam om alle personen in korten *Tyd* wel ende volkomelijk te leeren spellen en leezen; alwaar 't ook datze in haar jeugd nog *A* nog *B*, geleerd hadden, ten dienste van alle *gemeene*

scholen en Schoolmeesteren 't zaamgesteld, van nieuws overgezien, gecorrigéerd ende verbeterd (titelplaat: eene school met den meester zittende in zijn lessenaar en een plak in de hand). Tot Utrecht by Willem Jan Reers, Ordonaris 's lands drukker, by de Bakkerbrug 1763. Vooraan staat het bekende vers, dat voor vele schoolboeken van vroeger en later tijd wordt gevonden:

*“Hadden onze Voorouders ons niet Beschreven,
Grof, bot en onbesneeden waar ons Leven:
Want zy de letteren en spellen hebben gevonden
Over meenig Honderd-Jaaren, ende lange Stonden.
Marcus Quintus, zoo Diodorus zeyd klaar,
Vond eerst de Letteren in Egypten dat 's waar:
Cadmus droeg 'er zeshien daar na in Griekenland,
Die hy zelfs fantazeerde door zyn verstand.
Melicus ging daar toe nog Vier ordineeren,
Palamedes nog Vier, als men Troyen ging Destruereen.
Exanagorus schreef 't Eerste Boek met den hant diligent,
Laurens Coster t Haarlem vond eerst de prent,
Waar door ons Duysend dingen nu openbaaren,
Die eertijts duyster en verborgen waaren:
Principaal de Zeven Konsten die men leerd in schoolen,
't Zy in Bybel, wellen en andere Historiën,
Hy wordt een geagt Man tot eeuwigen memoriën:
Rykdom ende Heerlykheid is er mee te bejagen,
Wel hem die Konsten zoekt die Godt wil behagen.”*

Opmerkelijk dat in de oudste uitgaven van dit gedicht b. v. door Valcoogh, in plaats van

“Laurens Coster t Haarlem vond eerst de prent,”

gelezen wordt:

“Een Pieter uyt Duytslant vont eerst de prent.”

Behalve deze letterkunst gebruikte men ook den *Schouwburgh der Neederduytsche Letter- Spel- en Leerkonst, geschikt na de natuur der taalkragt, de woorden en uyt spraaken. Zeer dienstig om op vaste gronden alle Letteren, tot*

Lettergreepen (of Syllaben) en de Syllaben tot woorden zaamen te voegen, opgesteld om, zoo voor Bejaarde als Jonge personen, op de school te gebruiken. t' Amsterdam gedrukt voor Jan Bakker, schoolmeester op de Zee-dijk over de Stormsteeg 1696 bladz. 88 kl. 8°.

Duykerius, de schrijver van dit boekje, was, even als Hakvoord, een godgeleerde, die zich reeds als proponent door zijne oppositie tegen de stellingen van Deurhoff, en later, toen hij predikant te Gilse en Reijen, aan de Leur en te Berkel predikant was, door andere werkjes, zoo in proza als rijm, eenen naam maakte. Tot dezen behooren 't *Christelyk A. B. C. of Zedellessen* in rijm en *Sommige Spreuken van eenige geleerde mannen, de welke wy voor den leerling niet ondiensstelyk geagt hebben*. Beide afzonderlijk en achter den *Schouwburgh* gedrukt. In 1683 gaf Johannes Gosens van Helderer, "onderwyser van de Karakterkonst en van de Duitse en Engelsche spraak te Amsterdam", aldaar by Jacob van de Velde in het licht:

Nederduitse Spelkonst: waarin grondig onderwezen wort, de Ouwe en Nieuwe manier van Spellen: dienende om alle verwartheit en twijfeling van spellen weg te nemen; en om jonge en bejaarde personen in korten tijt wel en met goede kennis te leeren spellen en lezen.

*"Overvloed van woorden in een Spreuk wilt my'en
In een woort te veel Syllaben wilt niet ly'en;
En te veel letters zyn, in een Silb als fenijn;
Daarom leert de konst rein, zoo gy wilt meester zyn."*

Bijna te gelijker tijt verschenen de werkjes van Nieuvaert, van Belle,¹ en de *Trap der Jeugd*. Allen zijn allengskens van de scholen

¹ *Cort oprecht onderwys van de Letterkonst, om alle personen te leeren spellen ende lezen. Antw., 12°. z. j. verbeterd door N. v. D. T. Antwerpen by P. van Soest. 1736. 8°. Breda 1701.*

Korte Wegwyzer ter Spel-, Spraak- en Digtkunde. Haarlem 1748, 4°.

verdwenen, uitgenomen de laatste, die herhaaldelijk “veranderd, verbeterd, nagezien”, onder verschillende titels, zich tot verre in deze eeuw op de scholen gehandhaafd heeft. Wij mogen ons thans niet met deze en andere schoolboekjes van dien aard bezig houden, wijl wij dan eene Geschiedenis der Nederduitsche taal zouden moeten schrijven.

Nog in den aanvang dezer eeuw werden de genoemde *Zendbrieven* niet meer op de scholen gebruikt, maar wel oorspronkelijke brieven, schepenkennissen, kaai- en andere contracten: ook las men in de hoogste klasse de courant. Leerden de meest gevorderden zelve brieven dichten, dan werd ook het “*Titelboeckken*” gebruikt. Dit geeft de titels en adressen op aan personen van allen rang en stand: 1. aan wereldlijken, van den keizer tot den burger, gezet en jood; 2. aan de geestelyken, beginnende met den paus; 3. aan vrouwen. Zoo men aan een jonkvrouw schreef, was het adres: “*De welgemanierde ende eerbare Jonkvrouwe N. N. hoort deze brief*” 'T begin van den Brief moet zijn: “*Ootmoedige eerbare Jonkvrouwe! Mijnen gewilligen dienst met sonderlinge liefde en den eersten bereid*” . . . en het slot: “*Waar ik U liefde en dienst bewyzen kan, ben ik altyt bereid.*”

Doch wij keeren later tot de Brieven terug. Wanneer zich sommige jongelieden ook op de “eedle const der poezye” wenschten toe te leggen,

gaf de meester (er was er in de 17^e eeuw wel geen, die niet van tijd tot tijd, zoo hij al niet tot de eene of andere Kamer behoorde, “als een priester reyn, bragt een offer cleyn” of “uit Helicons fonteyn, schepte een rymeleyen”) zelf onderrigt “in ’t vaersen dichten”, waarbij hij van de *Fabelkunde* van David van Hoogstraten, en de door A. L. Kok voor de Nederlandsche Jeugd deels vertaalde en deels bewerkte *Elementa Rhetorica, dat is Be-ginzelen der Reden-rijkkonst, inzonderheid van de Leer der Waalingen en Ghestalten* van Ger. Jo. Vessius (Amsterdam 1678) gebruikte.

Onderwijs in de geschiedenis werd op de school evenmin als in de aardrijkskunde gegeven; alleen leerde men lezen uit de *Chronycke van die geschiedenissen in Holland, Zeeland en Friesland, ende van de Bischoppen van Uytrecht, eerstmael gedrukt met privilegie der Keyserlycke Majesteit, anno 1546*, en sedert herhaalde malen vermeerderd, herdrukt. Veel meer in gebruik was echter de *Spiegel der Jeught, ofte Korte Kronyck der Nederlandsche geschiedenis. In de welke naecktelijck verhaelt, ende voor oogen gestelt worden, de voornaemste tyrannien, ende onmenschelycke wreetheden, die door het beleyd der Koninghen van Hispaniën, onder hare Stadthouders, hier in Nederlandt bedreven zijn, aen menich duysent Menschen, soo Edele, als Onedele, Oude, als Jonghe Personen, beyde aen Lijff ende Goederen, gheduerende dese Veertigh-jarighe Oorloghe. Tot een eewighe ghedachtenisse, Ende onderwysinghe der Jongheyt, seer bequaem om in de vrije Nederlandsche scholen te ghebruycken. In ’t licht ghegheven. Door een ware Liefhebber des Vaderlandts. Tot Amsterdam. By Harman Allertz. Koster, Boeckverkooper, woonende aen de Nieuwe Kerck, in de Konst-drukkery 1614*, en sedert meer dan 29 maal herdrukt en nog tusschen 1740—1750 op sommige scholen, zoo niet het eenige, ten minste het voornaemste schoolboek. Dit boekke is waarschijnlijk door Willem Baudartius uit zijn *Morghenwecker der vrije Nederlantche Proventien* (1310) getrokken, in een andere forme gestelt, en in het fransch overgezet; door J. Gysius in zijn *Oorsprong ende Voortgang der Nederlandsche beroerten. Delft 1626*. 40, soms woordelijk gevolgd. Het is

aan Bewindhebbers der O. en W. Indische Compagnie opgedragen en bevat zamenspraken tussehen vader en zoon, “allezins geschikt om den afkeer van die bloedighe, monstreuse tirannie der Spagnolen in de harten der jeught te griffen, inteprenten en als met de pap integeven, en haar optewecken tot opoffering van goedt en bloet om geheel van dit vermaledijd ghebroet gedilivreerd te worden.”

Zijn de plaatjes, die meest allen de schrikkelijke wreedheden der Spanjaards, aan de Nederlanders bloeddorstig gepleegd, voorstellen, akelig niet minder is het de tekst, zoodat de zoon moest uitroepen:
“VADER! DE HAYREN STAEN MIJ TE BERGE ALS ICK U HOORE

DESE DINGHEN MET SULCK EENEN YVER VERTELLEN.” “NIET TE MIN
 (laat hij er echter terstond opvolgen) **BIDDE ICK U VAERT VOORT,**
OPDAT ICK INCORPORERENDE DIE WREEDE ENDE ONMENSCHELIJCKE

STUCKEN DER SPANJAERDEN, HAER TYRANNIE DES TE MEER SCHOUWE ENDE HATE"; waarop de vader antwoordt:

"Sone, naest de vreesse Godes en recommandere ick u geen dingh soo seere, noch zoo hooge als de gedachtenisse der Spaensche wreetheden, die tegen ons en onze compatriotten bedreven zijn. Vele schoone en diversche Dorpen, als Katwyck op Zee, Santvoort, Alphen, Wassenaer, Reysburgh, Warmont, Voorschoten, ende alle de andere, langhs den Zee-strant hebben ze geplondert ende daerna afgebrandt. Zij hebben vrouwen en dochteren geschent in tegenwoordigheit der vaderen en der mannen, ja sy dwongen deselfde dat aen te sien, ende alsser yemant was, die haer tegenstant dede, soo riepen sy stracx: Spania, Spania, ende rechten een moort aen. Op sommighe plaetsen hebben sy de bevruchte vrouwen den buyck opgesneden, ende de vrucht hares lichaems vermoort. Sy hebben in sommige plaetsen de mans levendigh het vel of de huyt afgestroopt ende hebben deselfde over haren trommelen gespannen. Andere hebben sij met vuyren langhsaem gebraden ende verbrandt. Eenige met gloeiende tangen doodt genepen."

Van gelijken inhoud en waarde, met niet minder vreesselijke too-neelen doorweven, is de *Spiegel der Spaensche Tyrannie, ghesiet in de Nederlanden, waer in te zien is de onmenscheijcke ende wreede handelwijzen der Spangiaerden, die zij in dese ende andere omlegghende plaetsen bedreven hebben. Noyt voor desen in Druck gheweest, verciert met seer schone kopere figueren. Tot Amsterdam ghedruckt by Jan Evertz Cloppenburg op 't Water, tegen over de Koren-Beurs, in de Vergulde Bijbel, 1620, reeds in 't volgend jaar by Cornelis Lodewycksz van der Plassse aldaar, en sedert verscheidene malen, herdrukt.*

Eigenlijk is dit boekske het tweede deel van een reeds in 1578 verschenen werkje, getiteld: *Seer cort verhaale van de Destructie van d'Indiën* 't pl. in 4o, vervolgens in 1596 te Amsterdam, met den titel: van Barthol de Cas Cazas, *Spiegel der Spaenscher tyrannie*, ook in het fransch overgezet en meermalen, zoo afzonderlijk als met het tweede deel, herdrukt, en eindelijk als een volksboek (*Spiegel der Spaense tyrannie in West-Indien, het Magtig Rijk van Mexico en het Paerel, Goud en Zilverrijk Peru. 't Amsterdam, By Isaac van der Putte, Papier-en Boeckverkooper op 't Water in de Lootsman*, 68 blz. in 2 kol. met 5

houtsneden, naar de copiën van De Bry gevolgd) uitgegeven. Het is grootendeels ontleend aan de in 1619, onder den pseudoniem van Ernestus Eremundus Frisius (Johannes Gysius), verschenen *Origo et historia Belgicorum tumultuum*, en heeft, behalve deze bijzonderheid, als historisch boek, geen exclusieve waarde; waarschijnlijk zijn de plaatjes aan een ander werk ontleend.

Behalve dezen *Spiegel*, die ook als Volksboek voorkomt, vinden wij nog als volksboeken vermeld:

De Spaenschen ende Arragonschen Spiegel. In de welcke men mach claerlick ende waerachtich sien, tot wat eynde ende meeninge eygentlick het voornemen is streckende van 't Spaensche Crijchs-volk, dat hem desen Winter heeft gehouden in den Westphaelschen Creyts, op den grond ende lant van den heyligen Roomschen Rijcke, ende meerder wreetheyt ende tyrannie daar heeft bedreven door den Turck, vijant van den Christelijken naem oyi gedaen heeft enz. Eerst gedruct tot Rostock, ende tot dit bijgevoecht ('t welck gedruct is tot Franckfoort) de gehoudeae vergaderingen ende Crijgesdagen, soo te Raekraden, Keulen, etc. als oock de over ende wedergezondene brieven enz., 1599. 4°. 134 blz. De titel doet zien dat dit werkje geheel iets anders tot onderwerp heeft dan de *Spiegel der Spaensche tyranny*, waarmede het dikwerf verward is. Hierop volgde de *Spieghel van de Spaensche Tyrannie: waerby ghevoeght is Eene vreughdighe vieringhe over het veroveren van de Stede Rijn-berck; waer in verhaelt wordt den ondergangh van de Spaensche Tyrannie of bloeddorst. Cortelyck in dichte gestelt van Jacobus Viverius, Medicyn. Ghedruckt tot Amsterdam, by Herman de Buck, voor Laurens Jacobsz., in den Vergulden Bijbel, op 't Water, Anno 1601, in 24°. 24 blz.* Het heeft geen waarde als dichtstuk, alleen als compilatie. Ook wordt vermeld de *Warachtighe beschrijvinghe ende levendige Afbeeldinghe van de Barbaarsche Tyrannye, bedreven by de Spangiaerden in de Nederlanden. Gedruckt 1621. 4°. obl. Met pl.*

Als tegenhanger van al de vorigen noem ik hier nog: *Spiegel van der Calvinisten Tyrannie, gepleecht in Oost-Vrieslandt, onder het beleyt*

van den Grave van Mansfelt, in dienst van de Generale Staten. Gedrukt (te Amsterdam) na de coppe tot Noorden en Oost-Friesland (1623). In 4°. 8 blz.

In 1674 verscheen de *Nieuwe Spiegel der Jeugd of Franse Tiranny*, zijnde een Kort Verhaal van d'oorspronk en voortgang des Oorlogs, 1672. Alsmade de schrickelijke en onmenschelĳke Wreedheden en Grouwelen, door de Fransē en Nederlanden elders bedreven. Zeer nut en dienstig om in de Scholen geleerd te worden. Wie de schrijver is van dit boekske (waarvan eene uitgaaf Tot Amsterdam. By Joannes Kannevel, Boekverkooper in de Nes, in de Gekroonde Jugte Bijbel, 128 blz. in 16°, m. plaatjes, voor ons ligt), blijkt niet. Waarschĳnlijk gebruikte hij *De Fransche Tyrannie, Dat is Oprecht en Waerachtig Verhael van de Grouwelyke wreedheden tot Bodegraven enz. Uit het Frans vertaelt.* Amst. 1674. 16°. Met platen van Romein de Hooghe.

Aan het hoofd vindt men het volgende gedicht, waaruit tevens de inhoud van dit boekske blijkt:

“Hier vind gy in dit Boek, de waarheyd regt beschreven,
Wat dat het Franse rot in Neerland heeft bedreven,
Hoe heylloos dit Gespuys hier hebben t' zaam geleest,
Daarvan dat u dit Boek volkomen kennis geeft;
Zy vullen Menschen op (waar vindt men wreeder dingen)
Met water in het Lĳf, dat zy te barsten springen.”

“Men maakt van Man en koe, van Moeder en haar kind,
Verdubbeld growwelsnoer, die men 't zamen bind,
Zy laten niet geheel, maar schenden Neus en Ooren,
Zy kappen Hand en Voet, laat onder 't Ys versmooren,
Doen schepen zinken vol, met Volk en Goed belaan;
De Hel die word verschrikt van 't woeden te verstaan.”

“Dit Frans gebroed, dat moord, brand, schend en komt verkragten;
Verwerpt de eer en schaamt, agt op geen Maagden-klagten,
Berooft de kraamvrouw 't bed, bedenkt vervloekte wond,
Snyd haar de borsten af, stroyd Peper in de wond,
Geen Vaders droeve klagt, geen Moeders handen uringen,
Verschoond het spraak'loos wigt, nog teere suggelingen.”

“Maar rukkend’ van de Borst, hoe zeer de Moeder bid,
 En steekt het aan een spiets, of braad het aan een spit.
 Nog and’ren grouw’len meer, gaat u dit boek beschrijven,
 ’t Geen dit verbasterd volk in Neerland ging bedrijven;
 Nu Lezer, lees dit Boek, en geef den Opperheer
 En ook d’ Oranje Vorst, als nu Herstelder, d’ Eer.”

Blijkens de Opdragt aan de Eerwaarde, Agtbaare, Wijze, Voorzicnige Heeren en Regenten van de Godshuizen, Opzienders van Scholen en Leermeeesters binnen de Vereenigde Nederlanden, benevens alle andere Liefhebbers van de Welstand des Vaderlands, was dit boekske bestemd om den Spiegel der Spaensche Tyranny te vervangen. “Nimmermeer mogten de kinderen vergeten wat het Vaderland door ’t woeden der Fransche wapenen had geleden en wat onmenschelĳke wreedheden, grouwelĳke moorderĳen, schrikkelĳke schendinge en verwoestingen het gedurende den verderfelĳken oorlog geleden had; het moest hun ingeprent worden. Zij moesten het weten, opdat zij gedurende geheel hun leven die ellendige tijden, die Nederland door den Franschen oorlog beleefde, gedenkende, uit onze schade hun voordeel mogten trekken, en zich verhoeden in diergelĳke rampen niet te vervallen.”

De gebeurtenissen in de jaren 1672 en 1673 werden, even als in den vorigen Spiegel, in gesprekken tusschen vader en zoon verhandeld. Tusschen den tekst staan plaatjes met vierregelige versjes er onder, b. v. :

*“Louis gevoeld zijn bloet tot tiranny' ontfonken
Om op 't Moord-Toneel door 't Bloed te maaken dronken,
Komt met een magtig Heyr na 't vereende Nederlant,
Omdat gelyk Carthaag t' verdelgen door den Brand.”*

*“Het woedend Lely-volk door haare booze greepen,
De menschen agter 't Paard elëndig heeft doen sleeppen,
Geslingerd heen en weer, geslagen van het paard,
Wie schrikt niet als men 't hoord van zulk een wreede aard?”*

Aan het einde spreekt de schrijver zijne *Waarde en zeer beminde landgenooten* dus toe:

“Myn waarde zeer beminde Landsgenooten! Zie wel dat het aen u staet nu te kiezen. God heeft u het goed en kwaed, de Vryheid en Slavernij, voor oogen gesteld. Hij wil voor 't een u bewaeren, en van het ander u verlossen, zo gij door eene booze verharding u daertoe niet onwaardig maeckt. Hij toond nog aen u dezelve Roeden, waarmede hij zonteyds uwe Voorvaderen, en nu ook veele nabuurige Landschappen gestraft heeft. Hij dreygd u nog met deselve slagen, waarmede Hij eerteyds de hardigheyd en wederspanningheyd van Zyn volk heeft gestraft. Gij zult zonder twyfel vergaen gelyk Jeruzalem, gij zult verzinken gelyk Adama, en worden even als Zeboïm, indien gij geene vrugten draegt, die de bekeering waardig zyn. Doet de Dood-slagers en Bloed-dorstige uyt het midden van u weg. Leyd onder u de ergenis en roepende zonden niet, doet regt aen de weduw', en verkeerd niet het regt van het wees-kind; verdelgt de wederspanninge en oproerige. Betoond de gehoorzaamheyd aen uwe Soevereyn, en aen de Overheyd, die gij hem schuldig zijt. Eert en agt de Prins, die over uwe wapenen gesteld is, en die voor u stryd. Vangt

niet aen zyne Werken of zyn Beleyd te regelen of te Hekelen., zo gij u zelfs de verkiezing, die gij van zyn persoon hebt gedaan, niet wild verwyten. Gij zoudt geen beter verkiezing kunnen doen. Hij heeft een kloekmoedigheyt die men eerder behoord te matigen dan aen te prikkelen. Hij bezit in den ouderdom van 24 jaeren de voorzigtigheyt van een man, die in ervarenheyt tot den hoogsten trap is gestegen. Zyn oordeel blykt in de verkiezing door hem gedaen van de Persoonen, die bij hem zijn, en die hij zo wel in zaken van Staet, als van Oorlog, tot Raedspleging ende tot d' Uytvoeringen gebruykt. Hij is de geene, die tot hiertoe belet heeft dat gij niet verdelgt zyt, en die geduurig voor u waekt en arbeyd. Gij behoord u dierhalven te verzekeren, dat hij elk aenstaende gelegendheden zo wel zal waernemen, dat gij stoffe van te geloven zult hebben, dat hij in zyn Persoon al 't geene bezit, 't welk gij in zyn voorzaten bemind en bewonderd hebt. Onderwind u niet roekelooslyk van de werken te oordeelen, waervan gij de oorzaak en beweginge niet kend. Perst hem niet in zodanige gelegendheden een krygs-benden te doen optrekken en bewegen, waerin hij dezelve niet kan gebruyken, zonder die te doen omkomen. Hij is het die, gelyk een ander Bellerophon, deze Chemera, dit Gedrogt, zal verwinnen en verdelgen, die 't Land van zijne booze gedrochten zal zuiveren, en die u in de schaeuw van uwen wijnstok en vijgeboom, vreedzaamelyk d' aengename vrugten van beyden zal doen genieten. Ende beklag u niet dat gij uw Land onder water gezet hebt; maar steld u geduurig voor oogen wat gij nu zoudt wezen, zo dat Moorddadig, Onkuys en Vernielende Volk niet door een hooger Magt was gestuyt. Den Haag zou onder zyn Puynhoopen begraven liggen. De Registers van de Griffie der Generale Staeten, de Boeken en Registers der Staeten van Holland, van den Raed van Staeten, van de Hoven der Justitie, van de Reeken-kamers en van de andere Collegiën, zouden heden niet meer dan stof en assen wezen. De brand van Zwammerdam en Bodegraven, die zyn vlam over 't geheele Landschap vertoond heeft, en zyn vonken tot aen deszelfs uytlerste eynde heeft uytgeworpen, en 't bloed dat men daer heeft zien storten, dat zo veel als water over uwe lenden heen gevloeyd heeft, is slegts een vonkje en proefje van den brand die u zou verteerd hebben, en van de moord en verwoesting, daer men u nog mede dreygt. In de algemeene wanordering, die door 't afwezen van Mijn Heer de Prins van Oranje allezints wierd veroorzaakt, hadden uwe grootste steden zich niet konnen verdedigen, en haer tegenstand zou te vergeefs en onnut geweest hebben. Doet er uw voordeel mede, opdat gij niet weder in eene verwarring vald, uyt dewelke Godts goedheyt en barmhertigheyt u alleen gered heeft, en u niet geheelyk willen laten ondergaen. Aenmerkt dat gij tegen een zwaere en ontzaggelyke Magt hebt te strijden, die het niet op eenige van uwe plaatsen gemunt heeft, of die zig met eenige Landschappen vernoegen wil, maer die het op uwe Koophandel, en op uw Goed, op uw Leven. op uwe Vrijheid en op uwe Godsdienst geladen heeft. Zij begeert met de geheele omkeering van den Staet, de omkeering van alle byzondere lieden, die sonder dezelve niet kunnen he-

staen. Zij tracht daer een Carthago van te maeken en wil u in den grond verdelgen. Voorkomt dit met u onder malkanderen in een Broederlijke vriendschap en onverbreekelijke eenigheid te verbinden, met u door een zelfde moet en dapperhejd aen te manen die u eerteyds uyt so veel rampen en tegenspoeden getrokken heeft, toen gij den vijand in uwen boezem had, die in uw eygen Landschap de wapenen voerde; tragt nu met vrolijkheid tot de tegenwoordige en persende nooden van den Staet op te brengen. Geeft mildeljk, opdat uwe Geleyders middel hebben om de Krijgslieden te betalen, en gelegenheid bekomen om magtig ter zee en te land te wapenen; het krijgsvolk te doen bestden; ende de Capiteynen te verpligten haere compagnien voltallig te maken, en de soldaten in strenge en naukeurige tugt te houden; opdat de officiers voor de overlaste, die dezelve zouden kunnen bedrijven, mogen instaan. Het weynige dat gij geeft, zal behulpzaam zijn om het overige te bewaeren; en indien gij mij gelooft, hetgeen dat gij opbrengt, zal niet te lastig vallen, indien gij besluyten kund dat geene te besnoeyen, dat er nog overtollig is: ik zeg niet alleen van uwe overdaed en dertelhejd, maer zelfs in uwe gewoonlyke kosten, in uw sleep en huysraed. In plaets van u daerdoor in ongemak te vinden, zult gij daerdoor gemakkelijker wezen, dan gij nu zijt. Gij zult uwe ziele in rust bezitten, met d' overdaed en verderventheden van deze eeuw af te leggen. Gij zult met een zeer kleyn gedeelte van uwe goederen, al het geene dat Godt nog voor u bewaard heeft, kunnen vrij koopen, te weten de eer van uwe vrouwen en dogteren, uw leven, en het geene u waerder dan het leven zelfs behoord te zijn, uwe vrijheid, de besitting uwer kerken en d' oeffening van uwe godsdienst. Dit is het eenig middel om het onweder, dat u nog boven 't hoofd rommeld, te doen bedaren en af te wenden. Ook is het 't eenige middel om de zegening des Hemels op uwe wapenen, en op u personen te bekomen; en ook om de rust en vrede weder te verkrijgen, waerin alle uw geluk op deze waereld kan bestaen, dewijl dan in alle uwe steden en plaetsen overvloedige koophandel en nering, met grootte voorspoed zullen mogen bloeyen, en gij in deselvige vol weelden, vrolijk en vergenoegt in uw vaderland leven, aldaar onder uwen vijgenboom den goedertieren Hemelschen Vader zonder ophouden eerende, dienende, lovende en prijzende, hetwelk u tot d' eeuwige geluksalighejd van het andere leven kan en moet brengen."

Waarlijk, onze vaderen werden in hunne jeugd met gèen melk gevoed!

*"Die wys-graegh worden wil (zeide men)
Moet vroegh van Wijsheid leeren"*

en

*"Geef de Jonghens krachtig kruyt,
Geef de maeghden luchte spruyt."*

Na dezen kwam er nog een derde Spiegel uit, namelijk die der *Engelsche Tyranny*, Amst. 1781, kl. 8°, met platen, “een niet minder akelig boekje voor kinderen”. Ondertusschen waren er reeds andere boekjes ingevoerd die de Kronieken en Spiegels vervangen hadden, zoo als de *Vaderlandsche Geschiedenis, getrokken uit het werk van Wagenaar*, Leyden 1765, 2e dr. en de *Korte Schets der Nederlandsche Historiën, zaaklijk vertoonende Gods wondere goedheden, onder het bestier der Oranje-Vorsten, beweezen aan de zeven vereenigde Provinciën, zedert heure opkomst tot op Prins Willem den V. Vervolgens een Kort verhaal van het voorgevallene, zedert het jaar 1555 tot 1787. Beknopt opgesteld door een Liefhebber der Vryheid*. Van dit prinsgezind, gedeeltelijk met een kleiner letter gedrukt boekje, “om op de scholen in de plaatze van de Couranten gebruikt te worden”, verscheen te Amsterdam bij Pieter van Dorth een zestiende druk. Te gelijker tijd gebruikte men de *Vaderlandsche Geschiedenis in themata* (Amst. 1784, 8°) en anderen ¹.

Was het onderwijs in de leesboekjes tot in het laatst der 18^e eeuw gebrekkig, de schrijfkunst daarentegen bereikte, vooral in de 16e en 17e eeuw, eene hoogte, waarop zij in deze nog niet gestegen is.

Schier elke stad had hare “Fenixen in de edele const der penne”, wier schoonschriften tot ons gekomen en door de dichters van hunnen tijd bezongen zijn. Men vindt nauwelijks één bundel gedichten in de 17e eeuw waarin er geen tot hunne eer zijn ge-

¹ Ofschoon wij onder de schoolboeken vermeld vinden *Houderd schoone exempelēn tot bewijs der deugden. Bij een vergaderd uyt verschryde, zoo oude als nieuwe weereldlyke en geestelyke Schrijvers, wel dienende om een iegelyk, maer meest jonge lieden alle deugden ende goede manieren aen te wijzen ende door het voorbeeld van anderen tot dezelve te bewegen*, meermalen gedrukt, o. a. *van nieuws overzien en verbeterd, Tot Gend by Jacobus Begyn*, z. j. 4°; zoo is het mij echter niet gebleken, dat zij op onze scholen in gebruik waren.

stemd. Zoo had Asmterdam haren Hendrik van Meurs en Jacobus Gadeele, Haarlem haren Perzijn en Heuvelman, *liefhebber van de edele penneconst*, Jean de la Chambre, Hoorn haren Lucas Fopsz. Lely, Leiden haren Petit, andere steden haren Lucas van Coppenol, “*de Fenix aller pennen, wiens ganzeschacht verwint de diamanten stift*”; Samuel de Swaeff, volgens Cats “*der kunsten schoone glans*”, van Zanten, “*t wonder van ons land*”, Perlings, “*dat roemwaarde licht*”; van der Hey, “*die Fenix schrijver*”, van den Velde, die een *Spiegel der Schrijfconst* en andere “*Constschriften*”, Roelants, die ‘t “*Magazin ofte Packhuys der loffelycken penneconst vol subtyle en lustighe trecken*”, De Carpentier, die een *Exemplaer-boeck*, door W. Coppenol gegraveerd, Baers, die het *Kabinet der Schrijfconst*, Maria Strick, die het *Tooneel der loffelycke schryffpen, ten dienste van de constbeminnende jeucht*, en *De schat oft voorbeelt ende verthooninge van verscheyden geschriften ten dienste van de Liefhebberen der hoochloffelycken Konste der Penne*, Anthoni Smyters, die een *Schrijf-kunst Boeck* uitgaf.

De meesten — en hoe vele namen zouden wij nog niet kunnen vermelden — waren schoolmeesters en meesteressen. Niet alleen plaatsten zij hunne proefschriften achter lijst en glas boven den ingang hunner woningen, maar sommigen reisden met hunne kunst het land door. Zoo bezocht o. a. Coppenol den ridder Westerbaen op Ockenburgh, “met sich voerende op een waghén, een groote platte kist, vol van syne const, noemende die kist synen Boomgaerd.” Zij gaven op de scholen hunne eigene exempelen, vaak meesterstukken van kunst, en “trokken in éenen hael guirlanden van bloemen, allerlei dieren, en figuren” op de schriften, die hunne goedkeuring wegdroegen. Anderen gebruikten “Exempel boeken” van voorname meesters. Deze dienden ook tot “zelfsoefening in de penneconst,” zoo als in de 16e en in den aanvang der 17e eeuw het *A-B-C, oft exemplen om de Kinderen bequame-lick te leeren schryven, inhoudende veel schoone sentenciën tot onderwysinghe der ioncheyt. T^e Antwerpen, Gedrukt by Christoffel Plantyn, 1568, langw. form. z. p.*

Alle menschen sijn den wille Gods onderworpen.

erkes den grooten Monarchia broom ty Nacliant
Verheert hebbende veel volcx, ende menich lant,
Heest in eeny sijn verluxen sijn Sceptere glorie,
Als hy hen thien hondert dusent manne sterck beuant.
Dat groot gheswelt niet ty ghebr, leet wt de historie,
Sey Almachighen gheest die hy wil Victorie .

x r z s s e e t t t

Manthus de riviere houde noch int ghedachte
Scur Helena, by den Trojancn wrachte

Toetsich iammer, dat Venus met haer weelde
Om cleyne brucche den wellustighe opt langh quecte

Alle exempels in dit zeldzame boekskje zijn in dichtmaat en gegraveerd. De onbekende dichter, een rederijker van dien tijd, droeg zijn werkje aan de *ionghers die greytich om leeren sijn, en gheenem middel en hebben om scholen te gaen, dus op:*

*“Ghelefte maeckt schult, en schult wordt niet quyt geschouwen,
Dat wete ick, constlievende kinders, seer wel, maer
Al hebby langhe ghebeydt, ten mach u niet rouwen:
Want hy doet wel, die d'oudt betaelt in 't nieuwe yaer.
Ontfanght dan danckelijck desen A-B eerbaer:
Die ick u hebbe uut goeder jonsten willen schencken:
Leerten, schryften, verstaeten, en schickter u naer,
Soo wil ick u, alst past, met wat meerdere ghedencken:”*

Hierop volgt een toespraak *tot alle verstandijhe Brabantsche Rhetoreskenen:*

*“Cloecke componisten, Edel poeten,
Eer ghy dees gedichten leest, moety weten,
Dat ick, gheselen in Brabant, haer mate
Wetens ende willens hebbe vergheten,
Om te volghen der Francoischer secreten:
Niet wi vermeten, oft dat ick d'ons hate,
Maer omdat ick niet haerder consten vale
Meer sins, onvercruepelt, dits dat ick peyse.
Dole ick als ick t goet om een beter late?
Dan sal ick oordeelen met d'onwijse,
Want de goeye maghe eet wel alle spijze.”*

Hierop volgen 22 exempelen van zedekundigen inhoud, met deze opschriften: “Traccheyt is oorsake van veel quaets” — “Haesticheyd doet dickwils misdoen.” — “En doet niet dat u berouwen mocht.” — “Hij en leeft niet die niet wel en leeft” enz.

Tot eene proeve deelen wij het volgende exempel mede:

*“De liefde Gods gheeft dat eewich leven,
 Zekerer ijer der christelycker liefden crachtich,
 Hoort onsen gheest soo te drijven tot God almachtich,
 Dat wy de werelt vergeeten ende haer saken.
 Want die d'aertsche ijdelheit beminnen onbedachtich,
 In veel moeyten ende groote onruste gheraken,
 Maar die God liefhebben d'eewighe leuen smaken.”*

Elk vers begint met een prachtige voorletter, en onder elk der 22 exempels staan verschillende alphabets, zoo als die toen geschreven werden. Achteraan zijn nog eenige bladen met romeinsche, grieksche en hebreuwsche letters, en eindelijk leest men :

“Die conincklicke Maesteyt verbiedt allen persoonen, nae te drucken, oft nae te maken om te vercoopen in eenigher voeghen, sekere sorten van letteren, fingellen oft ander dierghelycken cieraet, eerst te voorschijn ghebracht door Christoffel Plantijn ende dat voor den tijt van acht iaeren, op de boete in de originaelen begrepen.

Ghegheuen te Brussel in den secreten raet, den 2 dach December, ende in den raet van Brabant den 3 der voorseyder maendt int iaer 1567.

Onderteeckent

De Langhe.”

Behalve dit en meer andere “Exempelboecken”, waartoe men schier alle verzamelingen van schoonschriften kan brengen, gebruikte men nog tot zelfoefening in de schrijfkunst, de “*Academie der Schrijf-Konst, onderrichtende de Jonkheyt om de penne wel te snyden, te houden, en te voeren in de Italiaensche bastaerde Letteren. Als ook voorstellende verscheyde Konsten, aerdigheden, cieraeten, inkten, verwen etc. Dienstig tot de Schryf-konst.*

De Penne overtreft

Al wat den Mensch bezeit.” ¹

De schrijver geeft, in plaats van eene inleiding, de volgende

¹ Meermalen herdrukt, o. a. z. j. (1724). *Tot Gent by Andreas Moreel*. Kl. 8°.

AENSPRAEKE TOT DIT BOEKJE :

*“Boekjen als men u zal laeken,
Zegt dat zij iets beters maeken,
In laeken en maeken is groot verschil,
Die niets kan maeken, hy moet swijgen stil.”*

In 3 deelen en 15 hoofdstukken handelt hij, in den vorm van zamenkomsten, over de schrijfkunst, hare nuttigheid en noodzakelijkheid, de letters en hare verdeeling, de pen en hare bereiding, den inkt en zijne bereiding, het papier, het houden van de pen en zitten om te schrijven, het gebruik der pen en de grondletters, de ligchamen, hoofden en staarten der letters, de vier deelen der pen, kapitale of hoofdletters, punctuatiën of hoofdletters, accenten of klankteekenen; — over de vele geschriften of cijferletters, het stokje van Lacedemonien en de schrijftralie, het afmalen van verscheiden trekken, beelden, gevlochten namen, handteekens enz. door de pen; over het zoo ras schrijven als men spreekt, het prenten der letters, het klein schrijven, zoodat men het schrift nauwelijks zonder vergrootglas kan lezen, over andere kunsten en het maken van Spaansch lak; — over de bereiding van kleur-, ei- en gomwater, over goud en zilver en allerhande verwen uit de pen te schrijven, zeer dienstig voor eeredichten en jaarschriften. Volgens den schrijver bestaat het verholen of cijferschrift (steganographie)

“uyt dry dinghen, eerst in de vorme ofte gedaente der letters, want men kan de letters maken nae sijn goetduncken; ten tweeden in het orden, gelegentheyt, of plaetzinge der letters, want men kan de letters van den A-B-C van achter tot vooren keeren, en ondereen mengen bijna op ontelleyke manieren; ten derde in de kracht of beteekeninge, die men aen ieder letter of teeken wilt geven.”

Op de vraag:

“Kan men zonder cijferletters geen verholen geschriften schrijven?”

is het antwoord:

“Neemt een once silver schuym, laet dit zieden, ten tijde van een quartier uurs in een half pintje gedistilleerden azijn, schrijft met dit water, niemant kan het lezen. Maer

indien gy dat geschrift overstrijkt met een spongie, gedopt in het navolgende water, het sal haest te voorschijn komen. — *“Neemt een stuk levende kalk, en een weynig opre-ment, laet dat samen weiken ten tijde van 24 uren in eenen nieuwen pot, in zoo veel waters als 'er noodig is om den kalk te overdekken, giet dan dit water door een klak-papier, zoo dat 'et geheel klaer zij. Overstrijk met dit water uw papier, en gy zult het verholten schrift kunnen lezen.”* — *“Schrijf met gesmolten vitriool, zoo kunnen de letters droog zijnde niet gelezen worden, maer als dezelfde met afweeksel van galnoten nat ge-maekt worden, dan ziet men ze aenstonds met verwondering zwart te voorschijn komen, en wilt men ze wederom doen verdwijnen, zoo behoeft men ze maar met sterk water of vitriool-olie te overstrijken en gesmolten wijnsteen-zout zal dezelfde andermaal swart maken.”*

Het “Stokjen van Lacedemonien, daar de ouden veel werks van maakten”, wordt dus beschreven:

“'T is een stokjen 't gene eenen voet lang is, ende twee of dry vingers dik, om het welke gewonden word een smal riemken papier. Men schrijft op dat gewonde papier al wat men wilt dat een ieder niet en weet, daarna ontwint men het papierken van het stokjen, en men zent dat in een brief aen den correspondent. Dezen, om het briefken te kennen lezen, zal dat moeten winden om een stokjen dat effen met het ander in dikte overeenkomt, welk stokjen hem te voren moet behandigt zijn, en aldus zullen de letters, die te voren onleesbaer en gebroken waren, wederom op hunne plaets verschijnen en lees-baer worden.”

Op de vraag:

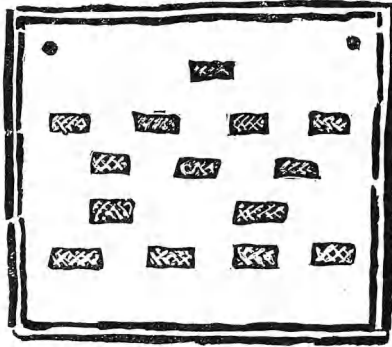
“Wat verstaet gy door die bedekte maniere van schrijven, die sommige schrijf-tralie, andere het wafel-ijzer noemen?”

wordt geantwoord:

“'T is een zeker maniere om brieven te schrijven, welkers rechten inhoudt maer en kan bevat worden, die een schryf-tralie heeft, welke op de volgende maniere wordt in 't werk gelegd: neemt twee zydekens dik papier of parkement, legt die vast op malkan-der, doorsneydt dan beyde die zydekens papier met eenige gaetjens, zoo breed, en zoo lang, gelyk doorgaens de woorden vallen, maeckt ook op de twee bovenste hoekjens twee kleene gaetjens, zendt dan een van dese zydekens aen uwen correspondent, als gy hem nu iets geheyms wilt schrijven, legt uw zydeken op uw papier, en teekent eerst met de twee bovenste gaetjens, daarna schryft door de andere openheden al wat gy uwen vriend wilt betrouwen. Neemt dan uw schryf-tralie weg, en vervolt de opene plaetsen van uwen brief met andere woorden en redenen, waer door den eersten brief geheel anders luyt. Uwe rechte meyninge en kan niemant vatten, dan den genen met u een gelyke schryf-

tralie heeft, want men dan eerst uwe rechte meyninge valten, als de schrijftafel geleyt is op de bovenste gaetjens, en vervolgens aenwyst wat dat moet gelezen, en wat achtergelaeten worden."

Afbeeldsel van een schrijftafel in 't klein.

"Het zoo ras schrijven als men spreekt geschiedt door "verkorting van de woorden en met zekere teekenen, die geheele woorden verbeelden, welke teekenen zy Noten noemen, en die de noten kunnen schrijven Notaren"; doch de Keizers hadden strengelyke verboden met noten te schrijven om verscheyde moeyelijkheden en twisten, die onder de menschen daeruyt quamen te rijzen".

De nieuwe manier van zoo ras als men spreekt te schrijven, door Carel Ramray uitgevonden, droeg de goedkeuring van den schrijver niet weg.

Onder het *printen der letters* verstond hij "de kunst om gedrukte letters met de pen na te volgen"; "kleine letters" moesten met een "rave-pen" of vergrootglas geschreven worden. Hij had het portret van den Prins gezien "met dese letterkens gemaakt", en "ofschoon het maar een staande vuist groot was, nochtans was er in uitgeschreven geheel het boek van den wijzen man, maar met zoodanige geschriften te lezen of te schrijven, krenkte men zeer het gezigt." Onder de verzen, die dit boekske versieren, viudt men den volgende

LOF DER SCHRIJF-KONST.

*"Wanneer men alle Konsten prijst,
Zoo is 'er een daer veel uyt rijst.*

*Die met de pen wel schrijven kan,
 En ook Godt vreest, hy is een man,
 Die 't aller konsten zegepraelt,
 En degelyk den kost behaelt;
 Leert dan dez' konst met vlyt, en spoet,
 Weet dat na 't zuur zal komen 't zoet,
 Leert deze konst in uwe jeugt,
 Sy sal wezen daerna uw vreugt,
 Uw hulp, uw troost en besten schat,
 Gelukkig, die dez' les bevat.*

Vive la plume."

Wij mogen ons niet langer met de schrijfkunst en het schoonschrijven bezig houden, en laten derhalve het *A-B-C Capitael-letterboek om in de scholen te gebruycken*¹, het *Nieuwe A-B-C-D voorletter boek van J. van de Velde*², het *Kort Schrijf-Boek*, waarin een nieuwe vont van schrijven onderwezen wort, daar men zo veel mede in een quartier uurs kan schrijven, als met gemeen schrift in één uur, en duizende van spreuken, zo kout als woorden, door *Johannes Gosens van Helderens, onderwijzer van deze Konst*³, en andere diergelijke boeken gesloten, noch beschouwen de afzonderlijke op bordpapier geplakte exempelen, die, na voor een of twee eeuwen op de scholen gebruikt te zijn, thans als kunstschaten van waarde in de portefeuilles bewaard worden.

Waren onze vaders goede schrijvers, niet minder bekwame rekenaars. Vooral muntten ook in deze kunst de schoolmeesters uit, die dan ook in de meeste steden en dorpen werden gebruikt om niet alleen de rekeningen te schrijven, maar ook op te maken. Welk een hooge waarde onze vaders op de "Conste van Arithmetica" (zoo noemde men ze) stelden, blijkt zoo uit de menigte lofdichten op die "edele const" als uit het volgende kreupeldicht:

¹ *Te Vlissingen voor A. de Latere, boekverkooper by de Oude-brug, 1630, obl.*

² *Middelburg, A. van Poulle, over de Dambrug in de Stuurman, obl.*

³ *Amsterdam by Jacob van de Velde, Boekverkoper op de hoek van de Korte-Niesel.*

*“Wat men oock al alhier magh missen,
 Cijfren niet dat is gewissen;
 Cijfren jae moet alle man
 Die den griffyl roeren kan.
 Wie de vloote magh gebieden,
 Moeten zijn arthmeensche lieden.
 De piloot is buyten raet,
 Die die conste niet verstaet.
 Wie can coomanschap bedrijven,
 Wie can coomansbrieven schrijven,
 Wie berichten voor of nae
 Buiten d' Arithmetica?
 Schoonste const van alle consten,
 Die u ken krijgt gelt en jonsten.
 Lof en roem en eer voorwaer,
 Heeft de constge cijferaer.
 Cijfert soete jeught in scholen,
 Wil in cijfer-const omdoolen,
 Cijfert, cijfert dag en nacht,
 Dan wordt gy met const bevracht;
 En gy vaert nae alle stranden,
 En comt rijk weer naar deez landen.
 Coopman, stuerman, winckelmaet,
 Cijfert en gy comt tot staet.”*

Lang voor de Hervorming ontbrak het hier te lande niet aan uitmuntende rekenmeesters, doch niet weinig nam hun getal toe, toen Antwerpen in handen van Parma viel en vele onderwijzers der jeugd uit Vlaanderen en Brabant, vooral uit Antwerpen, naar Holland de wijk namen en er nederduitsche en francoysche scholen stichtten, zoo als mr. Bernardus Stockman, de “Francoysche schoolmeester in de vermaerde stadt Dordrecht.” Deze gaf aldaar in 1589 een *Arithmetica* uit, die hij aan de Regering dier stad opdroeg. Hij achtte de “konst van rekenen, tellen oft cijfferen boven alle konsten, die men de seven vrye konsten noemt, voor alle menschen, 't zij van wat state die zyn oft wesen mogen, de aldernoodichste, bequaemste ende

nuttigste, wiens noodicheyt Augustinus den menschen bewijzen willende, om die tot deselve te locken, verwecken ende te vermanen, schryvende: niemant en can te recht de Hemelsche dingen geweten, ten sy dat hy van te voren wel geleert hebbe de konst van wel te tellen, dat is van seer Edele Arithmetica, waarvan Aristoteles seyde: die niet vast ende vaerdich is in het tellen, wort met recht van alle consten verstecken." Zijn *Arithmetica* "werd wel begeert door de breede beschryvinghe ende clare wytlopige Instructiën die daerinne syn, tot groot behulp ende goet onderwys voor alle discipels die begerich syn de cyfferconst te leeren, als oock mede voor vele schoolmeesters, welke niet al te vast in deselve konst waren." Geen wonder, dat het meermalen ¹, "van fouten en misstellingen gezuiverd", herdrukt werd, doch eindelijk "so jammerlyek misdrukt," dat Cornelis van Nienrode besloot het werk op nieuw, met de noodige verbeteringen, in het licht te geven. In zijne voorrede deelt hij o. a. mede, dat hij op folio 191 begonnen was een "Corte Instructie van practyck tussehen sommige vraagstukken in te stellen, maer voornamelyck in den Reghel Cassiers, welke practycke hy insonderlinge recommandeerd aan alle Cooplieden, Boeckhouders ende Coopers, Ontfangers ende Rentmeesters." Doch zoo iemand te Amsterdam, "naerder ende klaerder onderrichtinghe van de selve practyck voor 't eerst begeerde," verwees hij "hem naar mr. Henrick Kaldekereken, Françoysche Schoolmeester, te Amsterdam, wonende op de Brestract aen St. Teunes Merckt, die ieder die 't beliefd, daer in goede onderrichtinghe doen zou."

Later gaf Abel Wassenaer, rekenmeester tot Utrecht in 1637, by Esdras Willemsen Snellaert een nieuwe uitgaaf *nu van nieu curieus gecorrigeert ende verbeterd met een tafelken om te rabatleeren op sulcken tijt ofte intrest men begert*, met de opdragt van Stockmans voor-

¹ O. a. Middelh. 1622. Ook verscheen aldaar in 1616 en in 1646 bij S. Moulert van B. Stockman *eene Corte ende eenvoudigh instructie om lieffelycken ende by hem selven sonder eenige meester ofte onderwijs te leeren cijferen Differencien van de corenmaten enz. Van nieuws oversien en verbeterd door O. S. Roeye.*

rode aan Nienrode, portret, en de verzen der eerste editie in het licht. Sedert is dit boekske nog meermalen herdrukt ¹. Behalve dit rekenboek

waren er in de 16^e eeuw van de schoolmeesters Adriaan van Gucht, Mr. Valentin Mennher de Kempten, Gilles van Houchi, Jan de Raeymaker, Nicolaas Petri Daventriensis en in de 17^e van Matthys

¹ O. a. te Gouda 1644, 1655.

Braskee, Willem Bartjens, Pieter van den Broeck en Dirck de Hollander, S. H. Cardinael, David Cock van Enkhuizen, mr. Johan Couteriels en H. Cole, Jan Belos Dieppois, Abraham de Graaf, Claes Heyndericks, J. F. Herrebertus, J. Ingeler, Adam en J. van Lintz, N. Petri, Josua Sarfatti Pina, Jacob van der Schuere, H. Smyters Marten Wilkens en anderen, wier Cyferboeken herhaalde malen, verbeterd, vermeerderd, op nieuw bewerkt, sommigen zelfs tot in het midden der vorige, ja tot verre in deze eeuw, herdrukt werden. Het meest in gebruik van deze allen waren die van Adam van Lintz en Willem Bartjens. Van Lintz leefde in het midden der 17^e eeuw en onderscheidde zich niet slechts als cijfermeester, maar ook als schrijver en dichter. Zijn *Koopmansrekeningen of Cijferboek* zagen, sedert het laatst der 17e eeuw tot in onzen tijd herhaalde malen herdrukt, vermeerderd, verbeterd, nagezien, veranderd naar onzen tijd, in allerlei vormen het licht. De uitstekendste rekenaars, zoo als Joan van Benthem, P. Jonglas, H. G. Wiltage, Brender à Brandis hebben er hun tijd en krachten aan gewijd.

Hetzelfde kan gezegd worden van het werk van mr. Willem Bartjens, wiens naam die van alle cijfermeesters in populariteit verre overtreft, en dus te dezer plaatse eene meer uitvoerige vermelding verdient.

Ofschoon de geleerden omtrent het jaar zijner geboorte niet overeenstemmen (sommigen noemen 1587, anderen 1593, een enkele zelfs 1550), zoo komen echter allen hierin overeen, dat hij te Amsterdam geboren en aldaar "Françoysche" schoolmeester was, toen hij in 1618 te Zwolle beroepen werd "*om de kinderen te leren die Francoyse spraecke, voorts lesen, schrijven, reekenen en boekhouden, mitsgaders dat ook syn huysfrouwe den jonge dochteren leren sal allerley hantwerken, van neyen, speltwercken en anders daartoe behoerende,*" waarvoor hij een tractement van 300 car. gld. met een vrije woning zou genieten. In 1638 verliet hij deze stad en vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij gestorven

is. Zijn vermaard Cyferboek, getiteld: W. Bartjens *Cijferinge 1^e deel*, waeruyt men meest alle de grondregelen van de Reecken-konst leeren kan, is in 1633 te Zwolle bij zijn zoon Geraert Bartjens, *Boeckverkooper aen de Merckt*, in het licht gekomen. Vóór dit deel staat zijn fraai in koper gegraveerd portret in een ovaal, dat tot omschrift heeft: “*Got is mijn heyl.*” Aet. 64, en leest men eene *Ode* van C. van Mander, met de zinspreuk: “*Een is noodigh*” en een *Lofdicht* van Joost Hermans; aan het slot een *Lof-zangh toe-ghe-eyghent Mr. W. B.*, van J. van Vondelen, *Liefd' verwinnt 't all.* Het tweede deel der *Cijfferinghe, handelende van verscheyde Regulen der Reekenkonst, alle kooplieden noodich*, verscheen in 1637 by denzelfden, met Privilegie der Staten-Generaal van 1633 voor elf jaren, en onderscheidene lofdichten, alleen met initialen of met spreuken geteekend. Dit deel prijkt met een vierkant portret, in koper gegraveerd door Savery naar eene schilderij van P. Duborduin, en het volgende bijschrift van Vondel:

“*Ghy ziet het zichtbaer deel van Bartiens hier nae 't leven,
Van zijn onzichtb'ren geest heeft hy u zelf gegeven
Een print in 't rekenboeck, dat nergens faelt noch suft,
Maer volght tot dienst der jeugd, Euclides rijp vernuft.*”

Van dit rekenboek is het eerste deel reeds vroeg verbeterd door Jan van Dam, later door Joh. Bras en Dirk Dupper (Dordt 1746). Het is in 1761 uitgewerkt in 2 stukken, in 4°, uitgegeven door H. Haanstra. Het tweede deel is in 1689 door Jan de Groot, schoolmeester te Velsen, en in 1793 door den beroemden A. B. Strabbe verbeterd uitgegeven, — later door de *Arithmetica* van den laatste verdrongen. Na de verbetering van het onderwijs heeft de titel als uithangbord gediend, om onder de bevooroordeelde menigte langzamerhand beter waar aan den man te brengen.

Even als het werk van Van Lintz is dat van Bartjens ontelbare malen herdrukt en meest met zijn portret in houtsnede uitgegeven. Zoo vindt men vóór de *Vernieuwde Cijferinge van Mr. Willem Bartjens*,

waaruyt men meest alle de Grond-regulen van de Reken-konst leeren kan: Herstelt, vermeerdert ende verbeterd door Mr. Jan van Dam, En na dezen laatsten Druk op Nieuws yder vraag nagezien, bewerkt, en van alle voorgaande Fouten gezuiverd door den wel ervaren Reeken-meester Klaas Bosch. De drukker belooft by dezen Nieuwen Druk in plaats van Twee Schellinge een premie van Een Gulden, voor yder Fout, die hem het eerst word aangetoond in de Getallen ofte Facitten. Te Amsterdam, by de Erven de Wed. J. Ratelband en J. Brouwer, op de Rooze-Gragt, Zuyd-zijde, in de Bijbel-Drukkerye. 1784, kl. 8°.

Behalve de herdrukken van de genoemde cijferboeken, gebruikte men in den loop der 18^e eeuw nog die van Blasiere, Burgersdyck, M. P. la Court, van den Broek, C. F. Eversdijk, A. F. Marci, Jan Maronier, I. van Olm en vele anderen.

Het is bekend, dat geen wetenschap door onze vaders, inzonderheid de Friezen, met meer voorliefde werd beoefend dan de wiskunde, en hoe hun nageslacht tot op dit oogenblik hunnen verworven roem daarin handhaafde. Het zou niet moeilijk zijn dit te bevestigen en eene reeks van namen op te noemen, die zich in deze kunst wereldroem ver-

wierven. Tot de hulpmiddelen om deze liefhebberij onder de burgerij te bevorderen, dienden niet slechts een menigte werken over de beginselen dier wetenschap geschreven, maar ook de *Mathematische Rariteit-Kamer* van Symon Panser en de *Mathematische vermaecklycheden, te samen gevoeght van verscheyden ghenoechelyjcke ende boertighe werck-stucken, zoo uyt Arithmetica, Geometria, Astronomia enz., als uyt andere mysteriën meer. Getranslateert uyt Françoys in Nederduitsche Tale, ende verrijckt, vermeerderd ende verbeterd, met verscheyden Observatiën ende Annotatiën, dienende tot onderrichtinge van eenighe duystere questiën ende mis-slaghen in den Franschen druck, door Wynant van Westen, Mathem. der Stadt Nijmegen, waarvan in 1672, bij Jacob van Biesen te Arnhem, den Vijfden Druck, op nieuws oversien ende van druck-fouten verbeterd, verscheen, en aan Prins Willem III werd opgedragen. De enkele versleten en gescheurde exemplaren, die mij ter hand werden gesteld, getuigen van het veelvuldig gebruik van dit boekske, 't welk dan ook vele "werkstukken" bevatte, die om hunne "gheneuchtelykheid" alle opmerking verdienen. De meesten zijn aan "Gocheltassen", *Konstspieghels*, en andere werken van dien aard van vroegeren tijd ontleend en in latere werken van dien aard overgenomen. De eerste "werkstukken" zijn "een ghetal te raden dat yemant gedacht heeft"; "te vertoonen in een besloten kamer al wat omtrent deselve van buyten passeert"; "een appel te deelen in twee, vier, acht of meer deelen, sonder de schelle te breken"; "te raden verscheyden ghetallen, letters, die yemandt alleen, ofte verscheyden personen ghedacht hebben"; "een ovael te maecken met een treck, door middel van een ghemeenen passer", enz.*

In 1671 verscheen bij denzelfden drukker het 2^e deel, doch niet uit het fransch vertolkt, "*vor desen noyt gesien ofte in 't licht gebracht, verrijckt met observatiën, annotatiën, carrolariën ofte vervolgen, dienende tot verklaringen van de swaerste stucken van dit selve werck,*" alsook een derde deel, "*te samen ghevoeght tot eene versamelinghe van verscheyde ghenoechelycke ende vermakelycke Invenciën van Konstighe Vuyrwercken. Noch is*

hier by ghevoeght eene maniere om allerley soorten van fuseyen te maken, soo wel enckelde als dubbelde, met hare compositie." Alle drie de deelen zijn met platen en registers ¹.

Een enkel voorbeeld strekke tot proeve van behandeling.

"Van het getal der Griecasche soldaten, die voor Troyen geweest hebben."

"De goede man Homerus ghevraeght zijnde van Hesiodus, hoe veel Griecsche soldaten dat daer tegens Troyen geweest waren? Antwoorde aldus: De Grieccken hadden 7 Vyersteden of 7 Keuckens, en in yeder Keucken lagen 50 speten, om te braden, een groote quantiteyt vleesch, ende een yeder spit was voor 900 menschen. Oordeelt nu eens hoeveel menschen dat daer geweest zijn? Antwoordt 315900, het welcke komt, soo men alleenlych de drie ghetallen, als 7, 50 ende 900, te samen multipliceert."

"Verscheyden personen voorgehouden zijnde verscheyde kaerten, te raden wat kaerte elck van hun gedocht heeft."

"Laet daer by exempel zijn vier personen, soo neemt 4 kaerten, ende die toonende aen de eerste, segt hem dat hy eene daarvan dencke, welcke hy wil, alsdan leght dese kaerten ter zijden wegh. Daerna neemt vier andere, deselve toont aen de tweede persoon, om daer een, dien hy wilt, uyt te dencken; van gelycken doet met de derde persoon, als oock met de vierde."

Als dan neemt de vier kaerten van de eerste persoon, ende leghtse in vier rijen, ende op deselve leght in de rije de vier kaerten van de tweede persoon, daarna die van de derde ende vierde."

Ende toonende yeder van dese rijen in 't bysonder aen yeder persoon, vraeght yeder van haer in wat rije de ghedochte kaerte leydt; want voorseker de kaerte van de eerste persoon sal de eerste syn van de rije daerin hy seyt deselve te zijn; de kaart van de tweede persoon sal de tweede van sijn rije wesen; die van de derde persoon sal de vierde zijn van de rije, daerin die wordt bevonden. Ende alsoo van andere meer, soo daer meer personen zijn, ende consequentlyck meer kaerten."

In het midden der 18de eeuw uitte Gerard van Steyn, schoolmeester en voorzanger te Bovenkarspel, in de Voorrede van het eerste deel

¹ Behalve de genoemde werkjes had men nog het *Mathematisch Zinnen-Confect of Wiskundige Uitspanningen*, bestaande in 574 uytgelezen en ten deele zeer konstige *Mathematische voorstellen*, met vele konstige *Ontbindingen en Regulen versierd van Paul Hulcken*, uyt het Hoogd. vert. (1767, 525 pagg. kl. 8°) en *Bundel van Wiskundige Uytspanningen*, uyt eenige Hoogd. Auteurs bijeenverzameld (1776, gr. 8°), beide bij den genoemden Jordaan in het licht verschenen.

zijner *Liefhebberij der Rekenkonst* het denkbeeld, een “Maand- of twee Maandelijks Boekjen der vacante schoolmeestersplaatsen” in het licht te geven. Aan dit denkbeeld werd toen niet gehecht, doch in de laatste helft der vorige eeuw is het door Pieter Jordaan, boekverkooper te Purmerend, gevolgd, die een Maandwerk in het licht gaf onder den algemeenen titel van *Mathematische Liefhebberij met het Nieuws der Fransche en Duytsche Schoolen in Nederlandt*, dat gedurende een reeks van jaren werd voortgezet, onder de leiding van Jacob Oostwoud, sedert 1736 leermeester der schrijfen wiskunde, later mathematicus te Oost-Zaandam, en vervolgens (1763) door Louis Schut, schoolmeester en voorzanger te Monnikendam. De inhoud dezer *Liefhebberij* bestond hoofdzakelijk uit opgegeven en opgeloste wiskunstige voorstellen. Deze oefening was reeds in vorige tijden zeer geliefd; ja ging zóó ver, dat men voorstellen, waarmeê men niet te regt kon, of anderer vernuft wilde beproeven, op openbare plaatsen aanplakte of in dagbladen uitschreef. Zoo loste de rector der Latijnsche school te Dordrecht, Beeckman, de leermeester van Jan de Witt, een door Descartes te Breda aangeplakt voorstel op, sloeg J. R. Brassier, in 1671, te Hoorn in het openbaar eene meetkunstige vraag aan, en eene andere “quaestie” werd te Amsterdam aan de Beurs aangeslagen, gelijk nog een andere ter zelfde plaatse “voor de liefhebbers”, met onderstaand versje:

*“Liefhebbers wyl gy zyt die vraagen kont ontknoopen,
Komt HUPS, begint vry en GRAAFT dit werkstuk open,
Vangt aan gelyk een LEEUW, ras als een KICKERT doet,
En wringt gelyk een AEL tot dan het open moet.”*¹

De inhoud der voorstellen is zeer uiteenloopend; zoowel eenvoudige vraagstukken voor eerstbeginnenden geschikt, als meer ingewik-

¹ Meer of min bekende wiskunstenaars van die dagen, Frans van der Hueps, Abraham de Graaff, Cornelis van Leeuwen, Mr. Kickert en Dirk Makreel.

kelde voor vergevorderden komen er in voor. Tegen het tellen van cijfers zag men niet op. Even weinig was men bevreesd voor de veelhoekige getallen, welker bloote naam thans reeds schrik zou aanjagen. Men zocht bij voorbeeld den wortel uit een *hendekakismerienne* — *acheti Enneacositeptaconta Octogonaal Centraal-getal*: eene liefhebberij die intusschen weder schijnt te herleven.

Reeds in den aanvang der Hervorming werd het den leeraars en schoolmeesters tot een eersten pligt gesteld, de kinderen in de leer van den Catechismus te onderwijzen. Deze was het eenige boek dat men aan de jeugd in handen gaf: de predikanten, catecheten, en schoolmeesters mogten geen ander gebruiken. Werd er hier of daar een ander onderwijsboekje ingevoerd, het was toch geënt op den Catechismus ¹, in vorm, orde, geest, strekking, vaak in woorden en drukletters hem gelijk. Openlijk werden er de kinderen, in tegenwoordigheid der schoolmeesters, vóór en na den namiddag-godsdienst in de kerken uit ondervraagd, en de vragen, die door den leeraar behandeld werden, door de catecheten of hunne meest gevorderde discipelen beantwoord. In de lidmaten-catechisatiën, conventiculen of oefeningen gebruikte men geen andere handleiding dan deze alleen.

De Bijbel werd dagelijks, 's morgens, 's middags en 's avonds, in alle huisgezinnen gelezen, doch niet door de kinderen op de scholen. In sommige las de meester bij den aanvang van het onderwijs een klein gedeelte van de H. S., bij voorkeur uit de geschiedkundige boeken of de Evangeliën voor, of wijdde den Woensdag en den Zaterdag morgen aan het lezen van sommige deelen der H. S. en het zingen van Psalmen.

¹ Men gebruikte in de 16^e eeuw *Den cleynen Catechismus, oft een onderwijs ende fundament aes christelicken gheloofs, den Kinderen ende alle slechte, simpele menschen profijtelyck*. 8°. — *Catechismus ofte Onderwijsinghe in de Christelycke Leere, ghelyck die in kercken ende scholen der cheurvorstelycken Paltz gheleerd wordt*. Emden, Anno 1565. — *Catechismus met veel schoone spreucken ende historiën der heyligher Schrift ghefondeert*. Caspar Huberinus. Ghedruckt in 't jaer 1566.

Behalve uit den Catechismus, die in den aanvang der 17de eeuw nog alleen gebruikt werd, werden de kinderen uit het onderwijsboekje van vader Borstius onderwezen. Dit boekje, ontelbare malen herdrukt, en door Valentijn in 't maleisch vertaald, was nog in deze eeuw op de scholen in gebruik, een voorregt dat het met Hellenbroek's *Goddelyjke Waarheden voor Eenvoudigen* deelde. Tusschen 1706 en 1797 werden deze 24 maal en later nog 6 maal herdrukt, en ook verkort, vermeerderd, herhaalde malen uitgegeven.

Voorts gebruikten de Gereformeerden de leerboekjes van Bachiene, Bekker, Braak, Brakonier, Beekman, Bremer, Breukelaar, Gillessen, Hartman, Hocke, Kelderman, Kuiper, van Loo, Lampe, Mill, Melchior, de Neeff, Oggelbach, d'Outrein, Stegens, van Til, Vechoven, Verschuur en een reeks andere; de Lutherschen, behalve den Catechismus van Luther, de werkjes van Alardus, Cordes, Glaser, Lange, Ligarius, Muller, de Reina, Taddel, Tatinghof enz.; de Roomsch-Catholieken den Mechelschen Catechismus. Ook aan opvoedkundige werkjes ontbrak het niet, en in veler handen was inzonderheid de *Geestelycke Queeckerye van de jonge planten des Heeren, opdat se mochten werden Boomen der Gerechtigheydt, ten prijse des Allerhoogsten, Cieraad van Syne Voorhoven, ende der Planten behoudinge, ofte Tractaet van de Christelycke opvoedinghe der kinderen*, van Joannes de Swaef, schoolmeester te Middelburg, waarvan Jacobus Willemsen in 1740 aldaar een nieuwen druk met aantekeningen bezorgde; voorts J. S. Cassa's *Godsdienstige opvoeding der kinderen* ('s Hage 1776) en andere, die allen tot de godsdienstige opleiding der kinderen, waarop toen hooge prijs werd gesteld, den ouderen tot leiddraad strekten. Doch niet alleen waakte men voor eene goede zedelijke opvoeding, — die niet weinig werd bevorderd doordien de ouders de kinderen nimmer aan zich zelve of aan dienstbaren overlieten, de dochters steeds de getrouwe medgezellinnen der moeders waren, en de zonen door de vaders onder strenge tucht werden gehouden, — maar ook en niet minder voor eene beschaafde. Niet slechts bij de hogere standen, doch ook onder den

burgerstand werd voor goed onderwijs in de fraaije kunsten en wetenschappen gezorgd, en het aantal kinderen, die zich reeds vroeg van buitengewone talenten, vooral in muziek en schilderkunst, blijken gaven, was niet gering.

De burgerstand onderscheidde zich, vooral in de 16de en 17de eeuw, door groote eenvoudigheid in zeden en gehechtheid aan voorouderlijke gebruiken. Van daar dat de fransche mode, zoo algemeen bij de aristocratie, vooral in Holland, toen niet tot den burgerstand doordrong.

Hoe algemeen deze echter reeds in het laatst der 17de en in den aanvang der volgende eeuw, bij dezen heerschappij voerde, getuigen een reeks van geschriften in proza en poezy, waarin zij “als het verderf, ja de kanker van het land, oorzaak van Gods toorn, en een vloek voor een ieder, die deze koningin huldigde”, werd afgeschilderd. Vogellius, predikant te Enkhuizen, achtte de toenemende pracht en weelde, vooral onder de patriciërs, “de eenige oorzaak van zoovele vuile zonden.”

*“De doodslag, d' echtbreuk (zong hij) hoerdom, dieverij,
Vindt veele schuyfplaats vrij,
Waertoe de praght, de hoovaert d' oorsaeck geeft,
Daer in men meest geern leeft,
End' volgd't der vianden on-eerbaer draght,
By 't Mans end 't Vrouws geslaght,
End' houd het eerlyk oud gewaed van 't Lant
Voor spits gewoont end' schand.”*

Zóó was het in ons land, zóó in Engeland en Duitschland, wier bewoners, even als bij ons, in een reeks van grootere en kleinere geschriften, tegen de *meer en meer insluipende verderfelycke, onzedelycke pralery, hovaerdy, mode en haerdraghten* ten strengste werden gewaarschuwd, — zoo als in *De Catechismus van de Juffrouwen, nut en profijtelyck voor alle uitstekende vrouwlieden en noodzakelyk om van alle*

Juffrouwen geleert te worden, die tot de waardigheid van de mode willen geraken, waarin inzonderheid geklaagd werd over de algemeenheid der fransche modes in Londen, waardoor deze stad gansch bedorven was, zoodat niets met hare grootsheid kon bestaan als swarte ponse lakeyen en kamenieren, niets doorging als fransche moden, dansen, zingen, dienstboden, wijn, enz.

*“Elk joffrouw opgepronkt, onthult haar lieve praan,
 Uit een schoon bakje met een zilvre ketting d'raan.
 Een ander, (alhoewel z' een hemd meer heeft van noden)
 Heeft een speel-hondje uit Italiën ontboden,
 Of een klein swartjen met een halsband na de swier,
 Van Hollandsch maaksel en manieren is dit dier.”*

Behalve de schoolboeken met meestal slechte houtgravuren, en de bijbels met platen van J. Luiken, ontving de jeugd weinige kinder- of prenteboeken. Mij ten minste zijn er slechts een paar voorgekomen. Het eene voert tot titel: ¹

Kinderwerck, ofte Sinnebeelden van de Spelen der kinderen — T Amsterdam bij Jacob Aertsz Colom. 1626. Langw. form. z. p.

Dit hoogst zeldzame boekske wordt geopend met de volgende “aanspraak tot den Aenschouwer”:

*Wilt een weynich herwaerts keeren,
 Jongens hier de oude leeren:
 Kintsch is wel haer werck en jonck,
 Maer met haer Godlycke vonck.*

waarna 37 spelen — *van molentjens, vliegers, koten, tollen, kolven, poppespel,*

¹ Er bestaan echter Kinderboekjes uit de 16. eeuw, o. a. een met 99 goed gegraveerde plaatjes met een titel in het latijn boven elk plaatje, en onder aan twee latijnsche, twee hollandsche en twee fransche verzen.

ter kuyl-spel, negenkuylen, bickelen, kaetspel, beugelspel ofte klossen, klootspel, quillien-spel, troumadame, hoofs-bollenspel, bobbelen, op stellen gaen, trecken tegen een, hoepen, aen honk loopen, over rug te springen, over sloot te springen, hoeveel horens staen daer op, boochschieten, meesen vangen, mossen te leeren, zijtwormen te voeden, duyven-melken, hengelen, kikvorschen vangen, nog eens van kikvorschen, van seecker visch *Melanurus* genaemt, van seecker visch *Scarus* van *Remora*, van swemmen, van op schaetsen rijden, twee aan een koort, elk in een hollandsch en een latijnsch dichtstukje, met een hollandsehe en latijnsche spreuk er boven, emblematisch worden behandeld. De meesten dezer spelen zijn nog bij de jeugd in gebruik, doch enkelen niet meer bekend, zoo als het Troumadame, even als het Quellien (kegelspel) van franschen oorsprong. Dit laatste werd dus gespeeld:

Ubi ubër, ibi tuber,
Naest baet, staet quaet.
“Als dan vogelkens soet quelen,
In hooveerdige pryeeelen,
Als de bloem-vreucht staet geset,
Op het wel-geschildert bet,
In het spel van Trou-madame,
Aerd'ge diertjens speelen 't saeme,
En in haer vermaeck men leest,
Haere wackerheyt en geest.
Elck syn bol soeckt door te dryven,
Voor de poortjens minst te blyven.
Hoe sy meerder rollen in,
Hoe oock grooter is 't gewin.
'T erchst in 't midden van de wegen,
Naest de twaelf is gelegen,
't Grootst kruys naest het grootste goet,
Dat de winst verliezen doet.
Die tot weldoen 't leven richten,
Hierop oock haer leering stichten,
Dat de deucht verselschapt staet,
Aen haer zijd' met tegen-quaet.
Die tot spaersaemheyt haer wenden,
Haest met giericheyt haer schenden,

*Die 't hooveerdich proncken weert,
 Licht in stordicheyt verkeert.
 Wilt ghy gaen in vaste streecken,
 Alle waelwech sy gewecken,
 Die in 't wand'len eens vergist,
 Licht al het begonnen mist.
 Denckt 't geen deuchden veel ophoopen,
 Maer een ondeucht doet verloopen:
 Tracht ghy nae het beste lodt,
 Wacht de by-gevoechde sodt."*

Hierop volgt een zesregelig latijnsch gedichtje.
 Aardig is de beschrijving der vliegers:

*"Onse jongens syn niet lompich,
 Noch den aert van Hollant dompich,
 Siet maer eens dit spel toch an,
 Daer sy eerst syn vindere van.
 'T aensicht dat ghy daer siet waeyen,
 En hooch heen en weder swaeyen.
 'T is gheen schilt, gheen pijl, noch swaert,
 Noch gheen sterre met een staert.
 'T zijn maer pappighe papieren,
 Die seer aerdich volgen 't stieren
 Van een jongen, die den dwanck
 In syn hant hout kort of lanck.
 Nae de kunst der landen-meters,
 En manier van sterren-weters,
 Hangt het werck juyst in gewicht,
 Niet te swaer, noch niet te licht.
 Als de jongen wil soo klimt het,
 Leeft het, sweeft het, blinckt het, glimt het,
 Als hy niet wil, sinckt de staert,
 'T slot en klem van all's nae d'aerdt.
 Als de wint niet meer wil blaesen,
 Of te seer de buyen raesen,
 Of het nat 't papier ontbint,
 Valt de lust licht van ons kint.*

*Wat syn al der eeren swaerten,
 Als opolieging van veel staerten:
 Meerder weecht de last, dan 't werck,
 'T hangt al aen een draet onsterck:
 Als nae wensch op 't alderhooghste,
 Op het seeckerst, op het droochste,
 Wij staen yeder in 't gericht,
 Siet wy sygen weer soo licht."*

Wie de dichter dezer latijnsche en hollandsche gedichtjes was, is mij niet gebleken, doch hoogstwaarschijnlijk behoorde hij tot den Muider-kring. Meestal vindt men het boekske achter de *Minneplicht ende kuysheys-kamp, alsmede verscheyden Aerdighe en Geestlige Nieuwe Liedekens en Sonnetten. T'Amsterdam bij Jacob Aerts. Colom. 1626.*

Het tweede, niet minder zeldzaam kinderboekske is, schoon zonder jaartal, uit het begin der 18^e eeuw, even als het vorige, in langw. 8°, doch met plaatjes, verschillende ambachten voorstellende.

De titel is: *Nieuwjaars gifte aan de Jonge Jeugd, ofte zes en dertig ambachten, verbeeld in zes en dertig figueren. Met veersjes onder ieder van deselve door J. V. E. J. Z. Nooit voor deezen gedrukt.* Op de berijmde *Nieuw-jaars groet aan de meesters, onderwijzers der Jonge Jeugd*, en een opdracht aan de *Jonge Jeugd*, volgt een titelplaat, kinderspelen voorstellende, en kennelijk aan een prenteboek uit de 17de eeuw ontleend, met het volgende gedicht:

*"Beschouw eens, Jonge Jeugd, hoe hier
 Voor uw geprent zijn op 't papier,
 De meeste uwer bezigheeden.
 Zie hoe de kermis-troep, langs straat,
 Bij 't vaan, den trommel roert en slaat,
 En hoe zij voorttrekt in geleeden."*

Hierop volgen de plaatjes met gedichtjes er onder, b. v.:

DEN BOEKDRUKKER.

*"In Heer Lem's stad, aan 't blanke Sparen,
 Wierd voor omtrent drie hondert jaaren,
 Door Koster, d' Eedle Boekdrukk'rij
 In 't licht gebrayt (1442); 's Mans naam zal bij
 Des werelds ondergang nog leeven,
 Zijn konst heeft ons veel licht gegeven,
 En doet ons zien 't geen de oudheid zag,
 God geev' zy lang floreeren mag."*

Behalve deze komen nog in de 17^e eeuw "Vogelboeken, Dierenboeken, Apenboeken, Blommenboeken, Huisraadboeken, Historieboeken", zoo in rijm als proza voor, doch zelfs de titels er van zijn niet meer bekend, en in weerwil van alle nasporingen kwam er mij geen van onder de oogen. In 't begin der 18^e eeuw nam hêt aantal prenteboekjes toe; o. a. verscheen er in 1720 een met gekostumeerde apen, b. v. in een kraamkamer koffij drinkende bij Keesje den aapjesvrind; apen in een broodbakkerij, als schoen- en kleermakers. In het laatst dier eeuw werd hun aantal, zoo oorspronkelijk als vertaald, nog veel grooter. De geschiedenissen van Robinson Crusoë, Schenderhannes, Cartouche, Karel Grandison, Don Quichot en anderen, werden voor kinderen bewerkt, de sprookjes van moeder de Gans vertaald en met plaatjes gedrukt.

Men vervaardigde een *Aangenaame Kinderschool* (Amst. 1781), *Aan-*

genaame Tydkortingen (Amst. 1781); er verscheen een *Weekblad voor Nederlands Jongelingschap*; Perponcher schreef zijn *Onderwijs voor Kinderen* en andere kinderboeken, Martinet zijn *Verkorte Catechismus der Natuur* en van Alphen zijne *Kindergedichten*. Geen rijker literatuur in den aanvang van deze eeuw dan die voor de Nederlandsche jeugd!

Veel minder zeldzaam dan de prenteboekjes waren de Nieuwejaar-, Kermis- en Schoolprenten, ofschoon van deze, voor zoo ver ons bekend is, slechts weinige exemplaren overig zijn.

Reeds in de 15^e eeuw was het een oud gebruik, dat stedelijke ambtenaren op hoogtijden aan de leden van den magistraat een feestgroet of bloemen bragten, waarvoor zij een “waerdecorst” of “voye” ontvingen, of wel een meer of min aanzienlijke gift “tot hun tabberts laken”. Later werd het geven van laken of geld afgeschaff, en de jaarwedde verhoogd, terwijl de dienaren hun feestgroet, meestal door de Rederijkers in rijm gebracht, lieten drukken, en zoo bij den magistraat als de gezeten burgers rondbragten. Dergelijke prenten uit de 16^e en 17^e eeuw zijn, voor zoo ver ons gebleken is, niet meer aanwezig, doch uit de exemplaren die ons uit de 18^e eeuw onder de oogen kwamen, blijkt, dat en houtsnede en rijm in de 17^e eeuw zijn vervaardigd. Zoo dragen de “clapperwagts” te Hoorn, de “ratelwachts” en de “vulders en aanstekers der lantarens” te Amsterdam, de tamboers en torenwachters te Dordrecht, op de prenten uit het laatst der 18^e eeuw nog het costuum van het 17^e en begin van 't 18^e jaarhonderd. Na 1787, en vooral in 1795, ondergingen en plaat en rijm in vele steden veranderingen, werd ook de eerste beter gesneden, het laatste niet meer met duitsche maar met romeinsche letters gedrukt. Dezelfde plaatjes die de Nicuwejaarbrieven versieren, werden ook voor sommige Kermisprenten gebruikt, doch deze werden, even als de St. Nicolaas- of Schutters- Prijs- en Beestenmarktprenten, allengskens afgeschaff. Sommige Amsterdamsche Kermisprenten stelden of een vaandrig en twee tamboers met het wapen der stad, of drie tamboers in het kostuum der 17^e en het begin der 18^e eeuw, later “spullen,

kramen, en de optrekkende jongens naar de beurs' voor. De laatsten, bij Jacobus van Egmond, in 't laatst der 18^e eeuw gedrukt, hebben het volgende onderschrift:

*“Dat 's braaf o Jongens, toond dat gij,
Voorzien van Snaphaan, Piek en Degen,
En vaan en trom, weet te overweegen
Wat voegt aan Amstels burgerij.*

*De Beurs staat met de kermis open.
Vermaak u daar met uw geweer,
Doe 't Manuaal en Exerceer,
Zo kunt ge op meer bekwaamheid hopen.”*

Een Kermisprent van 1791 door den “ontvanger der Couranten en Domineesbriefjes” opgedragen aan “Heeren Burgemeesteren, Regeerderen, Kooplieden, burgers en inwoonders der stad Amsterdam”, prijkt met drie plaatjes, de kermis, optogt en den prijs-os, waaronder een lang vers van Cornelis Reebergen. Van de prijs- of gilde-ossen verschenen afzonderlijke prenten, waarop zij met bloemen omkranst en vergulde horens staan afgebeeld.

Onder een zeer oude, bij Hendrik van der Putte te Amsterdam gedrukt, leest men:

*“Den gilde-os wort geciert met Bloem en Roose-kranssen,
Maar echter hy moet doodt, en na de slacht-banck danssen.”*

Boven een andere, bij Joannes Kannewet aldaar gedrukt:

*“Kinders komt nu aangeloopen,
't Is een Gild-os exelent,
Om 't osse-boo te kooplen,
Gy kund het kooven voor kleyn geld.”*

Een derde, bij de Erfgen. van de Wed. C. Stichter, heeft zoowel van boven als onder een kreupeldicht. Onder de prenten, “de magere beesten-markt te Hoorn” voorstellende, leest men een publicatie van Schout en Burgemeesteren, die markt betreffende. Van de vroegere

St. Nicolaas prenten zijn ons geen exemplaren voorgekomen, doch “de Nieuwe” stellen den bisschop te paard in het gewaad van een kapitein, en zijn knecht in dat van “een agtbaar burger met pruik en steek”, voor.

Even als de magistraat ontving de rector en “schoelmeister” de hulde zijner onderdanen, die op hoogtijden hunne woningen met groen versierden en hun vleesch, eijeren, wijn, kaarsen of andere nuttige zaken schonken, die hun bij hunne schrale wedde zeer te stade kwamen en accidentalialia werden genoemd. Na de hervorming werd het geven van diergelijke geschenken, even als het bidden om bisschops-, paasch- en kermisgeld, afgeschaft; alleen op paschen was het den kinderen geoorloofd den meester te beschenken, en die zijn paschen had medegebragt ontving gouden, citsen en gekleurde of ongekleurde schoolprenten. De schoolmeester daarentegen liet de kinderen, volgens oude gewoonte, in 't Latijn of Duitsch, St. Maartens- en Nieuwjaarsgedichten schrijven, om die op de straat te zingen en aan den magistraat en deftige burgers te schenken. Deze laatste waren aanvankelijk zeer eenvoudig op gewoon papier, doch later op kostbaarder geschreven en met prachtige, soms meesterlijk gegraveerde, bloemranden en tafereelen uit het openbaar of huiselijk leven, versierd. Nog later waren diergelijke prenten alleen voor Nieuwjaarsgedichten aan ouders en magen bestemd. Men vindt er nog, waarvan het schrift, en vooral de hoofdletters, de hand van den onderwijzer verraden. Voorts had men nog andere gegraveerde prenten, die tot buitengewone geschenken dienden en in de prent-verzamelingen worden bewaard, doch de gewone prenten op grof papier, met slechte houtsneden, liet de meester voor den aanvang der school door een der leerlingen verkoopen. Zij stelden bijbelsche en wereldsche historie, tafereelen uit het huiselijk en maatschappelijk leven, of voorwerpen uit de natuurlijke historie enz. voor, anderen zijn aan volkssagen en sprookjes ontleend. Sommigen verraden eenen hoogen ouderdom.

Tot de eerste soort behooren de prenten uit het Oude en Nieuwe testament, met groote en kleine, doch altijd slechte houtsneden, en

onder elke afbeelding een toepasselijk rijm of een Bijbeltekst. Sommige bevatten eene bijzondere geschiedenis, zoo als die van Abraham, Joseph, David, Ruth, den barmhartigen Samaritaan, den Verloren Zoon; anderen behooren tot seriën, die al de geschiedenissen en de meeste gelijkenissen bevatten. De figuren zijn kennelijk meestal zeer oud en aan Prenten-Bijbels, Chronyken en Schoolboeken ontleend, zoo als de seriën bij J. Kannevet, de erven de Wed. J. Ratelband en J. Brouwer te Amsterdam, Jan Nieuwenhuyzen en Jan van der Lee te Haarlem verschenen.

De versjes zijn doorgaans, even als de houtsneden, ellendig.

Zoo leest men onder de *Bijbelsche figuren des Ouden Testaments*:

*“Ik ben Joseph gewis en waar,
Komt hier en kust my allegaar.”*

—
*“Joseph rijd met triumpheeren,
Ziet zig met vreugd van 't volk eeren.”*

—
*“Als Abzalom deed zijn vader zwerfen,
Moest hy door 't zwaard van Joab sterven.”*

—
*“Azahel word gedood door Abners strijdbre hand,
Hy blaast het leven uit, de sterkste van het land.”*

—
*“Schoon Tobias is blind geraakt,
Verwonderlyk word hy ziend gemaakt.”*

—
*“Godvrugte Judith doet een daad,
Die boven 't peil der vrouwen gaat.”*

—
*“Een lage stulp, een boeren hut,
Ontfangt 's werelts Heer en Stut.”*

Onder de ontmoeting van Maria en Elizabeth:

*“Zyt welkom Moeder van den Heer,
Mijn vreugt getuigt van dezen eer.”*

Allerzonderlingst zijn sommige prentjes; zoo zit bij de komst der Magi te Bethlehem, Maria met het kindeke op een troon en Joseph er achter,

door een schitterende ster en een komeet verlicht. Jezus en Nicodemus zitten in eene hollandsche keuken op een bank, met een lamp aan den zolder. Op eene oude prent van den Verloren Zoon ziet men hollandsche boeren-huizen en een hollandschen varkensstal; de eigenaar der zwijnen en zijne vrouw zijn in een hollandsch gewaad. Bovenaan leest men:

*“Hier ziet gy in dees prent vertoond,
Hoe de moetwil word gestraft,
En het kwaad zijn meester loond,
Zoo dat hy moeste eeten draft.
Dog nadat hy dit alles had gedaan,
Beleed zijn moetwillige zonden klaar,
En sprak ik wil tot mynen vader gaan,
Of hy in genade my mogt nemen waar.”*

Zoo rijk de voorraad Bijbelsche prenten is, zoo arm is die, waarop tafereelen uit de ongewijde geschiedenis zijn afgebeeld. Tot de oudste behoort gewis eene bij J. Kannewet te Amsterdam herdrukte prent van *Keyzers, Koningen, Princen en Heeren, Die ons Land wel eertijts kwamen te regeeren*, waarop Willem I nog niet voorkomt, maar wel *Carolus de 9de, Koning van Frankryk*, en *Philibert de Chalon, Prins van Oranje*. In 1732 verscheen, doch zonder naam van plaats en drukker, eene prent van de *Verdrijving van de Saltzburgers*, door Ysack Greve gegraveerd, doch even als de overige schoolprenten gekleurd. Op de prent staan 16 tafereeltjes met toepasselijke versjes er onder. Het eerste plaatje stelt eene godsdienstige vergadering voor, waaronder:

*“Een christelyke oeffening, naar Paulus vermaan,
Hebben wy landsluyden in 't land van Salzburg gedaan.”*

Onder het tweede, de Bijbelroof:

*“Daarom roofde z' ons boeken, dat men aanzag met beeven,
Wy onthielden 't geen Godt ons in 't hert had gegeven.”*

Op de tiende plaat gaan zij op reis:

*“Men reysde met vrouw en kinderen seer wel gemoet,
Geleyk als men in triumph of seegempraal doet.”*

De beide laatste plaatjes stellen hunne aankomst in Pruissen voor:

*“Door Gods goetheyt sijn wy als in Canaän gekomen,
Daar hebben wy in Godts naam bezitting genoomen.”*

—
*“Daar sullen wy neevens ons arbeyt den Heere prijsen,
Hem lof en dank tot grootmaking zijns naems bewijzen.”*

Eerst in het laatst der 18^e eeuw begon men voorstellingen uit de vaderlandsche geschiedenis in hout te snijden, en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zorgde vooral dat de Jeugd met de heldendaden onzer vaders niet langer onbekend bleef. Buitengewoon groot is het aantal prenten met afbeeldingen uit de natuurlijke historie, zoo van menschen als wilde en tamme dieren, visschen, vogelen enz., met opschriften boven de prenten en versjes onder elke afbeelding. Zoo verschenen bij J. Noorduyn te Gorinchem *Verschillende volken uit alle werelddeelen*, bij J. Kannevet te Amsterdam *de Koninklyke Jagt op leeuwen, tijgers, olyphanten* enz. Onder de voorstelling van een Beerenjagt leest men:

*“De wreede Noordze Beer, daar Bos en Veld voor trild,
Leyt hier ter dood geveld, door 't vorstelyke schild.”*

Bij denzelfden drukker verscheen *Het vermaaklyke A-B-C voor de Jonge Jeugd*, beginnende met den aap:

*“De eerste Letter van 't A-B-C,
Brenge hier A Aapen mee.”*

en eindigende met de Z:

*“Leert dan vlytig met een vaard,
Van de Z het Zee-paard.”*

Voorts eene verzameling van allerlei dieren, met dit opschrift:

*“Zo als Adam alle dieren noemen zouden,
Dat zoude zyn Naam zyn, en die ook behouden.”*

De best gesnedene prenten kwamen bij Jacobus van Egmont te Amsterdam in het licht; zelfs vindt men er enkelen onder die de mees-terhand verraden, zoo als de *Nieuwe warande der dieren*. Ook die van den amsterdamschen boekverkooper Hendrik van der Putte zijn beter dan de vroegeren. Onder de afbeelding van een hond leest men:

*“Ik ben myn Juffers hondeken,
Ik kus en lek haar mondeken,
En leg aan haar borsjes bloot,
En slaap 's Nagts in haar schoot.”*

Eene andere bij hem gedrukte prent stelt allerlei wilde dieren voor. Zij voert tot titel:

*“Dees Dieren van verscheyden aard,
Dog yder is het zijne waard.”*

Onder de afbeelding van den Leeuw staat:

*“Deez leeuw gy ziet,
Deerd' 't kindje niet.”*

Onder die van 't Varken:

*“Dit varken staat,
Als desperaat.”*

Vrij goed zijn ook de houtsneden die bij de Erfgen. van de Wed. C. Stichter verschenen, b. v. die, waarboven men leest:

*“Dees Dieren toonen zich als leevend voor uwe oogen,
Elk soort naar zynen aart, beschikking en vermogen,
Opdat ge, o kleine Jeugd! leerd' kennen dat uw staat
Als mensch het nuttigste dier nog ver te boven gaat.”*

Tot de “Stichtelijke” prenten behooren die, welke bij Jan van Lee te Rotterdam verschenen. Zoo leest men onder een bok:

*“De Bok stoot met zyn Hoorn, De kinders tegen 't Lijf,
Den mensch vol zond en toorn, Is ook in 't herte stijf.”*

Onder de Visschen, bij de Wed. J. Ratelband en J. Brouwer te Amsterdam uitgekomen, leest men b. v. onder de *Roch*:

*“De Roch is soet van vis, maar leelyk om te aanschouwen,
Met Boter en Mostaert gegeten, valt zwaar om te verdouwen.”*

Dezelfde liet een prent met *Zingende Vogels* (waaronder hij den *Papegay* telt) verschijnen. Onder de *Canarie* staat:

*“Ik heet een Canarie na den Eylanden koen,
Daar ik van daan komd, men houdt my om te zingen
In de kouw, of vlug daar ik veeltijds jongen broen,
Hetwelk hier d' Lands vogelen niet doen,
Alzoo men bevond by Experientie,
Ook leer ik fluyten, na myns meesters intentie.”*

Onder eene andere prent, vogels voorstellende die noch zingen noch kraaijen, vindt men o. a. *de haan*. Bij Jan van Lee en Jacobus Thompson te Rotterdam, en de Erven C. Stichter te Amsterdam, verschenen prenten met afbeeldingen van kleine vogels, bij de eersten en de laatsten alleen met namen der vogelen onder elk plaatje, bij Thompson met versjes, b. v.:

*“De kivit roept in 't jeugd'ig groen,
Maar kan 't op deze tak niet doen.”*

*“o Mosje, gy zijt gansch geen beste,
Dus kooft gy ook ten allerleste.”*

Geestig uitgevoerd is de prent met vier jongens die elk een vogel in de hand houden. Onder de afbeelding van een knaap met een vogelnestje staat:

*“Doen ik dit nesken vond, ik hebben uytgenomen,
Ik dogt die 't vindt, die 't heeft, daer mogt een ander komen.”*

Onder de best gesnedene prenten, bij dezen verschenen, behooren ook *de vier jaargetijden, de vier hoofdstoffen, de omgekeerde wagen, de omgewentelde kruiwagen enz.*

Er zijn geen betere bronnen voor de rechte kennis van het huisselijk en maatschappelijk leven onzer vaderen in de 17^e en 18^e eeuw dan de Schoolprenten. Zij stellen ons dat leven aanschouwelijk voor, verplaatsen ons in de kinderwereld, in de paleizen der grooten en de stulpen der armen, in de woningen van burgers en boeren; doen ons de verschillende werktuigen zien die de ambachtslieden gebruikten; de huisselijke bezigheden der huismoeders, de verschillende klederdragen, de spelen der jeugd en van den mannelijken leeftijd. Het is zoo: de spelen der jeugd worden in de schoolboeken beschreven, doch het zijn de prenten, die ons deze beschrijvingen verduidelijken, vooral van die, welke verloren zijn gegaan en alleen nog bij name in oude boeken voorkomen. De eene stelt ons het leven der jeugd van de geboorte tot het huwelijk, of van den morgen tot den avond, de andere spelende knapen en meisjes voor. Deze vertoont ons eene reeks van spelen, gene slechts enkele. Nu wordt men op het land, dan op straat, dan wederom in huis verplaatst, of men ziet de Neurenburger speelgoedkraam, die alles bevat wat de jeugd kan vermaken.

Hoe ouder de prenten zijn zooveel te slechter de houtsneden, te jammerlijker de verzen. Tot deze behooren de prenten bij de Wed. J. Ratelband en J. Brouwer te Amsterdam.

Voor ons ligt er eene met 128 spelende kinderen, *het aangenaame Kinderspel* getiteld. Hieruit blijkt, dat men in de 17^e eeuw den 6 Januarij ook in Holland met de ster liep, en dat toen het touwtjespringen zoowel bij jongens als meisjes in gebruik was. Ook wordt hier het door de pijp blazen, way spelen, voezelen, met de rommelpot loopen, prentjes steken voorgesteld. Eene andere, nog oudere prent, geeft ons allerlei meisjesspelen en bezigheden te zien, zoo als het toppenspel, stikken, borduuren, vlashekelen en spinnen, noordsche kappen enz. Zij begint met het doopen en eindigt met de bruiloft; eene andere met het naar bed gaan der jonggehuwden. Eene derde stelt 24 verschillende bezigheden voor, b. v. eene fruitverkoopster met deze regels er onder:

*“Appels groot en vol zop,
Geef ik voor twee duyten 't kop.”*

De vorm van een chais, narrenslee, roemer, de kleeding van een Franschman, het ontbreken van vorken en lepels op den middagdisch, doen ons gissen dat zij uit de tweede helft der 17^e eeuw is. Uit denzelfden tijd is de prent met 40 plaatjes, naar school gaande kinderen voorstellende, met het opschrift:

“Veel jongens en meysjes 't zaam, ziet gy hier na school toe gaan.”

Jonger, doch met betere houtsneden, zijn de prenten te Haarlem bij Jan Nieuwenhuysen en te Amsterdam bij de Erve de Weduwe Jacobus van Egmont gedrukt, zoo als de vier afbeeldingen op *Het Kinderspel*. Een dezer spelen stelt het spelen met molentjes te paard, een ander het knuffen, het haast-u-over (elders haasje over), het spel van wind voor. Onder het molentjesspel leest men:

*“Zo loopt gelyk dit kind'ren paar,
De mensch met molentjes, 't is raar!
Dat kind'ren zich hier meê vermaaken,
Is toe te geeven, maar meestal
Vindt men in allerlei geval,
Veele oeffnaars dezer kinderzaaken.”*

Ook de prenten, kinderspelen voorstellende, bij de Erven der Weduwe Stichter, en vooral het *Vermaak der Jeugd* bij Jacobus Thompson, verdienen, en wat de uitvoering en wat de poëzy aangaat, allen lof. Op de meeste prenten ziet men den meester met de roede en de plak, die beide nog in het begin dezer eeuw de schrik der kinderen waren. Op eene prent uit het laatst der 18^e eeuw, bij Joh. Noman en Zoon te Zalt-Bommel, aanschouwt men hem nog in een citsen japon met de plak in de hand, terwijl hij een jongen de les overhoort.

*“Ei meester! steek die booze plak
Maar in uw borst, of in uw zak:
De knaap behoeft geen straf te vreezen,
Dewijl hy prompt zijn les kan lezen.”*

Waren plak en roe de insigniën der meesters, geen huisvader of hij had de lange pijp in den mond; op het kantoor, in den winkel, in de koffijkamer, in zijne woning, met één woord overal vergezelde hem de pijp: "waar de pijp is is de vader, waar vader is is de pijp". Zoo vindt men hem nog afgebeeld op de laatstgemelde prent, met de courant in de hand en deze regels er onder:

*"By 't blazen van den geurigen smook,
Laat zich het nieuwsblad smaaklijk lezen,
'T wil ook wel by elkandren wezen,
Het nieuws is vaak gelyk de rook."*

Op de kinderspelen volgen soms die welke aan den mannelijken leeftijd passen, zoo als kolven, kegelen enz., en dan begint het vrijen, dat zulk eene groote rol in de geschiedenis onzer zeden speelt. Zoo stelt het laatste prentje op het *Vermaaklyk Kinderspel*, bij de Erven der Weduwe Jacobus van Egmont, twee vrijende paren voor met dit onderschrift:

*"Het kinderwerk wordt uitgedoofd,
Als men het vrijen krijgt in 't hoofd."*

Tot de curieuseste prenten, die het vrijen onzer vaderen voorstellen, behoort "de vrijagie van Krelis en Maertje van Ooszaen", gedrukt bij Hendrik van der Putte te Amsterdam. Zij wordt in 16 slechte hout-sneden voorgesteld. Krelis begeeft zich naar Maertjen, doch vreest dat zij hem niet zal ontvangen. Hij vergist zich. Zij ontvangt hem vriendelijk en biedt hem een stoel aan, waarna zij het met elkander eens worden.

*"Al wel, dagt Krelis, dat gaat goet,
Ik u eens hier op zoenen moet."*

Hierop deelt hij haar mede wat hij van zijn "vaertje" te wachten heeft. Hierop antwoordt zij:

*"Dat 's heel wel Krelis, lieve guyt,
Moertjens goedje heb ik vooruyt."*

Nu toont Maertjen hem hare kippen en haan, haar “zoegjen, die nog werpen zal”, hare potten en pannen, en haar hond.

Nadat Krelis dit alles met verbazing beschouwd heeft, gaat hij naar huis, en komt terug “braveerende in zijn beste kleêren”.

*“Komt Krelis (zei nu Maertjen) leg my eens uyt,
Wat gy zult hebben tot een duyts.”*

*“Ziet (is het antwoord) deze kleeren,
Zal myn Vaertjen my vereeren.
Ziet ook heb ik geld vooruyt,
Net drie stuivers en een duyts.”*

Hierop gaan zij binnen en brengen het goedje bij elkaâr.

Tot deze soort van prenten behoort ook *de historie van Jan Klaasz.*, of *de gewaande dienstmaagd*, bij J. Brouwer en de Wed. J. Ratelband uitgegeven. Het verhaal is ontleend aan Asselijn's blijspel van dien naam, omstreeks 1680 gedrukt. Saartje Jans (hierop komt de legende neer) is de dochter van den makelaar Jan Jaspersz. en Diewertje Gerbrandtz, tamelijk gegoede Mennisten, wonende in het Kattegat, in de zes steenen kruiken te Amsterdam. Zij is verliefd op zekeren Jan Klaaszoon of Jan Klaassen, — niet te verwarren met den vermaarden Jan Klaassen in de poppekast, — een vrolijken en lossen kwant, wien de ouders de verkeering met hun Saartje niet willen toestaan, maar begeeren een “stijven kwaker”, Reinier Adriaensz., in wien Saartje echter geen zin heeft, tot schoonzoon. Nu gebeurde het dat de vrouw met haar dienstmaagd twist kreeg en haar de deur uitzette. Hierop zond ze Saartje naar de besteedster, waar ze haar Jan ontmoet, die haar weet te overreden “dat hij zich als een meid zou kleeden, en Marijtje (de besteedster) hem bij vrouw Diewert besteeden”. Bij haar in dienst gekomen, doet hij alles verkeerdt, breekt het beste porselijn, zoodat

*“Vrouw Diewert raast en tiert en klaagd de heele buurt,
Dat zy zulk lomp stuk vleesch heeft tot een meid gehuurd.”*

Eindelijk wordt het bedrog ontdekt. Saartje valt in onmagt, en “na veel rumoer” geven de ouders hunne toestemming tot het huwelijk. Ook het vervolg dezer historie, door Asselijn voor het tooneel bearbeid, met den titel van *het Kraambed of Kandeelmaal van Saartje Jans* (1680), is in prent gebragt.

Het was eerst in het laatst der 18^e eeuw dat men den kinderen tafereelen van huisselijke deugden en geluk in handen gaf; in de 17^e daarentegen waren het slechts voorstellingen van jammer en ellende. Hiertoe behooren de prenten van *Jan de Wasscher* en *Urbanus en Isabel*. De eerste, bij de Erve H. Rijnders te Amsterdam uitgegeven, eene type van een Jan-Hen, was nog in 't begin dezer eeuw de lievelingsprent onzer jeugd, die minder beschaafd dan de tegenwoordige, vooral in twee plaatjes smaak vond, die namelijk, waarop Griet haar man met eene roede kastijdt en Jan zijn kind op de pot zet. Sedert schonk het Nut van 't Algemeen een *nieuwe Jan de Wasscher* aan de jeugd, die, hoezeer met uitmuntende houtsneden en kiesschere versjes er onder, haar veel minder beviel. Zulks was ook het geval met *Urbanus en Isabel*, waarvan ook een volksboek bestaat. Boven de oude prent, nog bij Jacobus van Egmont verschenen, leest men: *Urbaan en Isabel, verbonden aan den ander, Zijn eerst gescheiden toen vereenigd met elkander. Kort na de inzegening van hun huwelijk werd*

*“Door tweedragt den band van liefd' en trouw geschonden,
Gelyk als Isabel heeft aan Urbaan bevonden,
Hy raast en tierd verwoed, vergeet zijn pligt en trouw,
Daar hy het Cabinet dus opbreekt van zijn vrouw;
Hy hoort in 't minste niet hoe Isabel mag klaagen,
En heeft haar geld en schat dus trouwloos weggedragen.”*

Niet meer aan zijne trouw denkende, schenkt hij het halssieraad zijner vrouw aan een hoer. Hierop volgde de echtscheiding, waarna Urbanus de stad verlaat, alles doorbrengt en in ellende vervalt. Drie jaren later besluit hij Isabel zijne armoede bekend te maken. Hij vraagt

haar om een aalmoes. Zij weigert hem. *“Ik geef geen bedelaar, hier wonen veel armen in de stad, die wil ik gunst betoonen”*, zegt ze. Droevig verlaat hij haar. Zij roept hem terug, vraagt naar de oorzaak zijner armoede, erkent hem, en schenkt hem op zijn gebed vergiffenis. Zij zweeren elkander op nieuw trouw, gaan hunne vrienden van hunne nieuwe verbindtenis kennis geven en uitnoodigen om een gastmaal bij te wonen. De *Nieuwe Urbaan*, bij de Erfgen. van de Wed. C. Stichter verschenen, komt hoofdzakelijk met den ouden overeen, doch onder de betere of liever meer moderne prentjes, staan niet minder platte versjes, b. v.:

*“Hy loopt in mothuis, kot en kroeg,
Tot 's avonds laat, van 's morgens vroeg,
Hem staat, denkt hy, alle ontucht vry,
Voegt dronkenschap aan hoerery.”*

Daarbij zijn de voorstellingen zijner buitensporigheden alles behalve kiesch. Doch zulks belette niet dat diergelijke prenten den kinderen werden in handen gegeven. Op eene der prenten worden 24 manneken in verschillende houdingen op het bureau zittende, op eene andere de walgelykste gebreken, afzigtelijke aangezigten en neuzen, havelooze bedelaars voorgesteld. Op de prent van *Constant en Doortje* ziet men het paar, na de bruiloft, op bed liggend, met dit onderschrift:

*“Hier legt de een en ander,
Digtjes by elkander,
Na de bruiloftspret,
Op het huwelijksbed.”*

en onder eene andere voorstelling van dien aard, leest men:

*“Hier ligt het lieve paar te bed,
O wat hebben zij een pret.”*

Verscheidene prenten beelden het huisselijk leven onzer vaderen af. Niet alleen vertoonen zij de werkzaamheden der ouders en der dienstmaagden, maar ook het inwendige der huizen met het meublement. In

het laatst der 18^e eeuw werden diergelijke prenten gedrukt met de namen van 't geen zij voorstelden in 't fransch en hollandsch er onder. Zelfs zijn er, die ons in een der deftigste woningen inleiden. Uit eene dezer prenten (*Het Huyshouden, Le Menage*) blijkt, dat in het laatst der vorige eeuw reeds in ons land op Kersavond de Kersboom werd geplant.

Ook de ouderdom is niet vergeten. Zoo verscheen bij Johannes Kannerwet eene uitmuntende afbeelding van een oud man, die in zijn kamer zittende, spreekt:

*“Hier zit ik in 't kleyn besloten
En van d' waereld afgeschoten,
Hier bepeyns ik mijnen tijd,
Die nu haast ten eynde slijt.*

*Ziet mijn kaars die brand ten Ende,
Laat ik my ten Hemel wende:
En verzorgen mijne ziel,
Die 'k in 't Eewig garen hiel.*

*Vlied dan schatten, vlied dan zorgen,
Want de dood en wil niet borgen,
En den mensch is tijd gesteld,
Dies de dood het alles veld.*

*Fy dan waereld, laat my rusten,
Ay mijn ziel schep Hemels lusten;
Waerelds goed maakt niemand zat,
Gods vrees is de regte schat.”*

Bij de Weduwe J. Ratelband verscheen de *Trap des Ouderdoms*, een tegenhanger van de *Trap der Jeugd*. Op den hoogsten trap staat een vijftigjarige, op de laagste trappen zijn een kind in de wieg en een negentigjarige afgebeeld; tusschen de trappen ziet men het laatste oordeel, met het omschrift: *Bedenkt den dagh, die niet verbij magh*. Een nog ouder, eenigzins verschillend exemplaar, werd te Haarlem bij Jan Nieuwenhuysen gedrukt. Later gaven de Erfgenamen der Wed. Stichter den *Trap der 12 Apostelen* Op den bovensten staat de Heer,

en onder dezen wordt de kruisiging verbeeld. Onder het tafereel leest men een lang gedicht, in den smaak van Cats.

Groot is het aantal prenten dat ons in het openbaar, maatschappelijk leven onzer vaderen, verplaatst. Op de oudste nit de dagen van Madame de Derhoulières zien wij het herder- en landleven voorgesteld: herders in zijden kleeren, herderinnetjes in hoepelrokjes gedoscht. Bekoorlijk vooral wordt in de *Vier getijden des Jaars*, eene zeer oude prent, het landleven afgemaald. Ook aan het leven van visschers, schippers, kooplieden, winkeliers, handwerkslieden "van allerlei steil en ambacht"; later, toen de vrijcorpsen werden opgericht en de Franschen in het land waren, aan soldaten, schutters en hunne exercitiën, werden boeken met prenten gewijd. De oude prenten verdwenen tegen het eind der 18^e eeuw meer en meer, en werden door nieuwmodische vervangen. Men zag den leeraar niet meer op den predikstoel, maar gebekt, gesteeckt, of in eene citse japon met eene lange pijp in den mond, een cingeltje rondwandelen; de schoolmeester was niet meer, met roede en plak gewapend, de schrik der jeugd. Ziet daar wandelt hij, met een vervaarlijken steek op de pruik, in gekleeden rok en korte broek, en onder zijn beeld leest men:

*"Dus in den ochtenstond,
Gaat Schoolheer 't Dorp eens rond,
Hij heeft een pijp ontstooken,
Studeerende onder 't rooken."*

De dames zitten niet meer bij 't spinnewiel of houden zich in keuken en werkkamer met andere huisselijke bezigheden onledig, maar in 't salet, de comoedie, aan de theetafel, in 't partijtje, met de joujou de Normandie spelende, of visschende, en toen de sentimentaliteit mode was, met een cither in de hand aan haren minnaar denkende.

*"O wie verrast my (lezen wij onder een diergelyk plaatje) dat 's niet wel,
En stoort myn eenzaam Citter-spel.
Zo spreekt Lucretia, in 't stil vertrek gezet."*

*'T is Ferdinand, (zegt fluks haar minnaar) wilt gy 't weeten,
Gy schoone streelt myn hart en oor,
Daar ik U tovertoonen hoor.'*

Hoe ook verfranscht, kon men zich niet met de hooge kapsels ten tijde van Marie Antoinette vereenigen, maar gaf ze aan den spot der jeugd prijs. Allergeestigst is o. a. de prent bij de Erfgen. van de Wed. C. Stichter verschenen, met het bovenschrift:

*“Zie hier, en lach om 't modisch leven,
O jeugd! ja spot vry met den stoet,
Die dwaas, zich zelf ten spot wil geeven,
Kweek destigheid in uw gemoed.”*

Op deze prent ziet men eene dame met een kapsel zóó hoog, dat de vogelen er op nestelen, die door een jager worden geschoten; den ingang eener kamer, de kap van een koets wegbreken, wijl 't kapsel er niet door kan; een kapsel waarop een schoorsteen geplaatst wordt, een kapper op een ladder die het kapsel, waarop een boschje, snoeit.

Het ontbreekt ook niet aan prenten met allerlei huisselijke gereedschappen; die van verschillende ambachten en werklieden; ook, van kunststukken, zoo als de Neurenburger Schakers, de Mallewagen van prins Maurits enz.

Inzonderheid muntten de kermisprenten in levendigheid van voorstelling uit. Vooral was zulks het geval met de oude boerenkermissen. Onder eene zeer oude, bij Johannes Kannewet uitgegeven, staat een uitvoerig gedicht, waarin de boerenkermis-vreugd, op de wijze als door Rotgans, wordt bezongen. Te gelijker tijd verschenen tafereelen der kermisvreugd in de stad, ook de voorstellingen van goochelaars, korendansers, het Jan Claassen spel, arlequin, Tetje-roen. Deze laatste is klassiek. Men weet dat Tetje Roen een amsterdamsch potsenmaker was uit het laatst der 17^e eeuw, die zich eerst als hansworst bij een kwakzalver vermaard maakte, doch later zelf een stellagie hield, waarop eene ton geplaatst was, om er zijne kunsten als goochelaar op te vertoonen of zijne kluchten uit te voeren. Ofschoon deze naar den smaak der

laagste klasse van 't volk waren, had echter Czaar Peter er zulk een genoeg in, dat hij den potsenmaker met zich naar Rusland wilde nemen.

Niet minder vermaard is de prent van *Steven van der Klok*, wiens heldendaden aan het *Lijk-Sermoen over het ontydig en droevig omkomen van Steven van der Klok, in zyn leven Schoolmeester en Dootgraver tot Slagvoort op 't Klinkende Filant. Den 24 Febr. 1711 seer Eloquentlyk uytgesproken door den Eerw. Vaaler Bartholomeus Ortels, Pastor der gemeente aldaar. Tot Schellenberg by Frederik en Steven van der Klok, Erfgenamen van den overledenen. Text. Omnis homo mortalıs*, meer dan twaalf malen en nog in deze eeuw herdrukt, ontleend zijn. Het geheel komt neer op het omkomen van den held, bij het storen van een ekster-nest, waarbij onze Steven, die schoolmeester, klokkeluider, doodgraver, voorzinger enz. op het dorp was, door het breken der takken den hals brak. In het laatst der 18^e eeuw werden deze kermisprenten vervangen door voorstellingen aan treur- en blijspelen ontleend. Zoo werden *Cloris en Roosje, Glazenmuiltje, Aran en Titus, de Onechte Zoon, het leven van een Dobbelaar* in prent gebragt.

Behalve deze had men nog eene reeks van prenten, waarop het *penter Loterij-spel, het Uilen- en Ganzenbord*, een der oudste spelen, het *Kinder-Post- en Nieuwe postspel, Lotto-, Kaart- en Charadenspel, Spreekwoorden* enz. zijn afgebeeld. Jammer dat de ons voorgestelde grenzen niet toelaten over de *Verkeerde wereld, de Fabelen van Ezopus, de Ratten- en Kattenkrijg, Tijl Uylenspiegel, de Klanten*, (zoo heet de prent waarop een boerenwagen met steelui er op werd voorgesteld, met dit onderschrift:

*“Den Boer haald zomers met zyn wagen,
De Stee-Lui die zyn Klanten zijn,
Hy schenkt haar karremelk voor wijn,
Die zomervreugd kan haar behagen.”)*

de *Sprookjes van moeder de Gans* en anderen, te spreken, die der vaderlandsche jeugd ten minste twee eeuwen tot vermaak strekten, en de inkomsten van den onderwijzer niet weinig vermeerderden. Het

voornaamste Entrepôt der schoolprenten was Amsterdam, ofschoon zij ook in andere steden van Holland werden uitgegeven. Prenten uit de overige provinciën kwamen mij niet onder de oogen, alleen eenige Friesche en Groningsche werden mij toegezonden. De laatsten verscheenen in deze eeuw bij J. Oomkens, de eersten bij F. Houtkamp, te Snits; o. a. een die een haan voorstelt met dit bovenschrijf:

*“Wol hondert jirren efter ien
Hab ik yn 't a-, b-, c-, boek stien.
De berntjes wirdden wys in great,
Ja wisten folle, in 't lijke neat.
Me draaide har net yn 'e bogt,
Me makke har mar sljeogt en rjeogt.
Mar nou er waait ien cre flagge
Bin ik uut alle skoallen jagge:
Ik bin mei 't a-, b-, c, forbean;
Nou gean ik op ien heiling stean.”*

Anderen verbeelden verschillende bezigheden en toestanden, b. v. een hospes die een soldaat een glas bier aanbiedt, met dit onderschrift:

*“Ien gleas mei matebier,
Habbes, seit hospes Minne,
It waar is hjit in skrok,
Lit jou de boel mar riene.
De soepkes, hospes maa,
Dij ried je oon jins ljouwe
En jou roon lyf wyst uut
Dat jij soms eak ris prieouwe.”*

Onder de afbeelding van een kozak staat:

*“Kosak, sa hud as stiel,
Urt fen nin kade of hjilte;
Hij wol syn lange piek,
Yn Fránsmans termen stjilte.”*

Onder die eener poffertjes-bakster:

*“Jan Fetzes Tryn dij bakt in bret,
Kliemske pofkes sonder fet.”*

VADERLANDSCHE
VOLKSBOEKEN

EN

VOLKSSPROOKJES

VAN DE VROEGSTE TIJDEN TOT HET EINDE DER 18^e EEUW

DOOR

DR. G. D. J. SCHOTEL

Almanakken, Prognosticatiën, Planeet- en Tooverboeken, Schoolboeken, Prenten, Comoedieboeken, Ridder- Geestelijke- Roover- Geschiedkundige Romans, Arcadia's, Brieven, Reizen, Geestelijke en wereldlijke Liedekens, Kluchten, Sagen, Sprookjes, enz.

TWEEDE DEEL.

Gysbers & Van Loon

1975

ongewijzigde herdruk der uitgave van 1874

INDEX.

HOOFDSTUK I.

RIDDERROMANS.

Oorsprong van den roman, bl. 4. — Amadis, bl. 2—11. Palmeryn van Olijve, bl. 11—18. — De vier Heemskinderen, bl. 18—26. — Malagys, bl. 27. — Valentijn en Oursson, bl. 30—32. — Floris en Blanchefleur, bl. 32—40. — Karel-romans, bl. 41. — Arthurromans, bl. 42. — De H. Graal, bl. 43. — De Zwanenridder, bl. 44—52. — Buevyn en Susiame, bl. 53. — Historie van Hertoghe Godevaers van Beloen; Historie van Pantanoples, Grave van Bleys, bl. 54—58.

HOOFDSTUK II.

ROMANS AAN DE MYTHOLOGIE EN GESCHIEDENIS ONTLEEND.

Historia de bello Trojano, bl. 60. — Toegt der Argonauten, bl. 61, 62. — Priëel van Troje; Verwoesting van Troje, bl. 63—66. — Alexander de Groote, bl. 66—68. — De schoone Historie van Julius Caesar, bl. 69, 70. — Destructie van Jherusalem, bl. 71—73. — Slag bij Roncevale, bl. 74.

HOOFDSTUK III.

PHANTASTISCHE, RIDDER-, HISTORISCHE EN ANDERE ROMANS EN NOVELLEN.

Heinrich van Aken; Hugo van Tabarie of Soudan Saladijn, bl. 75. — Roman van Limborch, bl. 75—80. — Meliadus, bl. 81—83. — Don Quixote, bl. 83. —

Don Clarazel, bl. 84. — Latere romans; Pieter van Provence, bl. 85. — Huyge van Bourdeus, bl. 86—88. — Heer Frederick van Jennen, bl. 89. — Alexander de Metz, bl. 91, 92. — De verduldige Helena, bl. 93—97. — Griseldis, bl. 98. — De burchgravin van Vergy, bl. 100—103. — Virgilius, bl. 104—108. — Genoechel, Historie van den schrickelycken ende onvervaerden Reus Gilias; seer sonderlinghe, schone ende wonderlycke Historie van Melusine; een schone historie van Turrus ende Floreta; een schoone Historie van Urbaen, Robrecht den duyvel; historie van den eedelen Lanceloet, Aurelius ende Isabella, Ridder Galmi, Florent en Leon, Pontus en Sidonia, die Historie van Seghelyn van Jherusalem, de Seven vroede van Rome, bl. 109—114.

HOOFDSTUK IV.

SPROKEN. KLUCHTEN.

Verschillende schriften over de sproken, bl. 114. — Beatrys, Theophilus, Marijken van Nijmegen, het Bagijntje van Parijs, Historie van den Heiligen Heremyt, bl. 115—120. — Pyramus en Thisbe, de Gulden ezel, bl. 121. — Maertje van Oostzanen, Jan de Wasser, Bremer Hans, de hertog van Pierlepont, Lazarus van Tonnes enz., bl. 122—124. — Sotternijen, kluchten, 124—126. — Jan van Parijs, bl. 126—129. — Thijl Uylenspiegel, bl. 130—133. — Vermaeckelycke kluchten van keyser Karel V, bl. 134. — Reynaert de Vos, bl. 135—139. — Esopet, bl. 140—142.

HOOFDSTUK V.

REIZEN.

Jan Mandevijl, bl. 143—147. — Jan van der Linden; Adriaan de Vlaming; Malterus; een nieu sunderling boeck, spreckende van 't geheel Regiment des grooten Tureq, bl. 148. — Titels van Reisbeschrijvingen, bl. 149. — Bontekoe, bl. 150—154. — Claes Gerritz. Compaen, bl. 155—159. — Robinson Crusoe, bl. 160. — Gulliver, bl. 160. — De verresen Gulliver; Munchhausen; Klaas Klim; Schuurman; 't Koningrijk, Krinke Kermes; de Jonge Albert en Heer Jan; Euphues, S. de Vries enz., bl. 160, 161.

HOOFDSTUK VI.

OVERZETTINGEN DER KLASSIEKEN, SPREUKEN- EN RAADSELBOEKEN.

De Hoogeschool te Leiden, bl. 163. — Redenen, waarom de Classici werden overgezet, bl. 164, 165. — Petrus Messias; Lamotius; Viverius; S. de Vries;

Hajenius; Laurenberg; Camerarius; Sanderus; Overbeke, bl. 166—168. — Spreekwoorden; schrijvers over spreekwoorden; Banketwet; Oude wijn in nieuwe lederen sakken, bl. 168—169. — Algemeenheid der spreuken; de gocheltas van Momus; A. Crocke; Schut; Agron; Diogenes Laertius; P. Syrus; Koddige en ernstige opschriften, bl. 170, 171. — Raadselboeken; Spiegel der zonde; het nieuwe Ternaerder bloemenhof; geestelijk Raadselboek; voorbeelden er uit; verschillende schrijvers van raadsels; een honderdtal nieuwe en geestrijke raadsels; Maximus Planudes; mathematische vraagstukken en raadsels, bl. 172—175.

HOOFDSTUK VII.

VOLKSBOEKEN OVER EN VOOR VROUWEN.

Verschillend oordeel over de waarde der vrouwen; geschil over de opperwaardigheid der mannen en vrouwen, bl. 176, 177. — Beverwijck, Joncktijs, C. Vossius, A. M. à Schurman, schrijvers over de deugden der vrouwen, bl. 178, 179. — De laarzman; gebreken der vrouwen, bl. 180. — Swetnam's rechtbank tegen de luye korrelighe en wispelturighe vrouwen; de verrezene Hippolytus; kermiswandering van twee gerieflijke juffrouwen en anderen, bl. 180, 181. — Jan Tamboer; Spiegel der quade vrouwen; proeve uit dit boekje; andere werkjes over de gebreken der vrouwen, bl. 181, 182. — Bekwaamheid der vrouwen in alle kunsten; vroedvrouwen; achtung waarin zij stonden; de Rosegaert, 't boekje van de vroedwijfs; profyt der vrouwen; complexi der vrouwen, bl. 182—184. — Geneeskunde der vrouwen; receptenboeken; kookboeken, bl. 185, 186. — Koffij- en theegezelschappen, bl. 187. — Opvoeding der jeugd; het werkje van de Swaef; gezang van Lodesteyn, bl. 187, 188. — Lijst van volksboeken en dichtbundels die betrekking hebben tot het vrijen en trouwen, bl. 189, 190. — Namen, die beroemde mannen aan hunne minnaressen gaven, en waaronder zij ze bezongen; Matrozenlied; Sidney, bl. 191, 192. — Zijn Arcadia; Heemskerk's Batavische Arcadia, bl. 193. — Schriften over het vrijen en trouwen; Cats; van der Boxe; Deutel; Pieter de Neyn; Historie der Queesters; de Wit; vrijagien; wonderlycke, vermaeckelycke, nieuwe vermaeckelycke vrijagien; soete vrijaadje van Juffr. E. L. Estevenon; de tien vermakelijkheden van het huwelijk van H. de Vrije; blijspelen, bl. 193-196.

HOOFDSTUK VIII.

LIEFDESGESCHIEDENISSEN, ROOVERS- EN ANDERE ROMANS.

Griekenland het vaderland ook van den liefdesroman; grieksche en latijnsche romanschrijvers; Boccaccio en zijne navolgers, bl. 197. — Invloed van de italiaansche poëzij en het proza op onze schrijvers; Tesschelschade, Hooft enz. en vele

schrijvers der 17e eeuw; oordeel van sommige schrijvers over de romans der 17e eeuw, bl. 198. — Spaansche romans; Cervantes; Quevedo; Seven wonderlycke gesichten; inhoud; oordeel van Harinxma; Marco Aleman; het leven van Gusman d'Alfarache; Scarron; le Sage, bl. 199—200. — Diable boiteux; Honderdt geestige characteren; karakter van een student; andere karakters; de Astrée; uitgaven; overzettingen; lof; ook in Holland; Lysander en Calliste, door Heerman vertaald; Hedendaegsche kriegsroman; D'uytmuntende Eromena; vrijagie tusschen Floradin en Lasinde; de Africaensche Sophonisba; de verliefde Schouburg; de bedriegerij van de listige Victoria, bl. 200—206.

Kluchtige roman of de edelmoedige comedianten; de verliefde Africaen; de onnoozele Bloedschande; de kluchtige Biscajer; de jaloersche Conzalo; de verliefde Flammette; Prins Kallivandro; de seldsaemheden der liefde; de gelukkige slaaf; de tragische historien; Clélie; de onvergelykelijke Ariadne; Andronicus; de wonderlijke werkingen der liefde; Philarde en Lenore; de hoofsche Clitio; de minnarijen van 't fransche hof; de gelukkige lichtmis; de bedrevene galant; romantische verhalen van de Vries, Broeckhuysen, Danckerts, van den Bos, van Santen; Zuydt-Hollandsche Thessalie, bl. 206—209. — Oorspronkelijke romans; allerlei romans; klagt van den schrijver der Haerlemsche eerlijcke uren, bl. 209—211. — Overzettingen van Fransche romans in de 18e eeuw; titels van sommigen; overzettingen van ridder-, spook- en rooverromans; titels van sommigen; Historie ofte Practijcke der dieven; Cartouche, bl. 212—214. — Kolonel Jack; Schinderhannes; de Agtkante boer; Sjaco; Pieter van der Roest; Augustijn en Peter Vis; Cato Kamerling; blaauwboekjes, moorden en dieverijen betreffende; de Practijck der dieven; Leven van verscheide reuckelooze pachters; de Collecteur door eigen leet bedrogen; het leven en gevallen van Laurens van der Meer; de Practijck der hedendaegsche valsche kaertspelers, enz., bl. 214—218. — Brievenboeken; de vermeerderde nederduytsche secretaris; de Nederduytsche en volmaekte secretaris; Handleiding tot het brieven schrijven; Conste der minnen; der Griekscher princessen ende jonckvrouwen clachtige sendtbrieven; Minnedichten in den vorm van brieven; Brieven van minnaars en minnaressen en vaersen; Voorbeelden, bl. 218—220.

HOOFDSTUK IX.

GODSDIENSTIGE VOLKSBOEKEN. LEVENS DER HEILIGEN.

Godsd. volksboeken voor de Reformatie; broeders van het gemeene leven; Hendrik Mande; Thomas à Kempis; Lof aan dit werkje gegeven, bl. 221—224. — G. van Vliederveen; G. van der Goude; G. Rosemond van Eyndhoven; M. Wentzen, anderen; Boekhandelaren; Erasmus; Duyfkens en Willemijnkens pelgrinagie; Cornelis Adriaenssen van Dordrecht; pater Schertzer; Abr. van St. Clara; D. G. Barlette, bl. 224—227. — Luthers schriften bij de Hollanders en Zeeuwen be-

kend; welke; overzettingen van andere Duitsche werken; boeken over de inquisitie; zendbrieven en liedekens der martelaren; calvinistische schriften; waar gedrukt; meest vertalingen; enkele oorspronkelijk; de bijenkorf van Marnix; werken van Coolhaes; Alaers; Coornhert; huysboeck van Bullingerus; P. Cornelisz.; Doede van Amswer; schuiten-, buurpraatjes; tractaten; Mystische schriften; overzettingen van Bunjan en andere engelsche schrijvers; zonderlinge titels van sommige werken; Voetiaansche schriften; Borstius; Wassenburgh; Vermeer; Teelinck; Udemans; Ridderus; Acontius; Visscherus; de Wael; Westerman; Scabaellie; Lusthof des geoets; Hoornbeek; Steman; Moulin; Luiken; Lampe; de Brakels; Hellebrock; Sceperus; de Bijbel; veelvuldig gebruik er van; Martelaarsboeken, bl. 227—238. — Levens der Heiligen; Genoveva, bl. 238, 239.

HOOFDSTUK X.

GEESTELIJKE-, STRAAT-, BAKERLIEDJES.

Voor de hervorming meest aan de H. Maagd, de Heiligen en martelaren gewijd; titels van sommige geestelijke liederen uit de 17^e eeuw; meest alle gezindheden hadden hare eigene liedboeken; titels er van; meyzang uit de schriftuurlijke liedekens; gesprek tusschen eene jonge dochter en de wereldt uit het Aechterhofje, bl. 240—247. — Straatliedjes in verschillende bundels; op losse blaadjes gedrukt; het kluisenarinetje; bagijnendans; Oud-Hollandsch liedeken; geestelijke liedekens; geestelijk oordeel; gestrafte goddeloosheyd van een rijk heer; christelijk A. B. C.; vertroosting over d' overledenen; historische liedekens; geschiedenis van Joseph; vaderlandsche liedjes; liedjes op Karel I, II; Cromwell, gedurende den inval van Lodewijk XIV in 1672 en den successie-oorlog vervaardigd; het nieuw heerlick lied van 't graafschap van Holland, op Rotterdam en andere steden; zee-
manslieden, bl. 247—252. — Loffiederen op O. I.; liederen op moorden, diefstallen; het liedje van Hamlijn; van een ridder, die eene schoone jonkvrouw met zich voerde; meyliedt, bl. 252—257. — Mannelieder; vermakelijke kluchten; waarachtige verhalen; droevige verhalen; lofdichten op tabak en thee; genever; kaartspel; boter- en kaasmakten; de rederijkers dichtten de straatliederen, later Jan van Gijzen, Pook en anderen; minne-; baker- en wiegeliédjes, bl. 257—264.

HOOFDSTUK XI.

SAGEN, VERHALEN, SPROOKJES.

Wandelende Jood, bl. 265—269. — Barlaam en Josaphat, bl. 270—271. — De bonte muts, bl. 272, 273. — Sydrack, bl. 274. — Nibelungen, bl. 275. — Stamsagen, sagen van Graven, Hertogen, Bisschoppen, steden, sloten; Folkert

van Leerdam; den wilden Walingier; den kwaden Walter II van Egmond; de Heeren van Arkel; Daniël van de Merwede, bl. 275—280. — Sagen van kloosters, kerken, klokken, wouden, heiden, boomen, bl. 280—283. — Reuzen, dwergen, kabouters; Kobolts, witte wijven, alven, luchtalven, nachtgeerten, bl. 283—288. — Nikkers, duivel, draken, lintwormen, basiliscussen, weerwolven, katten, muizen, bl. 288—295. — Bijgeloof, tooverspreuken; droomen, bl. 295—300. — Kindersprookjes; Moeder de Gans, bl. 300—303.

AANTEKENINGEN.

REGISTER.

LIJST DER PLATEN.

	Bladz.
Plaatje uit Amadis	8
„ „ Palmeryn van Olijve	12
„ „ Valentijn en Oursson	32
„ „ den Zwanenridder	50
„ „ den Partenoples	55
„ „ den Meliadus	57
„ „ de Destructie van Troje	66
„ „ Margaretha van Limborch	78
„ „ Huyghe van Bourdeus	87
„ „ Alexander van Metz	88
„ „ Frederik van Jennen	89
„ „ Helena en Griseldis	98
„ „ Virgilius	106
„ „ het leven der Zeven vroede	112
„ „ den Heiligen Heremyt	118
„ „ Thijl Uylenspiegel	133
De klught-verteller	134
Plaat uit Reineke de Vos	137
„ „ Esopet	140
„ „ „	142
„ „ Mandevijl	144
Portret van Bontekoe	150
Huis en schip van Claes Compaen	154
Portret van J. O. Kamerling	210
Uitslaande plaat met prentjes boven de straatliedjes.	

HOOFDSTUK I.

RIDDERROMANS.

De Roman, dat kunstig voortbrengsel der phantasie, zoo aantrekkelijk voor het menschelijk gemoed, die vaak eene geheel denkbeeldige wereld met denkbeeldige wezens en denkbeeldige toestanden voor ons ontsluit, ongekende aandoeningen wekt, zenuwen, die anders verstorven schenen, doet trillen, het toovermiddel dat onze ziel beroert en met zoo veel streelend genot vervult: de Roman heeft volgens sommigen zijn oorsprong in Griekenland, volgens anderen in het Oosten. Wij aarzelen dit pleit te beslechten, doch geenzins Spanje de wieg en bakermat van den Ridderroman, en de Kruistogten het tijdperk zijner geboorte te noemen.

Gelijk alle romans was ook deze oorspronkelijk slechts sage, die hetzij inheensch hetzij van buiten ingevoerd onder het volk leefde, allengskens verbasterde, aan andere sagen geknoopt of er mede vermengd, door dichters en zangers berijmd en gezongen en in alle oorden, die zij doorkruiste, verspreid, vertolkt, of geheel op nieuw bewerkt, en eerst in de 15^e of 16^e eeuw in proza overgebracht, het volk in handen gegeven werd.

Aan het hoofd dier romans staat *Amadis van Gaule*, de stamvader van de reeks van helden, wier lotgevallen nog ten tijde van Cervantes de meest geliefde lectuur van den Spanjaard waren.

Toen Firo Perez, de pastoor van la Mancha, en Mr. Nicolaas de barbier, van de ridderromans, wier herhaalde lezing Don Quixote waanzinnig gemaakt had, een auto-dafé wilden aanrigten, was de Amadis de eerste dien de barbier in handen nam.

“Zonderling”, zeide hij, den foliant aan den pastoor gevende, “dat wij met den Amadis aanvangen; meermalen heeft men mij verhaald dat hij de oudste ridderroman is, die in Spanje het licht zag. Mij dunkt wij moeten hem, als de aanvoerder van dezen dwazen troep, ten vure doemen.” “Neen”, was het antwoord, “doen wij dit niet; voor hem vraag ik genade; want ik verzeker u, hij is de minst vervelende van allen.” “Het zij zoo”, hernam Mr. Nikolaas, “wij willen niet al te gestreng zijn.”

Het oordeel van den pastoor, of liever van Cervantes, zal wel te streng zijn geacht. Hij noemde dezen roman slechts “de minst vervelende”, terwijl zijne tijd- en landgenooten hem “de kroon der ridderromans”, “den roman der romans”, “den spiegel der ridderschap”, “de schatkamer der vorsten”, “de school der edelen”, “de fontein van ridderlijke zeden” en den held zelven “den vorst der ridders”, “het voorbeeld voor alle helden”, “den edelsten minnaar” en “den minnelijksten held” noemden.

Betwisten zeven steden elkander de eer tot geboorteplaats van Homerus verstrekt te hebben, drie koninkrijken, Portugal, Frankrijk en Engeland, beroemden zich, elk evenzeer, “de voedster van d’oude Amadis” geweest te zijn.

In Portugal schreven sommigen hem aan eene aanzienlijke portugeesche vrouw, anderen, doch met meer regt aan Vasco Lobura van Oporto, een Portugeesch ridder, in 1408 of in 1423 gestorven, toe. Deze zou hem naar aanleiding van een sonnet van een onbekenden tijdgenoot vervaardigd, en op last van den Infant Don Alfonso van Portugal, zoon van Johan I, stichter van het Huis van Braganza,

in 1461 gestorven, hier en daar veranderd hebben. Lobura, wiens handschrift, eerst in bezit van den Infant, later van den Hertog van Aveiro, bij de aardbeving van Lissabon (1755) spoorloos verdween, was echter slechts de schrijver der vier eerste boeken van den Amadis; de overige twintig, de "heerlijke daden en avonturen van Amadis nageslacht" behelzende, zijn het werk van anderen.

Fransche letterkundigen beweren dat Frankrijk, onder de regeering van Philippus Augustus, het vaderland van den schrijver was, wiens naam hun echter onbekend bleef. Zij beroepen zich op den naam van onzen held, op eenige plaatsen uit oude fransche ridderromans, waaruit blijken zou dat Amadis toen geleefd heeft, en op de overeenkomst van sommige toestanden en zeden met die, welke in den Tristan en Lancelot, erkende fransche romans, voorkomen. Graaf de Tressan hield het er zelfs voor, dat een troubadour uit de school van Rusticien de Pise, opsteller van al de romans der Table ronde, ten tijde van den genoemden vorst hem vervaardigde. Een spaansch schrijver, meende hij, zou, in een tijdperk van veete tusschen de beide landen, wel geen fransch ridder tot den held van zijn verhaal gemaakt hebben; doch dit argument pleit alleen tegen den spaanschen, niet tegen den portugeeschen oorsprong van het werk.

Van meer gewigt is de getuigenis van den portugeeschen dichter Cardoso, dat Lobura den roman, op last van den Infant Don Pedro, zoon van Johan I, uit het fransch in het portugeesch vertolkte; vooral de verklaring van d'Herberay, die hem uit het spaansch in het fransch overbragt, dat hij namelijk fragmenten van een handschrift in het picardisch dialekt (en langage Picard), hetwelk hij voor den oorspronkelijken Amadis hield, had gezien. Ook Graaf de Tressan ontdekte in de bibliotheek van het vatikaan, onder de handschriften van koningin Christina van Zweden, een Amadis in de romaansche taal. Volgens Bernardo, de vader van Torquato Tasso, dichter van de Amadigi, aan onzen Amadis ontleend, in 1560 te Venetie door Giolito uitgegeven, zou de Amadis zijn oorsprong aan eene oude engelsche of bre-

tonsche geschiedenis ¹ verschuldigd zijn. In dit geval moet men niet aan Gallia of Gaul (Francia), Frankrijk, maar aan Gaules of Gaula, in oud engelsch den naam van Wales denken, en Engeland voor de geboorteplaats van onzen Amadis houden.

Er is in den roman zelven het een en ander dat hiervoor pleit. Zoging Amadis, toen hij zich uit Gaule naar het hof van den koning van Engeland te Vindiliora (Windsor) begaf, scheep en kwam in "Groot-Brittanje" "aen eene stadt ghenaeemt Bristoye (Bristol)", — zeker eene zonderlinge haven voor hen die zich uit Frankrijk, maar eene zeer geschikte voor hen die zich uit Zuid-Wales naar Bristol begeven. Engeland was het hoofdtooneel der dappere daden van Amadis, die ook het hof van den koning "binnen de stadt Lonnen, die doen ter tijdt boven heel de kerstenheydt domineerde", bezoekt.

Ontwifelbaar is evenwel Frankrijk, niet Engeland, het tooneel van Amadis' heldendaden, waarnaar hij zijnen bijnaam de Gaule verkreeg. Daar regeerde zijn vader, daar werd eene vergadering van edelen en bisschoppen bijeen geroepen, en onder dezen Alberto uit Champagne, Ungan uit Picardië; doch even zeker is het, dat "der eigenthümliche Charakter des Ritterthums in Amadis unverkennbar mehr spanische als französische Züge" heeft, ofschoon geen Spanjaard maar de Portugees Lobura, ('t geen door Clemencius in zijnen commentaar op Don Quixote (Madrid 1833) bevestigd wordt) den roman schreef.

Kunnen de Spanjaarden geen aanspraak maken op het voorregt den schrijver van den Amadis hun landgenoot te noemen, hun komt de eere toe dat de eerste uitgaaf van den roman in hunne taal, in 1519 te Salamanca, het licht zag, en Garcias Ordognez de Montalvo er in 1547 eene verbeterde editie van gaf. Reeds vroeger verscheen van zijne hand een vijfde boek (Sevilla 1529), "*de heerlijke daden en avonturen van Esplandian zoon van Amadis*", dat verre voor de vier eerste boeken moet onderdoen. Wel mogt de pastoor van la Mancha zeggen, ter-

¹ Istoria di Bertagna.

wijl hij het boek op den brandstapel wierp, dat de zoon zulk een vader niet waard was.

Gelijk de ridderlijke dichtkunst met Karel den Grooten, zoo vangt de ridderroman met Amadis aan, en even als de Karel-romans volgden de Amadis-romans elkander op: op *Esplandian* volgde *Florisando* door Paez de Ribera, *Lesvarte van Griekenland* (zoon van Esplandian en Leonorina) en *Perion van Gaule* door Juan Diaz, *Amadis van Griekenland* (zoon van Lesuarte), *Florisel van Niquea* en *Alastraxares* (zoon van Amadis van Griekenland), *Agesilaus van Colehos*, *Roger van Griekenland* en *Silvio de la Selva* door Feliciano de Silva, *Lepolemo* en *Leandro de Schoone*, door Pedro de Lujan, en eindelijk *Penalva* door een ongenoemden Portugees. De geschiedenis en roemrijke daden van al deze afstammelingen en van Amadis zelven zijn in 14 lijvige folianten vervat en in meest alle europeesche talen door verschillende schrijvers overgebracht. Zoo vertolkte Nicolas d'Herberay, Seigneur des Essais, de acht eerste boeken, C. Colet het 10^e, 11^e, 13^e en 14^e, Jac. Gohorry het 9^e, G. Aubert van Poitiers het 12^e boek in het fransch. Gabriel Chappuis voegde er 6 en een ongenoemde nog 2 boeken bij, zoodat de geheele Amadis uit 24 boeken bestaat. Gilbert Saunier, sieur de Duverdier, bewerkte het slot van alle in den Sagenkreitz aangevangen avonturen in 7 lijvige boekdeelen in 4o.

Zeldzaam echter ontmoet men een volledig exemplaar van al deze, maar steeds afzonderlijk uitgegeven boeken, die meermalen herdrukt werden. Men wil dat ze de lievelingslectuur van François I in zijne gevangenis te Madrid waren en met dezen ridderlijken vorst over de Pyreneën in Frankrijk kwamen, waar zij een onzedelijken invloed (zij vereenigden wulpsche galanterien met onmogelijke wapenfeiten) op millioenen lezers maakten, en nadat de Patriciers er van verzadigd waren, door het volk verslonden werden; ja er was een tijd dat men hen, die het waagden den Amadis te berispen, in het aangezicht spoog. Gedurende de 16e en 17e eeuw bleven zij de lievelingslectuur der Franschen. Noch de romans van Madame de Deshoulières, noch die van Calprenède, noch de *Astrea*, noch de *Clelie*, *Cyrus* of *Cleopatra*, hoe zeer ook gewaardeerd,

konden ze geheel verbannen. Nog in de 18e eeuw werden de vier eerste boeken voor het volk herdrukt, ja in 1780 verscheen te Parijs eene vrije overzetting in modern fransch door den Graaf de Tressan bewerkt. Uit Frankrijk verspreidde zich deze roman over geheel Europa. Niet alleen werd hij in alle beschaafde talen overgebracht, maar nagevolgd, verkort, veranderd en verbeterd. Wel geraakten de vervolgen op den Amadis, door gemis van innerlijke waarde en verandering van smaak, allengs in vergetelheid, doch de stamvader handhaafde steeds zijnen ouden roem. De voortreffelijkste geleerden in Frankrijk, Duitschland ¹, Italië en Engeland maakten hem tot het voorwerp hunner studie, beroemde dichters bezongen zijne daden; aan anderen gaf hij stoffe tot blijspelen. Wieland noemde een zijner uitstekendste werken naar hem. Ook in ons vaderland werd de reeks der Amadissen in de 16^e en 17^e eeuw gretig ontvangen en gelezen en herhaalde malen herdrukt ². Men ontmoet ze schier op elken cata-

¹ Men wil dat Luther onder het lezen van de Amadis het eerst de gedachte eener hervorming opvatte.

² Te Antwerpen verscheen in 1574 eene overzetting der 4 eerste boeken, terwijl ons uit die eeuw alleen de editie van het 1^e en 2^e boek, in 1598 te Leiden, bekend is. Ook werden de boeken niet bijeen, maar afzonderlijk en op verschillende plaatsen uitgegeven. Zoo verscheen het 3^e boek, zonder titel, en ook in 1619 het 4^e, in 1607 het 5^e, in 1615 het 6^e te Rotterdam. Het 7^e werd in 1613 te Amsterdam, het 8^e in 1617, het 9^e in 1613 te Rotterdam, het 9^e in 1596, het 10^e in 1616, het 11^e in 1613, het 12^e in 1611, het 13^e in 1607, het 18^e in 1608, het 14^e in 1669, het 16^e en 17^e in 1612, het 18^e in 1615 te Amsterdam, het 19^e in 1625 te Rotterdam, het 20^e in 1612 te Utrecht, het 21^e in 1624 te Rotterdam, alle in 4° uitgegeven. In 1608 verschenen te Amsterdam 21 boeken in 8 deelen in 4°. Ook bestaat er eene editie van die boeken in 7 deelen in 4°, zonder plaats of jaartal. In 1751 verscheen nog te Amsterdam eene fransche overzetting van den *Enplandian* in 4°. Van de drie laatste boeken (de daden van Spharaonont, Amadis van Gestern en de avonturen van andere nakomelingen van Amadis met inbegrip van die van Amadis van Trapezonde) zijn geen ned. overzettingen bekend. *Aurelius* en *Isabelta*, *Ridder Galmi*, *Florent* en *Lion*, *Pontus* en *Sidonia* en de *schoone Lionella* werden in 1621 door den bisschop van Antwerpen verboden, de vier laatste alleen met censuur toegelaten. De namen der overzetters uit het fransch bleven onbekend.

logus der boedels onzer landgenooten in de 16^e en 17^e eeuw, en vele schrijvers en dichters maakten er met grooten lof melding van. Roemer Visscher las ze, gelijk hij zelf in zijn *Brabbelingh* getuigt; Bredero ontleende drie zijner Tragicomedien, *Roderick*, *Griane* en de *Stomme Ridder*, aan Amadis' sproken. Dat ook de voornaamste van dezen in onze volks-bibliotheek eene plaats hadden blijkt uit de menigvuldige uitgaven, die zelfs nog in deze eeuw er van het licht zagen. Hij komt immer op de lijsten der volksboeken voor; Bredero laat in zijn "Moortje" een oude bes verhalen, welke geschenken haar zoon in zijne jeugd ontving, onder welke "de moye storien van Fortunatus beursse, van Blance fleur en Amadis van Gauwele". Wij zouden gewis den lezer geen dienst doen, met hem den inhoud van al deze sproken mede te deelen; alleen van de vier eerste boeken mogen wij hem de korte schets niet onthouden ¹.

"Lange jaren nae die passie ende doot onzes Heeren Jesu Christi" (zoo vangt de roman aan) "leefde er in Brittanje een christenkoning met name Garantes, levende in de wet der waerachtigheid met groote devotie en zeer goede manieren". Hij had twee dochters, de eene met koning Languin van Schotland gehuwd, de andere, Helisene, was ongehuwd, doch schoon van aangezigt en door magtige vorsten ten huwelijk begeerd. Eens dat koning Garantes op de jagt was, ontmoette hij twee ridders in een hevig gevecht gewikkeld. Nadat de een zijn vijand had verslagen, wendde hij zich tot den koning en vroeg hem, in welk land hij zich toch bevond, waarin de ridders, die avonturen zochten, aldus werden aangevallen? Zoodra de koning hem hiervan onderrigt had, gaf hij zijn schild en helm aan zijn schildknaap, omhelsde hem en maakte zich bekend als Perion, koning van Gaule.

Garantes noodigde hem aan zijn hof, waaraan hij luisterrijk werd ontvangen, ook door Helisene, die terstond in liefde tot hem ontstak. Het gevolg hiervan was, dat toen Perion naar zijne staten

¹ Wij gebruikten de uitgaven van de twee eerste boeken te Leiden 1598 en van het derde en vierde te Rotterdam 1819 uitgegeven.

terugkeerde, Helisene zwanger was, en kort daarna een zoon baarde, dien zij naar een Heilige, die in Bretange vereerd werd, Amadis noemde en door hare kamerjuffer Dariolette in een kistje aan de golven prijs gaf. Juist stevende een schotsch ridder, Gandales genoemd, met zijne vrouw en kind uit Klein-Brittanje naar zijn vaderland terug, zag het kistje, liet het opvisschen, opende het en gaf het jonsken aan Gandalijn, de voedster van zijn zoon, ter verzorging.

Op zijn kasteel gekomen, voedde Gandales den knaap als zijn eigen zoon op, noemde hem "jongeling van de zee" en zag hem met blijdschap opgroeijen en in schoonheid toenemen. Toen hij eens van den koning en de koningin van Schotland, bij gelegenheid dat zij naar het hof van den koning Gandales reisden, een bezoek ontving, werd de koningin zóó door de schoonheid van den knaap getroffen, dat zij hem met zich nam, en aan haar hof zijne opvoeding voltooide, zoo dat hij in het jagen en vliegen, het hanteren van zwaard en lans en alle ridderslijke oefeningen weldra zijn wedergade niet had, terwijl tevens zijn verstand en schoonheid zich meer en meer ontwikkelden.

Intusschen was Palangris, koning van Groot-Brittanje, gestorven en zijn broeder Liduwaart, een vroom en wijs man, die zich in Dene-marken, waar hij 's konings dochter, "de schoonste vrouw die men

op de eilanden vond", gehuwd had, ophield, tot koning uitgeroepen. Deze verliet nu de staten van zijn schoonvader, bezocht, op zijne reis naar Engeland, het hof van den koning van Schotland, en liet daar zijne dochter Oriane, vermoeid en ziek van de reis, achter. Het duurde niet lang of Amadis, die der prinses tot page gegeven was, verliefde op haar en zij op hem. Nu wenschte Amadis "vromigheid te doen, om den lof zijner beminde te verkrijgen", werd door Perion van Gaule, toen deze Languin bezocht om diens bijstand tegen den koning van Ierland, die zijne staten had aangevallen, in te roepen, tot ridder geslagen, volgde zijne banier, en kwam, na wonderen van dapperheid verrigt te hebben, aan diens hof, waar hij zijne moeder, reeds voor lang met Perion gehuwd, ontmoette. Welhaast werd het koninklijk gezin in diepen rouw gedompeld door het verlies van prins Galaor, Amadis broeder, die door een reus was weggeroofd. Dit verlies werd echter vergoed door de herkenning van Amadis, door middel van een ring, dien hij aan den vinger droeg en die door de kamermaagd met andere voorwerpen in 't kistje was gelegd. Na het einde van den oorlog met Ierland verliet Amadis zijns vaders hof, en kwam aan dat van Liduwaardt, koning van Engeland, waar Oriane zich thans bevond.

Wij mogen den lezer niet vermoeijen met de optelling der avonturen en dappere feiten van onzen held in Engeland, van hetgeen hij voor Liduwaard deed toen deze met den veroveraar Barsman en den toovenaar Arcalaus worstelde, van zijn kluizenaarsleven onder den naam van Beltenebros, nadat hij "een wreeden brief" van Oriane had ontvangen, — van zijne gevechten tegen Cildadan, koning van Ierland en honderd ridders, die Liduwaard hadden aangevallen, — van zijne heldenfeiten in Duitschland en Turkije; hoe hij Oriane aan de magt der Romeinen, die haar wilden wegvoeren, onttrok, — de vloot van den keizer van Rome, naar Engeland gezonden om Oriane af te halen, versloeg en hij haar naar het "vaste eiland" voerde. Hierop ontstond een hevige krijg tusschen Liduwaard en Amadis. Na twee hardnekkige gevechten, waarin Amadis zegepraalde, viel zekere koning

Aravigo, door den toovenaar Arcalaus opgestookt, het verzwakte heir van Liduwaart aan, maar met Amadis verzoend, versloeg deze Aravigo's leger, doodde hem en nam Arcalaus gevangen. Nu schonk Engeland's koning de hand zijner dochter aan onzen held. Het huwelijk werd op het "vaste eiland", door Oriane onttooverd, door in een betooverd vertrek te gaan dat alleen door de schoonste en getrouwste vrouw kon betreden worden, plegtig gevierd.

Niet alleen in deze, maar in meest alle ridderromans wordt van betooverde kamers, kasteelen en eilanden, door reuzen, dwergen en gedrochten bewaakt, die alleen door dappere helden en schoone vrouwen konden onttooverd worden, van hevige gevechten tusschen magtige tooveraars enz. gewag gemaakt. Ook de Karel- en Arthur sagen zijn er vol van. Deze en dergelijke fictien zijn van oostersche afkomst. Zoo leest men o. a. dat Abdamalek, vijfde Kalif der Ommeaden, op een kasteel kwam, op een der meest afgelegene bergen van Spanje, door toovergodinnen gesticht en door geen poort maar door den tand van een draak gesloten, waarboven men las "dat dit kasteel alleen voor Abdamalek toegankelijk was."

Gaven oostersche sagen of verhalen den schrijver, vooral van het laatste boek, stoffen tot avonturen, waarin tooveraars en betooverde sloten een hoofdrol spelen, het eerste en grootste gedeelte van zijn werk bevat meestal verhalen van oorlogen en tweegevechten, doorgaans geestig geschetst, doch wegens de menigte herhalingen vermoeijend om te lezen, en die de aandacht weinig boeijen, wijl men den uitslag er van te voren weet. Daarin overtreft echter de Amadis de overige ridderromans, dat wij in geen doolhof van avonturen omzwerven, maar onze aandacht hoofdzakelijk door de heldendaden van Amadis en zijnen broeder Galaor wordt bezig gehouden. Ook laat Amadis de overige ridderromans in karakterschildering verre achter zich, en vooral is het karakter van onzen held in de verschillende perioden van zijn leven goed volgehouden. De geschiedenis van Amadis-zelf heeft ook meer zedelijke waarde dan die der overige helden van

zijn geslacht. In de laatste evenwel zijn de decoratien rijker, de avonturen schitterender en stapelen zich de wonderen tot bergen op. De Urganda, de onbekende van den oorspronkelijken Amadis, is, gelijk Morgaine le Tay en de Lady of the lake, eene getrouwe, doch de Urganda der overige boeken eene booze toovergodin, en hare mededingsters Zirfia en Melia zijn niet minder verschrikkelijk dan de Medea der klassieke mythologie. Overigens is de Amadis eene schildering der zeden en gewoonten van de ridderschap der middeleeuwen, en even als Reineke de Vos weleer groot gezag had bij de rechtsgeleerden, zoo had het Amadis bij hen, die de geschiedenis der oude ridderschap beschreven; ja hem werd, zelfs nog in de 17^e eeuw in zaken van eer eene beslissende stem toegekend.

PALMERYN VAN OLYVE.

“Wien hebt ge daár, mijnheer de barbier”, vroeg de pastoor van la Mancha. “De ridder Palmeryn van Olyve en Palmeryn van Engeland”, antwoordde meester Nikolaas. “Geef den eersten aan de gouvernante om verbrand te worden en bewaar den laatsten zorgvuldig; want het werk is goed en daarenboven door een koning van Portugal opgesteld,” hernam Piro Perez.

En inderdaad, de *Historie van Palmeryn van Olyve*, waarschijnlijk een afstammeling van Amadis, is een der langdradigste en vervelendste spaansche romans. Hij verscheen het eerst in 1525 te Segovia, en in 1526 te Venetie, ook in het spaansch, en werd aan Caesar Triulsci, die zich in het spaansch oefende, opgedragen. Een derde uitgaaf, door den Spanjaard Juan Matheo de Villa verbeterd en aan Senor Juan de Nores Conde de Tripoli, Embarador dell Universidad de Chipro toegewijd, verscheen ook aldaar in 1533, 12°. In 1546

werd hij, door Jean Maugin "le petit Angevin" genoemd, in het fransch overgebracht en te Parijs in 1546 in folio uitgegeven; in 1588 verscheen er te Londen eene engelsche overzetting van in 4° door Anthony Murray.

Omstreeks denzelfden tijd werd de roman, door een onbekende in de vlaamsche taal vertolkt, te Antwerpen, en sedert meermalen in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden in den aanvang der 17^e eeuw herdrukt ¹.

Ofschoon in Spanje de Palmeryns' niet minder dan de Amadis' romans werden toegejuicht, in ons vaderland vonden zij weinig sympathie, schoon Bredero zich bij voorkeur tot deze branche bepaalde; ook bij Lambert van den Bos, de Vries en andere romanschrijvers had Palmeryn groot gezag. Zij volgden het hoofdgebrek van dezen roman in hunne even vervelende als langdradige verhalen na.

Gelijk de meeste helden der spaansche riddersagen, was onze held een bastaard. Reymicio, achtste keizer van Constantinopel, had eene dochter, Griane genoemd, die hij tot vrouw bestemd had voor Tarisius, zoon van den koning van Hongarije, neef der keizerin. Zij gaf echter de voorkeur aan Florindos van Macedonie, met wien zij des nachts in een boomgaard eene zamenkomst had, waarvan de held

¹ *Een seer schoone ende ghenoechelike historie van den allervroomsten ende vermaersten ridder Palmeryn van Olive, sone van den koninck van Macedonien ende van de schoone Griane, dochter van Remicius, keyser van Constantinopelen, de welcke vele wonderlicke*

van onzen roman de vrucht was. Onder voorwendsel van krankheid wist Griane hare zwangerschap te verbergen, en verlostte van een zoon, dien zij aan een harer vertrouwden gaf om te vondeling te leggen. Het kind werd door een boer in de nabuurschap gevonden, die het naar zijne hut bragt, het als zijn zoon opvoedde en den naam gaf van Palmeryn van Olyve, wyl hij op een heuvel met palmen en olijven bedekt was gevonden. Gedurende eenige jaren was de knaap tevreden met ziju nederigen staat, doch toen hij groot was geworden en ontdekt had dat hij van adellijk bloed was, besloot hij zich door wapenfeiten te onderscheiden. Eens, dat hij door een bosch reisde, was hij in de gelegenheid een koopman, die uit Constantinopel naar zijn eigen land trok, uit de klauwen van een leeuw te redden. De koopman (Estebon) nam hem met zich naar de stad van Hermides, waar hij hem wapenen en paarden verschafte.

Dus uitgerust trok hij naar het hof van Macedonie om den ridderslag te ontvangen van Florendos, zoon van den koning van dat land en (dit was aan beiden onbekend) zijn vader. Toen Palmeryn zijn wensch vervuld zag, begaf hij zich naar den berg Artiferie, waar eene fontein was, welker water alleen den kranken Primaleon, koning van Macedonie, kon genezen, doch die door een serpent bewaakt werd. Hij had het geluk het monster te overwinnen en een beker met water uit de fontein te scheppen, waardoor de koning herstelde, terwijl de feeën, die aan deze fontein verbonden waren en het serpent haatten, hem een middel tegen betoovering schonken. De roem zijner heldendaad verspreidde zich wijd en zijd: menig naburig vorst riep zijne hulp in tegen reuzen en gedrochten. Steeds slaagde hij zoo gelukkig, dat zijn roem zelfs tot afgelegene gewes-

avontueren in haren leven ghehadt hebben: seer ghenoechelick ende playsant om te lesen. Erst overgeset uyt het Castiliaens in Françoys in onse ghemeyne Nederlandsche sprake, van nieuws oversien ende met schoone figuren verciert. Te Amsterdam, bij Jan Jansen 1602, 1613 in 4°.

ten doordrong. O. a. verlost hij den keizer van Duitschland, die in Gend belegerd werd. Hier verliefde hij op Polinarda, 's keizers dochter, de heldin van den roman, die vroeger, even als de geliefde van Artus de la Bretagne, haar minnaar was verschenen in een droom. Na zich in Duitschland op een tornooi onderscheiden te hebben, trok hij naar Parijs, waar koning Agariel een heerlijk hof zou houden en zijn zoon Lowys, betooverd door de schoonheid der hertogin van Bourgondië, "deur alle provinciën van Christenrijk had laten verkondigen den eersten dag van Mei naestcomende zich te sullen houden buiten Parijs in 't open veld in een tent, waerop hij zou doen stellen een houten pileerne en op 't hoogste van dien de figure van de prinsesse, wiens ridder hij was, en hare schoonheid met de wapenen verdedighen teghen alle ridders die daer boven achten ende vechten wilden voor de perfectie van hare gefavoriseerde." Onder de ridders die met den prins streden behoorde ook Palmeryn, die beweerde dat niemand zijne Polinarda in schoonheid overtrof. Na den prins overwonnen te hebben toog hij naar zijne geliefde in Germanie, doch terwijl hij, door tusschenkomst van zijn dwerg Urgando, nachtelijke zamenkomsten met haar hield, kwamen er boden van den koning van Noorwegen om 's keizers hulp af te smeecken in den oorlog, dien hij tegen den koning van Engeland voerde.

De keizer zond een leger tot hulp tegen Engeland, doch zijn zoon Trineus, op Agriola, dochter van den koning van Engeland, verliefd, vertrok met Palmeryn derwaarts om den vader zijner geliefde te helpen. Engeland was toen het hoofdtooneel van ridderlijke avonturen, die ook onze helden hadden en die eindigden met het heimelijk vertrek van beiden en ook van 's konings dochter. Zij gingen te scheep, werden door een storm beloopen, zoodat zij, in plaats van in het zuiden van Duitschland, op de kust van Morea aanlandden. Terwijl Palmeryn op het naburig eiland Calpa op de valkenjagt was, vielen twee turksche galeijen het schip aan en werd de prinses naar den Grooten Turk gevoerd; doch Trineus kwam na eenige avonturen op het eiland Malfade, dat aan "de aller subtylste tovenaresse van haren tijd" toebe-

hoorde, en werd door haar in een schoonen windhond veranderd. Oortusschen was Palmeryn op het eiland Calpa door Archidiana, dochter van den sultan van Babylonie, ontdekt en door haar en hare nicht Ardemira, die zich aan 't hof bevond, in hare dienst genomen. De laatste ontstak in hevige liefdedrift jegens hem, doch hij bleef zijner Polinarda getrouw, en de teleurgestelde Ardemira doodde zich zelve. Toen de mare hiervan ter ooren kwam van haren verloofde, Amarah, zoon van den koning van Phrygie, begaf hij zich naar het hof van Babylon en beschuldigde Archidiana zijne bruid vermoord te hebben, 't geen hij in open kamp wilde staande houden. Palmeryn trad voor Archidiana in het krijt, doodde Amarah en werd een gunsteling van den sultan, diende hem in een oorlog tegen de bloedverwanten van Amarah en vergezelde hem op een krijgstogt tegen Constantinopel; doch, door een storm be- loopen, dwong hij de zeelieden van zijn eigen schip naar eene haven van Germanie te stevenen. Geland zijnde, begaf hij zich naar de hoofdstad, waar hij zich vijftien dagen ophield in gezelschap van Polinarda. Hierop ging hij Trineus opzoeken. Te Buda aangekomen vernam hij dat Florendos, prins van Macedonie, zijn mededinger Tarisius, die (door dwang van haar vader) met Griane gehuwd was, had gedood, doch door de bloedverwanten van den verslagene gevangen genomen en naar Constantinopel gevoerd en met Griane tot den brandstapel veroordeeld was. Zoodra Palmeryn zulks had gehoord, begaf hij zich op weg naar Constantinopel en handhaafde de onschuld zijner ouders (die hij als zoodanig nog niet kende) tegen hunne aanklagers, de neven van Tarisius, met het zwaard en redde hun leven. Terwijl hij gewond te bedde lag, bezocht hem Griane, die hem aan een teeken op zijn aangezicht voor haar zoon erkende. Het gevolg hiervan was dat de oude koning haar, daar zijn eigen kinderen in een gevecht tegen de Assyriërs gesneuveld waren, tot zijn opvolger benoemde.

Nu vervolgde Palmeryn zijn togt naar het oord waar hij Trineus had achtergelaten, doch zijn schip werd op de Middellandsche zee door turksche galeijen aangevallen, veroverd en hij zelf naar het paleis

van den grooten Turk gevoerd, uit wiens magt hij Agriola verlost. Daarna kwam hij aan het hof der prinses Zerphire, waar zich Trineus, in een hond veranderd, bevond. Op haar verzoek vergezelde hij haar naar Mussabelin, een persisch tooveraar te Romate, om door hem van eene neusziekte genezen te worden. De nekromancier was daartoe niet in staat: zulks kon alleen geschieden door de bloemen van een boom in het betooverd kasteel der twaalf kolommen. Palmeryn ondernam het avontuur, kwam in 't kasteel en deed alle betoovering te niet, plukte de bloemen en onttooverde tevens Trineus, die hem als een hond gevolgd was. Na eene reeks van allerlei avonturen keerden beiden, Palmerijn en Trineus, naar Europa terug, huwden, de een met Polinarda, de andere met Agriola, terwijl Palmeryn na zijns grootvaders dood den troon van Constantinopel beklom. — Daar eindigt de geschiedenis van Palmeryn van Olyve, “de volmaakte ridder,” “het kleinood der ridderschap,” “de bloem van Constantinopel”. Aan het slot er van leest men eenige latijnsche dichtregels, die doen vermoeden dat eene vrouw er de auteur van is. Is dat zoo, dan kunnen wij geen gunstig denkbeeld van hare zeden koesteren. En toch is deze ridderhistorie de kern van alle overige, die uit haar voortgevloeid en, onder den naam van Palmeryn-romans bekend, niet alleen in de meeste talen overgezet, maar ook nagevolgd en in eene menigte romans van lateren tijd gevlochten zijn, zoo als de schoone historie van Primaleon, zoon van Palmeryn en Polinarda, door Francisco Delicado uit het grieksch vertolkt, — die van Platir, zoon van Primaleon en Gridoina, — die van Palmeryn van Engeland, zoon van Don Duardos, prins van Engeland, en Flerida, dochter van Palmeryn van Olyve, — die van Don Belianis van Griekenland, Tirante el Blanco, Pantenopex van Blois, — allen nog in den aanvang der 19^e eeuw de lievelingshelden der spaansche aristocratie, schoon reeds lang te voren door Cervantes ten vure gedoemd.

Had men in Spanje Amadis tot eene soort van heros gemaakt, tot wien men de afkomst der bestaande vorsten terugbragt

en waarom zich verschillende groepen of reeksen van helden vormden, zoo geschiedde zulks in Engeland en Frankrijk met Arthur en Karel den Groote, die beide de kern uitmaken van een aantal verhalen, die in verschillende talen in rijm of proza werden overgebracht. In deze fabelkringen of aaneengeschakelde bundels van verdrichtselen, die met den hoofdheld in verbinding staan, zijn de helden steeds de onderwerpen der grilligste verdrichting, en worden in aanraking gebracht met allerlei fabelachtige wezens, afgrijselijke reuzen, wanstaltige dwergen, babylonische en arabische sultans, egyptische en persische vorsten, persische admiralen. Heiden- en christendom, heidensehe goden, heroën en bijbelsche personen worden wonderbaarlijk dooreengemengd. Geen zweem ontdekt men van chronologie, men bezoekt landen die niet bestaan, zoo als "Kaerle" met "den bere Wiselau" en diens geleider Geernout, het reuzenland van koning Espriaan. Het wemelt van tooveraars en tooveressen, betooverde eilanden, kasteelen, bergen, verborgen schatten, die door phantastische gedrochten bewaard worden. Daarentegen bevatten deze romans uitgebreide vertoogen over de opvoeding en pligten, kleeding en wapenen der ridders, soms schilderachtige beschrijvingen van openbare zittingen der vorsten en toornooien. Zij zijn leerscholen van ridderlijke deugden, en menig ridderlijk vorst of edelman werd door het lezen er van afschrikt van felonie en ontrouw, en tot vaste trouw aan den dienst van zijn vorst en heer en vooral aan zijne beminde aangespoord.

Algemeen wordt de kronijk, aan Turpin, aartsbisschop van Rheims, toegeschreven, voor de hoofdbron der sagen van Karel den Groote gehouden. Zij werd in het eind der 10^e of den aanvang der 12^e eeuw geschreven en behelst de verschillende avonturen en heldendaden van Karel bijzonder tegen de Saracenen, nadat hij Engeland, Italië, Duitschland en vele andere landen onderworpen had. Aan deze kronijk ontleenden de fransche dichters huune helden, wier daden en lotgevallen zij bezongen of beschreven. Velen dezer dichtstukken zijn reeds zeer vroeg uit die taal in 't nederduitsch overge-

bragt en nog in deze eeuw in 't licht gegeven. Van sommige bestaan slechts fragmenten, waarvan er nog in handschrift aanwezig zijn.

Lang voor dat Maerlant zijne zoo al leerrijke, dan zeker niet poëtische literatuur voor dorpers en leeken had uitgevonden, vergastte er zich de keur van den beschaafden stand in Vlaanderen en Holland op, en met wat al graagte, dat bewijst het aantal dat daarvan voorhanden is, en de groote ijver waarmede Maerlant en zijne volgelingen er tegen te velde trokken. In de 15^e en 16^e eeuw werden vele dezer gedichten, vooral in de zuidelijke Nederlanden, in proza tot volksboeken verwerkt, die, herhaaldelijk herdrukt, nog tegenwoordig gelezen worden. Zulks is vooral het geval met

De vier Heemskinderen

waarvan een onzer tegenwoordige schrijvers getuigt:

“De Nederlanders hebben de vier Heemskinderen bemind met eene trouwe, met eene ridderlijke, met eene middeleeuwsche liefde, en niet alleen toen zij aan de hoven der vorsten, op de hooge burchten der baanrotsen verkeerden, toen zij door dichters werden ingeleid, die slechts bij uitzondering de gouden snaren ontspannen om de feestzaal te betreden, dichters, wien de harp in handen blonk, al dekte de hertoghoed of gravenwong hun kruin; neen, ook toen de Heemskinderen als kermisgasten, in roode en gele lompen gekleed, door den modder onzer pleinen en bruggen gevoerd, bij het orgel van een straatmuzikant hun armen ouden Beyaert kunsten moesten afdwingen, nog toen bleef de liefde des volks volständig, nog toen beminden zij die eenmaal zoo fiere jongelingen op hun heldhaftig paard.”

Van die liefde getuigden in de middeleeuwen de processieën op H. Sacramentsdag, waarin “het paard Volbeyert met de vier Heemskinderen” nimmer werden gemist, en in lateren tijd de plegtige optogten ter eere der vorsten en vorstinnen, waarbij zij ook nimmer ontbraken; getuigen de straten, huizen en poorten naar hen genoemd, voor wier gevels zij werden afgebeeld. Men zag ze op tapijten en behangsels,

porselein, servetwerk, tegels en glazen, luifels en klokken, bakkers- en banket-, goud- en zilverwerk, schoolprenten en speelgoed. Schilders maalden episoden uit hun leven af, dichters bezongen hunne lotgevallen, men bragt ze ten tooneele. Hunne lotgevallen werden reeds door Maerlant, Heelu, Casteleyn gelezen; Bilderdijk hoorde ze op grootmoeders schoot en aan hare knieën vertellen, en zijne tijdgenooten wisten ze van hunne minnen of kindermeiden; adellijke geslachten, en onder deze het oudste ridderslacht van Holland, dat van Arkel, knoopen hunne eigene geschiedenis aan deze sage aan.

Nog wijzen de bewoners van Luikerland en van Namen de kasteele Reinoutstein (Renaftienne), Poulseur en Eggermont, als de oude verblijfplaatsen van de vier gebroeders en hun oom Malagys aan. Te Dhuy in Namen staat het slot Beyaert, dat, volgens de overlevering, hun tot toevlugtsoord strekte; de ruïnes te Amblève of Amblême, in de gemeente d'Aywaille, worden nog het kasteel der vier Heemskinderen, te Amsterdam de Montalbaens toren naar een klokhuis dat aldaar stond en het Huis te Montalbaen heette, genoemd. Te Haarlem, 's Hertogenbosch en elders zag men hunne afbeeldsels voor verschillende woningen. Ofschoon oorspronkelijk echt nederlandsch volksboek, is het er echter ook een voor Franschen, Engelschen en Duitschers, en wordt, in hunne talen overgebracht, nog heden gelezen, terwijl beroemde taalgeleerden wedijverden, zoowel over den oorsprong der geschiedenis te schrijven als de geschiedenis zelve toe te lichten.

Volgens Mone is ons volksboek eene overzetting van het fransche door Huon de Villeneuve, in het laatst der 12^e eeuw, onder de regeering van Philippe Auguste in fransche verzen zamengesteld en later in proza overgebracht; doch zulks wordt door den inhoud van beide weersproken: beide zijn eene vrije navolging naar den *Renaus de Montauban*, terwijl de duitsche overzetter den nederlandschen of dietschen tekst heeft gevolgd.

In Frankrijk, waar deze Karel-sage, volgens Nisard, nog een der meest geliefde volksboeken is, werd het, even als in de Nederlanden,

in de eerste helft der 16^e eeuw in proza bewerkt en gedrukt. Van onze bewerkingen bestaan echter, voor zoover ons bekend is, geen exemplaren meer uit die eeuw ¹, terwijl er nog verschillende drukken van de fransche aanwezig zijn.

Hoogstwaarschijnlijk is de sage in Provence ontstaan. Het zuidelijke Frankrijk ten minste is het tooneel der gebeurtenissen, waarvan wij eene beknopte schets moeten geven. Op een plegtigen hofdag, door koning Karel te Parijs gehouden, verschenen de edelsten van het christendom, geestelijken en wereldlijken, kardinalen, bisschoppen, abten, prelaten, 22 hertogen, 23 graven, 1000 ridders, 5000 jonkers en schildknepen. Terwijl men aan tafel zat, viel Hugo van Ardennen voor den keizer op zijne knieën, en bad hem zijne oomen, Haymyn Grave van Ardennen en Aymeryn van Nerboen, voor hunne goede diensten te beloonen. De koning weigerde, en toen de bloedverwant, die voor

¹ Zelfs de uitgaven der 17^e eeuw zijn hoogst zeldzaam. Te Gend en Antwerpen verschenen er bij verschillende uitgevers, meest zonder jaartal met hontsneden in 4°, b. v. te Antw. bij J. H. Heyliger (*Historie van de vier vroomen Ridders genaemd de vier Heemskinderen*), te Gend by van Paemel, 8° (*Historie van de vier vroomen ridders genaemd de vier Heemskinderen, Reynhout en zijn broeders, zoonen van Haymo of Hemon, graeve van Dordoen. Den laetsten druck, op een nieuw oversien en van veel kwaed gezuyvert en tot vermaek der jongheid toegelaten*, met pl.), met approbatie van 1619, T' Antwerpen bij Josephus Thijs, z. j. (met denzelfden titel), Amsterdam bij de Wed. H. v. d. Putte, 1707 4°, Amsterdam bij S. en P. Koene, 1802 4° (*Een schoone Historie van de vier Heemskinderen, waarin verhaald wordt alle haar vroomen daaden van wapenen, die zij bedreven hebben ten tijde van den grooten Koning Carel, zijnde zeer genoeglijk om te leezen. Van nieuws oversien ende verbeterd met schoone Figuren*). Deze uitgaaf wemelt van fouten, zoodat de tekst soms onverstaanbaar is; overigens bevat zij een veel ouderen tekst dan de Antwerpsche van 1619 (In 4° bij J. N. Vinck en in 8° bij Jos. Thijs) te Groningen bij J. B. Wolters, 1872 8° (*De vier Heemskinderen, met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. J. C. Matthes*). Van het oorspronkelijke gedicht vindt men fragmenten in de *Horae Belgicae* van Hoffmann von Fallersleben, die zekeren Claes Verbrechten, aan het eind der 13^e eeuw, er de dichter van noemt, en bij Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtk. verscheidenh.*, I. 113—190. Alberdingk Thijm gaf een uittreksel uit het volksboek in zijne *Oud-Nederl. verhalen*.

hen sprak, vuriger aandrang, ontstak hij in hevige gramschap en doodde hem. Groot was de opschudding die daarop volgde, en vreeselijk de wraak, die beide oomen besloten hadden te nemen over den moord. Welhaast ontstond een hevige strijd, een oorlog tusschen Karel en Haymyn, die met een zoen eindigde, maar niet dan nadat de koning met 300 edelen barrevoets en in een wollen kleed den vergramden bloedwreker waren te voet gevallen om vergiffenis te vragen van den manslag, en deze Aye, 's konings zuster, tot gemalin had verkregen.

In weerwil daarvan bleef Haymyn een doodelijken wrok jegens den koning koesteren, vatte op nieuw de wapenen op, en zóó groot was zijn haat, dat hij zwoer al de kinderen, die van Karels zuster, zijne eigen gemalin, mogten komen, te doden. Viermaal werd deze, terwijl haar man te velde was, moeder van zonen, Ritsaert, Adelaert, Wolfaert en Reinout genoemd, die heimelijk werden opgevoed.

Vele jaren daarna wenschte Karel zijn zoon Lodewijk tot koning van Frankrijk te kroonen, doch zijne pairs weigerden zulks, tenzij de dapperste en vermogendste edelman, Haymyn van Ardennen, tegenwoordig was. Karel was gedwongen gezanten naar Haymyn te zenden. Dezen, te Pierlepont, Haymyns burg, aangekomen, werden door den grimmigen graaf met minachting bejegend, doch vrouw Aye waagde het hun een welkomstdronk te brengen, en nadat zij haar man, wien de gedachte dat hij zelf geen erfgenamen had en zijn vijand hem in zijne waardigheden zou opvolgen onverdragelijk was, het geheim der geboorte van vier zonen had geopenbaard, was hij tot verzoening geneigd en beloofde te komen. Nu treden de broeders op. Reinout, trotsch van aard, werpt zijn vader, dien hij niet kent, ter aarde; maar daarvan verwittigd, toont hij berouw. Toen kuste Haymyn zijne kinderen, sloeg ze ridders en gaf ze elk een paard, doch aan Reinout, wien alle gewone paarden te zwak waren, het ros Beyaert, een Buccephalos, dien hij als een tweede Alexander temde. Nu reed Haymyn met zijne zonen en een groot gevolg over Senlis naar Parijs. "Reinout zat op Beyaert, de aerde beefde en het vuer sprong uit de steenen,

daer Beyaert over liep"; zijne broeders "reden op andere paerden en hadden haer banieren ontwonden, als sy cierlijkst konden." Heerlijk werden zij ontvangen, doch welhaast ontstond er twist tusschen Lodewijk en Reinout, en toen men aen tafel ging beval de eerste, de kinderen van Haymyn spijs noch drank voor te zetten en slechts een bank tot slaapplaats aan te wijzen.

Voorts op allerlei wijzen getergd, sloeg Reinout eindelijk Lodewijk 't hoofd af. Het geheele hof kwam in beroering en snelde den moordenaar achterna. Men geraakte slaags, de kleine bende der Ardenners werd neêrgehouden, Haymyn gevangen genomen, de broeders verloor hunne paarden, doch Reinout liet ze op Beyaert springen, en zoo ontkwamen zij den vijand. Karel bande ze uit zijn rijk en zwoer den vader te doen hangen en de moeder te verbranden; doch hij liet zich door zijne pairs verbidden en schonk genade, onder voorwaarde, zoo zij er de magt toe hadden, hem hunne kinderen over te leveren. Onder tusschen waren de broeders te Pierlepont aangekomen, laadden een kemel met juweelen en goud, en trokken naar Saforet, koning van Spanje, wien zij den schat te bewaren gaven en in den oorlog dienden. Toen echter de koning hun den schat weigerde terug te geven of hen van kleederen te voorzien, sloeg Reinout ook dezen het hoofd af, bond het aan zijn paard en nam het te pand voor het goud en de kleinodiën.

Hierop reden zij naar 't hof van koning Ywe van Dindogne, wiens grootste vijand de verslagene was geweest. Zij boden den koning hun dienst aan en stonden hem in al zijne oorlogen bij. Nauwelijks had koning Karel vernomen, waar de broeders zich ophielden, of hij zond vier ridders naar Ywes hof om hunne uitlevering te vorderen, doch in plaats van aan dit verzoek te voldoen, gaf deze hun een rots aan de Gironde om er een burgt op te bouwen, en daarenboven de hand zijner dochter Clarisse. Na de bruiloft deed Reinout op de rots een sterk kasteel bouwen, en noemde het, wyl hij op een witten marmersteen gevest was, Mont-albaen. Te vergeefs liet Karel, na zulks

vernomen te hebben, hem aanmanen zich op genade en ongenade over te geven, en later het beleg voor den burgt slaan. Na het omliggende land verwoest te hebben, moest hij onverrigter zake terugtrekken. Kort daarop beving Reinout de onweêrstaanbare lust zijne moeder, die hij in geen zeven jaar gezien had, te bezoeken. In pelgrimgewaad vermomd trokken de broeders het land door. Te Pierlepont gekomen en door hunne moeder erkend, eischte een uit Haymyns gevolg dat zij haren eed zou houden en hare zonen aan den koning uitleveren. Zij weigerde het, wjl haar hart geen deel aan den eed gehad had; doch Haymyn wil hem gestand doen. Aan het hoofd eener gewapende schaar trok hij tegen zijne zonen op, die na een hardnekkigen strijd overwinnaars bleven, waarop Reinout zijn vader met gebonden handen en voeten op een paard lei en naar Karel deed voeren. Deze trok terstond naar Pierlepont op, nam drie broeders gevangen, wierp ze in een kerker, terwijl Reinout ontvlood. Begaan met het lot zijner broeders, liet hij den koning smeeken om den zoen te maken. Deze weigerde het, doch de 12 pairs, allen van Reinouts geslachte, beletten den koning hem of zijne broeders te schaden. Terwijl Reinout eens in 't bosch te slapen lag, ontroofden hem 12 vreemde knechten zijn paard Beyaert, en bragten het naar Parijs tot den koning, die het aan Roelant schonk. Toen Reinout ontwaakte en zijn verlies gewaar werd, was hij ontroostbaar. Eensklaps treed zijn oom Malagys, een grijsaard van honderd jaren, die de negromantie verstond, in pelgrimgewaad uit het kreupelbosch te voorschijn, troost hem en belooft hem het paard terug te zullen geven. Vermomd als pelgrims, en door tooverkunst schijnbaar oud en zwak, begeven beiden zich naar Parijs en zetten zich bij de brug, waarover de stoet naar de baan, waar Roelant het ros Beyaert zou berijden, moest trekken, en haalde Malagys eene prachtige gouden schaal te voorschijn, die hij tusschen hen beide plaatste. Toen de koning haar zag, vroeg hij hoe dit kostbaar juweel in hun bezit was geraakt. Malagys antwoordde, dat het de Heilige Greal heette en dezelfde was die door Christus en de Apostelen bij het

laatste avondmaal gebruikt en met het geld, gedurende vele jaren in kerken en kloosters gebedeld, betaald was. De koning biedt duizend dukaten en meer voor de schaal. Malagys aarzelt, doch laat zich eindelijk bewegen, mits dat zijn neef, die er zeer ziekelijk uitzag en sedert meer dan 50 dagen niet meer hooren of spreken kon, het ros Beyaert mogt berijden, wyl eene wijze vrouw voorspeld had, dat hij dan van alle zijne kwalen zou genezen zijn. De koning stemt toe en met veel moeite wordt zijn makker op 't paard getild, doch deze kreeg terstond zijne ware gedaante terug, gaf het ros de sporen en reed van daar, waarna zijne broeders door de tooverkunst van Malagys verlost werden. Intusschen dat dit voorviel had koning Ausegis van Keulen, door koning Corsaeen met een talrijk leger Heidenen overvallen, de hulp van Karel ingeroepen. Deze zond Roelant en andere Paladijnen met een groot leger tot zijn bijstand. Het opperhoofd der Saracenen wordt geveld, Keulen ontzet, en Roelant keert als overwinnaar naar Parijs terug. Hij zou echter nog grooter roem behaald hebben, indien hij een paard zijns waardig had gehad. Nu liet de koning zijne kroon op een staak tusschen Montmarter en de Seine plaatsen, en beloofde dat wie haar door een vluggen rid mogt vermeesteren, viermaal hare waarde in goud zou ontvangen, en hij het paard, waarmede hij den prijs had behaald, wilde koopen om het aan Roelant te schenken. Reinout verschijnt en wint den prijs, doch Beyaert wordt van Malagys door tooverij onkenbaar gemaakt, en dus voor den Paladijn behouden. Nu maakte Reinout zich aan den koning bekend, en deze moest het toezien, dat hij het kleinnood naar Montalbaen voerde. Thans trachtte Karel zich met list van hem meester te maken, en toen zulks mislukte, belegerde hij Montalbaen en het ouderlijke kasteel in de Ardennen. Eindelijk liet zich de koning door zijne zuster, vrouwe Aye, en zijne pairs vermurwen om een zoen met Reinout en zijne broeders te treffen, mits de eerste hem het paard Beyaert overgaf. De broeders wilden liever hun leven lang strijd voeren dan Beyaert op te offeren, doch Reinout begreep dat hij dit offer moest brengen om vrede te erlangen.

Hand aan hand begaven zich de broeders naar Karel, vielen hem ootmoedig te voet en boden hem Beyaert aan. Karel deed het trouwe dier twee molensteenen om den hals binden en in de rivier werpen, doch het kwam weêr boven, sloeg de steenen in stukken, zwom aan land en liep naar Reinout. Nu liet de koning aan elken voet van het edel dier een molensteen binden en twee aan zijn hals, en het zóó in de rivier werpen, doch wederom kwam het boven en liep brieschend op Reinout toe. Wederom gaf deze, in weerwil van het verzet van Adelaert, het trouwe dier over. Op nieuw werd het zwaar beladen in de rivier geworpen, kwam nog eenmaal boven, hinkte naar zijn meester, en verdween in de diepte. Nu laat Reinout zijne broeders bij den koning achter, trekt met Malagys naar het Heilige land om tegen de Heidenen te strijden, welke hij verwint, terwijl zijn oom den Soudan versloeg. Jeruzalem wordt belegerd en ingenomen, Reinout ontvangt van den patriarch absolutie en keert naar huis terug, terwijl Malagys sneuvelt. In Frankrijk vernam hij dat zijn zoon Aemeryn, door Gelloen van verraad betigt, zich in een kamp van dien blaam wilde zuiveren. Na dien kamp bijgewoond en zijn zoon als overwinnaar begroet te hebben, toog hij naar verre landen en verdiende er het schamele brood door den werklieden mortel, steen en hout aan te dragen, tot boete voor den moord aan Lodewijk gepleegd. Eindelijk ontmoeten wij hem te Keulen, waar eene kerk ter eere van St. Pieter gebouwd werd, en hij voor een penning daags meer werk dan vijf anderen deed. Dit wekte den toorn op der overige werklieden, die hem des nachts in den mortel smoorden en in een zak gebonden in den Rijn wierpen. De zak werd door eene doove en blinde geestelijke zuster, die gedroomd had dat ze aan den Rijn stond, daar een zak zag drijven, waarin het lijk eens vermoorden stak, en dat zij, dien zak aan land trekkende, zou genezen worden, opgevischt. Van stonde aan was zij genezen, en de kerkklokken begonnen op hetzelfde oogenblik van zelve te luiden. De bisschop, van dit mirakel verwittigd, wilde het lijk naar Keulen vervoeren, doch toen het op de kar

lag, reed deze van zelf naar Dortmund. Op de mare hiervan liet de koning de moordenaars vatten en in den Rijn werpen, doch hij zelf toog naar Dortmund om het heilig lijk nog eenmaal te zien. Toen hij echter in het graf zag was het verdwenen en tot zijne broeders, die te Napels begraven lagen, heengevaren.

“Dus nam Reynout zijn einde en storf saliglyk en regneert met God en 't eeuwige leven, daer ons wil brengen de Vader, Sone en Heilige Geest. Amen.”

M A L A G Y S.

Reeds maakten wij kennis met dezen held, naar wien de Roman, dien wij thans behandelen, genoemd is.

Hij was de zoon van Buevo of Buevyn, hertog van Eggermont, en Druwane, zuster van den graaf van Montpellier, broeder van Vivien, den grootvader van de kinderen van zijn zoon Haymyn of Aymyn.

Beide broeders werden van het kasteel Eggermont, terwijl het door de Saracenen, onder aanvoering van den graaf de Palerne, belegerd werd, weggeroofd; de oudste (Malagys) in een woud nabij de stad Rootzefleur door Orlande, zuster van den tooveraar Baldaris, gevonden en opgevoed, terwijl de jongste (Vivien) door zijne moei Ysane aan Yvorin van Montbrant verkocht, en door dezen tot zoon aangenomen werd. Beide, Malagys en Vivien, zijn de hoofdfiguren van den roman, die zich in vorm zoowel als in onderwerp van de overige ridderromans onderscheidt. Strekten deze tot verheerlijking van het ridderwezen, in gene is het denkbeeld dat wijsheid ruw geweld overwint, dat intellectuele magt voortreffelijker is dan materiële kracht, allerwege zichtbaar. Wij vinden in Malagys een anderen Albertus magnus, een tooveraar, meer dan

de overigen in de zwarte kunst ervaren, die over de duivelen een schier onbepaalde magt voert, en door hulp van deze over den onverwinnelijken Karel zegepraalt.

Overigens onderscheidt zich deze roman door de zonderlingste vermenging van christendom en heidendom, van vorsten en helden, wier namen in de geschiedenis voorkomen of door den dichter zijn gefantaseerd. Wij zien in den loop van 't verhaal optreden koning Karel met zijne pairs, den koning Glutifax van Alexandrie, Ambertus van Armenie, Antenor van Spanje, den koning van Majorca, den koning en de koningin van Pruissen, koning Pultiblas van Orcanien, Pultiblas van Turkije, en zijne broeders Gardimant, Gardifort en Morgalijn, de koningen Yvoryn en Gloriant van Monbrant, de koningin Torele met hare soudanen en admiralen, den soudaan van Persen en zijne admiralen, de caliphe van de synagoge, reuzen, tooveraars, duivelen, koning Salomon, Venus, den God Baelzab, in wiens tempel Malagys hetzelfde verrigtte als Daniel in dien van den koning van Babel, en vele andere figuren, ook Haymon en vrouwe Aye en hunne vier zonen, zoodat eigenlijk deze roman tot eene inleiding van den vorigen kan worden aangemerkt.

Gelijk alle romans uit den Karel-cyclus is ook deze van franschen oorsprong, en werd waarschijnlijk in de eerste helft der 13^e eeuw door Huon de Villeneuve in dicht opgesteld ¹. Tegen het einde dier eeuw zette hem een onbekende in mdl. rijm over. Dit gedicht is verloren, slechts bleven er eenige fragmenten van over, die door Mone, Bormans en Bilderdijk werden uitgegeven. Eenigen vermoedden dat het van hooge waarde moet geweest zijn, doch Jonckbloet meent, dat, ofschoon zekere vaardigheid in het rijm er niet in te ontkennen

¹ "Beghinnen willie in godes name

"Een historie uten walscen,

"Die niemen en mach ghevalschen,

"Dees historie goet van prise

"Is die kintsheit van Malaghise."

is, de stijl te veel het kenmerk van verval draagt om dat oordeel zoo geheel te onderschrijven. Het oorspronkelijke mdl. gedicht moet reeds in de 16e eeuw niet meer aanwezig zijn geweest, daar het volksboek naar het fransch gedicht bewerkt is. In 1549 werd de lezing er van, waarschijnlijk wegens sommige onzedelijke scènes, verboden, doch dat verbod opgeheven en het boek in 1606 en 1608 met kerkelijke goedkeuring, en sedert tot het laatst der vorige eeuw herhaalde malen herdrukt. Het is echter zoo zeldzaam, dat volgens van den Bergh en Jonckbloet er geen exemplaren meer van te vinden zijn, en de laatste zich van eene duitsche overzetting moest bedienen. Wij hadden het geluk twee uitgaven van dit volksboek te mogen erlangen ¹, waarvan de tekst hoofdzakelijk met de Hgd. overzetting overeenkomt.

Tot proeve van bewerking deelen wij de volgende episoden mede:

Eens dat Vivien, in de leer van Mahomed opgevoed, buiten de poort reed om een reus te bevechten, en peinzende aan zich zelve vroeg: "O, Vivien, waar aan slaat u geloof dan aan een beeld dat geen gevoel heeft", werd hij vervuld van den Heiligen Geest, sprong van zijn paard, bad tot den God der Goden, en verzocht hem een

¹ *De schoone Historie van den Ridder Malegys, die het vervaarlijk paard ros Beyaard van: En die veel wonderlyke en avontuerlyke dingen bedreef, in zijn leven met zijne konsten, gelyk de historie verklaart, en is zeer genoegelyk te lezen voor jong en oud. Van nieuws gecorrigeerd en verbeterd naar de Fransche taal. Te Amsterdam, Gedrukt by de Erven de weduwe Jacobus van Egmont, op de Reguliers-Breestraat. En te Gend by L. van Paemel, op den Brabanddam. 8°. z. j. en platen, 172 blz. op dik graauw papier.*

Aan het slot leest men:

"Om dezen boek gemakelyk te lezen op de Nederduytsche Taal, moet men agt nemen op deze woorden als: uit, zeide, schoonheid, heidenen, duizent, nooit etc., dat men de i uytspreekt als eene y, en in de woorden: gedaan, gaan, aan, staan etc. moet men de tweede a uytspreeken als eene e, en dit observerende zal men in 't Nederduyts lezen en wel verstaan." — Ook bestaat nog een druk in 4° te Amst. by de Erven de weduwe Jacobus van Egmont op de Reguliers-Breestraat, en te Gend by P. A. Kimpe aan de Capucienen. Deze uitgave is geheel aan die in 8° gelyk en mede een nadruk van den Amsterdamschen druk.

teeken te laten geschieden, opdat hij altijd aan hem gelooven mogt.

“Doen Vivien lang op zijn knieën gelegen had, biddende en zijne oogen ten hemel slaande, zo is den Engel Gods neergedaald in de gedaante van een jongeling. een schild in de eene hand en een baniere in de andere hand hebbende, 't welk vierkant was van schoone witte zijde: in 't midden van deze baniere stond een schoon crusifix met de figure van Onzen Heere daar aan hangende, desgelijks stond ook in het schild, en den Engel sprak tot Vivien: ó Vivien! die groote begeerte heb gehad van Godt, die alle dingen geschapen en gemaakt heeft, slaat uw oogen op, en ziet hoe uw Schepper voor u gestorven is; dat is de figure van hem daar gij om geroepen hebt, wiens dienaar ik ben en die mij tot u gezonden heeft. Vivien, deze figure ziende, kreeg zulke medelijden dat de traanen uit zijn oogen sprongen, en riep met luide stemme: Welkom mijnen Schepper en Zaligmaaker, welkom God boven alle goden, aan wien ik mijn geloove zetten zal. De Engel, dat ziende, zeide zoetelijk: ó Vivien! gij zult nog campioen worden van den oppersten Godt, Koning der Hemelen en der Aarden, wiens figuer voor u staat, die is Godt en Mensch, voor al de zondaren, mensch geworden, uitgezonden van den Hemelschen Vader, gedaalt in een zuiver maagdelijk lichaam, zonder eenig mans toedoen, geboren bij den H. Geest, en dit moet gij volkomenlijk gelooven, want het is 't principaalste artikel van het Kersten Geloof. Doen zeide Vivien: ó mijn onderwijzer, ik wil gaarne en met goeder harten gelooven zonder murmuratie, want bij nature zo gevoel ik wel dat onze Goden niet en zijn dan duivels tabernaculen, want zij hebben reuk noch smaak. De Engel zeide: ó Vivien, zo moet gij voorts gelooven dat hij besneeden is geweest, dat hij tot zijn jaaren gepredikt en veel miraculen gedaan heeft enz., en de Engel leerde dus voorts Vivien het kersten geloof.”

Het paard Beyaert, “een van de felste paarden dat ooit de zonne bescheen”, dat zulk een rol speelt in de historie der Heemskinderen, werd in “Vulcanus Duwarrie” door den duivel Ramas, “die het in de gedaante van een serpent aan een Dromedaris genereerde”, en serpente bewaard en door Malagys, geholpen door Maria, de moeder Gods, en zijn knecht Spriet, in weerwil dat de serpente naarmate zij gedood werden steeds vermeerderden, getemd. Deze Spriet, een andere Uylenspiegel, gaf aanleiding tot menig vrolijk tooneel, dat het eentoonige van het verhaal soms afbreekt. Toen hij met Ysane, de moei van Malegys, zou trouwen, gaf deze aan de duivelen bevel tusschen twee bergen, onder de aarde, een kostelijk kasteel met een bruiloftsmaal te bouwen. Nadat zij in de kerk gehuwd en ten hove weêrgekeerd waren, bragten

de duivelen bruid en bruidegom en al de gasten benevens koning Karel in dit gewelf, waar zij feestelijk bruiloft hielden.

De historie eindigt met het huwelijk van Haymyn, waarna de schrijver zegt, "dat de historie van Malagys en die der kinderen van Aymyn en die van Oursson en Valentijn één complete historie zijn." Ook bij deze laatste willen wij eenige oogenblikken vertoeven.

VALENTIJN EN OURSSON.

Van dezen ridderroman, even als de vorige van franschen oorsprong, bestaan geen oude handschriften. Of hij eerst in dichtmaat opgesteld en later in proza verwerkt werd, is onzeker. Men gist echter dat hij, schoon de personen, die er in voorkomen, uit veel vroeger tijdperk zijn, ten tijde van Karel VIII, toen er vele ridderromans, hetzij aan oude handschriften ontleend, hetzij nieuw bewerkt, verschenen, vervaardigd werd. Hij is geheel historisch, ofschoon de historie er zeer in verminkt is. Zoo komt koning Pepijn in landstreken en steden, waarin hij nimmer is geweest, zooals in Constantinopel en Jeruzalem; wordt hij met zijne XII pairs in Indië gevangen genomen en geeft men hem twee zonen, eene dochter en twee neven, die hij nimmer had.

Gelijk meest al de overigen werd ook deze roman in de 16e eeuw uit het fransch ¹ in het nederduitsch overgebracht ², in 1621 in de

¹ *Histoire de Valentin et Orson, très-nobles et très-vaillants chevaliers, fils de l'Empereur de Grèce et neveux du très-vaillant et très-chrétien Pepin, roi de France; nouvelle édition, revue, corrigée et ornée de quatre gravures, Espinal, in 4°.*

² *Een schoone en wonderlijke Historie van Valentijn en Oursson, de twee Edele vroomen*

zuidelijke provinciën verboden, doch drie jaren later met kerkelijke goedkeuring in de scholen ingevoerd. De inhoud er van is deze:

Pepijn, koning van Frankrijk, huwde zijne zuster Belisante (Belisante) aan den keizer van Constantinopel uit. Een jaar na het sluiten van den echt werd een ridder (volgens den fr. roman de aartsbisschop dier stad) op de keizerin smoorlijk verliefd, en verklaart zijne liefde schier op dezelfde wijze, doch minder voorzigtig en zedig, als Turtufe aan Elvire. De beleedigde vorstin jaagt hem weg, en uit wraak belastert hij haar bij haren man. Alexander (zoo heette de keizer) werpt zich, woedende van gramschap op zijne gemalin, grijpt haar bij de haren en verdrijft haar uit het paleis. Zij verliet met haren dienaar Blandewijn de stad en beviel na lang omgedwaald te hebben in het bosch van Orleans van tweelingen, Valentijn en Oursson, de helden van 't verhaal. Oursson werd door eene beerin weggeroofd en met hare jongen gezoogd, Valentijn door koning Pepijn of een zijner edelknapen gevonden en aan het hof opgevoed. Toen Oursson den ouderdom van 16 jaren had bereikt, was hij aan een wild dier gelijk geworden, vechtende met leeuwen en beeren, en er zelf als een woedende beer uitzierende. Hij viel menschen en dieren aan en verspreidde schrik in de omstreken. Nu ontving Valentijn last hem te vangen. Na veel moeite gelukte hem zulks en werd hij aan het hof gebragt, getemd en beschaafd, en welhaast was hij de vriend en medgezel van zijn broeder. Beide gingen op avon-

Ridders, zoonen van den Mogenden Keizer van Grieken, en Neven van den Edelen Koning Pepijn, toen ter tijd Koning van Frankrijk. Uit het Fransch in 't Nederduits overgezet. Van nieuws overzien en verbeterd met eenige schoone figuren. Te Deventer, gedrukt bij J. H. de Lange, Boekdrukker en verkoper aan den Brink. 1791, z. p. 4°. Een schoone historie van de twee gebroeders en vrome Ridders Valentijn en Oursson den wilden man, zoonen van Alexander, Keyzer van Konstantinopolen en neven van Pipinus, Koning van Frankrijk. Nieuwen druk, van nieuws overzien en op veele plaatsen verbeterd, vercierd met plaeten (Houtsn.) Antwerpen bij Josephus Thijs, 8°. Ook worden nog melding gemaakt van uitgaven te Dordrecht, Adr. Walpot 1765, met houtsn. 4°, Gend bij J. C. v. Paemel, 8°.

turen uit, maakten zich door hunne heldendaden beroemd, en honderd malen ontsnapten zij den dood door toedoen van den dwerg en tooveraar

Pacolet. Het verhaal eindigt met den dood van Valentijn, nadat hij de penitenties, die de paus hem opgelegd had, had volbragt. Hij stierf in bedelaarsgewaad, aan den voet van den trap die naar het vertrek zijner minnares Escleremonde (Esclarmonde) leidde. Plegtig werd hij ter aarde besteld. Escleremonde stichtte ter zijner eere een vrouwenklooster, waarvan zij abdisse werd. Nadat Oursson de zijne had gehuwd, regeerde hij als opvolger van zijn broeder vele jaren te Constantinopel, en stierf in den roep van een goed en wijs vorst. "Il y a de l'interêt dans ce roman (schreef Nisard), je dois en convenir; mais il n'y a pas de caractères."

FLORIS EN BLANCHEFLEUR.

Ook deze schoone bloem werd van franschen op nederlandschen bodem overgeplant, doch haar eerste kiem moet bij de Westgothen of welligt bij de Mooren — sommigen gissen bij de Kelten — gezocht worden. Van den roman, zooals wij dien thans bezitten, is niet Spanje, gelijk sommigen

vermoedden, maar Provence het vaderland. Reeds in de 12^e eeuw klaagde Beatrix van Die, gemalin van Willem van Poitiers, in een lied, dat haar vriend, de beroemde troubadour Rambout van Oranje, dien zij meer dan Floris zijne Blanchefleur beminde, haar had verlaten, en vaak zinspeelden de zangers van die en der volgende eeuw op de trouw van Floris aan zijne geliefde. Wie de oude sage het eerst in Frankrijk in dicht bragt is onbekend, doch in 1856 gaf Emanuel Bekker ¹ *Floire et Blanceflor*, naar handschriften der 13^e eeuw van Johan Mados van Arras en Perros de Nesle in het licht. In Duitschland kende Ulrich van Guttenburg in de 12^e eeuw den roman uit fransche bronnen. Ook in de Nederlanden schijnt deze of diergelijke sage reeds vroeg bekend te zijn geweest. "Floris en Blanchefleur waren", schreef Alberdingk Thijm ², "in hun vroegste verschijning reeds lievelingsbeelden van de blonde maagden aan de stranden der Noordzee, voor bijna tweeduizend jaren. Doch toen was hunne geschiedenis eene andere dan de onze. De lieflijke vertelling, die door Dirc van Assenede voor de Gravinne van Vlaenderen werd opgezongen, had toen nog den aard en de evenredigheden van een Homeriesch heldendicht, van eene Trojaansche krijgsvaart."

De genoemde Dirc, die de oude fransche in mdl. nederlandsch rijm bragt ³, werd door gravin Margaretha van Vlaenderen tot klerk of secretaris van het stadje van dien naam aangesteld en overleed in 1293. Naar gissing vervaardigde hij de overzetting omtrent 1250. Zij is verre

¹ *Flore und Blancheflore, altfranz. Roman, herausg. von Imm. Bekker, Berlin 1844. Floire et Blanceflor, poèmes du XIIIe siècle. Publiés d'après les manuscrits avec une introduction, des notes et un glossaire par M. Édélstand' dit Mévil. A. Paris Chez P. Jannet, libraire 1856.*

² *Oud-Nederl. verb.* bl. 323.

*

"Hier worden harde te sure

"Van Assenede Diederike,

"Dien seldijs danken ghemeenlike,

"Dat hijt uten walsche heeft ghedicht

"Ende verstandelike in dietsche bericht

"Den ghenen diet walsch niet en connen."

beneden het oorspronkelijke en wordt als het laatste gedicht uit het bloeitijdperk der ridderpoëzy hier te lande beschouwd. Van Assenede's gedicht bestaat slechts een onvolledig handschrift, in bezit der Maats. van Ned. Letterkunde te Leiden, door Hoffmann von Fallersleben uitgegeven ¹. Aan dit gedicht, niet aan den oorspronkelijken franschen tekst, is ons volksboek ontleend ². Waarschijnlijk werd het even als de meeste dezer romans in den aanvang der 16^e eeuw door een rederijker zamengesteld, die er zijne verzen tusschen vlechte, en, hoewel verkort en verminkt,

¹ *Horae Belgicae Pars. I.* Eenige brokstukken van een ouder en beter handschrift zijn afgedrukt in *De Dietsche Warande* door Alberdingk Thijm, 1 Jaarg. bl. 498—512.

² *De Historie van Floris en Blanchefleur, Dewelke na datze lange gescheyden waren, ende veele perijkelen geleden hadden tot den Honwelijken staat kwamen. Zeer plagzant ende vermakelyk om te leezen. Te Amsterdam bij Johannes Kannewet, Boekverkoper in de Nes in de gekroonde Jugte Bijbel 1756* 4° met houtsneden. Vooraan vindt men de volgende Prologe: “*Paulus zeide, dat ledigheid is de Moeder van alle kwaadheid. Om dan dit te schouwen, zo hebbe ik een kleine Amoureuze Historie gestelt van twee Gelieven, vol wondere avonturen, die veel meer zuurs dan zoets leden, eer zy haar liefde volbrengen kosten. Ook stel ik ze daarom, op dat Minnaars dezer Waereld merken zouden, hoe veel zorgen en tribulatie de minne der creaturen voortbrengt, ende hoe veel perijkelen en hoe ongestadig zij is, alzo dat een vretgd duizend zorgen baart: voor een solaas duizend angsten, ende voor minnelijk verzaam duizend uren met een groot jammer, dikmaal verscheide moet zijn, ende ten einde de Ziele ter Hellen leid. Daarom, gy Jongers, 't zij Mannen of Vrouwen, hierby geleerd, wilt aenvaerde de minnende liefde Gods, die eeuwig duren zal, daar gy alle ruste in vinden zult, en zal u ook bevryden van alle plagen der Hellen, 't welk ons alleen wil gunnen onzen Zaligmaker.*”

De tekst is met verzen doormengd, even als de uitgaaf te Groningen bij D. N. Greijdanus, Drukker en Boekverkoper in de Oude Slijk- in 't Jat-straat, met denzelfden titel doch veranderde spelling en platen. Te Deventer verscheen bij P. de Lange, Nieuwe markt, een verbeterde druk met een titelplaat. Voorts verscheen er een uitgave te Amsterdam bij T. en W. Koene, 1804, en bij B. Koene, 1817, 4°. Een nittreksel van den roman vindt men bij van den Bergh, in *Nederl. Volksromans* en in Alberdingk Thijm's *Oud-Nederl. verhalen*. In de *Bibliothek der gesammten deutschen National-Literatur von der ältesten bis auf die neuere Zeit, Zwölfter Band*, vindt men *Flore und Blanchefleur, eine Erzählung von Konrad Fleck, herausgegeben von Emil Sommer. Quedlinburg und Leipzig, 1846.*

is het evenwel, daar de oorspronkelijke tekst onvolledig tot ons is gekomen, van eenige waarde voor onze literatuur. Steeds was het een der meest geliefde volksboeken, en diende reeds vroeg tot schoolboek, doch werd in 1621 door den bisschop van Antwerpen, zoo lang het niet kerkelijk geaprobeerd was, verboden. Die approbatie viel het spoedig ten deel en sedert werd het overal verspreid en ook in de noordelijke Nederlanden meermalen herdrukt. Doch niet alleen in deze gewesten was het geliefd; meer ook in Frankrijk, Italie, Duitschland, Engeland, Denemarken, Zweden en welligt in andere landen; zelfs bestaat er eene overzetting van in het Nieuw-Grieksch.

Meermalen werd het nagevolgd, verkort en in verschillende verzamelingen van sagen, legenden en historiën van vroegeren en lateren tijd opgenomen en gaf het een reeks van dichters stoffe tot zingen. Men spon het verhaal tot eene met rhetorische en oratorische figuren versierden liefderoman, waarin het van Goden en Godinnen, tooveraars en tooveressen wemelde, uit ¹, ontleende tafereelen er uit voor penseel en graveerstift, noemde het verhaal een "liefflijke minnesage", eene "zoetvloeiende en naïve sproke", een "aangenaam en zoet tafereel", een "keursproke der grijze oudheid"; Floris "den bevalligste der knapen", Blanchefleur "de zoetste en minnelijkste, het juweel, de bloem, de roos aller maagden", vergeleek den roman bij de beste der grieksche oudheid, stelde Floris boven Piramus, Blanchefleur boven Thisbe, noemde het een "lieffelijk, zoet en curieus minnedicht."

Omtrent het jaar 624, na Christus geboorte, heerschte er over Spanje een ongeloovig koning, Venus of Fenus genoemd, die zich met een talrijk leger naar het christenrijk begaf, en aldaar steden en sloten verwoestte, kloosters en kerken plunderde en verbrandde, zoodat men op 30 mijlen afstands van de zee woningen noch menschen meer vond. Hij deed zijne schepen laden met den roof en zond 40 mannen "om op de pelgrims te passen, die daar moesten passeren,

¹ O. a. Boccacio.

ten einde hen te ruineeren". Als zij dus de wegen "belegd hadden", zagen zij van de bergen pelgrims komen, die ze aanvielen en be-roofden. Onder hen was een fransche graaf, die een dochter met zich voerde, die zwanger was van haren man, die in den strijd was verslagen. Na een wijl vromelijk tegen de ongeloovigen gestreden te hebben, werd de graaf gedood en zijne dochter gevankelijk naar Spanje gevoerd, waar zij aan de koningin, die lang om een christenvrouw gebeden had, geschonken en haar verlof gegeven werd "om de wet der Christenen te houden." Op denzelfden dag beviel deze vrouw van eene dochter, die zij Blanchefleur, en de koningin van een zoon, dien zij Floris noemde. Beide kinderen werden aan de zorg der Christenvrouw toevertrouwd, die ze zóó lief had dat zij naauwelijks wist welk kind zij het meest beminde. Beide kinderen waren altijd bij elkander en kregen elkander zóó lief, dat de een buiten den ander niet wezen kon, en waren zóó schoon dat men in het gansche land geen schooner kinderen vond. De vader, de woeste krijgsheld, beminde zijn zoon meer dan zichzelf, en was op niets anders bedacht dan om eenmaal den geleerdsten, rijksten en béroemdsten koning van hem te maken. Al dadelijk wilde hij hem ter schole zenden, "om de letteren te kennen en te verstaan." Hij riep hem tot zich en zei: dat hij braaf moest ter school gaan, de groote meester Gorboer zoude hem leeren. Floris barstte in tranen uit en antwoordde: "Vader! ik zal niet kunnen lezen noch schrijven of eenig ding verzinnen, tenzij dat Blanchefleur met mij ter school mag gaan." Toen beloofde hem zijn vader, dat hij beiden ter school zou zenden.

Beiden werden nu ter school gelegd en ontvingen onderwijs, tot dat zij "zeer groot waren in 't schrijven en lezen en in 't latijn spreken," zoodat zij dikwerf elkander minnebrieven schreven in die taal. Toen echter de vader merkte, hoe zij elkander beminden, besloot hij en de koningin ze van elkander te scheiden; hij wilde liever Blanchefleur dooden dan dat zij elkander huwden. Hij beval dat de schoolmeester zich ziek moest houden, zoo dat hij hen niet meer

leeren kon, en besloot Floris naar Mantorien te zenden, waar eene school was, waarin toen ten tijde edelkinderen en schoone maagden waren, in de hoop dat Floris onder deze Blanchefleur spoedig zou vergeten. Doch het ging niet naar 's konings zin. Toen Floris naar Mantorien zou reizen, verzocht hij dat Blanchefleur mede mogt gaan, waarop de koning hem antwoordde: dat hare moeder ziek was en zij bij haar moest blijven. "Toen werd hij zeer droevig en bedreef grooten rouw." De koning en de koningin, hierdoor getroffen, beloofden dat zij Blanchefleur binnen 14 dagen zouden zenden, waarna hij een teder afscheid van haar nam en vertrok, feestelijk door hertog Goras te Mantorien ontvangen en door diens vrouw Seville ter schole gebragt werd. Toen de tijd verloopen en Blanchefleur niet gezonden was, gaf Floris zich aan de bitterste droefheid over, zoodat hij eten, drinken noch slapen kon. De koning, in den waan dat Blanchefleur zijn zoon door tooverij aan zich hechtte, wilde haar dooden, doch de koningin verbad hem en gaf hem den raad, haar naar de stad Nicheën te zenden, en daar te verkoopen. "Zij zou dan wel ergens vervoerd worden, van waar men niets van haar vernemen zou." Te Nicheën werd zij voor zestig pond goud, honderd pond zilver, honderd singalen laken, honderd roode mantels, honderd goede paarden en driehonderd vogels verkocht, door de kooplieden naar Babiloniën gevoerd, en door den admiraal (emir) gekocht, die haar op den maagden-toren deed brengen, waar zij 25 maagden vond "die haar leerden en troosten."

Ondertusschen liet de koning een kostelijk graf maken, waarop hij dit opschrift "in letteren van geslagen goud" liet plaatsen:

"In dit graf ligt Blanchefleur, die den jongeling Floris heeft bemind met gestadige liefde," en gebood op straffe des doods, dat niemand anders mogt zeggen dan dat Blanchefleur dood was. Toen Floris vernam, dat zijne geliefde gestorven was, viel hij in onmagt, barstte in de bitterste weeklagten uit en wilde zich bij haar graf dooden. Doch de koningin belette hem zulks. "Hoe (zeide zij) zijt gij zoo verdoold in uw minnen, dat gij u zelve wilt dooden;

dan kunt gij bij uwe Blancheffleur niet komen, maar zult moeten wonen met groote pijn en smart, daar Chisbe en Parismas zijn, die daar zware tormenten lijden." Bevreesd dat hij later een zelfmoord mogt begaan, gaf zij hem openhartig te kennen, wat er met Blancheffleur geschied was, waarop hij oorlof van zijn vader nam en zijne geliefde ging zoeken. Hij vertrok eerst naar Nicheën, van waar hij naar Babiloniën reisde, nadat hij te Blandus had vernomen, dat zij derwaarts vervoerd was. Toen hij aldaar gekomen was, gaf hem zijn waard Daris raad hoe in het bezit van Blancheffleur te komen. Hij volgde dien raad en kocht den wachter van den toren, waarin zij was opgesloten, om, die hem in een mand met bloemen verborgen door twee sterke knapen in het vertrek van Blancheffleur liet brengen. Doch hun geluk was van korten duur. Blancheffleur en hare kamermaagd Claris, die de bijeenkomst der geliefden had begunstigd, moesten den admiraal water en den doek ter handwassching reiken. Reeds was Claris de trappen afgevlogen met het waschbekken en had Blancheffleur aangespoord om te komen, toen deze "nog in de vreugde des wederziens verloren", aan de borst rustte van haren tederen vriend. De admiraal zond zijn kamerdienaar heimelijk naar boven, daar hij de verschooningsreden van Claris wantrouwde. Een oogenblik later stond hij zelf, "in een gramschap die hem het harte dreigde te breken", tegenover de geliefden met het ontblootte zwaard in de hand. Hoe zijt gij (dus sprak hij Floris toe) zoo koen, om mij dusdanig leed te doen en bij mijn lief te slapen? Nu zult gij hier uw leven laten.

Hierop sprak Floris tot den admiraal: "genadige Heer, deze is het die mij bemint boven allen, die nog in leven zijn, en ik haar weder; nooit was er zulk eene gestadige liefde als wij hebben", en bad hem "dat hij hem het leven mogt schenken en laten komen voor zijne Heeren, opdat men vonnis tegen hem uitbragt." Toen "gaf de admiraal respijt en liet hen in de zaal brengen", waar men om hun leven zou pleiten. Bij deze zaal was die van Priamus van Troye

niet te vergelijken; ze was een mijl lang en breed, alle pilaren waren van kristal, en toen de aanzienlijksten van het rijk, koningen, hertogen, graven, baronnen en andere grooten vergaderd waren, ging de admiraal op zijn troon zitten en werd het vonnis des doods uitgesproken. Men was het evenwel niet eens of men ze met paarden van een laten scheuren of verbranden zou, toen een koning, Alphas geheeten, opstond en den raad gaf "dat ieder in het bijzonder naar zijn gevoelen gevraagd, en ook Floris en Blancheffleur zouden gehoord worden;" doch Balzier, de koning van Arabië, eischte dat men ze "zonder wederzeggen" zou dooden, "want, zeide hij, die een dief vangt met een dief kan niet wel tot een regtsgeding komen." Op bevel van den admiraal werden nu de geliefden voorgebragt, en toen zij hun vonnis gehoord hadden nam Floris het woord. "Heer admiraal, (dus sprak hij) ik weet wel dat ik sterven moet; maar laat Blancheffleur leven, want zij is onschuldig; want had ik in dezen toren niet geweest, mijn lief ware niet tot zulk een groote schande gekomen." "Zeker, gij zult sterven, hernam de admiraal, en ik zal u verslaan," en toog zijn zwaard uit de schede; doch Blancheffleur viel haar minnaar om den hals en wilde eerst sterven. Floris echter wilde dat men eerst hem zou dooden, en ontrukte zich aan hare omhelzingen; maar Blancheffleur trok hem bij zijn kleed terug, liep voor hem heen en bood haren hals aan. Als deze strijd een lange poos geduurd had, werden de regters diep getroffen en begonnen te weenen, zelfs liet de admiraal weenende het zwaard uit de hand vallen. Eindelijk deed een hertog het voorstel, beiden het leven te schenken.

De admiraal, hoorende hoe deze hertog bad, werd zelf verblijd en zeide dat hij het doen zou, indien Floris zeide hoe hij bij Blancheffleur op den toren gekomen was. Doch Floris weigerde het, tenzij men den dienaar, die hem hierin had bijgestaan, vergiffenis schonk. Op dit gezegde ontvlamde de toorn van den admiraal op nieuw, doch de hertog viel hem te voet en bad ook om het leven van dien man. Al de regters verhieven nu hunne stemmen en smeekten om beider leven.

De admiraal liet zich verbidden. Floris verhaalde zijne geheele geschiedenis, die den admiraal zoo trof dat hij Floris kuste en bij zich liet zitten, Blanchefleur tot hem voerde en haar hem tot vrouwe gaf. Beide vielen hem te voet, Floris werd tot ridder geslagen en Claris in triomf naar Monsier geleid, waar de admiraal haar trouwde, en bruiloft "hield men groote blijdschap, met tornoiën, steken, zingen, springen en menigerlei muziek." Gedurende het feest kwamen ambassadeurs van Spanje, die den dood van den koning en der koningin van Spanje meldden, en tevens "dat het land in groote disorder was om de dooling van Floris." Deze begaf zich nu naar zijn vaderland op reis, werd als koning en Blanchefleur als koningin gekroond en maakte in zijn land op Blanchefeurs begeerte al het volk tot christenen. Kort hierop werd hij ook koning van Hongarijen, daar zijn oom kinderloos stierf. Zij gewonnen eene dochter, Beerchte genaamd, die later met Karel den Groote huwde.

Meest alle plaatjes, die in de verschillende uitgaven van dezen roman voorkomen, zijn aan andere, zelfs schoolboeken ontleend en niet toepasselijk op den tekst; alleen voor den deventerschen druk zijn doch zeer slechte figuren gesneden. Tusschen den tekst hebben, gelijk wij reeds meldden, de rederijkers hunne verzen gevlochten. Tot eene proeve van hunne poëzy strekke het "adieu" dat Floris van zijn geliefde nam, toen deze hem niet naar school mogt volgen.

*Adieu myn hertelyke troost en zoet,
 Adieu myn liefst waerdste bloed,
 Adieu alderliefdste dag,
 Adieu myn consoort, myn lydens bloed,
 Adieu myn uitverkoornste goed,
 Adieu myn Liefste ogen opslag,
 Adieu myn jong herte verblyden mag,
 Adieu myns herten medecyn,
 Adieu myn alderliefdste die ik ooit aenzag.
 Adieu het moet gescheyden zyn.*

Adieu Tresoir myns zins behoed,
Adieu Rosier met alder ootmoed,
Adieu myn eeuwiglyk geklag,
Adieu myn troost minnelik goed,
Adien my ook sorge doet,
Adieu voort meer in myn, o wag,
Adieu na U myne gevrag,
Adieu doet my so grooten pyn,
Adieu die my te troosten plag,
Adieu het moet gescheyden zyn.

Adieu myn spiegel van leven vroet,
Adieu die myn versugten doet,
Adieu in my ooit zulk gedrag,
Adieu myn hope, myn hoogste vloet,
Adieu daer al myn rust op staet,
Adieu alle myn leets gemag,
Adieu mynen roep is nu, o ach!
Adieu gy blyft de Liefste myn,
Adieu Fontein myns vreugts geklag,
Adieu het moet gescheyden zyn.

Men beoordeele het oorspronkelijke gedicht niet naar dit volksboek, 't welk in alle opzigten veel minder is en weinig van de schoonheden en het naïve van het eerste terug geeft.

Niet alle Karel-romans zijn tot volksromans verwerkt, maar vele toch door onze landgenooten vroeger of later in rijm overgebracht, en geheel of in fragmenten tot ons gekomen, deels uitgegeven, deels nog in handschriften in groote bibliotheken verscholen. Zoo is van *Carel en Elegast* geen volksboek bekend, doch de dichterlijke bewerking is, nadat Van Wijn er ons mede bekend had gemaakt, door Jonckbloet uitgegeven ¹ en door Alberdingk Thijm in dichterlijken vorm in nieuw proza nagebootst. Ook van den *Willem van Oranje* is

¹ *Beatrys ende Elegast, uitgegeven en toegelicht door W. J. A. Jonckbloet, Amst. 1859 80.*

geen volksboek bekend, en van het uit het fransch in mdn. rijm vertaalde gedicht bestaan slechts fragmenten. Men vindt er echter reeds sporen van in den *Spiegel* van Maerlant, die ons tevens meldt dat het door eenen Clays Ver (vrouw) Brechtszoon van Haerlem werd vervaardigd.

Voor zoover ons bekend is, bestaan er ook slechts fragmenten van de mdn. dichtstukken *Wiselau de Beer*, den *Roncevaller slag*, *Ogier van Ardennen* of van *Denemarken* door Jan de Clerk, en anderen, doch geen volksboeken, terwijl van een menigte andere fransche volksboeken uit den sagen-kring van Karel den Grooten geen overzettingen bestaan.

Was Frankrijk het vaderland der romans, waarvan wij een overzicht gaven, Groot-Brittanje daarentegen is dat van de Artur-romans, die waarschijnlijk deels uit Wales, regelregt naar Vlaanderen werden overgebracht, of zich uit Bretagne over Normandien en geheel Noord-Frankrijk verspreidden en alzoo in Vlaanderen werden ingevoerd. Zij schijnen evenwel niet zoo in den smaak te zijn gevallen als de Karel-romans, en ook niet tot volksboeken verwerkt te zijn geworden.

Er bestaat er ten minste geen van den *Roman van Lancelot*, een gedicht naar het eenig bekende handschrift door Dr. Jonckbloet uitgegeven, noch van *Merlyns prophetiën ofte de Histoire van den Gral*, een dichtstuk, waarvan Tross het handschrift vond, welks inhoud door den hoogleeraar Visscher is medegedeeld.

Er was echter een blaauw boekje in proza, getiteld: *wonderlycke historie van den H. Greal*, z. j. of p., waarschijnlijk eene overzetting van den latijnschen tekst, in de 13^e of van den franschen in de 14^e eeuw door Gautier Map vervaardigd. Het oorspronkelijke fransche gedicht van Chretien de Troyes, tegen het einde der 12^e eeuw, begint met de geslachtslijst van J. C., doch de proza-vertaling met Joseph van Arimathea, die, volgens eene oude overlevering, vele eeuwen na de kruisiging nog leefde. Matthieu Paris verhaalt, dat een aramëisch

bisschop, die in zijn tijd in Engeland kwam, hem mededeelde, dat deze joodsche raadsheer, voor hij het Oosten verliet, aan zijne tafel at, en dat deze aan het einde van elke eeuw in een verrukking van zinnen geraakte, waarna hij tot denzelfden leeftijd, dien hij bij de kruisiging had, terugkeerde.

Deze Joseph was in bezit van den uit één smaragd vervaardigde Hanap of schotel, die zijn meester, toen hij het H. Avondmaal instelde, had gebruikt, en dat hij, voor hij het ligchaam begroef, die schaal met het bloed dat uit zijne wonden vloeide, had gevuld. De verbitterde Joden hadden hem van dat kostbare relik beroofd en hem in een kerker in de nabijheid van Jeruzalem geworpen. Hier verscheen hem de Heer en troostte hem door hem den heiligen Hanap terug te geven. Na eene twee en veertigjarige gevangenschap, werd hij door Titus uit den kerker ontslagen. Na zijne verlossing begon hij het Evangelie in die streken te verkondigen, en bekeerde Enelach, koning van Sarraz, die dien tengevolge de Egiptenaren, met welke hij in oorlog was, overwon. Na de aankomst van Joseph in Engeland verrigtte de sangreal (zoo noemde men de schaal, naar het Lat. *sanguis realis* of het oude fransche *Grasal*, een beker) een tal van mirakelen, die aanleiding gaven dat koning Artur, bijgestaan door den toovenaar Merlin, de ronde tafel instelde, waaraan de dappersten en edelsten des rijks zouden aanzitten; een plaats liet hij open voor den hervinder van den heiligen Greal, die in bezit was gekomen van den koning Pecheur, aldus genoemd of omdat hij een groot hengelaar, of omdat hij een groot zondaar was.

De geschiedenis van den Sangreal gaf aanleiding tot eene reeks van romans, die alle het zoeken naar het relik tot onderwerp hebben, dat eindelijk door den ridder van de ronde tafel Perceval gevonden werd.

“Een goet ridder was Pearcevael

“Hi vant dat precieuse grael

“Dat noit een man mocht vinden”.

Van dezen Perceval, met wiens avonturen Maerlant spotte, stamde af

DE ZWANEN-RIDDER.

Er bestaat geen middeneeuwsche sage, die zóó algemeen bekend is, en zoo vele verschillende bewerkingen ondergaan heeft als deze. Reeds in de 12^e eeuw gewaagde Willem van Tyrus, die, schoon te Jeruzalem geboren, in het Westen was opgevoed, van haar als van eene toen bekende sage en noemde haar een fabelachtig sprookje; doch ofschoon reeds lang vóór de kruistochten naar het H. Land bekend, zoo verkreeg zij eerst later hare europeesche vermaardheid, vooral sedert zij aan de geschiedenis harer vermaardste heroën, met name aan die van Godfried van Bouillon verbonden, door de troubadours op hunne omzwervingen door de beschaafde landen van ons werelddeel verspreid werd. In den aanvang vermeldden de chronykschrijvers slechts dat er een ridder en een sloopje, door een zwaan met een zilveren keten om den hals getrokken, te Javamen, een prachtig slot aan den Rijn, in 't bisdom van Keulen, aanlandde en wederom verdween, doch noch zij, noch de dichters van dien tijd vermeldden zijn naam: alleen noemden zij Maintz, Megen, Kleef en Nijmegen als de plaats waar de zwaan aanlandde. Eerst in een gedicht uit de 13^e eeuw van een onbekend meester door den Baron van Reiffenberg uitgegeven, wordt hij Helyas of Elyas genoemd, en de gebeurtenis, waarin hij den hoofdrol speelt, tot de 8^e eeuw gebragt. Bijna even oud als de naam Helyas is die van Lohengrin of Loherangin, een naam, die, volgens sommigen, aan een fransch gedicht uit den Karolingischen sagenkring (Gavin le Loherain) is ontleend. Onder dien naam ontmoet men hem bij verschillende duitsche dichters. Coenraad van Wurtzburg bragt zijne sage in dicht, anderen bewerkten haar in proza. Bekend is Wagner's beroemde opera, die naar hem genoemd wordt. Wij mogen ons thans niet met den inhoud van deze en andere bewerkingen ophouden, en bepalen ons alleen bij die in onze volksboeken voorkomt

en het door den baron van Reiffenberg uitgegeven gedicht tot grondslag heeft.

Wie de bewerker er van, wanneer zij het eerst gedrukt is, ligt in het duister, doch zeker is het dat zij in den loop der 16^e eeuw meermalen (o. a. in 1543) in Brabant en Vlaanderen met kerkelijke approbatie uitgegeven is en alle uitgaven in vorm en inhoud volkomen gelijk zijn. Immer is het opschrift van het eerste hoofdstuk: *Hoe koning Oriant ter jagt reed en een hert vervolgde en met de schoone Beatris sprak*, en van het laatste: *Hoe Pontius te Billioen kwam en de tijding bragt aan de Hertogin van haren man Helyas*. Reiffenberg vermeldde de antwerpsche uitgaaf van 1610, Mone eene uitgaaf te Gend bij van Paemel in 12°, waarvan verschillende drukken bestaan; de laatste te Antwerpen 1840 in 12°, *overzien, gezuyvert, verbeterd* en even als de vorige drukken met houtsneden en kerkelijke approbatie. Deze uitgaaf verschilt eenigzins van de oude antwerpsche en is gelijk deze met verzen tusschen den tekst. Zijn de oude drukken in de zuidelijke Nederlanden zeldzaam, veel zeldzamer in de noordelijke. Volgens Reiffenberg verscheen het volksboek te Haarlem in 1486 met den titel: *Hier beghint die prologh van de scoenre historien hertoghe Godevaerts van Boloen*; doch bevat het, even als de *Historie van Godevaert van Boloen ende veel andere Kristen-Prince ende Heeren*, te Antwerpen 1544, slechts de geschiedenis van dezen held, zonder dat van den Zwanen-ridder melding wordt gemaakt. Vroegere uitgaven dan die uit de 18^e eeuw zijn niet tot ons gekomen, en mogelijk zijn deze, daar ook de kerkelijke approbatie er in voorkomt, slechts exemplaren die uit het zuiden ingevoerd en hier met een nieuwen titel voorzien zijn. ¹

¹ *De schoone histoire en miraculeuze geschiedenis van den Ridder metter Zwane die te Nimmegen in Gelderland 't scheepe kwam, by den geleyde van een Zwaan, uyt den Lande Lillefoort, 't welk men zegd te wesen Ryssel, Douway en Orchy gelegen in Vlaanderen. Dezen laatste druk van Nieuws voorzien en met figuren vermeerdert. Te Amsterdam bij Joannes Kannewet, Boekverkooper in de Nes, in de gekroonde Jugte Bijbel 1763.*

Achteraan. Gevizeert ende geapprobeert van den Eerwaerdigen Meester Willem Prochiaan

In het koninkrijk Lillefoort, in "t land van Vlaenderen gelegen", regeerde in overoude tijden koning Pyrion of Perion, gehuwd met Matabruna, "een kwade vrouw". 't Geviel op een tijd dat 's konings zoon Oriant, met zijne ridders "om hem te versolaceren" ter jagt gegaan zijnde, een hert vervolgde dat in een schoone rivier sprong en verdween, waarop hij naar een fontein reed, van het paard steeg en onder een boom ging rusten. Terwijl hij daar zat, verscheen eensklaps een jonge schoone maagd, met een gevolg van vier jonkvrouwen, een edel ridder, en twee dienaren, en sprak hem dus toe: "Heer, waarom zijt gij hier komen jagen in mijne heerlijkheid; ik heb het hert dat gij gejaagd hebt wel gezien. Het is u in 't water ontgaan, doch al hadt gij het gevangen, het zou u niet gebleven zijn, en het is mijn wil, dat gij, voor gij deze plaats verlaat, het zult beteren." Terwijl de koning de schoone Beatrix dus hoorde spreken, "behaagde zij hem zóó, dat hij terstond in liefde tot haar ontstak". Er zou, meende hij, geen gelukkiger mensch zijn dan hij die deze fiere maagd tot huisvrouw had. Minzaam was dus zijn antwoord: "Schoone bloem, ik zou niet gaarne tegen uwen wil doen, maar mag ik, als Heer, op mijn eigen leengoed mijn geneugte niet nemen? Ik ben koning Oriant, en er is geen heer of vrouw of zij moeten mij manschap doen." Naauwelijks had hij gesproken of de ridder Savari sprong van zijn paard, viel voor 's konings voeten, en vroeg vergiffenis voor zijne heerscheres, die hem niet kende. De koning hernam: "Ik schenk haar vergiffenis, nochtans moet zij het beteren", en zich tot Beatrix wendende, voegde hij er bij: "O, schoone Jonkvrouw,

van der Capellen tot Brussel, ende geconzenteert te mogen drukken. Gegeven tot Brussel Anno MDXLVII den 2 February, onderteekend P. de Laus. — Een schoone Historie en miraculeuze geschiedenis van den Ridder met de Zwaan. Die te Nymegen in Gelderland te sloop kwam, by het geleide van eene Zwaan, uit den Landen Lillefoort, hetwelk men zegt te wezen Rijssel, Doway en Orchy gelegen in Vlaenderen. Deze laatste druk van Nieuws voorzien en met figuren vermeerderd. Te Amsterdam bij B. Koene, Boekdrukker in de Boomstraat z. j. Achter aan de approbatie, doch gegeven in 1543.

volgt gij mij als bruid, ik zal u doen kroonen als koningin van Lilefoort, en geef mijn ridderwoord, dat ik mijn leven lang geen andere vrouw wil dienen dan u." Deze rede geviel der schoone Beatrix zeer. "Wilt gij dat", zei zij, "dan zweer ik u, mijn leven lang geen man lief te hebben en te gehoorzamen dan u." Hierop reed men naar Lilefoort, om bruiloft te houden. Dit huwelijk was echter zeer tegen den zin van Matabruna, die liever gewenscht had dat haar zoon, die "de magtigste vrouw der wereld kon huwen", zijne hand aan zulk een "simpele jonkvrouw" niet wilde geven. Toen zij merkte dat hare woorden ledig tot haar terugkeerden en toch het huwelijk voortgang zou hebben, vatte zij het plan op, de echtgenooten van elkander te scheiden. Het gebeurde eens dat Beatrix, zwanger zijnde, voor het venster van haar paleis stond en eene vrouw zag, die twee kinderen naar de kerk bragt om gekerstend te worden. Zij gaf haren man hierover hare verwondering te kennen, en zei: "mij dunkt, dat eene vrouw niet en mag ontvangen twee kinderen, zonder te hebben twee mannen." "Dit mag wel geschien", hernam de koning, "want bij der Natuure en bij Godes gratie zoo mag eene vrouw van eenen man ontvangen t' eender dragt zeven kinderen." Kort daarna viel de vijand in het land, en was Oriant verpligt tegen hem op te trekken. Gedurende zijne afwezigheid sprak Matabruna met de vroedvrouw af, terstond na de bevalling honden in plaats van de kinderen te leggen, die zij baren zou. Beatrix beviel van zeven kinderen, zes zonen en éene dochter. Terstond verwisselde Matabruna deze met even zoo veel jonge honden, die alle zilveren ketens om den hals droegen, en gaf de kinderen aan haren dienaar Marcus om ze te dooden. Deze echter had medelijden met de kinderkens en legde ze slechts te vondeling, "kuste ze schreiende aan hunne wangskens" en ging henen. Kort daarna hoorde een heremiet, die in de nabijheid zijn kluis had, ze weenen van honger, nam ze op, wikkelde ze in zijnen mantel, en bragt ze naar zijn kluis, daar hij ze verwarmde, en God bad:

*“O Godt Almagtig, gebenedyt,
 Die een bekender van allen zyt,
 En t' allen teyd een Beschermer mede
 Van alle geschapen dingen ter waereld wijt,
 In 't eerste gekryt, door Moses bede,
 't Manna in de woestyne by waarhede,
 Om den kinderen van Israel voedzel te geven. —
 O Vader, Zoone, Heyligen Geest, Prinsse der glorien,
 Dry persoonen, een Godt in glorien,
 Behoed deez zeven kinderkes, Hemels regent,
 Opdat ze U, ó zuyvere Ciborie,
 Zo dienen, dat ze raken ter Consistorie
 Des Hemels, by U verdienste excelent,
 Dat bid ik U Heere, die aller herten kend.”*

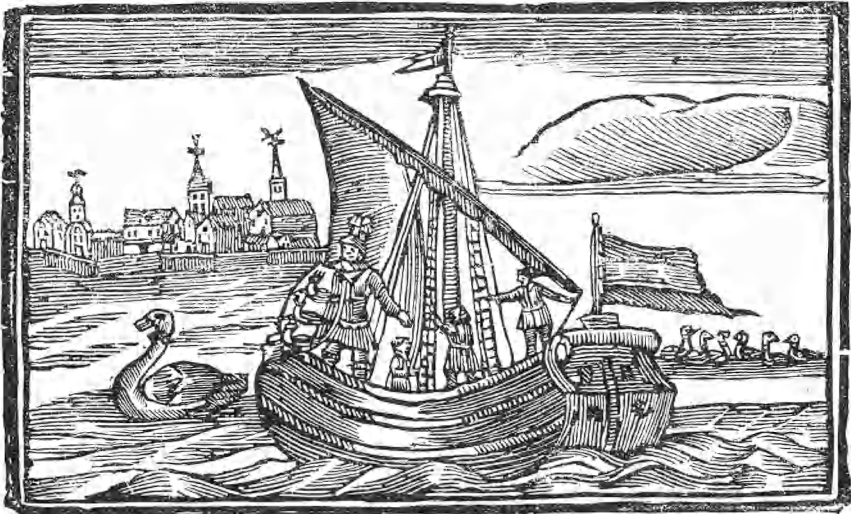
“Dit gebed werd door God verhoord”, want “bij mirakel” kwam een witte geit in de kluis, en “zoogde de kinderkes als een voedster.” Dit deed ze dagelijks, en werd allengskens ook de speelkameraad der kleinen, voor wie de heremiet “kleine rokkskens van bladeren” maakte. Ondertusschen keerde de koning zegepralende terug. Matabruna ging hem te gemoet en deelde hem mede wat er voorgevallen was. Terstond deed hij zijnen raad vergaderen, om te weten wat hij met de koningin doen moest. Deze raadde hem “haar niet te dooden, en 't regt aan Gode te geven, die een opregt regter is.” Deze raad geviel den koning, hij wees zijne vrouw eene schoone kamer tot gevangenis aan, en belastte dat zij eerlijk zou gediend worden.

Terwijl de koningin, in bittere smart verzonken, God om uitredding bad, geviel het dat Zovari of Savari in 't bosch, waarin de heremiet woonde, kwam jagen, en de kinderkes onder een boom zag zitten. Hij sprak ze vriendelijk toe, doch zij antwoordden hem niet en liepen naar de kluis, waarheen Savari hen volgde en den heremiet vond, die hem verzoocht de kinderen geen leed te doen. Hij beloofde het, doch te Lilefoort weêrgekeerd, verhaalde hij Matabruna, wier dienaar hij was, dat hij zeven kinderkes met ketentjes om den hals in het

bosch had gevonden. Terstond geeft zij hem bevel terug te keeren, de kinderen te dooden en haar de ketentjes te brengen. Hij gehoorzaamt, doch in plaats van ze om te brengen, ontdoet hij zes (want de zevende, dien de kluizenaar zijn naam Helyas gegeven had, was met zijn pleegvader afwezig) slechts van hunne ketentjes, en niet gering was zijne verbazing, toen de kleinen op denzelfden stond in witte zwanen veranderden, en “deerlijk en jammerlijk roepende” wegvlogen. Bij Matabruna wedergekeerd, zeide hij, haar bevel volbragt, doch een der ketentjes verloren te hebben. Matabruna ontbood nu een goudsmid, en beval hem de overige tot een “nap” te versmeden. Toen deze een keten in ’t vuur had gelegd om te beproeven of het zilver goed was, werd zij zoo zwaar, dat ze meer woog dan alle te zamen. Op raad zijner vrouw, maakte hij van de keten twee nappen, behield er een als ook de vijf overige ketens voor zich, en gaf de andere aan de koningin, “die zich verwonderde, dat hij van zoo weinig zilver zulk een grooten nap had mogen maken.”

Toen de heremiet en de jonge Helyas te huis kwamen en de kinderen niet zagen, zochten zij ze te vergeefs in ’t bosch; doch den volgenden morgen vroeg zag Helyas zes schoone zwanen in ’t water, die hij brood gaf en streelde, en die hem van hunne zijde vriendschap bewezen. Ondertusschen wenschte de heremiet zijn kweekeling, die tot een “schoon, sterk en gratieus jongeling was opgewassen”, priester te maken, doch in dit voornemen werd hij door een engel verhinderd. Terwijl zulks geschiedde, stookte Matabruna eenen valschen ridder, Macharius, heimelijk op, de koningin bij den koning te beschuldigen, dat zij gemeenschap had gehad met een hond (dien hij voorgaf te kennen), waarop de koning beval haar uit de gevangenis te halen om ter dood te worden veroordeeld. Toen de raad gereed was om vonnis te vellen, verscheen eensklaps Helyas, wien de heremiet, door denzelfden engel voorgelicht, zijn afkomst en de booze aanslagen van Matabruna had medegedeeld, in de vergadering, ging naar zijne moeder, omhelsde haar en zeide: “mijne beminde en geregte moeder, en

hebt niet meer droefheyd in u herte, laat varen u weenen, want ik zal u bij der gratiën Godts weder in geneugte helpen, ende zal doen blijken dat gij valschelijk verraden zijt van degeene, die u eere met regt moesten bewaren ende beschutten"; noemde Oriant zijn vader, verhaalde hem wat er geschied was en verzocht hem met Macharius te mogen kampen. Deze werd door hem overwonnen, bekende de waarheid, die door den heremiet en den goudsmid werd bevestigd, waarop de koning de koningin in haar eer herstelde en Hélyas zijn rijk overgaf en liet kroonen. Diens eerste werk was het slot Mombrant, waarheen Matabruna gevlugt was, te bestormen, in te nemen en zijne grootmoeder te verbranden. Eenigen tijd later zag Helyas uit het venster van zijn paleis een zwaan, die een scheepje voorttrok. Dat was hem een teeken dat hij haar volgen moest "in eenig land om eere te verkrijgen". Terstond liet hij zijn harnas, zilver schild en "een dobbel gouden kruis" in het vaartuig brengen, nam afscheid van de zijnen, en ontving van zijn vader een hoorn. "Bewaard wel, zeide hij, dezen hoorn, want al degeene die hem luyde blazen, die en mag geen letzel noch schande gebeuren, bij der hulpen Gods." Hierop ging Helyas

scheep en was spoedig verre van 't land Lilefoort. Terwijl de zwaan het scheepje "geleyde van rivier tot rivier ter plaatse die van God geordineerd was", hield keizer Otto van Almaniën, "de eerste diens naams", zijn parlement te Nijmegen, "waar allen, die onregt waren aangedaan, regt van hem kwamen eischen", en onder deze Clarisse, hertogin van Billoen, die van den Grave van Frankenburg werd beschuldigd haar man met vergif omgebragt, en, na zijne driejarige afwezigheid, een dochter het leven geschonken te hebben, zoodat, die eene bastaarde zijnde, het hertogdom vervallen was aan de vaderlijke erven. De hertogin ontkende dit alles. Een kamp moest de zaak beslissen, en juist toen de graaf zijn handschoen had aangeboden en niemand voor de gravin optrad, ziet, daar nadert het scheepje met Helyas, "als een vroom ridder", er in. Door den keizer ontboden en vernomen hebbende dat de hertogin, zoo zij geen kampvechter had, sterven moest, doch zoo er een voor haar opstond, die den graaf overwon, deze de hand van de dochter der hertogin en het hertogdom Billoen zou ontvangen, hield hij een mondgesprek met de hertogin, die hem zwoer dat zij valsch beschuldigd was. Nu bood hij zich als haar kampvechter aan, en overwon zijn tegenpartij, waarna hij met de jonge hertogin huwde en hertog van Billoen werd. Op een zekeren nacht vroeg hem de hertogin, hoewel hij haar zulks verboden had, naar zijn afkomst. Op die vraag werd hij bitter bedroefd en kondigde haar zijn vertrek aan. Te vergeefs poogden zij en hare dochter Ida hem te verbidden. Hij vertrok met beide naar Nijmegen, nam van haar en den keizer afscheid, en nu vertoonde zich wederom de zwaan met het scheepje, waarmede hij naar Lilefoort voer.

Zijn vader "schreef nu een' bid- en vastendag uit, opdat elkeen eendragtelijk God zoude bidden zijn zoon te willen verleenen zijn natuurlijke gestalte," en gaf bevel aan den goudsmid, de nappen tot een keten te vermeden. Hierop liet Helyas den zwaan op het altaar plaatsen, deed hem die keten om den hals, en onder het gebed der gemeente veranderde hij in een schoon jongeling, die terstond gedoopt werd. Terwijl

zulks te Lilefoort plaats greep, gaf keizer Otto de hand van Ida, Helyas' dochter, aan Eustachius, graaf van Boenen. Zij schonk hem drie zonen, Godevaert, Boudewijn en Eustachius, die zij met liefderijke zorgvuldigheid opvoedde. Ondertusschen had de oude hertogin bode op bode naar alle deelen der wereld gezonden om haren man op te zoeken, doch vruchteloos; eindelijk vaardigde zij haren dienaar Pontius naar Jeruzalem af, waar hij Gerardus, abt van St. Truyen, ontmoette. Beide trokken vandaar naar Rome, verdwaalden onderweg en kwamen te Lilefoort, waar zij Helyas, die intusschen monnik was geworden, vonden. Nu keerden zij naar Billoen terug, boodschapten zulks der hertogin, die terstond naar Lilefoort trok, en bij het sterven van haren man tegenwoordig was, waarna zij naar haar hertogdom terugkeerde.

“Daarna (zoo eindigt de roman) zette haar de gravinne Yda in den dienst Godts, ende leerde haar zoonen in eere ende deugden in den dienst Godts, zo dat zy namaals wonnen het heylig land van Jerusalem, daar Godevaert ende Boudewijn de kroone van droegen ende storven koningen van Jerusalem. Ende deze dry zoonen bedreven wonderlyke dingen ende feyten van wapenen by der hulpe Godts, zo gy vinden mogt in der Historie van Godevaert van Billoen, welke kinderen ook zaliglyken storven, 't welk ons ook gunne Godt den Vader, den Zoone en den H. Geest.”

Even als ons volksboek de strekking heeft om de afkomst van het huis van Bouillon aan den Ridder van de Zwaan te hechten, zoo dienen andere bewerkingen om hem met die van Brabant, Kleef en Teisterband te vereenigen; doch in alle komt Nederland als het tooneel der gebeurtenissen voor. Noch in het zuiden van Frankrijk, noch in het Oosten, Griekenland of Rome (gelijk sommigen beweerden) maar in Frankenland moet het vaderland onzer sage gezocht worden. In het gebied der Merovaeussen, Chilperikken, Lothariussen, en wel in dat gedeelte van hun gebied, dat zich van den Rijn tot aan de Schelde uitstreckte, stond haar wieg en bakermat. Die wouden en stroomen, door goden en geesten, die zich zoo gaarne in menschen- en dierengestalten vertoonden, bevolkt, waarin onze vaders hunne gods-

dienstplegtigheden verrigten, de zwanentoren te Kleef, de burgten te Nijmegen en Megen, waar Lohengrin, Helyas en Salvus Brabon aanlandden, Beatrix, Elza en Swana woonden, de plaatsen en personen, die in de verhalen voorkomen, behooren daar te huis. Zij komt ook geheel overeen met de gewoonten en zeden, en vooral met de godsdienstige begrippen, die daar heerschten. In de noordsche en germaansche godenleer was de zwaan bij uitnemendheid de heilige vogel, de vogel van Niord, den scandinavischen Mercurius, het beeld van licht en leven, gelijk de gans van duisternis en nacht, of van 's levens begin, gelijk de raaf, die de lijken verslindt, van 's levens einde. Lichtgeesten en Elfen namen de gestalte van zwanen aan; de Valkyriën droegen zwanenhemden, en die zich van deze meester maakten, hadden magt over haar; die ze verloor moest sterven. Wie denkt niet bij het lezen van den naam van Helyas aan Hela of Hella, de beheerscheres van het doodenrijk, gelijk bij dien van Lohengrin aan den loo- of waterdienst; bij dien van het schip, dat van den Greal-burgt in het paradijs afvoer, aan het doodenschip, dat door een zwaan naar de onderwereld werd gebracht; bij dien van de keten, waaraan de zwaan het scheepje voortrok, aan de keten der watergeesten, die de zielen der verdronkenen aan zich hechtten! Is niet de op het zwanenschip staande of slapende ridder, door zijn schild en zwaard omringd, het beeld van den doode, die met zijn wapenen begraven wordt, terwijl wonderzwaarden, wonderhorens en ringen herhaaldelijk in onze oude sagen voorkomen?

Wij vertoefden welligt langer dan ons bestek veroorlooft bij den Zwanen-ridder, wyl zijne geschiedenis uitsluitend een vaderlandsche legende ten grondslag heeft. Of er echter nog andere romantische dichtstukken uit de fabelkringen van Karel en Artur tot volksboeken bewerkt zijn, is ons onbekend gebleven. Van sommigen weten wij dat ze bestaan hebben, doch thans spoorloos verdwenen zijn, zooals *Buevyn en Susiame*, welligt dezelfde met *Buovo van Antona* (de angelsaksische romancenheld Sir Bevis van Southampton), waarvan twee

uitgaven (1552 en 1556) bestonden; de *Ridder van avonture*, Antw. 1602 4°., waarschijnlijk dezelfde met den *Ridder van de Zwaan*, die ook voor sommige uitgaven dien titel voert; de *Wonderlycke historie van Lancelot van de Meere*, waarschijnlijk een volksboek, bewerkt naar het door Jonckbloet uitgegeven mdn. gedicht, of wel naar het omstreeks 1100 geschreven fransch proza van Walter Map, die onder de regeering en aan het hof van Hendrik II, koning van Engeland, bloeide: *Die scoene historie hertoghe Godevaerts van Beloen*, z. j., doch de *Seer schone ende suuerlike hystorie van Olyvier van Castiliën. Ende van Artus van Algarbe, sijnen lieuen gheselle, ende oeck mede van die schone Helena, des Conincs dochter van Enghelant*. Antw., H. Eckert v. Homburch, fol. z. j., de vertaling van eenen franschen, weder uit het latijn overbragten roman, waarvan ook een mdn. gedicht bestond, behoort niet tot dien kring, evenmin als de

Historie van Partinoples, Grave van Bleys,

een roman van spaanschen oorsprong, in de 13de eeuw in het katalonisch dialekt opgesteld, in 1488 te Tarragona en in het kastiliaansch te Alcalá in 1513 en later in 1547 4° gedrukt. Waarschijnlijk is de onze naar eene fransche overzetting (sommigen beweerden dat hij oorspronkelijk in die taal is geschreven), in de 16de eeuw bewerkt en uitgegeven met keizerlijke goedkeuring, die echter aan latere edities is geweigerd. Zelfs werd de lezing en 't gebruik er van aan de gemeenten en op de scholen verboden. Vroeger bestond hij ook in mdn. dicht, waarvan nog fragmenten over en door Bilderdijk uitgegeven zijn. De inhoud van het volksboek ¹ is deze:

¹ *Historie van Partinoples, Grave van Bleys, die door wonderlycke avontueren namaels Keyser wert van Constantinopelen. t' Amstelredam gedrukt by Ot Barentsz. Smaent, woonende tusschen bey de Reguliers poorten in de Nieuwe Druckery. Anno 1644. 40; met houtsn. Achter aan: Dit boecxken van Partinoples, die Grave van Bleys, gevisiteert van de eerweerdighen Heer Jan Goossens, Licentiaet in Godheyt, ende ge-*

Keizer Juliaan van Constantinopel had een eenige dochter, Melior, en een bastaarde, Uracla of Uracia geheeten. Oud en krank geworden, verzamelde hij de zeven koningen van zijn rijk met de hertogen, prinsen, baronnen en edellieden, en benoemde haar in hunne tegenwoordigheid tot zijne opvolgster, gebood hun te zorgen, dat zij in 't huwelijk trad, en stelde haar onder voogdij van de koningen Corsel en Clause, de magtigsten der zeven koningen.

Na 's keizers dood vergaderden de koningen en edelen op nieuw en besloten, dat zoo de keizerin binnen twee jaren geen man naar haar keus had genomen, zij zelve haar er een naar hunne keus zouden schenken. Melior, die niet alleen veel natuurlijke gaven bezat, maar tevens in de tooverkunst zeer bedreven was, zond nu boden door de geheele wereld om den schoonsten jongeling te zoeken.

Omtrent dien tijd leefde in Frankrijk een jongeling met name Partinoples¹ van Bleys, neef van den koning van Parijs. Terwijl hij eens met zijn oom in het bosch der Ardennes jaagde, raakte hij, door een beer vervolgd, van den weg en dwaalde door het woud. Den volgenden dag kwam hij al dwalende aan het zeestrand, waar hij een groot

admitteert van de K. M. ende is toegelaten te mogen printen. Gegeven tot Brussel den XVI dach Augusti. Anno 1551.

¹ Ook *Paerthenopeles*, *Parthenoples*, *Partynopeus*, *Partenopex*, niet van 't Gr. *parthenos* (maagd), maar naar den burgt Partenay. In het mdn. gedicht liet hij *Parthius*.

schoon schip vond liggen, dat hij besteeg om te zien of er zich iemand in bevond, doch hij vond niemand. ¹ Dit schip nu was betooverd en had geen stuurman noodig, stak, zoodra de jongeling aan boord was, af en landde na een gelukkige reis niet ver van 't kasteel het *Gulde Hooft*, waarheen hij zich begaf, en in een groote, door diamanten, volgens eene andere lezing slechts door fakkels verlichte zaal trad, waarin hij een zilver vergulden met edelgesteenten versierden stoel vond, doch niemand zag. Door onzichtbare geesten werd een prachtige maaltijd opgedischt en hij naar zijn slaapkamer geleid, waar hij zich op een kostbaar bed, met een gouden met zijde geschakeerde spreid overdekt, nedervleide. Nadat de fakkels door onzichtbare handen waren uitgedoofd, legde zich eene vrouw nevens hem, die zich als Melior van Constantinopel bekend maakte, hem zeide, dat hij twee jaren op dit kasteel moest blijven, en zoo hij poging aanwendde om haar te zien, sterven. Overigens zou het hem aan niets ontbreken. Den volgenden dag bragt Uracia, Melior's zuster, kostbare kleederen, en op zijn bevel werden er paarden en honden voor hem gereed gemaakt, wanneer hij wilde jagen. Zoo leefde hij een jaar, toen hij naar zijn vaderland begon te verlangen, vooral daar hij gehoord had, dat het door drie moorsche koningen was aangevallen. Hij waagde het zijne begeerte aan Melior mede te deelen. Zij stond hem toe zijn vaderland te bezoeken, mits hij beloofde weder te keeren, en begaf zich met hetzelfde magische schip, waarmede hij gekomen was, naar Frankrijk. Hier bezocht hij zijne moeder en versloeg de moorsche koningen. Aan het hof te Parijs ontmoette hij An-

¹ Zulke betooverde schepen komen vaak in de ridderromans voor. Men vindt er een in de schoone sage van Gugeman. In de 7de canto van de *Rinaldo* wordt een betooverde bark door magische kracht voortgestuwd. Ook in Spenser's *Faery Queen* komt een gondel voor, die van zelve vaart. De schoonste van die vaartuigen was echter die, welke de christen-ridders voerden naar het verblijf van Armida, om Rinaldo te zoeken. Zij zijn echter geen uitvinding der middeleeuwen. Reeds in 't achtste boek der *Odyssea* beschrijft Alcinous zulk een schip aan Ulysses.

gelica, de nicht van den Paus, die op hem verliefde en door een onderschepten brief onderrigt werd van zijne betrekking tot de keizerin. Deze zond een bisschop, bij wien Partinoplis biechte en wien hij zijn geheim openbaarde, waarop deze dus tot hem sprak: "Sone, hoewel dat sy schijnt eene vrouwe in 't wesen, ten is niet dan vyants gedrochte, want de booze gheesten alzo metten menschen wandelen, maar de menschen sien die niet", en gaf hem een lantaren met een kaars er in, die zoo lang brandde als de lantaren heel bleef. Deze moest hij verbergen tot dat de keizerin in slaap was, en haar dan beschouwen om zich te vergewissen of zij geest of vrouw was.

Te Constantinopel aangekomen, beproefde hij de list, zag hoe schoon de keizerin was, doch liet "een heeten druppel van der keerssen" op haren boezem vallen. Zij ontwaakte, ontstak in felle gramschap, verweet hem zijn verraad en wilde hem ter dood laten brengen.

Uracia had te vergeefs om zijn leven, doch wist hem te doen ontvluchten naar Frankrijk, waar hij zich uit droefheid naar een wildernis begaf, opdat hij van honger sterven mocht of tot voedsel voor 't

wild gedierte verstrekken. Te vergeefs, de honger greep hem niet aan; ofschoon hij den geheelen nacht het brullen van leeuwen en het sissen der slangen hoorde, zij deerden hem niet. Ondertusschen was Uracia met hare dienstmaagd Persjes in de wildernissen van de Ardennen gekomen. Daar vond zij "een leelyc dier, gaende op handen en voeten, doch in vele opzigten den mensch gelyk." Het was Partinoplis, dien zij verpleegde en naar haar kasteel Tenedon voerde, om daar af te wachten, wat de keizerin over hem besluiten zou. Door deze naar Constantinopel opontboden, haalde Uracia haar over om ridders te slaan, een steekspel aan te rigten en den overwinnaar hare hand te schenken. Op Tenedon teruggekeerd, schonk zij hem een paard, harnas en kostelijk zwaard, en begaf zich met hem naar het paleis der keizerin, die hem niet herkende en den ridderslag gaf. Nu keerde hij naar Uracia's slot terug, waar hij aan de zorg van Persjes werd toevertrouwd, wijl hij nog zeer krank was. Eens, toen hij langs den zeeoever wandelde, zag hij een boot, waarin hij zich begaf, om een poos zich met roeijen te vermaken. Hij geraakte verder en verder van het strand, en toen hij terug wilde keeren, was zulks onmogelijk: de wind voerde hem naar Moorenland, in de nabijheid van Damaskus, "waar koning Herman, onder de heerlijkheid van den Soudaan van Persen, heere van was." Deze nam hem gevangen en wierp hem in een donkeren kerker. Niet lang daarna trok de "Soudaan van Persen" door Damascus, en nam koning Herman met zich naar het hof van Constantinopel. Gedurende deze afwezigheid gaf de koningin hem verlof naar 't steekspel te reizen, mits dat hij voor de komst van den koning terug was. Goed gewapend reisde hij vergezeld van een moor naar Constantinopel, nam deel aan 't steekspel, overwon en verkreeg de hand der keizerin.

Wie de opsteller van dezen roman moge geweest zijn, zeker is het dat hij niet geheel van kennis vooral der klassieke schrijvers ontbloot was. Verscheiden blijken zijn er in, dat Homerus en de fabel van Cupido en Psyche van Apulejus hem niet onbekend waren.

HOOFDSTUK II.

ROMANS AAN DE MYTHOLOGIE EN GESCHIEDENIS ONTLEEND.

Even als de daden der middeneeuwsche helden — Amadis en zijne Paladijns, Artur en zijne ridders van de ronde tafel — bezongen de dichters ook die der grieksche helden der oudheid. Ook deze waren “excellent geweest in courtoisie en hadden glorieuse en vaillante” wapenfeiten bedreven, niet minder dan de eersten.

Doch niet tevreden met hetgeen zij nopens hen te boek hadden gesteld, verdichtten zij allerlei “schoone en miraculeuse feiten en sonderlinghe historyen”, en “decoreerden ze met dezelfde gouden, zilveren en fonkelende coleuren, waarmede zij de heroen van lateren tijd hadden versierd”, zoo dat zij de illumineurs navolgden, die de beelden der heiligen en martelaren in dezelfde kleederen doschten, waarin de hovelingen van Philips van Bourgondie en Karel den Stouten praalden.

Geen gebeurtenis was rijker in helden dan de trojaansche oorlog. Daarin vooral ontmoette men “couragieuse en vaillante ridders, die sonderlinge feiten verrigkten, waerdigh om tot de naekoemelingk in schoan rijm te worden overgebracht.” Deze feiten ontleende men hoofdzakelijk

aan Dictys cretensis en Dares Phrygius, wier ondergeschoven en ten tijde der romeinsche keizers Nero en Constantijn verdichte werken, natuurlijk voor echte bronnen werden gehouden, en daar er noch mythologische personen noch de strijd der Goden in voorkomen, gaven zij ruim veld voor romantische versieringen.

De eerste, die, naar aanleiding der genoemde schrijvers, eene geschiedenis der *destruche van Troje* dichtte, was Benoit de Saint More, een anglo-normandisch zanger uit den tijd van Hendrik II van Engeland. Hij nam echter ook den thebaanschen oorlog en den tocht der Argonauten in zijn plan op, waarin hij, naar den smaak van zijn tijd, menige nieuwe romantische fictie vlechte. Zijn werk was geheel overeenkomstig met dat van Guido de Colonna, ook aan de schriften van Dares en Dictys en zijn eigene fantasie ontleend.

Deze Guido, geboortig van Messina, ondernam dien arbeid op verzoek van den bisschop van Salerno en voltooide hem, gelijk hij zelf schreef, in 1270.

Zijn groot repertorium van fabelen bestaat uit 15 boeken en voerde tot titel *Historia de bello Trojano*. Achilles en Hector komen er in voor als volmaakte ridders, Thersites als een dwerg; de muren van Ilium zijn van marmer, en het paleis van Priamus is even prachtig als de betoverde kasteelen in de ridderromans. De reeks van fabelen vangt aan met den togt van Jason om het guldenvlies te zoeken en de eerste verwoesting van de stad van Laomedon door dien held en Hercules. In de middeleeuwen werd het werk algemeen gelezen, terwijl de klassieke geschiedenissen in het gedicht *Les Cent Histoires de Troje et Rome*, in de 14de eeuw geschreven, verspreid, zich niet bepaalden tot den trojaanschen oorlog, maar de gansche geschiedenis der helden-eeuw bevatten. Dit gedicht lag ten grondslag van de *Recueyl des Histoires de Troyes*, in het midden der 15de eeuw door Raoul le Febre geschreven, bij Caxton gedrukt en door hem op verlangen van Margaretha, hertogin van Bourgondië, in het engelsch overgezet en in 1471 te Gend en Keulen uitgegeven. In den aanvang der 15de of 16de eeuw werden verschei-

dene proza-romans , o. a.: *C'est l'histoire du preux et vaillant chevalier Jason filz du noble Roy eson de Thebes et de sa mye* (vriendin) *Medea*, er aan ontleend, en dit laatste, zoo in het engelsch als nederduitsch, (de *Historie van den vromen ridder Jason*. Haarl. fol. m. pl., omstreeks 1486) overgezet.

Jason, prins der Myrmidoniers (dus luidt het verhaal) onderscheidde zich van zijne vroege jeugd op steekspelen en overwon op één, door den koning van Boëotie, om de ontvangst van zijn zoon, prins Hercules, in de orde der ridderschap te vieren, gegeven, al zijne medekampers. Hierop verlieten Jason en Hercules, die wapenbroederschap gesloten hadden, Boëotie, om het huwelijk van Hippodamia te vieren. De bruiloftsvreugde werd jammerlijk verstoord door de Centauren, die door Jason werden verslagen. Zijn tweede heldendaad was het bevrijden van koningin Mirro van een onwelkomen minnaar, die zich gereed maakte haar hoofdstad te belegeren, door het dooden van een vreeselijken reus, den kampioen van haren vervolger. Op zijne tehuisreis ondernam hij den tocht naar Argos, volgens zijne vijanden eene wanhopende onderneming, waarbij hij door Herkules werd vergezeld. Toen de vloot Lemnos bereikte, werden de ridders op dezelfde wijze, als door de klassieke schrijvers vermeld wordt, ontvangen. Ook de aankomst te Celates, de liefde van Medea en het verkrijgen van het Gulden Vlies zijn aan die schrijvers ontleend.

Bij zijn vertrek nam Jason Medea met zich, die, toen men het eiland Lemnos voorbijzeilde, door tooverkracht een storm verwekte, om de voorgenomen landing te beletten.

In het land der Myrmidoniers aangekomen, werd men door den ouden koning minzaam ontvangen, en wist Medea door hare tooverkunsten te bewerken, dat hij wederom jong werd, zoodat hij, als in zijn jeugd, kon zingen, dansen en alle vreugde bedrijven; wat meer is, hij zag gaarne de jonge maagdekens; doch toen Pileus, 's konings broeder, denzelfden dienst van haar begeerde, liet zij hem sterven. Zijne dochters klaagden haar hierop bij den koning aan, die haar verbande, terwijl Jason,

geen getuige van haar ongenade willende zijn, het land verliet. Nu barstte Medea in bittere verwijten jegens den koning, dien zij zoo groot een weldaad had bewezen, uit, verwierp zijn aanbod van een schip om zijne staten te verlaten, en op haar bevel verschenen vier gevleugelde draken, wier dooreen gevlochten staarten een gemakkelijk voertuig vormden, waarna zij hare beide kinderen opnam, er zich in neêrzette en in tegenwoordigheid van koning Eson en zijne dienaren en der verwonderde Myrmidoniërs, in volle vaart op reis ging.

Lang zweefde zij over Griekenland zonder een spoor van Jason, dien zij nog steeds lief had, te ontdekken. Eindelijk zag haar valkenoog boven de stad Corinthe toebereidselen tot een groot feest maken, en toen zij was neêrgedaald, vernam zij dat deze dienden voor de bruiloft van Jason en eene corinthische prinses. In hevigen toorn ontstoken stelt zij echter het uur der wrake uit, tot deze op het punt was gevierd te worden. Vóór de plegtigheid aanving, daalde zij gehuld in een dikke wolk, onder donder en bliksem, met een ponjaard in de hand, neer, en doorstak hare beide kinderen, terwijl de draken vlammen uitbraakten, die Corinthe en hare inwoners verteerden. Hierop huwde zij Egeus, koning van Athene, doch werd later verbannen, wijl zij prins Theseus, voorzoon van Egeus, had pogen te vergiftigen.

Op nieuw begon zij haar onzwerfingen, en Jason, die alleen aan den brand ontkomen was, kwam in dezelfde hut, waarin zij hare toevlugt had genomen. Er had eene verzoening plaats, Medea zwoer de magie af, en na den dood van Eson beklom zij en Jason den troon van Boëotie.

Voor zoover ons bekend is, werd de *Historie van Herkules*, in 1461 door Raoul le Febre geschreven, evenmin als zijn *Oedipus* in het nederduitsch vertolkt.

Daarentegen bezitten wij de *Historie van de verwoesting van Trojen*. Ook deze behoort tot die sagen, welke nimmer geheel uitsterven, wijl de oudste overleveringen der germaansche stammen daaraan ver-

bonden waren en de geheele frankische stam er eene eer in stelde van het bloed van Priamus te zijn; doch het was eerst in de helft der dertiende eeuw eer men er aan dacht in duitsche verzen de helden der oude wereld, zoowel als die der vaderlandsche overleveringen, te bezingen, en tot die zangers behoorde Jacob van Maerlant, die een gedicht over den trojaanschen oorlog vertaalde naar het fransch van Benoît de Sainte-Maure, welke lezing, door Jongleurs verbroddeld, hij echter, waar het pas gaf, verbeterde uit klassieke schrijvers, die meer overeenkomstig de waarheid schreven dan zijn fransche tekst. Doch het is hier de plaats niet over zijn gedicht, noch over *Dut Pri-eel van Troyen*, van Segher Dieregod, een gedicht, dat Maerlants werk voltooide en alles tot een enkelen strijd zamentrok, uit te weiden. Reeds deden zulks andere vaderlandsche geleerden. Wij hebben alleen met het volksboek te doen, dat den trojaanschen oorlog behandelt.

Bij vergelijking van het gedicht van Maerlant, voor zoover het tot ons kwam, met het proza van den onbekenden schrijver van het laatste, komt het ons voor, dat beide verschillende bronnen gebruikten; doch welke van de vele romans uit den trojaanschen fabelkring, die reeds in Maerlants tijd, even als in Frankrijk en Duitschland, in omloop waren, de schrijver van ons volksboek navolgde, ligt nog in het duister. De eerste editie er van verscheen in de 15de eeuw met den titel: *Die destructie van Troyen, die laetste en die schoone amoreusheyd van Troylus en der schoonder Breseda Calcas-doghter, die een verrader was; te Antwerpen aen dyseren waghe by Jan van Doesborch*; fol. z. j. Mone en van Wijn vermelden uitgaven uit de 16de eeuw ¹, terwijl op de catalogi van boeken verschillende uit de beide volgende eeuwen voorkomen; ja nog in onze dagen is het boek herdrukt. ²

¹ *Die distructie van der stad van Troye, hoe si lestwerf ghedistrueert was van den Grieken, ende die schoone amouruesheyd van Troylus en der schoonder Briseda Calcas dochter, die een verrader was. Gheprint t'Antwerpen buyten die Camerpoorte in de Gulden Eenhoorn by mi Willem Vorsterman.* 1512, 1541.

² *Een schoone Historie van de Destructie van Troyen, hoe sy lest-werf van de*

De inhoud van dit volksboek is deze: Laomedon, koning van Troye, had twee kinderen, een zoon, Pryamus, en eene dochter, Exione geheeten. Met bewilliging zijner ouders huwde Pryamus Hecuba, eene vrome, deugdzame en edele vrouw, die hem acht kinderen, vijf zonen en drie dochters, schonk, "alle begaeft met sonderlinge gratien"; de oudste, Hector, "wesende sterk en krachtigh"; de overige heetten: Paris, "bovenmalen seer schoon", Dyephebus, "seer wys van rade", Helenus, "seer geleert in de seven vrye konsten", Troylus, "seer minnelyck, nochtans stout en onvertsaecht in strijden." Van de dochters was Crusa, later de gemalin van Eneas, "wys en voorsichtigh", Cassandra "begaeft met gelycke gaven als haar broeder Helenus", en Pollexena had nauwelijks haar wedergade in schoonheid en gratiën. Eens, terwijl Pryamus met een groot leger was uitgetrokken om sommige landen, die tegen den koning, zijn vader, waren opgestaan, te onderwerpen, vielen de Grieken Troje aan, verwoestten de stad en bragten vele inwoners en ook Laomedon om, en voerden Exione gevankelijk met zich. Zoodra Pryamus was weêrgekeerd liet hij Troje herbouwen en wijdde deze stad aan Neptunus. In korten tijd verrees zij uit haar asch, veel schooner dan weleer.

"Haren omganh was drie daghreysens, de mueren gemaect van blinkenden marmeresteen, fray ende konstiglyck uyt-ghehouden, twee hondert cubitus hooghe, op de welke ghestelt waren niet wyt van malkanderen sterke torens tot bescherminge der stad. Zij had ses schoone, sterke ende gheweldige poorten als borchten. Ook de huysen waren niet slechtelyck opgetrocken, maar meest alle gesticht van uyt-gehouwen marmeresteen ende sestigh cubitus hoogh. De straten waren breed en effen geploegd. Midden door de stadt liep een lustige rivier, Xantis gheheeten, de welke de stadt in tweendeylde en vele water-meulens dede omgaen, den borgeren seer dienstlyck, ende over dese riviere waren gemaect vele schoone steene brugjens, wel gheordineert. Maer het kostelyckste

Grieken verdistrueert is: Mitsgaders de Historie van de groote liefde van Troylus Pryamus sone ende de schoone Brezida. Seer lustigh ende playzant om lesen. Van nieuws oversien ende verbeterd, met een Register daertoe dienende. Tot Delft, Gedruckt by Andries Cloctung, Boeckverkoper aen 't Marckt veldt in 't Gulden A. B. C. 1645, 40. z. pl. Amst. B. Koene. z. j. 40.

van al was het paleys; hetwelck den Koningh had doen bouwen, ghe-naemt Ilion, begrypende vyfthien hondert schreden, zijnde de mueren van blinkende snee-witte steenen, de vensteren, als oock de canteelen, van fijnen blinkenden cristale, de torens soo hoogh verheven, datse de wolcken schenen te geraecken, ende van binnen soo fraey verciert dat er niet aen ontbrack, insonderheyd de groote salen, welcker colomnen van klaren witten marmere was, overwelft met cederhout ende het plaveysel van verscheyden gecoleurde steenen ende rontsomme met fraeue uytghehouwen geschiedenissen. Aen 't hoogh-eynde deser Salen stont des Conincx thron enz.

Zoodra de stad herbouwd was, zond Pryamus Anthenor als gezant naar Griekenland, om zijne zuster terug te eischen, doch Thelamus, koning von Thessalie, bij wien zij was, "wilde haer niet verlaten om leven noch om sterven". Dit antwoord sloeg den koning zóó ter neêr, dat hij den ganschen nacht niet kon slapen. Den volgenden morgen riep hij zijnen raad bijeen, deelde hem het antwoord mede en tevens zijn plan om de Grieken te beoorlogen, en benoemde Hector tot aanvoerder van 't heir. Deze echter raadde den oorlog af, de Grieken toch waren magtiger ridders dan het volk der Trojanen, "hebbende onder hun gebied en subjectie geheel Europen ende Africa". Zijn broeder Paris was niet van zijn gevoelen en deelde der vergadering mede dat hij een visioen gehad had van drie Godinnen, van welke Venus hem beloofd had dat hij de schoonste vrouw uit Griekenland zou verkrijgen en naar zijn vaderland voeren. Helenus voorspelde daarentegen dat, zoo Paris naar Griekenland trok, de stad "Troye gansch zoude verdistrueerd" worden. Doch men sloeg geen acht op zijne profetien, en Paris en Dyephebus werden naar Pannonien en Hongarijen gezonden, om aldaar veel ridders en soldaten te werven. Met deze te Troye weêrgekeerd, rustte Pryamus een vloot uit, die hij onder het opzigt van Anthenor en Eneas stelde. Deze vloot zeilde naar Griekenland, ontmoette onder weg de scheepsmagt der Grieken, onder bevel van Menelaus, die haar voorbij voer. Men wierp het anker voor het eiland Cytherea, waar Paris Helena zag, haar schaakte en naar Troye bragt. Nu riep Menelaus eene vergadering bijeen van koningen, vorsten en ridders van Griekenland en haalde hen over zich te wapenen en met

hem de Trojanen te dwingen Helena terug te geven. Zoodra de vloot te Thenodon geankerd was, werden Ulysses en Diomedes naar Pryamus gezonden, om Helena terug te eischen. Deze weigerde echter Helena over te leveren, tenzij Exione was terug gegeven. Van dien oogenblik af ving de hardnekkige strijd tusschen Trojanen en Grieken aan, die met de inneming en verbranding der stad eindigde.

Uit deze korte opgave blijkt dat de auteur den draad der geschiedenis volgde, dien hij echter niet zelden afbrak door uitvoerige beschrijvingen van gevechten tusschen de helden der beide volkeren en liefdesgeschiedenissen, b. v. van Troylus en Breseda, Achilles en Polyxena enz. Dat er koningen en helden in voorkomen, die noch bij Homerus noch bij latere schrijvers over dien oorlog genoemd worden, en onmogelijke heldendaden verrigten, kan de lezer zich ligtelijk voorstellen.

Naauwelijks was er in de oudheid een held, die meer gevierd werd dan Alexander de Grootte. Oostersche en westersche prozaschrijvers en dichters beschreven en bezongen zijne heldendaden en verspreidden honderden fabelen nopens hem. Geene geschiedenis was dan ook geschikter voor eene romantische bewerking dan de zijne, en de oudste, ten zij men die van Quintus Curtius er voor houde, is de roman van Simeon Seth, bewaarder van een paleis te Constantinopel, die in de 11de eeuw, onder de regeering van keizer Michael Ducas, onder

den naam van Calisthenes, een tijdgenoot van Alexander, diens leven en lotgevallen beschreef of liever compileerde uit de menigte legenden, fabelen en verhalen omtrent den grooten veroveraar door Persië verspreid en door Iskender, Mahmed el Kermanni, Ferdusi, Nisanni en anderen geboekt of bezongen, met bijvoeging van sommigen uit zijn eigen brein. Dit werk van den Pseudo-Calisthenes, in het grieksch geschreven, daarna in het latijn overgezet en door het westen van Europa verspreid, kan de bron genoemd worden van alle prozaschriften en gedichten, die in de middeleeuwen over Alexander werden zamengesteld, zoo als die van Lambert li Cors, Thomas van Kent, Vincent van Beauvais, van den schrijver van den roman *du Veau du Paon*, Maerlant en anderen ¹. Deze laatste volgde in zijnen *Alexander*, waarvan brokstukken tot ons zijn gekomen, de latijnsche Alexandres van Gauthier de Châtillon, waarin hij Quintus Curtius op den voet volgde. Hij was met zijn held zeer ingenomen, en stelde hem boven Caesar, wijl deze Babylonie niet had veroverd.

Het is onzeker of hij later zijn eigen werk of dat van anderen over Alexander afkeurde. Dat er reeds ten zijne tijde verschillende bewerkingen van den roman bestonden, blijkt uit de fragmenten die er van overig zijn, om niet te gewagen van een fragment eener vergelijking tusschen Hector, Alexander, Caesar met Jozua, David en Judas Maccabeus, en Arthur met Karel en Godfried van Bouillon ². Welke bewerking de opsteller van ons volksboek over de heldendaden van Alexander volgde, ligt in het duister; wij weten alleen dat het reeds in de 15^e eeuw bestond, later herdrukt werd ³, maar thans spoorloos is verdwenen.

De korte inhoud er van was deze:

¹ Weidmann's *Alexander, Gedicht d. 12 Jahrh., von Pfaffen Lambrecht*, 2 Bn. *Franf.* 1850.

² *Van den negen besten*, ms.

³ *Historie van den grooten Coninc Alexander. Voleynt tot Delft in Holland* 1488. Huydecoper gebruikte eene editie van 1505. *Proeve* 1, 37.

Nectanebus, koning van Egypte, een groot toovenaar, bevreesd voor een aanval van den koning van Persië, scheepte zich, als een priester van Jupiter Ammon vermomd, naar Griekenland in. Met de symbolen van dezen God onhangen, bezocht hij Olympia, koningin van Macedonie, die bij afwezigheid van haren echtgenoot een afgelegen slot bewoonde, en vader werd van Alexander. Toen Philippus na lang uitlandig te zijn geweest, was weergekeerd, deelde zij hem mede door tusschenkomst van Jupiter bezwangerd te zijn. Ter bevestiging daarvan verwekte Nectanebus een vreeselijken maar gehoorzamen draak, die den koning groette en, in tegenwoordigheid der hovelingen, de koningin, tot verbazing van Philippus en der Macedoniërs, liefkoosde. Nectanebus wist zich in de gunst van Philippus te dringen en werd de leermeester van Alexander. Naarmate deze prins grooter werd nam hij toe in geestesgave. Hij was echter klein van persoon en zijn hoofd stond scheef, zoodat de hovelingen spoedig opmerkten dat hij, wat het ligchaam betrof, op Nectanebus, maar wat zijn verstand aanging op Jupiter geleek. Na den dood van Philippus werd Alexander begeerig om Persië te veroveren, scheepte zich eerst naar Italië in, onderwierp Rome en ontving schatting van de europeesche natien; hij trok vervolgens naar Azie. Het verhaal zijner verovering van Persië is eenigzins gelijkvormig aan dat der geschiedenis, doch zijn tocht naar Indië ging met de ongelooflijkste wonderen vergezeld. Zoo kwam hij in een land, welker bewoners menschenvlesch aten en alleen oorlog voerden om hunne spijskamers te vullen. Na met Porus om diens koninkrijk gekampt te hebben, vond hij in diens paleis onmetelijke schatten, o. a. een gouden wijngaard, welks bladeren smaragden, en wiens vruchten andere kostbare gesteenten waren. In een ander land vond hij vrouwen die, na des winters begraven te zijn, des zomers met vernieuwde bevalligheid opstonden. Nadat hij eindelijk het uiterste der wereld bereikt en alle volken aan zich cynsbaar gemaakt had, en er niets meer voor hem te veroveren was, vormde Alexander het plan de lucht en de zee aan zich

te onderwerpen. Door de bezweeringen van tovenaars verkreeg hij een groote glazen kooi, door acht griffioenen getrokken. Vergezeld door eenige tovenaars, die de taal der vogelen kenden, voer hij door de lucht, leerde hunne wetten, zeden en gebruiken en ontving hunne vrijwillige hulde.

Deze luchtreis is, gelijk de meeste legenden nopens Alexander, van oosterschen oorsprong. Een oud arabisch schrijver teekende in een boek, "Malem" genoemd, op, dat Nimrod, toen zijne pogingen om den toren van Babel te bouwen mislukt waren, in een kooi door vier vreeselijke vogels getrokken, door de lucht reed. Ook van Salomo wordt gezegd, dat hij door de lucht reisde met zijne soldaten aan de rechter- en geniussen aan zijne linker-zijde, terwijl de vogelen zijn leger door hunne vleugelen voor de zonnestrallen bedekten.

Het is onmogelijk te gissen hoe hoog Alexander zou gestegen zijn indien de onverdragelijke hitte hem niet gedwongen had neder te dalen. Om zich te verkoelen en te weten hoe de groote visschen zich jegens de kleine gedroegen, daalde hij in een soort van duikerklok op den bodem der zee neder. Nadat hij daar de hulde der visschen had ontvangen, keerde hij naar Babel terug, waar hij met groote pracht werd gekroond. Kort daarop werd hij vergiftigd, gelijk hem door salamanders voorspeld was.

In de brusselsche bibliotheek berust het fragment van een handschrift uit de 14^e eeuw, door Willems uitgegeven, bevattende eene romantische beschrijving der geschiedenis van Julius Caesar tot Tiberius. Het is niet van den oordeelkundigen Maerlant, maar van een dichter die zijn werk met allerlei dwaasheden doormengde, bv. de Romeinen bij Maria deed zweeren. Met den inhoud van dit gedicht is die van het volksboek: *De schoone historie van Julius Caesar en de Romeinen*¹ in overeenstemming, uitgezonderd in dat gedeelte 't welk

¹ *De schoone historie van Julius Caesar en de Romeynen, hoe zij deze Nederlanden eerst gewonnen en daarnaer verloren hebben. Hier vind gij ook de stigtingen van alle*

op België betrekking heeft. Vooraf gaat het leven van Caesar, dan volgt de voorrede, waarin men leest:

"Wy hebben gebruykt verscheiden oude geschreven boeken, die wy meest gecogt en gevonden hebben in oude cloosters en daeruyt hebben wy genomen al hetgene er toe behoort."

Hieruit blijkt dat het volksboek ouder is dan de eerste uitgaven van Caesar, want het bestaat uit een nittreksel der boeken *de bello Gallico* en uit sagen, gelijk aan die van Hunibald.

Vooraf handelt de schrijver uitvoerig over de stad België. Zoo leest men o. a.

"Nota dat de stad, die Belgis genaemd word, van Julius genaemd wierd Obellovarum hetwelk geene stad was, maer het was eene heerlijkheid en natie van veel magtig volk hetwelk breed en wijd woonde, haar strekkende tot Henegouw. Deze heerlijkheid had eene ryke en magtige stad genaemd Belgis, dewelke nu eene vlakte in Henegouw genaemt Baway, welke stad de oude historien van Henegouw en Doornyk Belgis noemen ende zeggen, dat zij het hoofd ende voornaemste stad van alle deze Nederlanden was."

Het gedicht *van de negen besten*, waarvan wij vroeger spraken, vereenigt ook de sagen van Caesar en der Romeinen met de oude geschiedenis van België.

Een weinig bekende historische volksroman is die, waarin, schoon deertlijk verminkt, en met allerlei monniken fabelen doormengd, de *Historie van de deerlycke destructie ende ondergang der stad Jeruzalem*¹; een onderwerp ook door Maerlant, onder den titel van *wrake*

de oudste steden van deze Nederlanden, van wie ze bekeerd zyn tot het christengeloof, en vele andere vreemde dingen. Dezen druk vermeerderd met de beschryvinge van den geheelen levensloop van Julius Caesar, als ook de kerkbeschryvinge van de Nederlanden en van de zeden en gewoonten der inwoonders, getrokken wyt verscheyde oude historieschrijvers. Van nieuwe oversien en op vele plaetsen verbeterd.

Tot Gend, bij J. Begijn, 80 blz. in 4° Goth. druk met houtsneden.

¹ *Een schone Historie van de deerlycke destructie ende onderganck der stadt Jeruzalem veroverd door den Romeinschen Keiser Vespasianus met vele ende verscheidene geschiedenissen der Joden. t' Amstelredam, bij Cornelis Dircksz. Cool, Boekverkooper, in de*

van *Jeruzalem*, ten vervolge van zijn *Rijm-Bijbel*, in 1270 voleindigd, beschreven, behandeld wordt. Het is waarschijnlijk de vertaling van een fransch volksboek, blijkens het gewone ridderkleed dier tijden, waarin het gehuld is, in de 12^e of 13^e eeuw opgesteld. Een andere bewerking in proza van dat volksboek is uit de 14^e eeuw (1361)², en gelijk het vorige aan de historie van Flavius Josephus ontleend.

De korte inhoud der eerste bewerking komt hierop neêr:

“Omtrent veertig jaren na de kruisiging van onze lieve Heere Jezus door de felle Joden, regeerde Vespasianus over alle joodsche en heidensche landen, was in zijn tijd de allergrootste heer van de waereld, en hield zijn afgoden in groote eere en reverentie” Doch de Heer Jezus, “aan Vespasianus en zijne onderdanen zijn dierbaar bloed niet willende doen verloren gaan”, zond hem een vreeselijke ziekte, zoodat hij geheel lazarus was, op zijne voeten niet kon staan, maar wegens groote pijnen te bedde moest blijven liggen. Gedurende zijne krankheid kwam Clement, een van 's Heeren discipelen, te Rome en predikte aldaar het Christengeloof. Onder zijne hoorders bevond zich des keizers senechal, die, christen geworden, den keizer overhaalde om ter zijner genezing iemand naar Jeruzalem te zenden, ten einde aldaar iets te vinden dat het ligchaam van Christus had aangeraakt, dewijl hij vernomen had, dat deze een groot profet was geweest, die vele

Warmoestraet in den vergulden Passer, 1644, met kerkelijke approbatie gegeven te Brussel den 29 Jan. 1566 en houtsn. — *De Historie van de deerlijke Distructie ende onderganck der stad Jerusaleem door den Keiser Vespasianus met veele ende verscheidene geschiedenissen der Joden. Te Amsterdam, bij de Erve van de Putte, Boekverkooper op het Water in de Lootsman*, 4^e houtsn. van nieuws overzien gecorrigeerd en verbeterd. Amsterdam, H. Koene 4^c.

² *Prologus op iosephus werce van d' destruxien van iherusalem. Aan het slot: Dit werke was gheeynt van den latijn in den duitsche te setten int jare ons here doe men schreef MIIIC en LXI op sunte iohens baptiste avont als alle kersten in vroechden pleghe te wisen in die eersynre gheboerte. Gedruckt tot Gouda in Hollant bi mi geraert leeu. Int jaer ons Heren MCCCC LXXXII. Op Sinte Bartholomeus avont 4^e.*

ziekten had genezen. Deze raad behaagde den keizer wel, en hij vaardigde dadelijk zijnen senechal daartoe af, met last ook zijnen provoost Pilatus te zeggen: “dat het hem zeer mishaaide, dat hij hem in geen zeven jaren tribuut had gezonden.” De senechal te Jeruzalem gekomen, nam zijn intrek bij zekeren wijzen jood, Jacob geheeten, den vader van Maria Jacobi, die Christus zeer lief had. Deze wees hem aan de H. vrouw Veronica, die met hem naar Rome vertrok en aldaar den keizer genas, door hem den doek te doen aanraken waarop het aangezicht des Heeren was afgedrukt. De keizer wordt daarop bekeerd, beveelt al zijne onderdanen zich door Clement te laten doopen, doch hij zelf doet eene gelofte het sacrament des doops niet te ontvangen voor hij Christus' dood op de Joden gewroken en Pilatus tot het geven van tribuut, 't geen hij steeds geweigerd had, zou gedwongen hebben. Na Clement tot paus gemaakt te hebben, trok hij met zijn zoon Titus op tot voor Jeruzalem, waar hij een mondgesprek met Pilatus hield en de overgaaf der stad eischte. Deze riep zijne baroenen en den koning Archelaus in den tempel Salomons bijeen, en in deze vergadering werd besloten de stad te verdedigen, waarop de keizer haar belegerde, na, op raad van Joseph van Arimathea en Jaffat de Jaffa, het dal Josephats onder water gezet te hebben, opdat het zijn volk aan geen water mogt ontbreken. Eindelijk, nadat alle uitvallen teruggeslagen en de voorstellingen tot overgave verworpen waren, en ook de laatste voorraad verteerd was, gaf Pilatus aan de Joden den raad al het goud, zilver en edelgesteente, dat zij bezaten, in te slikken. Men deed het en “leefde alzoo 22 dagen, dat men niet anders at.” Toen dit alles verteerd was, baden de Joden Titus dat hij zijn vader om genade zou smeeken. Deze weigerde het, nam de stad en verkocht de inwoners, dertig om een penning, gelijk zij Jezus voor dertig penningen hadden gekocht.

Toen een dezer Joden, door een ridder, die een koppel van dertig man gekocht had, gedood was, vloeide er niet dan gesmolten goud en zilver uit zijn ligchaam, waarop de Romeinen ze allen slachtten.

Daarna werd Jeruzalem, behalve den tempel en den toren van Sion, verwoest. Nu vertrok de keizer met Pilatus en de overgebleven Joden naar Akers, deed de laatsten bij dertigtallen in schepen plaatsen en zond ze zonder spijs de wijde zee in. Zij bleven echter door 's hemels wil behouden, om de gedachtenis van dat Godsoordeel te bewaren. Het eene schip landde in Nervonie, het andere te Bourdeaux en het derde in Engeland. De keizer ondertusschen te Rome aangekomen, liet zich nu door Clement doopen, en werd zelf Christen. Nu moest er nog over Pilatus regt gedaan worden. Op bevel des keizers vergaderde de senaat, die hem de volgende uitspraak overgaf:

“Heere, wy kennen dat Pilatus wel een wreeden dood verdient heeft, maar u Heer vader Augustus Cesar zufficeerde, zo me tegen de Keyser misdade, moeste in de stad van Vienen gejusticeert worden, ende dat in de manieren hier na volgende, te weten, dat de Juge van Vienen eenen pylaer zal doen maken, drie vademen hoge, ende op den pyler een ijeren gaerde en binden Pilatus al naekt aen de roede, en bestrijke hem met honig en smout en dat men boven zijn hoofd schrijven aldus: Dit is Pilatus die Jezus ter dood verwees zonder verdiensten, ende die zijnen geregten Heer den Keyser lasterde”, waerna men hem twee en twintig dagen op de uitgezochteste wijze zal pynigen.

Nadat de keizer dit vonnis had bekrachtigd, begaf hij zich met zijne ridders naar Vienen om bij de uitvoering tegenwoordig te zijn. Toen Pilatus aan een op een hoogen toren opgerigte pilaar was gebonden, werd hij door een legioen van duivels omringd, die luide schreeuwden: “de man is ons, de man is ons,” waarop de toren met Pilatus en de duivelen in de Rhône stortte.

Volksboeken aan de geschiedenis van lateren tijd ontleend zijn schaarsch. Noch van den slag van Crecy, noch van dien te Woeringen, noch van den Grimbergschen oorlog, schoon in mdn. poëzy bezongen, zijn er bekend: alleen van den slag van *Roncevale*¹ is er een tot ons

¹ Hier beghint den droefstycken strijt op den bergh van den Ronceuale in Spaengien, geschiet, daer Roelant metten fleure van Kristenrijk verslagen waren. Hierop volgt de titelprent, Karel met zijn vasallen voorstellende, en daar onder *Gheprent t Hant-*

gekomen. Het is eene bijna letterlijke omwerking van een mdn. gedicht, reeds in de tweede helft der 13^e eeuw bekend.

Zoo lezen wij:

“Hij (Tulpyn) velde selve menighen Sarazijn ter aarden, hij was seer groot te paerde, zyn manlycke slaghen ontzaghen deze Sarrazijnen seer, want hoe wreedelyck dat se hem opliepen, hy wederstontse ridderlijck.

De oude verzen luiden waarschijnlijk dus:

*“hî velde menigen ter aerden
hî was sere groot te paerde
sine manlike slaghen
de Sarasine sere ontzagen,
hoe dat-se hem opliepen wredelîcke
hî wederstont-se ridderlike.”*

Behalve de beschrijving van den Roncevaler slag, had de schrijver nog een ander doel, namelijk *“de valscher Turcken geloove te nieten te brengen”*. Hij wenschte dat er, gelijk in vroeger dagen tegen de Saracenen, een Rolant en Karel tegen de Turken mogten opstaan.

Ofschoon de vermelde romans grootendeels voortbrengsels van de phantasia der schrijvers zijn, hebben ze echter een historischen grondslag, die vele andere missen en geheel phantasia-werk kunnen heeten. Ook van deze willen wij een beknopt overzicht geven.

werpen op die Lombaerde veste in den witten Hasewint, bij mij Jan van Ghelen 1576. Met kerkelijke approbatie van 20 Nov. 1552, Toen het vorige blad was afgedrukt kenden wij dit volksboek nog niet.

HOOFDSTUK III.

PHANTASTISCHE RIDDER-, HISTORISCHE EN ANDERE ROMANS EN NOVELLEN.

Tot de meest vruchtbare oude schrijvers behoort ook Heinrich van Aken, pastoor te Corbeke, een dorp bij Leuven, vermoedelijk te Brussel geboren en vóór 1330 gestorven.

Van al zijne werken zijn er drie tot ons gekomen, nl. zijne overzetting van den beroemden roman de la Rose, door Guillaume de Lorris begonnen en veertig jaar later, tusschen 1260—1270, door Jean de Meung voltooid, — *Hugo van Tabarie* of *Soudan Saladyu* en de *Roman van Limborch*. Hugo van Tabarre is oorspronkelijk een uitgebreid strofisch uit het fransch vertaald gedicht en o. a. in 1480 te Audenaerde gedrukt. Van dit gedicht bestaat eene bewerking in proza, waarvan in de 16^e en 17^e eeuw uitgaven voorkomen ¹. Daar dit volksboek spoorloos verdwenen schijnt, kan men alleen den inhoud uit het gedicht op-

¹ *Een schoone Hystorie van Heer Hughen van Tybarien, hoe hij den Coninc Saladyu ridder maeckte, doen hem de Coninc ghevanghen hadde in zijn lant.* Antw. z. i.

maken. Het is vooral merkwaardig wegens de verklaring der symbolische beteekenis van al de handelingen die bij het ridderslaan plaats grepen, door Hugo aan Saladyn, toen hij dezen tot ridder sloeg, gegeven.

Den *Roman van Limborch* voltooide Heinrich van Aken in zijnen ouderdom. Hij was echter geen overzetting of navolging, maar een gedicht van eigen vinding, waaraan hij 36 jaren (1280—1317) arbeidde, doch dat eerst in deze eeuw naar het leidsche handschrift werd in het licht gegeven. Eerst in het laatst der 15de of in den aanvang der 16de eeuw verscheen het naar dit gedicht bewerkte volksboek, waarvan nog verschillende uitgaven, de oudste in 1516, te Antwerpen werden gedrukt. ¹ In de hoofdzaak stemmen beide, gedicht en volksboek, overeen, doch in bijzonderheden wijken zij vaak van elkander af, en het laatste verraadt telkens de hand van dezen of genen onkundigen rederijker. Men lette b. v. op het begin :

“Doe men screef duizent driehondert en tien, in des keyzers Coerle des Calvus teyden”

— terwijl het gedicht aanvangt met

“Tenen tiden woonden een herloge

“Die van geslachte was hoghe

“[In] Lemborch ende was Otto ghenamt.”

¹ Hier beghinnet die schoone hystorie van Margarieten des hertoghen dochter van Lymborch ende van haer broeder Heyndrick. Gheprint t Antwerpen bi mi Willem Vorsterman aen die Camerpoorte in den gulden eenhoren, in 't jaer ons heeren 1516 den eersten dach van 't jaer. Kl. fol. goth. — Een schoone Historie van Margareta van Limburgh, en Hendrik hare broeder, die veel wonderlijke avontuure gehad hebben, want Margareta werd Koninginne van Armenien en Hendrik door zijn groote vroomigheid Keyser van Grieken, en nog andere Kristen Heeren, die zijn medehelpers waren. Alsmede van de groote Victorie, die zij (door Godes hulpe) verkreagen tegen de Sarazijnen. Te Amsterdam, by S. en W. Koene, Boekdruckers, Boek- en Papierverkopers op de Linde-gragt. Amsterd. B. Koene. 1798 4o.

De inhoud komt hier op neêr:

Hertog Otto van Limborch houdt een jagtpartij, waaraan zijne beide kinderen deelnemen. Margaretha verdwaalt in een woud, en brengt den nacht, uit vrees voor wild gedierte, op een boom door. Daar ziet haar een voorbijreizend koopman, die ze belooft naar haars vaders hof terug te brengen. Na allerlei ontmoetingen komen zij aan een door duivelen gesticht slot, waar zij een heerlijken maaltijd gereed vinden, doch die met het slot verdwijnt, zoodra Margaretha, eene geloovige Christin, de spijs gezegend had. Zij vervolgen hunnen tocht en komen aan 't strand der zee, waar een schip voorbijvoer, dat de prinses opnam en naar Athenen bragt. Daar wordt Echites, 's Graven zoon, smoorlijk op haar verliefd, en toen zijne moeder haar als eene heks wilde laten verbranden, redt hij haar en brengt haar naar het hof van den keizer van Constantinopel. Ondertusschen was de koopman, door Satans list verhinderd met haar sloop te gaan, te Limborch gekomen, waar hij den hertog het wedervaren zijner dochter verhaalde. Terstond gaat haar broeder Heinric op reis om haar te zoeken, verlost in het Ardenner woud een ridder uit de handen van roovers en trekt met hem naar Trier dat juist belegerd werd.

Hier bewijst hij den bisschop groote diensten, neemt den koning van Bohemen gevangen en verslaat de hertogen van Beyeren en Oostenrijk. Doch de ondankbare kerkvoogd verraadt hem aan den vijand, die hem veroordeelt, om geradbraakt en gevierendeeld te worden. De ridder, dien hij in 't woud had verlost, redt hem en trekt vervolgens naar den hertog van Limborch, wien hij het verraad van den bisschop mededeelt. De hertog verzamelt een heir, trekt tegen Trier op, en wreekt zich op de stad.

Ondertusschen vervolgt Heinric zijn reis, en knoopt te Milanen liefdehandel met jonkvrouw Europa aan. Verder reizend, verneemt hij, dat de hertogin van Calabrië door graaf Prysant van overspel wordt beschuldigd en biedt zich tot haar kampioen aan; doch Prysant weet den dag, waarop de strijd zou plaats hebben, uit te stellen.

Heinric reist nu verder en komt in een woud, waar hij den ridder Cupido ontmoet, die hem naar zijne moeder Venus te Venus-berg leidt, waar hij zich met haar en hare-kamenieren vermaakt. Terwijl hij daar toeft, ontbiedt zijne zuster haar minnaar Echites te Constantinopel. Hij haast zich aan haar bevel te voldoen, ontmoet onderweg twee reuzen, overwint ze en zendt den eenen met het hoofd van den anderen naar den keizer van Griekenland. Al voortreizende komt hij

te Milanen, juist toen hertog Virtuit, met Europa gehuwd, haar en Heinric's kind wil verbranden.

Na beide gered te hebben, trekt hij met zijn neef Evak naar Frankrijk en ontvangt van koning Lodewijk last den koning van Arragon, die in de stad Vincelleur door den koning van Arabië belegerd werd, te ontzetten. Na het behalen eener schitterende overwinning, worden beide ridders heerlijk ontvangen aan het hof van den koning van Arragon. Echites verlost zijn neef, die door den koning van Barbarien was gevangen genomen, doodt dien monarch en neemt twee andere koningen gevangen, komt vervolgens te Venus-berg, ontmoet Heinric en trekt met hem naar Constantinopel. Ondertusschen sterft koning Claudius van Armenie, na Echytes tot zijn opvolger benoemd te hebben. Zoodra de reus Polyphemus in Barbarie, aan dien koning vermaagschapt, zulks verneemt, trekken de koningen Cleophas, Zalant en de koning van Azie met

een magtig heir naar Constantinopel, doch worden door Echytes, Evak en Heinric verslagen; wel 30,000 Saracenen bleven op het slagveld. Hierop sluiten de Christenen en de Saracenen een bestand, doch weldra barst de oorlog op nieuw uit, de reus wordt overwonnen en Echytes trekt met Margaretha, met wie hij gehuwd was, naar Armenie, wordt tot koning gekroond en door zijne ouders, den graaf en de gravin van Athenen, bezocht.

Hierop volgt een oorlog met den soudaan van Babylonië, dien Heinric en Echytes verslaan, terwijl zij de koningen van Azië en Indië gevangen nemen. De soudaan laat den moed niet zakken, brengt op nieuw een leger op de been en slaat het beleg voor Constantinopel. Hij wordt afgeslagen, de koningen van Libiën, Cappadocien en Libra worden gevangen genomen, christenen en gedoopt; de laatste naar Lodewijk van Frankrijk genoemd. Ook Demophon, des soudaans broeder, in Constantinopel gekomen om de gevangen koningen los te koopen, omhelst het christendom. Eindelijk wordt Constantinopel voor de derdemaal door den soudaan belegerd, doch met even ongelukkig gevolg. Heinric trouwt Evesebia, de dochter van den keizer van Griekenland, dien hij opvolgt. Nu komen de hertog en hertogin van Limborch te Constantinopel, waar de bruiloft gevierd en prachtige feesten en steekspelen gehouden worden.

Van gelijke waarde achten wij *Meliadus, de Ridder van het Kruis*, een roman, die, even als de vorige, door vele dichters en romanschrijvers uit de 17de eeuw geplunderd is en dien wij onder verschillende vormen en met verandering van de namen der personen en plaatsen herhaaldelijk ontmoeten. Hij is waarschijnlijk in het laatst der 16de eeuw door Barend Barentsz. van der Nieuwer Bruggen uit het fransch overgezet ¹ en, even als de vorige, met houtsneden in 4o gedrukt. ²

¹ Het fransche werk, dat weder eene vertaling uit het Latijn is, verscheen o. a. te Lyon 1534 4o.

² *De Historie van den Ridder met het Kruyce, genaemt Prins Meliadus, de eenig-*

De korte inhoud van het boek, in 41 kapittelen verdeeld, is deze:

Toen Meliadus, zoon van keizer Maximiliaan van Duitschland en van Diogene, dochter des konings van Polen, drie jaren oud was, trok zijn vader met het geheele hof naar Rome om door den paus gekroond te worden. Prachtige feesten werden bij die gelegenheid gevierd, en na den afloop er van een jachtpartij in een woud, nabij Ostia gelegen, voorgesteld. Terwijl men ter jacht was, ging Platine, de voedster van den jongen prins, met hem en haar eigen zoon Caristes zich aan den seekant verlustigen, zette zich aan den voet van een boom neër en viel in diepen slaap.

Juist waren daar eenige moorsche roovers geland; zij zien de vrouw, nemen haar met de beide kinderen gevangen, brengen ze in hun schip, en toen Platine ontwaakte, bevonden zij zich reeds in volle zee. Te Tunis aangekomen, worden ze als slaven verkocht, eerst aan een bakker, vervolgens aan een rijken koopman, die hen met zich naar Caïro nam.

Meliadus was onkundig van zijne verhevene geboorte en werd voor den zoon van Platine gehouden. Hij droeg steeds op zijn borst, uit eerbied voor het christendom, een rood kruis en werd daarom algemeen de slaaf met het kruis genoemd.

De koopman gestorven zijnde, viel zijne nalatenschap den soudaan van Egypte in handen en alzoo werden Meliadus en Caristes pages aan het hof. De eerste verwierf zich weldra de toegenegenheid, zoo van den soudaan en zijne gemalin, als van hunne kinderen Alphonse en Blanche.

De keizer en de keizerin van Duitschland, tot welke het verhaal wederkeert, waren ontroostbaar over hun verlies; alle middelen aan-

gewend om iets van het lot huns zoons te vernemen, waren vruchteloos. Kortens tijd daarna deden zij, door vele heeren vergezeld, een bedevaart naar het Heilige graf, het rijk aan het bestuur van des keizers broeder Lampatrix overlatende. Na twee jaren te Jeruzalem vertoefd te hebben, ging de keizer wederom scheep naar zijn vaderland; het schip werd op zee door een hevigen storm beloopt, en daarna door eenen roover, den wreeden reus Gneydon, genomen, die den keizer en zijn gevolg gevankelijk naar het eiland Stadie voerde. Meliadus was intusschen een schoon en krachtvol jongeling geworden; hij werd onderwezen in alle ridderlijke oefeningen, en gedroeg zich bij gelegenheid van zeker steekspel zoo dapper, dat hij de overwinning behaalde en door den soudaan tot ridder geslagen werd. Onverwachts komt de tijding van het Hof dat de groote Turk in het land van den soudaan gevallen is; deze vergadert daarop al zijne magt, en de Ridder van het Kruis verwerft de gunst om mede ten strijde te mogen trekken. Alvorens overwint hij den reus Arcadamet, kapitein-generaal van het turksche leger, waardoor hij met roem overloden wordt. Nu trekken de beide legers op elkander aan, en niettegenstaande hunne groote magt, worden de Turken overwonnen en de groote turksche standaard door den Ridder met het Kruis veroverd. De soudaan biedt hem tot belooning zijne dochter Blanche ten huwelijk aan, mits hij den godsdienst van Mohamet omhelze, doch dit laat zijn geweten niet toe, en hij slaat het aanbod beleefdelijk af. Onze held heeft vervolgens vele ridderlijke avonturen, en nadat hij den soudaan met zijne vrouw en dochter uit de handen van den reus Trasilion, die hem, door tooverij, op het eiland Creta gevangen hield, bevrijd had, vatte hij het voornemen op om ook den reus Gneydon, op het eiland Stadie te bevechten. Hij scheepte zich in te Caïro, door 500 ridders vergezeld. Op zee wordt hij door zeeroovers aangevallen, die hij overwint, en verscheidene christenridders, die zich op de roofschepen als gevangenen bevonden, worden in vrijheid gesteld. Onder deze bevond zich Philippus, de zoon des konings van Frankrijk. Nu zet hij den

voorgenomen togt naar Stadie voort, overwint den reus Gneydon in een tweegevecht en stelt de christenen, die door hem gevangen gehouden worden, dus ook keizer Maximiliaan en zijne gemalin, in vrijheid, doch zonder te weten in welke nauwe betrekking hij tot de laatsten stond. De keizer zond eenen bode met brieven aan zijnen broeder Lampatrix, doch hij bragt de tijding weder, dat deze den keizer, om zijne lange afwezigheid, reeds dood wanende, nu niets meer van hem hooren en de regeering voor zich zelven behouden wilde. De Ridder met het Kruis en Philippus bieden den keizer hunne hulp tegen zijn broeder aan. De laatste vertrekt dadelijk naar Frankrijk, en de Ridder met het Kruis van den soudaan verlof genomen hebbende, neemt ook de reis derwaarts aan. Op zijn togt naar Frankrijk heeft hij vele wonderbare ontmoetingen, behaalt in menig tweegevecht de overwinning en brengt zekere stad, welke de Engelschen inhielden, onder haren wettigen koning. Weder te Parijs komende, wordt hij van den koning en de koningin zeer statelijk ontvangen en als de redder van hun zoon begroet. Ter zijner eere wordt een steekspel aangerigt en Adriane, des konings dochter, verovert zijn hart door hare schoonheid. De keizer en de keizerin, Platine en Carisius, komen inmiddels in Frankrijk. De Ridder met het Kruis en Philippus, hunne belofte indachtig, verkrijgen van den koning een magtig leger, trekken daarmede naar Duitschland, overwinnen Lampatrix en herstellen keizer Maximiliaan in zijn waardigheid. Overal wordt deze met blijdschap door zijn oude onderdanen ontvangen en doet zijn intrede in Keulen, welke zoo prachtig en luisterrijk was, als ooit te voren. Kortens tijd daarna trekt de keizer met zijn gezin weder naar Parijs om den koning voor zijne hulp te bedanken; de Ridder met het Kruis en Philippus vergezellen hem. Gedurende hun verblijf aldaar volgt het eene feest het andere op; tornooien en banketten wisselen elkander af. Op een dier feesten verschijnt Platine en openbaart den keizer, in het bijzijn van den Ridder van het Kruis en alle gasten, dat deze ridder dezelfde Meliadus is, die ten tijde van des keizers

crooning zoo onverwachts verdwenen was en dus diens eigene eenige zoon is. Nu klimt de blijdschap ten top; ouders en zoon, broeder en zuster omhelzen elkander teederlijk en het gansche hof deelt in hunne vreugde.

Eer nog het keizerlijk gezin naar Duitschland vertrekt, wordt Meliadus met Adriane, de dochter des konings, en Philippus met Melisse, des keizers dochter, door het huwelijk vereenigd. Maximiliaan regeert nog vele jaren in rust en vrede, doch wordt eindelijk door den dood aan zijne kinderen en onderdanen ontrukkt, en Meliadus tot keizer in zijn plaats verkozen. Zijn regeering was vreedzaam en langdurig, en bij zijn overlijden liet hij den troon zijnen zoon Leander na.

Teregt merkte Jonckbloet op dat de ridderroman even als de ridderpoëzie in ons vaderland slechts in beperkten zin nationaal werd.

Luttel was dan ook beider invloed op onze latere literaire ontwikkeling, terwijl onze geheele volgende letterkunde door het godsdienstig en didactisch element beheerscht is geworden.

In vergelijking der overige romans is dan ook de ridderroman, vooral in de noordelijke Nederlanden, zelden herdrukt, doch in andere landen, inzonderheid in Spanje, bleef hij de geliefkoosde volkslectuur tot in den aanvang der 17^e eeuw. Toen Miguel de Savedra Cervantes zijn *Don Quixote de la Mancha* schreef, om de ridders van zijn vaderland en hunne lotgevallen in een bespottelijk licht te stellen en aan het lezen der zonderlinge ridderromans en fabelachtige vertelsels een einde te maken, terwijl hij daarbij nog het bijzonder doel had om zich op den eersten staatsdienaar van Filips III, den hertog van Lerma, die hem eens met verachting behandeld had, alsmede op verscheidene grooten te wreken, vond zijn roman, zoowel wegens de daarin vervatte waarheid als uithoofde van de onuitputtelijk koddige en hekelige luim des schrijvers, ongemeen veel aftrek; van den eersten druk werden meer dan 12,000 exemplaren verkocht. Don Quixote was het geliefde leesboek van alle standen geworden, ja werd in genoegzaam alle europeesche talen (in Engeland door meer dan 10 verschillende schrijvers)

overgezet. De schrijver bleef echter niet ongemoeid van de Inquisitie. In al de Spaansche editiën ontbreken in Cap. XXXVI van het tweede gedeelte (uitgegeven in 1615), waar de hertogin Sancho Panza berispt over de te zachte boete, die hij zich had opgelegd om zijne Dulcinea te onttooveren, de woorden: *y advierta Sancho que las obras de caridad que se hacen tibia y flojamente no tienen mérito, ni valen nada*. Doch reeds de brusselsche uitgaaf van 1616 (en deze is misschien de eenige) bevat de door de Inquisitie geschrapte woorden. Zij werden niet gevonden in de hollandsche overzetting van den dordrechtschen corrector Lambert van den Bos, Bosch of Sylvius, een der bekendste veelschrijvers zijner eeuw, in 1657 te Dordrecht uitgegeven en in 1732 te Amsterdam voor de zevende maal herdrukt. Deze overzetting werd door Simon Styl, Bilderdijk en Scheltema zeer geprezen, doch Schtiller, die eene nieuwe overzetting van dit werk bezorgde, gaf er een zeer ongunstig oordeel over. Hoe dit zij: Cervantes' meesterstuk werd door alle standen gelezen, gaf menigen dichter stoffe voor zijne blijspelen, en werd meermalen voor de jeugd bewerkt: zelfs wendde meer dan een schrijver pogingen aan om het na te volgen; doch hoe verre zij van het oorspronkelijke verwijderd bleven, blijkt uit de beste dier navolgingen, door Nicolaas Heinsius, raadsheer en lijfarts van Zijn Hoogheid van Saxon-Coburg, getiteld:

Don Clarazel de Gontarnos ofte den buiten-spoorigen dolenden ridder. Behelzende deszelfs standvastige liefde voor de schoone Sylviana, zijne dappere daden, wonderlijke avonturen en gevaarlijke gevechten tegens wreede reusen, verschrikkelijke monsters, bedriegelijke toovenaars en boosaardige ridders: Beneffens de doortrapte felteryen van Gandales, syn schilkknaap, verciert met koperen platen. Amst. 1697, 2 dln. 8°. Deze roman, of liever vertaling van den *Chevalier Hypochondriaque* van Du Verdier, vond echter weinig bijval, 't geen voor den goeden smaak onzer vaderen pleit. Gedurende den loop der 17^e en 18^e eeuw is mij niet bekend dat er, uitgenomen in sommige reeksen van verhalen, ridderromans verschenen; doch in den aanvang dezer eeuw werd de

lust tot deze soort van verdichtselen wederom opgewekt door Veit Webers, *Overleveringen der vorige eeuwen*, het *Petermanneken*, de *Ridders van den gouden horen*, de *Leeuwenridders*, en dergelijke pennevruchten van Spies en anderen, uit Duitschland tot ons gekomen. Gelukkig echter waren de ridderromans ook toen slechts een voorbijgaand verschijnsel aan den literarischen hemel, en sloten zij een tijdperk, dat zeker geen voorname rol in de geschiedenis onzer literatuur vervult.

Tot de historische fictiën in den vorm van romans of novellen brengen sommigen *De Historie van Pieter van Provence ende de schoone Maghelone van Napels. Gheprent T hantwerpen op de Lombaerde Veste, teghen die Gulden hant over. By my Claes van de Wouwere* z. j., uit den aanvang der 16^e eeuw, met houtsneden. Uit de dichtregelen, waarmede het proza doorvlochten is, maken wij op dat het aan een ouder gedicht is ontleend, of wel naar den oorspronkelijken franschen roman *l'Histoire de Pierre de Provence et de la belle Maguelone* z. j. in 12°. Paris 1692, door een rederijker is bewerkt. Het blijkt echter dat deze fictie volstrekt geen historischen grondslag heeft. In de genealogie der Graven van Provence en der prinsessen van Napels komt noch Jan, noch Pieter, noch Magdalena, noch Maghelone voor.

Pieter, zoon van den graaf van Provence (dus luidt het verhaal) werd ridder geslagen, en verlangde te toonen dat hij die eer waardig was. De roep der schoonheid van de napelsche prinses Maghelone lokte vele vorsten en edelen naar het hof haars vaders. Zij kwam ook tot Pieter, die naar Napels reisde, op verschillende toornooien de overwinning behaalde en spoedig de aandacht dezer prinses tot zich trok. Weldra werd door bemiddeling harer voedster een minnenhandel tusschen beide gelieven aangeknoopt, en op zekeren dag namen beiden de vlucht.

Zij komen in een somber woud, waarin Maghelone zich vermoed met het hoofd op de knieën van Pieter nedervlijt en welhaast insluimert. Eensklaps schiet een sperwer, die een anderen vogel vervolgde, naar beneden en neemt, in den waan dat het de vogel was, het koffertje,

waarin de ringen, die Pieter aan zijne minnares geschonken had, in den bek, vliegt naar een naburig eiland, doch wordt door Pieter, nadat hij zijn mantel onder het hoofd van Maghelone had gelegd, gevolgd. Aan het strand gekomen, ziet hij een scheepje voor anker liggen, maakt het los en stuurt naar het eiland; maar er steekt een geweldige wind op, en welhaast is hij in volle zee, waar hij door zeeroovers ontmoet, gevangen genomen en naar Egypte gevoerd wordt.

Ondertusschen was Maghelone ontwaakt, gaf zich, Pieter niet ziende, aan wanhopige droefheid over en viel in onmagt.

In dien toestand vindt haar een pelgrim, die ze troost en haar eenvoudig pelgrimsgewaad met de prachtige en kostbare kleederen van Maghelone verwisselt, waarna deze naar Rome vertrekt en, na bij het graf der Apostelen gebeden te hebben, naar Provence terugkeert en er een hospitaal sticht. Eens werd een krank reiziger naar dit hospitaal gebracht. Die reiziger is Pieter, de gelieven herkennen elkander, deelen elkander hunne avonturen mede en trouwen.

Bij gemis van het volksboek, dat wij niet mogten opsporen, deelden wij den inhoud, aan een latere bewerking ontleend, mede. Even zeldzaam als *Pieter van Provence* is de *Schoone historie van Huyge van Bourdeus*¹, eene overzetting van den franschen *Huon de Bourdeaux*², waarschijnlijk na de uitvinding der boekdrukkunst opgesteld, eerst zonder naam van plaats en drukker in fol., vervolgens in 1516 te Parijs in 4° herdrukt en in de *Bibliothèque bleue* en de *Bibliothèque des Romans* opgenomen.

¹ *Een schoone Historie van Huyge van Bourdeus. Noyt wonderlijcker noch onghehoorder avontueren, dan die op Huyghen voorschreven geschiet zijn. En met schoone figuren verciert, t'Amsterdam Ghedruckt bij Otto Barentsz. Smient, Boeckdrucker ende Boekverkoper, woonende tusschen beyde poorten, op de Reguliers Brede straat, en de Nieuwe druckery z. j., met de kerkelijke approbatie er achter.*

² *Histoire de Huon de Bordeaux, pair de France, duc de Guyenne, contenant ses faits et actions héroïques, mis en deux livres aussi beaux et divertissans que jamais on ait lu.*

Ten tijde van Karel den Grooten (verhaalt de **onbekende** schrijver van het volksboek) leefde Hertog Spanguyn of Sévin van Bourdeus, hertog van Guyenne (men merke op dat er ten tijde van Karel geen hertog van Guyenne bestond, die naam onbekend was en dat land toen Aquitanie heette), die na zijn dood twee minderjarige zonen naliet, Huyge en Gerard. Tot deze zond de koning den ridder Vions van

Huyghe van Bourdeus

Poitiers om hen in zijnen naam naar Parijs te ontbieden. Zij gehoorzaamden terstond, verlieten Bourdeaux en bezochten onder weg hun oom, den abt van Cloen (Clugny, eerst 150 jaren later gebouwd). Charlot, een der zonen van Karel, door Amoris (Amaury de Hautefeuille, neef van den verrader Gehelon,) opgestoot, besloot de beide broeders te overvallen en te dooden, verschool zich met 200 man in een bosch langs hetwelk zij moesten reizen, overviel hen, wierp Gerard van 't paard en bragt hem vreeselijke wonden toe, maar werd door Huyge aangevallen en gedood. Toen de koning den dood van zijn zoon vernam, ontstak hij in hevige gramschap, trok zijn zwaard, en vloog naar het vertrek der beide broeders, die reeds in het paleis hun intrek hadden genomen, om hen te dooden.

Men had niet weinig moeite den koning te doen begrijpen, dat beide de broeders genoodzaakt waren geweest zich te verdedigen, dat geen van

beiden Charlot kende en dat hij in hunne plaats hetzelfde zou gedaan hebben. Karel's toorn bedaart, hij ontvangt de hulde van Huyge en legt hem tot verzoening zijner onvrijwillige misdaad de volgende zonderlinge boete op: *“Hij moest gaen te Babellonien totten Amirael Gaudys, ende segghe hem hy wilde hebben dat hayr uyt zynen baert gepluct, ende de vier achterste tanden uit syn mont, ende de grootsten man, die*

by hem staet, moest hij het hoofd afslaan. Ende zoo hij zijn dochter Cleremoude in der salon vind, die moest hij kussen aan haer mondt ende dien baert en tanden brengen tot een lidteeken.” Nu Huyghe’, sprak de monarch, “onthout u bootsap wel die ick bevolen hebbe, want en doedye niet, so verbiede ick u al Kerstenryck.” Hierop vroeg heer Huyge: “Genadige Heere, oft ick doe dat ghy my bevolen hebt, ende volbrengchen u gebode ende dat me Godt daertoe syn gratie verleende, souden u dan uyt u vyantschap niet comen?” waarop Karel hernam: “en twyfelt daer niet aen.”

Volgens den franschen tekst moest hij ook den admiraal bevelen

1000 sperwers, 1000 beeren, 1000 valken aan ketenen, 1000 jonge knapen en 1000 der schoonste maagden van zijn koningrijk aan den koning te zenden.

Wij zullen al de ongelooflijke en dwaze avonturen, die Huyge had, niet mededeelen. Het zij genoeg, dat hij punctueel de bevelen van Karel volbragt met bijstand van "koninck Abroen, een heere van veel volcx, landen, steden ende casteelen," (volgens den franschen

tekst van den dwerg Oberon), een groot toovenaar, die hem beschermde en strafte, naarmate hij zich zijne bescherming of kastijding waardig maakte; want het gedrag van Huyge was niet altijd onberispelijk. Het verhaal eindigt met zijn huwelijk met Cleremonde. Dit volksboek is kennelijk van de hand van een rederijker dier dagen, die er zijne verzen doorvlocht. Zulks deed ook de opsteller van *Een schone Historie van den Heer Frederick van Jennen (Genua)*

in Lombardyen, een waerachtighe Historie kortelinghe geschiet, die eene vrouwe was, ende eens mans wijf, ende moesten dolen achter Lande, ende werdt een groot Heere, by den coninck van Allzauren diende hy XIII jaren lanck, als een man. t Amsterdam by Cornelis Dircksen Cool, in de Warmoesstraat in de vergulde passer, 1642 4°, m. houtsn. ¹

Den korten inhoud van dit zeldzaam volksboek deelt de schrijver zelf in de volgende voorrede mede:

1. *Godt die Heere spreeckt in der Evangelien: Soo met wat mate ghy wt meet, soo sal u weder gemeeten worden, dat is, ist dat ghy uwe dingen doet rechtveerdelyck, soo sal uwen loon tot eenen salighen eynde zijn. Gaet ghy oock omme met onrechtveerdicheyt ende boverge, tot quaden loon, soo sal dat eynde komen. Al ist dat nu de rechtveerdicheydt cleyn geacht wort, ende dat de onrechtveerdicheyt boven gaet, ende de menschen hem nu meest met onrechtveerdicheydt behelpen, nochtans, soo ghebeurt meerendeel dat de rechtveerdicheydt int eynde te boven blijft in den eeuwicheydt, ende hier nae in deser tijdt, gelyck dat dickwils bevonden wordt. Alsoo als dat hier nae wel blyckt in deser historien van eenen onrechtveerdighen Coopman, dewelck eenen anderen Coopman wonderlycken bedrooch ende ghecreech zijn goet, ende bracht zijn wijf in grooten last, zoo datse den Coopman dede dooden, door synen knecht, als den Coopman anders niet en wiste, maar die knecht liet haer leven door wonderlycke list, datse moeste gaen doolen achter landen ende ghanck wel XIII jaren lanck voor eenen man. Ende was des Coninckx Valckenyer van Alkayren, ende wert daer een groote Heer bij den Coninck, ende quam noch ten lesten weder by haeren man, ende leefden noch lieflyck met malcander. Ende die onrechtveerdighe Coopman, door syns selfs vermonden, ende dat hy 't selve seyde daert des anderen Coopmans wijf hoorde, daer sy een seer groote Heere by den Coninck was, ende al in Mans habytten, soo kreech die valsche Jan van Florens noch int eynde zynen loon, ende quam op een radt ende aan een galgh na zyn verdienste."*

Het tooneel der geschiedenis, die in 1434 plaats greep, was Frankrijk. Zij is gewis door dezen of genen rederijker naar een oud volkssprookje bearbeid en heeft hoogstwaarschijnlijk ook in dichtmaat bestaan, doch de verzen, die men in het volksboek vindt, zijn kennelijk het

¹ In 1621 door den Bisschop van Antwerpen verboden, doch van nieuwe ghecorri-geert ende geapprobeerd in de scholen toegelaten, ook te Antwerpen 1620, met approbatie van 1619, en te Utrecht bij J. van Poolsum gedrukt.

werk van den rederijker zelve. Zulks zijn ook de verzen die in een anderen roman voorkomen, die tot titel voert:

Een schoone Historie van Alexander van Mets, hoe hij in Turckijen ghevanghen werdt ende hoe hem zijne huysvrouwe verlost, gekleet als moninck. t' Amsterdam, Gedruckt by Cornelis Dircksz. Cool, woonende in de Warmoesstraat, in den vergulden passer, anno 1645, 4° m. houtsned. Dezelfde novelle komt nog onder een anderen titel voor: *De Historie van Florentina de getrouwe, Huysvrouwe van Alexander van Mets, dewelcke haeren Man met groote behendigheit verlost heeft uyt de slaverny. Antwerpen J. M. Heyliger 4°*, en is ook met de geschiedenis van *Griseldis de zagtmoedige* en der *verduldige Helena* vereenigd uitgegeven. Vroeger schijnt dit verhaal geheel in poëzie geschreven te zijn, waarvan hier en daar in het proza nog sporen voorkomen. Zoo leest men o. a.: *“is dat gij uwe eere bewaert, zoo zal ik u liever hebben en meer eere bewijzen, als ik oyt gedaen hebbe, ist dat my god spaert, en dat ik met gezondheid mag wederkeeren.*

“In het jaar 1210 (dus is de inhoud dezer novelle) woonde te Mets een ridder, zeer oud van dagen en rijk aan goed, die in zijn tijd zeer “kloek was in wapenen en dikwerf groote eer en prijs behaalde in steeken, tournooijen en strijden.” Deze liet bij zijn overlijden een zoon na, Alexander genaamd. Toen deze tot mannelijken leeftijd was gekomen, zochten zijne magen en vrienden eene schoone jonkvrouw, “met name Florentina uit den Loreyschen hove uit edelen stamme gesproten,” voor hem uit, “die met hem werd ondertrouwd, en later in den huwelijken staat vereend voor 't aangezicht der H. Kerke.” Op een dag dat beiden gingen “spanceren om solacs te rapen,” zeide Alexander tegen haar, dat hij het H. Graf wilde bezoeken en tegen de ongeloofigen strijden. Florentina trachtte te vergeefs hem van dit plan af te brengen, doch schonk hem, op raad van een engel, een hemd van fijn laken met een rood zijden kant er op geborduurd. Dit moest hij aantrekken, en zoo lang als zij haar eer rein en onbesmet hield, zoo lang zou dat hemd zuiver en onbesmet blijven. Na een “droefelijk oor-

lof" vertrok de ridder naar Venetie, vervolgens naar Syrie, "waar hij tegen Godts vijanden streed," doch met vijf andere Christenen door de ongeloovige honden, de Saracenen, gevangen genomen en naar den soudaan en koning van Assyriën en der Moabiten gebragt werd, die hem de keus liet tusschen den ploeg te trekken of in 't water te verdrinken. Hij koos het eerste, werd met zijue medegevangenen voor den ploeg gespannen en niet zelden vreeslijk gegeeseld.

Eens dat de soudaan met zijne edelen en heeren aan tafel zat, verhaalde een hunner, "datter een Christen-ridder was, die seer lange met grooter pijnen in den ploegh ghegaen hadde, daer hy dickwils nat gheworden was, zoo van zweete als van bloede, ende nochtans waer altijd zijn hemde suyver en reyn gebleven, ende onversleten." De soudaan hier over zeer verbaasd, ontbood den ridder, vroeg de oorzaak van dat verschijnsel, en "toen hij daaruit de trouw zijner gemalin verstond," zond hij een ridder naar Mets met bevel "alle neerstigheid aantewenden om de vrouw ontrouw te maken."

Deze stelt haar op een zware proef, doch hare trouw kon hij niet aan 't wankelen brengen. "Het is, zeide zij, beter een mensch te vertoornen dan Godt, 't is beter een lijf verloren dan een ziel," waarna de ridder vertrok en zij, vermomd in een monnikspij, hem volgde, door haar liefelijk gezang en harp-spel den weg verkortte en eindelijk bij den soudaan kwam, bij wien zij door haar zang en spel zoo in gunst raakte, dat deze tot haar zeide, dat hij haar begeerte in alles vervullen wilde. Zij gaf hem hierop te kennen dat zij een pelgrimaadje naar Jeruzalem wenschte te ondernemen, waarop de soudaan haar een "schoon turcx paert en duizend gouden bizanten aanbod, 't geen zij weigerde;" zij wil te voet het graf des Heeren bezoeken en hare orde verbood haar geld aan te nemen, doch zij verzocht van den soudaan een Christen, "die haar tot een getrouwen broeder zou zijn." De soudaan gaf haar Alexander en tevens een vrij geleibrief. Aldus redde zij haren echtgenoot en voerde hem, zonder zich echter aan hem bekend te maken, naar Mets.

Aldaar aangekomen, beschuldigde haar haar zwager, “met grimmen woede, dat zij met een anderen man achter lande geloopen had. “Quame Alexander (sprak hij) weder te lande, ick soudt hem seggen en klagen.” Hierop antwoordde zij, met zachte woorden: “daer en sal ick niet voor sorghen, als men de gherechtiche waerheydt segghen zal”, en begaf zich naar huis, waar zij haar pelgrimsgewaad aflegde en haren man, die intusschen ook in de stad was gekomen, “minnelijk ontving”. Zoodra de zwager van zijn wederkomst onderrigt was, ging hij tot hem en beschuldigde zijn vrouw van ontrouw. Hij wilde er echter niet van hooren: “wy willen gaen eten ende drincken ende sullen goedt cier maecken ende vrolijk zijn, wy en sullen gheen ongheneuchte spreecken,” zeide hij. Aan tafel herhaalde de zwager zijn aanklagt, en toen de vrouw zich slechts flaauw verontschuldigde, begon Alexander bitter te weeklagen. Eensklaps staat zij op, doet de monnikspij weder aan, neemt de harp en begint voor de hofpoort te speley en om brood te bidden. “Daer”, roept Alexander, “hoore ick singen mynen lieven broeder, die my verlost heeft, haest u snellyck en haelt hem met eeren in.” Nu werpt Florentina de monnikskap weg, en Alexander valt op zijne knieën en bidt “met weenende oogen ende heete tranen om vergiffenisse van het onghelyck dat hy haer opgeleyt hadde.”

*De schoone ende wonderlycke Historie van de verduldighe Helena van Constantinopelen, eens Conincksdochter, die 27 jaren achter lande doolde, in grooter armoede broot biddende, seer avontuerlyck om lesen*¹, is meer eene legende dan een roman, en kennelijk naar een fransch volksboek bewerkt². Waarschijnlijk is het uit de pen van een monnik gevloeid, ten minste Nisard schreef: “il a des imaginations qui ne sauraient éclore que dans la cellule d’un couvent, c’est à dire là, où l’ignorance des hommes et de la vie civile ne permettent pas de voir

¹ *Te Amsterdam, bij Broer Jansz. wonende op de Nieu-Zijds Achterburghwal in de silvere Kan, bij de Brouwerije van de Hoybergh, 1640 4°.*, met houtsneden.

² *L’Histoire de la belle Hélène de Constantinople, nièce de Saint Martin de Tours en Touraine et de Saint Brice, son frère. Paris. S. d. 4.*

les choses telles qu'elles sont, mais telles qu'on peut les concevoir en dehors des lois de toute logique et de toute vraisemblance".

De schrijver veronderstelt dat in het jaar 420 (volgens het nederduitsche volksboek 80) er te Constantinopel een koning regeerde, Antonius genaamd, die de zuster van Paus Clemens getrouwd had. Doch er heeft nimmer een Antonius, koning van Constantinopel, geleefd, en Clemens, de eerste paus van dien naam, werd in het jaar 76, en Clemens de II in 1046 tot paus verkozen. Ook laat hij Rome omstreeks 200 jaar voor de geboorte van Christus en 800 jaar voor Mohamed door de Sarracenen belegeren; "ce sont là de ees énormités devant lesquelles on s'incline avec respect, tant elles sont majestueuses et imposantes."

Toen de koning 15 jaren weduenaar was, verliefde hij op zijne dochter Helena. Hij had haar echter zijn liefde nog niet verklaard, toen zijn schoonbroeder Clemens zijne hulp tegen de Saracenen inriep. Hij vertrekt naar Rome en verkrijgt voor den dienst, dien hij hem zou bewijzen, de belofte, dat hij alles wat hij begeerde van hem erlangen zoude. Toen de Saracenen overwonnen waren, vroeg Antonius verlof zijne dochter te mogen huwen. Clemens sloeg natuurlijk dit verzoek af, de koning drong er op aan en beschuldigde hem van ontrouw aan zijn woord. Er verschijnt aan den paus een engel, die hem raadt toe te geven, "God, die de maagd lief had, zou die misdaad wel weten te verhinderen." Nu reist de koning naar Constantinopel terug, deelt Helena zijn voornemen mede om haar te huwen. Deze verschrikt en vlugt naar Sluis in Vlaanderen, waar zij zich in een nonnenklooster begeeft. Zoodra de koning Cantabri (in het fr. Cantebro) zulks vernam, gaf hij bevel Helena naar hem toe te zenden, "om zijn boele te wezen, zoo niet zou het klooster in grooten last komen". Helena verliet nu haar schuilplaats, en ging wederom sloop, doch het schip werd door zeeroovers genomen en leed schipbreuk op de kust van Engeland. Zij ontkwam echter het gevaar, en nadat zij twee dagen en twee nachten "op een stuk van het schip" had rondgezwalkt, landde zij bij een "boomgaard", waar

koning Hendrik van Engeland haar vond, op haar verliefde en haar trouwde. Eenigen tijd daarna ging hij naar Rome, waar heen hem de paus geroepen had, en dat nog door de Saracenen, of, volgens een andere lezing, door koning Butor van Armeniën werd belegerd. Kort na zijn vertrek beviel Helena van tweelingen. De koninginne-moeder schreef aan den koning dat zij van twee honden verlost was. Hendrik antwoordde, zijne vrouw en de kinderen tot zijn wederkomst op te sluiten, doch de koninginne-moeder onderschepte dien brief en verwisselde hem met een anderen, waarin den hertog van Glochester, den ruwaard of regent van het rijk, “bevolen werd de koningin en hare kinderen te verbranden.” Maria van Glochester, des hertogs nicht, vrijdelt het barbaarsche plan der koninginne-moeder door in het gewaad van Helena gehuld zich in hare plaats te laten verbranden. Glochester, die er in toe had gestemd, laat Helena, op haar eigen verzoek, een arm afzetten, plaatste haar en hare kinderen in een bootje, met drie brooden en wat wijns, en liet haar drijven. De boot strandde aan de kust van Bretagne, en terwijl Helena onder een boom ligt te slapen, naderen een leeuw en wolf, grijpen elk een der kinderen, doch worden door den hermet Felix ontmoet, die ze hun prooi ontrukkt, de kinderen opvoedt en het eene Lion en het andere Arm, wyl de arm zijner moeder aan zijn ligchaam gebonden was, noemt.

Ondertusschen komt de koning te Londen terug, verneemt met groote droefheid de straf die men zijn vrouw en kinderen had laten ondergaan, en ontvangt kort daarna een bezoek van koning Antonius van Constantinopel, op reis om zijne dochter te zoeken. De beide vorsten deelen elkander hunne avonturen mede en ontdekken welhaast dat dezelfde persoon de oorzaak hunner tranen moet zijn. Daarenboven verneemt koning Hendrik, dat Helena de dochter van zijn gast is. Zoodra de hertog van Glochester dat had vernomen, kreeg hij berouw, beled de waarheid, zeide dat alles op bevel van den koning zelven geschied was, doch dat hij zijn nicht in plaats van de koningin

had laten verbranden en deze met hare kinderen in een bootje aan de golven prijs gegeven.

Hendrik begint zijne moeder te verdenken, herinnert zich hoe zeer zij tegen het huwelijk was ingenomen geweest, ontbiedt haar, en toen zij de misdaad beleden had, liet hij haar, verbranden.

Ondertusschen waren de kinderen van Helena groot geworden, en toen zij den ouderdom van 16 jaren hadden bereikt, zeiden zij den hermiet vaarwel, begaven zich op reis en kwamen te Baviërs in Germaniën, “waar eene koningin woonde die hen begracede”. Van daar reisden zij naar Londen, waar de hertog van Glochester ze ontving, ondervroeg, ze als de kinderen van Helena herkende en naar Engeland bragt. Hier verliefde de vrouw van den Hertog op Arm, die hierop met zijn broeder naar Boloniën, dat door den Graaf van Vlaanderen belegerd werd, vertrok. Na hier wonderen van dapperheid verrigt te hebben, scheepten zij zich naar Normandië in, kwamen te Amiëns, waar zij gedoopt werden, Arm den naam van Brixius, Lion dien van Martijn bekwamen, en de bisschop van Tours, die toen in die stad was, den een tot zijn klerk en den anderen tot zijn bottelier benoemde. Ondertusschen was Helena, na omtrent 16 jaren “te Nantus in Bretanien” gewoond te hebben, te Tours, waarheen zich de beide broeders, in het gevolg van den bisschop, begeeven hadden, gekomen, *waar zij alle daghen van haren soon Lyon om Gode hadde, maar sij en kenden malkanderen niet, ende t' elken als hij haer sach veranderde hem sijn bloet ende sijn broeder dat hen groot wonder gaf.* Ook de beide koningen, die nu te zamen reisden om Helena te zoeken, kwamen te Tours, waar Hendrik zijne beide kinderen herkende, terwijl Helena, op de mare dat haar vader was gekomen, naar Rome vlugtte, waarheen zich weldra ook de koningen, na een kruistogt naar het H. Land ondernomen en Jeruzalem veroverd te hebben, begaven, om die stad van de ongeloofigen te verlossen. Vervolgens vermeesterden zij de stad van Graffes, wonnen Sluis, bestormden Brugge, veroverden haar, en versloegen al de

Turken, die zich niet bekeeren wilden. Van daar trokken zij voor Brugge, dat zij belegerden en waar koning Hendrik door koning Mordiaan gevangen genomen werd... Doch genoeg, wij willen de beide koningen niet langer op hunne rondzwerfingen volgen.

Het zij voldoende te vermelden dat Helena eindelijk te Tours door een van Hendriks knapen herkend en haar zoon Martijn later tot bisschop van Tours verheven werd.

Kennelijk is deze roman uit de legenden van den H. Martijn, den Zwanenridder en dergelijke romans zamengesmeed en door de fransche en vlaamsche prozaschrijvers op verschillende wijze bewerkt.

Hoe zeer hij in de 16de en 17de eeuw bij het volk geliefd was, blijkt ook uit de menigte uitgaven er van, zoo afzonderlijk als in vereeniging met anderen o. a. met de geschiedenis van *Griseldis de zagtmoedige*¹ of de *goede vrouw Griseldis*².

Deze geschiedenis is zeer oud: de historieschrijver Phil. Forrestus Bergomensis ten minste brengt haar tot het jaar 1025. Zij gaf in de 14de eeuw aan Bocaccio stoffe tot eene italiaanische novelle, en in 1395 aan een fransch dichter tot een mysterie. Petrarcha bracht de eerste in het latijn over, en aan deze overzetting ontleende een fransch schrijver zijne novelle *le parement des Dames*, terwijl, blijkens het eerste hoofdstuk, de schrijver van ons volksboek zulks deed aan Petrarcha, die echter de heldin van het verhaal *Briseldis* noemt. Vroeger bestonden er reeds liederen waarin hare geschiedenis bezongen

¹ *De vrouwe-peirle ofte dryvoudige Historie van Helena de verduldige, Griseldis de zachtmoedige, Florentina de getrouwe, alle dry aenzienlyke in vele deugden, maer meest in lydzaenheid, die sy in tegenspoed, overlast en beproevinge getoont hebben.*

Genomen uyt de oude Historie, ende nieuwelijks tot profijt der Jongheyd oversien, bijeen vergaderd en zeer verbeterd. Ende versierd met verschyde schoone Figueren t'Antwerpen, J. H. Heyliker, Boekdrukker op de groote Merkt in de Pauw, 4°.

² *Een schoone Historie van de goede vrouw Griseldis, welke zeer zuiverlyk is om te leezen, ende spreekt wat een mensch door patientie en geduld al verwerven mag, die hem in tegenspoed geduldighlyk draagt. Amsterdam, B. Koene. 4°. met houtsn.*

werd, gelijk blijkt uit de nog voorhanden fragmenten. Ook speelde men in de kerken en op de kerkhoven het *mysterie der geduldige Griseldis*, en drie maegdekens, Helena, Maglione en Griseldis voorstellende, volgden steeds de processien op H. Sacramentsdag. Volgens

ons volksboek, dat waarschijnlijk reeds in de 15de, zeker in de 16de eeuw bestond, werd Gautier, markgraaf van Saluces, door zijne onderdanen tot het aangaan van een huwelijk gedrongen. Hij liet zich bewegen, mits hij eene vrouw mogt nemen naar zijne keus. Niet verre van zijn paleis lag een dorpje, waar Jan de Nicole, “een schamel man”, met zijne schoone en deugdzame dochter Griseldis woonde. Reeds lang had Gautier deze gadegeslagen en bewonderd, en nu vroeg hij haar ten huwelijk en trouwde haar met zulk een pracht en luister als of zij eens konings dochter was, en “onder het volk was groote blijdschap en groote verwondering. Nooit had het zoo schoonen staat in die landen gezien.” Beiden leefden eenigen tijd gelukkig en zij schonk hem eene dochter. Toen deze drie jaren oud was besloot hij zijne vrouw te beproeven. “Met een gram gezigt” kwam hij tot haar en sprak haar dus aan:

“Griseldis, gij weet hoe gij in mijn huis gekomen zijt, al bemin ik u, mijne edelen hebben u niet lief, inzonderheid omdat gij mij een kind hebt geschonken, en zij onwillig zijn aan heeren en vrouwen van zoo nederig geslacht, als gij zijt, onderdanig te zijn. Daarom moet ik om vrede te houden hun wil doen met uwe dochter, u beveelende lijdzaam te zijn.” Zij antwoordde, zonder eenig teeken van droefheid te geven: “gij zijt mijn heere, deze dochter en ik zijn de uwe, gij moogt met het uwe doen wat gij wilt. Ik begeer niet meer te hebben dan uwe vriendschap, en ik ducht niets meer te verliezen dan u.”

Nu liet hij haar weten dat het kind sterven moest. Zij kuste het, maakte een kruis over zijn voorhoofd en gaf het over. Drie jaren daarna werd zij moeder van een zoon, en toen ook deze drie jaren bereikt had, werd hij haar ontnomen, 't geen zij met dezelfde onderwerping verdroeg. Later gaf hij haar zijn opzet te kennen om van haar te scheiden en gelastte haar, “zonder murmureeren naar hare eerste woning te gaan en al hetgeen zij van hem ontvangen had aan zijne nieuwe bruid te geven.” “Met goeder harte en zonder morren” gehoorzaamde zij en vertrok. Eindelijk gaf hij voor dat hij bruiloft wilde houden, ontbood Griseldis en gebood haar zijne gasten en zijne bruid eerlijk te ontvangen. Ook nu gehoorzaamde zij, verwelkomde de bruid en ontving de gasten met vreugde. Aan den maaltijd vroeg hij haar: “Griseldis, wat dunkt u van deze maagd, is zij niet schoon en genoegelijk?” “Zeker, heere! (is haar antwoord) gij hebt schooner noch edeler kunnen vinden. Ik bid God dat gij zamen met vreugde en geluk moogt leven, en ik bid u heere, dat gij dezer vrouwe zoo hard niet zijt als gij waart voor uwe andere vrouwe; want deze is jonger en teerder en weelderijker opgevoed dan de andere was, in dier voegen dat zij 't alzo niet zou kunnen verdragen.” Nu kon Gautier niet langer veinzen, stond op en zeide in aller tegenwoordigheid: “Griseldis, mijn wijf, ik heb u genoeg verzocht, uwe trouwigheid en bedaardheid bevonden. Ik meen dat er geen man op de aarde leeft, die zooveel verzocht heeft van zijn wijf als

ik van het mijne. Gij zijt mijn wijf alleen; geen andere heb ik gehad of zal ik meer hebben. Deze maagd die gij hier ziet als mijne bruid is uwe en mijne dochter, en deze jongeling, dien men houdt voor den zoon der gravinne van Buenen, is onze zoon.”

Nu viel Griseldis van blijdschap in onmagt, en toen zij weêr tot zich zelve kwam, kon zij zich niet verzadigen met hare kinderen te kussen en te omhelzen.

Eene geheel andere personaadje dan de vorige was de *Borchgravinne van Vergi*, wier *schoone historie* ¹ in middelneerlandsche verzen ² en proza meermalen beschreven, en even als de legende van den *Borchgraaf van Couci* ³ vroeger door troubadours, later door het volk

¹ *Een schoone historie van de burchgravinne van Vergi in Bourgondien, die in overspel leefde met eenen ridder, daer groote moort afquam, met veel schoone referereynen van Sinnen ende amoreusheyt. Gheprent t' Antwerpen op die Cammerpoortbrugge in den schilt van Artois, by die weduwe van Jacob van Liesveldt, m. houtsn., 4°. Achteraan een schoon ghedicht van de bedde te maken. Het is dus omstreeks 1550 uitgekomen, daar Marie Anoset, de weduwe van Jacob van Liesveldt, van 1546 tot 1564 te Antwerpen bekend was. Een andere uitgaaf, ook met houtsn. in 4°. t' Amsterdam ghe-druckt bij Otto Barentsz. Smient, Boeckdrucker en Boeckverkooper, woonende op de Regeliers-Bredestraet, tusschen beyde poorten en de Nieuwe Druckery, Anno 1643 voert denzelfden titel.*

² De verschillende bewerkingen worden opgegeven door S. Muller, Hzn. in zijne uitgaaf van de *Borchgravinne van Vergi, middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, op nieuw naar het handschrift uitgegeven*, Leiden 1873.

³ Oorspronkelijk in het fr. *Histoire du châtelain de Couci et de la Dame de Fayel*. Paris 1829. Van het mdn. gedicht bestaan slechts fragmenten, het latere begint dus:

“Eer dat de twaalfde eeuw verliep,
 “Vertrok Couci naar Akres muren,
 “Zijn hart gevoelde 't leed zeer diep
 “Dat zijne min hem deed verduren,
 “Zijn dierbre werd Fayel ten vrouw,
 “Maar 't hart bleef hem, getrouw, getrouw.
 “De ridder komt in 't heilig land,
 “Zoekt op den Saraceen te wreken,

gezongen en vaak ten tooneele gebragt is. ¹ Wat de volksboeken aangaat, deze zijn niet oorspronkelijk, maar door rederijkers naar een franschen tekst vervaardigd ².

Op een steekspel, dat zekere ongenoemde Hertog van Bourgondië gaf, verschenen, benevens andere aanzienlijken, zijn neef de Borchgraaf van Vergi en diens schoone vrouw. Deze werd smoorlijk verliefd op een ridder *seer vroom ende kloeck ter wapenen, schoon van lichame, amoureu van ghelate*. Hij, ook *doorblaeckt van minne ende doorschoten van binnen*, spreekt met haar af, dat hij van tijd tot tijd in een *boomgaert* nabij haar slot zou gaan wandelen, en zij dan door het openen van een *deurken* en het uitlaten van een *hondeken* een teeken zou geven dat haar man afwezig was. Meermalen hadden de gelieven bijeenkomsten gehouden, toen de hertogin van Bourgondie, *bemerkende de loyaelheyt, edelheyt, heuschheyt ende de liberaelheyt des ridders, met quaden liefde omtrent den ridder bevanghen werd*. Zij stelde alle middelen in het werk om hem tot haren wil over te halen, en toen die mislukten, beschuldigde zij hem bij haren echtgenoot van haar te hebben willen verleiden. De hertog onderhield hem hier over. *Het is schande* (zei hij) *dat ghy soo kloeck, loyael ende vlijtich syt in 't openbaer voor de lieden, ende dat ghy int heymelyck so valschen verrader ende trouweloos man syt, want niet langher en ist gheleden dan van gisteren, dat ghy van oneerlycke minne myne vrouwe, de hertoginne, aenspraecht*. De ridder antwoordde: *o Edel gheboren Heere, uwe ghenade sal weten dat u de waerheyt van de*

“T leed dat hem griesde aan 't fransche strand,

“Gewond is hij in 't veld bezweken,

“Hij geeft zijn schildknaap dezen last,

“Ter 't sterven hem verrast, verrast.

Het bevel was, na zijn dood, zijn hart aan zijne beminde te brengen, die het opat.

¹ Men vindt verscheidene *amoureuse spelen* die haren naam dragen.

² *Ci commence de la chastelaine de Vergi, qui mori por laialment amer son ami*; ook te vinden in de *Fabliaux et Contes des Poètes Français etc. des XIe au XVe siècles* 1808. T IV, p. 296, p. 99.

sake, die ghy my opleght, niet gheseyt en is. Ick en soude dat in duysent jaren niet willen peyzen, hetgeen dat ghy my opleght, jae al waer ick oock in peryckel myns levens, ende my selven daermede salveren mochte van den doot. De hertog hernam: u onschult en sluyt niet, want myn wyf en is alsoo niet dat sy anders soude seggen dan soo 't in der waerheyt is, want sy en heeft my noyt gelogen, noch loghentale aengebracht. Oock meer soo weet ick wel, ghy syt jonck, vroom ende dispoost, aldus soo moet ghy yewaerts minne dragen, ende ick en hebbe oock noyt van iemant hooren seggen, dat ghy minne toedraget, aldus moet de hertoginne mijn wijf wesen, die ghij minne toedraget, ende die ghy lief hebt. Ic sal u geloven by mijnder ridderschap, dat ick 't niemant en sal te kennen gheven noch segghen, ende kent ghy dit niet ghedoen, soo segge ick dat mynder vrouwen woorden waerachtig sijn ende dan sal ic u uyten lande doen bannen ende verdrijven op u lijf."

Hierop deelde de ridder hem, na belofte van stilzwijgendheid, zijne liefde tot de borchgravin, zijn nicht, mede en overtuigde hem zóó, dat de hertog hem niet alleen ten hove ontving maar openlijk zijn gunst bewees, 't geen de gramschap der hertoginne opwekte. Zij verweet haren man zijn gedrag. "*Mij dunkt*", sprak zij, *dat ghij mij haet ende dat ghij mij luttel eeren doet, ghij hout hem voor uwen vriendt, die u ende mij soo veel schanden ende oneeren bewesen heeft, daer hij mede verdient heeft om hem ter doot te brengen."* De hertog hernam: "*gheminde vrouwe, laet dese fantasie staen, want ick wel wete dat ghij mij gheseyt hebt dattet al leughenen sijn, want ic heb het so ondertast van der saken dat hij mij alle sijn secreet ende heymelykheyt te kennen heeft ghegeven.*

De hertogin, begeerig om te weten welk een secreet de ridder haar gemaal had medegedeeld, perste hem, door den wijn bevangen, het geheim af, en besloot zich te wreken. Toen de hertog naar gewoonte "op *Sinxendach*" voor zijn Edelen, Heeren, Vrouwen en Jonkvrouwen open hof hield, en ook de borchgravin en de ridder verschenen waren, maakte de hertogin toespelingen op beider liefde, 't geen ten gevolge had

dat de borchgravin, in den waan dat haar minnaar haar ontrouw geworden was, en beider geheim aan de hertogin geopenbaard had, weeklagende uitriep: "*Heren Godt wilt hem vergeven, die onse minne uytgebracht heeft, want het sal mij mijn leven kosten, ende oock en begheer ick nu niet langer te leven; maer als ick op sijn soete minne noch dencke, so valt mij 't sterven sachter. Wat baten mij nu alle minnelijckheden, baeykens, lawaykens, rosetten, banchetten, al blijde opzetten, als nu de doot mij van als komt beroven.*" Na het ontboezemen dezer klagt, wierp zij zich te bedde en verworgde zich zelve. Welhaast trad de ridder het vertrek binnen, en haar lijk ziende stortte hij zich van wanhoop in zijn eigen zwaard, en toen de hertog vernam wat er geschied was, greep hij de hertogin, terwijl zij met haar hofgezinde danste, bij de haren en sloeg haar het hoofd af.

Ende soo (eindigt het verhaal) wiert de blijdschap in druck geeynt. Dus laet ons bidden om de eeuwige blijdschappe, daer nimmermeer lijden noch verdriet en sal sijn einde laet ons het overspel schuwen, want dit deerlyc jammer ende moorden door dat overspel geschiet is. Hierom laet ons leven beteren ende dencken, dat wij sterven moeten. Ende laet ons 't bedde onser consciencien wel maken ende dat wij wel ende rustelyc slapen mogen, als den langen nacht der doot komt.

Het is niet te verwonderen dat de middeleeuwsche schrijvers, die de grieksche en romeinsche helden in dolende ridders herschiepen, de dichters en wijsgeeren der oudheid als necromanten en toovenaars voorstelden. Zulks deden zij o. a. den romeinschen dichter Virgilius, wiens liefdesgevallen en tooverijen het onderwerp werden van een zonderlingen ridder- en tooverroman. Men heeft wel getwijfeld of de toovenaar Virgilius dezelfde met den dichter van dien naam was, doch schrijvers der 14^e en 15^e eeuw bevestigden het dat beide dezelfde persoon waren en beriepen zich op zijne buitengewone kennis der phar-

maceutica, die in het achtste boek zijner *Eclogae* doorstraalt, op hetgeen hij in het zesde boek zijner *Aeneade* nopens de benedenwereld mededeelt, de overlevering dat hij ervaren in de wiskunde was en dat hij, onder de regeering van Augustus, die bevolen had alle boeken over de magie te vernietigen, wilde dat ook zijne schriften, waarin hij de geheimen der zwarte kunst had geopenbaard, zouden verbrand worden. De eerste die van de magische krachten van Virgilius gewaagde, was Gervasius Tilberiensis, in zijn *Otia imperialia*, die hij in den aanvang der 13^e eeuw aan Otto IV, wiens kanselier hij was, opdroeg. Deze verdictselen werden door Helinandus, tijdgenoot van Gervasius, in zijne chronyk, en vervolgens door Alexander Neckam, een engelsch benedictyner monnik, die toen te Parijs studeerde, in het 6^e boek van zijn werk *De Natura Rerum* overgenomen.

Deze werken leverden de stoffe op voor den ouden franschen roman van Virgilius, waarvan twee uitgaven bestaan, een in 4° en een in 8°, beide te Parijs gedrukt, die wederom tot grondslag strekten van het engelsche *Lyfe of Virgilius* en van de nederduitsche bewerking, die reeds omtrent de helft der 16^e eeuw bestond, want de kerkelijke approbatie is van het jaar 1552. Sedert is deze roman meermalen en nog in deze eeuw ¹, zoo in 4° als 8°, herdrukt.

De beide broeders, Romulus en Remus, dus luidt het verhaal, hadden ieder eene stad gebouwd. Daar echter de muren van het door Remus gestichte Reims veel hooger waren dan die van het door Romulus gestichte Rome, bragt deze zijn broeder, bij gelegenheid dat hij hem kwam bezoeken, uit ijverzucht om en vernielde Reims, doch de weduwe van den verslagene vlugtte door onderaardsche gangen met haar zoon, ook Remus geheeten, die later zijns vaders dood wreekte, zijn oom doodde en keizer van Rome werd. Een zijner ridders, zijn

¹ *De Historie van Virgilius, zijn leven, dood en wonderlijke werken, die hij deed door de Kunst der Negromantie. Te Amsterdam, bij S. en W. Koene, Boekdruckers in de Raamstraat. 4°.*

bloedverwant van moeders zijde, was met eene dochter van een der senatoren (*een dogter van den Senaet* leest men in het volksboek) gehuwd, en had een zoon bij zijn wijf die met groote moeite geboren werd en moeste op hem lange tijd waken. daarom werd hij *Virgilius* geheten, en toen hij geboren werd beefde de stad van Rome. Deze zoon werd subtiel en verstandig en te *Tolettin* (*Tolentum*) ten schole gelegd. Toen eens de scholieren op eenen tijd verlof hadden om buiten te gaan spelen op de velde, naer de oude manier, ging *Virgilius* alleen wandelen in de bergen daer omtrent en vond een groot hol in een berg. Daer ging hij in, en soo diep, dat hij geen licht meer zag en hij ging nog dieper daer in, en doen vond hij weder wat licht dat boven in kwam. Doen hoorde hij een stem roepende: *Virgilius! Wie roept mij? Doe hoorde hij wederom een stem die tot hem seide: Virgilius! en siet gij niet de berdeken, getekend met een teken Tau? Virgilius seide: wie sijt gij? Doe werd hem weder geantwoord: ik ben een duivel uit een jode gebannen in deese plaetse tot den dag des oordeels, ten waere ik uitgelaten worde met menschen handen, dus broeder laet mij hier uit, ik sal u veel boeken wijsen, daer uit gij krijgen sult de konst van negromantien, en sult daer in vinden en practiseeren te doen en te weten al wat gij begeert, u vrienden sult gij dan mogen helpen en rijke maken en u vijanden krenken daer gij maer wilt. Door die groote beloften soo wierd *Virgilius* bekoort, maer hij wilde eerst versekert sijn, en de vijand deede hem die boeken vinden, en die tot zijnen wille hebben. Als *Virgilius* nu verzekert was, zoo kwam hij en deed dat berdeken af over de eene zijde en daer was een klein gaetje daer hem de duivel door drong, gelijk een ael. En als hij er uit was, kwam hij bij *Virgilius* staen als een groot man, waerover dat *Virgilius* verwondert was dat zulk een groot man in zoo een klein gaetje kon. Doe zeide *Virgilius*: zoudt gij wel weder in dat kleine gat kunnen kruipen, daar gij zoo groot zijt? Ja, zeide de vijand. Ik wedde (*hernam Virgilius*) om mijn beste hand dat ik hebbe, dat gij dat niet doen kunt. Ja wel, zeide de duivel, ik ben te vreden, en hij wroong zich weder door het gat en toen hij daer in was, deed *Virgilius* dat Berdeken weder voor het gat, zoodat de duivel bedrogen was, en hij mogt niet weder daer uit, maer moest daer in blijven besloten. Toen begon de duivel te schreeuwen: *Virgilius! Virgilius! wat hebt gij gedaan? Virgilius* zeide: gij moet daer blijven tot uw gezette dagen.*

Dit verhaal is bijna woordelijk ontleend aan de arabische nachtvertellingen, die met de perzische en andere oostersche verhalen, de bronnen zijn, waaruit de middeleeuwsche schrijvers hunne vertelsels nopens tovenaars, reuzen en gedrochten putten. Evenmin als de historie van Faust, van wien wij vroeger gewaagden, is die van *Virgilius* een zamenhangend verhaal van zijn lotgevallen, maar

slechts een verzameling van legenden, die nopens hem in verschillende werken verspreid waren en met geringe verandering werden weêrgegeven. Alle doen hem als een groot toovenaar kennen, die bij den keizer Persius, Perseus of Persydes, den opvolger van Remus, als zoodanig in hooge achting stond, en zijne kunst ook tot verfraaijing van Rome aanwendde. Zoo bouwde hij voor den keizer uit dankbaarheid, wijl hij hem zijne erfenis, waarvan hij ten onregte beroofd was, had wedergegeven, een paleis, waarin hij alles zag en hoorde wat er in de

stad geschiedde; ook maakte hij de *Salvatio Romae*, “eene verzameling der verschillende Goden van alle de omliggende landen, met die van Rome in het midden. Wanneer nu een volk tegen Rome wilde opstaan, keerde zijn afgod den romeinschen den rug toe en klonk met een klosje, hetgeen op last van de Carthagers vernield werd.” Hij liet een ruiter en paard van koper maken, dat ’s nachts door de stad rende en de boeven doodsloeg, en toen dezen hiertegen een middel uitdachten, nog twee koperen honden. Om zich over een jonkvrouw, die hem beleedigd had, te wreeken, deed hij al het vuur binnen Rome uitgaan en daarna wederom aan haar ligchaam ontsteken. Ook maakte

hij een glazen lamp, die altijd brandde en de geheele stad verlichtte, tot dat 300 jaren later een metalen boogschutter, die hij daarbij geplaatst had, haar uitschoot, toen men aan dit beeld raakte. Ook maakte hij een metalen serpent, die de hand van ieder meenedige, die hem in den muil van het beest stak, afbeet. Achter het paleis, waarin hij woonde, plantte hij groote, schoone boomgaarden, die dagelijks de schoonste vruchten en bloemen voortbragten en een prachtige fontein met allerlei vogelen, die des daags en des nachts zongen, versierd, omringden. Deze boomgaard was door geen muur maar door lucht omgeven. Hij maakte ook een grot of kelder om zijne schatten te bewaren. Aan den ingang plaatste hij twee groote metalen mannen, die elk een grooten en vervaarlijken hamer in de hand hadden, waarmede zij op een groot aanbeeld sloegen, zoodat er geen vogel voorbij kon vliegen of hij stierf door het gedruisch der hamerslagen. Voorts stelde hij een beeld hoog in de lucht, dat niet vallen kon, en die van Rome konden de deuren en vensters niet open doen of zij zagen altijd dat beeld, 'tgeen zulk een groote kracht had, dat eene vrouw, nadat zij dat beeld gezien had, "geen lust meer had om vleeschelijke geneugten te handteeren." Hij voerde de dochter van den soudaan van Babilonien, met wie hij boeelerde, door de lucht naar zijn paleis en bragt haar op dezelfde wijze terug. Met list gevangen en door een slaapdrank bedwemd, wilde hem de soudaan doen dooden, doch hij verwekte een groote rivier daar ter plaatse, *waarin de soudaan en al zijn heeren dagten dat zij zwommen, lagen en sprongen als visschen* en ontvoerde de schoone jonkvrouw over een brug van lucht naar Italië, en stichtte vervolgens, door de kunst der necromantie, de stad Napels op een ei, en bouwde een toren en stelde daarin een appel, een pijl en een ei, in dier voege, dat wie het ei roerde, de straten der stad deed beven, en wanneer het brak zou de stad dadelijk verzinken. Door den keizer belegerd, deed hij al het water opdroogen en dwong hem daardoor het beleg op te breken. Voorts stichtte hij te Napels scholen, deed er de klerken van Toletin in

onderwijzen en gaf zelf onderwijs in de necromantie; maakte het eerste openbare warme bad en de schoonste brug die men ooit zag en alzoo Napels tot een dër schoonste steden ter wereld.

Nadat Virgilius veel wonderen verrigt en den keizer nog meerdere beloofd had, b.v. dat kruiden, en boomen en bloemen driemaal 's jaars vruchten en elke boom tevens rijpe en onrijpe vruchten zoude voortbrengen; de schepen tegen stroom zeilen, enz., wilde hij eerst nog een wonderlijk stuk bedrijven, zich zelven wederom jong maken, "opdat hij nog lang leven zoude om veel wonderen te doen." Hij beval zijnen knecht hem in stukken te houwen en in tonnen in te zouten, terwijl een brandende lamp daarin olie zou doen druipen. Deze gehoorzaamde, doch in stede van na negen dagen terug te komen, werd hij door den keizer gedwongen, den zevenden dag met hem in den kelder te gaan, waar het lijk lag, en zoo mislukte het plan van Virgilius om zich zelven te verjongen en hij bleef dood.

Alle de klerken ende geleerden ende andere natien van Napels, van Rome ende andere contreyen waren zeer droevig ende verwondert als zij dit hoorden. De kijzer ende zijne heeren ende vrienden van Virgilius ende al 't gemeene volk, groot en klein, bedreeven groote droefheid ende principalyck die van Napels. De kijzer meende de schatten van Virgilius te neemen, maar hij mogte niet, want daer en was niemant die hem durft roeren, want een yegelijck dogte, die na de schatten wilde gaan, dat ze die metalen man zoude doodslaan.

Ware ons meerdere ruimte vergund, dan zouden wij den lezer nog bij menigen róman uit dit tijdvak kunnen bepalen, doch thans moeten wij ons, op het voetspoor van Nisard, met de opgave der titels vergenoegen ¹ om een uitvoerig berigt nopens eenige der voornaamste te kunnen geven.

¹ *Hier beghint een schoone hystorie van den filosooph Sydrac, die op aertrije was duijsent iaer voer Gods geboert, ende heeft bescreuen CCCC.XXI questien die seer vreemt ende genoecklic sijn te lesen, die de coninc Boetus die filosooph Sidrac vraechde. Antw. W. Vorsterman 1516 fol. 1540 kl. fol.*

Historie van Apollos van Tyro, waar achter B(or) Cz., Twee tragicomedien in proza, d'eene van Appol. Prince van Tyro enz. (naar het oude volks boek) s' Gravenh. 1634 4º.

DE SEVEN VROEDEN VAN ROME.

Te regt noemt van den Bergh dit werk, wat taal, verhaal, trant en inhoud betreft, een der belangrijkste volksboeken, en Dunlop,

*Genoechlycke History van den schricklijcken ende onversaerden Reus Gilijs, hoe hij des groot Coninck wonderschoone dochter van t Eylant Helyce, van een Geest s'nachts wegh-ghevoert, langhen tijt in bewaringhe hadde, ghesloten aen kettingshs. Ende hoe int selve Coninckryck een Smeetknecht Sicvreedt genoemt, gevonden wierde, 24 Mans starckte hebbende, welck tegens desen Reus, 12 subitus hooch, ghesonden werde om deze Dochter weder te verlossen ende voor syn Bruyt te houden. 2 pl. 1641 4°. In dit zeldzame volksboekje is de historie van Siegfried, uit de *Nibelungen*, schoon zeer verbasterd, bewaard.*

*Eene seer sonderlinghe, schone ende wonderlike historie, die men warachtich hout te syne ende auctentick sprekende van eenre vrouwen gheheeten Melusine, van haren kinderen ende geslachte ende van haer alre wonderlike werken. Aan het einde: dit boek is gheprint Thantwerpen binnen die Cammerpoorte int huys van Delft, bi my Henrick Eckert van Homborch in t jaer ons Heeren als men screef MCCCCC ende tiene den vierden doch van Januarie, in fol. met houtsn. De schrijver van dit volksboek volgde de *Histoire de Melusine, tirée des Chroniques de Poitou et qui sert d'origine à l'ancienne maison de Lusignan (par Nodot) Paris 1696 8°*. Het boek is in 1620 door den bisschop van Antwerpen verboden. Zie Mone 'S. 76.*

Een schoon historie van Turias ende Floreta seer ghenoechlyck om 't lesen. Hoe Turias die schoone Floreta ontsaecte ende hoe hy namaels coninck van Persen ghecroont werdt, m. houtsn. 4°. Aan 't einde.

Dit boeckken is gheviseert ende gheprobeert by eenen geleerden man van der K. M. daer toe ghecommitteert. Ende is gheprent Tantwerpen op die Cammerpoortbrugge in den Schilt van Artoys, by de weduwe van Jacob van Liesveldt. Ghegheven tot Bruessel in 't jaer ons heeren 1551 den 20 dach Octobris ende is voleyndt in t jaer 54.

Een schoone Historie van Urbaen, die onbekende sone van den Keyser Frederick Barberousse, die door de looshey van sekeren Florentijnen vercreech die dochter van den Soudaen, met ter hystorien van Jan Bocace niet min avontuerlijck dan ghenoechlijck onlancx ghetranslateert wt den Franchoyse in-t neder-Duitsch, m. houtsn. zonder pag. 4°.

Aan 't slot: gheprint Thantwerpen op die Cammerpoort-brugghe etc. in 't jaer ons heeren 1558 De kerkelyke approbatie is van 1552.

de oudste bron waaruit de italiaansche novellisten (wier vertaalde schriften ook in ons vaderland algemeen gelezen werden) geput hebben. Ook is het van hoogen ouderdom en in Indië, Persië of Arabië geboren, terwijl de in het hebreeuwsch overgezette parabelen van Sandabar, een indisch wijsgeer, die omtrent honderd jaren voor Christus leefde, het arabische werk *Calila wa Dimna*, en volgens sommigen een oud persisch werk, van den jare 530, dat weder uit de sankritische *Hitopadesa* ¹ ontleend is, er grooten invloed op hadden. Na verschillende bewerkingen in het oostersch ondergaan te hebben, verscheen het in den tegenwoordigen vorm en den griekschen roman *Dolopatos*, door Don Giovanni of Don Iehans, monnik van Haute-selve, in den aanvang der 13^e eeuw, in het latijn overgezet. Naar deze vertaling, reeds aan den dichter van *Seghelijn van Jherusalem* bekend, en meermalen in den loop der 15^e eeuw gedrukt ², zijn de spaansche,

Robrecht den duyvel en Richard sans peur, (waarschijnlijk alleen in 't fransch) in 1621 op de scholen en aan de gemeente bepaald verboden.

Hier beghint een seer ghenoeghlike ende amoroeze historie van den eedelen Lantsloet ende die scone Sandrijn. Achter aan: *Dit boec is voleynt bi mi Govert van Ghemen in Gouda in Hollant* (tusschen 1490—1492.)

Aurelius en Isabella. — *Ridder Galmi*. — *Florent en Leon*. — *Pontus en Sidonia*. — *De schoone Lionella*, in 1621 door den bisschop van Antwerpen verboden en de 4 laatsten alleen met censuur toegelaten. *Galien Rhetor*.

Een seer schoone historie van Seghelijn van Jherusalem. Aan 't einde: *T Antwerpen. Bi mi Henrick eckert — dusent CCCC XI*. — *Die historie van Seghelijn van Jherusalem — Bi mi Claes de grave — dusent CCCC end XVII*. Ook dit dichtstuk is als volksboek bekend en wordt als zoodanig op verschillende catalogi vermeld. Het is een samenweefsel van dwaze verdichtselen. Het mystieke element speelt daarbij een voorname rol, zoodat het gedicht het midden houdt tusschen roman en legende.

¹ In het nederduitsch vertaald of bewerkt door Duikerius. Amst. 1602, herdrukt in 1724 met den titel *Voorbeeldsels der oude wijzen*. Een gedeelte er van is in het zuid-friesch, d. i. in den tongval van Molkwerum, Hinlopen en die streken overgebragt, en met eene nederduitsche vertaling overgenomen in de *Taalk. Bijdragen tot den Frieschen tongval* door den Hoogl. E. Wassenbergh. Leeuw. 1803. St. 10 en 11.

² O. a. te Antw. 1490.

italiaansche, fransche, engelsche, duitsche en nederduitsche overzettingen vervaardigd. Wat de laatste overzetting betreft, zij is zeer oud, verscheen reeds in 1479 te Delft en werd in den loop dezer en der volgende eeuwen meermalen en nog in 1819 herdrukt¹. De roman is uit verschillende bestanddeelen zamengesteld, in vorm geheel oostersch en herinnert meermalen de arabische vertellingen, terwijl de novellen of verhalen, die er zijn ingeweven, deels aan grieksche, deels aan oostersche schrijvers ontleend zijn. Zeker romeinsch keizer, (dus luidt het verhaal) Pontianus geheeten, *die zeer wijs was*, huwde een koningsdochter, *seer schoon en alle menschen seer gratieus*, en verwekte bij haar een zoon, dien hij Diocletianus noemde². Dien gaf hij, op aanzoek zijner stervende vrouw, aan zeven wijze meesters, de geleerdste en verstandigste van het gansche rijk, over, om door hen opgevoed en onderwezen te worden. Zij deden zulks in een *allerschoonst, solatieus en geneuglijk prieel buyten Rome*, waar zij een vierkante steenen kamer lieten timmeren, hun leerling er midden in zetten en op de muren de zeven vrije kunsten schreven, zoodat hij ze altijd *klaerlik als in een boek mogt zien*. Dioceletiaan leerde vlijtig, zeven jaren lang, en de meesters zeiden: *is 't dat dit kint levende blijft daer zal wat goeds af werden*. Ondertusschen was zijn vader, op raad zijner vasallen, hertrouwd met eene prinses van Castilie, die hem verzocht de wijzen te gebieden zijn zoon naar het hof te doen wederkeeren. De wijzen raadpleegden hierop de sterren, die hun voorspelden, “dat het eerste woord dat de jongeling zou spreken hem den dood zou berokkenen, doch dat zij, indien zij 's keizers last weigerden te volbrengen, hun hoofd zouden verliezen.” Na zulks aan hun leerling medegedeeld te hebben, raadpleegde ook hij de sterren, die hem zeiden:

¹ Bantillas, Lentilis, Craton, Malquedroep, Josephus, Cleophas, Joachim; in de fransche overzetting heeten zij Cato, Jesse, Lentulus enz.

² Volgens den *Seghelyn* waren zij de zonen van 7 gedoopte Mohamedaansche jonkvrouwen en van Seghelyn van Jherusalem.

“dat hij behouden zou worden, indien hij in de eerste zeven dagen geen enkel woord sprak,” waarom hij zijne leermeesters bad, gedurende dien tijd voor hem het woord te voeren, tot dat hij op den achtsten dag in staat zou zijn zelf te spreken.

Dat werd bepaald, en zoo trokken zij ten hove, waar de keizerin op den prins verliefde en hem trachtte te verleiden, doch hij wees haar aanzoek schriftelijk af, waarop zij hem bij haar gemaal beschuldigde dat hij haar

wilde ootereen. Deze, reeds op zijn zoon vertoornd, wyl hij niet wilde spreken, gaf bevel hem in de gevangenis te werpen en vervolgens aan de galg te hangen. De rijksvorsten verboden hem, waarop de

keizerin haren gemaal eené novelle of parabel verhaalde, waarna hij tot zijn besluit terugkwam. Nu traden de 7 wijzen op, en telkens als

de keizer last gaf zijn zoon op te hangen, deed een hunner het vonnis een dag verschuiven, door den vorst eene novelle te vertellen. Zoo ging het zeven dagen lang. Op den achtsten verbrak de zoon het stilzwijgen, verontschuldigde zijn gehouden gedrag bij zijn vader, verhaalde het gebeurde met zijne stiefmoeder en deed een harer vrouwen ontkleeden, die een man bleek te zijn. Nu verhaalde hij zijn vader een hierop toepasselijke parabel, waarna deze zijn vrouw en haren boel bij den raad aanklaagde, die beide veroordeelde “van lid tot lid ontleed en aan een paardestaart gebonden, door alle de straten gesleept te worden tot de plaats waar men ze verbranden zou.” Kort daarop stierf de keizer. Diocletiaan volgde hem op, verhief zijn leermeesters tot hooge waardigheden en regeerde het rijk met hunnen raad. ¹

¹ *Hier beghint die hystorie van die seven wise mannen van romen, welke hystorie boven maten scoen ende ghenoechlic is om horen, ende oec vreemde ende luttel ghehoert: want si is nu nuwelic in dit voerleden iaer van LXXIX, ghetranslateert ende overgeset wt den latine in goeden duijtsche, op dattet die leeke luden oec moghen verstaen. Gheprent te Delft in Hollant: Int iaer ons heeren veertienhondert ende drie ende tachtig den dertienden dach in Januario op sinte ponciaens avont, met houtsneden en gekl. voorletters. Een tweede uitgaaf verscheen te Antwerpen 1488, 4°, eene derde te Delft 1493, 8°; verder te Antwerpen 1490 enz. Voor mij ligt eene uitgave in 8°. getiteld: *Een schoone ende ghenoechlicke Historie van de seven vroeden van Roomen. Tot Amsterdam ghedruckt by Cornelis Dircksz. Cool in de Warmoesstraet in den vergulden passer*, 4°. m. houtsn. en een andere in 8°. *Te Amsterdam bij de Erven van der Putte, boek- en papierverkoopers op 't Water in de Lootsman 1792*, waarvan de titel is: *Een schoone ende genoegelijke Historie van die zeeven wyzen van Romem. Hoe zy des keyzers Pontianus Zoone onderwesen tot alle goede leeringen, ende met wat middelen en lisi zijn stiefmoeder hem sogt tot onkuysheyd, waerom zy namaels noch verbrand werd. Vercierd met veele schoone en konstighe figuren, op ieder Exempel dienende, zynde voor desen nooyt zo gedruckt en van veel fouten gezuyvert. De uitgaaf, Amst. B. Koene 1819*, 8°. heeft denzelfden titel.*

HOOFDSTUK IV.

SPROKEN. KLUGHTEN.

Reeds hebben wij in het vorige hoofdstuk het gebied der sproken betreden, en met eenige volksboeken kennis gemaakt die door sommigen tot deze, doch door anderen tot de romans worden gebragt. Thans moeten wij ons meer opzettelijk bepalen tot die korte verhalen, even verscheiden van inhoud als vorm, welke men sproken noemde, die ofschoon zij het eigenaardige der verschillende klassen der maatschappij vertegenwoordigen, aan het leven zoo wel van prelaten, vorsten en edelen, als van den burger en landman ontleend, een eigendom van het volk zijn geworden; en toen ze lang bij de aristocratie in vergetelheid geraakt en door andere vervangen waren, bij dit, hetzij in rijm, hetzij in proza, ofschoon verbasterd en verminkt, bleven voortleven. Een vluchtige blik in de geschriften van Mone, Wolff, Grimm, Hoffmann von Fallersleben, Serrure, Jonckbloet is voldoende om ons van den rijkdom van dezen tak onzer letterkunde te overtuigen.

De in de volksboeken voorkomende sproken zijn meest alle door de rederijkers uit den mond van het volk opgeteekend of naar oude gedichten bewerkt, en komen hoogst zeldzaam voor. Vooral is zulks het geval met

die welke tot de Mariadienst en het leven der Heiligen betrekking hebben en, ten minste in de noordelijke Nederlanden, na de hervorming niet herdrukt en uit scholen en huisgezinnen geweerd zijn. Zulks is het geval met de *Beatrys*, waarvan, blijkens oude boekenlijsten en opgaven van verbodene boeken, eene volksuitgave (*eene miraculeuse sproke van Beatrys ende Marye*), die thans spoorloos verdwenen is, moet bestaan hebben. Waarschijnlijk is deze door den dichter der *Religieuse nyt haer clooster ghelopen, keert onsienlyck wederom*, in de XVIIe eeuw in België nagevolgd.

De inhoud is dezelfde met het door Jonckbloet uitgegeven gedicht van dien naam.¹ “Eene non, die het klooster verlaten had en in ontucht “achterlande” was gaan dolen, keerde, door de wonderbare tusschenkomst der H. Maagd, terug en bleef behouden.”

Naast deze sproke staat die van *Theophilus*, een ridder, die, nadat hij zijn schatten had doorgebracht, tot armoede verviel, maar zich tot Maria wendde en gered werd. Of er van deze, door Mr. Ph. Blommaert² in vlaamsch of nederduitsch uitgegevene sproke, een volksboek bestaat, is mij niet gebleken; maar wel van die van *Marieken van Nijmegen*, eene jonge dochter, die door haar oom, “Heer Gijbsbrecht, een devoot priester”, naar Nijmegen gezonden om leeftocht te koopen, daar door hare moei smadelijk bejegend werd, en des avonds op hare terugreis door den vijand, onder den naam van Moenen, verleid, met hem naar Antwerpen trok, waar hij veel kwaad bedreef. Na meer dan zeven jaren met hem verkeerd te hebben, begon zij naar haren oom en andere vrienden te verlangen, en haalde Moenen over om naar Nijmegen terug te keeren. Aldaar werd juist het spel van Masscheroen vertoond, dat haar zóó trof, dat zij berouw kreeg van haren tot nu toe gehouden levenswandel, waarop Moenen haar hoog in de lucht voerde en van daar

¹ *Beatrys, eene sproke uit de XIIIe eeuw, uitgegeven en opgehelderd door W. J. A. Jonckbloet. 's Gravenh. 1841. — Nalezing op de sproke enz.*

² *Theophilus, gedicht der 14^e eeuw. Gent 1858.*

op de straat wierp, en door haar oom, die ook toeschouwer van het spel was, herkend werd. Na hem haar weêrvaren medegedeeld te hebben, ging heer Ghijsbrecht met haar tot den allergeleerdsten priester te Nijmegen, en daar deze haar geen absolutie kon geven, naar Keulen, waar de bisschop zulks evenmin meende te mogen doen. Vervolgens togen zij naar Rome tot den paus, die haar drie ringen gaf, die zij moest dragen tot dat zij versleten waren of van zelfs afvielen, waarna haar hare zonden zouden vergeven worden. Beiden, oom en nicht, verlieten nu Rome en kwamen te Maastricht, waar de laatste in een klooster ging en "zoo heilig leefde en zoo strenge penitentie deed, dat Christus haar vergiffenis schonk en een engel zond, die haar in den slaap de ringen afdeed, "waar af zij zeer blijde was". Ook deze sproke behoort, zoo als van Vloten teregt opmerkte, blijkbaar tot het gebied der Maria-legenden, al is bij de eindelijke uitkomst harer avontuurlijke lotverwisseling de reddende hand der moeder Gods minder kennelijk en dadelijk werkzaam. Met het invoeren der hervorming week natuurlijk de vereering der Moeder Gods voor die van Gods Zoon en stelde men voor den naam en dienst van Maria dien van Christus. Ook treed deze in het spel van Masscheroen in plaats van Maria op ¹. Van Vloten, die eene nieuwe uitgaaf van deze sproke bezorgde, deed zulks ook van het *Bagyntje van Parijs*, vroeger zoo al uit geen volksboek ten minste als een volkslied bekend en "de treffendste uitdrukking der middeleeuwsche zienswijs in hare roerendste uiting."

¹ De Roomsche lezing is gevolgd bij de uitgaaf *T Antwerpen by Pauwels Stroobant in de Camnerstreet, in de Witten Hasewind*, in 1613 in 't licht verschenen en in 1854, ten dienste der 28 Gentsche bibliophilen, herdrukt en ook door Van Vloten met den titel: *Mariëken van Nijmegen, Nederlandsche volkslegende uit de 16e eeuw te 's Hage*, in dat jaar bij M. Nijhoff ter perse gelegd.

De onroomsche lezing is uitgegeven in *Een schoone historie ende seer wonderlyke ende waerachtighe geschiedenisse van Mariken van Nimmegen, hoe sy meer dan zeven jaren met de duyvel woonde ende verkeerde. Op nieu ghecorrigeerd, ende met schoone figuren verciert. Tot Utrecht by Herman van Borculo, woonende onder den Doms-Thoorn in 't vliegende hart*. 1608. 4o.

“Een meisje wilde zich aan de wereld en het leven, aan hare eigene blijde bestemming en toekomst onttrekken, om zich, in het innig geloof en vaste overtuiging dat Jezus haar had uitverkoren, aan het kloosterleven te wijden, in spijt van alle verlokkingen der wereld en des rijksdoms en de tranen harer moeder en verwanten.” Het beeld is een waardig wederpaar van het vorstelijke, teedere en bevallige *Sultans dochterke*, door Goëthe geprezen.

Minder bekend, schoon veel jonger, is de *Schoone historie van den Heilighen Heremyt, vrient Godts, Jan van Beverley, in Enghelandt geboren; hoe hij dat Hof zijns vaders ende die werelt versmaden, d'welck seer wonderlijck ende ghenuchelijck om te lezen is*¹. Deze sproke schijnt naar eene oude engelsche legende door een onzer rederijkers uit de XVIe eeuw bewerkt te zijn, en is, zoo als de meeste volksboeken van dien tijd, deels in proza deels in rijm. De magtige graaf van Beverley (zoo luidt het verhaal) had twee kinderen, Jan en Colette. Toen de eerste “tot zijn jaeren van discretie ghecomen was,” besloot hij de wereld en hare genoegens vaarwel te zeggen en een kluizenaar te worden. De vader zocht hem van dit voornemen af te brengen en hem over te halen bij hem te blijven. Jan beloofde het hem, onder voorwaarde “dat hij de dood uit zijn land zou bannen, zoo dat hij niet meer kwam en de menschen liet sterven.”

“O sone (was het antwoord) des had ick qualyck de macht

“Dies soo wil ick niet bestaen,

“De doodt en can niemant ontgaen.”

Hierop gaf zijn zoon zijn vast besluit te kennen om heremyt te worden, waarin de vader eindelijk berustte, zeggende:

“Jan, sone, ghy hebt dat beste vercoren:

“Godt gheve u altoos goeden wille

“Ick wil voort swijghen stille”;

¹ T *Antwerpen ghedruckt by Godtgaf Verhulst, woonende op de groote merckt in de Druckerye. Anno 1689. 4o.*

waarna de zoon “met groote devotie in een bosch ging, en een hut timmerde om daar den Heer te dienen nacht ende dagh.”

Na eenigen tijd bezoekt hem zijne zuster Colette, die na vergeefs

getracht te hebben hem te bewegen wederom aan het hof van haren vader te komen, belooft hem dikwijls te komen bezoeken.

Na haar vertrek verscheen hem de satan, in de gedaante van een engel des lichts, “om hem met zijn duyvelsche listen van der gratie ende ontfermheydt van liefs Heeren te trekken”, en zeide: “door zijn oversten Heere gezonden te zijn om hem te bevelen van drie zonden, dronken drinken, vrouwen cracht en moort eene te doen; zoo niet zou hij eeuwig verdoemd zijn, wijl hij Hem vertoornd had door zich op zijn heiligheid te verheffen.”

Hierop verdween de satan en werd vervangen door Colette, die haren broeder kwam bezoeken. Overtuigd dat het bevel hem van den Hemel was toegezonden, gaf Broeder Jan haar te kennen, dat hij naar wijn verlangde. Zij haalde terstond den besten uit den kelder van haren vader, en hij werd dronken. Van dezen toestand maakte de vijand gebruik hem op nieuw te “tempteren”, en wel tot bloedschande. Hij oonteerde zijne zuster,

doodde haar, uit vrees voor zijn vader, en legde haar lijk in een door hem gedolven graf. Uit zijne bedwelming ontwaakt, had hij levendig berouw, nam den pelgrimsstaf op, kwam te Rome, viel den paus te voet en smeekte om absolutie. De paus kon hem die niet geven.

“Deser sonden (sprak hij) ghelijcke ick niet en vernam,

“Noch soo en quam my niet te voren,

“U herte mach van rouwe schoren.

“Als ghy hier op comt te dincken

“Die locht mach van uwen sonden stincken.

“T is wonder dat ghy niet en versinckt

“Noch in d' aerde niet en verdrinckt

“En wiste Godt gheen beter inne.”

“Hij wist geene penitentie voor zulke zonden”, doch verwees hem naar een heremiet, die in Engeland woonde en “fraei in alle deugden was en voor God in groote waerde stond.” De pelgrim antwoordde dat hij reeds met dezen raad had genomen, en door hem naar den paus was verwezen.

“Dairoom, och Vader, bid ic U dat ghy

“Hebt ontfermenisse op my,

“Ick wil beteren mijn misdaet.”

Doch de paus herhaalde “dat hij hem geen raad kon geven noch penitentie, die zwaar genoeg voor hem was,” beval hem naar Engeland terug te keeren en naar den heremiet te gaan, “die zou hem penitentie opleggen en absolveren.”

“Ende als hy dat doet den heylighen Herenijt,

“Dan in dier tijdt,

“Zoo gheve ick hem alle mijn macht

“Die ick hebbe van der Godts cracht,

“Ende door die verdiensten van onsen Heere.

“Nu gaet henen met snellen keere

“Den wech van daer ghy comen sijt.”

Toen hij in zijn kluis was weêrgekeerd, legde hij zich zelf tot penitentie op, “op handen en voeten als een beest te kruipen, slechts water te drinken en kruiden te eeten en nimmermeer te spreken

*“Voir den tijdt ende der stonde,
 “Dat een Moeder brengt een dracht,
 “Een knape haer kint van eender nacht,
 “Dat tot my spreekt en tot my seydt
 “Dat mijn sonden vergheven syn.”*

Nadat de heremiet zeven jaren lang deze penitentie gedaan had, bragt de huisvrouw van zijn neef, opvolger van zijn vader, die terwijl hij te Rome was overleed, een zoon ter wereld. Den morgen daarop ging haar man ter jacht en ontmoette den heremiet. In den waan dat hij een vreemd wild dier voor zich zag, gaf hij bevel het te binden, en ten hove te voeren, om het de vrouwen, wanneer men zijn zoon, waarvan zijn vrouw 's nachts bevallen was, naar de kerk bragt, als een wonder te laten zien. Zij gehoorzaamden hunnen meester, en toen zij ten hove kwamen, terwijl het kind ter kerke werd gebragt, riep het met luide stemme :

*“Staet op Jan van Beverley,
 “Dat beveel ick u tot deser stonden,
 “God heeft u vergheven alle u sonden.
 “Door die penitentie ghy hebt ghedaen,
 “Sult ghy der eeuwighen loon ontfaen
 “Als ghy hier niet langer en sijt.”*

De heremiet viel nu op zijn knieën, loofde en dankte God, verhaalde zijne geschiedenis en verzocht dat de aartsbisschop van Cantelbergh mogt komen om zijn biecht te hooren, en toen deze die gehoord had, riep hij uit:

*“Soo en hoorde ick noyt al sulcke wercken
 “Als ick in 't biechten hebbe verstaen,”*

en deelde hem mede “dat ook zijn zuster genade had ontvangen en een martelaresse geworden was.”

“Dat moest dy merken ende verstaan.”

De heremiet spoedde zich nu naar 't graf zijner zuster, en zoodra hij het geopend had, stond zij op en erkende hem. “God had, zeide zij, haar ziel in haar ligchaam gezonden, om te kunnen biechten en

het Heilige Sacrament te ontvangen, eer haar leven op aarde eindigde.”

Sproken aan de mythologie en de classici ontleend, ontmoet men zeldzaam in proza. Slechts twee kwamen mij in handen, *Pyramus en Thisbe*¹ naar een ouden franschen roman van dien naam, en de *Gulden Ezel*² naar Apulejus. De eerste sproke is ook meermalen in dichtmaat gebragt³ en even als de fabel van Latona, Niobé en andere uit de Metamorphosen van Ovidius, dramatisch, de laatste eerst in de 17e eeuw bearbeid. Eenige spoken, zoo als *Maertje van Oostzaen*, *Jan de Wasser*, *Saartje Jans*, *Jan Claesz.*, *de vrijagie van Lubbert Bonk-Slach*,⁴ *Urbanus en Izabel*, verplaatsen ons in het huisselijk leven onzer vaderen. De laatste verscheen ook in den vorm eener zamenspraak⁵, en, gelijk meest alle de bovengemelden, van een kinderprent. Niet gering is het aantal spoken van beruchte personagien,

¹ *Pyramus en Thisbe.*

*Schoon retorike amoureux bequame,
is die barbljike voor sulcken eerzame.*

Gheprent te Hantwerpen binnen de Camerpoorte in den Mol. By my Henrick Pieterssen van Middelborch z. j.

² *L. Apulejus, Handelende van den gulden ezel.* Haarlem 1630. 12°.

³ O. a. vindt men in het *Antwerpsch Liedeboek* een *Treurlied* van p. en t.

⁴ *Den Westvaelschen Speel-thuyn, door-zaeyt en beplantet met veel vermaeckelycke kluchten; kortswijligh te lesen, lustigh te hooren en lieflijck te ageren, als van Slenner-Hincken, Land-laup, Hellenvaart, en Juffren-hijlk. Als oock vijf Upteughe van de Hochtiedt, un dre Upteughe van 't Kindelberhn van Teuwes. Voorts een t' Samen-spraeck van Knubbe, Stortentuen un Lukevent. Ten allerlesten een Over-Ysselsche vryagie, van Lubbert Bonk-slach unde Smudde-Mulen Swenne t' Utrecht gedruckt by Poolsum 1687 12°.*

⁵ *Aardige zamenspraak tusschen Urbanus en Isabel, die, nadat ze door onkuisheid van elkander gescheiden waren, op eene sonderlinge wijze weder vereenigd werden. Hier is bijgevoegd de vermakelyke kwakzalver op zyn stellagie. Zeer dienstig op bruiloften en maaltyden. Te Amsterdam bij B. Koene, 1819 4°. — Samenspraak tusschen twee getrouwde, zynde Urbanus en Isabelle, nadat ze van malkander door onkuischheid enz.; alle Echts-genoten tot een opmerkinge. Ten tweeden, een Bruyds-klagt, over de Dood van haren Bruydegom, t Amstelred. gedr. by Jac. Konynenberg z. j. met houtsn. kl. 8°. — Urbanus en Isabel, Duo-Drama enz. op Parnas voor eenige Liefhebbers, 1778 gr. 8°.*

die in de 17^e eeuw bijzonder de aandacht van het publiek trokken, zoo als kwakzalvers, spitsboeven, drinkebroers, b. v. *Slenner Hincken*¹, *de Jonghen Jacke*, *Bremer Hans*,² *Pekelharing*³, *de hertog van Pierlepon*⁴, *Steven van der Klok*, schoolmeester, koster, doodgraver en klokkenluider te *Slagvoort op het Klinckert-eilant*, wiens *Lijksermoen*⁵ herhaaldelijk en nog onlangs herdrukt werd. Tot de oudere sproken behoort ook het *Sproockeboezken van den Spanjaert* of "de spaansche Tyl-Uylenspiegel", ook met den titel: *De Ghenuelijken ende cluchtighe Historie van Lazarus van Tounes wt Spaingen. In de welke ghy eensdeels meucht sien ende leeren kennen de manieren, condicien, zeden ende schalckheyt der Spaignuaerden. Nu eerst nieuwelijcx int licht brocht, ende overgheset in onse taele. Te Delft, Bij Niclaes Pieterssen: ende men vintse te coope t' Antwerpen bij Heyndrick Heyndriesen in de Leliebloeme.* 1579. 12°. Amsterd. 1669. 12°.

Het boekje uit het spaansch van Don Diego de Mendoza, voorlooper van Cervantes (Lazarillo), bevat 31 hoofdstukken, die even als de Historie van Uylenspiegel, de een of andere boevenstreek tot opschrift voeren b. v.

¹ *De Historie van Slenner-Hincke, ofte een kluchtige vertellinge van een Westpheel-schen Bueren Soons vojagie naer Hollant met de Greszwade. Vermeedert met Twesken Kinderbehr en Lukvents vertellingen.* Amst. J. Kannewet 1761 12°.

² *Een schoon ende kluchtighe Historie van den Jonghen Jacke, die zyns vaders beesten wachte in 't velt, ende van den Cluysenaer die daer quam om Jacke te castyen. Ghe-drukt tot Amstelredam, by Hermen Janz. figuersnijder z. j. 40. — Een aardige en vermakelyke klucht van Bremer Hans.* Antw. (1683) kl. 8°.

³ *Zingende klucht van Pekelharing in de kist.* Amst. 1708 (den laatsten druk.)

⁴ *M. Grambergen, Kluchtighe Tragoedie op d' Amsterd. schouw. d. 17 van Louwm.* 1650. Amst. 1671 kl. 8°. — *Pieramus en Thisbe, of de bedrooge Hartog van Pierlepon, boertige tragoedie.* Amst. 1700 8°.

⁵ *Lyksermoen over het ontydig omkomen enz. op den 28 Febr. 1718 zeer eloquentelyk uitgesproken door den Eerw. vader Barthol. Ortels, Pastoor der gem. ald.; op rym gestelt door Jan de Wasser. Zegvelt by ouderwetze Floris van Nieukoop. Erfgen. van den overleden 1719 kl. 8°; het laatst in het Jaarboekje van Dordrecht 1841 uitgegeven. De autheur er van is A. Nagtegaal, die het mitsgaders de Uitvaart van zijn Grootje. Amst. 1722, 1728, voor het tooneel bearbeidde gelijk ook de Uitvaart.*

Hoe Lazarus eenen blinden man ginck dienen; Lazarus leert het ambacht ende guchellerye van zynen blinden meester; Hoe dat Lazarus eenen Priester quam te dienen ende hoe hy daar mede overquam; Hoe dat Lazarus in de sterfhuysen goede chiere maecte, ende thuyt wesende by synen meester storf bijna van honger ende commer enz.

Ofschoon dit werkje verre voor de Historie van Uylenspiegel moet onderdoen, en meer de lage streken van eenen loozen knecht dan aardige en geestige guiterijen bevat, is het echter niet onbelangrijk, wyl het ons met de zeden en gewoonten der Spanjaerden in dien tijd bekend maakt. Bredero volgde het in synen Spaanschen Brabander.

Doch al deze en andere sproken, vooral die uit het laatst der 16^e, 17^e en 18^e eeuw, behooren meer tot de *boerden, sotternien, clugten, sotte clugten* of kluchten, die van het laatst der 16^e eeuw af tot heden, in een onafgebroken reeks, door rederijkers en schouwspelers voor het volk op het tooneel, ook van het *Spel der drie kroonen*, dat reeds in de 17^e eeuw vermaard was, werden uitgevoerd.

Geen volksschriften werden met meer graagte gelezen en met grooteren toeloop van volk vertoond dan deze:

“Men sagh het volck met hoopen

“Naer t spektakel bij de broeders loopen.

“Als er sotte clugten werden gegeven

“Dan was t een rumoer om van te beven;

“Maer was 't geen cluchtspel en idoon,

“Men ontving naauwelijks een karig loon.”

Men kon alsdan van het nederlandsche gelijk van het oude romeinsche volk zeggen, dat het geen grooter behoefte had dan aan schouwspelen en brood. Maar die kluchten waren ook in de volkstaal geschreven en stelden het volksleven in zijn ware gedaante voor. Nu eens verplaatsen zij ons in het midden van het laagste gemeen, in vaantjes of bierhuizen, krotten of bordeelen, waar wij van de afzigtelijkste tooneelen getuigen zijn en de walgelijkste bordeelpraat hooren, dan wederom in het burgerhuishouden, waar wij man, vrouw, kinderen, dienstboden, besjes, stiefvaêrs en stiefmoêrs, vroedvrouwen, minnemoêrs, bakkers, besteedsters in hunnen dage-

lijkschen handel en wandel ontmoeten, met hunne zeden en gewoonten kennis maken. Wij worden ingewijd in de geheimen van het huisselijk leven, met de verschillende gebruiken bij het vrijen en trouwen, bruiloft houden, de kandeelmalen, de partijtjes, het begraven enz. bekend. Nu eens worden wij in thee en koffijgezelschappen, kransjes, herbergen en tabakshuizen binnengeleid, dan bezoeken wij de kernissen, concerten, comedien en de spellen, nemen deel aan verschillende zomer- en wintervermakelijkheden. Het gewone leven en eigenaardigheden der schoolmeesters, geleerden, advokaten, notarissen, doctoren, land- en steêlui, aansprekers, schouten, dienaars van den geregte, worden ons tot in de minste bijzonderheden voorgesteld. Wij bezoeken de markten, hallen, vischbanken, en hooren daar de kooplieden en vrouwen in hun gewoon plat amsterdamsch, rotterdamsch, dortsch dialect hunne koopwaren aanbieden; worden opmerkzaam gemaakt op het toenemend zedenverval, de gebreken die allengskens in de maatschappij en de huisgezinnen slopen, soms geestig, doch altijd grof op de gebreken van geestelijken, fijnen, kwakers, mennisten, geleerden, filosofen, boekverkoopers; zien het bijgeloof en de dwaasheden van astrologen, alchimisten, kaartlegsters ontmaskeren; den vrek en verkwister, den speler, dronkaart, de mode- en praal-zucht, de misbruiken der koffij- en thee-tafel, de buitensporige tabak- en snuiflust ten toon stellen.

Op het tooneel leerde men het gewone koop- en zeemansleven kennen, hoorde men kijven en vloeken, zag men vechten en plukharen.

“’t Volk vond niets meer amusant,

“Dan kijven op zijn eigen trant;

“Hoe meer geschreeuw, gejoel, gekras,

“Hoe beter men tevreden was.”

Geen nieuwtje op het dorp of in de stad, of terstond was er een poëet, een van Gijzen of van der Gon, bij de hand, die het voor het tooneel bewerkte. Verscheen er een roman, die in den smaak van het volk viel, men haastte zich er een tooneel- of blijspel naar te vormen; doch ook alle nuttige en weldadige inrigtingen en vooral die, waartegen volksveroordeel

bestond, werden op het tooneel aangeprezen, het volk smaaklijk gemaakt, o. a. de inenting. De dwaasheden der tulpenhandelaars en actionisten, het schandelijke van het bankroetspelen werden niet zelden, wij zouden zeggen met te harde kleuren, afgeschilderd. Men noemde dan ook den schouwburg: "de school der zeden," "de prediker van 't volk." Wel is het niet te ontkennen dat vele, ja de meeste kluchten grof en ruw waren; maar ook het volk was het, en zoo de autheur zijn sujetten meer beschaafder taal op de lippen gelegd had, het volk had ze niet begrepen. Wat zeg ik het volk! zelfs de aristocratie moge zich door uiterlijk beschaafder vormen onderscheiden hebben, beschaafder was zij niet. Zelfs waren hare handelingen, gesprekken, taal niet zelden veel zedelooser en platter dan van het volk, en in vele kluchten weet men niet, wie men ten dien aanzien de voorkeur moet geven, den heer of den knecht, de vrouw of de meid, de dochter of de voedster.

"Die van Neêrlant syn lustigh van seden,
 "En doen gaerne in 't vrolycke mede,
 "Syn vrinden van boertigh gekrol en gesnaer,
 "En houden van koddighe, potsighe waer.
 "Wanneer zy te saem in jongst syn vergaert,
 "Dan syn se gans geestigh en jolich van aert,

zong een volksdichter uit de 17^e eeuw, en reeds een eeuw vroeger noemde Guicciardyn de Nederlanders "vriendelijk, blijgeestig in alle gezelschappen, wat spottende, den anderen wat toeschietende, waarin zij soms de maat te buiten gaan, en geen of klein respect dragen." Zulks wordt door de geschiedenis hunner huisselijke en maatschappelijke zeden en gewoonten, en niet het minst door de menigte boertige en amoureuze drink- en tafelliedkens bevestigd.

Doch dezelfde literarische producten getuigen hoe zeer (wij laten denzelfden volksdichter spreken) zij

"Tot snoode grofheid waren genegen

“En afdoolden op satans gruwelwegen,

“Grof, bot, onbesneden waren in hun manieren —”

Zelfs de beste dichters schikten zich naar dien volkssmaak, en weinigen

“die niet in 't vuyle en onryne liepen

“en behagen in 't gemeyn en slordighe schiepen.”

Men denke aan Huygens, Van de Merwede van Clootwijck, wiens Mintriomfen door beulshanden verbrand werden. Focquenborch, Tengnagel, Overstege en zoo vele andere, van wier walgelijke rijmen men kan zeggen:

“het tuigt niet voor den bart die zoo het volck bekoort,

“het tuigt niet voor het volck dat naer die grouw'len hoort.”

Eigenlijke volksboeken, waarin “de boert tot vuil gesnap en de vrolijkheid tot dartele losheid werd opgevoerd”, zijn niet uit de vroegste tijden tot ons gekomen. Daartoe toch mogen wij ten minsten de *Historie van Jan van Parijs* niet brengen. Van dezen roman getuigt Nisard: “C'est le plus ancien peut-être de nos romans comiques et facétieux, et ce n'est pas, il s'en faut, un des moins agréables.” Görres noemt het verhaal eene echt fransche gasconnade, enkel geschreven met oogmerk om den luister en de magt eens franschen konings te verheffen. Oorspronkelijk is het echter niet, daar wij het reeds in de *Gesta Romanorum*¹ ontmoeten, waaruit het door den franschen dichter ontleend is.

Waarschijnlijk dagteekent diens werk uit de 16e eeuw en werd eerst te Parijs en Lyon, z. j. in 4°. gedrukt, en later te Troyes, Rouaan in de *Bibliothèque Bleue* en elders herdrukt² en in den loop der 16e en in den aanvang der 17e eeuw in het nederduitsch vertolkt³.

¹ Ook in 't Ned. vertaald: *Historien ghetoghen wten gesten ofte chroniken der Romeinen*. Gouda, Ger. Leeu, 1481 fol. Zwolle P. van Os, 1484 fol.

² *L' Histoire de Jean de Paris roi de France* 12°. chez Pillerin à Epinal, s. d. — à Montbeliard chez. Deckherr frères s. d.

³ *Dit is een schone Historie van Jan van Parijs, koninck van Vranckryck: Die door syn groote vroomheyd, gheschicktheyt ende subtylheyd verkreegh, ende troude de dochter des koninghs van Spangien, dewelcke ondertrout was met den koninck van Engeland, seer*

Wat den naam van onzen held betreft, heeft het niets gemeen met den eenigen koning van Frankrijk, die Jan genoemd is, en wiens lotgevallen bekend zijn. De roman meldt alleen "dat hij de zoon was van een wijs en vroom fransch koning en eene notabele en wijze koningin."

Eens dat de koning, zijn vader, gevolgd door zijne baronnen en ridders uit de kerk terugkeerde, stond aan den ingang van zijn paleis de koning van Spanje, die zich diep voor hem verootmoedigde en zijne hulp tegen zijne oproerige vasallen inriep. De koning beloofde hem bijstand, zocht eerst de baronnen op minlijke wijze tot onderwerping te brengen, en toen zulks niet gelukte, toog hij zelf aan 't hoofd van een leger naar Spanje, overwon ze en herstelde den koning op zijn troon. Uit dankbaarheid bood deze hem aan hem eijns te betalen, en toen zulks was afgeslagen; bad hij zijn broeder van Frankrijk, wanneer hij, die reeds bejaard was, mogt gestorven zijn, zijne dochter te willen uithuwelijken. Dit verzoek werd ingewilligd; ja de fransche monarch beloofde dat zijn zoon Jan geen andere vrouw zou hebben dan haar.

Na verloop van eenige jaren stierf de koning van Frankrijk, en die van Spanje, in den waan dat hij nu van zijne belofte ontslagen was, gaf gehoor aan het verzoek van den koning van Engeland, om de hand zijner dochter. Deze begaf zich nu naar Spanje, en wel over Frankrijk, waar hij door de koningin heerlijk onthaald werd. Zij herinnerde zich welke afspraak tusschen den overleden koning en dien van Spanje gemaakt was, ontbood haar zoon, die reeds koning doch niet te Parijs aanwezig was, en sprak met hem af dat hij "in verkleedt ende verborgen habijt, en in soo grooten triumph als 't mogelyk was, naar Spanje zou reizen, doch zijne lieden te verbieden hem niet anders dan Jan van Parijs,

playsant om te lesen. 't Amstelredam gedruckt by Cornelis Dircksz. Cool, woonende in de Warmoesstraat, in de vergulde passer 1646. 4o. met houts. Mone vermeldt een andere uitgaaf T Antwerpen by Josephus Thys. 8o. m. houtsu., en van den Bergh een te Amsterdam by S. en W. Koene. 4o.

zoon van een rijk burger, die hem vele schatten na zijn dood had achtergelaten, te noemen.”

Aan het hoofd van een langen stoet van vorsten, edelen, ridders en knapen, omringd door de weelde van een aziatisch vorst, trok de jonge koning naar Spanje, op den voet gevolgd, doch langs een anderen weg, door den koning van Engeland. Toen deze te Estanes kwam, had Jan van Parijs deze stad even te voren verlaten. Nieuwsgierig wie hij toch moest zijn, die met zulk een prachtig en talrijk gevolg reisde, vaardigde de koning van Engeland een heraut naar hem af om te vernemen wie hij was en of zij in elkanders gezelschap de reis wilden vervolgen. *“U believe te weten, mijn geduchtige Heere (zoo sprak hem de heraut toe), dat de coninc van Engeland, mijn meester, mij heeft gezonden voor uwe heerlicheyt om te weten wat lieden dat ghij sijt; want hij is hier seer bij, ende hij begheert seer te sijn in uwe geselschap.”* *“Mijn vrient, ghij sult hem meugen seggen (was het antwoord) dat ic mij gebiede in zijn goede genade, ende ist dat hij een luttel lichtelijc aenrijdet zo sal hij ons meugen achterhalen, want wij en rijden niet seer sterc.* Voorts vernam de heraut dat hij Jan van Parijs werd genoemd, doch merkte op dat er geen onderscheid tusschen hem en zijn gevolg was, *“alleen droeg hy een witte stok in de hand ende hy was wonderlicke frisch boven alle andere.”* *“Welaan, zei de koning, toen hem zijn heraut dit alles had medegedeeld, laat ons rijden, en gebood zijn oppersten bannerheeren dat zy by hem rijden souden in fraye ordinantie.”* Toen hij bij Jan van Parijs was gekomen en zij elkander verwelkomd hadden, reisden zij verder tot Burgos. Gedurende hunnen togt waren er geene snakerijen, die zich Jan van Parijs niet omtrent den koning van Engeland veroorloofde. Deze liet zich alles welgevallen, alleen wanneer zij te boosaardig of te gemeen waren liet hij zich soms eenige aanmerkingen ontvallen.

Het slot van het verhaal is, dat Jan van Parijs de bruid, *de minnelijkste, de ootmoedichste, de schoonste, de wijste, de eerbaerste ende de best gemanierste die ter wereld was,* kreeg. Op zijn verzoek kleeedde

zij zich op de *Francoijse mode*, met een rijckelichen keurs van gouden *Hermosijnen laken* en daarover eenen *tabbaert van fluweel bereijdt met gouden lelien*, so seer schoon ende moeij, dat zij met de *schoonheijdt*, die zij hadde beter scheen godlijc dan menschelijc te zijn, waarna hij ze in grote *triomph en eere troude*. De beperkte ruimte ons gegund veroorlooft ons niet, gelijk Nisard, eenige der snakerijen van Jan van Parijs mede te deelen. Ook mogen wij zulks niet van den meer bekenden Thijl Uilenspiegel, "jovial personnage, toujours prêt à rire et à faire rire depuis le salon jusqu'à l'oreille, qui a eu l'honneur insigne de rester un type dans la littérature d'une grande partie de l'Europe", nog even populair onder de Zwitsersche boeren in Westphalen, het Brunswyksche, Kleefsche en de Nederlanden als voor eeuwen; naauw vermaagschapt aan Pierre Faifeu, Panurge, Sosie, Nassiedin en andere beruchte schalken, wien Nederlanders en Duitschers, even als de Grieken in fabelachtige verhalen vele wonderdaden aan hunnen Hercules, alle guitenstukken hebben toegedicht; wiens leven en lotgevallen gedurende meer dan 300 jaren de geleerdste mannen bezig hielden, aanleiding tot diepzinnige, historisch-antiquarische en literarische nasporingen gaven, en meer dan in 150 uitgaven, in meest alle levende en in vele doode talen, zelfs volgens sommigen in 't hebreeuwsch, gelezen worden, terwijl de werken die over hem geschreven zijn, en die zijn guitenstreken tot model dienden, eene kleine bibliotheek vormen. Een menigte dichters bezongen zijne lotgevallen, ¹ schilders en graveurs maalden ze af op paneel en doek en bragten ze in koper en hout. Zij dienden den kinderen op de scholen om spellen en lezen te leeren, waren de geliefde lectuur van het volk, en werden door de rederijkers op het tooneel gebracht.

"De loffelijcke en boertighe daden van Tijl,

zoo liet zich een hunner hooren,

¹ Jan Nemius ('s Hertogenbosch 1558) en Gilles Omma. Aegidius Periander (Brussel 1561) zette zijn leven in Latijnsche verzen over.

*Zijn wel van olden herkomst en stijl,
 Doch wel begrepen vol wijsheijt en lof,
 Al zijn ze voor den killeloor wat bijster grof.
 Wie kent ze niet van den snaak aller snaken,
 Zij kunnen den huis- en den edelman vermaken."*

In weerwil van de naauwkeurigste nasporingen, is het nog niet beslist of Uilenspiegel al of niet heeft geleefd. Die het eerste stellen, beroepen zich op zijn grafzerk te Möllen, niet verre van Lubek, met een uil, spiegel en dit opschrift (volgens de lezing van Hoffmann von Fallersleben): *Anno 1350 is dat stein opgehaven unde Uilenspiegel leit dar under begraben. Marcket wel unde dencket dran*, als ook op zijn beeldtenis, borstharnas aldaar bewaard en allerlei tradities nopens hem in die streken in omloop. De Vlamingers betwistten echter het bezit van Uilenspiegels graf aan de Duitschers. Aan den ingang der kerk te Damme toch ontdekte men een zerk met het beeld van een wijsgeer zittende voor een lessenaar, hebbende aan zijn zijde den vogel van Minerva, 't zinnebeeld van waakzaamheid en wijsheid. Daar nu de steen uitgesleten was, zag men den lessenaar voor een spiegel aan en voegde daarbij den naam van den vogel en vond eindelijk den naam Uilenspiegel. Anderen meenden in het half uitgesleten doodshoofd op de zerk een uil te zien en lazen voor de woorden *dat is wwen spiegel* onder het doodshoofd: "dat is Uilenspiegel."

Wie was nu de ware Uilenspiegel? De geleerden haastten zich de vraag te beantwoorden. Er waren twee Uilenspiegels geweest, vader en zoon, de vader, Claes Thyl, te Knesselaere, een buurt in de nabijheid van Brugge, niet gelijk men in Duitschland wilde te Knittingen in het hertogdom Wolfenbuttelt of het land van Zassen geboren, en te Damme in 1300 gestorven; de zoon "das Vorbild aller Schalksnarren der spätern Zeit" in 1350 te Möllen overleden en begraven.

Toen men later ontdekte dat de grafsteen te Damme het stof van

den beroemden Jacob van Maerlant bedekte, aarzelde men niet dezen met den vlaamschen Uilenspiegel voor denzelfden persoon te houden, waarin eenige geleerden het volk voorgingen.

Wij zijn niet in staat het pleit, of Uilenspiegel werkelijk geleefd heeft te beslissen, maar twijfelen er niet aan of deze of gene heeft in de 15e of in 't begin der 16e eeuw alle verhalen, die omtrent hem onder het volk leefden en te regt of ten onregte aan hem toegeschreven werden, verzameld en aan het licht gebracht. Volgens Pr. van Duyse, in zijn *Étude littéraire sur Tiel L' Espiègle* (Gend 1858) was de franciscaner monnik, Thomas Murner, in 1475 te Ober-Ebenheim in den omtrek van Straatsburg geboren en omstreeks 1535 in de Nederlanden gestorven, een man die als ijveraar voor het Katholicisme en tegenstander van Luther in de geschiedenis der hervorming geen geringe rol speelde, de verzamelaar van alle sagen omtrent Uilenspiegel, die hij in 1515 z. n. v. pl., doch waarschijnlijk te Keulen, na ze uit het nedersaksisch in het hoogduitsch vertolkt te hebben, liet drukken.¹

Sedert werd dit werk tallooze malen in allerlei vormen herdrukt en het lievelingsboek vooral van den boerenstand, "wien het een schat van volgeestigheid, een huispostil, een nooit verdroogde bron van scherts en vrolijkheid werd."

Spoedig werd het werk ook in Vlaanderen bekend, vertolkt, verspreid en de lievelingslectuur van alle standen. Karel V verpoosde zich met het lezen der grollen van den beruchten schalk, waarin hij veel behagen vond, en Albrecht Durer kocht op zijn reis door deze gewesten twee exemplaren van het werk.

In den aanvang der hervorming was men er op bedacht dit volks-

¹ Anderen gewagen van eene uitgaaf van 1483, die echter verloren is. Koch houdt de Augsburgsche uitgaaf van 1540 4°, nog in de Wolfenbuttelsche bibliotheek voorhanden, voor de oudste.

² Görres noemt den inhoud: "Aechter, vierschrötiger, gediegener Bauerwitz, ein Kapital von Spatz und Scherz, das immerfort in der Nationalbank stehen bleibt, aus der dann iede Generation ihre Interessen zieht."

boek op nieuw in een protestantschen geest te bearbeiten. Zulks deed men in navolging der Duitschers, die in 1543 eene protestantsche bewerking te Straatsburg in 4° in het licht hadden gegeven. In deze bewerking worden de ergste boerterijen gemist, doch behalven de negen nieuwe aardigheden, nog tien anderen tegen paus en geestelijkheid opgenomen. Men bezat dus een R. C. en protestantschen Uilenspiegel, welke laatste door Philips II op den index gesteld en welks gebruik op de scholen en lezing in de huisgezinnen in 1620 door den bisschop van Antwerpen verboden werd. Het hollandsche volksboek bevat 50 streken van Uilenspiegel en eindigt met zijn grafschrift in verzen en in sommige uitgaven met zijn testament. De uitgever schijnt hier en daar het oorspronkelijke ingekort maar niet verbeterd en den roomsch-catholijken tekst behouden te hebben. ¹ Dit moet het volksboek, onder den naam van "*kleinen Tijl*" bekend, zijn, terwijl een meer volledige doch ons onbekende uitgave of bewerking onder die van den *grooten Tijl*, bekend was.

Volgens Nisard behoort het leven van Tijl Uilenspiegel ook tot de fransche volksboeken. Op den titel der oudste vertaling leest men:

¹ Görres vermeldt: *Historie van Thyl Uilenspieghel van zijn schalke Boeverijen, die im bedreven heeft, seer genoechlyc met schoone figuren. Rotterdam S. v. d. Hoeven 1613.* In dezelfde stad verscheen: *Wonderlycke Levensgeschiedenis van Thyl Uilenspiegel, behelzende zijn schalkachtig en avontuurlijk leven. Op nieuw verbeterd en vermeerderd, met zeldzaamheden, welke noch nimmer bekend zijn geweest. Tweede druk. Rott. bij Hoffers.* — *Wonderlycke Levensgeschiedenis van Thijl Uilenspiegel. Met vermeerderde prentverbeelding versierd. Amsterd. z. j. 8°.* — *Wonderbaerlyke en zeldzame Historie van Thijl Uilenspiegel, van zijn schalke, listige potsen en boeverijen, die hij zo in zijn leven als ook in zijn dood bedreven heeft. Devent. S. H. de Lange z. j. goth. let. met houtsn. kl. 8°.* *Het aardig leven van Thijl Uilenspiegel verciert met vele schone prentjes. Gent L. van Paemel z. j. goth. lett. met houtsn. kl. 8°.* In de voorrede waarschuwt de drukker tegen den "schandaleuzen druk, den welken tot Amsterdam by Broer Jansz. op de nieuwe-zijde achter den Burgwal in de zilveren kan gedrukt is, die dient tot verergnisse en schandael van de goede Catholyken, overzulks men dien niet kan lesen zonder zyne ziele te bezwaeren."

Nouvellement revue et traduite du flameng, welke woorden ook op die van Antwerpen 1579 voorkomen. Alle uitgaven hebben slechte houtsneden.

Behalve dien van onzen Tijl was geen naam zóó populair, vooral in de zuidelijke Nederlanden, als die van Karel V. In Vlaanderen geboren en opgevoed vond hij zich daar te huis, verstond en sprak de taal des lands en was vooral met den burger en landman zeer gemeenzaam.

De Vlamingers hadden hem dan ook lief en gaven er, vooral wanneer hij onder hen vertoefde, de ondubbelzinnigste blijken van. Met de meeste zorgvuldigheid werd dan ook al wat aan hem herinnerde, opgespoord, bewaard, en een schat van anecdotes, hem betreffende, uit den mond van het volk opgeteekend, verzameld en uitgegeven. Zoo gaf J. de Grieck *de Heerlycke en vrolycke daden van keyzer Carel de V.* Antw. 1675 m. pl. en een ander *de Vermaeckelycke klugt-vertelder ofte oprechter Guichelboek*, bevattende vele wonderlyke geschiedenissen, aardige gevallen, geestige kluchten, amuzante vertellingen, benevens de vrolyke daeden en drollige poetsen van Keizer Karel den V, als ook de kluchtige Historie van eenen kousversolder, die tot honinglyke weerdigheyd verheven werd, om zijne kloeke daden, als mede het kluchtig sermoen van Bacchus ¹.

¹ In desen druk vermeerderd met verscheyde amusante Avond-praetjens etc. *Toi Gend* by Petrus Antonius Kempe, boeckdrukker en boeckverkooper by de Cappucynen kl. 8.

Wij deelen een paar anekdoten uit deze verzameling mede.

Wat Keijzer Karel in Vlaanderen vereerd wierd:

“Doen keyser Karel noch een jongeling zijnde, in het land van Waes kwam, werden hem van eenen boer vereert, eenen kaes met eenige groote, schoone, raere en lekkere raepkens, die hem zoo aengenaem waeren, dat hy hem integendeel vereerde zoo veel land als hy in twee dagen met 2 paarden konde omwerken. Zijn gebuerman zulks gehoort hebbende, kocht 2 schoone koetspaarden, en hy vereerde die aen keyser Karel, op hope van een thiendubbel wedergift; maer hy was bedrogen, want keyser Karel vereerde hem een kaes gevult met raepen, die hem van een gebuerman vereert was. Den boer verstoute hem van zijn misnoegen en murmuratie door een derde man aen den keyser bekend te maeken. Doch den keyser (niet dagelijks met deze boeren zoekende gequelt te zijn) zeyde: wat reden heeft dien man van murmureren, aengezien ik hem wederom vereere hetgeen mij wel eens zoo veel gekost heeft, als hij mij vereerde.

Wat Keijzer Karel binnen Antwerpen gebeurde:

Als keyser Karel uyt Duytsland binnen Antwerpen kwam, wierd hij genood van zekeren koopman genoemd Jan Daems, die aen Zijne Majesteyt eertijds geleend had een miljoen goud. Deze koopman dan willende betoonen, dat hem Zijn Majesteyt ten hoogsten

wellekom was, heeft ten opzigt daer doen stoken een vuer van kaneel, en in dat vuer heeft hij om hetzelfde noch kostelyker te maeken gesteken de brieven ofte obligatien van Zijn Majesteyt, quytsheldende alles wat den keyzer hem schuldig was.

REINAART DE VOS. ESOPET.

Bijna drie eeuwen lang heeft men in de geleerde wereld over de verdiensten van het gedicht *Reinaart* of *Reineke de Vos* gesproken, doch ook hevig getwist over den dichter en de plaats, waar hij zijn meesterstuk vervaardigde. Inzonderheid is er in den loop dezer eeuw veel gedaan om de dichterlijke verdiensten en de geschiedkundige waarde dezer dierenfabel te doen kennen en schatten. De beroemdste taal- en letterkundigen wijdden hieraan hunne krachten en tijd, en schoon de literatuur over den Reinaart eene kleine bibliotheek vormt, is, gelijk Willems zich uitdrukt, de vossenjagt nog niet gesloten. Is Spanje het vaderland van den Ridderroman, Nederland mogen wij dat der Dieren-sage heeten. Grimm noemde, in zijne vergelijking van al de Reinaarden, Vlaanderen den klassieken bodem van dat episch fabelgedicht. Waarschijnlijk was het in de 9^e, zeker in de 11^e eeuw, aan de Duitschsprekende Franken bekend, en zoo al niet in de laatste, althans in den aanvang der volgende eeuw bestonden er hier te lande twee gedichten uit den dieren-cyclus, die den Reinaart voorafgingen, beide door kloosterlingen of priesters, naar de toen bestaande gedichten in de volkstaal in het latijn vervaardigd, de *Isegrimus* door een waalsch-vlaminger, de *Reinardus Vulpes* door magister Nivardus, het eerste door Grimm, het laatste door Mone in het licht gegeven.

Ofschoon het fabelgedicht reeds in den aanvang der 13^e eeuw zoo bekend was, dat men in West-Vlaanderen, toen er bij de boeren een zeker soort van Jacquerie was ontstaan, die ten jare 1201 tot een volslagen oorlog overging, de aanhangers van het Hof Isegrimms, en de volkspartij Blaeuwvoeters genoemd werden, zoo bestond echter,

volgens Willems, toen het nederduitsche dichtstuk van Reinaart nog niet volledig. Het schijnt in het midden dier eeuw door Willem van Utenhove, priester te Aardenburg, omgewerkt en door middel van fransche yeeften, aangevuld en vermeerderd te zijn. Grimm echter beweerde dat Willem de dichter van het eerste gedeelte van den nederlandschen Reinaart was, en het tweede stuk eerst een eeuw na hem in 't licht kwam.

Wij laten deze letterkundige questie in het midden. Zeker is het dat het werk tusschen 1250 en 1475 vele veranderingen heeft ondergaan, daar Jacob van Maerlant reeds in 1270, bijna met zoo veel woorden getuigde dat de afschrijvers *Reinaerts boerden* aanvulden en veranderden, 't geen met de meeste stukken van dien tijd even zoo toeging.

Wij mogen ons niet langer met het gedicht, het beste dat de middeleeuwen (Dantes *Divina commoedia* uitgezonderd) opleverden, "die zuiveren bron van regtkennis, gewoonten, zeden en moraal" in meest alle bekende talen overgezet, niet verder bezighouden, maar nemen het volksboek dat er uit ontstaan is in handen.

Opmerkelijk dat het niet in Vlaanderen maar in Holland, zoo al niet bewerkt, ten minste het eerst gedrukt werd.

De eerste uitgaaf, die er van bekend is, verscheen in 1479 te Gouda en de tweede in 1485 te Delft, terwijl de derde, die tot ons is gekomen, in 1516 bij Plantijn verscheen. De Delftsche uitgaaf van 1608 werd in 1662 te Antwerpen verbeterd (dus verminkt) uitgegeven, en deze verbeterde tekst jaarlijks op verschillende plaatsen herdrukt. ¹

¹ *Die historie van Reinaert die Vos.* Aan het einde: *Geprent ter Gouden in Hollant by mi Gheeraert Leeu den seventienden dach in Augusto. Int jaer MCCC ende LXXIX* 4o. goth. — Eene prosa-vertaling, volgens de omdichting van Willem Utenhove en afgedeeld in 43 kapittels. *Die Historie van Reinaert de Vos.* Aan het einde MCCCC en LXXXV *op ten vierden dach van Junio. Deo gracias. Delf in Hollant* 4o. goth. 112 bladz., herdrukt onder denzelfden titel met bijvoeging van *Zum genâden Abdrucke befördert von Ludewig Suhl, Stadtbibliothekar in Lubeck. Lubeck en Leipzig 1783* 4o. — *Reynaert de Vos. Een seer ghenouchlicke ende vermakelicke historie: in franchoyse ende nederduytsch.* — *Reynier le renard. Histoire tres ioyeuse, en françois et bas Allemand.* 't Antwerpen by Christoffel Plantyn int jaer MDLXVI kl. 8o. 160 bladz. en twee ko-

Geen wonder, de Reinaart werd niet alleen door het volk gelezen, —

“*Men vond geen schapperaai of Reinaert was er in,*” —

maar op de scholen als leerboek ten dringendste aanbevolen en gebruikt. In 69 hoofdstukken wordt de geschiedenis van den Vos behandeld. Het eerste voert tot opschrift: *De Leeuw (Nobel) als koning aller dieren, doet eenen vasten vrede verkondigen alle zijne landen door, gebiedende alle dieren t sijnen Hove ende Feest te komen*, het laatste: *Reynaert neemt oorlof aan den koning om na Malperduys (Malpertuis. fr. mauvais partuis, Reinaarts kasteel) te gaan om zijn wijf (Hermeline) te bezoeken*. Achter elk hoofdstuk staat een korte *moraal*.

Daar wij mogen veronderstellen dat Reinaarts historie algemeen bekend is, willen wij slechts tot proeve van bewerking een paar hoofdstukken mededeelen.

lommen in 70 kapitfels afgedeeld. — *Reinaert de Vos vermakelyke historien*. Delft 1603 8o. — *Reinaert de Vos of het dieren oordeel*. Antw. 1614 4o. aldaar herdrukt en verbeterd 1662 4o. — *Een seer genoeglyke en vermaaklyke Historie van Reynaert de Vos*. Amsterd. by Lootsman 1712 8o. en bij van Putte 1736 12o. — *Een seer genoeglyke en vermaaklyke Historie van Reynaert de Vos. Met haare Moralizationen, als ook Argumenten voor de capittelen, zeer plaizant en lustig om te leezen, van nieuws overgezien en verbeterd met schoone figuren daartoe dienende*. Ald. bij de Erve de Wed. Jacobus van Egmont 12o. z. j.

“Reinaert neemt oorlof van zijn Huysvrouw Armelyne (Hermeline) en gaat met Grimbaart (Grimbert, de Das, de grimmige, neef van Reinaard) ten hove waert. Hij biegt op weg en Grimbaart geeft hem d' absolutie.

“Nu wel Grimbaart Neve, sprak Reynaart, dunkt u goed dat ik met u ga, ik zal er my geerne toe begeven, ik hoope, kan ik den koning eens ter sprake komen, dat hy my genade doen zal, want dagelijks heeft hy mijns raads grootelyks van doen. Ik weet dat er veel ten Hove zyn, die my niet veel goeds en wenschen, maar nog heb ik liever met u ten hove te gaan en myn zaake zelve te beschermen dan myn wyf en kinderen in last te brengen. Daarna is hy gegaan tot vrouw Armelyne, nemende oorlof aan haar in dezer manieren: Adieu myn lieve Armelyne, wilt de kinderen wel gadeslaan en bovenal Reyntje mynen jongsten zoon, want hy gelijkt my zeer wel en ik hoope dat hy my ook navolgen zal in wijsheid en manieren van leven. Ook is er Roeselken, (Rosseel, de rosse) een al te schoonen diefken, deze twee heb ik alzo lief als een vader zyn kinderen kan hebben. Dat was Armelyne een droef weg gaan, want zy wist wel dat als de Bezorger van Malperduys weg zoude wezen, dat men dan geen al te goede cier maken zoude. Aldus hebben hem deze twee op de reyse gemaakt, en als zij een wijl tijds t' zamen gegaan hadden, begost Reynaart zeer te verzugten en zeyde: Lieve Neve, mitsdien ik zo veel gezondigt heb, ben ik in grooten angst en van conscientie zeer ongerust, waar ik van mijn zonden verlost, ik zoude des te beter varen, daarom wilt mij hooren, ik zal u hier gaan belijden al 't geene dat ik ooyt iemand misdeed.” Grimbaart antwoorde hem: Wel Oom, wilt gij vergiffenisse uwer zonden hebben, zo moet gij eerstmaal verloochenen steelens ende rovens. Dat weet ik wel zeyde Reynaart. Nu hoort mij. Confiteor tibi, dat ik alle dieren misdaan hebbe, 't welke mij grootelyk leet is. Grimbaart sprak: “Wilt gy u biegten, zo spreekt u Moeders taal, ofte anders en versta ik u niet.” Reynaart sprak: “Ik belijde dat ik gezondigt heb tegen alle dieren en principalyk tegen mijn oom Bruyn (de Beer), die ik de kruyn heel

*heb doen villen, ik heb hem beide zyn ooren doen laten en heb hem ver-
raden; ik leerde Iybaert (Tibert, de kater, neef van Reinaard) muysen
vangen, ik zond hem in een strik, waar hy wel geslagen werd en liet er
zijn een ooge; ook heb ik Kantekleer (Cantecleer, cantu-clarus, de Haan)
grootelyks vertoornt, want ik heb hem schier alle zijne kinderen verslonden."*

Moraal. In den nood en is er geen beter middel nog remedie, dan
leetwezen en belijdinge der zonden om van God barmhar-
tigheyd te verkrijgen.

*Reinaart vervolgt zyn Biegte, belydende hoe hy den Wolf
bedrogen heeft.*

*"Nog heb ik (zeide Reynaart) boven mate Isegrim (de Wolf, oom van
Reinaart) bedrogen, meer dan ik wel zoude kunnen zeggen. Ik maakte hem
Monnik tot quaad bestier. Tot welker klooster ik mij begeben hadde, daar
leerde ik hem de maniere van luyen; ik bond hem de voorste voeten aan
't klik-zeel, daar bestond hy zoo wel te luyen, dat er al de lieden van
de Dorpen toe quamen geloopen en eer hy een woord konde spreeken, werd
hij er zeer deerlijk geslagen. Ik deed hem zijn hayr verbranden zo na
den lijve dat er al zijn huyl afkromp; daar na leerde ik hem visschen;
ik legde hem in een spinde, daar hij zoo veel spek at, dat hij niet weder
keeren kon door 't zelve gat, daar hij door in gegaan was. Doe liep ik
daar de man van 't huys ter tafel gezeten was, daar greep ik een capoen
van de tafel ende liep in de spinde daar Isegrim nog was. De weerd ter-
stond mij na loopende, zag ter spinde in en zag er de Wolf, die om
zijn grooten buyk niet uytkomen konde. Doe begost hij te roepen: De
Wolf is in de sponde geraakt, komt helpt hem mij vangen. Daar werd
den armen Isegrim deerlijker getracteerd, geslagen, gesleept en ten laatsten
in een gragt geworpen.*

Moraal. Niemand en behoeft hem 't onderwinden 't geene dat zijn
officie niet en is, gelijk de Wolf, die de klokken wilde

trekken. Ook word hier den gierigen Hovelingen geleert, dat hy niet zooveel en raape dat hy in een alzulken laste komt, daar men niet ligtelyk uyt geraaken en kan.

E S O P E T. ¹

Reeds zeer vroeg werden de fabelen van Esopus in het middenneerlandsch overgezet. Maerlant maakt in zijn *Spiegel Historiaal*, die hij in 1290 voleindigde, van twee vertalingen van dien ouden griekschen fabelschrijver gewag, en de Maats. van Ned. Letterkunde bezit een hands. op perkament uit de XIVe eeuw, getiteld: *Esopet*, 67 *Fabelen en vertelsels* ², door J. Clignett met aantekeningen in het licht gegeven. Deze fabelen zijn echter niet alle van Esopus, maar ook van andere fabeldichters, zoo als Phaedrus, Avianus enz., doch oudtijds droegen alle verzamelingen van fabelen den naam van Esopus. De onbekende dichter vertaalde ze niet uit het fransch van Marie de France, voor Willem de Dampierre geschreven, maar uit het latijn, en in den regel munten ze uit door korthed en een heldere zuivere taal, zoo dat wij met Maerlant kunnen zeggen dat ze zijn:

¹ Volgens Jonckbloet is Esopet het fransche Ysopet, en dit wederom de geromanizeerde naam van den vader der dichtkunst.

² 10 kl. fol. bladen in twee kolommen.

“*Ghedicht in rime scone ende fijn,*
 men vinter inne
 “*Spellicheit ende wysheit van sinne.*”

Wanneer het volksboek, dat den naam van Esopus op den titel voert, is bewerkt, wagen wij niet te bepalen. Waarschijnlijk bestond het reeds in de 16e eeuw, ofschoon er geen exemplaren uit dien tijd meer voorhanden zijn. Wij weten alleen dat “*de Schoone Ystorie van Esopus*” toen en lang daarna op de scholen gebruikt werd. In het laatst der 17e en den aanvang der 18e eeuw komt het niet op de lijsten der nederduitsche schoolboeken meer voor, maar wel op die der latijnsche scholen, waarop het volgens besluit der Staten van Holland was ingevoerd. ¹

Of nu die *Schoone Ystorie* dezelfde is met *Esopus leven ende fabulen*, dat wij onder de volksboeken van lateren tijd vermeld vonden, konden wij niet nasporen. ² Dit laatste werd uit het latijn vertaald, en verscheen in 1694 *ter vervanging van een gebreckelycken en kinderlycken vertaling, ten dienste der geene, die in de Latijnsche scholen gaan, welke anders dezelve met groote moeyte van elkander t ontleenen en wyt te schrijven plegen, met bijvoeging van den bloedigen oorlog tusschen de Muysen en Kikvorschen, in 't Grieckx beschreven door den vermaerden Poët Homerus en in t Latijn overgebracht door den wijdt beroemden Daniël Heynsius met dezelfde houtsneden die in den Latijnschen Esopus voorkomen. In dezen echter vindt men echter niet, zoo als in den nederduitschen, het ver-*

¹ *Esopus leven ende fabulen ende die fabulen van Avianus ende Alfonsius Poeteno, vermeerdt tot 31 fabulen toe die noyt gheprent waren met hare figueren* 4o. Met zeer vele houtsneden. — *'t Vermeerdert wonderlyck leven van den spits-vondigen en oubolligen Ezopus enz. gelijk ook al de Fabelen enz.* Amst. 1689 8o. *Leven en fabelen van Ezopus.* Amst. 1765 m. pl. *Ezopische fabelen van Fedrus met aanmerkingen van D. van Hoogstraten* m. pl. Amst. 1766. 8o. *Aezopus fabelen in rijm gebragt door A. Smyters.* Rott. 1612. 4o. *P. Baudoin, het leven en fabelen van Ezopus* m. pl.

² *Fabulae Aesopi Gracè et Latine nunc denuo selectae* etc. Amst. 1726. 12o.

meerdert wonderlycke leven van den spitsvondigen en oubolligen Esopus eene verdeeling in XXIX hoofdstukken: ook is de volgorde der fabelen vershillend.

De laatsten zijn woordelijk overgebracht, b. v.

Een hondt en een Kock.

Een hond in een keucken sluypende, de kock aldaer bezigh sijnde, en een hert genomen hebbende, is weggelopen. Maar de kock hem omkeerende, als hy hem vliedende sagh, zeyde: Hoor hier gy, weet dat ick u waernemen sal, waer ghy oock syn sult, want gy hebt my het hert niet ontnomen maer gegeven.

Uytleggingh.

De Fabel beteekent dat dickmael quade dingen de Menschen tot Leeringen syn.

In het laatst der 18^e eeuw gaf Ph. Lindenhof Hz., *Conrector* der latijnsche school, eene nieuwe overzetting ¹ van uitgezochte fabelen van Esopus met geleerde aantekeningen ten dienste der schooljeugd, die echter geen opgang maakte en de oude niet verdrong.

¹ *De nieuwste overzetting van enige bij voorkeur uitgezogte fabelen van Esopus enz. Deventer 1797.*

H O O F D S T U K V .

R E I Z E N .

Zoo wel bij oude als middeleeuwsche schrijvers komt Azië als het land der fabelen en wonderen voor. Syrië en Palestina werden sedert Karel den Groote door duizenden uit Europa bezocht, en van daar kwamen tallooze wonderverhalen naar het westen, die gretig in volkszangen en verhalen werden opgenomen en zelfs het heiligdom der geschiedenis binnendrongen, en die men veelal in de perzische en arabische nachtvertellingen terugvindt. Er waren dus ook genoeg beschrijvingen van en reizen door die landen bekend, doch het binnenland en vooral het oosten en zuiden van Azië bleef nog altijd in den sluijer der fabelen gehuld, en daar werden de wonderlanden met al zijn schatten en zeldzaamheden door de dichters geplaatst. Niet weinig werd dat geloof gevoed door de *Wonderlicke reyse van den engelschen ridder Jan Mandevyl*, Mandeville of Maundeville.

Deze was omtrent 1300 te St. Alban geboren, verliet tusschen 1322 en 1334 (sommigen willen in 1327) zijn vaderland, trok over Frankrijk naar Italië, van daar naar Egypte, waar hij den sultan Melek Madaron op diens krijgstochten volgde, en zoo in zijn gunst geraakte, dat deze hem de hand zijner dochter en eene provincie wilde geven, mits hij

de leer van Mohamed aannam. Zulks weigerde Mandevyl en trok naar Palestina, bezocht aldaar de heilige plaatsen, en reisde vervolgens naar Indië en het land van Cathay (China), diende den grooten Khan in diens oorlogen tegen den koning van Marci (in het zuiden van China), en

keerde, na verscheidene jaren te Cambolu (Pekin) geleefd te hebben, na eene afwezigheid van 34 jaren naar zijn vaderland terug, waar hij in 1361 aankwam, en zich eenigen tijd bezig hield met de beschrijving van hetgeen hij gezien, gehoord en in andere werken over de door hem bezochte landen gelezen had, waarna hij naar Rome trok en zijn werk aan het oordeel van den paus en de geleerden die zich aan diens hof bevonden, onderwierp. Deze keurden het goed, waarop hij, schoon hoog bejaard, nog eenmaal Frankrijk en de Nederlanden bezocht en te Luik den 17 November 1372 overleed.

Zijn werk had hij oorspronkelijk "om der korthed wille" in het latijn geschreven; doch "om dat menige beter fransch (in ons volksboek staat duitsch) dan latijn verstonden" het in die taal vertolkt, "opdat een iegelijk het mogt verstaan en de heeren, ridders en andere edellieden, die geen latijn kennen en verstaan en ook over zee geweest waren, mogten weten of hij al of geen waarheid geschreven had."

In weerwil der vele fabelen en wonderen, aan Ctesias, Plinius, Strabo, den jood Benjamin, Gervasius Tilberiensis, Marco Polo en anderen ontleend, is dit werk niet onbelangrijk en wordt, vooral in Engeland, waar hij "de vader van het proza" genoemd wordt, in hooge waarde gehouden, zoo zelfs dat de geleerde M. J. Ochard Hallewell er in 1839 te Londen een nieuwe uitgaaf, naar zeven verschillende handschriften, van bezorgde. Ook in Duitschland hield zich nog in deze eeuw Schönborn met *Bibliogr. Untersuchungen über die Reisebeschreib. des Sir John Maundeville* (Breslau 1840) bezig.

Hét werk is in de meeste europesche talen, in het italiaansch, spaansch en boheemsch, twee maal in het duitsch, zelfs in het latijn overgezet. Voor zoo ver men weet werd het tweemaal in 1480 te Lyon in kl. fol., vervolgens drie of viermaal z. pl. en j. in het latijn gedrukt. De italiaansche overzetting verscheen in 1480 te Milaan en werd in 1491 en 1496 te Venetië, vervolgens te Bologne in 1497 herdrukt. In 1481 en 1484 verschenen te Augsburg twee duitsche overzettingen, doch de engelsche eerst in 1499 te Westminster bij Winkyn de Worde, in 8°. in 1503, 1676, 1696, 1722, 1725 te Londen herdrukt.

Reeds vroeg werd de reis in het nederduitsch overgebracht. Clignet haalt meermalen een nederd. handschrift van den jare 1462 in zijne aantekeningen op den Ezopet aan. De bibliotheek te Deventer bezit eene zwolsche uitgaaf van 1483 in 4°, en de Maatschappij van Ned. Letterk. te Leiden, uitgaven te Amsterdam bij Jan Cornelis z. j. en bij de Erv. wed. van Egmont z. j., beide

in 4o. ¹ Dat er in de 16^e eeuw uitgaven van bestaan hebben, blijkt uit het slot der laatstgemelde editie: *Bij consent van het Hof, gegeven tot Brussel den lesten October, MD ende L.*

Van weinig werken werd door latere schrijvers zoo veel gebruik gemaakt in hunne verzamelingen van *Wonderlycke gebeurtenissen, Wonderlycke en zeldzame verhalen, Spiegels der zeden en gebruycken* enz. als van dit. Het bevat 114 capittels, voorafgegaan door een Prologhe, waarin de schrijver op de verovering van Palestina, "het land der beloften, onder alle andere landen uitverkooren, de vrouw van alle andere landen, gebenedijd, geheiligt, geconfirmeert of geconsacreert van den H. Lighaam en met dat dierbaar bloed van onsen Heer Jesu Christi", aandringt. Te Constantinopel zag hij het kruis, den rok zonder naad en de spongie, en verzekert dat de beweeving van sommigen dat de eene helft in een monnikenklooster op Cyprus was, onjuist is, "doch dit was het kruis daar Dismas de goede Schaaker aan was gehangen." Het echte kruis was "van vier manieren van hout, van palmen, cedren, olyven en cypressen en van den appelboom, daar Adam den eersten appel van at." Op het eiland Augo, hoorde hij verhalen, "dat er een figuur van een grooten draak was, 100 vademen lang, vrouwbron van het eiland geheeten. Hij hield zich schuil bij een oud kasteel, vertoonde zich twee of driemaal 's jaars en deed niemand kwaad, die hem niet deerde. Diana had eene schoone jonkvrouw in deze gestalte veranderd, doch zoo een vroom ridder haar kuste zou zij haar vorige gedaante wederkrijgen.

Niet onbelangrijk zijn zijne berigten nopens Egypte en Palestina, schoon met de grofste fabelen vermengd. Te Babel beschrijft hij den toren, "door Koning Nimroth, de eerste koning der wereld, gebouwd,

¹ *De wonderlycke Reize van Jan Mandevyl, beschrijvende eerst de Reize en Geschiedenisse van den H. Lande van beloften te voet, te paard of ter zee, ende de Gestaltenisse ende Zeeden van den Landen van Egipten, Syrien, beide Arabien, Persien, Indien en Ethiopien, ende ook dat Leeven ende Geloove der menschen van dien landen.*

later verdistruëerd en vol draken, serpenteu en fenijnige beesten." Te "Eliphe in Egipte" was een tempel naar het maaksel des tempels te Jeruzalem, waarin de vogel Fenix, na 500 jaren geleefd te hebben, zich zelve verbrandde, en gelijk de Zoon Gods, drie dagen daarna uit den asch verrees." Dezen vogel zag men "dik vliegen in 't land van Egipten en Arabie, hij heeft de gestalte van een arend, op zijn hoofd een kroon grooter dan een paauw, eene violetachtige rug, eenen dwars met geele en roode verwen gestreepten staart." Ook geeft hij een uitvoerig berigt nopens de "grenieren of koorn-zolders van Joseph, onder de rivier van Nijl, ter wildernisse, tusschen Afryken en Egypten," van den berg Sinaï, der stad Jeruzalem, en deelt nopens den "berg van Calvarun" mede dat er in dien berg een scheur is, "Golgia" geheeten, waarin na de diluvie Adams hoofd werd gevonden "tot een teeken dat Adams zonden in deselve stad zonden gebeterd worden." Niet minder zonderling is hetgeen hij nopens Jobs land in Perzië mededeelt. "Het was een schoon land, vol van alle goederen, waarin de stad van Theman." Job was een herder, nothans diende hij God, "hield dat land van den prins van der landen en was zoo rijk dat hij het honderste deel van zijne goederen niet en wiste." Na zijne armoede werd hij koning van Indima, "heette abt en leefde 258 jaren." In zijn land vind men ook "Manna, d. i. hemelsch brood of Engels brood, wit en hard, zoet van smaak, zoeter dan zeem of suiker. Het komt van den dauw des hemels en leid op kruid, dat in die landen wast, en werd hard en wit van verwen. Men plagt het in medicijnen te doen tot behoef der rijke lui om te slapen en het kwaad bloed te purgeeren en te zuiveren, want het zuivert kwaad bloed en doet vergaan melankelyc."

In weerwil van de menigte fabelen, sagen, legenden, waarmede zijne verhalen doormengd zijn, is ook 'tgeen nopens de Indien, vooral nopens het koningrijk Mati, "het beste koningrijk der wereld," het land van paep Jan, dat der Pigmeen, der Amazonen en vooral van Cathay medegeedeeld wordt niet onbelangrijk . . . doch wij mogen den lezer niet

langer vermoeyen en verwijzen hem liever naar het boek zelven dat een nieuwe doch critische uitgaaf verdient.

Er hebben in den loop der 16^e eeuw nog volksboeken over het H. Land bestaan, doch slechts zijn ons de titels bekend en waarschijnlijk de boeken zelve verloren geraakt, ten minste niet tot ons gekomen. Het was in die eeuw, en nog in de 17^e het gebruik, dat deftige R. C. en ook Protestanten de reis naar Jeruzalem ondernamen en, teruggekeerd, leden eener broederschap werden en den naam van Jeruzalems heeren en vrouwen aannamen. Sommigen dier Jeruzalems heeren beschreven hunne reizen, lieten ze drukken, of deze werden later ontdekt en uitgegeven. Tot deze behooren *De corte ende gheluckige Reyse van Broeder Jan van der Linden*, langen tijd voor een onontbeerlijken gids naar het H. Land geacht, en de *Reys na Jheruzalem gedaen by Heer Adriaan de Vlaming, Raedt in Dordrecht*, die in 1565 met zijne vrouw, Mayken Cornelisdr., meid, knecht, hond en kat naar Jeruzalem trok en in 1566 behouden terugkeerde. Ook bestaat er een *Reyse naer 't Heylig Land, gedaen door Malherus, die door de Turken gevangen, van Discretasynne vrouwe verlost wordt*, later als *Treurspel in dichtmaat ten tooneele gevoerd* ¹, terwijl zij die met het turksche gouvernement wenschten bekend te worden, gebruik maakten van *Een niev sunderling boeck, spreekende van t gheheel regiment des grooten Tureq*, door Jonas, een grieksch christen, die tot het mahomedanisme overging, en "taelman (tolk) van alle ambassaten, die comen aen den Turck" werd, in 1533 in het turksch geschreven, in 't italiaansch, vervolgens in 't nederduitsch overgezet, en bij *Marten Nuyts van Meer, woonende by dyseren waghe t Antwerpen* in 1542 in 8°. uitgegeven.

In de 15^e en het grootste deel der volgende eeuw, verschenen er slechts volksboeken, waarin beschrijvingen van 't heilig land, door gebeden en lofzangen afgewisseld, gevonden werden, doch toen, na de oprigting der O. en W.-indische kompagnie, de buiten- en binnenlandsche scheep-

¹ Tot Iper bij Thomas Franciscus Walwein z. j. 8°.

vaart dagelijks toenam, onze schepen en vloten den oceaan bedekten, nieuwe landen ontdekten, andere veroverden, “de schrik voor Frank en Brit” werden, begon men ook andere reis- en landbeschrijvingen, verhalen van schipbreuken, en overwinningen op den vijand behaald, uit te geven. Van deze werden vele in de latijnsche, fransche, duitsche, engelsche, spaansche, italiaansche, boheemsche talen overgezet, alle meer dan eenmaal, sommige 10, 14, 18 ja 20 maal, meest in kwarto en in langwerpig kwarto, met kunstig gegraveerde platen en houtsneden, herdrukt. Niet zelden verschenen er drie of vier uitgaven in één jaar, doch in weerwil van die tallooze drukken zijn de exemplaren, die er nog van bestaan, zeldzaam.

Ook thans zouden wij de grenzen van dit werk zeer verre moeten overschrijden, indien wij een opgave deden van al die grootere en kleinere geschriften, door stuurlieden, chirurgijns, predikanten, krankbezoekers en anderen, die deel aan de expeditiën namen, onder de titels van *Beschrijvinghe*, *Nauwkeurige Beschrijvinghe*, *Korte en wonderlycke Beschrijving*, *Discours*, *Historie*, *Waerachtige Historie*, *Historiale Beschrijvinghe*, *Korte Historiae*, *Journal*, *Journal ende Historie verhael*, *Journal ofte daghelycx-register*, *Overwinteringhe*, *Reyse*, *Schipvaert*, *Spiegel*, *den Vermeerderden Spiegel*, *Verhael*, *Waerachtigh verhael of Kort verhael*, *Wijdt-loopig verhael*, *Voyagie*, *Wonderlijcke voyagie*, *Voyagie ofte schipvaert*, *Ongelukkighe voyagie*, *Nieuwe en vermeerderde ongelukkighe voyagie*, *Journal van de ongeluckige voyagie*, *Extract zee-getoght enz.*, tusschen 1596 en 1766, meest in lang kwarto, en als volksboeken in 4o. of 8o. met curieuse houtsneden versierd, in het licht gegeven, bij duizendtallen verspreid, en de gewone winteravondlectuur van alle standen. Doch van deze alle waren er geen zóó geliefd als de *Reis rondom de wereld* van Olivier van Noort van Utrecht (1598—1600), die 18 maal, van Willem Cornelisz. Schouten van Hoorn en Jacob le Maire (1615—1617) die, ook in 't latijn, spaansch, fransch, duitsch, engelsch, meer dan 50 maal, de *Oostindische voyagie* van Cornelis Houtman, die 20 maal, herdrukt werden.

Geen namen waren echter populairder, geen lotgevallen avontuurlijker, geene reisbeschrijvingen meer gelezen en herlezen, dan die van Bontekoe en Claes Compaan. De eerste, in 1587 te Hoorn geboren,

stak den 28 December 1618 uit Texel in zee, als kapitein van het schip *Nieuw-Hoorn*, groot 1100 tonnen of 550 lasten en bemand met 206 koppen, wel toegerust, voorzien van 50400 realen van achten en verzeld van nog twee kleine vaartuigen. De eerste ramp, die hem wederveroer, was een verschrikkelijke storm, die hem den 4^{den} Januari 1619 beliep, en gedurende 15 dagen met de felste woede aanhield. Hoezeer het scheepsvolk bij de omzeiling van de Kaap de Goede Hoop nog zoo gezond was, dat men dit voorgebergte niet behoefde aan te doen, nam deze toestand echter weldra zulk eenen ongunstigen keer, dat men de vele zieken op het eiland Mauritius, naderhand Bourbon, moest aan land zetten. Het vleesch en de eijeren der schildpadden, dat der vogelen, de vele palingen, welke men in de rivier ving, de palmwijn en het zoete water dienden tot heerlijke ververschingen voor de zieken, en na een verblijf van twintig dagen verliet men wederom het eiland. Nieuwe ongesteldheid van velen noodzaakte Bontekoe het eiland St. Maria bij Madagascar aan te doen, waar de zieken volkomen herstelden. Men raakte eindelijk na veel sukkelens en groote ongemakken doorworsteld te hebben, den 19^{den} November op de hoogte

van Straat Sunda, waar het schip een allerjammerlijkst ongeval trof. De botteliersmaat, volgens gewoonte, met de pomp brandewijn zullende tappen, had eene kaars bij zich, en liet bij ongeluk een vonk in het vat vallen, waardoor de brandewijn vlam vatte en het vat vaneen barstte. Het brandende vocht liep onder in het schip tusschen de steenkolen, die ook in brand raakten en zulk een zwaren rook en damp verwekten, dat velen, die er bij kwamen, er door verstikt werden. Een aantal der manschap maakten zich middelerwijl meester van de sloep en de boot en ontvloten daarmede, den kapitein met de overigen in den verschrikkelijksten toestand achterlatende. Van voren bedreigden hen de vlam, van rondom de zee. Vervolgens sloeg de brand over tot de olievaten. Nu scheen alle redding hopeloos en men begon het buskruid over boord te werpen; maar men had nog nauwelijks het zesde gedeelte gelost, of het vuur drong tot de kruidkamer door, en het schip vloog met 119 menschen in de lucht en sloeg in duizend stukken. Bontekoe... doch hooren wij hem zelve spreken:

“En ick Willem Ysbrantsz Bontekoe, doe ter tijt schipper, vloog mede in de lucht, wiste niet beter of ick moest mede sterven, ick stack mijn handen en armen na den Hemel, en riep: daer vaer ick heen, o Heer! weest my arme sondaer genadig. Meende daer mede mijn eynd te hebben; doch hadde evenuel in 't opliegen mijn volle verstant, en bemerkte een licht in mijn herte, dat noch met eenige vrolickeheit vermengt was, zoo 't scheen, en quam also wederom neer in 't water, manck de stucken en borden van 't schip dat heel aen stucken was. In 't water leggende, kreeg ick sulcke nieuwe couragie, gelyck of ick een nieuw mensch hadde geweest. Toesiende, so lagh de groote mast aen mijn eene zijd', en de fokke-mast aen mijn ander zijd'. Ick klom op de groote mast, en ginck daer op legghen en sagh het werck eens, en zeyd': O Godt, hoe is dat schoone schip vergaen, ghelijck Sodoma en Gomorra”.

Hij had twee gaten in het hoofd en kon zijne armen en beenen niet verroeren, doch het geluk van ook een zijner lotgenooten, Harm von Kniphausen, een Holsteiner van geboorte, op de mast te helpen. Terwijl hij nu met dezen op de mast dobberde, gevoelde hij zich zoo zwaar gekwetst en zag elk oogenblik zoo zeer den dood voor oogen, dat hij dien boven den onophoudelijken doodsangst de voorkeur gaf.

Alleen godsdienstige gronden wederhielden hem; hij beval zijn lot biddende aan de Voorzienigheid, doch zag op dienzelfden oogenblik de sloep en de boot naderen, die beiden opnamen. In deze ranke vaartuigen bevonden zich nu 72 man bijeen, zijnde de overigen verongelukt. Groot was de ellende dezer menschen, want hun geheele voorraad bestond in zeven of acht pond scheepsbeschuit; zij hadden geen water, dan hetgeen uit den hemel regende, geweer, zeilen noch kompas, ja in één woord, zij bezaten niets dan alleen de kunde van den kapitein, tegen wiens raad men zich van het wrak verwijderde, waar men levensmiddelen genoeg had kunnen vinden. De weinige beschuit, die men aan boord had, werd ten deele geweekt, om op de zware wonden van den kapitein te leggen, wien men ook zijn linnen liet behouden, terwijl men van de hemden der overige manschap zeilen, en van het scheepstouw naaigaren maakte. Bontekoe teekende dadelijk, zoodra zijn toestand zulks slechts eenigzins toeliet, op de plecht van de boot, de zeekaarten van het oord, waar zij zich bevonden, en paste dagelijks naar gissing het bestek daarop af. Hij berekende ook, en stelde met hulp van een der geredden een graadhoog toe, waardoor men nu de zonshoogte kon schieten en de breedte bepalen. Bontekoe kende zelf door eigen ondervinding de gedaante van het land van Java niet, doch het verhaal aan hem in het vaderland door geoefende zeelieden, van de kust en van het opdoen van Straat Sunda gedaan, deed hem, zoodra hij die zag, twee bergen, aan den ingang van die Straat gelegen, herkennen.

De honger en de ellende namen van dag tot dag toe, doch toen al het brood verteerd was, zond de Voorzienigheid hun eenige zee-meeuwen, en daarna in den uitersten nood eenige kleine gevleugelde visschen, die zich met de hand lieten vangen; maar deze onderstand hield spoedig op. Ook konden deze ongelukkigen den dorst niet verslaan; sommigen dronken zeewater, anderen hun eigen water, wederom anderen kaauwden eenen kogel, kortom de honger en dorst werden zóó snerpemd knellende, dat zij het wanhopig besluit namen,

om de jongens, die zich onder hen bevonden, te dooden en zich met hun vleesch te voeden, en daarna te loten, wien zij vervolgens zouden slachten en opeten. De godvruchtige kapitein, wien dit een gruwel was, verzette zich met alle kracht tegen dit afschuwelijk opzet en beproefde door bidden en smeeken om de uitgehongerde en dus, zoo het schijnt, voor rede onvatbare manschap, van deze schanddaad te wederhouden, en het gelukte hem eindelijk nog drie dagen uitstel te verwerven. Dezen verschrikkelijken tijd bragt Bontekoe, hoezeer op God vertrouwende, tusschen hoop en vrees door. De tijd verliep al vast: nog geen land. Inmiddels riepen de schepelingen God des morgens in gebeden aan, zongen psalmen en lazen elkander uit den Bijbel voor. Eindelijk zagen zij den derden dag een onbewoond eiland op de kust van Sumatra. Bontekoe, aan wal gesprongen, kuste den herbergzamen grond en dankte God, *die de groote en beste stuurman is*. Water was hier niet, zoodat men zich met kokosmelk moest behelpen, die, waarschijnlijk te veel genuttigd, velen op ziekte te staan kwam. Van daar voeren zij naar het eiland Sumatra, in Straat Sunda. Hier had Bontekoe weder allerlei ontmoetingen met de ingezetenen, die zich jegens hem zeer dubbelzinnig gedroegen. Eens onder anderen bevond hij zich in eene sloep alleen en ongewapend, tusschen twee inboorlingen, die hij gedwongen had hem te roeijen. Hunne houding was onheilspellend, doch door luidkeels te zingen toonde hij een schijnbaar onbevreesd hart, hield hen daardoor in toom, en kwam ongedeerd bij de zijnen. Kort daarna werd hij aangevallen, verloor 16 zijner lotgenooten, en kon met de overigen niet dan met moeite de sloep vlot krijgen. Een sterke landwind, die nu opstak, was hun een nieuw bewijs van Gods vaderlijke zorg, waarvan zij ook met een waarlijk kinderlijk vertrouwen meer sporen opmerkten; zelfs tegenwind moest hun tot heil strekken en beletten in handen der vijandelijke inboorlingen te vallen. Menigmaal viel Bontekoe op zijne knieën en smeekte uit 's harten grond den goeden God, die hen onder de schaduw zijner vleugelen gedekt had, hem verder te beschermen. Zoo bereikte hij eindelijk in **straat**

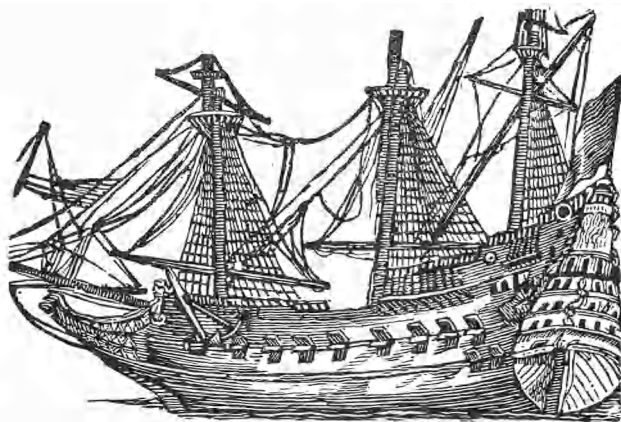
Sunda de hollandsche vloot, 23 schepen sterk, waarover Frederik Houtman van Alkmaar het bevel voerde. Deze, die terzelfder tijd als Bontekoe uit Texel gezeild was, bragt hem te Batavia, waar hij door den Gouverneur-Generaal Jan Pietersz. Koen minzaam ontvangen werd. Koen gaf hem het bevel over een schip, dat, met proviand geladen, naar de hollandsche vloot moest zeilen, die zich bij de moluksche eilanden bevond, om een wakend oog op de Spanjaarden te houden... Voorts deed Bontekoe nog onderscheidene kleine reizen... doch wij mogen hem niet verder volgen. Genoeg dat hij na een afwezigheid van bijna 7 jaren den 15den November 1625 Texel binnenliep. Hij leefde nog in 1646 toen Jan Jansz. Deutel, boekverkooper te Hoorn, het *Journal ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe zijner Oost-Indische reyse* in 4°. met zijn toestemming in het licht zond. Sedert is dit *Journal*, behalve in verschillende verzamelingen van gedenkwaardige reizen, tusschen 1646 en 1860, 35 maal en onlangs in *Jan Davids Boekenkraam* van Van Lennep herdrukt en in het fransch en duitsch overgezet. Wanneer men van een ongelukkige reis spreekt, is men nog gewoon die een reis van Bontekoe te noemen.

Een tegenhanger van dezen braven zeeman was de "aertsdogeniet,

de aertsschellem", Claes Gerritszoon Compaan, in hetzelfde jaar als Bontekoe, maar te Oost-Zaandam geboren, die zich als een der meest

roekelooze en befaamde zeeroovers heeft berucht gemaakt. Hij voer reeds vroeg ter zee naar de kust van Guinea en elders, en had, na veelvuldige togten, door spaarzaamheid eene aanzienlijke som overgegaard, toen zich, na het eindigen van het twaalfjarig bestand, eenige kaaprederijen vormden, die, door den Staat gewettigd, het vooral op de spaansche kapers gemunt hadden. Ook Compaan nam aandeel in zulk eene reederij in het noorder kwartier gevestigd; doch het ongevoegen tegen hem door zijne reeders opgevat, omdat zij weinig van den buit genoten, schijnt hem te hebben aangespoord om voor eigene rekening te vrijbuiten. Hij verborg zijn plan, tot dat hem het bevel gegeven werd over een schip van 17 stuk en 80 man (van wegen de Staten-Generaal en den Prins van Oranje.). Dit schip, *Walta* genoemd, had hij gekocht van de weduwe Gerrit Pieterszoon, van Me-

demblink, mede een kaperkapitein, die in den slag bij Gibraltar gesneuveld was; zijne middelen waren daartoe echter niet toereikend, zoodat hij nog f 8000 op dit vaartuig schuldig bleef. Naauwelijks vier dagen met dit schip in zee zijnde, wierp hij het masker af, greep eene egmondsche buis aan en ontnam den stuurman een last haring, waarvoor hij hem een wissel op de reeders ter hand stelde; ook nam hij een koopvaardijship en verdeelde den buit onder zijn volk, dat hem geheel bijviel, en toen hij kort daarop wegens een storm gedwongen

werd Vlissingen binnen te loopen, werd zijne bemanning met nog 50 koppen vermeerderd. Van toen af vermeesterde hij alles wat hem voorkwam en werd hij de schrik van alle zeevarende volken, met woesten moed alles aanvallende en vernielende wat hem tegenstond, doch in koelen bloede niemand aan het leven beschadigende. Compaan moet zelf verklaard hebben, dat hij, gedurende zijne zwerftogten, 358 schepen, anderen spreken van 400, had veroverd. Daar mag eenige pogcherij in dat zeggen zijn geweest, maar zijne rooverijen gingen alles te boven. In het nemen van schepen had hij de voorzigtigheid van zich niet terstond alle natiën ten vijand te maken, en spaarde hij de engelsche en barbarijsche schepen. Van daar dat hij zich voor eenen tijd op de kusten van Ierland kon ophouden en zelfs in eenige vriendschapsbetrekking met den graaf van Stafford, onderkoning van Ierland, schijnt gestaan te hebben. Men verhaalt dat hij, na het afbreken dier vriendschap, den zoon van den admiraal van Ierland, daarvan onbewust bij hem aan boord komende, gevangen hield, hem dreigde aan de ra te zullen ophangen en niet losliet dan tegen een groot losgeld. Welhaast kwam er bevel van den engelschen koning om Compaan te vervolgen, en nu ontzag hij ook de engelsche schepen niet meer. Hij nam bij zijn vertrek uit de iersche havens terstond 7 engelsche koopvaarders en begaf zich verder naar de barbarijsche kusten, waar hij vooral te Salée zijn toevlugtsoord had en in verbond stond met den keizer van Marokko, die hem meester van de zee en zijn vriend noemde. Daar had hij zijne medestanders, en onder anderen een befaamden zeeroover en booswicht, Jan Janszoon van Haarlem, die Compaan de buitgemaakte goederen afkocht en hem gewoonlijk bedroog.

Al de ontmoetingen die Compaan had kunnen wij niet opsommen, soms had hij bijzonderen voorspoed, soms stootte hij het hoofd of bragt hem zijn voorspoed in dreigend lijfsgevaar. Bij het vermeesteren van een engelschen zeeroover, die zelf met buit overladen was, won hij onwaardeerbare schatten; op een anderen tijd geraakte hij in persoonlijk levensgevaar, daar sommigen zijner officieren en matrozen, dronken

van den veroverden wijn, hem poogden te dooden. Hij toonde in dien nood een groote tegenwoordigheid van geest, riep zijn getrouwen te hulp, sloot de oproermakers in boeijen, doch spaarde hun leven en liet hen later vrij heengaan. Daarenboven wist hij goede krijgstuicht te houden onder den woesten hoop en zijn gezag met kracht te handhaven. Ook ontbrak het hem niet aan list, waar hij geen geweld kon of wilde aanwenden. Zoo wist hij soms dezen of genen koopvaardij-schipper bij zich aan boord te lokken, en liet, terwijl men vrolijk aan den maaltijd zat, het door zijn schipper verlaten vaartuig wegnemen. Eindelijk liet hij eenig verlangen blijken naar zijn vaderland, zijne vrouw en kinderen. Hij was toen 39 of 40 jaren oud, doch het viel hem moeilijk zijn avontuurlijk leven te laten varen en hij ging voort met zijne rooverijen. Het laatste schip dat hij nam was dat van Jacob Quick van Oostzaan, die met een rijke lading van de kust van Guinea kwam, en toen hij deze te Salée opbragt, vond hij aldaar zijn pardonbrief, hem ter hand gesteld door Abraham Valkenburg, misschien nederlandsch consul te Salée, schipper Evert Cornelisz, dien hij vroeger geplunderd had, en zijn halven broeder Heyn Aartsz. Met dezen zeilde hij naar het vaderland, doch op reis had men nog zeer veel moeite om hem te beletten zich van twee schepen meester te maken, hem plegtig betuigende, dat op die wijze zijn pardon en alles verloren was. Ook was er een sterke vloot onder Laurens Reael nabij om hem op te zoeken. Compaan liet zich gezeggen, maar moest nog in eene iersche haven, waar hij was binnengezeild, de nagedachtenis zijner schelmerij en zedeloosheid achterlaten. Met drie schepen liep hij eindelijk, na een worsteling van vier dagen, het Vlie binnen, wachtte eerst nog de verlenging van zijn pardon, begaf zich vervolgens naar Sparendam, sommigen willen nog eenigen tijd naar Vianen, kwam eindelijk te 's Gravenhage, deed zijn voetval voor prins Frederik Hendrik, dankte de Staten-Generaal voor zijn pardon, deelde rijkelijk zijn buit rond, waarvan hij zelfs den prins een deel wilde schenken, en vertrok toen naar zijn huis te Oost-Zaandam, waar hij

nog in 1655 leefde. Zijn geweten liet hem geen rust, hij legde dag noch nacht zijne wapenen, twee geladene pistolen, af en was steeds vergezeld van twee of drie mannen, gewapend als hij. Van zijne geroofde schatten bleef niets over dan een prachtig en schitterend gewaad. Een schip door hem, onder zijn broeder Heyn Aartz naar de Oostzee gezonden met eene kostbare lading, werd terugkeerende overzeild en zonk. Zijn zoon Jan verging eenigen tijd daarna met een ander schip, mede door hem uitgerust. Bovendien plukte ieder van hem wat hij kon, zoodat hij eindelijk arm werd. 's Mans nagedachtenis leeft nog voort door het spreekwoord: *Hij is een regte Compaan.*

In 1659 verscheen een volksboek zijne lotgevallen behelzende.¹

In de eerste helft der 18^e eeuw begon de sympathie van 't volk voor "Aenmerkelycke voyagien, Schipbreuken en Lotgevallen van zee-roovers" gedeeld te worden met die voor de zoogenaamde voyages imaginaires, die, uit het engelsch overgezet, met graagte gelezen en herlezen werden en nog heden eene plaats in de volksbibliotheek bekleeden. Boven alle anderen gaf men de voorkeur aan *Robinson Crusoe* en *Gullivers Reizen*. Daniël de Foe en Dr. Swift, de auteurs dezer werken, ofschoon in opvoeding, karakter en gevoelens verschillende, hadden in vele opzigten groote overeenkomst. Beide hadden een onnavolgbare eenvoudigheid in hunnen stijl en bevestigden hunne verhalen

¹ 't *Begin, Midden en eynde der see-rooveryen van den alderfamieusten zee-roover Claes G. Compaaen van Oostsanen in Kennemerlant, vervattende sijn wonderlijcke, vreemde en Lantsschadelijcke drijftochten. Waerin verthoont wort, hoe hy met weynich schepen de zee onweylich gemaect, een ongelooffelycken buyt en groot ghetal van schepen van alle Landen gerooft, en afgelopen heeft. Gedruet by een Liefhebber van alle Niewicheden* 1659 4o. met een houtsn. een eiland voorstellende, met het opschrift: *insula da cirne*. In hetzelfde jaar verscheen er een uitgaaf ook z. n. v. pl. en dr. met een gravure voorstellende een *schip en storm*, als ook eene derde met dezelfde plaat. Voorts *Amsterdam, Michiel de Groot* 1662, 1675, 1688 4o. — Tot Rotterdam bij *Isaack Kartijn, boekdrukker in de Beggijnestraet in de Druckerij* 1682 4o. — Tot Amsterdam bij *de Erven van de Wed. van G. de Groot* 1720 4o. 1734 4o. 1756 8o. *J. Kannevet* 1762, *Erven Wed. Jac. van Egmont, B. Koene* 1778 4o.

zoo door de namen der personen, datums en plaatsen, dat de lezer onwillekeurig tot de overtuiging kwam, dat ze geen verdichte, maar ware gebeurtenissen waren. Geen werk had meer bewonderaars dan de *Robinson Crusoe*, "the favourite (schreef d'Israeli) of the learned and the unlearned, of the youth and the adult, the book that was to constitute the library of Rousseaus Emilius, owes its secret charm to its being a new representation of human nature, yet drawn from an existing state; this picture of self-education, self-inquiry, self-happiness, is scarcely a fiction, although it includes all the magic of romance; and it is not a mere narrative of truth, since it displays all the forcible genius of one of the most original minds our literature can boast." Meest alle schrijvers komen overeen dat Alexander Selkirk het origineel en het eiland Juan de Fernandez, waar hij zich liet uitzetten en verscheidene jaren als kluizenaar leefde, het tooneel van Foe's roman zou zijn. Het verhaal van Selkirk's merkwaardige avonturen zou zulk een buitengewonen opgang in Engeland gemaakt hebben, dat hij ze zelf opteekende en zijn ruwe schets naar Daniël Foe zond, om die in een keurige teekening te hervormen, doch deze zou ze hem hebben terug gezonden, met de opmerking, dat hij er niets van kon maken. Kort daarop zou de Robinson Crusoe verschenen en deze zoo gretig ontvangen zijn, dat de schrijver er een aanzienlijke som mede verdiende, maar geen penning aan den armen zeeman zond. Anderen hebben echter de eer van Foe verdedigd; hij had geen persoonlijke kennis met Selkirk, en diens lotgevallen waren reeds algemeen door Rogers en Cooks reizen (1712) en *The Englishman* van Steele (1713) bekend, toen Foe (1717) zijn werk in het licht zond. Hoe dit zij, er zijn weinig werken, die zoo algemeen in den smaak niet alleen van de Engelschen, maar van alle beschaafde natiën vielen, als dit. Het werd talloze malen herdrukt, overgezet, nagevolgd, vervolgd, verkort, zoodat Ztaken in 1805 te Berlijn een *Bibliothek der Robinsone* in 5 dn. en Hettner in 1854 aldaar *Robinson und die Robinsonaden* kon uitgeven; ja na hen werd de Robinson's-literatuur nog

door een menigte werken verrijkt, en in 1862 gaf A. Well te Leipzig nog Robinsons *Stambaum* in het licht. Ook in Nederland verscheen in 1721 eene overzetting van den Robinson in 8°, die later (1735) door eene tweede en eene derde uitgaaf (1752), in 3 dln. met pl., werd gevolgd, alle te Amsterdam, in 8°. Allergunstigst werd hij ontvangen, en ook hier door geleerd en ongeleerd gelezen en herlezen, door de critici van dien tijd onnavolgbaar, “een juweel, een parel aan de kroon der engelsche literatuur, een schatboek voor alle standen en leeftijd” genoemd, en spoedig gevolgd door een reeks van oorspronkelijke en vertaalde Robinson's, zoo als de *Hollandsche* (1743—1836), de *Haagsche* (1758), de *Walchersche* (1752), de *Saxische* (1730), de *Brandenburgsche* (1750), de *Silezische* (1754), de *Fransche of de reizen van een onderaartsch Kluizenaar* (1728) en de *Kleine Schipbreukeling*, de nieuwe *Engelsche*, de *Zweedsche*, de *Zwitserse*, de *Libanonsche*, de *Nieuwe Robinson*, en door de *Kluizenaar of de gevallen van P. Queril van Dorington* (1728), de *Hollandsche Kluizenaar of het leven van Andries Blank* en andere navolgingen; een reeks van schoolboeken in het fransch, engelsch, duitsch; te gelijk met prenteboeken en prenten, waarin zijne lotgevallen aan de jeugd onderwezen werden; zelfs versierden ze in houtsneden, nevens die van den *Verloren Zoon* en *Geneveva*, de woningen der burgerklasse.

Geen minder bijval dan Robinson Crusoë, vond in Engeland de *Gulliver's Travels* van Jonathan Swift, waarvan de eerste uitgaaf (1727) reeds merkelyk in prijs was gestegen, toen de tweede nog niet was afgedrukt. “A production (schreef Johnson) so new and strange, that it filled the reader with a mingled emotion of merriment and amuzement, read by the high and the low, the learnded and illiterate.”

Ook in Nederland werd het werk overgezet,¹ doch vond op verre na den bijval niet, die Robinson Crusoë ten deel viel. Later (1790)

¹ *Gulliver's reis door de wereld met den sleutel*, 1728, 2 dln. 8o. en *De nieuwe Gulliver. Met den sleutel*. 1731, 8o.

verscheen de *Verrezen Gulliver of reizen en avontueren van den Baron van Munchhausen*, ook uit het engelsch vertaald¹. De inhoud er van is in ons land te veel bekend, om daaromtrent hier in bijzonderheden te treden. Wie toch haalt den baron Munchhausen of een zijner avonturen niet aan, wanneer grootspraak of ultrahyperhole aan de beurt is.

Minder is het bekend dat een onzer almanak-schrijvers van het jaar 1603 reeds zorgde, dat eenige zeer merkwaardige "cluchten" van dezen baron aan de vergetelheid ontrukkt werden en dat zij tot eene roman aanleiding gaven (*Cluchte van eenen wonderlicken Avonturier*). Tot deze soort van reizen behooren ook *Het onbekend en wonderlyk Eyland Utopia, ontdekt door Rafael Hythlodeus* (2e druk, van nieuw overzien en gezuiverd) Amst. 1700; *De onderaardsche reis van Klaas Klim* van den baron van Holberg; Schuurman's *Wonderlycke en ongelooflycke reysen door de lucht, water, landt, hel, hemel en paradijs*, 4o; *Vermaeckelyke reys door Luy-Lekkerland en 't land van Cocagne*, die echter, uitgenomen de laatste, ook op schoolprenten afgebeeld, weinig in den smaak van het lezend publiek vielen. Zoo zijn ook nimmer populair geworden: de *Beschrijving van het koningryk Krinke Kesmes* (1708), de *Brabantsche reis van Democritus en Heracitus* (1712), de *Reis na de verliefde eilanden* (1727), de *Sentimenteele en Nieuwe Sentimenteele reis* (1794-97), de *Reizen rondom mijn kamer* (1797), de *Reis van den jongen Albert en Heer Jan, bijgenaamd de tooveraar* (1792).

Ook de *Reizende Mercurius* van L. van den Bos (1673), de *Reizende Philosoph* (1776), de *Vermaaklyke Historie, Zee- en Landreijze van Euphuus* (1682), de *Curieuse Aenmerckingen der bijzonderste Oost- en West-indische verwonderens-waerdige dingen, nevens die van China, Africa en andere gewesten der werelt* van Simon de Vries (1682); het *Kort en opregt verhaal van het droevig wedervaren van Abraham Jansz. van Oelen in 1622, en hoe hij een walvisch gevangen heeft* (1683), de *Reizende Chinees*

¹ Door Ds. B. v. R. De oorspronkelijke engelsche titel is: *Gulliver revived, containing singular Travels, Campaigns etc., by Baron Munchausen*. Londen 1787.

(1727), de *Reizende Jongelingen door de meeste steden van Zuid- en Noord-Holland* (1756), de *Wandeling of vermaaklyke reis door Z. en N.-Holl. van vier personen* (1754), het *Ommelandsch Zomertogtje* (1734), de *Reis door 't Sticht Utrecht, Overijssel, Gellerland* (1734); de *Vermaakelijke Haagsche reis of gezelschap van zessen* (1738); de *Vrolijke reis van een Engelsman door Holland* (1796); het *Katwijk's Zomertogtje*; de *Reizen door Holland en Brabant 1807—1815* (1816), de *Meijerij van 's Hertogenbosch* (1799), naar *Utrecht, eene Nederlandsche geschiedenis* (1798), van *Amsterdam naar den Uithoorn* (1810) en vele anderen, die tot de volksbibliotheek behoorden, en, de een meer de andere minder, de volksgunst genooten; doch van welke de meeste waren “kinderen van een oogeblik”, “ijdele phaenomenen”, zoo als Rabus ze noemde. Na een vluchtigen blik in deze en soortgelijke langvergetene geschriften, herhalen wij met Teelineck:

“ 't Volck haspelt waer en valsch als eene hutsepotte dooreen. Wonder, dat het niet verbijstert raekt door al die dieferente boecken, van den huydendaegse smaeck”; 't geen nog meer bevestigd wordt, wanneer wij de reien van overzettingen der Klassieken, en der Spreuken- en Raadselboeken langs gaan, en hier en daar een deel uit de kasten nemen en doorbladeren.

HOOFDSTUK VI.

OVERZETTINGEN DER KLASSIEKEN, SPREUKEN- EN RAADSELBOEKEN.

Het is algemeen bekend dat ons vaderland, sedert het laatst der 16e eeuw, meer dan andere landen, een reeks van geleerden bezat, die zich aan de beoefening der klassieke letterkunde wijdde. Dichters noemden het dan ook "een paradijs der Musen", de "akademie der wijsheid", de "bloemhof der geleertheit", de "hoogeschool" en den "tempel van Minerva", de "proncksael, alle proncksalen in 't wijsheit lievent Europa overtreffende in glans en glory", de "bakermat ende voedster van alle consten ende wetenschappen"; de hoogleeraren "fonkelbaggen", "juweelen aen Minerva's kroon", "sieraden der werelt", "kristallijne spiegels, afspiegelende een sonneglans van kennis ende wetenschap", "puikjuweelen", "gouddraghers", "smaragden in goud geset", "overmeesters van overgrootte waerdy, wier weêrgaê niet te vynden is in alle deelen der waerelt."

Uit alle oorden van Europa "stroomden" dus ook scharen van Jongelingen "als overstolpen rivieren, die buiten hare oevers vloeyden" naar onze hoogeschole, vooral naar 't Leidsch Atheen, om de Scaligers, Heinsiussen, Baudiussen, Salmasiussen, later de Franciussen, Burmannen, Gronoviussen (wij spreken thans slechts van literatoren)

te hooren. Uitstekende geleerden droegen er roem op aan de voeten dier Gamaliels gezeten te hebben; ja er waren zelfs tijden dat, wilde men in de geleerde wereld naam verwerven, men moest kunnen zeggen, “van de leidsche of uitsersche studie te zijn.”

Het kon wel niet anders of de smaak voor de oude letterkunde moest vooral in het land,

*“Zoo rijk in aertsche schat, maer rijcker in tresoren,
Die meer dan ronde goon, de geest en 't hart bekooren,
In mannen wel bereit te geven goden spijs,
Opdat men eeten moog en worden even wijs.”*

meer en meer algemeen worden; en niet gering was dan ook, vooral in de 17^e eeuw, het aantal mannen en vrouwen uit allerlei standen, die zich op het grieksch, latijn, zelfs op 't hebreewsch toelegden. Het was geen zeldzaamheid, kooplieden, winkeliers, zelfs burgers uit den geringen stand latijn te hooren spreken, en niet alleen waren het de joffers uit den Muider- en Develsteiner-kring, de Anna Maria Schurmans, Margaretha Godewijcks, Anna Colviussen, Gezina Brits en zoo vele anderen, die men later onder de beroemde vrouwen rangschikte, maar de joffers van Someren, Beverwijck, van Beveren, die de oude schrijvers lazen, met grieksche testamenten de kerken bezochten, en, gelijk de vrouw van Cats, haar lust zochten in het lezen van Plutarchus.

Daar er echter mannen en vrouwen waren, wier “drokke occupatien en daegelijcx bedrijf geen studien gehengden”, of wier “sober bestaen geen buitengewone uitgaven permitteerde” en die toch “bysteren lust hadden tot vermeerderingh van kennissen ende wetenschappen”, zorgden predikanten en schoolmeesters, dat het niet ontbrak aan overzettingen der oude schrijvers.

“Tot het vertaelwerck voelden zij zich te meer opgeweekt, daer zij de groote menigte van schilders en poëten, die gansch ongeleerd waren, tot een behulpich oogemerck, ten dienste wilden staen.” Zoo ontleenden dan onze schilders, die historische, mythologische en alle-

gorische voorstellingen op doek of paneel bragten, en de honderden poëten, zelfs uit de geringste standen, hunne beelden aan de klassieke schrijvers zelve en de werken van Blasius, Hoogstraten en andere schrijvers over de fabelkunde. Dit lost het raadsel op, waarom er in de 16^e en vooral in de 17^e eeuw, den bloeitijd van schilder- en dichtkunst, zoo vele overzettingen en herdrukken van grieksche en latijnsche schrijvers, zoo vele uitgaven van dichters en prozaschrijvers, met de vertaling tegenover den oorspronkelijken tekst gedrukt, het licht zagen; dat men in de bibliotheken der kleine burgerij den Polybius, Tacitus en Caesar van Vennecool, den Flavius Josephus en Livius van L. van den Bos, den Plutarchus van Zuylen van Nyevelt, den Apianus van Gerbode, den Terentius van Van Ghistelen en Swaerdecroon, den Virgilius van Van Mander en Vondel, den Ovidius van Florianus, den Sallustius van Vomelius, den Curtius van Snel, om slechts enkele uit de breede lijst (want bijna alle authoren zijn in 't nederduitsch vertolkt) te noemen, aantrof.

Het was ook “de sonderlinghe sucht om de groote en wijldluftighe daden der griecke ende latynsche capiteinen ende veldoversten, wier grootheid ende verstant, couragie ende manhaftigheid de waerelt altijd verwondert heeft, die sommige liefhebbers der outheyt bewoog haar geschyedenissen te vertolcken, wetende dat se seer in deze troublen tijden konden dienen tot een exempel.”

Die wetenschap was velen een spoorslag om Bloemlezingen “uit allerhande schrijvers getrocken” te vervaardigen, in het licht te geven, en dit getal was niet gering. Sommigen behelzen slechts verhalen van “dappere en courageuze bedrijven”, “spitvondige disputacien”, “cloecke en vernuftige gezegden” uit de schrijvers der oudheid; anderen, meest uit het hoogduitsch, fransch, spaansch en engelsch vertolkt, ook van latere helden en wijsgeeren. Vele bevatten uittreksels van allerlei historische werken met soms zeer geestige anecdoten nopens onze vaderlandsche helden doorweven. Men mag niet van mij vorderen dat ik alle de titels der mij bekende werken van dien aard afschrijve, en ik

bepaal mij dus slechts tot enkele van die, welke ook op de boedelscheidingen zelfs van geringe burgers vermeld worden en dus in volksbibliotheken voorkwamen. Daarin vond men o. a. de *Verscheyde lessen Petri Messiae* ¹ en het vervolg van A. du Verdier, de *Schatkamer der wonderbare ende gedenkwaerdighe historien* van Johannes Lamotius ², de *Wintersche avonden* van Jacobus Viverius ³, de *Vermaeckelijcke uren* van Gerard Boot ⁴, het *Historisch A. B. C.* van Franciscus Ridderus, de *Historische Rariteitkamer*, *Groote Historische Oceaan*, *Historische oeffeningen*, *Groot historisch Magazyn* en het *Groot Historisch Schouwtooneel* van Simon de Vries ⁶, de *Konstspiegel der weereidsche vermaken vertoonende het wonderlijk gewoel der kaiseren*, het *Toonneel der Gedenkwaardigste wonderen, geschiedenissen en vreemdigheden* van den boekverkooper Jan van Duisberg ⁸, de *Gedenckwaerdige geschiedenissen* van Gerrit van Spaen

¹ *De verscheyde lessen Petri Messiae, Edelman van Sivilien, waer inne beschreven worden de weerdichste geschiedenissen alder Keyseren enz. Leyden by Jan Paedts Jacobsz. ende Jan Bouwensz. 1587 8o.* (vertaald uit het fr. van Cl. Gruyot. Paris. Grulleau 1534 8o. (*Les Leçons de Pierre Messie*) vervolgd door A. du Verdier. *Tweede deel der verscheyde lessen.* Amst. 1629.

² *Schatkamer der wonderbare ende gedenckweerdighe historien onses tijds, uyt velerley autheuren, memorien en advyzen. Door Simon Goulart van Senles t'samen gebracht ende in 't Francoys uytghegeven. Ende nu in 't Nederduytsch overgezet door Johannem Lamotium wel de helft in desen laetsten druck verbeteret ende vermeerdert.* Delft 1614 8o., Het oorspronkelijke werk van Goulart, predikant te Genève, geb. 1543 † 1628, is getiteld: *Le Thresor d' Histoires memorables et admirables.*

³ *Wintersche Avonden of Nederlandsche Vertellingen.* Amsterdam 1665.

⁴ *Vermaeckelijcke Uren. Dat is verzamelinghe van verscheyden Gedenckweerdighe Geschiedenissen en Wonderheden.* Amst. 1644 4o.

⁵ *Historisch A. B. C.* Rotterd. 1664.

⁶ *Historische Rariteitkamer.* Amst. 1694 3 dln. — *De groote Historische Oceaan.* Utrecht 1688.

⁷ *Konst-Spiegel der Weereidlicke vermaken. Vertoonende het wonderlijk ghewoel der kaiseren, enz. in 't Hooch-duytsch beschreven door Georgium Cieglerum. En nu in 't Nederd. overgeset.*

⁸ *Uyt de Heer Rosteau en anderen in beknopt Duyts gestelt.* Amst. 1657 8o.

en vooral de door den theol. kandidaat Johannes Hajenius op nieuw vermeerderde en verbeterde uitgave der *Acerra philologica d. i.* 600 *nutte en gedenkwaardige geschiedenissen* van P. Laurenberg. Hij *dischte die aardigheden der vermaardste zo Grieksche als Latijnsche schrijvers, als een smakelijk gerecht in verscheide schotels op.* Ook voegde hij achter elke geschiedenis een korte moraal en gaf een toegift in rijm.¹

In sommige dezer bundels vindt men ook vele kluchten en anecdoten² die men bij Boccaccio, en de *Geneuchelijcke en recreative exempelen*,³ de *Gheneuchelycke, eerlijcke ende profijtelycke propoosten*⁴, den *Bloemhof der doorl. voorbeelden* van Camerarius⁵, de *Weeckwercken* van J. van Nijenborgh⁶, den *Vaeckverdryver van de swaermoedighe gheesten*⁷, den *Nieuwe- en kleine Vaeckverdryver*⁸, 's *Werelds wonderen* van J. Sanderus⁹, den *Kluchtzak*, en in de kluchtboekskens achter de almanakken, als ook in het *Hennipzaat* en de *Kluchten* van Overbeke, de werken van Van de Bos, de Lange, Van Zanten, Joncktijs en vele anderen ontmoet¹⁰.

“Spreekwoorden”, schreef een onzer landgenooten, “zijn het eigendom eener geheele natie”, en een ander noemde ze “de nationale schat van het menschen verstand, bekend bij het volk en in den mond van

¹ Amsterd. 1639, 1695, 1756 8o. Een jaar te voren verscheen er ook te Dordrecht bij A. Blussé en Zoon een vierde druk.

² *Vijftich lustighe Historien oft nieuwigheden in nederd. sprake door Dirck Coornhert.* — *De tweede 50 lustighe Historien (overgheset door G. H. V. B.)* Amst. 2 dln. 1597—1602, in 4o., 1632—1644 in 4o., 1701 4o.

³ *Eene deugdelijcke vermaninghe wt vele boecken vergaert. T Handwerpen* 1627, 8o. pl.

⁴ *Exempelen ende Fabulen, al tot deucht aen porrende, dienende tot argumenten voor den kinderen.* Haerlem 1596 4o.

⁵ Vert. door M. Heyns. Amst. 1647 m. pl. 4o.

⁶ *Der gedenckw. Historien, Leerdichten en Spreucken.* Gron. 1657 m. pl. 4o.

⁷ Haarl. 1620 12o.

⁸ Amst. 1651 12o.

⁹ Utr. 1663 12o.

¹⁰ O. a. L. v. d. B. *Tooneel der ongevallen.* Dordr. 1687 4o. *Treurtooneel der Doorl. mannen.* Amst. 1698 3 dln. 4o. Van Zanten, *Treurtooneel der Doorluchtige vrouwen.* Amst. 1699. Joncktijs, *Tooneel der Jalousyen.* Dordr. 1666, 1699.

het volk verstaanbaar." Geen volk echter dat ze in het huisselijk en maatschappelijk leven meer gebruikte dan het nederlandsche. "In het groote boek der zamenleving waren ze op elke bladzijde te lezen." In de scholen werden de jeugd verzamelingen er van, in alle talen, waarin zij onderwijs ontving, in handen gegeven, en op de hogere scholen bij voorkeur boeken met spreekwoorden, spreuken en "zedelijke exempelen" behandeld. Elke provincie, stad, dorp, ja elk bedrijf, ambacht, elk voorval in het dagelijksch leven, zoo wel het schamele volk als de deftige burger, de koopman als de geleerde, elke stand, kunne, leeftijd had zijne eigene spreekwoorden. Dichters bragten ze in rijm, rederijkers maakten ze tot den inhoud hunner spelen, taalkundigen verklaarden ze, schilders en graveurs, houtsnijders en schoonschrijvers illustreerden ze, op de schoolprenten werden ze "figuurlijk afgebeeld tot nut en vermaeck van de leergierighe Jeught." J. J. Bylaert van Leiden vervaardigde omtrent het einde der vorige eeuw eene tekening met kleuren, de afbeelding van 71 hollandsche spreekwoorden in een landschap voorgesteld met de verklaring. Er bestaan geschilderde en gegraveerde portretten, geschiedenissen, huiselijke tafereelen, of uit spreekwoorden zamengesteld, of met de spreekwoorden, waarop ze betrekking hebben er onder. Men predikte over spreekwoorden, bragt ze "op musyck", en nog in 1827 verscheen te Amsterdam een *Gedachten-raadselspel in vaderl. spreekwoorden of geheim om door middel van kaarten iemands gedachten te zoeken*. "Zij dienden meest allen schrijvers, om hunne denkbeelden klem bij te zetten," waren "het zout en de kruiden, waarmede zij die inkleedden", "geurige bloemen in hunne redenen en schriften gestrooid en geschakeerd."

Reeds in de 15^e eeuw was men er op bedacht ze te verzamelen en uit te geven. Dat voorbeeld werd in de 16^e en 17^e eeuw door een schaar van geleerden — en onder dezen een Corderius, Erasmus, Sartorius, Vlietius, Goethals, Johannes David, Spieghel, van der Venne, Cats, de Brune, Schooekius, Nijenborgh — in de 18^e eeuw door een Pagenstecher, Smids, Tuinman — om slechts enkelen te noe-

men, gevolgd; maar de aanvang der 19e eeuw was het gulden tijdperk van dit gedeelte onzer letterkunde: de uitstekendste geleerden, en onder dezen een Martinet, Fokke, Scheltema, Meijer, Halbertsma, Hoeufft, Reddingius hielden zich met het verzamelen en uitleggen er van bezig, en wie kent niet het uitstekende werk van Harrebomée, dat de kwartijnen van Tuinman — op wien het spreekwoord “vergeef het eenen tuinman, dat hij ook met mest omgaat,” maar al te toepasselijk is — verving, en de geleerde schriften van onzen Suringar over de proverbia seriosa en de adagia Erasmi uit onze dagen? En nog schijnt de lange rij van werken over spreekwoorden niet gesloten, en zal er wel nog menig geschrift over de proverbia, proverbia domestica, politica, christiana, of hoe ze heeten mogen, in vervolg van tijd het licht zien.

Wij mogen de breede lijst der schrijvers van groote en kleinere werken over onze vaderlandsche spreekwoorden hier niet in vlechten, noch de lezers bij de zonderlinge titels van sommige verzamelingen (zoo als *Banketwerk*, *Oude wijn in nieuwe leer' zakken*) bepalen, te meer daar zulks reeds door onzen Harrebomée is geschied; maar mogen ook niet geheel zwijgen van de spreuken, die, schoon het niet te ontkennen is dat zij ook spreekwoorden in zich opnemen, toch eigenlijk geen spreekwoorden zijn; maar gelijk de Brune schrijft: “wettelijke kinders van de wijsheid, die ons onderwijzen van de dingen die onze voorouders hebben ondervonden, en die even als onze goede raetslyuden in vele gelegentheiden onderrichtten.” — Niet minder dan de spreekwoorden waren zij op de lippen van 't volk, dat steeds luimige of ernstige, maar altijd leerzame, gezegden zijner voorvaderen en leeraars op de lippen had, ze in zijne gesprekken en brieven vlechte, ze, op papier geschreven, achter lijst en glas, in het midden der silhouetten zijner betrekkingen en die der beminde predikanten, aan den wand hechte.

Ja zóó hooge waarde kende men aan spreuken toe, dat schier iedereen er een aannam, die achter zijn naam voegde, of, in stede van den

naam plaatste. Duizenden verzen, spotverzen, blaauwboekjes, schuitempraatjes, dragen alleen de spreuk van den schrijver op of onder den titel. Men liet ze snijden op werktuigen, huisselijke voorwerpen, schilderen op teljoren, saucieren, potten, kannen, tegels, stippen op glazen, weven in tapijten, dekens, tafelgoed, graveren op ringen, horologien, gouden en zilveren, koperen en blikken huisgeraden. Men had christelijke en heidensche, bijbelsche en profane, stichtelijke en morele, genoegelijke en leerzame, oude en nieuwe spreuken. De kinderen leerden spellen en lezen uit de spreuken Salomonis en van Jezus Syrach, op de gymnasien werd uit Epictetus, Cebes, Diogenes Laertius, Theognis en Valerius Maximus, Marcus Aurelius, en de apopthegmata Erasmi en Aphtonis onderwezen. De hoogleraren interpreteerden ze, de boeren en de kleine gemeente vonden ze in den almanak, en de meer beschaafde burgers in die reeksen van grooter en kleiner verzamelingen van spreuken, gezegden van keizers, koningen en andere potentaten, en oude, wijze, doorluchtige mannen. Even als de spreekwoorden begon men reeds in de 15^e spreuken te verzamelen, en in ons vaderland verscheen de eerste verzameling te Kampen in 1550. De *Gocheltas van Momus* bevatte *zevend' half honderd bedagte en snedig wilgesproken zin-, pit-, punt- en schimpredenen*¹; van de *Apopthegmata Christiana ofte gedenckweerdighe Spreucken* in 16 *Boecken* van Baudartius verscheen in 1632 de zesde druk, terwijl de *Guldene annotatien* van Franciscus Heermans, tussehen 1636 en 1739, 31 maal herdrukt werden; de *Duytsche Apopthegmata of Scherpzinnige Spreuken*, door J. L. Weidmer vermeerderd, werden in het neêrduitsch vertolkt; J. F. van Male gaf *Menighvullige zinspreuken, zedelessen, opschriften uyt de alder-geestighste Latijnsche schrijvers ghetrokken, eensdeels wytgevonden*, A. Crocke, 's *Gheests lusthof, inhoudende veel schoone Spreuken*; Schijnvoet, *Kortbondige zinspreuken*; Schut, *Duizend zinrijke Spreuken en Sententien* in het licht. Agron vertaalde de *Zedelessen der wijzen van alle Landen en van alle Eeuwen* uit het fransch, en anderen het *Leven en*

¹ 2^e dr. verm. 's Gravenh. 1730 8o.

Spreuken van Diogenes Laertius, het *Handboeckken van Epictetus*, de *Gulden Spreuken* van P. Syrus uit het grieksch, E. v. Pijll liet *Zinnrijke Spreuken* en *deftige Sententien* in 1651 te 's Hage drukken, en de Brune vulde omstreeks 500 bladzijden met dicht ineen gedrukte spreuken en had er nog bij duizendtallen, die hij echter niet heeft uitgegeven; terwijl de *Koddige en ernstige opschriften op luyfels* enz. door Jeroen Sweerts verzameld (1682—1685) in 1714 vervolgd en herhaalde malen, zelfs nog in deze eeuw, herdrukt werden.

Niet minder dan van spreekwoorden en spreuken hielden onze vaderen van raadsele, en waren doorgaans vrij geoefend in het oplossen er van.

Des winters avonds, wanneer het dagwerk was afgelopen, verzamelden zich jong en oud rondom het helder flikkerend turfvuur in de stove of de keuken, en dan werd het raadselboek, of wel een oude almanak, waarachter doorgaans raadsele gevonden werden, voor den dag gehaald, en vermaakte men zich met het raadselspel. In de 17^e en begin der 18^e eeuw had zulks, vooral bij de strenge Voetianen, niet des zondags-avonds plaats; zelfs het raadplegen van het Geestelijk raadselspel werd op dien dag, evenals andere spelen, voor sabbathschennis gehouden. Daar minder gegoeden tegen de uitgaaf van een of twee stooters opzagen, lieten zij achter hun raadselboek het een of andere godvruchtige werkje, soms ook een stichtelijk gezangboekje binden. Zoo vindt men achter verscheidene raadselboeken *Een spiegel der sonde*, waarin men alle dagen behoorde te zien, opdat wy onse sonden mochten leeren kennen en dezelve haten en laten en de genade van Godt verkrijgen¹; waar achter eenige spreuken op rijm b. v.:

“Die Godt bemint en hoort zijn stem,

“Die is in God en God in hem.”

Ook vindt men achter sommige exemplaren Pieter van Sorgens *Dichtkundige ziele-zangen met aanhangsel*²; *Het nieuwe Ternaerder Bloe-*

¹ Amst. Wed. de Groot, 12°.

² Waarvan te Utrecht in 1709 de 3de druk verscheen.

menhof of Friesch Lusthof, beplant met schoone bedenkingen op verscheidene voorvallen (b. v. op het sien eener henne, drinkende uyt het water, op een koe die de horenen waren afgezaegt in rijm, op Catsiaanschen trant) van Mr. Jan Sikkel, schooldienaer te Ternaerd. Dit laatste vond ik o. a. achter het Geestelijk Raadselboek ¹ *van Gerrit Frederik, een uittreksel van den Lusthof der Goddelijke Historien* ² *, een geestelijke bloemhof, sedert het laatst der 17^e of den aanvang der 18^e eeuw herhaaldelijk herdrukt en nog bij riemen te verkrijgen. Uit dit algemeen verspreid raadselboekje, deelen wij de volgende proeven mede:*

Raads. *Wat voor een Bruidegom heeft de kostelijkste Bruidschat bekomen?*

Antw. *Adam. God gaf hem alles. (Gen. 1 : 20.)*

Raads. *Wie is de eerste kleermaker geweest?*

Antw. *God de Heere. (Gen. 111 : 21.)*

Raads. *Welke is de eerste Akademie geweest?*

Antw. *De Toren van Babylon, want daar werden alle talen en spraken in kort geleerd. (Gen. XI.)*

Raads. *Welke Jongvrouwen zijn door haar dansen in den echten staat gekomen?*

Antw. *De Jongvrouwen tot Silo. (Jud. XXI : 21.)*

Raads. *Wie heeft het langste gestaan van alle menschen?*

Antw. *Loths huisvrouw, want die staat nog ter dezer dage.*

¹ *Geestelijk Raadselboek of Christelijke Tijdverdrijver, bestaande in negentig uitgezochte schriftuurlyke Raadseltjes uit het Oude en Nieuwe Testament, met hare Schriftuurplaatsen aangewezen. Zeer stichtelyk bijeenverzameld voor de jeugd en alle Christelyke personen. Zeer nuttig en dienstbaar vermeerderd en verbeterd door G. P. Te Amst. bij S. J. Raalde 1739 8o., bij F. G. L. Holst z. j. Amst. J. Kannevet z. j. Deventer bij P. de Lange, aan de Nieuwe Markt.*

² *Lusthof der Goddelijke Historien of de Christelijken Tijdverdrijver, behelsende de alderdoorlugtigste vragen met haar daarop gegevene antwoorden. Als, van God, van Gods werken en wonderteekenen, van Christus en deszelfs benamingen, lijden, opstandinge, koninkrijke en weldaden, van de Scheppinge der Waereld, menschen en creaturen, van 't gesternte des Hemels, van goede en kwaade Engelen en Duivelen enz. Alles getrokken uit het merg der Heilige Schrifture, in historische wijze in orde bijeen gestelt door M. Sazen, en om zijn voortreffelijkheids wille uyt het Hooghduytsch, in welke Tale het zes maal gedrukt is, in onze Nederduytsche Tale door H. J. S. Te Amsterdam bij Jan ten Hoorn, Boekverkooper over 't oude Heeren Logement 1679.*

Raads. *Waar ruste de Weg, toen hij moede was?*

Antw. *Daar de Heere Christus bij de Samaritaansche vrouw aan de waterput zat*
(*Joh. IV : 8.*)

Behalve schriftuurlijke, heeft men ook mathematische, arithmetische, taalkundige, historische, geografische, politieke en huishoudelijke raadselen, die deels verspreid, deels in verschillende bundels, zoo als in die van Jacob van Meersch ¹, Croon ², Baillue ³, het *Nieuw Raetselboekje* ⁴, Jan van der Veen ⁵, J. de Suissap en anderen voorkomen. De laatstgemelde gaf *Een honderdtal nieuwe Geestrijke Raadsels* (Utrecht 1779), "tot een aangename schadelooze en tevens geestopscherpende tijdkorting"; want vermits (volgens hem) de Grieken de gewoonte hadden zich onderling raadsels uit te geven, stelt hij het zeker dat raadsels een geestige scherpende tijdkorting opleveren." Hij had er op deze wijze met even veel regt, zelfs eene vorstelijke bezigheid van kunnen maken, was hem het verhaal van Maximus Planudes slechts te binnen gekomen, die ons berigt dat de koningen, wanneer het oorlogszwaard rustte, elkander raadsels plagten op te geven, en dat wel onder boete of belooning, voor die ze niet of wel wisten op te lossen. Wil men weten hoe hij zich van zijn taak kweet, men oordeele uit de beide volgende raadselen:

"Ik Heb negen Broeders en verklaar

Rondborstig uit, in 't openbaar

¹ *T groot Raetsel-Boeck inhoudende dry hondert nieuwe Raetsels met d' uytlegginghe van dien, in ryme gestelt door Jacob van der Meersch.* Rotterd. 1612, Crommenie 1652 8o.

² *Grabbelingh oft vermaeckelycke Raetsels op keuken en disch. Stichtelyck op-gheraep't door P. Croon, Canoniek Regulier. Tot Brugge 1663 3 dln. 8 obl.*

Moy-al oft vermaeckelycke bedenckingen op verscheyde oeffeninghen door P. Croon. Mechelen 1660 8o. — De verstandige Camenier, uytleggende de raetsels en grafschriften van Moy-al door P. Croon. Amst. 1660 8o.

³ *Gulden Raetselboek inh. 200 Raetselen uit het O. en N. T. op rijm tot leering v. d. jeugd.* Alkmaar 1624 8o. met fraaije plaatjes door Maltam.

⁴ *Een nieuw Raadselboekjen.* Amst. J. Kannevet 1778.

⁵ *Raetselen uytgebeelt met Sin-Rycke Uytleggingen. Met sijn Gulden en Yseren Eeuw; als mede een Nikkers-Praetje, nopende de quade Proceduren van Engelandt, dikwerf afzonderlijk (o. a. Deventer 1653 8o. obl.) ook achter zijn Adams appel gedrukt.*

*Aan wie dit hoort of zelf mogt leezen,
De minste van den hoop te wezen.
Ben ik alleen 'k word niet geteld,
Maar als een broeder mij verzelt,
Heb ik het zonderling vermoogen
Hem negenvoud te doen verhoogen.*

—

*Dat elk op aard zijn kruis moet dragen,
Werd in het Bijbelwoord geleerd;
Doch ik ben van dien last ontslagen,
Het kruis draagt mij: dat 's regt verkeerdt."*

Ieder, die iets van de rekenkunde weet, zal zeker wel bevroeden dat de oplossing van het eerste raadsel de *Nul* is, maar niet zoo ligt zal men op de gedachte komen dat die van het tweede de *Haan van den toren* moet zijn.

Gelijk men vroeger mathematische vraagstukken aan de pijnen der raadhuisen, met uitnoodiging die op te lossen, plakte, zoo loofde men ook in 't openbaar geld uit voor de oplossing van raadselen, werd de oppassende en leergierige knaap in de school met een raadsel beloond, en stelde niet zelden de meester het een of ander taalkundig of arithmetisch raadsel aan alle leerlingen ter beantwoording voor, b. v.:

Een man zonder oogen zag in een mand zonder appelen, en nam er een uit, hoeveel bleven er in? Of wel Het vraaghstück van de Wolf, van de Hinde ende van de Buyskool. Op de strande van een seeckere riviere, vonden sich te bij gheval te samen een wolf, een hinde ende een buyskool, hoe sal een seecker schipper, daer zijnde, deselve aan de andere zijde kunnen voeren, een voor een, soo dat noch de wolf in zijn absentie schade doe aen de hinde, noch de hinde aen de buyskool? Ook liet hij wel eens raadsels van Van der Veen door de scholieren oplossen, b. v.

*"Ick ben onnosel ende vrij
Van swarte const en toverij,
Van moort en drift en andere schande,*

*En is het dan geen groote straf,
Te moeten in een steenen graf
Tot pulver en tot asch verbranden?"*¹

—

*"Raetsels (dus zong reeds een schoolmeester der 17^e eeuw)
zijn der jeugd gevallen,
Ouden zijn op raetsels mallig,
Raetsels zijn der vrienden pret
Saemvergadert in 't salet.
Raetsels sijn in 't Boeck geschreven,
't Eerste heeft Simson gegeven,
Raetsels gaf men alle eeuwen
En nog siet men raetsels sneeuwen.
Die wil worden wijs en goet,
Houdt van 't geen de herssens voet,
Vatte, is sijn werck gedaen,
T raedselboek met blijtschap aen."*

Wij mogen niet langer bij de raadsels en raadselboeken stil staan, noch over de beroemde raadsels, gelijk dat van Alcuinus, Sybassa, Dodona en het Nijmeegsche uitwijden, daar deze niet tot die behooren welke in de volksboeken voorkomen.

¹ Een pijp tabak.

HOOFDSTUK VII.

VOLKSBOEKEN OVER EN VOOR VROUWEN.

Zoo verschillend het lot der vrouwen op aarde was, zoo verschillend was over haar het oordeel der geleerden. De een verlaagde haar tot een dier, achtte haar slechts tot verhooging van het levensgenot van den man geschapen; een ander noemde haar een misgeboorte in de schepping, alleen voor het spinrokken geboren; een derde betwijfelde of zij eene ziel had, of zij wel naar het beeld van God was gevormd; velen kenden haar een veel lagere plaats dan den man toe, bewerende dat zij, met veel minder geestelijke en natuurlijke vermogens dan hij toegerust, ongeschikt tot eenig ander bedrijf dan handenwerk was. Anderen daarentegen droegen haar die achting toe, waarop zij, zonder de opperwaardigheid van den man te kwetsen, aanspraak had, erkenden hare innerlijke waarde, — of gingen verder en verhieven haar boven den man, ja noemden haar het “pronkstuk der schepping, de heerlijkste weldaad van God.” Allengskens werden deze gevoelens met hen, die ze koesterden, en de boeken, waarin zij ze opgeteekend hadden, vergeten, en niemand vermoedde dat er immer over de waarde der vrouw getwist was.

Eensklaps echter wierp eene onbekende hand een twistappel onder de geleerden. Er verscheen een boosaardig geschrift, waarin op bijbelsche gronden beweerd werd dat de vrouwen geen menschen waren. De oude vete werd hernieuwd. Men zocht de bestoven folianten in hunne verborgen schuilhoeken op, om wapenen ter verdediging op te rakelen, of smeedde nieuwe, en welhaast streed men nog hardnekkiger dan te voren.

Spanje en Italië werden de hoofdtooneelen des oorlogs. Men slingerde de boosaardigste geschriften tegen elkander; de een een A. B. C. van vrouwelijke boosheden; de ander een Tegengif om het fenijn van dit boek krachteloos te maken. Zelfs monniken namen den handschoen op en predikten met Basilius en Augustinus vóór zich, dat het beeld van God in de vrouw was. Ook in Nederland gordde men zich ten strijde, en in menig werk werd er over de opperwaardigheid der mannen of vrouwen getwist. Doch de vrouw zelve kon wel geen rustige aanschouwster van den kamp, om harentwil gevoerd, blijven. Ook haar zag men binnen het krijt verschijnen: in Italië Lucretia Marinella, in Frankrijk Marie de Jars Gournay, in Nederland Anna Maria van Schurman. Zij loochende niet dat de man voorregten had boven de vrouw, maar zij kon zich niet overtuigen dat ook deze het niet even ver in kunsten en wetenschappen zou kunnen brengen als gene, en dat de beoefening van beide haar ongeoorloofd was, gelijk sommigen stout hadden beweerd.

Omstreeks denzelfden tijd verscheen Johan van Beverwijk's allermerkwaardigst werkje *Van de Uitnemenheit des vrouwelicken geslachts verciert met historyen ende koperen platen*, als ook latijnsche en nederduitsche verzen van Mr. Cornelis Boy. Dit boekje, dat hem tot eenen Martin Franc en Legouvé van zijn tijd verhief, werd oorspronkelijk in het latijn geschreven, en, volgens sommigen, ook in die taal in het licht gegeven. Ons kwam het nimmer voor, maar wel de eerste (Dordrecht 1639 12°) en de tweede druk van de nederduitsche overzetting (Dordrecht 1643 12°.) *op verscheyde plaetschen vermeerderd*. Het

werd ook in het hoogd. overgebracht en is in drie boeken verdeeld. Het geheele werk is aan “de Koninglijke Princesse Augusta Maria van Groot-Bretagne, Princesse van Orangie” opgedragen en met hare afbeelding versierd. Het eerste boek *Van de Nature der vrouwen*, wijdde hij “Juffrouw Anna van Blocklandt, Heeren Pieters dochter, huisvrouw van den dichter Cornelis Boy”; het tweede: *Van de geleertheit ende wijsheyte der vrouwen*, aan “de edele, konst- en deugtrijke Juffrouw Anna Maria van Schurman”, en het derde: *Van de Deugden der vrouwen*, is door zijne vrienden aan hem toegewijd. Wij achten dit bundeltje, zoo om den inhoud als om de platen en gedichten, onder de uitnemendste schriften van dien tijd en den lof volkomen waardig, daaraan door zoo vele verdienstelijke mannen toegezwaaid.

Ofschoon Dr. Daniël Joncktijs menig geestig vers voor de werken van zijn collega geplaatst had, en blijkens zijn *Tooneel der Jalouzyen* en vooral zijn *Rozaliins Oochies* volstrekt geen vijand der schoone sekse bleek te zijn, gaf het hem echter aanleiding tot het schrijven van zijn *Mannen opperweerdigheyt beweerd tegen de vrouwelijke Lofredenen van Dr. Beverwijk*, die echter bondgenooten had in Huyghens, Cats en Anna Roemer Visscher, (door haren echtgenoot Dominicus van Wezel aan hem vermaagschapt), in de “edele en geleerde Franske van Doyem, Cornelia Vossius en Anna Maria van Schurman.” Doch in weerwil der sympathie van deze in verzen en brieven uitgedrukt, en die van een reeks van dichters en dichtersessen na hen, was het twistvuur nog niet gedoofd, en zelfs in de 18^e eeuw verscheen er een pamflet, getiteld: *Bewijs dat vrouwen geen menschen zijn* (1779); doch daarentegen “bliezen anderen de loftrumpet der vrouwen.” Zulks deed een ongenoemde (H. C. A.) in zijn werkje *van de Edelheydt ende voortreffelickheit des vrouwelike geslachts*¹; Pieter van Gelre in *der vrouwen lof*; J. van Marconville in *der vrouwen lof ende lasteringhe*, overghes. d. J. L. M. van Hapart; Joh. Mauritius in *Lof*

¹ Verd. door M. P. Leyden J. Theunisz. 1601 120.

tooneel der vrouwelyke sexe (1711), en J. N. in *Lof van het mannelijk en vrouwelyk geslagt, poetischerwijze verloont in de eerste menschen* (1772); de schrijver van den *Lusthof der doortuchtige en deughtzame vrouwen teghen de Lasterboecken onlanx 's haren laste wytgheven* door Johannes Griettens; Theocritus à Ganda in *Spiegel der eerlyke, kloeke en verstandige vrouwen*, de autheur der *Tafel van de gebrekkelykheid en de pryselykheid van sommige vrouwen*, en vele anderen, en werd het *Tractaat van C. Agrippa van de uytmentheid van de vrouw boven den man* in het nederduisch vertolkt.

Het zij verre dat wij ons niet met den lof door deze en anderen aan de sekse toegezwaard, zouden vereenigen; doch tevens kan het niet ontkend worden, dat de vrouwen der 16^e en 17^e eeuw wel als “goede huishoudsters, goede moeders en zeer zindelyk”, maar toch niet minder als heerschzuchtig bekend stonden. “Zij hadden de opperheerschappij in hare woningen, bestuurden, met onbepaalde magt, haar huisgezin, ontvingen de inkomsten en gaven uit.” Ja sommige “hadden oppermagt over hare heeren en meesters.” Welk gebied zij o. a. in de 16^e eeuw, b. v. te Gouda, over deze voerden, blijkt o. a. uit het verhaal, dat P. C. Diephorst, notaris en procureur aldaar, in 1597 om liet roepen dat hij twee met goud gevulde laarzen wilde schenken aan hem, die kon bewijzen dat hij niet onder de plak zijner ega stond. Toen niemand zulks kon, liet hij zijn beeldtenis vervangen met de laarzen aan den arm, de bel in de hand en dit onderschrift :

*Dit paer laersen wil ick vrolick schijncken,
de man die zijn wyf niet en ontziet,
verre heb ick myn belle doen klincken, roupen en wincken,
maer noch en heb ick hem gevonden niet;
aldus coem ick om weten also men mij ziet,
of hij mach zijn in Goudse dal,
die mij dese laerzen afhalen zal.*

Deze schilderij, de Laarzen-man genoemd, liet hij in den Doele ophangen.

Dat er ook in andere plaatsen diergelijke “manwijven” gevonden werden, bevestigen de menigte kluchten, blijspelen en verhalen, waarin aan het volk de vaak onbegrensde heerschezucht der vrouwen levendig werd voorgesteld, en uit het bekende spreekwoord, dat Fokke Simonsz aan het hoofd van een zijner luimige verhandelingen plaatste: *de vrouw is de baas*. In oude tijden moeten de goudsche vrouwen ook het lastig gebrek van kijven en schelden hebben gehad; want in het jaar 1373 ontving schout Dirk van der Goude, *van quaet vrouwelui die inlach van onheuschen woerden 5 ^q geltghelts, die hi leverde Jannes Tolner mijns heeren Capellaen*, en in 1355 *Loyck, steenhouders van den steen, die die sceldende vrouwen dragen sullen 14 plack*, en *Pieter die smit van die steenen met yser te bestaen 12 plack*. Deze steenen moesten zij, die zich daarin te buiten hadden gegaan, om den hals gehangen, de haven omdragen.

Hoe die ondeugd nog in de 17^e en 18^e eeuw onder het volk heerschte, blijkt uit honderden kluchten, waarin niet alleen het gemeen, maar deffige huismoeders de vuilste en gemeenste scheldwoorden en straattaal in den mond worden gelegd. Over deze en andere ondeugden der vrouwen handelen ook J. Swetnam's *Recht-bank tegen de luye, korrelighe en wispeltuyrige vrouwen, mitsgaders de overgrootte ongeregheden en ydele godloosheden derzelven. Hier is bijghevoecht de Beerenjacht ofte de ongestadigheden der weduwen* (1640, 1670); de *Verreezene Hippolytus ontdekkende de natuur, eigenschappen, toemeloze harstochten, onkuische liefde en ydelheid der vrouwen*, Amst. (1710); *Kermiswandering van twee geriefelyke Juffrouwen*; de *vrolyke Jannetje, dochter van mr. Robert of de nieuwe boerin van fortune*; C. de Bie, *het lichtveerdige Pleuntje, Jan Goedhals en Griet zijn wijf*; *Der vrouwen parlement*; *Tafel van de gebrekelijckheit ende pryselijckheit van sommige vrouwen*; *Nieuwsgierig Aagje van Enkhuizen en Bedrijf van dollen Kees*; *Huys-houwkunst en Lijkklagt op aller katten overbeste moer*; *Secret praetje van Lijsgen verneem al*, (1658 8°.) en een menigte andere

¹ O. a. de *Mansmoer* en de *Broekdragende vrouw*.

kleine geschriften en blaauwboekjes, voor rondreizende kramers gedrukt, 't geen dan ook wel de reden zal zijn, waarom zich op geen er van eenig adres van drukker of uitgever bevindt. Ook de *Geest van Jan Tamboer*, "geestig acteur van den schouwburg te Amsterdam" ¹ en andere kluchtvertellers, deelen staaltjes van vrouwelijke ondeugden mede, die ten bewijze strekten "dat onze voorvaders niet altijd de lof van kuischheid en goede manieren" verdienden, 't geen ook blijkt uit den *Spiegel der quade vrouwen, daer in al heure gruwelen heel aertigh worden vertoont, so uyt de H. Schrift en Vaderen, als uyt d'oude en nieuwe geschied-boeken. — Dienende tot verbetering der hedendaagsche vroulicke huys-gebreken.* ²

Dit boekje is eene vertaling van een fransch werkje door een Minnebroeder geschreven en door een ongenoemde overgezet, "opdat de jonghe vrouwen haer daer in souden kennen spieghelen en aen haer te vertonen hoe afgrysselijk de soodanige die sich tot eenige laster begeeven zijn, en welck een quaat end zy nemen, en tot wat ongeval zy haer selven by God en de menschen brengen, en welck een schand zy haer selven, haeren man, kinderen en magen over 't hoeft halen, opdat zy haer van sulcke gebreeken mochten leeren wachten. Het bevat 24 hoofdstukken met latijnsche en hollandsche opschriften, naar de letters van 't alphabeth, b. v. *Mulier avidissimum animal. De vrouw is 't allergierigste beest. Bestiale baratrum. Beestelikke afgrond.* Achter aan zijn eenige vuile kluchten.

Tot eene proeve deelen wij mede 't geen van de gierige vrouw gezegd wordt:

"Wy kunnen, schoon wy hier een monster, dat uyt zijn oogen vuryghe stralen schoot, hebbende twee handen als twee afgrijselikke draken, en in yder een flikkerende fakkel, tanden als vlammente zwaarden, een mond als een vurygen oven, spouwende in plaas van zijn tong te roeren een venijnige fonteyn, en een beck vol vergiftyge slanghen, zijn voeten met draecx vleugelen verzien, een myyl als een verscheurende wolf, ten toon stelde, den

¹ Gedrukt bij de Erven Jacobus van Egmont op de Reguliers Breestraat tot Amsterdam 24o.

² Gedrukt in 't jaer 1644 met geestige plaatjes 24o.

aert van een gierige vrouw niet afbeelden; want deze is wreeder dan een tijger, onverzadelijker dan de hel, beestelijker tegen heur even naasten dan een panther, vyandelijker teghen er ouders dan de visperen en hagedissen, onredelijker van natuur dan een wolff tegen 'er jongen en haar selven hatelijker dan yets ter werelt."

Nopens een vergramde vrouw schrijft hij: *Men kan een stier, als aen 't hollen is, door gheen middelen bedwingen; ja sy sal so langh tot sy haer selven om 't leven brengt, of ten minsten de hoornen heeft afgestoten, woeden. Maer noch veel weynigher is een vergramde vrou, binnen de bepalinghe der reeden te houden, sy moet, al sou 't er al om gaen, haer rol uyt speelen, 't geen vervolgens door voorbeelden bevestigd wordt.*

Schilderden dichters en prozaschrijvers de gebreken der vrouwen, zij deden zulks ook van de dienstboden. Wij hebben er vroeger in het werkje van de Vries (*Seven duyvelen regeerende en vervoerende de hedendaagsche dienstmaagden*) reeds een bewijs van gezien, en beroepen ons nog op *Tydverdrijf by de worste ketel, waarin het leven der Westfaalsche dienstmaagden wordt vertoont*¹: *Het geheim ontdekt of 't hollig bollig leeven van verscheidene hedendaagsche kameniers*²; *'t Geheym ontdekt van de kameniers met de komptoir-knegts en van de lakeyen en koetsiers met de dienstmaegden*³, waarbij wij nog andere, vooral een reeks van kluchtspelen (b. v. de *Besteedster van minnemoërs* (1692) en de *Brassende dienstmeiden*), straatliedjes en menig vertoog uit de Spectators zouden kunnen voegen.

De geleerde Montanus noemt onder de goede eigenschappen der vrouwen hare "handigheid en bekwaamheid tot alle konsten", en Beverwijk hare "ervarenheid in de vroedkunde en medicynen."

Van de vroegste tijden af was de verloskundige praktijk in handen der vrouwen, die men "hevemoder, wise-vrouw, wise-wijf, vroëmoer, vroedvrouw", of wel "muye, muyke, moykemoer" noemde, die niet zelden grooten invloed op hare patienten en alzoo ook op de mannen uitoefenden, en op wier voorspraak door menig burgemeester een stads postje

¹ Amst. na de copie van *Hazelunnen*, in Westf. dialekt.

² Amst. 1734 m. pl. 12°.

³ Door K. B. Amst. 1731 m. pl.

of schuit werd weggeschonken. Zij werden door het gild geëxamineerd en in moeilijke gevallen, daar zij niet altijd in anatomische en operative kennis uitmunten, door den een of anderen meester bijgestaan. “Een goed vroedwif was een gouden kleenood, een juweel voor de stad of dorp.”

De regeering stelde haar aan op stadswedde en menig geschenk “voor haren hoochtijd van nieuwejaar of kermis”, en, zoo er gebrek aan vroedwifven was, vertrokken er niet zelden deputatien uit het stedelijk bestuur, om een vroedwif “van wier bekwaamheid veel sprake was en die goed gestudeerd had” te beroepen. Behalve deze had men ook, waar abele vroedwifven ontbraken, “vrouwkens tot een behulpsaem oogherck”, of wel sommige huismoeders die “uit hevenen gingen” en hare wetenschap aan de ondervinding ontleenden, of wel uit de algemeen verspreide en in de stove van elke vroedvrouw aanwezige werken, zoo als de *Rozegaert*, 't *Boeckje van de vroetwifvs*, de werken van Bourgeois, vroedvrouw van Maria de Medicis, Denijs, Guillemeau, even als Bourgeois leerling van Ambroise Paré, het *Profijt der vrouwen*, de *Complexie der vrouwen* en anderen,¹ die teregt tot de volksboeken van die dagen worden gebracht.

¹ *Den Rozegaert van den bevruchten vrouwen, gheprent Thantwerpen, in die Baghynen straate, bi mi Jan van Ghelen* (s. a. maar uit de eerste helft der 16e eeuw), *ghecorrecteert ende vermeerderet*. Leyden s. a., eene overzetting van Reiff's *Frauen Rosengarten*. Frankfurt a/M 1540. — 't *Boeck van de Vroetwifvs*, in 't welke men mach leeren alle heymeleyckheden van de vrouwen cet. na Jacob Ruff overgezert door Martyn Everaert. Amst. 1580, Amst. bij Corn. Claesz. 1591 4o. m. fig., 1604 in 4o. m. fig., bij de wed. van Ghijsbert de Groot in 4o. m. fig. — Mad. L. Bourgeois 'T *Begin en ingang van alle menschen in de wereld of aanmerkingen over de onvrugthaarheid, misvallen, vrugthaarheid, kinderbaaren en siekten der vrouwen. Uit het fr. vert. d. G. Goris*. Met pl. Leyden 1707 8o. — *Der vroedvrouwen verrekijker, waarin getoond werd, verscheyde ongehoorde seltzame dragten der kinderen en manschap zelf in 's menschen ligchaam en derselver wonderlyke verlossingen, voorgevallen in Duitschland, Nederland, Frankrijk enz.* Amst. 1690 8o. *Het profijt der vrouwen. Hier wordt gheleerd den vrouwen raet teghen alle haer ghebreken. Den weduwen, meyskens ende alle anderen personen om*

De meeste vrouwen waren niet onervaren in de geneeskunde, zij "meesterden" en "apteekten." Reeds in de kloosters had men de "apothekerse" die ligte ongesteldheden en wonden genas. Ook oefenden sommige vrouwen, wanneer de barbier of meester niet bij de hand was, de praktijk uit, en waren soms zeer handig in 't aderlaten, koppen en het trekken van kiezen en tanden, waarvoor zij de *Instructie voer die Barbyers* ¹ bestudeerd hadden. In vele huisbibliotheken vond men de werken van Battus ², Alexis Piemontois ³, de *Sack der consten* ⁴, het *Playsant hofken van recepten* ⁵, den *Troost der kranken en*

cuyschelyck te leven. Gheprent Thantwerpen by my Jan van Ghelen. Houtsn. Een andere uitgaaf z. pl. of j. Het vignet stelt voor vrouwen, die een man met roeden kastijden, terwijl de docter binnen treedt. Behalve de *Prologhe*, bevattende de "printere en een vrouwken" op rijm, bevat het boekske recepten, b. v. om een vrouw vrolijk te maken, om vrouwen vruchtbaar te maken enz. — *De Nature en Complexie der vrouwen. Hoe men zal onderkennen, die van naturen blijgeestig zijn en van de gene die swaermoedigh sijn, en niet geerne by een Man slapen. Ook om te sien of een vrouwe bevrugt is of niet, ende of zg een knegtken draagt. Met meer andere secreten der vrouwen.* Amst. 1731 kl. 8°. pp. 48.

¹ *Instructie voer die Barbyers jonghens ende den ghemeynen simpelen man, leerende die manier om wonden te genezen, salven, plaesteren, olien, wateren en drancken te maken. Mitsgaders veel schoone remedien tot alle ghebreken des Lichaems, meest alle gheprobeert en waerachtigh bevonden.* Campen, s. a. 8°. Antw. 1548 8°.

² C. Battus, *Secretet-boek van heerlyke konsten en veelerley materiën.* Leeuw. 1594.

³ *De Secreten van den eerwaerdigen Heere Alexis Piemontois. Inhoudende seer excellent en wel gheapprobeerde remedien, tegen veelderhande cranckheden, wonden en andere accidenten: Met de maniere van te distilleren, parfumeren, confituren maken, te verwen, coleuren ende ghieten. Wt den Francoyse overgheset t Hantwerpen by Jan van Waesberghen.* Anno 1571, 1574 2 dln. 12°.

⁴ *Sak der konsten, uyt het Italiaens, Francogs en Duyts vergadert met veel schoone Remedien en Medicynen die geprobeert zijn. Seer profytelyck voor de jonge lieden. T Amsterdam, gedruckt voor Neeltje en Tryntje, die 't werck so lief hebben als een non of bagyntje* 12°.

⁵ *Dat playsant Hofken van Recepten, in het welke gheplant zijn diversche boomkens ende schoone remedien tot alle gedreken des lichaems. — Item veel fraeye consten. — Item om plecken wt te doen etc.*

armen ¹, het *Remedie-boecxken* ², Cloppers' *Medicamenten-boecxken* ³, *Schat der gezondheid en ongezondheid* van Dr. van Beverwijck, die niet zelden nevens den Bijbel en Cats op het pultrum lag en steeds geraadpleegd werd.

Ook waren de vrouwen in bezit van verschillende geheime middelen, die zij uit deze of andere boeken gehaald hadden, en die zij aan de armen om niet uitdeelden of aan gast- en pesthuizen schonken, of aan de poorters voor een geringe som lieten verkoopen. Zoo vervaardigde ten tijde van Huygens de gravin van Nassau en hare dochters te Dillenburg in het diepst geheim het *balsamum vitae*, waarvoor zij echter een hoogen prijs eischten.

Montanus geeft ook aan de hollandsche vrouwen den lof dat zij goede huishoudsters waren. Zij hadden niet alleen het toezigt over de keuken en de spijzen die er in bereid werden, maar bereidden ze doorgaans zelve met behulp der maagd. De dagelijksche pot was zeer eenvoudig, doch, als het pas gaf wisten ze goed op te dischen. Het ontbrak haar dan ook niet aan kookboeken en verzamelingen van geschrevene recepten. Eene der oudsten was *Een nieuw koockboek dat noch noyt in druc geweest en is, vergadert wt vele verscheyden boecken, als wt het Latyns, Fransoys, ende Italiaensch etc. Leerende hoe men alderhande vleesch, vogelen, wiltbraet en visch koken sal, ende wanneer alle spijze ende wijn tot haren besten, ende van alderhande spijze, wijn*

¹ P. Henrici *Den troost der crancken mensche. Inhoudende dye rechte cure ende genezinge van alle siekten* (enz.) 1551. — *Den troost der armen, behelsende lichte en sinoeseyne remedien, etc. te Gend. By L. van Paemel.*

² *Remedi-Boecxken, hoe men met cleyne kosten, oock met bekende slechte remedien, allerhande kranckheden en siekten sal ghenesen. 's Hage 1607. — Een schoon visitatie by den siecken ende krancke menschen z. j. en pl. Hierbij is doorgaans gevoegd Den kleynen Herbarius ofte Kruydt-boecxken, inhoud. de kr. ende operatie v. ghemeeene kruiden ende bekende vruchten 's Hage 1607.*

³ P. Clopper, *Medicamenten-boecxken verciert met verscheyden soorten van zoet-geurige bloemkens. Leyd. 1636.*

ende azijn goedt te behouden. Ende alle manieren van salaet te maken. Ende veel gode leeren hier toe dienende ¹.

Dit kookboek werd later door anderen, zoo als het *Hollands of Nederlands kookboek* (1725), de *Verstandige kok, of zorgvuldige huishoudster* (1742), eindelijk door *Aaltje de volmaakte of zuinige keukenmeid*, waarvan in 1777 te Amsterdam een zevende druk verscheen, de *Grondbeginzelen der Keukenkunde* (1769), en andere vervangen, terwijl de aristocratie reeds in 17^e eeuw zich van fransche koks of keukenboeken bedienden, onderwijs ontvingen in het ploojen van servetten tot allerlei gedierten, de *Cierlyke voorsnydinge aller tafelgerechten, onderwysende hoe alderhande spyzen kunnen voorgesneden worden* ² bestudeerden, terwijl de geringste burgerstand achter de almanakken recepten genoeg vond om voor huiselijke feesten het een of ander keurig gereg te bereiden. Wij hebben elders opzettelijk over de keuken, de bereiding der spijzen en het inrigten der tafel gehandeld, en vermeld hoe tafelweelde, in weerwil der keuren, de vermaningen van den preekstoel, der zedenmeesters en spectators, hand over hand toenam, en hoe de laatsten niet minder hunne stem verhieven tegen het misbruik van koffij en thee, dat allengskens bij den burgerstand insloop, het stichten van koffij- en theegezelschappen, het houden van koffij- en theevisiten, waarop jaarlijks honderden guldens verkwist werden. Zulks gaf aanleiding tot menige verhandeling en vele luimige gedichten. Zelfs werd de koffij- en theemanie op het tooneel en in straatliedjes bespot. Algemeen waren de verhandelingen van Blankaert en Bontekoe over de koffij verspreid, en men leerde de gedichten van Croysé, S. van Rusting, Ludolf Smids, J. Jonkers, Samuël Sylvius, later die van Onno Zwier van Haren, Pieter Nieuwland, Walré en anderen tot lof van "t Nabateesch gewas, geteelt in d' oosterlanden", van buiten. Dezelfde Bontekoe schreef een

¹ *Ghedrukt tot Delfft by Bruyn Harmansz. Schinckel* 1599 kl 8 bl. 126 met *Register en Schoolgebeds*.

² Amst. bij Hier. Sweerts in 8°. obl. fig. Ibid 1664 8°. obl. 1676 8°. obl. Amst. 1769 8°.

populair werkje over *'t Exzellenste cruyt-thé*. ('s Hage en Amsterdam 1685 en 1686). Hij raadde zijne patienten aan 50 of 100 of 200 kopjes achtereen te drinken, gelijk hij zelf op een voor en namiddag gedaan had. De beoordeelaar van zijn werk in den *Haagschen Mercurius* 1696 no. 69, schreef "dat Bontekoe door het menigvuldige theedrinken zijne balsamieke sappen zoo zeer verdroogd had, dat zijne gewrichten schenen te rammelen als castignetten, wanneer hij voor den wind naar iemand toekwam."

De *Gelebaucheerde en betoverende koffij- en theewereld* (Amst. 1701) vermeldde "de aardige voorvallen die zich sedert weinig tijds tot Amsterdam, Rotterdam, 's Hage, Utrecht en elders op de koffij- en theegezelschappen, zoo onder getrouwden als ongetrouwden hadden toegedragen, met al de debauches en ongeregelheden, die onder pretent dezer laffe dranken gepleegd werden." Op het tooneel waarschuwde men het publiek in den *Belagchelijken jonker* (1684), de *Thézieke Juffers*, het *Gezelschap gehouden tusschen eenige juffrouwen*, de *Vermakelyke bijeenkomst of het zeldzame koffij-praatje* van de Vri, de *Verlooren diamantring of de verkwistende Theedrinkers* van Abr. Groenewoud, het *Oude koffijhuis of de Haagsche Mercurius geheheld* van J. van Rendorp en andere blijspelen tegen het overmatige gebruik van beide dranken. Minder bekend is het dat de vrouwen zich in de 17^e en op sommige boerendorpen nog in deze eeuw ook aan het tabak-rooken, zuigen of drinken overgaven. Bontekoe, Heemskerk en van den Bos geven daarvan verschillende voorbeelden. Niet minder waren zij verslaafd aan de snuif-tabak, 't geen haar in menig gedicht en straatlied verweten werd.

Tot de deugden der vrouwen behoorden zeker ook hare huisselijkheid en zorg voor de opvoeding harer kinderen, vooral harer dochters. Die zorg was geheel aan haar toevertrouwd, en menig boek werd er geschreven dat haar tot gids en raadsman bij deze moeilijke taak kon verstrekken. Onder velen muntte uit de *Geestelycke queeckerye van de jonge planten des Heeren*, opdat ze mochten werden boomen der gerech-

tigheyd', ten pryse des Allerhoogsten, cieraed van Zyne Voorhoven ende der planten behoudinge van den middelburgschen schoolmeester Joannes de Swaef, later met eene voorreden ter aanprijzing van eene godvruchtige opvoedinge der kinderen en bijgevoegde aantekeningen door den Middelburgschen predikant Jacobus Willemsen (Middelb. 1740 8o.) op nieuw uitgegeven. Reeds in den aanvang waarschuwt hij de moeders "zelve hare kinderen te zoogen, en niet te doen als eenige vrouwen, die zulks nalieten en de kinderen te voedsteren besteedden, terwijl zij thuis met een hondken of op de clavecimbel speelden. Zulks was tegen Gods gebod 1 Tim. 5 : 14." Daarna gaat hij over tot de kleding en keurt het af "dat men de kinderen sluyt en pranght tot groot achterdeel van hare gesontheyt", en waarschuwt tegen de "prangende keurssen." Reeds Lodesteyn zong:

*"Men prangt uw schouders in balijnen
 In doeken en in duiren kant,
 En doet, in zoet verschiet, verschijnen,
 Aan borst en hant den diamant.
 Weg ijdelheden, strenge banden,
 Aanlokkelijke slavernij!
 Men bind mijn armen en mijn handen
 En laat mijn jeugdig hert niet vrij."*

Voorts handelt hij over 't spelen en waarschuwt de ouders tegen "zondige spelen als "tuysscherye met kaerten, teerlingen ende diergelycke vuyligheden, dansen, afgodische speelen, als coninek-brieven trecken, den schoen in den schouw zetten op eenen versierden St. Nicolaes avont, den grave van half-vesten ende diergelycke grouwelen, die noch van het afgodische pausdom syn overgebleven." Hij beveelt de moeders aan hare kinderen veel te laten slapen, "want slapen is half voetsel ende sterckt haer seere, beneffens dat het in het huishouden gemack aenbrengt." Verder spreekt hij over voedsel, kleederen, het schoolgaan, kiezen van een beroep en huwelyk. Hij klaagt "dat de leere van de authorityt der ouders in het houwelyck ten zynen tijde seer geviolend werd, niet alleen van de houwbare kinderen,

maar van de ouders zelve, want vele, door slordige onachtsaemheyd, lieten hare autoriteyt in desen so verswacken, dat se haere sonen of dochteren lieten met andere jonghmans of dochters praten om malkander het herte tot liefde in te winnen, sonder dat se daer in gekent werden, tot dat de jonge lieden hare sinnen op malkanderen gheleyt hadden, dan sprack men de ouders aen, die dan uyt vreesse van quaet harer consent niet en dorsten weigeren....”

Rijk, schatrijk is onze literatuur in volksboeken en gedichten die betrekking hebben tot het vrijen en trouwen. Zij vormen eene niet onaanzienlijke bibliotheek, en bevestigen de uitspraken van landgenooten en vreemden, dat de Hollanders “sinnelyck van natuere en tot de vrouw seer genegen” zijn, “dat se in minnetrecken en minbejagh nauw hun 's gelycken hebben.” Bladzijden zouden wij kunnen vullen met de titels alleen van die honderden liedboekjes, meest in 8°. obl., vele met geestige plaatjes, die alle aan de min zijn gewijd.

Zoo heeft men *Minnaars- Maagden- en Minne-klagten*, *Minne-zangen*, *Minne-zuchtjes*, *Minne-deunen*, *Minnegifjes*, *Minnebekken*, *Minne-stuijpjes*, *Minnewetten*, *Minnespelen en vlammen*; *Bazuinen en Vreugd-Bazuinen*, *Cythers*, *gouden en zilveren Trompetten*, *Harpjes*, *Panfuitjes*; *vrolijke*, *zingende*, *hernhutsche*, *hemelsche*, *brabantsche*, *haegsche Nachtegalen*, *Distel-vinkjes*, *Lijstertjes*, *Kemphaantjes*, *Springende Haasjes*, *Pellikanen*, *Scharrezoodjes*, *Pluckvogels*, een *Lammeren vreugd*, *Gekroonde zijdewormen*; — *Tulpjes*, *Roosjes*, *Roozeboomen*, *Oranje-boomen*, *Specerij-geuren*, *Lusthoven*, *Boschjes*, *Bloementuinen*, *Bloemendalen*, *Zangprieelijes*, *Vrouwen-tuyntjes*, *Thee-boomen*, *Sla-tuyntjes*, *Meyblommen*, *Hofjes*, *Voor- en Achter- en Oranje-hofjes*; — *Maliebanen*, *Trekschuitjes*, *Speel- en Maywagens*, *Marsdragers*, *Diligences*, *Speeljagten*, *Schuitjes*, *Markschippers*, *Stoombooten*, *Luchtbollen*, *Bagynhoven*, *Gaarkeukens*; — *Vreugdestroomen*, *Fonteynen*, *Bootjes*, *Jagten*, *Hoekertjes*, *Duynvreughde*; — *Kermis- St. Nicolaas- Pinkster- en Nieuwejaers-giften*, *Boeren-danssen*, *Herder-fluitjes en stafjes*, *Rariekassen*, *Ploegen*, *Tempels*, *kweelende Godinnen*, *Helikons*, *Parnassen*, *Pegasussen*, *Makrolletjes*, *Cupido's*, *Apollo's-giften*, *Klioos-kramen*, *ver-*

liefde Dorimenessen; Roemruchtige Famen, Dansscholen, Schouwburgen; — Bootsgezellen, Buysmannen, Vrolijke Confraters, Melk- en Naaimeisjes, Jagers en Jonkers, Zingende dienstmaagden en herderinnetjes, Kramers, Koddenaars, Molenaars, O. I.-vaarders, Schoorsteenvegers, Torenwachters, Olipodrigó's, Bancketten, Mopsjes, Prinsjes, Princesjes, en hoe die aardige boekjes meer mogen heeten.

Er was schier geen stad of dorp, geen stand, beroep, ambacht, of zij hadden hunne eigene liedboekjes met allerlei, doch meest liefde zangen, met de wijsjes er boven. Sommigen met muziek, in fildegrain, schildpad, met zilveren en gouden slootjes, in hoorn, perkament, leder, doch ook slechts ingenaaid met een graauwpapieren omslag. Voeg hierbij die ontelbare keurig geschrevene met teekeningen en muzijk versierde jufferboekjes voor den aanzienlijken, en die reeksen van straatliedjes met een houtsnede er boven, alle aan Venus en de Min gewijd voor den minderen stand. Geen bijeenkomst van jonge lieden zonder liedboekjes, die door de juffers in hare ebbenhouten mandjes werden medegebragt; geen speelevaart, bruiloft of gastmaal, die niet door gezang werd opgeluisterd; zelfs op doopmalen en uitvaarten, die niet zelden met gastmalen “ligtzinniger en brooddronkener dan bruiloften” eindigden, ontbrak het niet aan vrolijk gezang.

Sommige dier liedboeken behooren tot het tijdvak toen de herderzang en herderroman in den smaak waren. Italië was het vaderland dezer spelingen, en dewijl aldaar nog de herinneringen van Theokritus en Virgilius het meest bewaard waren gebleven, hadden de herdersspelen, gelijk de *Aminta*, *Pastor fido* (naderhand bij ons de *Granida*) en de *Arcadia* van Sannazarius aldaar het eerst veld gewonnen. Het duurde niet lang of men begon deze herderszangen door geheel Europa na te volgen en ook proza-romans te schrijven, waarin de helden en heldinnen “in herders en herderinnen verkapt” optraden. Weldra begon men in navolging der Franschen, niet alleen in alle werken van smaak Themissen en Philissen in te voeren; maar men noemde elkander in het dagelijksch leven “ma bergère” in plaats van “madame,”

en verwisselde de gewone namen in die van Coridon, Alexis, Chloé, Galathea, liet zich op doek en paneel met een herdersstaf en een schaapje, en op alle voorwerpen van dagelijksch gebruik, zoo als waaijers, snuifdoozen, zingende, spelende, dansende, treurende en klagende herders en herderinnen afbeelden.

Herders en herderinnetjes begroetten de pasgeborenen en betreurden in beurtzangen de overledenen. Geliefden bezongen elkander in herdersliederen, en als herders en herderinnen gekleed verschenen zij ter bruiloft. De beroemdste dichters bezongen, in navolging van Catullus, Tibullus, Propertius, hunne minnaressen onder den naam eener herderin. Zoo heette J. Scaligers geliefde Thaumantia, die van Janus Secundus Julia, die der beide Dousa's Kótale en Ida, die van Huyghens Stella, die van Lernutius Hyelle. Winsemius beminde eene Mincia, Westerbaen eene Rosemond, Heinsius eene Rossa, Barlaeus eene Barbara, Boey eene Blonda, Stratenus eene Chloé, Bodecherus eene Fulvia, Pontanus eene Fannia, Keuchenius eene Vitella, terwijl de meesteressen van Blyenburgh Rosalba, van Grudius Laelia, Schoonhovius Lalage, Tossanus Naema, Snellinx Rosabella, Blasius Celestyne heetten. Doch het waren niet alleen aanzienlijken en geleerden, beroemde zangers en zangeressen, die elkander dus noemden. Deze manie drong tot het volk door. Zelfs uit de straatliedjes verdwenen de gewone namen en werden vervangen door die van Rosemond, Roselaer, Daphnis, Amarinth... Men zong van "lyef Doremeen", van den herder Filander en de herderin Dorinde, van "Climeen schoon", de "schoone Carolien en haar lief Garard." De gansche Olymp en Helicon komen in de verzamelingen voor, die tot ons zijn gekomen. Men zong van God Jupijn, vrouw Venus, Phebus morgenrood, Bachus medicijn. Dan eens dartelden de herderinnen met satyrs en boschgoden, dan hieven de herders jammerlijke klaagliederen aan, zoo als *herder Pirus die door liefde om zijne herderin Thisbe zich zelve doorstoken had.*

Een matrozen lied begon aldus:

*“Het begon uyt het Oosten te dagen
 Een vergulden morgen-stont,
 Ick sagh Aurora met haere wagen
 Openen haren Rosemont,
 Phebus stack syn wiecken aen
 Bij den swarten Indiaen.”*

En niet zelden weergalmden keuken en kelder van

*“Carelein
 Ey wilt u niet verschuylen
 In het diepste van het woud,
 Maar hoort myn nymphje hoort,
 Ei! maer een woord
 Van Chloris
 Waerop ghy u soo vast vertrouwt,
 Seg waerheen
 En vreest ghy niet de kuylen
 Daer de Nymphjes schaeckers zyn.”*

Tot de beroemdste herderromans behoorden de *Diana* van Montemajor in het spaansch opgesteld en in alle europesche talen vertolkt, maar vooral de *Arcadia* van Philip Sidney, een even uitstekend dichter als krijgsheld, den vriend van Washington, Cecil, Spenser (the darling of the learned world), Owen, Shakespear, Douza en Scaliger, door Tytler en Pultenham, “the all accomplished Sidney, a person of so versatile a genius, that hy seemed born to arrive at excellence in almost every department, whether of knowledge or of action” genoemd. Toen hij in 1580 het hof van Elisabeth, in wier ongenade hij, wegens zijne vete met den graaf van Oxford, gevallen was, had verlaten, hield hij zich te Willon met het schrijven zijner *Arcadia*, waarbij hij die van Sannazarius, ons door de overzetting van Vlaming bekend, bezig, en droeg haar aan zijne zuster de gravin van Pembroke op. Even als Virgilius zijn Aeneas, doemde Sidney dit werk, op zijn sterfbed, ten vure, 't geen echter zijne zuster belette. Het zag echter eerst gedeeltelijk in 1590, geheel in 1593 het licht, en

Richard Beling voegde achter de londensche uitgaaf van 1633 nog een zesde boek.

In weerwil van den geaffecteerden stijl, toen onder den naam van euphemisme bekend, werd deze dichterlijke roman met geestdrift ontvangen en de lievelingslectuur van geheel Engeland. Hij verzachtte de smart van Karel I in zijnen kerker, werd schier in alle talen overgezet, nagevolgd en herhaalde malen herdrukt. Ook F. V. S. de Jonghe, schrijver of vertaler der *Schoone ontschaakte Clarinde* en andere spaansche en fransche romans, zette dien in het nederduitsch over en gaf ze in 1635 in drie deeltjes in 24°. met platen in het licht. Groot was de invloed dien deze Arcadia op onze letterkunde had. Honderden romans werden in dien geaffecteerden of saletstijl overgezet (want van oorspronkelijke romans was geen sprake) en die van Sidney staat aan het hoofd eener reeks van Arcadia's, die in de 17^e en 18^e eeuw onze letterkunde verrijkte. Vooral diende zij tot model aan Johan van Heemskerk, wiens *Inleydinghe tot het ontwerp van eene Batavische Arcadia* in 1637 te Amsterdam verscheen, en met niet minder welgevallen dan de engelsche (getuigen de 12 uitgaven die er van bestaan) gelezen werd. Bij beide vindt men hetzelfde euphemisme, bij beide minnekozerijen en avonturen, doch bij Sidney kijkt de hoveling uit den mouw, bij Heemskerk de deftige hollander, gene speelt met prinsen en prinsessen, edellieden en jonkvrouwen, deze liet eerbare burgers en burgeressen, aanvallige maagdekens en beleefde knapen optreden, bij genen is alles fictie, bij dezen wisselen fictie en waarheid elkander af, en zijne Arcadia kan tevens tot een handboek voor de geschiedenis van zijn vaderland dienen. Gelijk Foe aan het hoofd der Robinsons, Addison aan dat der Spectators, staan Sidney en Heemskerk aan de spits der Arcadia's die in de 17^e en 18^e eeuw zulk een belangrijke rol in onze historia literaria spelen. Bij Heemskerk en van den Bos, den Elger en Elsevier, zijn minnekozerijen nog de hoofdzaak, doch allengskens worden deze bijzaak, en die van Willink en Bruin, de Schoonhovensche en Noordwijksche, kunnen veilig onder de stad- en dorpsbeschrijvingen gerang-

schikt worden. Al het poëtische is er uit verdwenen en zij zijn even als hare auteurs, pedant, preekachtig en stijf.

Bij het doorsnuffelen der bibliotheken onzer oud-moeders uit de 17^e en het begin der 18^e eeuw, trekken niet alleen de reeks van liederenboekjes en Arcadias, maar ook de menigte schriften die over het vrijen en trouwen handelen, onze aandacht. Vrijen en trouwen vormden immer den hoofdinhoud der onderlinge gesprekken, zoo in de koffij- en thee als andere gezelschappen, en een der voornaamste zorgen der ouders was het uithuwelijken der kinderen. Tot de uitstekendste en meest gelezene geschriften over deze onderwerpen behoorde het *Houwelijk* van Cats, een werk dat men in alle huisgezinnen in allerlei vormen, met of zonder platen, op best, middelsort en graauw papier gedrukt, aantrof. Moeders en dochters kenden het schier van buiten, het was een "schatboek voor de jeugd", een "catechismus voor de nederlandsche jonkheid." Meer ernstige lectuur verschafte *Gods voorsienigheid of beleid in de huwelijken* van Lodewijk Gerard van Renesse, eerst predikant te Maarsen en Maarsenbroek, later hoogleeraar in de theologie te Breda, een zeer populair geschrift, dat tusschen 1664 en 1765 herhaalde malen herdrukt werd. Niet minder geacht was de *Houwelijksche Staat ende huwelijksche voorwaarden van den beginne der wereld tot nu toe bij alle volkeren*, door W. Cz. van der Boxe uit het engelsch overgezet en in 1644 te Amsterdam gedrukt, alsook het gedicht van J. J. Deutel, boekverkooper te Hoorn, *Houwelijkx Weegheschael, waerin wordt overwogen, door t' samenspraeckinge tusschen de huwelijkx beminnende Jacob en de echthattende Maria, of t' Huwelijk goed of quaet is* (Hoorn 1622 m. pl.).

Van een anderen aard is het thans zeldzame boekske van mr. Pieter de Neyn, fiscaal aan de Kaap de Goede Hoop, getiteld: *Lusthof der Huwelijken, behelzende verscheyde zeldzame ceremonien en plechtigheden, die voor desen by verscheyde natien en volkeren, soo in Azia, Europa, Africa als America in gebruik zijn geweest, als wel die voor meerendeel noch hedendaegs ghebruyckt ende onderhouden worden. Mitsgaders deszelfs vrolijcke Ueren. Uyt verscheyde soorten van Mengeldichten bestaande.* Amst.

1684, 1697 m. pl. 8o., en sedert meermalen met en zonder de *Vrolycke ueren* herdrukt. In dit werkje vindt men o. a. een belangrijk bericht nopens het *queesten*, doch dit onderwerp is uitvoeriger behandeld in de even zeldzame als curieuse *Historie der Queesters op de Noorder-eilanden van Holland gebruikelijk. Questendam* (Amsterdam) 1680 m. pl. Er is geen twijfel aan of deze werkjes behoorden tot de geliefde lectuur onzer burgerlijke schoonen van die dagen, even als *De volmaakte minnaer of Kunst om wel te vrijen*, door P. D(e) W(it) uit het fransch vertaald, Amst. 1671; het *Klein bewijs van dat alle ende yder nootzakelyk trouwen moet door Kupido Hymenaeus*, Rotterdam 1664 8o.; de *Wonderlycke vrijagien en trougevallen in Holland* door B. Boekholt en vele andere *Vrijagien, Vermaeckelycke vrijagien, Nieuwe en vermaeckelycke vrijagien, Samenspraken en Schuitempraatjes* over vrijerij en huwelijkszaken, klaagliederen van *droevige, verlatene, rampzalige minnaers* en andere werkjes van dien aard; de *Soete vrijaadje van monsr. de La Lande en d'afgefallen roos von Juffrouw Elizabeth L'Estevenon* en *De tien vermakelykheden des houwelyks, spotgewijze beschreven door Hippolytus de Vrije, weduenaar. Nevens het Huwelijks-doolhof of 't raedzaam is te trouwen*. In dit boekske vindt men belangrijke bijdragen tot de kennis der huisselijke zeden en gewoonten onzer vaders, o. a. over het vannen der vrouwen. Het werd herhaalde malen, nu eens met romeinsche letters en keurige gravuren, dan met een duitsche letter op graauw papier en met ellendige houtsneden herdrukt ¹.

Verwondert zich wellicht een onzer lezers, dat onze deftige oud-moeders deze en diergelijke boeken lazen, men zal zulks niet meer, wanneer wij haar in den amsterdamschen schouwburg ontmoeten bij het opvoeren der blijspelen van eenen van der Gon, Focquenborch, Tonnes, Tengnagel, Breugel, van de *Klucht van Kreeelis Crynen en Juffr. Jennema*,

¹ *De tweede druk, vermeerderd, verbeterd en met nieuwe koperen platen verciert*. Amsterdam bij Hieronymus Sweerts in de Beursstraat 1678 12o.; voor den vijfden druk, ald. 1678 waarschuwt de uitgever tegen een *voddig gecopieerden vuylen* nadruk te Utrecht gemaakt. Nog in de 18e eeuw verschenen er uitgaven bij Kannewet te Amsterdam.

de *Klugtige vrijagie van Jan de Plug en Caat de Bracken*, de *Klucht van den gewillige hoorendrager*, de *Buytensporige minnaers bedroogen door een verwers-vrouw*; van *Monsieur Sullemans' soete vrijagie*, de *Bruydegom kraamheer in 't koffijhuis*, *Bellamante of de minsiecke Juffer*, de *Bedrogen Dienstmaagt of de Bok voor de kruywagen*, de *Broekdragende vrouw*, en soortgelijke voddën; doch de zeden waren toen grof en men noemde de dingen bij hunnen naam, niet alleen in boeken en op het tooneel, in gezelschappen, het huisselijk verkeer en brieven, maar zelfs op den predikstoel. Ook werden vele woorden, die thans niet meer geduld, en vele gebruiken, die thans voor onbetamelijk gehouden worden, fatsoenlijk en betamelijk geacht.

HOOFDSTUK VIII.

LIEFDESGESCHIEDENISSEN. ROOVERS- EN ANDERE ROMANS.

Was Griekenland, volgens sommigen, het vaderland van den roman in het algemeen, het was het ook van den liefdesroman (roman d'amour) in het bijzonder. Van daar werd hij naar Italië overgebracht. Doch reeds lang waren de romans van Heliodorus, Achilles Tatius, Longus, Chariton, Eustatius, Petronius Arbiter, Apulejus en zoo vele anderen vergeten of alleen voor den geleerde toegankelijk, toen de *Ciento Novelle Antiche*, de *Decameron* van Boccaccio, de *Cinquanta Novelle* van Massuccio de Salerno, de novellen van Franco Sacchetti, Ser Giovanni, Giovanni Brevio, Marco Cademosto da Lodi, Giovanni Gherardi, Cinthio Grazzini en andere navolgers van Boccaccio in het licht verschenen. Nederlandse letterkundigen, die Italië bezochten, leerden ze daar kennen en bragten ze, met de werken van Dante, Tasso, Guarini, naar Holland, waar zij hun tot modellen bij de zamenstelling hunner romans en gedichten dienden, overgezet en ook door anderen nagevolgd werden. Het is bekend welk een invloed de italiaansche novellen op de poëzy en het proza van Tesselschade, Hooft, de Brune, Joncktijs, Huygens, Heemskerk en honderen Dii minorum gentium dier dagen hebben

uitgeoeffend, en hoe zij vertaald en nagevolgd in die reeksen van *Wonderlyke historien*, *Treffelycke voorvallen*, *Sonderlinghe lotgevallen* en *Vrij-aadjn*, die in den loop der 17^e eeuw ons vaderland overstroonden, voorkomen, terwijl sommige schrijvers hunne helden en heldinnen uit Italië naar Holland verplaatsten en “van deze provintiën een nyeuw Italië schenen te willen vormen.”

Het was ons niet mogelijk die bergen van oude op Italië's bodem geteelde, maar op hollandschen grond overgeplante romans te doorloopen, den lezer rond te voeren in die “doolhoven der minne, met rozenbergen van stekelige gewassen omheind”, waarin “een Herkeles Narsisa, op een wagen met leeuwen bespannen de vermakelijke beemden van 's Graveland bezocht”, waar “Rosemondts haer minnaer in gevaer siende, zoodanig benaut was, dat zy haer boezem ontloste, door 't schrikelyck krijten haerer peerelbronnen en zijn wonden met suiker en boomolie verbond”; de naderende winter dus beschreven wordt: “de somer hadde hare geborduerde hoedanigheden van de velden der europesche landen afgetrokken, de boomen haer weligh sap, de bladeren hun groenvormige kleur benomen, het quincqueleerende pluymgedierte en al wat een afgrijze voor de wintervorst hadde, was met haer, laetende ons in de plaets van soo veel liefelyckheden in een wreede winter.”

Teregt hielden sommige schrijvers uit de 17^e eeuw die romans voor “sotte en verliefde kluchten”. “De hedendaegse romannen, zeiden ze, syn historien vol sotte liefdesgevallen en ydel geklap, vol Venusgejanek, moorderyen, vechteryen, die de gemoederen van jonck ende oudt verontrusten en de hoofden van 't volck troublëren”, “schoolen der ydelheydt en bedrogh”, en mogt deze en gene “slaven ende slavinnen van uitheemschen zwier en mode” ze “kostelycke bancketten met keur van spijzen” noemen, dan mogen wij er wel bijvoegen, “doch ongenietbare spijzen”, gelijk de meeste, die de hollandsche keuken van dien tijd opleverde.

Even als de italiaansche, had ook de spaansche letterkunde invloed

op de onze. De werken van Hooft, Heemskerk, Bredero, de Brune, Huygens dragen genoegzame blijken dat de spaansche dichters en prozaschrijvers hun gansch niet vreemd waren. Cats ontleende zijn *Spaansch Heidinnetje* aan Cervantes, wiens *Don Quixote*, gelijk wij vroeger opmerkten, een der meest geliefde romans onzer vaders was. Deze Cervantes was de leermeester van den spaanschen Lucianus, Francisco Gomez de Quevedo, in 1580 te Madrid geboren, die hem in fijne ironie op zijde streefde, en even geestig als vernuftig de gebreken van het staatsbestuur en der grandes in den vorm van verdichte verhalen aantastte. Zijne werken waren zoo populair dat de inquisitie het niet waagde de hand aan hem te slaan; doch wat de geestelijke regtbank niet waagde, ondernam de politieke. Hij werd in het paleis van den Hertog Medina Celi opgeligt, in het klooster St. Marcus van Leon opgesloten en buiten alle gemeenschap gesteld. Eerst na den dood van den eersten minister werd hij ontslagen en aan de maatschappij en de letterkundige wereld teruggegeven. Zijne werken werden niet alleen in zijn vaderland gelezen, maar bijna in alle talen overgezet. Zij verschenen ook in het nederduitsch en werden herhaaldelijk in ons vaderland herdrukt ¹. Van al zijne werken was er geen dat meer belang inboezemde dan zijn *Seven wonderlycke gezigten, in welke alle gebreken deser Eeuwe, onder alle de Menschen, vermaecklyck en oock stichtelyck werden bestrafft ende als in een schilderye naectelyck vertoont*, door kapitein Haring van Harinxma overgezet en "aan den geest- en konstrijcke schilder Wijbrandt de Geest" opgedragen. ² Het boekske bevat 7 gezigten: *van eenen bezetenen Algonazil ofte Deur-waarder*, — *van de Doot ende syns Rijckx ghebiet*, — *van het laetste oordeel ofte den ionghsten dagh*, — *van 't Huys der ver-*

¹ *Leven van Brutus*, Amst. 1700 8o. — *Blinde wereld* 12o. — *Hollebollige Buskon* 12o. — *De wieg in 't graf*, Amst. 1730 8o. — *De spaansche droomer* 12o. — *Tractaaten*, Amst. 1718 8o. — *Volgeestige werken*, Amst. 8o.

² *Leeuwarden bij Claude Fonteyne, ordinaris drucker der Staten van Friesland*, 1641 12o.

liefsde sotten, — van de wereldt in zijn binnenste, — van de Helle ende de verdoemde, — een oproer door de geheele Helle.

De inhoud der beide laatste hoofdstukken komt hierop neer: “Eens wandelde Quevedo bij 't licht der maan, in overpeinzingen verdiept, toen hij twee voetpaden zag; het een naauw en moeijelijk, was de weg ten hemel, het ander wijd, vermakelijk en vol wellusten, de weg ter helle. Hij sloeg eerst den eersten weg in, beschreef zijne moeijelikheden en gevaren, de soorten en het klein getal menschen, die hem betraden. Hierover ontsteld, keerde hij terug en sloeg den weg ter helle in. Ook dezen beschreef hij met al zijn “dertelheden, euvel-daden, wellusten en ongebondenheden,” als ook de soorten van menschen die hij er op ontmoette. Eindelijk kwam hij in de hel, bezigtigde haar geheel en gaf een schets van al de verdoemden die hij er vond, en van hunne misdaden en straffen, “die grouwelijck waren””. “Dit gezicht”, schreef Harinxma, “is vol subtyle argumenten, aen-radinghen tottet goede, aff-maninghe van 't quade, heerlycke exempelen, gheleerde spreucken, waerschouwingen, sin-rycke gelyckenissen, ende aff-schrieking van de verdoemenis.”

Gedurende zijn verblijf in de hel, ontstond er een hevig oproer en groote verwarring. “Een pluimstrijker, straatmaker en een Douëgna liepen door het duistere rijk, brachten alles in rep en roer, en maakten Lucifer wijs wat zij wilden. Deze bracht zijne garde op de been en deed de ronde, bezigtigde alle honden-gaten en diepe kuilen der verdoemden, waar hij Julius Caesar met Brutus en Cassius, Clitus met Alexander, Seneca met Nero, Aelius Sejanus met Tiberius, Plantianus met Severus, Faustus met Pyrrhus, Pirenus en Cleander met Commodus, Cincinatus met Britilius, Rufus met Domitianus, Ampronisius met Adrianus, Belizarius met Justinianus en tallooze anderen hevig hoorde twisten en elkander al het kwaad verwijten dat zij in de wereld gedaan hadden. Overall waar de garde verscheen was alles “in roeren, gekijf en gevecht, zoodat Lucifer veel moeite had zijn rijk weder tot rust te brengen.” Eindelijk hield hij eene treffende toespraak tot alle verdoemden, stelde “mevrouw

Voorspoed tot zijn luitenant" aan, gaf "een generaal gebod" uit, dat hij al zijn duivels en verdoemden op groote straffe gebood na te komen, veroordeelde de Dotiegna aan een misdadiger vastgemaakt te worden, om hem "eeuwiglijk te quellen ende met alle hare onaenghenaemheden te plaghen", en de straetmakers, "de snoodste van alle verdoemden" verklaarde hij "te sullen blijven de luysen, want-luysen ende plat-luysen van de helle, opdat sij diegene, die haer hun voetsel ende onderhoud geven, tot het bloedt toe mogten beknagen, gelijk sy in de werelt ghewoonlijk doen", waarna hij weder in de eeuwige duisternis terugkeerde "ende oock de gheheele helsche vergaderinghe, yder in zijn dienst ende pyninghen."

Dit werkje van Quevedo werd door onze schimpdichters bij het zamenstellen hunner satyren nagevolgd; ook brachten sommigen deze "gezigten" in dichtmaat over.

Een der beroemdste tijdgenooten van Quevedo, was de controleur Mateo Aleman, in 't midden der 16^e eeuw in de omstreken van Madrid geboren, de schrijver van den beroemden, ook in 't nederduitsch vertolkten roman, *Het leven van Guzman d'Alfarache*, 't afbeeldsel van 't menschelyk leven, onder de gedaente van een spaenschen landt-looper en bedelaer, waerin de alder-gheslepenste fielteryen ende schelmstukken yder een tot nut werden ontdeckt ¹. Dit werkje, algemeen voor den voorlooper van den Don-Quixote gehouden, werd niet alleen in onze taal herhaalde malen herdrukt en door een menigte schrijvers geplunderd, maar in alle overige europesche talen, zelfs in 't latijn vertolkt; het gaf Scarron en le Sage aanleiding tot het schrijven hunner beste werken. De laatste (1668—1747), ook door zijne fransche overzetting van de nieuwe avonturen van Don Quixote door Alonso Fernandez de

¹ Toen van dit werkje te Rotterdam bij Abraham Pietersz. in 1658 de derde vermeerderde en verbeterde druk verscheen, was het reeds in Spanje 25 maal herdrukt. Het verscheen eerst met den titel: *Atalaga de la vida humana*, vervolgens onder dien van *La vida y hechos del Picaro Guzman de Alfarache*. Madrid 1593. Juan Marti, advokaat te Valencia, gaf er een vervolg op.

Avallaneda, ook in 't nederduitsch vertolkt, bekend, schreef den beroemden *Diable boiteux*, dien hij aan Luis Velez de Guevara, aan wiens *Diablo Copielo* hij den naam en het onderwerp van zijn geschrift ontleende, opdroeg.

Bijna ongelooflijk was de aftrek van dit werkje. De twee eerste edities volgden elkander in 't zelfde jaar op, terwijl het *Journal de Verdun* (Decembre 1707) aankondigde, dat er een derde uitgaaf van op de pers was; ja twee edellieden betwistten elkander met den degen in de vuist het laatste exemplaar dat in den boekwinkel van Barbin voorhanden was.

Het viel echter niet zeer in den smaak van het nederlandsche publiek, daar, voor zoover ons bekend is, er slechts ééne uitgaaf der nederduitsche vertaling verscheen ¹. Veel meer genoegen had het in de lectuur van *Honderdt geestige characteren, of uitbeeldingen van honderdt verscheidene personen door R(ichard) V(erstegannus)*, waarvan te Antwerpen in 1619 de eerste en te Amsterdam in 1735 bij Bernardus Mourik de vierde druk verscheen met versjes achter elk karakter, die in den derden druk door D. Schelte verbeterd werden.

De schrijver geeft min of meer breedvoerige karakterschetsen van personen uit alle standen; zoo zegt hij van den student:

“Hy is een jonge plant, om de vruchten van wetenschap voort te brengen ter bequamer tijdt. Als hy niet wil leven, zo bedroeft hy zyne ouders en bedriegt zich zelven. Quaad gezelschap is de felle windt, die hem het voortwassen van zyne botten en bloeisels belet, en bon compagnons zyn de dieven, die hem zynen tydt afstelen”; van een advokaat: *“Hy onderwindt zich zelven den willegger te wezen van de wet en den taalman te zyn van de justitie. 't Is wonder dat hy de voorplaats niet begeert van*

¹ *De kreuple duyvel op eene aardige en belagchelyke wyze de hedendaegsche buitensporigheden, dewelke in de Hoven der Vorsten, kerkelyke en wereltlyke bedieningen, als mede in de burgerlyke omgangen voorvallen, ontdekkende en bespottende. Doorgaans met seltzaame en wonderlyke liefdesgevallen doormengt, om zyne aardigheid uit het Spaans vertaald. Amst. 1732 8o.*

de geestelykheit, omdat de wet geweest is voor 't Evangelie. Hy zoekt dikwils de wet eene wet te stellen, als hy de mening daarvan tracht te trekken op de mening van de gene, die hy in hunne processen dient"; van een doktor: "Hy is een mensch die altoos strijdt tegen zich zelven; want alle kranken zoude hy wel willen gezondt maken, en als ze gezondt waren, zo zoude hy niet meer te doen hebben. Hy is zeer moordtdadig omdat 'er zoo vele menschen onder zijne handen sterven. Hy is alleenlyk de dienaar van de natuur; maar als hy haar meester waar, gene kuren zouden hem te zwaar vallen."

Den eerlijken gefailleerden koopman noemt hij *de afgedankte dienaar van de hoop en de martelaar van de fortuin*; den leugenaar *een vervalscher van zijn eigen wetenschap en zijne tong is de beschuldiger van zijne conscientie*. De wijntapper geeft *zijn besten wijn allereerst, den slechtsten als zijn gasten dronken zijn*; de dronkaard is *een figuur van een' zot en ook een zot zelf, want hy verquist zijn geldt om zijn verstandt quyt te wesen. Als hy volkomen dronken is, zo mag men hem zijn binnenste zyde buiten keren en zien wat hy in zijn hart verborgen heeft*; een kwaad wijf is *een huisserpent, zy is de rebel van de natuur en de vijant van de rede, want zy wil de opperhoofdigheit hebben daar zy de gehoorzaamheit schuldig is, zy is het hart-sweer van haren man, en de ruïne van haar' eigen hof, zy verslijt meisjes gelijk bezemen, te weten alle veertien dagen een*; een klapperster gebruikt *geen lidt meer dan de tong, want al haar genugt is om zich zelve te horen klappen, zij is de agent van haat en nijd en de vuurstookster van den duivel*.

Even als onze gebruiken en zeden door die der Franschen werden verdrongen, zoo verdrongen ook hunne romans allengskens de itali-aansche, spaansche en de overzettingen der classici. Aan 't hoofd van deze staat de *Astrée*:

*"'t Vermaeck van onze jeugd-en van den ouden dagh,
Waerin een groot thresor van diepe wijsheit lagh."*

Honoré d'Urfé, graaf van Châteauneuf, voltooidde het eerste ge-deelte in 1610, het tweede in 1612 te Piëmont, vervolgde het op

zijn landgoed in de omstreken van Turin en droeg in 1619 het derde gedeelte aan Lodewijk XIII op. De dood verhinderde hem dezen arbeid, waarmede hij zich 25 jaren had bezig gehouden, te voltooien, en eerst later schonk zijn secretaris Bara het vierde of laatste deel aan een publiek "dat geen woorden had om uit te drukken zyn sonderlinge geneuchte in een boeck dat tot nogh toe syn weergade niet en had." "Had Sidney's Arcadia de geesten betooverd, d'Urfé's Astrée braght ze in 't Paradijs." In Frankrijk ging er één stem op "over de voortreffelijkheid, zedelijkheid en geneuchtelijkheid van een werk, zoo als het geen tweede bezat." In verschillende uitgaven en overzettingen (zelfs in het fransch) werd het door geheel Europa, ja door geheel de wereld verspreid.

Er verschenen uittreksels, verkortingen van de Astrée, sleutels, waarin de ware naam van elken persoon, die er in voorkwam, werd ontdekt. Vaders gaven haar hunne kinderen, voogden hunne pupillen, leermeesters hunne discipelen in handen; priesters, bisschoppen, zelfs Franciscus de Sales prezen het den leeken ter lezing aan. Drama's en Opera's werden er aan ontleend; de lofdichten er op vervaardigd, vormen boekdeelen en de navolgingen er van eene bibliotheek. Even als thans een Shakespeare-, heerschte er toen een Astrée-manie. "Durant tout la dixseptième siècle ce ne fut qu'un concert de louanges, qui ont été encore confirmées au dix-huitième." Alexander Nikolaas de la Rochefoucauld, schrijver van "École du monde", dweepte er mede; de nog meer beroemde La Fontaine en Jean Jacques Rousseau lazen haar met hetzelfde genoegen in hunne jeugd en hunnen ouderdom. In Duitschland werd door 29 prinsen en prinsessen en 19 edellieden en edelvrouwen eene vereeniging gesticht onder den naam van "Académie des vrais amants", "Une réunion dans laquelle chacun avait un nom de l'Astrée". Ook in Holland, "verlekkerd op alle fransche letterkost," werd de Astrée, met meerder toejuiching "dan eenigh boeck ter waerelt ontvangen." Dichters bewierrookten ze in hunne lofliederen, schilders ontleenden er hunne tafereelen aan, de wanden der paleizen

onzer stadhouders, de salons onzer patriciërs werden met voorstellingen er uit bedekt. Het waren niet slechts Barlaeus, de van Somerens en van Nispens die ze bewonderden, maar zelfs de deftige Beverovicus kon niet nalaten te schrijven "tot lof van een boeck, dat neffens een Ovidius en Virgilius meriteerde te worden genoemd", "overwaardigh door alle schoone geesten te worden geëstimeerd." Cats ontleende aan haar zijne geestigste verhalen; Krul bewerkte er eenige voor het tooneel. In 1634 verscheen te Hoorn: *De historie van Damon ende Madoulhe, overgeset nit Astrée*, vier jaren later te Amsterdam de derde druk van *Den ongestadigen Hylas, de veranderlijcke Stella, de lichtveerdige Pamphilus, verdwynt uyt de fransche Astrée en de engelsche Arcadia*. Aan haar dankt men ook die reeks van coquette herders en herderinnetjes, niet zoo als ze bij Theocritus, Longus, Virgilius en zelfs bij Tasso en Guarini voorkomen, maar zoo als ze door Boucher en Watteau afgebeeld, en bij Rousard, Deshouillères, Krul en bij alle latere veld-, bosch-, land- en heldendichters tot in deze eeuw voorkomen.

Men zou zich bedriegen indien men waande, dat de oorspronkelijke romans reeds bij of kort na hunne verschijning in de bibliotheek onzer burgerlieden een plaats vonden. Zij werden alleen door patriciërs gelezen, en eerst jaren later, wanneer ze in Frankrijk vergeten en in den Haag lang door andere vervangen waren, genoten ze de eer der overzetting en kwamen ze in handen der burgers. Zoo werd de *Arcadia* van Sidney eerst in 1639, de *Astrée* in 1651, de *Lysander en Caliste* van Daudignier, reeds in 1607 gedrukt, veel later overgezet. Deze vertaling, waarvan in 1663 een *laedste druck* verscheen, danken wij aan mr. J. Heerman. Hij gaf haar den titel van *Treurige doch blyeyndigende Historie van onsen tijdt*, onder den naam van *Lysander en Caliste*. Volgens hem, *was nyets voor den dagh ghebracht, waarin dat rijcker invallen, levendigher beschrijvinghen, soeter aengenaemheden, aengenamer veranderingen, schoonder vindingen, vreemder bejegeningen en wonderlijcker vervolgh ende eynde is geweest, als in dit werck, 't ghene sich door het menighvuldigh herdrucken, in syne eygene tale zoo vermaert gemaect heeft.*"

Dat zijne tijdgenooten met dit oordeel stemden, blijkt uit de menigte drukken, die er van bestaan en uit de beide blij-eindigende treurspelen die mr. Johan Blasius vervaardigde. *De Vryaegje van Lysander* (zoo werd dit in ons oog langdradige en zouteloze boek genoemd) was een historische roman, zoo als er meer zijn overgezet, b. v. de *Hedendaegsche krijgssroman, vervattende eene korte doch nauwkeurige beschrijving dezès achtjaerigen laetsten oorlooghs door 't Christenrijk, van het jaer 1672 tot het jaer 1680*, waarvan in 1680 reeds de tweede druk het licht zag. De schrijver vermengt ware gebeurtenissen met *historien van liefde*. Om de eerste den lezer smakelijker te maken, zoo heeft hij daerin gebraght de wonderlijke heldenbedrijven van vele edelmoedige en verlièfde vorsten en heeren, nevens die van verscheyde uitmuntende heldinnen, die door hare hevige hartstochten tot glory en het bevorderen van hare liefde gedreven, veelzins door hare nieuwsgierigheden licht-oorsaek vonden om andere de gelegentheden harer landen, met de geschiedenissen der voornaemste saken te doen verhalen of zelfs te vertellen wat zy elders gesien en gehoort hebben.' Evenals in den Lysander, vindt men hier een bonte mengeling van allerlei dwaasheden, in den arcadia-stijl voorgedragen. Men heeft slechts de namen der helden en heldinnen (de *princes Volonetta, Titparia, Hapestilon, Granvelle, Quedo, Raguanda, Turenne*) te lezen om met een poëet van die dagen te zeggen:

*Fy 't is maer lorrengeod, niet aers als voddery,
Blij- en kluchtspelen, daer niets goeds is uit te puuren,
Romans, vernuftigh als van Gijsen syn Mercuuren.*

Wij laten rusten *Duytmuntende Eromena, liefid en heldengeval. Met seldsame geschiedenissen* van J. F. Biondi (Amst. 1669, 2 dn.); de *Vrijagie tusschen de standvastige Floradin en de jaloersche Lusinde* (Utrecht 1646 4o.), beide door S. de Vries overgezet; de *Afrikaansche Sophonisba die, door de Min, geestige werkingen, vreemde vonden, aanslagen en toevallen wordt vertoont* (Amst. 1661 2 dn. 8o.); de *Verlièfde Schouburg, waarin wonderlicke geschiedenissen tusschen minnaars en minnaressen* (Amst. 1668); de *Bedriegerij van de listige Victoria aan de trouloose Fernand* (Amst.

1668 8o.; de *Klugtige roman of de edelmoedige comedianten* (Amst. 1678, 2 dn. 12o.); de beide laatste door Scarron, de *Verliefde Africaan of hedendaegsche nieuwe vermakelijkheden naar het fr. van R. M. d. H. H.* (Amst. 1677); *De onnoozele Bloetschande, uyt het fr. vertaelt door Jan Schipper* (Amst. 1639 12o.); de *Kluchtige Biscajer uit het spaens door C. D. B.* (Amst. 1665 2 dn.); de *Jalcerschen Carizale en de doorluchtighe dienstmaagd van Cervantes*, (Delft 1645 12o.); de *Verliefde Frammette van Boccaccio* (Dordr. 1653 12o.); de *Prins Kalivandro, naar het ital. van Marini* (Amst. 1673 2 dn. 8o.); de *Seldsaemheden der liefde, vertoont in de geschiedenis van Harminius en Zelaida* (Utrecht 1671 12o.), beide overzettingen van S. de Vries; de *Gelukkige slaaf of de vrijagie van den graaf Alexander met de Sultane van Tunis en die van den Marquis Hippolytus met de weergalooze Laura, verciend met schoone kopere platen* (Amst. 1680), waarin aangetoond wordt, dat, "hoe ellendig en kommerlijk ook de slavernij is, de slaaf toch gelukkig zijn kan, blijkens deze Italiaan, die bezitter werd van een der volmaakste schoonheden die ooit de konstrijke natuur heeft voortgebracht. Ook leeren zijn voorbeeld en wederwaardigheden, dat men onder hen, die men Barbaren noemt, soms vindt, die in goedertierendheid en beleefdheid de Christenen overtreffen, en dat de liefde zijn rol zoo wel in Barbarijen als in 't Christenrijk speelt." Voorts de *Tragische ofte klaechlijke historien, in de welke begrepen syn seer jammerlycke feyten, waerachtigh geschickt tot spiegel van alle menschen, b. v. hoe dat Margerat Catrin bemint, sonder wederbemint te worden; van de lichtvaerdige stoutheydt eens vrijers ofte minnaers, die sonder bemint te wesen, meende syn lief te genieten ende hoe ellendich de uytcomste is geweest* (Utrecht 1650); *Clelie, Roomsche Historie* (Dordr. 1670); *Bassa Ibrahims en Ibrahims en Isabella's wondergeschiedenissen* (Amst. 1671) van de Scuderi, vertaald door S. de Vries; de *Onvergelykelyke Ariadne* van Desmarets (Amst. 1646 m. pl.), waarnaar J. J. Schipper een drama vervaardigde; Tüllers' *Andronicus of rampsalighe arghlistigheyt* (Amst. 1659 12o.); de *Wonderlyke werkingen der liefde* van de Segrais (Amst. 1679); *Philander en Leonore* (Amst.

1669 12°.); de *Hoofsche Clitio*; de *Minnarijen van 't fransche Hof* (Hoorn 1686), de drie laatste van de la Serre; de *Geluckige lichtmis*, de *Bedrevene galant* en andere slecht vertaalde fransche en italiaansche romans, waarin in hoogdravenden stijl minnarijen, roovergeschiedenissen, duellen en niet minder wonderlijke lotgevallen dan in de Amadissen worden beschreven. Terwijl deze en soortgelijke lectuur nog den meer beschaafden stand bezig hield, verlustigden zich de mindere klassen met oorspronkelijke romans en romantische verhalen, die echter zeldzaam de grenzen van ons vaderland overschreden en, in navolging der fransche, minnarijen en rooverrijen behelsden, waarin de galanteriën onzer landgenooten soms onder verdichte namen en wel in even snorkenden, doch in veel minder beschaafden stijl en vorm werden medegedeeld of die even plat en onbeschaafd als onze kluchtspelen waren.

Doch genoeg Het zou een wanhopige poging zijn de titels van slechts een klein gedeelte dezer romans, die de bibliotheken onzer vaderen vulden, op te geven. Alle zijn langdradig, in opgeschroefden stijl, slecht vertaald, en bevestigen “dat onze letterkunde eene slavinne was der fransche” — dat “even als onze zeden en gewoonten door de Franschen verbasterd waren, onze letterkunde eene fransche of op fransche leest geschoeide was.” Zulks waren ook onze zoogenaamde oorspronkelijke romans, waarin onder andere namen, dezelfde geschiedenissen verdicht, dezelfde tooneelen geschetst worden; zelfs de fransche stijl is nagebootst, vaak komen dezelfde platen voor, en zij zijn eigenlijk niets anders dan “fruyten in vreemde, meest fransche hooven geploeken en op fransche teljoren opgedischt”.

Men doorbladere slechts de romantische verhalen van van Zanten, de Vries, Broeckhuysen, Danckerts, van den Bos, die, in zijn toen veel gelezen *Zuydt-Hollandsche Thessalie*¹, een gezelschap van hollandsche heeren en dames “bestaande uit den achtbaren Periander,

¹ *Begrypende de oude en hedendaegsche geschiedenissen, lustige vertellingen rymely en diergelycke stoffen.* Gornechen 1663 12°.

zijn zoon, den braven Lisander, zijne dochter, de schoone en beleefde Lucinia, zijn neef, den welsprekenden Polymythus en zijne nicht, de begaafde Euphemia' op een reisje naar 's Hage, ter bijwoning der feesten aldaar ter eere van Karel II, na een twaalfjarige omzwerving tot den engelschen troon geroepen, met allerlei verhalen aan vreemde, vooral spaansche, italiaansche en fransche schrijvers ontleend, den weg laat verkorten. Een ander schrijver mogt, "aangeport door zijne landgenooten," zijn ledigen tijd niet voorbij laten "slippen", maar besteedde dien om aan te toonen "dat de batavise geesten zich niet minder in de schoole der liefde hadden weten te oefenen dan de franse", en beschreef *onder de verdichte namen van Arantus en Rosemondt, Grannadus en Zelinde, Coridon en Narsise, de wonderlyke vrijagiën en rampzalige, doch blyeyndige Treurgevallen van desen tydt, voorgevalle Trouwgevallen in het roemruchtige Hollandt*¹ *herwaerts in weynigh jaeren.* Hij bevolkt het Holland der 17^e eeuw met kluzenaars, goden en godinnen, *die elkander zoo liefflycke soenen gaven dat kunne siellen op elkanders corale lippen schenen te verhuysen.* De schrijver van de *Jonge dogters Tydkortingen*² waarschuwt zijne lezeressen :

". voor de minnetreecken

*Voor lightveerdigh te gelooven der vrijers schoon spreecken,
Voor overspel, onkuysheyt, verraderyen en ontrouwden,
Voor alle boosheyd en quaet, niet uyt te spreecken,
Door vele exempelen hier en daer gebleecken,
In veel schoone, lustige, oock treurige, seltsame geschiedenissen!"*

En welke geschiedenissen! De lezer oordeele uit den korten inhoud der eerste en vierde van de dertien, die het boekske bevat.

² Door B. B. verciert met kopere platen. Amst. 1668 16o.

³ Te Amsterdam bij Gijsbert de Groot Keur, z. j. Deze roman is eigenlijk het derde deel van den *Vermeerderde Nederlandsche weghkorter, in honderde verscheide nieuwe vertellinge van waerachtige geschiedenissen, seer genoegelyk om te lesen en dienstelyck in plaetse van Achterklap op wagens en schuyten ook op wegen te vertellen, tot verkortinge der reyse. Met de Melancolyce verdryver en Der Jonge dogters Tydkortinge* 3 dn. 12o.

Polnesso bemint Genevra, die hem haet, ende bemint Ariodant, van de welke sy weder bemint wort. Polnesso doet Ariodant sien ende geloove (hoewel qualyck,) dat hy by Genevra slaept. Ariodant werpt zig zelve van onverdueligheyd in de zee. Lucram, de broeder van Ariodant, beschuldigt Genevra van hoererye, zy wert ten vyere verwesen, maer wonderlyck verlost. — Sinato ende Sinori beninnen Camne, Sinato trout haer, Sinori brengt hem om hals en eyscht haer ten huwelyck, zy consenteert dat met de meeninghe haers mans doodt te wreecken, gelyck sy oock doet, want zy hem ende haer selven vergeeft. Dit werkje werd ten veertienden mael oversien, verbeterd, ter recreatie van de Jonghe dogters, herdrukt.

Behalve deze en soortgelijke korte verhalen las men ook oorspronkelijke romans, die nyet in een cort begryp als saemgeparst, maer in den trant veler fransoysche ende spagnoolsche in een volume waren opgezet, zooals de *Hargsche en Amsterdamsche Saletjonkers en Saletjuffers*; de *Vervallen en bedrukte Saletj-jonker*, vermeerderd en opgeheldert door de beschaefde redeneering op de hedendaegse saletten — gebruyckelijck — ¹ waerin de puntstof oirspronck neemt met het huwelijxverbout tusschen den *Markies Duro en de Gravin Arante*, nevens de gevolgen ende deels den uytslag, van den *Graaf Juno en de Marquisin Stagirana*, benevens het ontijdig geval en bedryf van den zoogenaemden *Prins Mediot* . . . , de *Nutte tijdtquisting der Amstelsche jonckheyt* van C. Danekertsz ², de romans van Heinsius, wiens *Don Clarizel* het gebrek aan goeden stijl, geestigheid en levendigheid door woordenrijkheid en langdradigheid rijkelijk vergoedt, en wiens *Vermakelijke Avanturier*, (een onzedelijk werk) door sommigen voor den eersten oorspronkelijken hollandschen roman wordt gehouden, en denzelfden indruk maakte op de nederlandsche als *die Rüber* van Schiller op de duitsche jongelingschap.

Meer nog dan in deze en soortgelijke liefdesgeschiedenissen en verhalen schiep ons volk vermaak in "Schuitempraatjes, Samenspraken,

¹ Met kopere platen. Amst. by A. de Winter en G. de Groot 1738 12o.

² Amst. 1640 m. pl. 12o.

Buurpraatjes en Gesprekken' over allerlei onderwerpen, b. v. van godgeleerdheid, politiek, oorlog en vrede, allerlei kluchtige voorvallen, zeldzame ontmoetingen, "wonderlijke relasen," van welke vele, op grof papier gedrukt, onder den naam van pamfletten bekend en in de verzamelingen van Muller en Meulman zijn opgenomen, vooral ook in de platte, zoo oorspronkelijke als vertaalde, meestal dartele en vuile fascetiae, zooals het *Amsterdamsche hoerendom*, de *Bancket-kramer of leven en bedrijf van Frans de Gek* (1639); het *Loffelijck geselschap van de Vetpot* (1687); de *Kluchtige dienstbaarheid of de berooide lakey* (1681); 't *Kluchtig leven van vrolijke Fransje* (1692); de *Wandelende dukaat* (1682); de *Vijf nieuwicheden van Cervantes* (1658); *het Leven van den Amsterdamschen Spanjaart* (1696); de *Historie van David Gorines*; de *Klucht van de blaauwe scheen*; het *Lof van de Podegra*; de *Konst om geld te winnen en om rijk te worden*; de *Wonderlijke historie van de menschen-eters* (1696); *der wijzen Geck*: de *Man in de maan*; de *Geest van Jan Tamboer*: het *leven en bedrijf van Klaas Nar, hoofdsche bootzemaker* (1652) en van *Clement Marot*; de *Historie van Lukevent, ofte een kluchtige vertelling van een westphaelsche bueren sonne, dewelcke bij een kleerke-maker besteeft wert om het docters hantwerck te leeren*: de *Klugt van een Zuiglam* en van *Bremer Hans* en andere "kluchthoofdige snorrepijperijen", waarvan er in den loop der 17^e en den aanvang der 18^e eeuw zoo vele verschenen, dat een oud besje in een onzer kluchtspelen uitriep: *wel gans eetekaesten wat kommender al blaauwe boeckjes van de pars*, en waartegen een ander zijne landgenooten waarschuwde:

*"als zijnde vuyl en stinckend om te lesen,
soo dat men dencken magh in een bordeel te wesen"*;

terwijl de schrijver der *Haerlemsche eerlijcke uren*¹ klaagde over de *roffiaens-manieren in deselve uytgedrukt, zoo als in Tegnagels bordeelrijmen, Jan Tamboers Bokatiaensche vertellingen en Clement Marots opghe-*

¹ Bestaende in korte sin-spreucken en vreedende bejegheningen, doormenght met sommige voorvallen, overghezet uyt diversche talen in 't Hollands. Tot verkorting van dese lange avonden. Haerlem by Pieter Casteleyn 2 dn. z. j.

raepte logenen. Ook de oude ridderromans en andere werken uit de 16^e eeuw werden nog steeds gelezen en herlezen. Zoo hoorde men in 1666 een jongman zeggen:

*“Ik kan uit d' Almanak veel goets en kwaets besluiten,
Het boeck der vrouwen kan ik op mijn duim van buiten,
De zak der konsten ist daer ik 't uit hebben moet,”*

en in 1692 zei eene dienstmaagd:

*“Zoo ik dat in ons huis wel geschied is had opgeteekend,
Het zou een history zijn als den wijdloopigen Roman
Van de Vier Heemskinderen of van Malle-Gijs.”*

Gelijk in de 17e, legde men zich ook in de 18e eeuw op de overzetting van allerlei fransche romans toe, doch bij voorkeur bleef men die van Scuderi en de “productions interminables” van Calprenède, wiens *Cassandre* 10, *Pharamond* 7, *Cleopâtre* 23 deelen in 8°. bevatte, en van welke verscheidene meermalen herdrukt en nagevolgd werden; de verhalen van Marmontel, Arnaud en van minder bekende schrijvers, ook van spaansche en duitsche, lezen. Oorspronkelijke romans van eenige betekenis verschenen er in den loop dier eeuw niet, tenzij men de onbeduidende en laffe *Historie van den hoofschon Jonker*, de *Geschiedenis van een Amsterdammer*, de *Hollandsche Amazone*, de *Hollandsche Minnaar of de gevallen van een Rotterdamsch koopman*, de *Hollandsche Mariamne of de worstelende deugd*, de *Historie van Betsy of het Nieuwe Engelsche weesmeisje*, het *Leven van een boekdrukkersgezel*, van een voor- naam heer die zich van de wereld heeft afgezonderd, de *Wonderlyke Lot- gevallen van twee Broeders en een Zuster, zijnde geboren Hagenaars*, de *Vermakelijke avonturen*, de *Nieuwe Avonturier*, het *Leven en de gevallen van Hans en Charlotte*, *Lydia of de worstelende onschuld*, het *Leven van Roselle of de ongelukkige Napolitaan*, dat van den *Westfaalschen edelman*, der *Tovergodinnen*, de *Gevalen van een Fransch edelman*, van een voor- naam Heer (7 dn.), het *leven van Joris in der Eeuwigheid* en *Spring in 't Veld*, der *Hollandsche Maagden*, der *Hedendaagsche Labourlotten*, van *Louwtje van Sevenhuysen*, van *Pamela* of het *leven van Zoetje Ger-*

brands en vele andere *Avonturen*, *Wonderlyke levensgevallen*, *Historien*, alle thans vergeten als onleesbare voortbrengsels der vorige eeuw, meest navolgingen van vreemden, daartoe wil brengen. De laatste der genoemde romans is eene navolging der *Pamela* van Fielding, wiens romans, gelijk die van Swift, Richardson en Sterne, alle in het nederduitsch, ofschoon jammerlijk, overgezet, de fransche allengskens verdrongen en met vrucht gelezen werden, totdat in het laatst der 18e eeuw de beroemde Wolf en Deken hare romans begonnen te schrijven, die spoedig door de vaderlandsche van Loosjes, en de karakterkundige van Kist en anderen werden gevolgd.

Doch deze werden wederom verdrongen door de vertalingen van die van Mevrouw de Genlis, Lady Radcliffe, Ducray-Dumènil, Miller, Wieland, August de la Fontaine, Spiess, Langbein, Claurèn, Kotzebue, Diderot, en andere familie-, klooster-, ridder-, spook- en rooversgeschiedenissen, die nog in de leesbibliotheken voorhanden zijn en door het volk gelezen worden. Wij noemden daar de Rooversgeschiedenissen. Geen tak onzer literatuur, indien wij de Liefdesgeschiedenissen uitzonderen, viel meer in den smaak van het volk dan deze. De levens van groote bandieten, zee- en wegrovers, bankroetiers, moordgeschiedenissen, beruchte diefstallen, executien, vormen eene gausche bibliotheek. Men heeft ze vertaald en oorspronkelijk, met of zonder platen en portretten, in allerlei vorm en op allerlei papier gedrukt. Tot de vertalingen behooren onder vele anderen de levens van *Rinaldo Rinaldini*, *Aurora*, *Abellino*, *Fra Diavolo*, der *Engelsche Zeeroovers* (1725), van *Robert Francois Damiens* (1757), van den beruchten *Kaper Jan Bart*, van den *Gaudief Du Val* (1736), van den *Spaanschen bedrieger*, der *Aardrovers en Moordenaars*, *bestaande in wonderlyke gevallen en nooit gehoorde gruwelstukken* (1744) b. v. van den *bedrieger Sellofanae*, de *Historie van de ongehoorde diefstallen der goude tafelen*, de *Geweldige roof en daarop gevolgde 20jarige slavernij van Gottfrid Opitt* (1751), het *Leven van klein Jacques* — van den *witnemenden gaudief Arpalin*, *capiteyn Lycaon*, *generaal van de dieven*, van den *vermaarden struyckrover Carfont* en *Francoys de la Vigne*,

de *struoperijen van een gaudief aan d' Universiteyt genaemt Pistel*, van den *beurzesnijder Maillard*, de *Snoode subtylheden van Adraste*, van *Pontoyse* en anderen, waarvan men lezen kan in de *Histori ofte Practycke der dieven*, bestaende in *ongehoorde wreetheden en schelmerijen*, *subtyle bedriegerije der beursesnijders*, *snoode schalkheden en stratagemens van gauwdieven en klijers*. Tot *waarschouwinge van kooplyden en reysende persoonen om zig te wagten voor snode practijken der gaudieven en beursesnijders*. Oock seer nut en bequaem voor *Officieren en Rechters*, om de *Delinquanten te overtuygen ende verborgen moorden en dieverijen te vinden*. Achter dit boekje, waarvan den *lesten op nieuws vermeerderden druk*, te Utrecht in 1688 bij Willem van Paddenburg verscheen, vindt men *Klyers cijferschrift met de ontcijfering en Klyers vocabulaer en hare taal*. Diergelijke lijst van dievenwoorden vindt men ook achter *Cartouche of de gestrafte booswigt*, waerin de *konst van Beurzen-snijden* (door *Cartouche onderwezen*) *verhandelt werd, uyt het fransch (van Voltaire) in nederduitsche vaerzen nagevolgt*¹. Geen roover heeft zich immer zoo berucht gemaakt als deze Louis-Dominique Cartouche, in het eind der 17^e eeuw te Parijs geboren, in 1721 gevangen genomen en levend geradbraakt.

Niet alleen werd hij door Voltaire in een episch gedicht bezongen, maar ook zijn leven werd op verschillende wijzen beschreven en was het onderwerp van onderscheidene tooneelstukken. De tooneelspeler Le Grand deed zulks in *Les voleurs ou l'homme imprenable*, vervolgens in zijn *Cartouche*. Toen dit stuk voor de eerste maal werd opgevoerd, was het ongeduld der toeschouwers zóó groot, dat het eerste tooneel van *Esopo à la cour* niet kon voleindigd worden. Men moest dat stuk afbreken en gehoor geven aan het geschreeuw van het parterre, dat om *Cartouche* riep. Grandval gaf in 1725 te Parijs een gedicht van dien naam en nog in 1838 riepen Humbert te Mirecourt en de broeders

¹ Tweede druk. Amst. 1743 m. pl.

“*k* Zing (zoo vangt de dichter aan)

dien beruchten dief die in zijn heilloos leven,

Door onvermoeide zorg en moed Parijs deed beven.”

Deckherr te Montbéliart de geschiedenis en het proces van dezen booswicht op nieuw in het leven. Nog is Cartouche in Frankrijk de held van een volksboek. Zulks is hij bij ons niet meer, doch was het in de vorige eeuw, want niet alleen werden ook hier de levensbeschrijvingen van hem herhaaldelijk herdrukt, maar zijne euvel daden bezongen, ten tooneele gebragt ¹ en op schoolprenten, even als die van den *befaaenden engelschen beurssnijder en struikroover kolonel Jack* ², afgebeeld. Even berucht als Cartouche in Frankrijk en Schinderhannes ³ in Duitschland waren de Achtkante boer, Augustijn Vis en zijn zoon Peter, Jaco, Pieter de Wagenspringer, Pieter van der Roest, "de schrik van Utrecht", en Doortje Donker, wier skeletten weleer in de snijkamer van het chirurgijngild te Amsterdam te zien waren, in ons vaderland. Van alle deze personen bestaan volksoverleveringen, over enkelen volksboeken, zoo als van Jaco, in de wandeling Sjaco of eigenlijk Jacob Frederik Muller, den 6 Augustus 1718 te Amsterdam gerecht ⁴; van de beide Vissen, die, na het plegen van een "*Schrickelyken moord begaen binnen Utrecht, den 25 Augustus 1661 aen eene dienstmaegt Orseltje*", aldaar den 12ⁿ en 13ⁿ November van dat zelfde jaar op de Neude hun regtvaardige straf ondergingen ⁵. Van den Wagenspringer werd verhaald, dat hij eens door de portieren der koets sprong, waarin de schout en zijne beminde zaten, terwijl hij midden in den sprong, en alzoo in de koets, met den hoed

¹ Ch. Sibille, *de Schelmeren van Cartouche*, Amst. 1721; *Het leven van Cartouche*, Amst. 1731 pl.; *Cartouche of de dieven, blysp. door Sr. le Grand, Comediant van den Koning van Frankrijk. t' Utrecht gedr. na de kopye te Parijs, kl. 8o.*; Langendijk, *De bedriegery van Cartouche, of de Fransche roovers*, Amst. 1732.

² Zijn leven verscheen te 's Hage 1729, 2 dn.

³ Tissot, *Leven, daden en uiteinde van den beruchten roover Johannes Bakler, bijgenaamd Schinderhannes en van zijne dievemakkers uit de criminele procedures van het Lijfstraff. gerecht van Mentz 2e dr. Gron. 1804.*

⁴ *Uitvoerig verhaal van alle Feyten en Schelmstukken, gepleegt door Frederik Muller Jaco, alsmede zijn proces crimineel en vonnis, uitgesproken in den jare 1717. Amst. bij Joh. de Ruyter 1743 8o, 4e dr.*

⁵ Utrecht 1661 4o.

salueerde. Doch niet een dezer booswichten was beruchter dan de Achtkante boer, van wiens gruweldaden nog ten platten lande in Holland, Gelderland, Utrecht en Overijsel gesproken wordt, doch wiens levensloop, ofschoon er volksboeken ¹ en volksliederen over hem bestaan, nog in het duister ligt. Alleen weten wij dat hij, na den dans te Alkmaar ontsprongen te zijn, te Utrecht gevat en te Rotterdam geexecuteerd werd.

*“Maer de Heeren van Rotterdam
Mij van Uytregt halen quam:
Doe heb ik wat vreems vernomen:
Daer holp niet wat ik zey,
't Hoogste woord dat moest 'er komen,
Toen ik stond aen de pley.”*

A. MAGGARIS,
alias
I. CATO KAEMERLING,

Niet minder berucht dan de achtkante boer in de 17e, maakte zich

¹ *Het eynde van den achtkantigen boer, opgehangen omme verscheyden dieverijen ende huysbraken binnen Rotterdam, daer benevens zijne vertellingen hoedanigh hy seeckere boer binnen Leyden uyt den nood had geholpen met het leenen van dryduisent gulden aen gelt, die de boer de Schout van 't dorp wegens ingelden als anders schuldig was*

Abraham Maggaris in de 18^e eeuw berucht. Ook zijne levensgeschiedenis gaf stoffe tot menig volksboekje en schuitempraatje. Te Middelburg geboren, leerde hij te Amsterdam de chirurgie, voer vervolgens als meester op het schip van zijn vader naar de West, zette zich na diens dood (1738) te Rotterdam neder en werd aldaar, wegens het schrijven van valsche wissels, met den strop om den hals gegeeseld, gebrandmerkt en 12 jaren in het tuchthuis geconsigneerd. In 1763 zette hij zich als doctor te Hoogeveen in Drenthe neder, nam eenige weken te Rotterdam voor Prof. Patijn, na vertooning van valsche certificaten, den predikdienst waar, en vertrok eindelijk naar Brouwershaven, waar hij zich Johannes Cato Kamerling noemde, zich met allerlei leugens een weg wist te banen tot het huis en het hart van den oud-burgemeester Jan van der Bijl, met wiens dochter hij huwde. Eindelijk werden zijne bedriegerijen ontdekt en hij veroordeeld tot geeseling, brandmerk en het tuchthuis voor geheel zijn leven ¹.

Men kan van mij niet verwachten dat ik hier laat volgen de breede lijst van *Schrickelycke moorden*, *Godtergende gruweldaden*, *Snoode dieverijen*, *Vreesselijke misdrijven*, *Sware executien*, *Slimme en ongehoorde practijken*, die op grof papier gedrukt, onder het volk verspreid en gelezen of uit de Mercuriussen overgedrukt en afzonderlijk uitgegeven werden. Alleen moeten wij nog van een paar werkjes gewagen, die in de 17^e eeuw algemeen gelezen werden en wier titels ons genoegzaam met den inhoud bekend maken. Wij bedoelen :

ende hoe den Achtkantigen boer de vierduysent gulden de Schout weder affhandigh maeckte ende doen den boer quyt schelde, Utrecht 1688 8o.; waarin men leest: *Van den achtkantigen boer en van zijne kameraads Jan de Wasser, Virgur en anderen zijn geheele boekskens geschreven*. — *Het leven en bedrijf van den agtkanten boer* 8o. — *Grafschrift van den Agtkante boer*.

¹ *De schijndeugd op het tweede schavot, of waaragtig verhaal hoe zeeker geschavotteerden deugniet en rasphuisboef zich uitgevende onder de verdichte naam van Johan Cato Kamerling, voor een doctor in de geneeskunde — door de justitie der stad Brouwershaven — zeer strengelijk met roeden gegeeseld en met het dubbele swaard gebrandmerkt op den 15 November 1765, 2 dn. Zierikzee 767.*

De Praktijck der dieven. Hetgeen seer vermakelijk om te lezen of te singen is. Op de voys, Ach Helena.

“Luystert (zoo vangt het lied aan) mannen ende vrouwen
 Hoort dit droef en aardig liedt,
 Wilt dit stuck dan wel onthouwen,
 Hoe drie diever met praktyke
 Haer toemaecten ijsselyke,
 Als een Engel, Duyvel, Doodt,
 Deden menigh diefstal groot.”

— *Eenige vermakelijke doch waerachtige Historien, sijnde het Leeven van verscheide reukelooze pachters, borgen, medestanders, collecteurs en verklikkers etc. Hier in Nederland voorgefallen. En door een van haar consoorten zeer net bij malkander t' samen gebracht, door eigen ervaringe. Met verscheide koopere platen verciert. Tot Franeker voor den authewr. Bij Jan Defensier 16^v.*

In dit zeldzame boekske, opgedragen aan de achbare, discrete en deugdzame pachters van Nederland om hen te beschermen en protegeren tegen den kwaden handel, verhalen 4 heeren, opdat het getal der gasten niet minder mogt zijn dan dat der Gratien, niet meerder dan dat der Musen, onder een pijp en een glas wijn, allerlei fielterijen, schelmrijen en schandelijke feiten van deze zoo gehate klasse van ambtenaren, die, even als die der Aansprekers of Achillissen en Bankroetiers ¹, niet zelden het tooneel van den amsterdamschen schouwburg ont sierden.

Wij bezitten nog een soort van volksboeken, dat niet onvermeld mag blijven — de brievenboeken. Wij bedoelen niet de Sendbrieven, die der jeugd werden in handen gegeven om zich in de kunst van

² De collecteur door eigen leet bedroogen; Klop of Zamenspraack tusschen Waarmond en Weetgraag, behelsende het Leven en Gevallen van Laurens van der Meer; voorheen collecteur van de ontgronding te Rotterdam, dog nu, om zyne Bedriegerijen geconfisceerde in het Tugthuys te Gouda. Rotterd., bij Vespers en elders z. j. 8°.

Van een jongen dief, die gevangen zijnde, van den Baljuw wierde ge-eyst dat gehangen soude worden, en hoe hij met een geesseling en brandmerk, volgens sijn eygen bo geaccomodeerd werd. — De Practijck der hedendaegsche valsche kaertspelers. Waer in gezien wert met wat sinatre streecken dese valsche speelders haer weten te behelpen, Amst. 1677 12^v. — Omstandig verhael van vele gepleegde en nooit gehoorde diefstallen in welgesloten huizen, kerken en gemetselde kelders. Amst. 1710. Met portretten.

“brieven te dichten” te oefenen ¹, noch de koopmansbrieven ², de *vermeerderde Nederduytsche Secretaris* van Mostaert, de *Volmaakte Secretaris*, de *Zendbrieven* van de la Serre en de *Handleidingen tot brieven schrijven*, noch veel minder de *Politycque* en geleerde brieven, waarvan onze letterkunde vele, zoowel oorspronkelijke als vertaalde bundels bezit, maar de minnebrieven. Reeds in de 16^e eeuw werd het volk met de *Conste der Minnen* en *Der Grieczser Princessen ende Jonckvrouwen clachtige Sendbrieven* van Ovidius bekend gemaakt, en in den loop der 17^e eeuw verschenen niet alleen nieuwe vertolkingen van deze schriften, maar werden er vele minnebrieven bijgevoegd. Doch deze waren meer geschikt ter lezing dan tot gebruik. *De soete jeught hadt wel vermaeck in die droevige klachten, sonderlingh zoo sy in dezelfde situatie waren, en oefende zich op heur exempel in de const van wel te minnen, doch had tevens behoefte, sonderlingh by gebrek van styl en ervarenis in het riim, aen goede exempelen tot het dichten van brieven.*

Deze behoefte trachtte menig volksdichter te vervullen, door afzonderlijke minnedichten, in den vorm van brieven uit te geven, die in losse blaadjes verspreid of in hunne dichtbundels of liedboekjes gevlochten werden. Zoo gaf o. a. P. van Haps, vervaardiger van kluchtspelen als de *Mansmoer* (1699), *Verliefde Brechtje* (1705), in het laatstgemelde jaar te Amsterdam bij de Erv. van J. Lescaille, *Brieven van minnaars en minnaressen in vaersen, waarvan hij den grondslag ontleende aan Vrijerijen die in zijn tijd waren voorgevallen, ten dienste der jongejufferschap, doch onder verdichte namen, b. v. brieven van Frederik aen Isabelle, Isabelle aen Frederik, Karel aen Leonore enz.* Tot eene proeve deelen wij den aanvang van *Wilhelmina's brief aen Rudolf* mede:

¹ *Sendbrieven dienstig voor de jeugd.* Utr. W. J. Rees 1764 4°. — Van der Serre, *Fatsoenlicke Zendbrieffschrijver, uit 't Fr. door J. D. Amst. J. Benjamyn* 12°.

² B. v. 't *Nieuwe geopende kabinet van Hoog- en Nederduitsche Koopmans en andere brieven: waaragter gevoegt is een Hoog- en Nederduits Avond-Boekje, zeer nuttig voor degenen die zig in de Hoog- en Nederduitsche taal zouden willen oeffenen.* Amst. 1750 8°.

*Ik schrijf u, en voor 't laatst met wit besturve wangen,
 Doordien mijn hart verwacht een diepe wond te ontfangen.
 Mijn rechterhand beklemt de pen, de linker 't staal,
 Waarmede ik dreig mijn doot te omhelzen menigmaal.
 In die gesteltenis wordt deezen brief geschreven
 Door Wilhelmina, die het graf wenscht voor het leeven,
 Want als ik 't leeven houw, zoo ben ik anders niet
 Als leevend doot door spijt en eindelooz verdriet.*

De minnaars en minnaressen, die elkander in proza wilden schrijven, namen de toevlugt tot J. de Jongh's *Post-comptoir van Cupido en Mercurius* (Amst. 1761 8°.), terwijl meer beschaafden de voorkeur gaven aan de *Brieven van Jonge Jufferen en gehuwde vrouwen* (Amst. 8°.) en in 't bezit waren der *XXIV brieven ter bewaring van de gezondheid, schoonheid en bevalligheid der vrouwelijke sexe en de regelen voor het Nederlantsche Jufferschap* (Amst. 1772 8°.). Ouden van dagen verkwikten zich met het leezen der *Brieven van stervende aen hunne overblijvende vrienden* (Dordrecht 1780).

Behalve deze en andere bundels, die tot de veelgelezene volksschriften behooren, waren er in de meeste plaatsen personen, die, gelijk Jan van Gijsen te Amsterdam, er een kostwinning van maakten, brieven van allerlei soort, doch vooral minnebrieven te schrijven. De belanghebbenden konden voor een stoter of een pietje te regt, naarmate de brief op schrijf-, graauw- of munnikgrauw papier geschreven moest worden, en hadden niets anders te doen dan de namen der personen op te geven aan wie de brieven moesten gezonden worden; voor de rest zorgde de briefschrijver. In de 17^e eeuw was het ook nog de gewoonte dat minnaars en minnaressen elkander met hun bloed schreven, en de huwelijksverbintenissen met bloed onderteekenden. Deze onderlinge contracten werden bij de kerkeraden ingeleverd, zoo een der partijen het verbrak.

HOOFDSTUK IX.

GODSDIENSTIGE VOLKSBOEKEN. LEVENS DER HEILIGEN.

Belette ons de geringe ruimte aan ons beknopt overzicht toegestaan, de rijke literatuur onzer volksboeken geheel naar eisch te behandelen; niet minder belemmert zij ons in het schetsen der godsdienstige geschriften, die onze middeleeuwsche literatuur verrijken. “Voorwaar, onze natie was eene godsdienstige!...” Dit getuigen niet alleen de menigte geestelijke en weldadige stichtingen en inrigtingen; maar vooral de bibliotheken, zoo rijk aan ascetische schriften en handschriften, de afschriften van den Bijbel, nimmer in ons vaderland een vergeten boek; de dietsche boeken over de H. Schrift, zoo gedrukt als in manuscript; de menigte levens van onzen Heer; groote en kleine, geleerde en populaire biografien van Maria, “Korte- en lange passieboeken”, “Ghebeden- en Getijden-boecken”, “Breviarien”, “Rosen-crancxkens”, “Souters”, “Stichtelijke Tractaten”, “Samenspraken over de mirakulen”, “Meditatien, Oratien, Homilien, Sermoenen, Spiegghels des Kersten levens, Moralizatiën, Gheestelijke scaeck- en caertspelen, Lusthofkens, Hoeykes, Schatten van Goddelijke lyefde, Geestelijke romans, Gedichten, “Leysen” en andere werken van “devote priesters, clerken en leeken”, die

niet alleen de "liberien" vulden, maar met meer of minder ernst door het volk gelezen werden; eene lectuur vol verscheidenheid, waarin onkunde, bijgeloof, grove mystiek en ascese wel is waar zeer schadelijke bestanddeelen hadden, maar waarin tevens de geest van wijsheid, zedelijkheid en godsvrucht ademde, die aan het leven van duizenden eene rigting gaf, waardoor zij boven het lage en bezoedelde der alleedaagsche wereld verheven en voor eene hoogere ontwikkeling vatbaar gemaakt werden. Het is zoo, de meeste zijn de pennevruchten van vlaamsche en brabantische geestelijken, doch vele werden ook door onze kloosterbroeders afgeschreven en, na de uitvinding der drukkunst, in ons vaderland herdrukt en verspreid. Daarenboven ontbrak het ook hier niet aan vrome mannen, die in de geestelijke behoeften hunner landgenooten trachtten te voorzien.

Tot deze behooren vooral de Broeders van het Gemeene Leven, die overal hunne kloosters en scholen hadden, wier werken, waarvan het aantal ons verbaast en de inhoud ons niet zelden met eerbiedige bewondering vervult, zoo in het latijn als in de moedertaal geschreven of uit de eerste in de laatste overgezet, en meest alle op hunne eigene persen gedrukt, niet alleen voor kapittel-, klooster- en kerkbibliotheken, hoogere- en lagere scholen, maar voor alle standen der maatschappij bestemd waren. Zoo danken wij aan Geert Groote, den invloedrijksten volksleeraar der 15^e eeuw, den "Vader der moderne devoten", de overzettingen van Ruysbroecks mystieke schriften in de "dietsche taal" en verscheidene sermoenen, waarin hij de gebreken der geestelijkheid even krachtig als welsprekend aantastte; aan Gerlach Petersen, die al de broeders in mystieke geestdrift overtrof, eene kostelijke verzameling van kernspreuken, lessen van godsvrucht en levenswijsheid (*Breviloquium*), die, herhaaldelijk in het neder- en hoogduitsch herdrukt, nog in 1843, dus 432 jaren na zijn dood (hij overleed in Nov. 1612), in de laatstgenoemde taal werden uitgegeven. Het was de verlichte en echt liberale Gerard Zerbolt van Zutphen, die de lezing der H. S. in de landtaal aanpreef en wiens geschriften "over

de geestelijke opklimmingen" en "over de hervorming der krachten van de ziel" een eerzuil voor de kennis, den gezonden zin en de heilige vroomheid van den schrijver zijn; Johannes Vos of Vossius, wiens Handboekje, het geliefde thema der devoten, de navolging van Christus, de bron aller deugden en heiligheid, aanbeveelt; aan Hendrik Mandé van Dordrecht, vóór 1395 geheimschrijver van Graaf Willem VI, omstreeks 1430 in het klooster van Sion te Beverwijk gestorven, en Johannes van Schoonhoven, regulier te Groenendaal, wier mystieke traktaten in de 15e eeuw veel gelezen werden.... Doch wij mogen deze lijst niet vervolgen, maar ook niet zwijgen zonder den schrijver van het uitstekendste onzer volksboeken genoemd te hebben.

Thomas Hamerken (*Malleolus*) namelijk, naar zijne geboorteplaats Thomas van Kempen genoemd, was de schrijver van het gulden boekske (*aureus libellus*) van de *Navolging van J. C.* Geen boek werd waarschijnlijk na den Bijbel meer gelezen dan dit. Meer dan 2000 maal werd het in de oorspronkelijke taal, waarin hij het opstelde (het latijn), herdrukt, in alle levende, en de meeste doode talen overgezet, in vele in dichtmaat gebragt, meer dan 1000 maal in het fransch herdrukt, terwijl de werken er over geschreven eene kleine bibliotheek vormen. Ook in ons vaderland werd het herhaalde malen, nog voor weinige jaren, overgezet en in dichtmaat gebragt.

Men gaf het een lof, die geen menschelijk werk immer ten deele viel. Fontenelle noemde het "het schoonste boek, dat immer uit menschen handen kwam", en Voetius schreef: "ik zou wel durven zeggen, dat ik (met uitzondering van eenige kleinigheden) na de H. Schrift, nooit iets eenvoudigers, krachtigers en goddelijkers gezien heb." Wel heeft hij andere geestelijke en onwaardeerbare werkjes geschreven, maar alle worden door dit overtroffen, dit ééne is meer dan alle. Schier 500 jaren heeft het rijken en armen, geleerden en ongeleerden gesticht en getroost, en nog is het de lievelingslectuur van alle gezindheden en standen.

Doch behalve de Broeders van het gemeene leven waren er nog

een menigte schrijvers van "suverlike" en "devote" boekskens, die wijd en zijd verspreid, in Belgie overgedrukt, en van welke sommige in het platduitsch overgezet werden. Zoo schreef Gerard van Vliedervlieden over de *vier wtersten des menschen. Te weten, Die doot, dat oordeel, die pyne der hellen ende der blyscap des eeuwighen levens* ¹; Gherit van der Goude een *boezken van der Missen* ²; Pieter van Slupick bij der Goude een *Schriftuerlyck ghebedenboeck, gheheeten de Christelycke Practyck van bidden, van den Vader Onze, van dagelyksche penitentie etc.* ³; Godtschalck Rosemondts van Eyndoven, het *Profytelyck boezken van der biechten ende van der seven dootsonden* ⁴; Matthias Wentzen, gardiaan der Mindebroeders te Dordrecht, het *Fasciculus Myrre, dat is een sonderlinge devote materie van de passie ons Heere Jhesu* ⁵, en bezorgde eene verbeterde uitgaaf der *Verweckinge der Godlyke liefde gemaekt by een heylighen doctoer van het Minnebroersorde Sinte Bonaventuer* ⁶; schreven ongenoemden een *Suverlic boezken van Onse Lieve Vrouwen; Dat leven O. L. Vrouwen; Die seven ween O. L. Vrouwen, O. L. Vrouwen ween oft bedroefnissen die si leet over haer ghewonden sone; Oefeninghe van de leven ons heeren Jesu Christi; Die vertroestinghe der gelatere Menschen. Ende van der verclaringhe d' consciencien* ⁷, alle in het laatst der 17^e eeuw te Leiden; de *Wech der Salicheyt*; het *Boezken van die passie ons Heren Jesu Christi; Dat sterfbed of die konste van sterven* te Zwolle uitgegeven . . .

Zoo zouden wij kunnen voortgaan en breede lijsten geven van de boeken vóór de hervorming door nederlandsche schrijvers, mon-

¹ Delf (bij Eckert v. Homburch) circa 1488/89. — *Hantw. Jan van Ghelen* 1577 met houtsn. In 't nedersaksisch *Coelen* bij *Johan Kwellhof* van Lubeck 1487.

² *Ter Goude tot die collatie-broeders.*

³ *Thantw. op de Lombaerde vest by Jan van Ghelen* 1561 80.

⁴ *Hantw. Symen Cock* 1552.

⁵ Antw. bij *H. E. van Homburch* 1518 fig. 8°., bij *S. Cock* 1529, 1539. Leiden 1547. Antw. 1554.

⁶ Antw. 1535.

⁷ *Leyden, Hugo Jansoen van Woerden*, 1502, 3 Sept. *Ende is ghecarrigeert en emen. deert in een cloester geheten Roomburch buten Leyden* 12°.

niken en leeken, zoo in Belgie als te Deventer bij Richard Paffraet of Paffroet en Jan van Breda, te Gouda bij Ger. Leeu en de collatiebroeders, te Delft bij Jan Jacobsz van der Meer, M. Yemantssoen, H. Eckert van Hombergh, Christiaen Snellaert, te Zwolle bij Joh. de Vollenhoe, Petrus de Os, te Leiden bij Henricus Henrici, Hugo Janssoen van Woerden, Jan Severtsssoen, te Culemborgh bij Johan Veldenaer, te Utrecht bij Nic. Ketelaer en Ger. van Leempt, te Haarlem, Nijmegen, Hasselt, 's Hertogenbosch en te Schoonhoven in het laatst der 15^e en den aanvang der 16^e eeuw gedrukt. Meest alle worden in openbare en bijzondere bibliotheken bewaard, doch zijn lang vergeten; enkelen slechts bij onze R. C. landgenooten in aandenken gebleven, en nog in de 17^e, ja zelfs in de 18^e eeuw herdrukt. Geen echter werden meer gelezen en herdrukt dan de *Kristelycke ridder*, de *Sermoenen*, de *wtlegginghe der Pater noster op de seven dagen van der weken*¹ en andere tractaten van onzen beroemden landgenoot Desiderius Erasmus, en *Duyjkens ende Willemynkens Pelgrimage tot haren beminden binnen Jerusalem, wtgegeven door Boetius à Bolswert*, een volksboekje, waarvan nog in deze eeuw verschillende uitgaven verschenen, en dat ook in 't fransch is overgezet².

Ook andere verzamelingen van Sermoenen zijn aan de vergetelheid ontsnapt, en bleven lang in handen van het volk, zooals die van Taulerus,

¹ *Van die Kristelycke ridder. Gheprent tot Amsterd. aen dye Oude side in die Kerckstraet bij mij Daen Pieterssen in Enghelenburch in 'tjaer o. h. 1523* 24 Jan. — *Kristelicken Ridder, seer profetelick aller christen menschen. Te Campen by Steven Joessen.* — *Hantw. Jac. van Liesveldt* 1542 8°. — *'t Handt-boeckjen v. d. C. R. Neffens eenige bijvoeghingen en syne Ghebede-Boeck. Nu eerst vertaelt door D. P. Pers, Amst. D. P(ers)* 1645 12°. — *Een wtlegginghe enz. Aemstelredam Jan Ewoutszoon z. j.* Amst. 1645 12°. Gron. 1861 12°. — *Een sermoen van die onbegripelijke barmherticheydt. Delft, Cornelis Henrickz.* 1526, wellicht hetzelfde als *Een sermoen van de onghemeten Barmherticheydt. Leeven bij A. M. Bergaigne* 1550 8°.

² *Le Pelerinage de deux soeurs Colombelle et Volontairelle vers leur Bien-Aymé en Cité de Jerusalem mis en lumière par Boetius à Bolswert. Liege, Broncart* 1734 figg. *sur Cuirre et s. d. noco fig.* De nederd. uitgave verscheen T' Antwerpen bij Hier. Verdussen 1627 kl. 8°. m. pl. Aerssens 1632, 1643, 1656. Utrecht 1680. Amsterd. Kannewet, M. de Groot. Erven de Groot, Erven van Egmout.

Brugman, Erasmus en van Broeder Cornelis Adriaensen. Deze werd in 1520, of, volgens anderen, in 1521 te Dordrecht geboren, legde zich te Leuven op de godgeleerdheid toe en werd in 1548 minnebroeder te Brugge. “In 't jaer 1548 heeft B. Cornelis de grau cappe aengetrocken en is een moninc geworden ende heeft terstond begonst te prediken.” In zijne sermoenen ijverde hij vooral tegen de vleeschelijke en wereldsgezinde huwelijken en verhief daarentegen den zuiveren, reinen en onbevleekten, geestelijken, maagdelijken staat, met zulk een klem van redenen, dat vele jonkvrouwen het voornemen opvatten om nimmer te huwen, de weduwen besloten ongetrouwd te blijven en gehuwde vrouwen bij hem om raad en troost kwamen. Deze leerde hij: “dat zij nog zalig konden worden indien zij slechts de natuurlijke, vleeschelijke lusten des huwelijks konden weêrstaan; het werk, of gebruik zelf was, als door God verordineerd, niet zondig, maar de verdorvene natuur had het door kwade hartstochten verontreinigd.” Hij stelde de beruchte orde der devotarissen in. De leden dier orde moesten hem de inwendige gedachten van vleeschelijke bekoring en alles wat de nacht en slaapkamers bedekt houden, in de biecht openbaren, en zich die onkuischheid door roeden laten uittuchtigen. Haar, die uit gevoel van schaamte huiverig waren voor die tuchtiging, gebod hij zich te ontkleeden, schold ze voor Paulinen, Erasmianen en ketterinnen, deed ze in den ban en smaadde ze op den predikstoel. De algemeene verontwaardiging en de vrees voor de eerbaarheid hunner vrouwen en dochters dwongen den magistraat hem bij zijn overste aan te klagen, met het gevolg dat hij in 1563 uit Brugge naar Yperen werd gebannen “om de schande af te weeren.” Drie jaren later keerde hij uit zijne ballingschap terug, en begon hij op nieuw te prediken. De sermoenen ¹ tusschen 1566—72 te Brugge

¹ *Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht. Ghedruct in 't jaer 1569 8o. Amst. bij Cornels Claesz. 1592 8o., Brugge 1596 8o., Amst. 1598, bezorgd door Christianus Neuter en gedrukt bij C. Lsz. van der Plasse. Amst. bij Cornelis Claesz. 1607 8o., voor Cornelis Lodewycsz. van der Plasse z. j. 8o., 1640, 1643 8o. Ald. bij Abr. Bockholt 1698. Ald. bij S. Schoonwald en C. Pikzold 1714 2 du. 8o. De tweele bundel of*

gehouden, overtreffen in lafheid, platheid en vuilheid al wat van dien aard in het licht is verschenen, en laten te dien aanzien de sermoenen van pater Schertzer, Abraham van St. Clara en van Dominicus Gabriel Barlette verre achter zich. Hij spaarde noch de geestelijkheid, noch den magistraat, noch Roomschen, noch Onroomschen, schold, tierde, raasde, dreigde, brulde als een bezetene, met woeste gebaren, dreigend gelaat, fonkelende oogen en verdiende ten volle den naam van “schobbejak, alleronbeschoftsten plompen schurk, allerberuchsten kerkbabbelaar”, hem door tijdgenoot en nageslacht gegeven.

Toen Broer Cornelis te Brugge als prediker optrad, was de Hervorming reeds lang in de Nederlanden doorgedrongen en telde duizenden aanhangers, die, niet afgeschrikt door schavot en brandstapel en, ondanks de strenge plakaten, de schriften der Hervormers, die uit Duitschland in Brabant en Holland ingevoerd, terstond vertaald en overal verspreid werden, lazen, zoodat Erasmus reeds in 1525 kon schrijven: “het grootste deel des volks bij de Hollanders, Zeeuwen en Vlamingers kent Luther's leer.” Die kende het uit zijn *Catechismus*, zijne *Postillen op de Epistelen en de Evangelien*, de overzettingen van *De tien geboden Gods: Het Excellente boeckken boven alle boecken uit welck een kersten mensche leeren mach hoe hi goede ende deuchdelike wercken doen sal dye God behagen sullen; Dat Heylighe Pater-noster, een verstandelicke ende oorbaerlicke verclaringhe, hoe een kersten mensche dat heylighe ghebet bequaemelic offeren sal; Dat schoone confitemini in 't ghetal der hondert ende achthiensten Psalm uytghelegt, der expositie des Evangelys van tien Melaetschen. Met een cleyne onderwijzinghe des Biechten*. Ook had men overzettingen van Luthers beroemd werk *Tessaradecas, een alre costelicste eerwerdichste boeck, van XIII leeringhen end' wysingen, ghemaect tot consolacie*

vervolg verscheen in 1578 met den titel *Het tweede boeck van de Sermonen van Bruer Cornelis* 8o. in 1608 te Amst. bij Alb. Bouwmeester in 8o., in 1639 (*Tweede Deel, ofte vervolck der wonderbare Sermonen, ghepredickt binnen Brugghe, door Broer Cornelis Adriaense*), tot Deventer bij Coenraat Thomassen 8o. De Hgd. overzetting is van Jan Faber en in 1614 bij Pieter Schmidt z. pl. 8o, gedrukt.

van allen kersten menschen, van zijn uitlegging der beide brieven van Petrus, van zijn brief aan alle Christenen in Nederland, en meer andere grootere en kleindere opstellen van den grooten hervormer, die in den aanvang der reformatie, zonder vermelding van drukker en plaats, doch meest te Antwerpen uitgegeven, herhaaldelijk verboden, verbrand, doch “naer de maeten sy verscheurt ende verbernt werden, op nyeuw ende in menigvondiger getale verschenen.” Het waren echter niet alleen de boeken van Luther die de ketterij aanblieden, zulks deed ook dat over de *Christelijke vrijheid* van Johannes van Goch, door Cornelis Grafeüs uit het Latijn in de volkstaal overgebracht, en de preekbundel van Nicolaas Peters, *Die souter wel verduytscht wt die heylige oft Hebreesche sprake* en andere werken van Pomeranus, in de plakكاتen onder de boeken, die *gebracht sullen worden in een openbaer plaetse ende aldaer tot polver gebrant*, genoemd.

Soortgelijk vonnis troffen ook de reeks van overzettingen van Andreas Carlstadt, Hans Sachs, Urbanus Regius ¹, Paulus Eliae ² en van vele anderen; de door den boekventer Martin uit Bergen in Henegouwen in 1525 te Gouda verspreide *Schoone disputacie ende van eenen Papistischen choorheere met twee andere personagien geraect tot Nurchbuch, Der siecken troost, de Onderwijsinghe om ghewillichlyck te sterven* enz. Behalve deze en soortgelijke schriften, werd ons vaderland nog door een menigte oorspronkelijke kleine boekskens in allerlei vorm, meest alle van ongenoemden, enkele zooals die van Grafetis, met vermelding van naam, als overstroomd.

Doch wij mogen den lezer met de opsomming van die allen niet vermoeijen, en des te minder daar een hedendaagsch letterkundige zich met dezen tak onzer volksboeken bezig gehouden en de resultaten van zijn onderzoek wereldkundig gemaakt heeft. Ook laten wij

¹ *Een boeckken oft zendtbrief, waerom als nu ter tijt in de Gelove twist is, gescreven an eenen gueden vrintt doer Urbanum Regium* z. pl, 1531.

² *Van den olden ende nieuwen God, geloove ende leere.*

de reeks van polemische schriften tegen de Roomsche kerk, even als die tegen de Wederdoopers, onvermeld, en vergenoegen ons met de opgave van de titels van een zeer merkwaardig boekje tegen de inquisitie',

“De *Heylighe Spaensche inquisitie, met haer loosheyt, valscheyt ende arghelisten ontdect, wygesteld ende int 't licht gebracht. Voorts met veele exempelen wter oeffeninghe en de exercitie der seluen genomen, als in eenen spiegel vertoont. Ende eyndelyck By een clegn Martelaren boeckken (welcke godvruchtighe persoonen stantvastelyck om de Christelycke waerheyt alle versmaetheyt, schande en doot gheleden hebben, ende nochtans van de Inquisiteurs als verloochenende, trouweloose ende aftvallighe gescholden, ghelastert ende verdoemt worden) also claer bewesen als den dach.*

“Alles door *Reynaldo Gonsalvo Montan* eerstelyck int *Latyne* gheschreuen. Ende nu eerst in onzer *Nederlantscher sprake* door *M. Mavlumpertom Taphaea*, (een beshebbber der waerheyt) overgheset.

“Item, het vervolch ende principale stucken hier in begrepen, vindy hier achter op de naeste syde van dit blat.

“Staet op Heere, oordeelt dyn sake. Psalm 74.

Hierop volgt de lijst der Hoofdstukken, D' auteurs voorreden tot den Leser, en den tekst: tusschen de voorr. en den tekst vindt men een uitslaande plaat: de tekst is niet gepagineerd. Op het laatste blad staat: Gedruet tot Londen by Jan Day. Int jaer ons Heeren 1569.

Dit stukje ontdekt de gantsche handelwijze der Inquisiteuren, zoo in het apprehendeeren, verhooren, pijnigen, behandelen en vonnissen der beschuldigten; mitsgaders de listen der Inquisiteuren.

Het *Martelaarsboekje*, waarvan op den titel gesproken wordt, handelt alleen over personen, om den geloove, in *Siviliën* ter dood gebragt.

Op de groote uitslaande *Houtsneëplaat*, in dit werkje voorkomende, ziet men in de vier hoeken, in ronde cirkels afgebeeld, de onderscheidene wijzen van pijnigingen der gevangenen met de uitlegging; en in het midden, in een zeer ruim vak, de optocht der Inquisiteuren met de gecondemneerden, komende uit het kasteel *Triana*; den troon voor den vorst of opperingquisiteur; een stellaadje waarvan de sententie wordt afgelezen; het verbranden van twee personen en ander bijwerk.

Men kan uit deze opgave genoegzaam nagaan van welk gewigt dit stukje in dien tijd zal zijn geweest, hoe gretig men het zal ontvangen hebben, en hoezeer het heeft moeten medewerken tot stijving van den afkeer, welke men alomme, en inzonderheid in de *Nederlanden*, tegen de wreedardige Inquisitie koesterde; terwijl dit, zoo hoogst zeldzaam

en van enkele confessien, testamenten, zendbrieven ¹ en liedekens, meest alle door doopsgezinde martelaren geschreven, en meerendeels in de martelaarsboeken bewaard gebleven. De liedekens werden toen algemeen, enkele nog in de 17^e eeuw gezongen. O. a. het *Gheestelick liedeken* op de wijze, *Wel hem die in Godes vrede staet*, beginnende:

*Godt ghy sijt mijn Hulper sijn,
Verlost my van die eeuwige pijn,
O Heere wilt my bewaren
Van den Draeck met sijn scharen,
O Godt ghy sijt mijn toeverlaet
Daer alle mynen sin op staet,
O Heere wilt my behouen
Op u staet mijn vertrouwen.*

en *Een nieu liedt van Christoffel Fabrisio, bedienaar des Goddelijcken Woorts, die binnen Antwerpen is verbrand. Op de wijze van den 79 Psalm, waarvan de beide slotcoupletten dus luiden:*

“Als hy ter dood zyn offer zou volbringen, uyt dieper nood, sag men de broeders zingen: de Schoutet sprack, 't za Beul haest uwe saeke, die hem doorstack, daer hy

voorkomend boekje, thans nog van belang kan worden beschouwd, alzoo men den gantschen toedragt en handeling der Inquisitie, tot in allerlei bijzonderheden, er uit kan ontwaren.

¹ *Eenen Sendtbrief van Michiel Sattler aen ghemeente Godts, met corte doch wderachtich bewijss hoe dat hy sijn leere tot Rottenburch aen den Necker met synen bloede betuycht heeft gemaect int 't jaer ons Heren 1565 24o. — Confessio ofte bekentenisse, die welcke Thomas van Imbroeck wt der gevanckenisse aen die overicheyt ende scepenen der stadt Coelen aen den Rijn gescreven ende oock geduldich in sijn bloet verzegelt ende betuycht heeft 24o. — Ettelycke Sendtbrieven die Thomas wt der ghevanckenisse an sijn huysvrouw ende broeders gheschreven heeft. — Een vermaninghe gheschreven wt der ghevanckenisse aen zyne moeder. — Brieff van Soetken van den Houte aen moeder en kinder. Geschreven met haest (al bevende van coude) wt liefde van ulieden allen. — Een Testament gemaect by Soetken van den Houte hetwelcke sy binnen Gent in Vlaenderen met de doodt bevesticht heeft, anno 1560. Hier is noch byghevoeght een testament van Anneken van Rotterdam haren sone besteeft heeft, den 14 Jan. 1539. 't Amsterd. 1679 12o.*

stout aen de staecke. Als het gemeene volck dit sagh, het liep sonder verdragh, en smeeeten zo met steenen, maer het schaepken bleef vermoort, verbrant en dan versmoort, ist niet om te beweenen. — Neemt dit in danck, heyligh Gods gemeente, God sal eerlanck, aensien uwe verkleente, ende Babel met 't zwaert haers monts verdoemen, oock sult ghy snel by hem int rycke komen, dus gy ministers koen, en swygt tot geenen saysoen, opbouwt Godts kerck en schoone, U mont zy een trompet, om te leeren Gods wet, zoo kryght gy 's levens croone."

Werden de meeste luthersche schriften, zonder naam van drukker en plaats, te Antwerpen uitgegeven, de calvinistische, die ze welhaast vervingen, zagen daarentegen te Rouaan, Londen, Frankenthal, Frankfort, Wesel en Emden het licht.

Zij waren meest alle overzettingen van conferentien met en polemische geschriften tegen de Roomschen, Lutheranen, Anabaptisten, Nicolaïsten, David Joristen, van welke slechts zeer enkelen, zooals de polemische schriften van Marnix ¹ en Veluanus ², hier te lande burgerregt verkregen, terwijl de meeste verloren zijn geraakt of hier en daar als bibliografische curiositeiten bewaard worden. Een lijst of liever een kort verslag van deze geschriften zal de lezer evenmin verlangen als van de overzettingen der leerstellige werken en sermoenen van Taffin, Beza, Guido de Brez, Calvijn, Mornay de Plessis, Châtillon, Bullingerus, die in het laatst der 16^e en begin der 17^e eeuw met de H. Schrift, den Heidelbergschen catechismus en de Psalmen van Datheen, de voornaamste lectuur onzer vaderen uitmaakten.

Oorspronkelijke werkjes verschenen er slechts weinige en waren ook minder geschikt voor het groot publiek dan wel voor de geleerde wereld.

Hiertoe behooren echter niet de *Bijencorf* van Marnix, sommige

¹ Zijne werken, vooral zijn *Bijencorf*, zijn herhaaldelijk, zelfs in deze eeuw, herdrukt. De uitgaven, overzettingen en geschriften tegen en voor dit werk zijn buitengewoon talrijk.

² Zijn *Leecken-wechwijser*, teregt een "gulden boeckken" genoemd, verscheen het eerst in 1555 bij *Magnus v. Merberghe v. Oosterhout* 1553 kl. 8°, ook te Dordrecht 1591. Amst. 1631.

werkjes van Coornhert ¹, Coolhaas ², Alaers ³, het zoogenaamde *Groot Profijt* en 't *Gulden ghebedenboeckken* ⁴, vooral het *Huysboeck* van Bullingerus, dat in de meeste gezinnen tot dagelijkse leetuur verstrekte, het *Gulden Cleynoot* van P. Cornelisz. ⁵, de werkjes van Doede van Amswer ⁶, vroeger burgemeester van Appingadam, in 1580 verbannen en in 1594 teruggekeerd, gedeputeerde der Ommelanden naar 's Hage, inwoner van Usbkwert, en anderen.

Het is geenszins twijfelachtig of het volk ook deel heeft genomen aan de kerkelijke twisten en beroeringen der 17^e en 18^e eeuw. Het was al te zeer opgewiegd in de kerkelijke leerbegrippen dan dat het hierbij onverschillig had kunnen blijven. Dit blijkt niet alleen uit de stapels van allerlei schriften onder de titels van *Schuyten-* en *Buurpraatjes*, *Tractaten*, *Bedenckingen*, *Conferentien*, *Brieven*, *Pleidooyen*, *Gedichten*, die onder het volk werden gestrooid; maar ook uit de scheldnamen die men elkander toewierp. Hoe het volk van der jeugd af ten strijde werd toegerust, bewijzen de catechisatieboeken dier dagen, de conventiculen en lidmaatscatechisatie, waarin bijna over niets dan over de zwevende geschillen werd gehandeld, en ook uit de reeksen van predikatie, vooral over den Catechismus, waarin immer

¹ O. a. zijn *Proces van Ketterdoden ende dwangh der conscientien tusschen Wolfaerd, Bisschop ende D. v. Coornhert. Te Gouda bij J. Journay* 1590 8°. *Abrahams wtgangh, nu op nieuws ghesuvert.* Haarl. 1572 kl. 8°. Amst. 1621 4°. *Comedie van de Blinde voor Jericho.* Haarl. 1582 kl. 8°. Amst. 1605 enz. *Comedie van den Rycke man.* Haarl. 1582 enz.

² Vooral zijn boekske *over het rechte gebruyck en misbruyck der feestdagen en Bachsfeesten* Amst. 1606 en *Comptoir-Almanack oft Journael op het jaer MDCV.* Amst. 1606.

³ *Een cort vervat van alle menschelycke Insettinghen der Roomseken kerecke, beghinn. van Christus tyden af tot nu toe, ghenomen meer dan wt 22 Authoren.* Anno 1566.

⁴ *Dat gulden ghebedenboeckken wt der ouden ende nyewen Testamente vergadert. Item noch sommighe schoone ende devote onderwysinghen,* enz. Vyanen 1566 8°.

⁵ *Een gulden cleynoot ende cieragie des Bruyts Christi.* Leiden 1584 8°.

⁶ *Spiegel der Aenvechtinghen des Satans van de waere proeve des Gheloofs etc.* Embden 1584. — *Proeve des Ghelovens. Van de ware salichmaeckende erkenenisse des Gheloves.* Ibid 1584.

de gevoelens van vroegere en latere kettters, vooral die der Remonstranten, Lutheranen en Anabaptisten getoetst en veroordeeld werden.

Met niet minder belangstelling dan de strijd- en verweerschriften las men echter stichtelijke boeken, zoo als *Christelyke Huysoeffeningen*, *Stichtelycke overdenkingen*, *Medicyn- en Artseneywinkels voor de siele*, *Geestelycke apotheken*, *Saradys-hofkens*, *Lieffelycke Balsems* en *Balsemgeuren*, *Boetbazynen*, *Bruiloftsbanketten*, *Heilige meditatieën*, *Schatkamers van gebeden en meditatieën*, of hoe ook de titels dier ascetische boekskens mogen luiden.

Wat in Engeland, Schotland, Frankrijk en Duitschland in de ascetiek en casuïstiek het licht zag, werd overgezet en meermalen herdrukt, en onder deze overzetters onderscheidden zich de Teelincks, Borstius, Ridderus, Carpentier en vele anderen. Inzonderheid vielen in den smaak van het godsdienstig publiek des *Christens reyse na de Eewigheyt*, de *Heyligen oorlog van Esschadday tegen Diabolis*, het *Leven en sterven van meester Quaet* en andere werkjes van John Bunjan, predikant te Bedfordth, vooral het eerstgemelde, dat in allerlei vormen, met en zonder plaatjes, in proza en poëzy, met of zonder de aantekeningen van L. van Beveren, het licht zag en aanleiding gaf tot een reeks van geschriftjes, dien het tot model diende; voorts Baker's *Bedenkingen op het Vader-ons en Meditatieën op yder dagh in de weeck*; Baxter's *Wandeling der Gelovige met Godt, Regte manier om tot een geruste consciëntie te geraken*, *Nu of nooit*, de *Gekruyste Christus*; Brooks' *Goude appelen voor Jongmans en Jonge dochters*; Couper's *Heyligh A. B. C.*, *Lelie der Dalen*, *Samsons Leeuvenaas*; Denys' *Heerlijkheid der Heyligen op aarde*; Dekkerssons, *Spiegel der ellendigheid*; Douham's, *Oorkussen der Wereldtlingen en Rustpeuluwe der Gelovigen*; Drelincourt's *Staet van de Genoden tot des H. Avontmael*; Dyke's *Strijd tusschen Michael en den Draak*; de l' Espine, *Van de bekentnisse en de belijdenisse der sonde*; Gataker's *Voncke om te ontsteeken bekommernis en droefheid over Zyön*; Gerards' *Heilige overdenkingen*; Godwijn's *Geestelyk Harnas, Christus in den Hemel tot de Zondaars op de aarde*; Gouge's *Drie pijlen Gods*; Guthry's *Christens groot Intrest*; Hall's *Heylige Meditatieën, Gevallen der*

conscientie en andere werkjes van dien engelschen godgeleerde; Halley's *Balsem Giliads*; Hoywarts' *Davids traanen over de bekeeringe*; Hieron's *Geestelijk kinschap, Geestelijke Bouwerije*; Hoocker's *Zielsvernederingh, Heylsamen wasdom, Spijze voor de swakke*; Hog's *Gedenkwaardige en Geestelijke oefeningen* van Juffr. Catharina Collace; voorts de werkjes van Arend, Durham, Danaeus, Jurieu, Joncourt, Kühne, Lead, Moulin, Ostervald, Pearson, Penon, Pirkin, Pire, Port, Potley, Preston, Prynne, Richardson, Rogers, Sauvry, Taylor, Watts en anderen, waarvan sommige de allerzonderlingste titels voeren. Zoo schreef Marmet een werkje *Geestelijke Schipvaert na 't Hemels Canaän*, Meade een vertaling van Beza's *Medecyne tegen alle geestelijke qualen*, gaf Pire *Honingh uit den Leeuw*, Schitzel *Schorpioen tegen Kettervergif*, Schreiberler *Vier stuk gesneden galgestroppen, benevens even zoo vele toegeworpen liefdekoorden*; *Een schot gemikt op het hoofdkwartier des duyvels door den loop van het kanon van den luitenant Huntington*; *God de kassier van de Armen of de Geloofsbank*; *de Roe op de schoorsteen, ofte de wereldt met de Billen bloots-hoofds liggende, overghehaalt ende wellustigh ghegeesselt*, waarvan in 1647 te Wormerveer bij W. S. Boogart een tweede druk verscheen, waarna in het volgende jaar de drukker zelf schreef *Werrelts Vertooning, op het Tweede Deel van de Roe op de schoorsteen, verklaarende deze teghenwoordige Werrelts geesel, ende dreigende den toekomstigen eeuwigen straf. Jes. Cap. 46 vs. 6*, en in de 18^e eeuw: Von Cloedt, *de Zeven trompetten van Jozua, waarmede men niet de tijdelijke stad Jericho, maar de hemelsche stad Jeruzalem gemakkelijk kan innemen*; Niviands, *de Blaffende hond, die de dwalende schapen opzoekt, en ze tot de ware schaapskooi terugbrengt, uitgezonden in de geheele wereld*.

Onze landgenooten schenen met de Engelschen en Duitschers in de 17^e en 18^e eeuw te wedijveren in het uitvinden van zonderlinge titels: zoo gaf Alardus een *Vergeestlykt en Hemelsch Theegebruik*, Borstius *de vermakelijke wandeling na den hemel*, vooral "spitste zij hun brein op het verzinnen van felle, spijtige en giftige inscriptien op hunne pasquillekwens en strijdschriften". Men denke slechts aan die van Hazart en van

Gheluwe tegen de Protestanten , Lydius en Costerus tegen de Roomschen ; *Adams oud graft opgevult met jonge Cocci-cartesiaensche en Descartispinosistischen doodsheenderen , even klaer , naer het naeck ende net bewijs , dat in het Paradijs den jonghsten Lucifer een oudt Cartesiaan geweest is , ende dat buyten het Paradijs den jonghsten Descartes en den oudsten Lucifer , noch is Apocalypsis ; en uyt en door en met Apocalypsis geexpliceert ; De doolhof der Mennisten beplant met 84 vruchteloze boomen ; de Gekapten Droes ofte den Satan verandert in een Engel des lichts , en meer anderen .*

Bekend zijn *Vreet vogel of sterf , Geusenkost opgedischt op paapsche schotels , de Gepredestineerde dief , de Donderslagh der goddeloozen van vader van Niel , de Delfschen Donderslagh ghemaekt door Petrus de Wit , waartegen Arnoudt van Gheluwe te Gend schreef : Het goddelijke trompet over Hollant ofte den grouwelycken Hollantschen Donderslagh enz ; het Leven van Philopater , opgewiegt in voetiaensche talmergen en groot gemaekt in de verborgentheden der Coccejanen .*

Onder de meest gelezene oorspronkelijke voetiaansche schriften behooren die van Borstius , o. a. zijne *Predikatie tegen het lange Hayr* , een der talrijke geschriftjes , die gedurende den pennestrijd over het korte en lange haar gewisseld werden ; zijn *Geestelicke geneeskunst ; Nieuw Zion met de Nieuwe Hemel ende Nieuwe Aarde , Zuchtende bruyd over de bloedbruydegom* , “die nauwelijks de pers hadden verlaten of zij waren niet meer te verkrijgen.” “Onder alle predikation (schreef Rabus) die in het midden der 17^e eeuw verschenen , waren er geene , die bij dezen in smakelijkheid mogten halen”. Hetzelfde kan gezegd worden van *Het Dansfeest der dochteren te Silo* van Wassenburgh ; *De brullende Leeuw* van Vermeer ; de *Hemelvaart Eliae* van Carpentier ; Spranckhuysens' *Lof en plicht des houwelyx* en *Geestelycke bataille tegen den doot* , *Balsem voor de zieke ziel* , Calingius' *Bancket des werelts* , de *Geestelike reyse eens jongelincks* , Colonus' *Onderwijs van siecken te bezoeken* ; de werkjes van Lydius , Oomius , Ridderus , Simonides , Streso , Stemon , Voetius , M. en W. Teelincx , Van Someren , Udemans , Frans , Saldenus' *Weeklage der Heyligen* , *Chr. Kinderschool* , *Wech des levens en des troostes*

Geesteliken hooning-graet, van de *Arglistigheid des Satans* van Acontius, het *Oorkussen der wereldsche menschen* van Tegejus, het *Heemels Manna en Geetelijk Banket* van Visscherus, de *Praktijk des Gebeds en Smakelijke spijs* van de Wael, de *Spiegel der Geestelijke krancken wandelwegh*, *Geestelijke Procognosticatie* van Westerman en vele andere boekskens, die, in den loop der 17^e en 18^e eeuw meermalen herdrukt, bij armen en rijken gevonden werden. Meer dan deze allen echter werden gelezen Scabaellie's *Lusthof des gemoets*, *inhoudende verscheide Geestelicke oeffeningen*. Met noch *Drie collatien der Wandelende Ziele met Adam*, *Noach Simon Cleophas*, sedert 1635 ontelbare malen tot in het laatst der 18^e eeuw herdrukt, de *Disputaty van Geestelicke verlatingen* van Voetius, door Hoorbeek vervolgd; de *Euthanasia ofte wel-sterven* van den laatsten; de *laatste Uren van mijnheer Andreas Rivet*; de *Troost der siecken, of wegh des Hemels*. *Mitsgaders den Afgront van Godts Barmhartigheyt bewesen aen den Molenaer van Moulin*; de *Aandachtige Betrachtingen des Heiligen Avondmaals* van Steman; de *Opwekkingen der Ziele* van Vives; *Moulin's Troost der Siecken*; de werkjens van Laiken; Lampe's *Mergh*; T. à Brakels *Trappen des Geestelijken Levens* en W. à Brakels' *Ware Christen scrupuleuse Communicant*, en vooral zijn *Redelijke Godsdienst*, die in 1795 voor de twintigste maal herdrukt werd en nog heden, even zeer als in de 17e en 18e eeuw, gelezen wordt; het *Voorbeeld der Goddelijke Waerheden* van Hellenbroek, waarvan in 1797 de 24ste druk verscheen . . . Doch genoeg, ik mag die reeds veel te uitgebreide lijst niet vervolgen en de reeks van vertaalde en oorspronkelijke schriften opnoemen, die in de 18^e eeuw tot zielespijs onzer vaderen dienden. Wel mogt men van hen zeggen: "gewis, zij hebben sonderlinghe smaack in het genot van hemelsche specerij"; "zij waren liefhebbers der waerheyt, men kan verzekert zijn, dat de winckels niet langhe vol blijven van zulke geestelijk bancketwerck."

"Ga voort, (riep Sceperus zijnen landgenooten toe,) met gansch

uw siel de hemelspijs te smaken,

Opdat uw innigh hart van hemelsch vuur mag blaken,

Doch 't allerkostlijkst broot is 's Heeren dierbaar woort.'"

Dat was het voor onze vaders in den vollen zin des woords. De Bijbel was hun huis-, dag en handboek; driemaal daags werd er uit gelezen, sommigen lazen hem in een jaar twee ja driemaal door. Zij bezaten hem in honderden uitgaven, ook verkort, uitgebreid, opgehelderd, met of zonder platen, in dichtmaat. Sommige lazen hem in de oorspronkelijke talen, anderen bezaten commentariën er op en onnoemelijk veel predikatiën over “*duystere, gewigtige, nitgelesene bijbelstoffen.*” Van alle boeken des Bijbels waren echter de profetische schriften, het Hooglied en de Psalmen, alle door onze dichters herhaalde malen overgezet, de geliefdste. Men zong ze des morgens en des avonds, voor en na de verschillende maaltijden. Bij vele burgers hoorde men niet anders zingen dan Psalmen en geestelijke liedekens, zelfs hieven bedelaars en muzikanten, die de kermissen bezochten, ze aan.

Tot de meest geliefde boeken onzer vaders behoorden ook de levens der Martelaren, die door verschillende pennen beschreven, ook in poëzy gebracht en met platen versierd, niet alleen in de woningen der rijken maar ook in die der geringe burgers werden aangetroffen. Bijna geen gezin, waarin men niet het een of ander Martelaarsboek aantrof, en hoe druk het gelezen werd tuigt de toestand der meeste exemplaren, die tot ons zijn gekomen, ofschoon zij even als de Bijbel en Cats in juchtlederen banden met koperen sloten op de spinde in de stove te pronk werden gezet. Zij vervingen de Levens der Heiligen uit de 16e en 17e eeuw, die, in dichtmaat en proza beschreven, doch meest alle in België gedrukt, nog in menigte voorhanden zijn. Niet een dier levens mogen wij onder de volksboeken onzer vaders tellen als de *Historie van Geneveva*¹, “eene wonderschoone historie”, zegt Görres, “geheel uitgewerkt en in hare pronklooze natuur onovertreffelijk bear-

¹ *Het leven van de Heylige Nederlandsche Susanne ofte Geneveva, vrouwe van den doorlugtigsten Palatijn Suffridus. Gemaect in 't Fransch door Renatus de Ceriziers en vertaelt in 't Nederd. door den Eerw. P. Carolus van der Houcke, Priester der Sqc. J. 't Antwerpen by Franc. Ignat, Vinck 80.*

René de Ceriziers gaf zijn meesterstuk uit met den titel *l'Innocence reconnue* (ook

heid, het geheel in een aandoenlijk onschuldigen toon, kinderlijk, pronkeloos en in zich zelve beschaduwd in heilig gevoel." *Als den klaerblinkende glans van den grooten Klodoveus nu begonste verduystert te worden* (dus vangt de schrijver aan) *ende zyne kinderen, van hun voorvaders helddadige werken ontaerdig te worden, soo is daer eene dochter in Nederland uyt de Doorluchtigste stand van de Princen van Brabant ter werelt gekomen. Soo haest als sy geboren was, hare ouders hebben haer in den H. Doop met den naam van Geneveva vereert.* Deze dochter was reeds, toen zij de moederlijke borst nog behoefde, van den Hemel met zulke groote deugden begaafd, dat het *bijna onmogelyk is haere groote godvrugtigheyl ende bestantdeugdighe volmaakttheyd te beschrijven.* Hare ouders noemden haar steeds *haeren engel, want zy hadde in der waerheyt eene engelsche onnooselheyt.* Als eene volwassene maagd was zij met regt het beeld der onschuld en der schoonheid, en alle vrome moeders stelden de adelijke dochter aan hare kinderen als een voorbeeld van vroomheid, ingetogenheid, zedelykheid, vlijt en iedere vrouwelijke deugd voor. Zij verscheen in de hutten der armen en aan der krankens bedden.

Op zekeren tijd (omtrent het jaar 710) had Graaf Siegfried (Siffroy of Sigefroy) kastelein van Hohen-Simmern, in het land van Trier, een ridder, edel van geest en gelaat, den hertog van Brabant het leven gered. Deze bragt zynen redder aan zyn hof en gaf hem Geneveva tot gemalin, waarna beiden naar 's Graven kasteel Siegfriedsberg trokken. Zij leefden in de volmaaktste eendragt, toen Siegfried onverwacht werd opgeroepen om den koning van Frankrijk, in wiens land de Mooren uit Spanje waren gevallen, bij te staan. Na een hartelyk afscheid vertrok de Graaf en bleef Geneveva, onder bescherming van

in de *Bibliothèque bleue*) Paris 1647 8o., daarna *revue et corrigée par l'abbé Richard.*

In 1851 verscheen te Parijs M. Pécatier, *Histoire de Genevève de Brabant*, even als *Genevève de Brabant, par Matthieu Emmich, traduit du Latin par Édouard Spitz* in 12o. *avec illustrations*, een fransch volksboek. Voor mij ligt een exemplaar der Ned. vertaling te Rotterdam bij T. O. Hoffers, 2de verb. druk met 12 plaatjes. (*De Historie van Genevera. Huisvrouw van Siegfried. grave van Trier.*

zijn slotvoogd Golo, achter. Deze, een eervergeten man, verbrast de goederen van zijn meester en tracht haar tot ontrouw jegens haren gemaal te bewegen. Zij wijst hem met afschuw af, doch nu wordt zij het voorwerp van zijnen haat en hij beschuldigt haar bij den Graaf, die bevel geeft tot hare teregtstelling.

Twee knechten zullen het vonnis in het woud ten uitvoer brengen, en tevens het kind, waarvan zij in den kerker verlost, dooden. Door hare tranen en smeekingën getroffen, sparen zij haar en voeren haar in het wildst gedeelte van het woud, waar Genoveva een kluizenaars leven leidt, haar zoon opvoedt en jaren lang geen ander gezelschap heeft dan dezen en eene door haar getemde ree, terwijl Siegfried, door Golo's eigene bekentenis van hare onschuld overtuigd, haar voor dood houdt en zijn misdad deed bitter betreurt. Eens echter in het woud jagende ziet hij haar, houdt haar eerst voor den geest zijner gemalin, doch langzaam van zijne verbazing teruggekomen, sluit hij gade en zoon in zijn armen en voert beiden in zegepraal naar zijn slot. Alle schrijvers, die van dit gulden boekskén gewaagden, zijn eenstemmig in zijn lof. Zij noemen het een "onovertreffelijk tafereel met het fijnste penseel naar het leven geschilderd", "een juweelken", "een schoone roos onder de schoonste blommekens", "een der schoonste, zoo niet het schoonste volksboek, waardig door de beschaafde standen gelezen te worden." Het is van duitsehe afkomst, oorspronkelijk eene kloosterlegende, nog lang in het karthuizer klooster te Coblenz en in het klooster Laack bij die stad in handschrift bewaard. Ook toont men in de nabijheid van deze nog den bouwval van het slot Siegfriedsburg aan. De geschiedenis reeds bij oude schrijvers vermeld, is in het engelsch, fransch, nederduitsch, ja in het latijn overgezet; meermalen, zoo voor Protestanten als Roomschegezinden op nieuw bewerkt, door dichters bezongen en voor het tooneel bearbeid. Zij gaf stoffe aan schilders, graveurs en romanschrijvers, en nog versiert ze de wanden der woningen en hutten der landlieden en armen, wier weldoenster de edele Genoveva was.

HOOFDSTUK X.

GEESTELIJKE-, STRAAT-, BAKERLIEDJES.

*“Soo rijk als eenigh volck in poezy magh wesen,
Soo rijk is 't Hollands volck in sangen uitgelesen
Tot lof van synen Heer en aller sielen heil;
Maer lacy nietemin in liekens, dertel, geyl,
Van philistijnse aert, die vrome sielen vanghen,
Doch rijcker is zijn schat van godewijde sangen.”*

Zoo zong een vroom rijmelaar in de 17^e eeuw, toen hij zijn “bundelke gheestelicke harpsangen” met nog eenige “soete liedekens vermeerderd, als een welriekend offer op het altaar der herten zijner zanglievende landgenooten ten offer bragt.” Wij vreezen haast dat deze dit offer niet hebben aangenomen, wijl zijne gedichten onopgemerkt en sedert twee eeuwen in vergetelheid bleven gedompeld. Het volk had er ook geen behoefte aan, want het bezat “een rijkdom van schriftuerlicke en schriftmatige, sielverquickende liedekens, waarop het teregt mogt triomferen.” Van de vroegste tijden af waren het niet alleen de geestelijken, die het “door hemelsche melodyen en suvere lyefde tot God en den gebenedijden en syne lyeve moeder en alle salige Heyligen deden onthranden, maar de leeken selve die vonkskens

van goddelijke minne in de sielen ontstaken, en wapenden met een geestelijk harnas tegen de aenvallen van den prins der dusternisse en de bekooringhen der booze, godtlooze werrelt." En even als de priesters en monniken, bagijnen en "vroime leecken" in de midden-eeuwen, deden het predikanten, catechiseermeesters, ziekentroosters, schoolmeesters, vrome zusjes en broeders uit alle standen en rangen der Maatschappij in latere tijden.

Getuigen die onafgebroken reeksen van gewijde liederen en liedeböeken, vele met "musyck en voysen" er boven, die van de eerste dagen van het Christendom tot nu toe het licht zagen, en nog in openbare en particuliere bibliotheken verscholen liggen.

Ook thans belet ons de ons toegestane ruimte, wij zouden haast zeggen "dien oceaan te naderen, en daeruit eenige der smakelijkste vischkens den keurigen lezer voor te zetten." Wij zijn genoodzaakt den lezer naar de werken van Mone, Hoffmann von Fallersleben, Serrure, Willems, Blommaert, Jonckbloet, Molster en anderen te verwijzen. Onder die oude schoone "leysenen, abele sproken, kerkliederen en gezangen", meest alle aan Jezus, der H. Maagd, den Heiligen martelaren en hunne mirakelen gewijd, of het Hemelsche Jerusalem den "vergriere der süverhêden", "de seven bloemen", "de vier jaergetiden", de "drievoudicheide", "de clausule van den bible", de "onsekerheit van der wereltloser", de "geestelijke herberg", een "armen pelgrim", "onser vrouwen vijf pinen", de "15 vreugden Marie", de "verganglicheit van de werelt, de dood" bezingende, leven er nog vele, ofschoon doorgaans zeer verbasterd en deerlijk verminkt, in den mond van het volk of zijn later in volksböeken overgenomen. Men denke slechts aan de "drie conincxkens" en andere feestliederen, het "Stabat mater", het "Daget in den oosten" van het Delfsche bagijntje, het "Bagijntje van Parijs", de "Bedinge van onsen Here: o mensche, edele creature" en van "Ons vrouwen: Ave Maria gebenedide vrouwe" en zoo vele andere "soete rijmen", "roerend, lyeffelycke leysen", vaak zoo eenvoudig en naef, meest allen in mystieschen geest. Ten tijde der Hervorming

werden deze liedekens door de Souterliedeken van Zuylen van Nyeveld *Den geheelen Souter met de Christel. Lofsangen, Gebeden ende Danckliedekens*, de overzettingen der Psalmen van van Haecht, de Heere, Utenhove, Datheen, Marnix, de liederen door Martelaren nagelaten, en vooral door het Geusenliedeboek, waarin ook geestelijke liederen voorkomen, vervangen, die weder werden opgevolgd door die vaak zoo keurig gebonden, met koperen of zilveren slootjes versierde kleine duodecimootjes of langwerpige boekskens met of zonder plaatjes en muziek, die van geslachte tot geslachte als kostbare kleinodiën overgingen en als zoodanig werden bewaard. Even als de verschillende provinciën, steden en dorpen hunne eigene wereldlijke liedeboekskens hadden, bezaten ook de verschillende kerkgenootschappen hunne eigene geestelijke zangbundeltjes. Zoo hadden de Roomschen er zeer velen, die, schoon meest alle in de zuidelijke gewesten gedrukt, toch hier te lande in veler handen waren. Daartoe behoorden het *Devoot ende profytelyck boeckken, inhoudende veel gheestelycke Liedekens ende leysen* (1539); *Veelderhande schriftuerlycke leysenen ende gheestelycke liedekens, alle menschen tot devotie vermaenende* (1587); het *Niew devoot geestelyck Liedtboek* van Nicolaes Janssens van Roosendael (1629); het *Christallyne Spiegelken* (1630); het *Prieele der Gheestelycke Melodie* (1630); het *Boeck der gheestelycke sanghen, door eenen religeus van d' Orden van Sinte Franciscus gheenaemt Minderbroederen Capucynen* (1631); de *Gheestelycke en Seraphijnsche Nachtegael* (1634); *Parnassen d. i. den Blyenberghe der gheestelyker vreught, Ghemenght met deught Veur de jonghe jeucht,*

“Om met soete sanghen

Naer Godt te verlanghen

Ende aen hem sijn herte te hangen”, (1629 3e dr.); de *Gheestelycke Leeuwerck, vol godvruchtighe liedekens ende leysenen* (1645); het *Cloosterken der Gheestelycke verrysemisse* (1639); 't *Hemelsch Nachtegaeltje* (1639); het *Boeck der geestelycke sangen* (1688); *Lofsangen van Bethlehem met veele schoone leysenen* (1646); de *Christelycke doolhof*

(1663); de *Singende Swaen*; het *Eensaeme tortelduyfje*: de *Lyeffelijcke Paradijsvogel* (1670); het *Citherken van Jezus*; het *Bly-geestigh gheestelijck Putterken*, die alle, gelijk ook de liederen van Stalpaert van der Wiele, Catharina van der Meulen, Hardouin en vele anderen meermalen in den loop der 17^e en 18^e eeuw herdrukt werden. Wel werden er in de laatste nog eenige liedboekskens uitgegeven, doch de 17^e was het eigenlijke tijdperk, waarin ze het meest in den smaak waren. Later werden ze door bundels met geestelijke gedichten in 8°. of 4°. formaat vervangen, ofschoon die meer met stichting gelezen dan gezongen werden.

Wij meldden boven dat elk kerkgenootschap zijn eigen liedboeken had. Zoo bezaten de David Joristen eenen bundel door David Jorisz zelve verzameld, terwijl de Nicolaïten de gezangen, door hunnen voorganger Hendrik Nicolaes vervaardigd, gebruikten. Talrijk zijn de Menniste liedboekskens, waarin ook de liedekens der eerste martelaren, eerst afzonderlijk gedrukt, zijn opgenomen. Onder de velen gewagen wij slechts van *Allerhande liedekens gemaect wt den Ouden en Nieuwen Testamente, die voortijts in druck zijn wtgegaen*, 321 in getal, door Nicolaes Biestkens van Diest, die in 1560 te Emden (vanwaar hij in 1578 naar Amsterdam vertrok) den eersten doopsgezinden Bijbel drukte, in 1582 te Amsterdam uitgegeven en langen tijd in onderscheidene gemeenten in gebruik. Zij werden in 1583 gevolgd door het *Tweede Liedtboek van vele diversche Liedekens* (297), waarvan sommige aan het *Offer des Heeren*, een doopsgezind Martelaars-boek, zijn ontleend. In 1595 verschenen *Sommighe nieuwe Gheestelijcke Liedekens*, door G. Rooman te Haarlem vergaderd en uitgegeven; de liedboeken van Hans de Ries (1582); Ganglofs Claesz. (1593); Soetjen Gerrits (1592); P. J. Twisck (1603); de *Schalmeye* van Marijn den Brouwer (1614); het *Groot Liedeboek* van Lenaerdt Cloek; het *Geestelijck Lietboek* van Symen Jansz. Fortuyn; de *Ghulde Fonteyn* van Van Gherwen; het *Gheestelijcke kruydt-hofke* van J. Jacobs van Harlingen (1612); *Sommighe Leerachtighe Gheestelijcke Liedekens* en *'s Hertenvreucht* van Pieter Grypspeert (1629); *'t Geestelijck Kruyd-Hofken*, waarvan in 1693 te Saerdam de negende

druk verscheen, waarachter 't *Vermeerderde Achter-Hofken*, beplant met verscheyden *Gheestelijcke Liedekens*, tot stichtinge der jeught, by verscheyde autheuren gemaecht ende t' samengesteld en vele anderen, zoo voor kerkelijk als huisselijk gebruik gedicht, en meest alle te Alkmaar, Haarlem, Hoorn, Saardam, Leeuwarden gedrukt. Onder deze liederentitels zijn vele zeer mystiek, andere van historischen inhoud, de meeste van weinig dichterlijke waarde, slechts enkele eenvoudig schoon. Men zong ze op de wijzen der Psalmen en die van andere, ook wereldsche liedekens. Tot eene proeve diene een strophe uit het bundeltje met *Schriftuerlycke liedekens*, *Meyzanch* getiteld:

*“De winter is verganghen
 Ick sie des Meys virtuyt,
 Ick sie de lovers hanghen
 De bloemkens staen in 't cruyt,
 Seer wijt dat sy ontluycken
 Sy staen in haer saysoen,
 De cruyden lustigh ruycken
 De Mey staet schoon en groen.
 Ick meyn de Mey met desen
 Die de Werelt niet en siet,
 Dat is 't gheloof ghepresen,
 Cruyt, gras en meyn ick niet,
 Maer alle vruchtbaer rancke,
 Wt Christum den wijngaert,
 Die God loven en dancken
 Dat sijn druyven vermaert.
 De vijchboom staet ontloken
 Met botten uytghebloeyt,
 De wijnstock soet van roken
 Seer vruchtbaer dat hy groeyt,
 Gods uytvercoren songhen
 Daer een seer soet accoord*

Een Jonge dochter die ontwetende
een Moordenaar troutot.

Drijagie van een besse met
een jonge schoemaker.

Besses dood en lijkstafie.

Kortjackje.

Kermis drijerij.

De twee gefelletjes al van
der Heiden.

Droevig beklag van
een verlaten Minnaer.

Klagende Minnaer.

*Met nieuw geloovigen tonghen,
Soeter sangh was noyt ghehoort."*

Zulke "soete en vriendelijke blomkens uit Jezus' hofke" treft men niet zeldzaam in deze bundeltjes aan. B. v. in het *Achter-hofje*, een gesprek tusschen een jonge dochter en de werelddt, dat dus aanvangt:

De Dochter.

*"O Werelddt! boos en krank
Heel seshien jaren lanck
Heb ick my u gegeven,
Ghestelt in u bedwanck
Al sonder loon en danck,
Mijn goed, mijn lijf, mijn leven.
Uwe woorden en geklanck
Beloofde blijden ganck
Maer waer ist al gebleven?"*

De Werelddt.

*"O Dochter zijt content
Blijft my obedient,
Ick sal u lieflijck wesen,
Ick heb menigh present
En giften exelent
Voor mijn dienaers gepresen,
Macht, eer, goet sonder ent
Sal u komen omtrent
Laet u van my belesen."*

Het liedje eindigt dus:

*"Dat Liedtjen heeft gemaect
Een dochter, die geraecht
Door Gods Geest soete stralen,
De werelddt heeft versaect*

*En in Godts liefde blaecht,
Die op haer wil doen dalen,
De vreught daer sy om waect,
In die hemelsche thalen."*

Dat het aan geestelijke liedboekjes die in vrome gezelschappen gebruikt werden, of waaruit "de Godtminnende siel haere sielsuchtigen tot den Hemel opsondt", of "in stille eensaemheit hare nabetrachtigen hield", niet ontbrak, behoeft naauwelijks gemeld te worden. Zij zijn wel niet zoo talrijk als de wereldlijke liedboeken, doch de titels er van kunnen nog menige bladzijde vullen. Men noemde ze *Harpjes, Gulden Harpjes, Kleyne Harpjes, Geestelijke Nachtegaaltjes, Fonteintjes, Goddelijke Minnepijltjes, Tulpjes, Trompetjes, Nieuwe kleyne Trompetjes, Hemelsche Tarw-schoofjes*; doch nog meer smaak vond de "verrukte siele" in de gezangen van Simonides, de Wael, Camphuysen, Lodesteyn, en later in die van Voet, Schutte en anderen, die met de reeks van *Bijbelsche-, Gheestelijke-, Lof-, Sions-zangen* en berijmde *Historien* uit de H. Schrift, herhaalde malen herdrukt (van Camphuysens gedichten verscheen reeds in 1660 de vijftiende uitgaaf) werden.

Behalve deze bundels waren nog vele liederen in de wereldsche liedboekjes verscholen, (piety and pleasure are next-door neighbours) zoo als in de verschillende *Mopsjes*, het *Medeblicker Scharrezoodtje*, het *Hoorns Trekschuitje*, Rhijnenburgh's *Vreughden-bergh* en anderen. Ook ontmoet men er niet weinig geboorten- en trouw-zangen enz., die op doopfeesten en bruiloften werden gebruikt. De laatsten zijn dikwerf aan het Hooglied ontleend en zeer mystiek. Ook treft men er liedekens op beroepen, *treffelycke predicatien*, of den dood van geliefde leeraars in aan. Zulke dichterlijke ontboezemingen ontmoet men zelfs onder de straatliedjes. Afzonderlijk-gedrukte straatliedjes uit de 16^e eeuw zijn uiterst zeldzaam, doch uit de 17^e en 18^e komen er nog hier en daar voor, die later in volksboekjes, zooals de *Oostindie-vaarder*, het *Speelschuitje*, de *Vrolijke muzikant*, de *Slatwintjes*, het *Vermakelijke Minnespel*, de *Zingende Lootsman*, de *Zingende vragtdragende Kruijer*, de *Vrolijke Schoor-*

steenveger, de *Schiedamsche Molenaar*, het *Speelschuitje met vrolijke naai-meisjes*, de *Vrolijke Louw en Krelis*, 't *Mars-dragend hondje*, de *Haagsche Scharmoes*, *Apollo's Prulle-kraam*, het *Haagse bosch* en andere bundeltjes zijn overgenomen. Ook zijn er die uit de hogere kringen allengskens tot het gemeen afgedaald, en op losse grof-papieren 8° blaadjes, met een houtstede boven elk liedje, onder het volk verspreid waren. Onder deze zijn zeer oude, doch tevens zeer verminkte, zooals het *Kluyse-naerinnetje*, beginnende:

*“Nu onlangx even eer de Son,
Snoept daus zilvere druppelen,
Eer dat de kruyt begon
Door soeter zucht te huppelen,
Ze bondt de Leyts mijn winden los,
En nauw snuffelende brockjes
Om gans onveyl te maecken 't lindebos
Met haer verdorden rockjes enz.
Nu komende in dees Lommer-dicht,
Vont ick een eenigh huysjen,
O jager maer wat liever licht
Onthielt zig in dit kluyjsjen enz.”*

Voorts de *Bagynen-dans*, de *dry Bagynkens die met den pastoor danstten*, de *dry Conincxkens*, de *twee Conincxk-kinderkens*, een *Oud-Hollands liedeke*, dat dus aanvangt:

*“Ick wou dat alle de Boomkens bloe, bloeyde,
Die daer in de wilde wouden staen, ja staen,
Die daer in de wilde wouden staen,
Behalven een kleyn Boo, Boomken,
Dat en kander gene Loveren ontfaen, ja faen,
Dat en kander gene Loveren ontfaen.
Wat soude ick Loveren dra, dragen,
Ick en heb 'er geenen wortelkyn, ja kyn,
Ick en heb 'er geenen wortelkyn,
Myn Soete Soete Lief is uyt den Lan, Lande,
Hey hoe seere zoo verlanget mijn, ja mijn,
Hey hoe seere soo verlanget mijn.”*

Onder de geestelijke liedekens vindt men vele kers-, paasch- en pinkster-liederen, het *Geestelijk oordeel*, *gesteld in een heerlijke samensprekinge tussen Christus met een goede gestorvene ende een quade gestorven*, waarin Christus dus sprekende wordt ingevoerd :

*“Staet op gy dooden uyt den graven,
Ten oordeel komt hier voor de throon,
Staet op gy Heeren ende slaven,
Staet op gy Menschen al gelyken.
Staet op gy Menschen komt ten oordeel,
Den jongsten dagh verschenen is,
Niemant en sal hier hebben voordeel
Want myn regtveerdigheid gewis,
Die sal de swakken en de stercken
Te samen geven loon naar wercken.”*

Dit liedekje wordt voorafgegaan door de *Gestrafte goddeloosheid van een rijk Heer*, die zijn over-groot-vaders dootshoofd geschopt heeft en te gast noden en hoe hij van een spooksel is weggerukt.

*“Met mijn soo moet gij eeuwig branden,
In 't helsch gespuis een groot getier
(Zei 't spook) en greep hem bij zijn handen,
Smeet hem met 't hoofd tegen de muur.
Doen heeft hem 't spook nog weggedragen,
Dat kleyn en groot
Van schrik daerdoor in onmagt lagen,
Van desen doot.”*

Er waren twee *Christelijke A. B. C.*, die men in kinderlijken leeftijd op de matrassen-schooltjes leerde zingen. Het een begon :

*“Architophel die heeft hem verhangen,
Barabas, die werd met God gevangen.”*

het ander :

“A. A. A. Ay God geef mij genae.”

Een *nieuw geestelijk Bruyloftsliedeken* uit de 17^e eeuw ving dus aan :

*“Om niet alleen te slapen
Wanneer God Adam schiep,*

*Zo heeft hy mee geschapen,
Eva, die by hem sliep,
Opdat alsoo door man en vrouw
'T aerts geslagt vermeerden zou."*

Ook zong men *vertroostingen over d' overledene door de bruyloft van de levende*, waarvan het slot dus luidt:

*"Door u lieffelijke woorden, soo vloeyent van geest,
Keert mijn droevig sterfhuys in een bruyloftsfeest.
Voor der soeten troost die gij mijn aendoet
Keert mijn leyden in verblijden, 't suur in 't soet."*

Onder de historische liedekens verdienen die welke de geschiedenis van Joseph behelzen, de meeste opmerking, wijl ze honderden malen herdrukt en door 't volk, even als het geestelijk A. B. C., van buiten werden geleerd. Zij zijn zeer plat, doch niet minder dan Josephs Droef- en blij-eynd-spel, door Crous in het Groningsch dialekt overgedicht.

Zij werden vervaardigd, toen de Witte Angieren te Haarlem de *Schoone historie van Jozep* uitvoerden. Potifars wijf spreekt Joseph dus aan:

*"Nu Jozep komt in mijn salette
En blust mijn heete minnebrand,
Siet in mijn digte cabinette,
Geniet het allersoetste pand."*

waarop Joseph antwoordt:

*"Zou' Josep dan de bande breken
Van Potiphars verbonden trouw,
Weg, weg met u onkuysche streken,
Het sal toch niet geschien, mevrouw."*

en Potifars wijf hervat:

*"Ey Jozep laet ik u bewegen
Geef mij een kusjen voor mijn mondt, enz."*

Vaderlandsche liederen uit de dagen van Maximiliaan en Karel V komen zeer zeldzaam voor; eerst met de Spaansche onlusten begint een afgebroken reeks, die aanvangt met de Geuzenliedekens, die

eerst op losse blaadjes gedrukt, later achter elke uitgaaf van het "Geuse-Liedtboek" gevoegd werden. Ook vindt men ze in vele liedboekjes verspreid, zooals die op de Spaansche zilveren vloot van Piet Hein, den dood der beide Trompen en de Ruyter en meest alle zeeslagen. Niet weinige volkszangen werden er ook op Karel Stuart, wiens treurig lot veel sympathie bij het volk vond, vervaardigd. Bij zijn onthoofding zong het o. a.:

*“Wat grooter droefheid sal men sien gebeuren
Van moorders ist niet om te treuren,
Hoe sal den jongen vorst nog wreeken vaders moord.
Wagt u gy snode raet
Voor u vervloekte daet
Noyt wyt gedagten gaet
't Feyt is te groot.
Engelant, Scotlant, Yerlant en andere vorsten
Die steeds na 't bloet van Prins en Koning dorsten,
Verraet gy uwen Heer als Judas synen God
Op het vervloekt toneel en schandelijk schavot
Dat hy de dood bezuert tot yders spot.”*

Ook op Karel II en Cromwell bestaan er niet weinige liedekens.

Grooter nog is het getal gedurende den inval van Lodewijk XIV in 1672 en den successie-oorlog opgesteld. Na elken veldslag verscheen een lied, dat doorgaans werd voorafgegaan door een *Trompetten-lied* of *bazuin-geschal*, dat den oorlog aankondigde. Waar de Franschen zich ophielden, werden een menigte, schoon niet altijd kiesche liedekens geveild, waarin doorgaans de Hollandsche meisjes gewaarschuwd werden zich voor hen te wachten, en allerlei liefdesgevallen voorkomen. Boven sommige dier liedekens staan fransche wijsjes van dien tijd. Vele zijn ook de liedjes op de geboorte, het huwelijk, den dood en tot lof der prinsen en prinsessen van Oranje, en niet minder die ter eere der provinciën en der verschillende steden, waarin alle voorregten die ze bezaten, de pracht harer huizen, de bekoorlijkheid harer omstreken, de aard harer bewoners vermeld worden.

Het *nieuw heerlick liedt van 't Graafschap van Holland waerin besloten
sijn 31 steden*, ving dus aan:

*“O Holland schoon, gij leeft van vree
Met een en dertich steden,
Omringt van Rijn, Maas en Noordzee,
In u zijn goede seden.
Voorwaer op heden met beleyd
Sal ik uyt goe genegentheyd
Mijn schuldige pligt bewysen,
Wie kan het land volprysen?
Vooreerst uyt Tessel, Vlie en Maes
Liet men veel schepen vaeren
Versien met meenigen nobel kaas
En alderhande waren.
Sonder bezwaren, heel verblijd,
Door de bekende weereld wijd
Siet men veel havens open
Om Hollands waer te kopen. enz.”*

Op dezelfde wijs werd het “zoo verheven soete aen de Maes gelegen Rotterdam, een wijd vermaerde koopstad” bezongen. Amsterdam verhief men tot de “schoonste stad der wereld, de schatbewaarster van Euroop”; Edam, Hoorn, Alkmaar tot de schoonste steden van Holland, wier kaas-markten overal ter wereld bekend waren; Leiden en 's Hage daarentegen achtte men tooneelen van lichtmiserij, schandelijke vrijagien tusschen studenten, edellieden, jonkers, jonkvrouwen, scheveningsche vischvrouwen en boerinnen.

Te Haarlem hief een weever bittere klagten aan over 't verval der neering:

*“k Zie de neering van de smalle
Vast van tijd tot tijd vervalte,
En verloekte eygebant
Van de Baase, die hier woone
Geeft daer toe niet weynig voet
Door verminderen van de loone,
Daer meest zijn best toe doet;
Wijl men stáay de last vergroot,*

*Sonder loon te willen hogen,
 Dat de arbejtsman sou mogen,
 Eeten soo sijn eygen broot.
 En dus, hoofdig Tryntje, sijnder
 Veel ook in de sijne kerk
 Die de werke staeg maken sijnder
 Tot meer last van 't werk,
 Daer de werckman nauw een spel
 Meerder loon voor mag geniete,
 Schoon de arme hals moet schiete
 De helpt meer schoote op een el.
 Siet eens sulke sno praktijken
 Gaender meest bij elk in swang,
 Daer meer dats haer zelf verrijken
 Tot gemeine ondergang."*

Sommige liedekens vermelden de voor- en nadeelen van het zeemansberoep, andere het leven der matrozen en bootsgezellen, b. v. *de aerdige klucht van ses O. I. vaerders met ses vrijsters, en hoedanigh sy vrolijk geweest sijn ende een groot gelach hebben verteert, en de waert bedrogen en slagen voor geld gaven.* Ook is er een schat van teedere afscheidsliedekens tusschen matrozen en Harlinger meisjes, liedjes op heen en weer zeilende vloten, behaalde victoriën op zee, schipbreuken en de Oost en West voorhanden.

Een *Nieuw lied gemaect op de tehuiskomst der 14 O. I. schepen* begint:

*"Wat grooter vreugde,
 Hoord men overal,
 Yder verheugt hem
 Nu in ons Hollands dal
 Zijn veertien schepen zwaer
 Gekomen met malkaer
 Seer rijkelijck geladen
 Van Potseleyn en Zits
 En met thee-bladen."*

En een *Nieuw lied van het geluckigh arriveeren van de O. I. schepen*:

*"De Amsterdammer meysjes
 Die sijn nu heel verheugt,
 Nu dat er zijn gekomen*

*Uyt Oostinjes land
De schepen vol en swaer
Seer rijkelyck geladen
Met kostelycke waer
Van Porceleyn, Cits en Thee
Die sy o soete meisjes
Nu brengen voor u mee."*

Menig lied werd er ook aangeheven tot lof van O. I., "rijk beperelt, de allerschoonste deel van Azie, dat de geheele werelt overtreft, uit wiens schoot de zonne rijst, dat de gansche werelt spijst."

Ook Venetië, Constantinopel, Koppenhagen, "waar sterke vaert op was", en vooral Londen werden herhaalde malen bezongen. In die liedekens werden steeds de schoonheden en lekkernijen, die er in te koop werden geveild, vermeld. Zoo vindt men ook een liedekje *van al 't geen dat tot Amsterdam een heel jaer langs de straet geroepen wort.*

*"t Amsterdam hoort men roepen
's Morgens vroeg en 's avonts laet
Van duytsse, wale en poepen
Die daar loope langs de straet:
Wilje daer geen rotte-valle, muyse-valle koopen,
Dan kom 'r weer een met vuyl smeer aenloopen
Kamerat, kamerat, bankmat,
reyn en glat
Dan ist Brandewijn,
Fijnen, bruynen Cristelij, n,
Koop nieuwe Almanacken,
Koninks-brief en kroon,
Pot-decksels, houten nappen
Kerstanje, turkse boon.*

*Luytjes koopt ghy nu geen glase glas of kannewas,
Of zwavelstock, hael droge schol, garen of wol,
Turf, aertesiok, krabbe en garnet heet,
Spanjes en leydse bied, hael mosseled vars, koop bruyne kneek of kaes."*

Schier ontelbaar zijn de liedjes over beruchte diefstallen, "vreese-lijke moorden" en "ijsselijke executiën", zoo in Nederland als in andere gewesten geschied. Zoo bezitten wij een *Nieuw lied van een jon-*

geling in Oostenrijk, die onschuldig is gehangen, en hoe den derden dag een Engel boven de stad heeft zien dalen, roepende seer luyde, dat zij den jongeling souden afnemen en eerlijk begraven, of dat de stad deerlijk zou verzinken, beginnende:

*In Oostenrijk daer staet een huys
Seer fraey en wel ten toone
Van marmer en albastert steen
En blinkt van goude schoone.
Daer op so leyd een jongeling teer
Op zynen hals gevangen
Wel veertigh vademen onder de aerd
Bij aderen en slangen."*

Voorts een lied van een vrouw, die beyde haer zoons en haer man om het leven heeft gebracht, de Justitie gedaen aen Abraham van Dorth, die om syn groote moetwil en brantstichtinghen, buyten Dorth gevangen zijnde, levendig verbrand is; een Schrikkelijk lied van een poolsch edelman, die na zijn oom met een pook doorstoken te hebben, door gewetens angelen gefolterd, zich onder het aenroepen van den duivel in een stroom wierp; een Nieuw lied van 5 moordenaars, die in cappeijne kleederen over de 200 moorden hebben gedaan; het oude liedje van Hanselijn:

*"Hanselijn over de Leyden reedt,
"Hoe haestig werd hij der gevangen,
"Hij wierd al op een toorn geleyd,
"Geboeyit wel also strange, also strange,
"En dat verhoorde een meysie aen
"Een meysien van seventien iaren,
"Zij ginck voor haer moedertje staen
"En daer na al voor haer vader.
"Och vadertje, seydt sy, vader,
"Mijn allergenadigste heere,
"Wilt ghij myn dese gevange man geve,
"De vroomme landsknegtjes ter eeren, ja ter eeren.
"Deser gevangen man krijgt gij niet,*

“Want hij sal moeten sterven :

“Hij isser van seve lands heere verwese,

“Also veer in vreemde en vervreemde erven.

Nu bakte het meisje een “witte broods wegge”, waarin zij twee scherpe vijlen verbergde, en toen de lans uit zijne boeijen en kerker verlost was,

“Trock sij hem daer twee laerzen aen,

“Daer toe twee scherpe sporen ;

“Sij sette hem op haers vaders grauwe ros.

“Landsknegt geeft de moed niet verlooren, niet verloren.

Nu beklom zij den toren om hem na te staren. Dikwerf zag hij om en riep “toen hij ter halve wege quam”:

“Ik hebbe al die jonkvrouwen lief,

“Om een mooy meysie haer wille.

Niet minder liefelijk en zoetvloeiend is het oude, schoon zeer verminkte, liedeken van *“de ridder, die eene jonkvrouw met zich voerde, en, na haar verleid te hebben, vermoordde”*. Eeus reed er een ridder voorbij een slot, waar hij eene schoone jonkvrouw op haar “kamerkyn” zag zitten, die hare zijden lokken vlechte. Betooverd door het schoone lied dat zij zong, smeekte hij haar, hem te vergezellen. Hij zette haar op zijn ros en reed met haar wel 74 mijlen. Eindelijk kwamen zij op een met roode rozen bezaaiden akker, waar de ridder haar beval af te stijgen, “zijn grauw ros was te moede, het kon beide niet langer torschen.” Zij barstte in bittere klagten los: “had zij haar vaders en moeders raad maar gevolgd, dan was zij eene keizerin;” en ik, hernam de ridder, “de schoonzoon van een marktgraaf”; trok daarop zijn zwaard, sloeg haar laghende het schoone hoofd af en wierp het in een heldere fontein; maar toen hij het zag zinken, “had hij zoo groote berouwe, dat hij dat hoofdje had afgehouden.” Welk een verschil tusschen dergelijke liedekens en die akelige tooneelen van branden, moorden, rooven en onder vervloeking en aanroepingen van Satan sterven, uit de 17^e en 18^e eeuw. Had het volk immer medelijden met die misdadigers, hoe snood zij ook geweest

waren , geenszins niet de huichelaars , die , onder het mom van vroomheid , zich ergerlijk hadden gedragen . Het had een diepen afkeer van zulke “slui- pers , kerkuilen , fijnen ,” en spotte met de “minniste susjes , kwakers , piëtisten , klopjes , monniken en bagijntjes .” Honderden liedjes zijn aan den wijn , de vrouwen en de vreugde gewijd , op kermissen , hartjesdagen , bruiloften en theegezelschappen , nog veel meerdere aan de vrijerij , en niet zelden zijn de gesprekken tusschen besjes en jongelingen , grijsaards en maagdekens over de liefde , geestig , hoewel niet altijd kiesch . Dit geldt ook de “amoreuse liedekens” , b. v. “een gesprek tusschen een jonker en een juffrouw uit de stad” , het lied “van een jonkman en een kraem- vrouw , op een aardig voysje” , “een nieuw vermakelijke minnevreught” , een “vermakelijke vrijagie van Joris en Marrijtje .” In een “Meylied” wordt Silvia door Leander gewekt :

*“Ay Silvia (roept hij) mijn waerde maeght ,
Staet op en wilt niet langer slapen ,
Mijn engel siet de son die daegt
T is tijd dat wij weyden onse schapen .”*

Zij ontwaakt , doch geeft haar verlangen te kennen , dat hij , terwijl zij zich kleedt , een geestig lied mogt zingen , daar had zij “sonderlinge lust” in , “want (zegt ze) ’t is heden de eerste Mei en ons betaamt Gode te danken voor het heerlijke groen dat de aarde begint te bedekken .”

Lysander gehoorzaamt en heft een Mei-lied aan :

*“Heft op mijn ziel uyt ’s herten grondt
Den lof van uwen Heer verkonden ,
En dankt hem nu met hert en mondt .

Men ziet nu weer aen alle kant ,
Het lof en kruyt soo groen uytspruyten ,
Men siet de boomen veelerhand ,
Soo in de steden als daar buyten ,
Dat alles in zijn fleur , en in zijn bloeisel staen .”*

en zingt voorts hoe vrolijk het vee door de weiden huppelt . de vogeltjes in

de boomen, de visjes in de beeken, de konijntjes in het zand wenschen te paren en hoe gaarne zou hij met Sylvia in eer en deugd vergaren, want God de Heer gebied, dat men na zijn deel ziet."

Sylvia legt hem het stilzwygen op. Zij had wel gewenscht dat hij zou bezongen hebben "hoe heerlijk God alles heeft geschapen, maar van geen minnezaken gesproken." Doch Lysander gaat voort en schetst haar de zaligheden van het huwelijk zoo treffend af, en ontboezemt zoo vurig zijn liefde, dat Sylvia diep geroerd nitroept:

*"Gij hebt mijn hart doorwond
Al tot een vast verbond
Lysander staek u zond."*

Lysander dankt nu den Hemel en zijne Silvia, en roept de herders om kransjes te vlechten.

Dit liedeken is uit de 17^e eeuw, waarin ook de *Vermaeckelijcke vrijagie tusschen een wever en een jonge dochter* werd gedicht.

De wever spreekt haar dus aan:

"Goeden avond schoone Catrijn! Lief, gij staet in hert van mijn, Lief ik ben op u ontsteken, Allerliefste Engelin, Ik kom klagen mijn gebreken, Overschoone Veld-Godin."

"Wel jonkman (is het antwoord) mijn dunkt ik ziet, dat gij hebt een groot verdriet, wil u lijf zoo niet ontsteeken, want gij soudt wel raken siek, dat gij u daer in gaet quellen, gij kost krijgen het koliek."

"Allerliefdste veldgodin (herneemt hij), dat gij wist mijn hert en zin, hoe dat ik na u verlange, als ik maar eens ben alleen, zeg ik met het grootst verlange, zij is schoonder dan Heleen."

"Jonkman (zegt ze hierop) gij spreekt onbedagt, gij zijt slechts een weversjongen, en kunt geen vrouw onderhouden, leert eerst uw ambacht en kom dan terug."

Te vergeefs verzekert hij haar dat hij in zijn laatste leerjaren is en weldra knecht zal worden. Zij wil niet langer naar hem hooren.

Hierop nadert haar een grijsaard, die haar ook zijne liefde verklaart en terstond met haar wil trouwen. Laghende voert zij hem toe:

“Gaat naar huis, monsieur, u bij het vier zitten warme.” “Weg jonge klijf” (is het antwoord.) “Neem dan den wever maar, doch gij weet niet wat gij doet en in welk een verdriet gij u begeeft, gij zult er berouw van hebben.” Doch zij laat zich niet bepraten; “gaet”, zegt ze, “en kies het graf tot uw vrouw”, waarop zij den wever terug roept.

Bij het doorloopen der bundels met oude straatliedjes staan wij verbaasd over de menigte jammerklagten van vrijers en vrijsters, maagden en weduwen, besjes en grijsaards, herders en herderinnen aangeheven, doch niet minder over de schier tallooze liederen waarin de rampen van het huwelijk betreurd worden, die de “bedurve huishoudens”, de mannen die zich aan dronkenschap overgeven en de kwade wijven ten onderwerp hebben. In een dezer liederen (*de boosheid der vrouwen is der mannen pijnbank*) zingt de man:

“Door een quaet wijf quam Adam eerst in sonden,
 Door een quaet wijf quam onse eerste pijn,
 Sedert dien tijt is er geen goet gevonden,
 Soeckt waer gij wilt sij steken vol fenijn.
 Die de beste wil zijn van de vrouwen,
 Zijn zo boos en so fel
 Als de drommel in de hel,
 Daarom wilt se niet vertrouwen.”

Dit bevestigt hij door voorbeelden uit de gewijde en ongewijde geschiedenis. Doch de vrouw blijft geen antwoord schuldig:

“Een deugtsaem wijf (zegt ze) is als w' in Siragh lezen
 Der mannen een kroon als peerlen en robijn,
 En Salamon segt in zijn spreuken deze:
 De vrouw is beter als de beste wijn.
 Sara noemt haar man, Abraham, Heere,
 Rebekka Israëls druk en zin verset,
 Abiegel dee 't opset van David keeren
 En Hester Hamans boosheyt heeft belet.”

Voorts vindt men een reeks treurdichten, zoo van verlaten minnaars

en minnaressen, over gestorven Coridons en Silvia's. Tot deze brengen wij ook de *Klagt van Piramus over Thisbe*, *Carons leere boot*, *varende met de varende geest van een verslonde minnaar*.

Zeer rijk is ook deze volksliteratuur aan vermakelijke kluchten, b. v. van *een jonker en een vissers vrouwtje van Wijk aan zee*, beginnende:

*“Daer quam er een vrouwtje van Wijk op Zee.
Met botten en schollen, al hier ter stee,
Ook scharren en tong, soo levend dat sprong,
Hoord hoe dat vrouwtje alhier vergong.”*

Voorts de klucht van *een visser, die in een avontuurlijke sloot viste*; van *'t onnosel Hansken, hoe dat 't eens heeft gekogt een ganske*; van *een vrijster dien van monsieurs gesoent wert, woonachtig op de Haarlem'er dijk*; van *'t Amoureuse Swartinnicken en 't Hollandse Vrouwen*; van *eene dienstmaagt, die haar Juffrouw een kat voor een konijn te eten gaf*, van *een barbier, die een snuifdoos met 28 guldens heeft versoent aan twee boerinnen*; van *3 maagden in de stad van Gouda, die dienst hebben genomen voor soldaten*; van *een doghter te Amsterdam met een varkenshoofd geboren*; van *een man, die over zijne vrouw Jacomijn van wegen haar smullen bedroeft is*.

“Waerachtige verhalen” leest men boven die van *een Jood, die een koopmans dogter van Amsterdam verleyde en na Hamburg nam*; van *een jonkman, die een jonge dochter van 17 jaer en die twee kinderen om het leven heeft gebragt*; van *een jonkman, die zijn liefste op het kerkhof vond weenen over den dood van hare moeder*, van *de aerdige justicie, gedaen te Rijssel aen een Papegay, dewelke om zijn geloof is gehangen*; van *een jonkman, die drie nachten en drie dagen doot heeft geweest en weder opgestaen en heeft wonderlycke dinghen voorspelt*.

Tot de droevige verhalen behooren die van *een meysje van 14 jaer, die van de Satan geld en ringen op trouw had gekrege en hoe deerlijk sy van hem geplaeft is geworden, geschied tot Sneek in Vriesland*, van *een edele engelsche juffrouw, die door een dansmeester verleid is en nyt het land gevoerd*.

Hierbij zouden wij nog kunnen voegen een menigte wonderlycke verha-

len, lofgedichten op Oost en West, tabak en thee, de genever en het kaartspel, op de "Bother- en Kaesmarkt" en een reeks van liedekens uit de fabelleer en geschiedenis; doch wij mogen van het geduld van den lezer niet meer vergen. In het algemeen zijn onze straatliedjes uitstekende bijdragen tot de kennis van de laagste volksklasse. Wij hooren en zien ze op hare wijze spreken en handelen; wij vernemen waarmede zij zich het liefst bezighoudt, haar huiselijk en openbaar leven. Wij bespieden haar in haar huwelijksleven, leeren hare zeden en gewoonten kennen, hare deugden en ondeugden. Waarschijnlijk zijn ze in de 16e en 17e eeuw, vooral door leden der toen bestaande Rederijkerskamers, gedicht. Later werden zij door dezen of genen rijmelaar uit het volk zelve vervaardigd, zoo als door Jan van Gijzen, die er een broodwinning van maakte. Soms treft men onder deze liedjes, schoon zeer verminkt, gedichten van Hooft, Cats en Jan Vis aan, of denkbeelden aan oudere en latere dichters ontleend.

Van veel minder gehalte dan de straat-, zijn de zoogenoemde minne-, baker- en wiegeliedjes.

Zeer groot is hun getal, vele zijn onlangs verzameld en in het licht gegeven, doch vele nog niet uit den mond onzer beste moërs en besjes opgeteekend. Van sommige bestaan nog slechts fragmenten, andere zijn zoo verminkt en verbasterd, dat zij zin noch slot hebben ¹. Tot de onuitgevene behooren welligt:

¹ "Achter de groote kerk hangt eenen brief, al, die hem leest, die is eenen dief, dief zal die blijven, oly van de lyven, olie van de lampen, kleine stukzies stampen, groote stukzies niettemin, 't schaapje loopt het hofje in, een van vijven, laat het schaapje binnen blijven, hak het dood, hangt het aan zijn linkerpoot, hangt het aan een knaapje, hangt het aan een onnoozelen blok, hak het schaapje de kop af."

"Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, hellemoes, de lapzak, kwam mij tegen, aan het glazen brugje, hij keek in de kas, hoe laat of het was, tien uren, wie zei dat, klein muisje."

"Een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen, tien, elf, elf schuitje vaart naar Delft,

*Roor, kindje! roor,
 Een brokkie van 't varkensoor,
 Een brokkie van 't varkenssmitje;
 Ons Liesie is er zoo'n guitje,
 Liesie is zoo'n zoete kind,
 Ze gaat zoo graag naar buiten;
 En als ze daar haar grootva vindt,
 Dan krijgt ze zooveel duiten.
 Grootepa! ben je dáár,
 'T is al over achten,
 'K heb al meer dan drie kwartier
 Op grootvát zitten wachten.*

*Roor, kindje! roor,
 Het varken heeft een oor,
 Het schaapje heeft een smitje,
 Mijn lief lekker guitje;
 Het koetje dat geeft melk
 Om papje te koken voor elk
 Van dat lieve kleine goed.
 Roor, roor, slapen, dan zijt gij zoet.*

*Hu, Hu, Paretje! jij moet naar den stal,
 De koetjes eten 't hooi op en jij krijgt niemendal.*

*Hute, Hute, Paretje! naar den Briel om visch!
 Weet je ook wat weer het morgen is?*

elf, Schuitje vaart in 't water, jongen laat die knickers staan of ik zal je voor je ire boere bare slaan."

Met die wartaal werden in den aanvang dezer eeuw de kleinen in de stad, waar de *Samaritane* van Frans Baltensz het licht zag, op bakers schoot, aan de borst der minnemoers of in de wieg, in slaap gesust.

'T paardje moet wat harder loopen.
 Voor 't paardje zullen we haver koopen;
 Huteko!
 Pario!
 Naar den Briel om visch.

*Ben ik dan niet een brave smidsknecht,
 Die er met smeden zijn kostje moet winnen;
 Al wat ik doe, dat doe ik opregt.
 Robbidop, dop!
 Sla er maar op!
 En wil jou wat spoeijen,
 'T ijzer begint te gloeijen.*

*In den Haag in het Voorhout,
 In 't vergulde poortje,
 Dáár verkoopen ze rijstenbrij,
 Suiker en kaneel er bij,
 Voor de kop een oortje.*

Nog hoort men hier en daar:

*Suja Suja Kindje,
 Je papje staat in 't spintje.
 De melk van de bonte koe
 Dat hoort mijn lief zoet ^{ventje} _{meisje} toe.*

*Suja, suja hey
 Het schaapje loopt in de wey,
 Het heeft zulke zagte voetjes,
 Het geeft er zijn melk zoo zoetjes,*

*Het geeft er zijn melk voor 't lieve kind
Dat van zijn moesje wordt bemind.*

Suja, suja, slaap!
Daar buiten loopt er een schaap,
Daar buiten loopt er een koe,
Die roept er boe boe boe,
Die geeft er melk voor 't kindje,
Die zetten wij dan in 't spintje,
Dan koken wij lekkere papje;
Dan geven wij het kindje een hapje.
Suja, slaap mijn lieve poet.
Suja, slaap dan zijt gij zoet.

Suja, kleine hartedief,
Suja, moesje heeft je lief.
Morgen gaan wij naar buiten,
Daar al de vogeltjes fluiten,
Daar al de schaapjes springen,
Daar al de vogeltjes zingen,
Daar alle koetjes roepen boe boe,
Suja, doet je oogjes toe.

Bom, bam beijeren,
De poes die lust geen eijeren;
Wat lust ze dan?
Spek uit de pan
O wat stoute poes is dat dan.

Buiten in de biezen
Daar ligt een hondje dood,
Zijn staartje is bevroren

*Zijn billetjes liggen bloot ;
 Daar komt Jan, de timmerman,
 Die timmert het hondje zijn staartje an,
 O die zoete brave man.*

*Suja, Suja, hey !
 Het kippelje legt een ei,
 De koe geeft melk in 't spintje
 Voor 't zoete lieve kindje,
 Het koetje dat roept boe boe boe,
 Kom liefje sluit de oogjes toe.*

Ook had men bijzondere liedjes voor enkele spelletjes b. v. bij het bikkelen :

*'t Zwart Willemijntje
 Zat achter 't gordijntje,
 Ze waschte handjes,
 Ze droogde ze af,
 Ze stak ze in haar zijdjjes
 En nam er één af.*

*'t Zwart Willemijntje
 Zat achter 't gordijntje,
 Ze waschte haar handjes,
 Ze droogde ze af,
 Ze stak ze in haar zijdjjes
 En nam er twee af.*

HOOFDSTUK XI.

SAGEN, VERHALEN, SPROOKJES.

Onder de sagen of legenden zijn er vele, die wij met andere volken gemeen hebben. Hiertoe behooren, om uit vele een enkele te noemen, die van den *Wandelenden of eeuwigen Jood*, *Barlaam en Jozaphat* en de *Man met de Muts*. De eerste is een tegenhanger van den apostel Johannes, “van wien onder de broederen gezegd werd dat hij niet sterven zou” (Ev. Joh. XXII : 23). Gelijk alle sagen komt ook deze in verschillende vormen voor. De oudste is uit de 13^e eeuw; de geleerde engelsche benedictijn Mattheus Parisiensis († 1239) verhaalt ons in zijne “*historia major*”, dat hij een armenischen bisschop had gesproken, die zelf den Jood ontmoet en hem zijn levensloop medegedeeld had. Hij heette Cataphilus ¹, was poortwachter van het paleis van Pilatus geweest, en toen de Joden den ter dood veroordeelden Jezus buiten de gerechtszaal sleepten, had hij hem een nekslag gegeven onder het uitspreken der woorden: “ga voort, ga voort, talm niet”; waarop Jezus, hem met een strengen blik aanzierende, had gezegd: “ik

¹ Hij wordt ook Isaac Laquedem genoemd.

ga, maar gij zult wachten totdat ik wederkom." Toen was Cataphilus 30 jaren oud, en telkens wanneer hij honderd jaren had bereikt, viel hij van zwakheid in onmacht, en daaruit ontwaakt, was hij wederom dezelfde, als toen hij den Heer geslagen had. Ananias had hem gedoopt en den naam Joseph gegeven. Vanhier dat zijne sage met die van Joseph van Arimathea vaak verwisseld wordt, doch immer leed hij het leven van een boeteling, in de hoop dat Christus, wanneer hij kwam om te oordeelen, hem zou begenadigen. Deze bewerking der sage is van oosterschen oorsprong en in de beide Armeniën verspreid. In het Westen heet de wandelende Jood Ahasveros. Hij trad het eerst in 1547 te Hamburg op, en werd kort daarna te Dantzig, en verscheidene malen te Maagdenburg, Lubeck, Weenen, Reval, Parijs, ook in Engeland en de Nederlanden gezien, en viel immer door zijn oudmodische kleeding en zonderlinge manieren in het oog.

Volgens het volksboek ¹ reisde in 1639 de bisschop van Sleeswijk door Wittemberg naar Hamburg en van daar naar Stalen, om aldaar den geleerden theologant Franciscus Eysen te bezoeken. Deze noodigde hem op drie-koningendag hem te hooren prediken. Onder de preek trad er een man ter kerke in, die aandachtig luisterde en telkens als hij den naam Jezus hoorde zwaar zuchtende op de borst sloeg. Na de preek had de bisschop een onderhoud met hem. Hij zeide dat hij een burger van Jeruzalem was en reeds 1603 jaren de wereld doorreisde had. Zijn naam was Ahasveros, Nepthali zijn geboortestad. Hij was 9 jaren oud, toen hij de drie-koningen te Bethlehem (waar zijne ouders toen woonden) zag, en kort daarna werd in zijn tegenwoordigheid zijn broertje, op 's moeders arm, door de soldaten van

¹ *Een wonderlyke Historie van den Joodschen Wandelaar, dewelke sedert het jaar 33 tot op desen dag toe in de wereld is omdwalende, behelzende zijn geslacht, zijn straffe en zijn wonderlyke avontueren, die hij sedert dien tijd gezien, gehoord en bijgewoont heeft.* Amst. B. Koene 8o. Op den titel eener andere uitgaaf bij denzelfden staat *Uit het Hoogduitsch in onze Nederduitsche overgezet.* Prof. Visscher gaf in 1845 te Utrecht een nieuwe uitgaaf van dit volksboek.

Herodes met een ponjaard afgemaakt. Vervolgens verhaalde hij de vlucht van Joseph en Maria met het kindeke naar Egypte en wat onder weg voorviel, hoe Jezus in den tempel predikte, hoe hij de boomen zaagde met vierkante balken, die uit "drie-keernen" gewassen waren, gelijk voorspeld was; voorts den dood van Johannes den dooper, het lijden van Christus, het leven van Judas en de kruiziging. *"Ick stond, zeide hij, (te Jeruzalem, waar hij toen woonde, en het ambacht van schoenmaker uitoefende) aen myne deur en sag het volck komen geloopen, roepende dat men Christus kruyssen ging. Ick nam haast mijn kind op mynen erm, om het te laeten sien, ende ick sag Christus aenkomen, geladen met sijn swaer kruys, al wachelende tot voor mijn deur, alwaar hy een weinig wilde rusten; maer ick die dat voor eene oneere hield, seyde tegen Christus met seer spytige woorden: weg met uw kruys, gaet voort van myne deure, ick en wil niet dat een booswicht daer blijft rusten. Toen zag my Jezus seer druckelijck aen en seyde: Ick gae, en ick zal rusten, en gy sult oock gaen en niet rusten, tot den jongsten dag des oordeels, als dan sal ick in uwe tegenwoordigheyt aen de regterhand mijns Vaders rechten de twaelf geslachten der Joden, die my kruyssen sullen.*

Wij mogen den Wandelenden Jood zijne treurige geschiedenis niet laten vervolgen. Zij is sedert de 17^e eeuw in alle levende en in vele doode talen geboekt. Talloos is het aantal schrijvers, die haar vervolgden en verklaarden, en haar tot het onderwerp hunner letter- en oordeelkundige onderzoekingen stelden. De beroemdste dichters hebben haar bezongen en voor het tooneel bewerkt. ¹

Meermalen is zij op doek en in koper gebragt, zelfs strekte zij tot onderwerp van menige akademische dissertatie. Volgens de legende doorkruiste hij alle landen der wereld. Grootouders verhaalden hunnen kleinkinderen dat zij van hunne grootouders gehoord hadden, dat deze hem gezien en gesproken hadden; doch niemand had hem zelf ontmoet. Ook werd nu en

¹ B. v. Schlegel, Schubert, Ingemann, Goethe, Köhler, Schenk, Gräszø, Visscher, Lodesen, ten Kate.

dan in Mercuriussen en Nieuwsbladen in den loop der 17^e eeuw vermeld dat hij zich hier en daar in Engeland, Duitschland, Frankrijk, België en de Nederlanden had vertoond. Eerst in den tegenwoordigen tijd is men tot de overtuiging gekomen dat de legende slechts een vernuftige allegorie is ¹. Doch de eeuwige Jood was niet de eenigste die niet sterven zou vóór den algemeenen oordeelsdag; de middeleeuwen gewagen van vele helden, die, wanneer zekere gebeurtenissen plaats grepen, zouden opstaan. Men denke aan Sigard of Siegfried, aan Karel de Groote en Karel V, die in den Odenberg in Hessen of in Untersberg zou zitten tot de komst van den Antichrist, aan Karels wakkeren Palladin Ogier den Deen, die eenmaal, als het Christendom in gevaar is, van het eiland Avallon, waar hij bij zijne geliefde Morgane weent, terugkeeren en voor het geloof strijden zal, aan Frederik Barbarossa, die in Kyffhäuser zit, doch eenmaal zal opstaan en zijn Duitschland een nieuw tijdperk van vrede aanbrengeu, aan de drie Tells, de bevrijders van Zwitserland, die in de bergen, welke het Waldstätter meer begrenzen, wonen, en ze verlaten zullen, wanneer hun vaderland weer onder het juk is om het te bevrijden. Ook koning Artur van Engeland en de oude Ynkassen van Peru zullen eenmaal hun land weder in bezit nemen; ja de Apostel Johannes slaapt slechts in zijn graf te Ephese en zal het verlaten wanneer de terugkomst van den Heiland nabij is. Broeder Rausch moet ook tot het jongste gerigt in een berg wonen; de in de Sicilaansche vesper te Palermo (30 Maart 1282) gevallen Franschen zullen eenmaal opstaan en zich op hunne vijanden wreken. Bij het innemen van Konstantinopel las een vroom priester in de Sophia-kerk de mis. Toen de mare hiervan in de kerk kwam had juist de verandering van de hostie

¹ "Ce n'est pourtant qu' une allégorie ingénieuse, qui représente toute la nation juive, errante et dispersée depuis l'anathème tombé sur elle. Leur race se perd point, quoique confondue avec les nations diverses; et leurs richesses sont à peu pres les mêmes dans tous les temps, aussi bien que leurs forces (de Wandelende Jood heeft altijd 5 stuivers bij zich). La religion qu'ils professent les a jusqu'ici distingués des autres hommes, et en sera toujours un peuple isolé au milieu du monde."

plaats, en wyl de priester gebeden had dat God het ligchaam van Christus voor beschimping mogt behoeden, opende zich een muur, waarin beide, priester en hostie, ingingen en zullen blijven totdat Constantinopel door de Turken zal worden verlaten. Ook zijn er in de oudheid, middeleeuwen, ja in dezen tijd sagen ontstaan van menschen, die in een doodslaap liggen en eenmaal zullen opstaan, niemand zullen kennen en als boden uit eene andere wereld beschouwd worden. Dit melden de Grieken van den herder Epimenides, van Knossus op Creta, die 57 jaren in een grot sliep, en toen hij wakker werd naauwelijks van zijn jongsten broeder, een grijzaard geworden, erkend werd, van de zeven slapers, die, gedurende de vervolgingen der Christenen, meer dan 200 jaren in een hol sliepen, en toen men het opende, wederom ontwaakten. Iets diergelijks wordt van de drie berglieden te Kattenberg, in Bohemen, verhaald. Ja zelfs in Noord-Amerika is een sage van een hollandschen boer, Ripp, van Winkle, die op een vogeljagt, na met eenige onbekende lieden brandewijn gedronken te hebben, insliep, en na verloop van 20 jaren ontwaakte. Zoo bestaan er ook een menigte mythen van menschen die een buitengewonen ouderdom bereikt hebben. Zelfs hebben de Grieken Phlegon van Tralles en Lucianus hierover boeken geschreven. De middeleeuwen gewagen van den wakkeren smid van Jüttervogt, die 1500 jaren geleefd zou hebben, van Johannes de Tempore of d' Estampes, den wakkeren schildknaap van Karel de Grootte, die van 808 tot 1128, dus 320 jaren, geleefd heeft. Ja de beroemde arabische alchimist Artefias zou door zijn kunst zijn leven 1025 jaren gerekte hebben. Daarmede paarde zich het geloof, dat hij, die goddeloos geleefd had, niet in zijn graf kon rusten voor hij zijne zonden had verzoend, gelijk o. a. blijkt uit de beroemde sage van den wilden jager Häckelberg en andere wilde jagers in Brabant en Gelderland. Doch eene hoop heeft het vrome bijgeloof den zondaar gelaten, dat na voleindigde boete zijn onzwerfen ook eindigt; zelfs de vliegende Hollander zal eenmaal tot rust komen; alleen de eeuwige jood niet, die moet wandelen tot den jongsten dag.

Bij sommige uitgaven van het volksboek over dezen is de legende van *Malchus* gevoegd en nu en dan een ond lied, dat ook in de volksliedeboeken werd opgenomen. ¹

Tot de oude volksboeken die verloren zijn geraakt, behoort ook dat van Barlaam en Jozaphat, eene legende, waarvan het oorspronkelijke wordt toegeschreven aan Joh. Damascenus (8e eeuw), door Vincent de Beauvais in zijn *Speculum Historiae* opgenomen en daaruit in meest alle bekende talen overgebracht. Rudolf von Ems en zekere bisschop Otto bewerkten ze in het Hoogduitsch en een onbekende in het Dietsch. Gervinus noemde deze legende "een nadrukkelijk verzet tegen leugen en bedrog der wereldlijke avonturen", Buddingh "een betoog van de waarheid des Christendoms en aanprijzing van het monniken leven."

Onder de regeering van Albinner, een groot en magtig vorst, drong het Christendom in Indië door; doch hij, een heiden, vervolgde de christenen met de uiterste verbittering en deed velen den marteldood sterven.

In deze omstandigheden werd hem een zoon geboren, en alle sterrewichelaars voorspelden dat kind een schitterende regeering. Een der wijsten echter onder hen sprak: "zijn grootheid zal niet in dit rijk maar in een veel voortreffelijker zijn." Door deze woorden verschrikt, liet de koning hem in een afgelegen paleis opsluiten, waar hij van alle weelde omringd was, doch niemand mogt tot hem worden toegelaten, behalve eeuwige bedienden, die echter nimmer van rampen, ziekte of dood, veel min van de christelijke leer tot hem mogten spreken. Terwijl de koning voortging met de aanhangers der nieuwe leer, inzonderheid de monniken, te vervolgen, sleet Jozaphat genoeglijk de onbezorgde dagen zijner jeugd. Maar weldra gevoelde hij zich toch in zijn paleis te veel bedwongen, en met groote moeite wist hij van zijn vader verlof te verkrijgen, van tijd tot tijd onder geleide het slot te verlaten. De ontmoeting van een blinden en afgeleefden

¹ *Echt verhaal van den Joodschen Wandelaer, die in Engeland gezien is en van Christus lijden af tot op dezen dag wandelt.*

grijzaard, en de meedeelingen zijner oppassers openden eindelijk des prinsen oogen, en hoe meer hij nadacht, des te ongeruster en angstiger werd zijn gemoed. Terwijl hij aldus gesteld was, wist Barlaam, een vroom monnik uit het land van Sennaar, onder voorwendsel den prins een kostbaren steen te willen verkoopen, toegang tot hem te verkrijgen, en sprak over de waarheden des Christendoms zóó overtuigend, dat de prins het omhelsde. De herhaalde bezoeken van Barlaam wekten de achterdocht op van zijne bewakers en vooral bij Zardan, die den prins vermaande zijn omgang met Barlaam af te breken, waartoe hij, ook op aandrang van den monnik zelven, besloot. Toen echter Zardan ontdekte dat de prins den tijd met bidden en vasten sleet, mogt hij niet langer voor den koning verbergen wat er gebeurd was. Deze liet terstond Barlaam opsporen, doch te vergeefs.

Nu poogde de vorst, op raad van Araches, door middel van zekeren Nachir, die sprekend op Barlaam geleek, in tegenwoordigheid der wijzen, den prins van zijne dwalingen te overtuigen; doch Nachir daarentegen werd door den prins bewogen het Christendom te omhelzen en zich te laten doopen. Toen nu de koning geheel buiten rade was, gaf een tovenaar, Theodus, hem den raad zijn zoon door verleiding van schoone vrouwen van de nieuwe leer te doen afzien; doch ook deze proef stond hij door en verdreef de booze geesten die Theodus op hem had afgezonden door het teeken des kruises. Gedurende den slaap werd hem daarop in een gezicht de toekomstige zaligheid der vromen en de ellende der goddeloozen voorgesteld. En toen hij den volgenden morgen afgemat ter neder lag en zijn vader voor hem verscheen, verhaalde hij hem alles en gaf hem de verzekering zijner voortdurende onwrikbaarheid. De koning ontbood Theodus, die met Jozaphat over den godsdienst begon te twisten, met het gevolg dat ook de magtige tovenaar bezweek en zich met diep berouw, na vele boetdoeningen liet doopen. Zoo ontzong den koning alle hoop, en zag hij zich eindelijk genoodzaakt aan den raad van Araches gehoor te geven en het rijk met zijn zoon te deelen. Terstond deed nu Jozaphat alles om

het Christendom in zijn rijk te bevorderen, en verkreeg door zijn zacht en vaderlijk bestuur zulk een naam, dat alles uit zijns vaders rijk naar het zijne toevloede. Eindelijk kwam deze tot inkeer, liet zich in de christelijke leer onderwijzen, omhelsde haar, ontving den doop en gaf zijn geheele rijk aan zijn zoon over, begaf zich, vol berouw, naar de eenzaamheid en stierf vier jaren later in de armen van Jozaphat, die ook weldra aan zijne begeerte tot godvruchtige afzondering voldeed, zijn troon aan Barachias afstond, zich naar de woestijn begaf, en na twee jaren zoekens den ouden Barlaam terugvond, in wiens gezelschap hij zich nog langen tijd verblijden mogt. Beiden werden in hetzelfde graf begraven, en na eenigen tijd liet Barachias hun stoffelijk overschot naar zijn rijk overbrengen en daar op het prachtigst de laatste eer bewijzen.

Van geheel anderen aard en veel jonger is de legende *van den man met de bonte muts*: vervattende een verhaal van een wonderlyke ontdekking in Duitschland, in tien printverbeeldingen, met derselver uitleggingen, onder het oog en oordeel der wereld gebragt.¹

De legende komt hier op neêr. Eenige bloedverwanten waren erfgenaam geworden van een afgelegen huis, dat zij wilden laten afbreken. Onder het graven ontdekte men een onderaardschen kelder, waarin licht brandde. Toen de kelder geopend was, zag men een man in een nachtgewaad of japon gekleed en een bonte muts op het hoofd, die voorover gebogen met de kin op eene tafel rustte. In zijne rechterhand hield hij een knuppel, tegen den wand hing een brandende graflamp. Niemand waagde het den kelder in te gaan, en de erfgenamen gaven de zaak bij den rechter aan, die een ter dood veroordeelden misdadiger het leven en de vrijheid aanbood, indien hij het waagde er in neêr te dalen. Deze was terstond bereid; maar naauwelijks had hij den voet op den eersten trap gezet, of hij ziet den man het aangezicht

¹ *Den derden druk door een liefhebber van taal- en dichtkunde verbeterd. Te Rotterdam bij J. Hendriksen.*

naar hem toewenden en zich gereed maken hem met den knuppel te slaan. Ofschoon hevige verschrikt, treedt de misdadiger op aandrang der rechters den tweeden en derden trap af, hoort den stoel en de tafel kraken en ziet den man met den knuppel de lamp uitslaan, die in stukken ter aarde valt. Nu dalen alle omstanders met fakkellicht naar beneden, ontdekken dat de man van hout is en een geschrift tegen den wand, dat in oud-duitsch vermeldt: *dat de geheele zaak een werktuig was, uit liefde tot de kunst in dezen kelder gemaakt, door een schrander mechanicus, en dat de werking geschiedde door raderen onder de trappen die met 1, 2, 3 genommerd waren en aan ketenwerk vast, dat tusschen een dubbele houten vloer doorliep en heenging tot in de holte van den houten man.*

Deze legende behoort tot een veel jonger tijdvak dan de vorige, en die der Nibelungen, van St. Brandaen en Sydrack. Ook deze zijn in den vorm van volksboeken verspreid, en menig fragment er uit bleef lang onder het volk voortleven. Op de laatste doelde de dichter, toen hij zong:

*Van Brandaris, Sydrack en de Nivelingen
hoort men veel babbelen ende singhen
er is geen minnemoer of sy weet er af.*

Van St. Brandaen wordt gemeld dat hij zoo veel wonderlijks van de wereld had gelezen, dat hij begon te twijfelen of niet alles loutere verzinsels waren; toen hij op goddelijk bevel eene reis ondernam om zich met eigen oogen van de waarheid dier ongelooflijke dingen te overtuigen. Hij bezocht de "Witte-zee" (Wendel- of Leverzee), daalde in den "Hillepot" neder, reisde door het "Donkerland" (een herinnering aan Nevelheim der Edda), en na de wonderen die hij gezien had beschreven te hebben, legde hij, volkomen overtuigd van Gods almacht en onbegrijpelijk bestaan, zijn geschrift op het altaar.

*"Doe hi die messe volzanc
Doe en leet niet herde lanc
Hi en versciet die here
God dedem groote eere,
Hi sende om sine siele
Die yugel Sinte Michiele."*

De Sydrac is eigenlijk geen legende, maar bevat in proza de beantwoording van 420 philosophische, astrologische, theologische, morele en dergelijke questiën, of liever is een gesprek tusschen koning Bottus en den wijzen Sydrack. Evenwel wordt het boek gerekend ouder te zijn; want Bottus had het doen komen van koning Trachabar, die het bij opvolging van Japhet, Noachs zoon, had geërfd. Bottus nu leefde 847 jaren na Noach. Na Bottus' dood kwam het boek in handen van "een man van Caldee", daarna werd het achtereenvolgens bezeten door "Coninc Midian", door Naäman, door een aartsbisschop van Samaria, door diens clere "Dimittere" (Dimetrius), en kwam zoo te Toledo, waar het "wtē Griexen in den Latine" vertaald werd en in bezit kwam van den koning van Spanje. Vervolgens geraakte het in handen van Emmomenijn "here van Tunes", die het in het "Sarrasenoos" liet vertalen, uit welke vertaling later keizer Frederik weder eene Latijnsche deed maken, waarvan meerdere afschriften werden vervaardigd, zoodat nu het werk algemeen bekend werd. De ordonnantie was in 1244 door vele wijze "meesters" te Toledo ("Tolette") gemaakt.

Volgens Mone bestaan er van den Sydrack vijf handschriften in proza met een berijmde Prologhe en slot. Onze bewerking is naar het Fransch en het eerst in 1496 te Deventer, vervolgens te Antwerpen gedrukt ¹. Het latere daaruit getrokken volksboek, met den titel: *Legende ofte oude spreucken van den wijzen Sydrack ende coninc Bottus* is niet tot ons gekomen. Tot eene proeve kiezen wij Cap. XI.

*Die coninck vraecht, doen Adam was gheworpen wten paradyse waer ghinck hy doen?
"Sydrack antwoorde, hij ghinck weder in Ebroen, daer hij ghemaect was. Ende daer
won hij kinderen en beweende daer sinen sone Abel, dye Cayin doode. Ende daerom
binnen langhen tijt en wilde hi nyet zijn bi sinen wijve. Maer omdat God niet en wilde*

¹ Hier beghint een schone suverlike hystorie gheheyten Sydrack den grote meester, welke was VII hondert jaer over Goeds gheboerte in fol. — Hier beghint een schone Historie van den wijzen Philosoph Sydrac, die op eertrijck was duysent iaer voor Gods geboorte. Ende heeft beschreven vier hondert ende twintich questien, dye seer vreemt ende ghenoechlijk zijn om te lesen, dye der coninck Bottus dye Philosoph Sydrack vraechde. Gheprint Thantwerpen in die Camnerstrate bij mij Jan Roelants. Anno 1564 4o.

zijn gheboren van dien quaden sade, zo beval hij Adam te zijn bi sinen wijve ende won Seth, van welcken geslacht God wilde zijn geboren. Ende weet dat binnen Adams tijden niet en regende noch reghenbooch en stont aen den hemel, noch die luyden en aten geen vleesche ende en droncken geene wijn. Ende alle sine tijt wast een paerliken somer. Maer dit is al verkeerd overmidts der menssen sonden,

In Cap. 294 vraecht die coninc in wat uren ende in wat saysoene was Adam ghemaect? Sydrac antwoordt: in de twee eersten dagen van der maent die Adam eerst noemde galenap so wert die gemaect, ende dat was op eenen vridach. Mer doen se Adam eerst sach was si van drie dagen ende hi hietse prieme. Mer van Noes tijden voorwaer na die diluwie hebben die manen ende de maenden andere namen. Ende andere lieden sullen noch comen na ons diese ands noemen sullen ende op dien dach dat Adam gemaect was so ontfinc hij den gheest des leves. Ende op dien selven dach sterf hi ende Noe op dien selve dach sal geboren worden ende sterven die waerachtighe propheet op eertryc, ende op dien dach zullen veel groote misdaden geschieden op eertrijc.

Ook het *Nibelungen*-lied, die zoetvloeiende heldensage, waarvan de inhoud, "de ongelukkige liefde en de bloedige wraak van Grimhilde", door een reeks van schrijvers is medegedeeld, behoort niet tot onze letterkunde alleen; maar werd toch reeds door de Franken, wier gebied zich onder de Merovingers, tot aan de Maas en Merwede uitstreckte, in ons vaderland overgebracht... Doch genoeg over de sagen, die wij met andere volkeren gemeen hebben. Zij zijn vele; grooter evenwel is het aantal, die in ons vaderland alleen te huis behooren. Honderden zijn reeds verzameld en in verschillende bundels aan het licht gebracht, honderden in andere werken verspreid, en wie weet welk eene rijke nalezing er nog te doen is, ofschoon er ongetwijfeld reeds zeer vele zijn uitgestorven.

Onze vroegste geschiedenis is even als die van alle volkeren in fabelen en sagen gehuld. De zee, die onze kusten bespoelt, de rivieren, die ons land doorsnijden, stroomen, kreeken, kolken, vinnen, bronnen, fonteinen, putten, moerassen; de overblijfsels van wouden, boomen, hoogten, heiden, eilanden, steden, dorpen, gehuchten, de huizen die wij bewonen, de wegen die wij bewandelen, de ruïnen van oude kasteelen, abdijen, kloosters, kerken, kapellen, kerkhoven, kruisen, beelden, vorstelijke en adellijke geslachten, die reeds in de

helden-eeuwen bloeiden en hunne wapenschilden ja hunne wapens zelve , deze allen hebben hunne eigene sagen. Sporen er van ontdekt men in de liederen van 't volk , in de vertelsels onzer bakers en minnemoërs , in de namen der plaats en wateren.

De oudste sagen zijn de stamsagen , die , voor zoover zij zich tot Friesen , Batavieren , Saksen en Franken bepalen , op een gemeenschappelijken oorsprong der Germaansche volkeren terugwijzen. Reeds ten tijde van Tacitus bestond de sage eener afstamming van huune Goden. Toen echter het Christendom deze van hunne voetstukken gerukt had , werden zij op den achtergrond gedrongen en liet men de stamhelden niet meer van de Goden , maar uit het aardse paradys , het verre Oosten , Indië , Troje en de oude helden van Griekenland afstammen en knoopte die met latere helden en heldenfeiten zamen. Elias Gracilis of Elyas de Zwanenridder , de stamvader der hertogen van Gelder , Gulik , Bouillon , der keurvorsten van Hessen , der heeren van Arkel stamde uit het Paradys , Friso , de stamvader der Friesen daarentegen kwam uit Indië , volgens sommigen uit Troje , terwijl wederom andere sagen de Friesen van de reuzen in Brittanje , van den Trojaan Gruuus , ja zelfs van de door Salmanear (Salmanasser) uit Palestina verdreven Joden doen afstammen. Bato , Saxo , de zoon van Antenor , Brabon , de stamvaders der Batavieren , Saksers , Franken , Brabanders , zijn , even als Friso , mythische personen , zonen van beroemde helden , wier geschiedenis door zamenvloeiing van sagen is gevormd. Doch niet alleen de geschiedenis der stamvaders , maar ook die hunner nakomelingen zijn soms tot in later geslachten in sagen gehuld. Denken wij slechts aan de reeks van Friesehe koningen , hunne krijgstogten en heldenfeiten , die van Schottus , Friso's kleinzoon , van Hengist en Horsa , zonen van den Frieschen hertog Udolf Haron , van Ubbo Kiaempe , van Harald Hyldeland , die op de Brawallaheide wonderen van dapperheid verrichtte , de beroemdste helden versloeg , drommen van mindere krijgshelden velde , den vermaarden Staerkodder zes wonden toebraacht ; aan den tocht der reuzen en reuzinnen van Albion naar het land der wilde Sassen , Zuid-

Holland en Zeeland; van hertog Walachrijn van Henegouwen, door de Gentenaren verdreven, naar Walcheren.

Niet minder rijk aan sagen is de geschiedenis der graven van Holland, bisschoppen van Utrecht en hertogen van Gelderland en der eerste evangeliepredikers. De chronyken zijn er vol van. Men herinnere zich hoe op het gebed van graaf Arnold III van Holland bij het dorp Winkel in Westfriesland eene bron ontsprong, hoe zijn graf in de abdijkerk van Egmond zich op een witten donderdag opende, en er een liefelijke geur als van myrrhe en wierook uit opsteeg, zoodat allen, die het omringden, in een aardsch paradijs meenden te zijn; de stemme in de lucht "oft een donreslach hadde geweest, die riep: vliet, ghi Heeren vliet", waarop graaf Dirk III, die op het punt was met de Friesen te strijden, vlood; graaf Floris III en den oorsprong van den Hontsdam op Walcheren; de geschiedenis van Floris V en Geeraerd van Velsen; het bloeden van het O. L. V. beeld in het klooster Camerink, uit een wonde het door een Jodenkind, door graaf Willm van Henegouwen over de vont gehouden en later in zijn dienst, met een zwaard toegebracht; den kostbaren edelsteen door gravin Hildegard, gemalin van graaf Dirk III, aan het klooster van Egmond geschonken, die hem, welke hem droeg, onzichtbaar maakte; Jacoba van Beijeren en hare kruikjes; het putje en pad van Willebrord, het zilveren Mercuriusbeeld (de witte God) en St. Amandus; den dood van St. Lambert; het leven van St. Franciscus, door Maerlant beschreven, van St. Patricius, St. Dominicus, St. Brigitta, St. Christine, St. Lidewy van Schiedam, de stichting der Mariakerk te Utrecht door bisschop Koenraad, Henricus abt van 't klooster te Adewert en de biecht van een onthoofden misdadiger; de monniken van Adewert, die hunne kappen aan zonnestrallen te droogen hingen, en zoo vele andere sagen en legenden waarvan de chronyken en de levens der Heiligen en kloosterschriften wemelen. Ook de oorsprong der steden behoort tot het gebied der sagen; vele stichters zijn niet minder nevelachtige personen dan de stamvaders der volkeren. Zoo stichtte Magus, de magtige koning der Walen, Nijmegen; Diderik, zoon van Rabboud,

Medemblik, ter eere der Godin Medea, terwijl zijne medgezellen Gerard (Gerolf?), Roeiand (Rollo?), Keno en Adelbold sloten en dorpen aanlegden. Friso stichtte Staveren en noemde het naar den volksgod Stavo, en Vroonen, weleer Frouwgart, ter eere zijner echtgenootte Frouwa. Het was daar dat St. Ursula met hare 11000 medgezellinnen aanlandde. Groningen noemt Grunus, Vlissingen Ulysses, Dordrecht Antoninus pius, Rotterdam Rotgerus, hare stichters, terwijl de Warmers Warmond, geweldige reuzen Kampen, Heer Lem Haarlem bouwde. In oude tijden (lezen wij in de chronyken) werden Holland en Friesland door reuzen bewoond. Een van hen was burggraaf van Leiden, woonde aldaar en heette Lem. Deze had bij eene reuzin een zoon verwekt, die denzelfden naam droeg en in de nabijheid van Leiden een stad stichtte, die hij zijn naam Haarlem (Heer Lem) gaf. Terzelfder tijd was het tegenwoordige Haarlemmer hout aan Bacchus gewijd, die er een prachtigen tempel in had. waarvan de namen Bakenesser kerk en Bakenesser gracht overblijfsels zouden zijn. Toen Lem koning was (dus vervolgt de chronyk) leefde er in zijn gebied eene reuzin Walberecht geheeten, die buiten Haarlem haar vee wijdde. Zij was zoo groot dat zij met eene schrede uit Holland naar Engeland stapte. Eens landde er aan de kusten der Noordzee een schip met roovers, die haar vee wegvoerden. Toen zij het den volgenden morgen miste, en het nergens ontdekte, begaf zij zich naar Scheveningen, trad in zee, hield het schip met een vinger vast, doodde de manschappen, verzadigde zich aan hun vleesch en bloed, stiet het vaartuig in den afgrond en keerde met 12 vette ossen onder den eenen en 22 paarden onder den anderen arm en al de schapen op haar hoofd naar huis.

De Westfriesche koning Richard Arundel, om zijne lange ooren, koning ezelsoor geheeten, stichtte het slot te Voorburg in Holland, "een wonder van bouwkunst, zoo hoog, zoo ruim, dat het niet te zeggen is, dat meer dan 10 hoeven innam." Men houdt hem ook voor den grondlegger van het slot te Noordwijk, terwijl zijn zoon Valk, aldus naar zijne schoone oogen genoemd, het slot Valkenburg bij

Leiden bouwde. Er zijn bijna geen sloten in ons vaderland, waaraan niet deze of gene sage is verbonden. Zoo zou het door de Maas verzwolgen slot Slavenburg, in den omtrek van Vlaardingen, door giganten en reuzen, door Brittus uit Brittanje verdreven, gesticht zijn; Chlodeo, koning der Franken, in het noorden zijns rijks zich bevindende, zich eens naar de zee kust begeven hebben, toen, op zekeren dag dat de koningin zich met baden verlustigde, een zeemonster uit de golven opkwam, haar overweldigde en een zoon bij haar won, die naderhand den naam Merovins ontving, die een kasteel stichtte, dat, gelijk ook de rivier die het bespoelde, naar hem de Merwede genoemd werd. Ook zou hij de stamvader zijn der borstelige Merowingen, dus genoemd wijl zij een borstel op den rug droegen. Op het kasteel Waardenburg bij Bommel zou docter Faust gewoond hebben en van daar door den Satan zijn weggevoerd; het slot Ammerzode werd, bij gelegenheid dat men een dochter van den heer van Arkel, die de sluijer in een Clarissenklooster had aangenomen, schaakte, in brand gestoken. Vele sloten werden door dolende geesten en spoken onveilig gemaakt, op anderen kondigde de verschijning van een geest den dood van een der bewoners aan. Vele hadden onderaardsche gangen, afschuwelijke kelders, pijnigingswerktuigen, oublietten en in pace's.

Doch niet alleen de sloten, maar ook de geschiedenis der bewoners er van zijn met sagen vermengd. Zooals die van den wilden Walingier en van den kwaden Walter II, heeren van Egmond. Onder het bestuur van deze geschiedde het dat een ooievaar, die op de abdij nestelde, zijn poot brak, een arme vrouw nam hem op, heelde en verzorgde hem, en toen hij het volgende jaar terug keerde, had hij een prachtigen karbonkel in den bek, die een sieraad werd van het hoogaltaar der abdijkerk. Ook de chronyken der heeren van Arkel, van de Merwede, Leerdam zijn met sagen gevuld. Vooral zijn de reizen en krijgstogten van Diderik van de Merwede en zijn "claeghzang" beroemd, en van Folkert, heer van Leerdam en Haestrecht, wordt gemeld, dat hij een verbond met den duivel sloot, hem lijf en

ziel verpand, doch daarentegen een langer leven en de macht zich in elk dier te kunnen veranderen, ontvangen had. Lang koesterde hij een geweldigen haat jegens Jan van Arkel, en wist den koster der kerk van Arkel om te koopen, zoodra van Arkel in kersnacht de kerk was ingegaan, de deuren te sluiten en de klok te luiden, waarna hij zijn wraak aan zijn vijand zou koelen. De kersnacht brak aan, en heer Jan begaf zich met zijne knapen en mannen ter kerke, doch liet zijne zwangere vrouw Bertha met hare gezellinnen op den burgt achter. De koster sloot daarop twee deuren, doch toen hij zich naar die ten westen wendde, verliet van Arkel, door buikpijn aangetast, met vier edellieden onopgemerkt de kerk. Na de laatste deur gesloten en de klok geluid te hebben, omringde Folkert met zijne knechten het heiligdom, stak er den brand in, zoodat allen die er zich in bevonden, geestelijken en leeken, armen en rijken, grijsaards en kinderen ellendig omkwamen. Van Arkel zag uit zijne burgt de kerk verbranden en hoorde het jammergeschrei der slachtoffers zonder dat hij iets kon verrigten. Nadat de koster zijn misdaad beleden had, werd hij met gloeiende tangen geknepen en vervolgens verbrand. Folkert vlood naar Duitschland, keerde later heimelijk terug en stak in een duisteren nacht den arkelschen dijk door, zoodat de omstreken overstroomd werden en veel menschen en vee verdronken. Niet lang daarna werd hij bij een drinkgelag door den duivel plotseling aangegrepen en in de lucht weggevoerd. Sedert spookte hij, in de gestalte van verschillende dieren, op zijn slot, en maakte er zulk een geraas dat niemand het kon bewonen. Later wilde zijn zoon Pelgrim, ook een goddeloos mensch, het slot afbreken, toen het spook plotseling verdween en sedert niets meer van zich liet hooren. Niet minder vreeselijk zijn de euveldaden van Pelgrim van Ledendam en de spookerijen op zijn slot. De sagen van Jan van Persijn, der gravin van Hennenberg, Sophia van Heusden en van zoo vele andere edele heeren en vrouwen, mogen ons thans, evenmin als die aan hunne stamwapenen verbonden, bezig houden.

Niet minder rijk dan de oude roofnesten der middeleeuwen zijn de

kloosters, kerken en andere heiligdommen aan sagen en legenden, vooral aan hunne stichting verbonden. Zoo wordt verhaald dat de H. Sura te Dordrecht eene kerk liet bouwen met drie penningen in hare tas, die telkens, wanneer zij ze had uitgegeven, door andere werden vervangen, en toen de werklieden, in den waan dat zij rijk was, haar vermoord hadden, ontsprong, op de plaats waar de moord geschied was, een bron. Zij zelve stond van de dooden op en werd de voorspraak harer moordenaars bij den paus.

Toen de buurlieden op het Nieuwland bij Bolsward eene kerk wilden stichten, vonden zij elken morgen het werk van den vorigen dag vernield. Toen spanden zij twee ossen voor een met aarde en steenen beladen "trog" of slede en lieten het aan de Voorzienigheid over, welken weg zij zouden inslaan. Des morgens vonden zij de ossen op eene "lege, reidige plaats, met brandende kaarsen aan hunne horens." Hier was de door God zelve aangewezen plek en timmerden zij het heiligdom. Diergelijke verhalen zijn in menigte voorhanden, en menige kapel verrees op de door Maria aangewezene plek, of daar waar haar wonderdoend beeld werd ontdekt.

Niet zelden verhinderde echter de duivel den voortgang van den arbeid, of werd het heiligdom door hem in brand gestoken. Soms liet hij sporen van zijn tegenwoordigheid aan pilaren, gewelven en wanden achter. Dit alles ziet op den worstelstrijd tusschen Heiden- en Christendom. Vele godshuizen bezaten wonderdoende beelden, relikwiën en andere gewijde voorwerpen, waaraan sagen verbonden waren. Zoo bezaten die van Dordrecht, Brugge, gedeelten van het ware kruis, Amsterdam het sacrement van mirakelen, andere graven, waarin zich lijken bevonden die niet verteerden of waaruit liefelijke geuren opstegen, zerken, waartegen geklopt werd, wanneer land of stad door den vijand of het pestvuur bedreigd was, opdat de inwoners, door een tijdige bekeering de ramp mogten afweeren. Te Staveren, de zetel der oude Friesche koningen, zoo rijk aan legenden, (men denke aan het roode klif, de "wanschapen wolf, met menigerlei gedaanten van

hoofden, meer dan de hond Cerberus er had," door Iglo aan Adolf en door dezen aan keizer Valentiniaan tot teeken van vriendschap vereerd), was een steen in de kerk, die geen menschelijk vermogen kon wegnemen. Ook de klokken hadden hare sagen. Sommige werden, ofschoon in diepe kolken verzonken, in kersnacht door onzichtbare handen geluid, andere luidden van zelf, ongedoopte klokken werden door den duivel uit torens gerukt, die te Vosselaer liet hij vallen, en nog is het gat aanwezig, waardoor zij in de hel stortte; elders hing de duivel ze op eene van de kerk afgezonderde plaats. De duivel werd door klokkengelui verdreven:

"Hare stem is Bombam

Zy verdrijft de satan. —

De groote — Susanna (naam der klok)

Drijft de duivel hier van daan." —

"*Daemones fugito*," (vlucht duivels) hadden sommigen tot opschrift. Te Neerysche staan twee torens, de een door de gemeente, de andere door den duivel gesticht.

In vroegere eeuwen was ons vaderland met ondoordringbare wouden overdekt. Nog zijn er overblijfsels van die heilige bosschen, waarin volksvergaderingen gehouden, volksfeesten gevierd, godsdienstplechtigheden verrigt werden. Vreeselijke dingen hadden er in plaats. In het woud zonder genade bij Gouda hoorde men steeds "een groot, vervaarlijk, vreeselijk geluid van de wilde beesten, die in dat bosch waren, van beeren, leeuwen, everzwijnen, wilde stieren, die zoo vreeselijk gebaarden, dat een mensch er van mocht gruwen." Aan de eene zijde van dat woud woonden "de wilde Sassen, die om niets gaven dat op de aarde leefde." Deze wouden werden door geesten en spoken, Kludden, Loeders en Osschaerts bevolkt. De Kludde of Lodde was een ware Proteus; een boer zou des avonds voor geen prijs een woud, weide, akker of straat betreden, waar hij zich ophield; alleen zijn naam joeg schrik aan. Nu veranderde hij zich in een boom, eerst klein en teêr, vervolgens zich tot een onmetelijke hoogte ver-

heffende en in de wolken verdwijnende, terwijl al wat hem op aarde omringde, door elkander werd geworpen. Dan eens verscheen hij in de gestalte van een grooten zwarten hond, die op zijn achterpooten liep, met een rammelende keten om den nek, hem, dien hij ontmoette, op den rug sprong en op den grond wierp, waarna hij spoorloos verdween. Meestal nam hij de gedaante van een oud afgemat paard aan, en niet zelden ontdekten de stalknechts, wanneer zij des nachts hunne paarden uit de heide haalden, dat zij, in plaats van op hunnen welbekenden hengst, op zijn rug zaten. Hij liep dan met verbazende snelheid weg, wierp zijn ruiters in het water en lachte hem op eene afgrijselijke wijze uit. Ook vertoonde hij zich soms in de gedaante van een kat, kikvorsch, vleermuis, vlieg of ander dier. Men hoorde hem met ketenen rammelen, donderen, zag hem iemand tusschen de beenen springen en met hem wegloopen. Ook Oschaert nam verschillende gedaanten aan, als van een wolf, hond, ezel en paard.

Sommigen meenen in deze spooksels den bergreus Rubezahl en Loke te erkennen. De bosschen en velden waren ook de verblijfplaatsen van weerwolven, hegge- of hagemoers en andere gedrochten. De hagemoer, welligt de oude godin der hagedissen, gelijk de waterbullebak het hoofd der watergeesten, bewoonde dichte heggen of hazelaarsstruiken.

Op de dorre heiden hoorden de reizigers vaak de klaagtoon, weelachten en verzuchtingen van den heidegeest, de geest van afgestorvenen. Ook op deze toonde men, gelijk in de bosschen, plekken aan, waar geesten rondwaarden, of heksen sabbath hielden. Ook zijn er vele sagen nopens de boomen, van welke sommige nog heden, gelijk weleer, door spooksels bewoond worden. Vroeger waren zij aan de Goden, later aan de Heiligen en Maria toegewijd, vroeger werden er offers aan gebracht, thans ziet men nog in den hollen stam van sommige beelden van heiligen. Eens ging een man des avonds van Koekelenberg naar Molenbeek, onderweg moest hij een overouden eik voorbij, waarvan de stam reeds geheel hol was. Daar komende, zag hij een vlam om den stam spelen, en toen hij naderde om te zien wat dat was, hoorde

hij een vreeselijke en holle stem, die hem toeriep: "gaat aan! voor u is de dag, de nacht is voor mij," en bij elk woord schoot een vlam uit den boom. Welligt is deze sage eene herinnering aan de heidensche Godheid Thunar of Thor, aan wien de eik gewijd was, die thans van de menschen verlaten alleen nog des nachts mag spoken.

Naar deze heilige eiken, die men nog hier en daar in ons land vindt, deed men vroeger pelgrimagien. Ook werden zij door kranken bezocht, die er hunne "scerpe ende staf" als offerhanden in ophingen. In onze volkslegenden komt ook de linde voor. Geen wonder, zij was een heilige aan Odin of Wodan gewijde boom, waaronder, even als onder den eik, de vierschaar werd gespannen en het volk vergaderde. In het oude lied *het daghet wten Oosten*, voert de minnaar zijn lief naar den lindeboom, en ligt vervolgens onder de "linde groene" verslagen.

Menige sage is nog nopens de oude reusachtige lindeboomen, die men hier en daar vindt, onder het volk. Ook de hazelaar en de wigchelroede die men er van snijdt, en de wilg komt in de geschiedenis van het bijgeloof voor. Een jonge wilgenloot, in een ruk afgescheurd, onder het opzeggen van tooverformulieren en het schrijven van tooverkarakters, maakt dat iemand van een groot gevolg onringd schijnt; de vlier, als toovermiddel gebruikt, geneest de koorts, kiespijn en eksteroogen; koeijen met kruiden op St. Jansavond geplukt, gewreven, geven veel melk; bij olmen-, essen-, pijn- en mispelboomen spookt het en waren allerlei gestalten rond, die de voorbijgangers verschrikken.

Niet te verwonderen dat er vele legenden nopens de reuzen, die oudste bewoners van ons land, geboekt zijn. Zij werden, volgens de noordsche godenleer, vóór de menschen geschapen, waren booze geesten, wier gedaanten dikwerf door den satan werd aangenomen. Zij wierpen hoogten op voor steden en dorpen, zooals de Rijswijksche reuzen uit Albion, de Geldersche reuzen van den Doornwerth en den Heesberg, die te Driel en Valburg den Hoenderberg bij Nijmegen maakten uit zand van den Wageningschen berg. In drie stappen wandelden zij

van den eenen berg tot den anderen, en toen de reus van den Doornwerth eens zijn klompen uitschudde, ontstond de hoogte, waarop Valburg ligt. Ook de Lochemer of Lemelerberg is door reuzen opgeworpen; de hoogte bij Rotterdam, de Hillegaertsberg, ontstond uit het zand dat de reusachtige Hildegaerde uit haar voorschoot liet vallen. Reuzen groeven de Waal, Rijn en IJsselgracht; de Antwerpse reus Druon hieuw elken vreemdeling de handen af en wierp ze in de Schelde. Zij bewoonden duistere bosschen. Zoo zagen de boschwachters in Duitschland nu en dan een vervaarlijke reus, Hidembras, in gezelschap eener vervaarlijken reuzin, door de hooge, breede gronden knisen, om verdwaalde reizigers te vangen en die, als een lekkernij met huid en haar op te eten. Deze gevreesde Hidembras, een verschrikkelijke menschen-eter, zei dan, den adem sterk door den neus ophalende: *“ik ruik! ik ruik! menschenvleesch,”* doch dan werden de slapende reizigers vaak door de reuzin gewaarschuwd en beschermd. Ook woonden zij op oude roofnesten en betooverde kasteelen, waren zelve tovenaars, schaakten schoone jonkvrouwen, voedden edele knapen op, bewaakten schatten en hadden allerlei gedrochten tot hunne dienst. Zij stapten breede rivieren en meeren over, kaatsten met bergen, hunne stem klonk eenige uren in het rond, zware eiken en pijnboomen dienden hun tot wandelstokken. Hunne grootste vijanden waren tovenaars en dolende ridders; de Hunnebedden of Reuzesteenen in Drenthe zijn door hen opgestapeld, in de Oosterholte ziet men zelfs nog de indrukselel hunner vingers in de steenen.

In 1488 dreef het lijk eener reuzin op het eiland Terschelling aan, te Sneek dolf men een reuzenligchaam, zonder eenige verrotting uit den grond op; bij Westerborg, in Drenthe, uit den alouden topberg of heuvel, het gebeente van een reus. Op het Ellersveld, een uitgestrekte heidevlakte in Drenthe, spookt de duivel als een reusachtige geest en bewoont aldaar een heuvel “de papenlooze kerk” geheeten. Ook te Roomburg bij Leiden, en op vele andere plaatsen, ontdekte men overblijfsels van reuzen. Tot het dwergengeslacht, een tegenstelling der

reuzen, behooren de Kabouterkens, Kaboutermannekens, Guurkens, Deutels, Keutels, Drollen, Aardmannekens, mogelijk dezelfde of wel verschillende soorten van aardgeesten. De eerste zijn de kleinste der dwergsoorten, mismaakt, doch werkzaam, vrolijk, levendig, onschadelijk. Zij woonden in bergen en heuvelen, tusschen rotsspleten, onder distelen en ruigten aan de oevers. Te Getrode, in België, en tusschen Turnhout en Casterle vindt men een Kabouterberg; te Lochem de Schelle-Guurkens-Belt; in het Soerensche bosch de Aardmanshegge. Volgens de Germaansche sage waren zij bestemd om de woeste bergen en landen te bebouwen, de reuzen om gedrochten en wormen te doden. In ons vaderland komen zij meestal als huisgeesten voor, verrigten allerlei werk voor de huisgenooten, brengen hun geld, vermeederen het koren in de schuur, melken de koeijen, vegen de vloer, leggen vuur aan, bereiden de koffij, wasschen het linnen, ontvangen eenig loon, eten hetgeen de huismoeders hun voortzetten, houden veel van melk, broodjes en boter, zijn in 't groen gekleed, gehuwd, zeer gedienschtig, getrouw, doch listig, vol slimme streken, maken het den bureu lastig, drinken de koeijen de melk af, bederven de boter. Ook zijn ze handige smeden, de overblijfsels van oude smidsen in de bosschen heeten nog dwergensmitzen.

Onder de Kaboutermannetjes hebben zich vooral een Jan met de roode muts en het Roode mannetje beroemd gemaakt. Dit laatste beloofde Napoleon een drievoudig bezoek, en zou hem drie dagen voor zijn troonsbeklimming, na den slag bij Wagram en in 1814 te Fontainebleau verschenen zijn. De Kabouters moeten wel van de Kobolts, volgens den een een boosaardigen berg, volgens anderen een huisgeest, onderscheiden worden. Sommigen doen hem in bergholen wonen, metalen graven, verborgene schatten zoeken, en schrijven ze zulk een gevaarlijk karakter toe, dat ze zelfs door hunnen adem doden.

Zij komen in de volksoverleveringen minder voor dan de witte wiven, witte vrouwen, witte juffers, witten, grauwe juffers, geesten, die in de gestalte van schoone vrouwen in witte kleeding de landlieden ver-

schrikken. Velen weten, vooral in N.-Brabant, Gelderland, Overijssel, Groningen en Drenthe, nog van haar te vertellen. Zij wonen in holen in kleine heuveltjes, (Wiver-better), woerden of terpen, voeren het gebied over planten en struiken, vooral over rozeboomen, verleiden mannen, die zich te laat op het pad begeven, berooven verdwaalde reizigers en herders, kraamvrouwen van hunne kinderen, die zij in hare holen sleepen.

“Deze witte wijven (schreef Picardt) zijn geweest rechte oreades, nimphae monstra, berg-duivelen, veld-duivelen, duivelsche spokerijen, die door het rechtvaardig oordeel Gods in en omtrent deze heidensche begrafenissen, vreemde en onmenselijke aanslagen aangesteld en de heidensche menschen betooverd en geblinddoekt hebben.” Anderen vellen een veel gunstiger oordeel over haar en melden dat zij de kraamvrouwen bijstaan in haren nood, de haar bewezene diensten rijkelijk loonen, wel reizigers plagen, doch zonder ze te schaden, wel snoepen, doch zonder dat de drank en spijsen verminderen. Volgens sommigen zonden zij dezelfden zijn als de Alven of Elfen, waarvan zoo vele sagen bestaan en waarna eenige plaatsen genoemd worden, doch anderen betwijfelen zulks. Evenals goede en kwade engelen zijn er goede en kwade Alven. De laatsten, zwarte en donkere Alven geheeten, zijn klein, mismaakt, kwaadaardig, duivelachtig, vijanden der menschen en van het Christendom, het daglicht schuwende en bij nacht werkende. Zij bewonen heuvelen, bosschen, en in de waterblazen, die men dikwerf in vijvers op het water ziet. Volgens het volksgeloof beguichelen zij den mensch, door hem dingen voor te spiegelen die niet bestaan, brengen reizigers op het dwaalspoor, verwisselen de kinderen in de wieg, kennen de kracht en het gebruik van kruiden en planten, benadeelen er de menschen mede, vergiftigen de planten. Bijzonder lief is haar het Elvenblad of tooverinnenkruid. Hun behoort het Nachtkruid, wie het neemt moet sterven. Zij zijn gehuwd; de Alvinnen hebben menschen noodig om haar bij de verlossing te helpen. Zij zingen fraai, als de wind huilt zeggen de boeren: “Alvina weent.”

De Lucht-Alven daarentegen zijn goede geesten, schoon, klein, welgevormd. Zij maken een volk uit, staan onder eene koningin, die, evenals hunne vorsten, paleizen bewoont. In het Schotsche heldendicht: *The Young Tamlane* van Walter Scott, wordt gezegd dat de Fairies (dus worden zij in Schotland genoemd) in de aarde en in de lucht, brandhout en notendoppen, paleizen en prachtige zalen wonen, in de geurige knoppen eener pas ontlokene roos slapen en door de wind gewiegd worden, bij schoon weer in stroomen en beken spartelen of door de lucht fladderen en bij de zonnestralen nederglijden. In St. Walpurgis-nacht of op den avond van Allerheiligen gaan zij op reis en houden den 1sten Mei en 1sten November eene groote vergadering, waarin de Alven-Koningin voorziet.

De lucht-alven worden nog in de Betuwe gezien. Een boerenknecht kwam vroeg in den morgenstond, toen de dauw nog op het veld lag, om een paard uit het land te halen. Daar zag hij een dier wezens zich in de opkomende zonnestralen koesteren. Hare verrukkelijke schoonheid, haar lang golvend haar ging alle beschrijving te boven. Verrukt over hetgeen hij zag, nadert hij haar, doch in een oogenblik is de schoone alf verdwenen.

Tot de luchtgeesten behooren ook de Nachtridders, die, op hun ros gezeten, des nachts door de lucht rijden en die men aan het geklapper, dat hunne paarden in de lucht maken, erkent. Zij herinneren aan het woedende heir in Duitschland, aan de wilde en eeuwige jagers, die des nachts bosschen en heiden doen weergalmen van het klappen der zweepen, het blaffen der honden, het trappelen der paarden, het geschal der horens, en aan de Valkyrien of slaggodinnen, die onzichtbaar in den slag voorafreden en de helden die nog hunnen strijd- en jachtlust boeten. Vooral in België en Gelderland laten zij zich dikwerf hooren en zien. Zij leveren soms geregelde veldslagen in de lucht, immer voortteekenen van werkelijke gevechten voor het uitbarsten van den oorlog of voor het leveren van den slag. De oude chronyken zijn vol van zulke voortteekenen, en nog in de 17^e eeuw werd geloof aan deze

“profesyen en gezichten tot waarschuwing en afmaning van de zonde verordineerd.” Maar niet alleen kondigden de nachtridders, evenals de cometen, “Gods oordeelen aan, door afschaduwinge van aanstaande rampen”, maar zij lieten zich in de lucht hooren. Men denke aan het *helpt! helpt! helpt!* tusschen Scharl en Warns, en het *vliedt! vliedt! vliedt!* voor den strijd tusschen de Hollanders en Westfriesen.

Evenals de wouden en de lucht hebben ook de zee, rivieren, bronnen, putten en andere wateren hare sagen, die bij de strandbewoners, visschers, schippers en landlieden niet vergeten zijn. Nog spreken zij van den vliegende Hollander, de zielenvogels, de stormverkoopsters, zeemannen, zeemeerminnen, water-spoken, geesten en schimmen, van nikkers of tikkers, ook onder den naam van waterbullebakken, Bom-melnickers en Boezehupperts bekend, aan welke het gehucht Necker-spoel bij Mechelen, het Neckersgat te Gend en menig spreekwoord (“zwart als de nicker, de nicker is oock soo leelijck niet alsse hem wel schilderen”, enz.) herinnert. Zij hebben een menschelijke gedaante; soms vertoonen zij zich in die van een oud manneke, doch zijn zwart, even dik als lang, hebben een verbazend dik hoofd, roode oogen, rood haar, en een padde onder de tong; wonen in moerassen, meren en vaarten, waarin het dakriet groeit, schuilen aan de oevers der rivieren onder het mattenbies en trekken met een grooten haak de te na komende kinderen en zwemmende of badende mannen in den afgrond, waar zij hun bloed uitzuigen. Niet zelden hoort men ze in moerassen of slooten een klagend gehuil, als dat van een schreijend kind, aanheffen, waarop storm en onweër volgen. In Gelderland en Belgie zijn ze nog zeer bekend. In Friesland, vooral te Grouw, Wiwega, Wattena enz., hoort men veel van hen onder den naam van Boezehupperts. Zij houden zich veel in het Kruiswater, het Pingmeer, de wijde Ee en andere wateren aldaar op.

Behalve nikkers heeft men ook waterspoken, die zich dan eens in de gedaante eener witte juffer, dan van een beer (mannetjes varken) vertoonen. Vroeger werd het Sappemeer wegens de wanstaltige water-

spoken, die men er vond, het Duivelsmeer genoemd. Zij hielden zich ook in Westerwolde en het Lijkskimeer op. Herinneren deze en andere gedrochten den waterdienst onzer vaders, niet minder doen zulks de bronnen, putten en andere wateren waaraan sagen zijn verbonden. Ik noem slechts de bron der H. Sura, de zoutbron, den twistappel tussehen Battus en zijn broeder Salandus met de Hermonduren, de waterbron van Graaf Arnoud III te Winkel, de bronwel te Utrecht, de Richardsbron te Groesbeek, door wonderkracht vermaard, de wonderbron van Iglo Tadema, den overstromenden put van Staveren, de bron door het paard van een van koning Abba's knapen ontdekt, de duivelskolken in het kerspel Lochem, de helleputten, de bronnen en putten aan wier water genezende krachten zijn verbonden, de heilige bronnen en putten door Bonifacius en Willebrordus of gegraven, of aan Heiligen, in plaats der afgoden, die er bij vereerd werden, gewijd. Zoo had de Friesche God Holler zijne altaren aan het Tjeukemeer, waren de Runseputten bij Heilo aan de H. Maagd gewijd.

Na de invoering van het Christendom verdwenen de heidensehe goden en geesten en werden door duivelen, met Satan, het ideaal van een boozen geest, zooals het heidendom er geen bezat, vervangen, en de sagen, die onder het volk bleven voortleven, allengskens een mengsel van heiden- en middeneeuwsch Christendom, zoodat het vaak moeijelijk is te beslissen tot welk een tijdvak ze behooren. Die sagen zijn zoo menigvuldig dat ze boekdeelen zouden kunnen vullen, en de namen, die den duivel werden gegeven, en de gedaanten, waarin hij zich vertoont, zijn schier ontelbaar. Wij kennen hem onder den naam van den vijand, den helschen vijand, den booze, den oude, baren duivel, den ouden knecht, den drommel, Heintje Pik, druit, droes en van anderen. In de latere sagen en heksenprocessen is hij zwart van kleur, met horens op het hoofd, vurige oogen, een staart, paardenvoeten of bokspooten en hinkend, of vermomd in de gestalte van een zwarten priester, van een langen zwarten man met een zwarten mantel, zwarten hoed, ook wel van een schoon jongeling, rijk gekleeden pronker meest met

een rooden mantel, een hoed met pluimen en een degen op zijde, enz.

In de sage van het roode klif en den strijd met St. Joris, op verschillende wapens, in de reis van St. Brandaen komt hij voor als een vuurdraak. Toen de laatste te Bester-eerden aan den berg Syoen kwam, zag hij daar:

*“Draken groet gruwelyc,
Ende lyntwormen vreeselyc,
Die worpen t' allen stonden,
Dat vier uten monden,
De hoeden (bewaakten) die porten.”*

In de oude ridderromans worden schatten en edele jonkvrouwen door draken bewaakt, die door ridders bestreden en overwonnen worden. Een ridder van St. Jan overwon op het veen tusschen Westerlee en de Pekela een draak, een vreeselijk monster, waarvan de afbeelding nog zou bestaan. Over het ontstaan der draken deelt broeder Thomas in zijn werk over de natuurkunde het volgende mede: “Onder de wormen, die zich in den elzenboom ophouden, is er een die grooter wordt dan de overigen, en ze allen verteert; na 90 jaren mag deze niet meer van den elzenboom gevoed worden, en begeeft zich naar den linde, waar hij andermaal 90 jaar leeft, en daarop zich in de woestijn ophoudt, waar hij weder 90 jaren gevoed wordt. Binnen 30 jaren wassen hem de vleugelen, vliegt hij en is gevaarlijk voor alle vogels, evenals Lucifer gevaarlijker is dan alle duivels. Deze worm wordt draak genoemd, *by welcken draec nu Lucifer beteyckert wert.*” Tegen zulk een lintdraak, lintworm of waterslang, een monster dat het geheele land verwoestte, en zich *gelijk ene grote maste* ophief, streed Walewein, gelijk Michael en St. Joris. De duivel nam ook de gestalte van een basiliscus aan en doodde in 513 onder Odilbald II, koning van Friesland, bij Dokkum, alleen door het flikkeren zijner vlamme oogen, 18 menschen. Een niet minder vervaarlijken basiliscus vond men in 1413 in een put te Oldeboorne in Friesland, die, zonder aanraking, 12 mannen, 4 vrouwen en 2 kinderen doodde. De sage wil dat dit schrikbarend dier

door een schildpad uit een hanenei wordt uitbroed. Nog in 1474 werd zulk een basiliscus-ei te Bazel, door beulshanden ter dood gebracht. In verschillende sagen komt de duivel ook in de gestalte van een rooden haan voor, en zendt uilen, raven, eksters als zijne boden uit, om den menschen allerlei onheilen aan te kondigen, evenals de stormvogels, kobben en zeemeeuwen onzen zeevarenden voorboden van storm, wind en regen zijn.

Als Manpaard spookt de duivel, in het Oldambt en het Westerkwartier onder den naam Hommelslommel en Hompelstompel, elders als een paard zonder kop, een kalf zonder kop, soms met rammelende ketenen. Velen zijn de sagen waarin hij in die gestalten voorkomt, doch over zijne verandering in een weerwolf zijn zelfs boekdeelen geschreven. Nog heerscht het bijgeloof hier te lande, dat ouders, die zeven zonen hebben, een van hen tot weerwolf moet afstaan. Deze ongelukkige moet eenmaal 's jaars des nachts als een zwarte wolf zijne woning verlaten en bosschen en velden, in volkomene razernij, vooral op het zien van roode voorwerpen, doorkruisen.

In de heksenprocessen komen de weerwolven herhaaldelijk voor. Zij die voorgaven zich er in veranderd te hebben, verklaarden doorgaans zulks te doen *“door het aendoen van eenen riem, ghemaect van stoffen gheblijck van vellen, van den duyvel ontfaen.”* Zij behielden hun menschelijk verstand, doch konden niet spreken. Dodelijk was hun angst wanneer de tijd daar was en de verandering moest geschieden, en men ze noodzaakte binnen te blijven. Te middernacht werden zij van hunnen weerwolfstoestand verlost. Zeer vele oude sagen van weerwolven leven nog onder het volk. Vroeger was er geschil tusschen de geleerden of het veranderen in een weerwolf werkelijk, of door tooverij geschiedt. De een beweerde, dat het *“duyvelsehe begoochelingen, niet van haer self, maer door de swarte geest”* waren; een ander, *“dat de tovenaars en andere satansslaven werkelijk de gedaante van wolven konden aannemen.”* Sommige schriftuitleggers gisten *“dat de varekens der Gadarenen sulcke wolfmensen geweest zijn.”* Dat het weerwolven-

geslacht nog niet is uitgestorven, maar in bosschen, op heiden en kerkhoven rondwaalt, wordt nog algemeen geloofd. Zoo vertoont hij zich te Driel, in de Overbetuwe, als zwarte *stoep* wegens zijn korten staart. Te Voorthuizen op de Veluwe schuift hij zonder pooten des avonds op het Weempad den wandelaar voorbij, elders loopt hij als soksus, wegens zijne ruige wolfsgedaante en zachte, ruige sokkepooten. Op de oude Woerdlaan, onder Naaldwijk, wordt hij als een zwarte kwade hond met vurige oogen, ook als een zwart kalf met vurige oogen gezien. Elders waart hij over kerkhoven, doch vooral op woerden rond, en verandert, zoo men hem nadert, in een konijn of duif.

Niet alleen neemt de duivel de gedaante van een weêrwolf aan, maar ook (volgens de sagen) van een ezel, een hert, en vooral van een grooten, zwarten poedel, hier en daar *Stommelsteert* geheeten. Velen zagen hem met zwart, krullend haar, den kop steil vooruit, een ruige staart, die, een weinig hangende, regt achteruit steekt, gloeiende vlamme oogen, zoo groot als dobbelsteenen. Meestal loopt hij alleen langs wegen, waarover binnen kort een lijk zal worden vervoerd, waar een mensch vermoord is of zich zelve gedood heeft; nu eens vergezeld van een veulen zonder kop, een kalf met een gloeiende keten om den nek, van een vliegend zwijn of van witte juffers. Niet minder talrijk dan de sagen over de kwade zijn die over goede, getrouwe, geleerde honden, honden die tegen draken vechten, en door hunne meesters rijk begiftigd, tot hun dood door meer dan één dienaar opgepast en uit zilveren schotels gespijzigd werden.

Neemt in Russisch-Lapland de booze de gedaante eener zwarte, graauwe of grijze kat aan, in ons vaderland veranderen zich de heksen, tovenaars en tooveressen in deze gestalte. Wordt zulk een kat geslagen of verminkt, dan ziet men er de sporen van bij de heks, die zich in zulk een kat veranderde. Deze katten kunnen zich zoo groot als een kalf maken, en worden, wanneer men ze opneemt, hoe langer zoo zwaarder. In die gedaante honden de heksen dikwerf hare bijeenkomsten op den bloksberg, op heiden of bij rivieren, en vierden er haren sabbath.

Te Utrecht werden twee burgers verbrand, wyl zij, in katten veranderd, op een bleekveld te Amersfoort poot aan poot hadden gedanst; vooral geschiedde zulks des Woensdags.

In een oude "clute" leest men:

*"By catten die danssen pleghen
Tswoendaechs ende by varende vrouwen."*

Geen paar liet zich dan ook des Woensdags trouwen, en wanneer men des Woensdags van heksen sprak, dan hoorden zij het en wreekten zich.

Op onze eilanden, vooral op Terschelling en Ameland, hoort men veel van spokende katten spreken, en men ziet ter eerstgemelde plaats soms reuzenkatten, die langzamerhand tot de dikte van een veulen aangroeijen. Volgens de oude legende kan men door het drinken van katten-bloed van de vallende ziekte genezen worden, doch dan neemt men ook den "kattenaar" aan en loert op ratten en muizen.

Rijk is onze literatuur aan sagen waarin de kat een hoofdrol speelt, en onder de sprookjes is de "gelaarsde kat" algemeen bekend. Veranderden zich de heksen in katten, zij deden zulks ook in konijnen, hazen en padden:

*"Een padde wil wel weeten
Wordt ook wel een heks geheeten,
Ook is zy als konijn vermuert
En als een haes is zy vervaert,
Men kan er van in oude boeken
En oude bakersprookjes soecken."*

Sagen omtrent de muizen zijn ons niet voorgekomen; de muizen-historie te Hamelen en die van den muizentoren in den Rijn behooren in Duitschland te huis: doch algemeen is het bijgeloof, dat het zien loopen eener muis geluk voorspelt, en "hoe meer muizen iemand des morgens vroeg omtrent hem ziet, hoe voorspoediger hij dien dag zal zijn." Ook wil men, dat het droomen van een boer, dat een muis aan zijn voeten zit, een rijken oogst, en van een burger, grooten affrek zijner waren voorspelt. Den 14^{den} December verjaagt St. Nicasius de

muizen, zoo men zijn naam voor de deur schrijft. Gelijk de Duitschers, waren onze vaderen, en vooral het onbeschaafde publiek en de land- en zeelieden zeer bijgeloovig. Zij letten op alles van des morgens vroeg tot des avonds laat. Het ontmoeten van een oude vrouw of een zwarten hond, wanneer zij het huis verlieten, kon hen van schrik doen terugkeeren en alle werk doen staken; een blaauwe vlam aan de kaars deed hen sidderen voor geesten en spoken, die zich in het vertrek bevonden. Het tikken van een houtworm, stilstaan van een horlogie, knappen van vlammetjes in 't vuur, niezen, hoesten, baarden hun vreugd of smart. Op het omvallen van een zoutvat, liggen van een mes, het getal gasten aan tafel, het plaatsen van schoenen voor, het stappen en liggen in het bed, werd acht geslagen. Men had goede en kwade, gelukkige en ongelukkige dagen, dagen waarop men dit moest verrigten, dat nalaten, medicineren, aderlaten of koppen, al of niet trouwen ¹; 's maandags spoed, was zelden goed; vrijdags mogt men zijn haar niet kammen of zijn nagels korten; die des avonds in den spiegel zag ontving een klap van den booze in het aangezicht; nilen, kraaijen, raven, vleermuizen brachten ongeluk, ooijevaars, zwaluwen geluk aan. Op St. Hubert liet men broodjes wijden tegen de dollenhondsbeet; men kon aan het been van den St. Maartensgans zien of het een harde of zachte winter zou zijn; scheen de zon op St. Cathrijn, dan hielden de lange herfstregens op:

Sinte Calheleyn

Laet de zonne maer schijne

Dat de regn overgaet,

Dat de kinderen ter schole gaen, enz.

Plaatste men den 30sten November een glas water op tafel zonder te storten, dan hield men zich overtuigd dat het volgende jaar vochtig zou zijn. 'T geen des avonds voor kersmis gezaaid werd, bedierf niet

¹ Toen Maria Stuart met Bothwell gehuwd was, vond men des morgens na den bruiloft aan het slot te Holyrood een plakaat met de volgende woorden: "Mense malos vulgo majo nubere vulgo" d. i. "de boozen vrijen in de maand Mei, zoo zegt men onder 't volk."

al zaaide men het op de sneeuw; het water in kersnacht, terwijl de klok 12 sloeg, geput, genas de koorts en maagkwalen; een huilende hond voor de deur kondigde den dood, een blaauwe vlek, van zelf in iemands ligchaam opkomende, den dood van een nabestaande aan; een kruis op het huis of de stal geteekend, weerde heksen of onweder af; een klaverblad van vieren bragt geluk aan, enz.

Mieren, ruspen, aardvlooijen, vliegen, muskieten, mompeeren, muggen, wespen, spinnen en een leger van lastige insekten hebben hunne sagen. Ook bestaan er een menigte, die betrekking hebben op spokende veulens, sprekende runderen, ijzeren ezels, nachtmerrien, talismans, amuletten, wapenzalven, poeders van sympathie, schotvrijen, schatgravers, schijndooden, onverteerde en versteende lijken, stalkaarsen, dwaallichten, “de quade practijcken der duvelen in de locht”, “de kracht en macht van de duvelen”, “de snooheid van de duvelen”, “van hun musyck maecken, b. v. door een luyte tegen een muyr hangende van zelf te doen spelen, zoodat zij, die het hooren, ’t hart van verbaestheit in de borst voelen dansen”; van hun dobbelen of lanterluren, kaertspelen, vloeken, verschijnen wanneer er op hun gezondheid wordt gedronken, van hunne guichelarijen om menschen te bedriegen, hun optreden als profeten, boetpredikers, staatslieden, “deurwaarders en beulen des Allerhoogste, apen Gods”, als onderwijzers van tooverij onder schijn van hoogleeraars in de natuurkunde, als alchymisten of goudzoekers, bedriegers der vromen door openbaringen en gezigten, het straffen van meineedige vrouwen, zich te veranderen in kleine kinderen, die door bedelaars gedragen worden. Boeken zijn vol geschreven over geestverschijningen, spokerijen in paleizen, kasteelen, woningen, vooral pastorijen, van toovenaars, heksen, die in eijerschalen en mosselschelpen naar Engeland varen, wind verkoopen, storm verwekken, boter uit een sloot kaarnen, door de lucht vliegen, gedaanten van katten, honden, hazen en konijnen aannemen, zich onzichtbaar maken met zalven, die ze van den duivel ontvangen, menschen en beesten bestrijken, zoodat ze sterven of met krankheid bezocht worden,

de menschen door tooverij doen inslapen, door een vinger van een dief, waarover negen maal de mis is gelezen, de melk aan een koe onttooveren, appelen en peeren geven, waardoor men, tenzij men zegt: God loone u! betooverd wordt, geld in padden veranderen, kransen vlechten van veeren in de kussens, spelden en naalden doen braken, toovermiddelen bereiden, b. v. heksenpoeders, wassenbeeldjes, tooverkruiden, tooverzangen en tooverspreuken zingen, lezen en opzeggen. Wil men weten waar een heks woont, ga te middernacht met een bijbel, waarin twee gekruiste sleutels zijn gebonden: waar de bijbel draait wonen heksen; met een vlierstok in de hand kan men katten in heksen, weerwolven in mannen terug tooveren. Ook kan men iemand onttooveren door eiken spaanders in water, dat van een kruisbrug afgeschept is, te koken; de heks moet dan verschijnen en den betooverde weêr goed maken. Wil men weten of een kind betooverd is, dan hange men hem drie roode geërfde bloedkoralen in roode stikzijde om den hals, geknoopt als een klaverblad, en drie knopen daarop gedaan in den naam Gods. Blijven de knopen er in, zoo is het kind niet betooverd, in het tegenovergesteld geval gaan er die uit. Wil iemand weten of eene vrouw een heks is, dan behoeft men slechts een handvol zout op haren rug te leggen, wanuêr zij zich bukt; is zij schuldig, dan kan zij zich niet opheffen. Waren de heksen oorzaak

“Van bedrogh en helsch fenijn

Van alle ongodlykheen, smart ende pijn,

Van alle temptaties en groote ellende,

Die zy, alsof de aerde Job waer, op aerde senden,”

er waren ook talismans, die er tegen behoedden, tooverspreuken er zegenformulieren, die ze afweerden, en ook onfeilbare geneesmiddelen tegen alle kwalen. Wenschte men van de wormen verlost te worden: men wendde zich tot St. Loy:

“Die wormen waren IX

(lezen wij in een Hs. der 15^e eeuw)

Weeten here sente Loy,

Roet wit, roet, zwaert (zwert) roet,

*Roet, tenant groet,
Here Sente Loy
Die wormen, die syn doet."*

Men las (en leest welligt nog) in Gelderland de koorts af met dit rijm:

*"Goemorgen, olde
Ik geef u de kolde,
Goemorgen olde."*

en in Overijssel:

*"Olde marolde!
Ik hebbe de kolde,
Ik hebbe ze noe,
Ik geve ze oe:
Ik bind ze hier neer,
Ik krijg ze niet weer."*

De volgende *segheninghe* las men af tegen het branden:

*"'T vleesche lach in den viere
Grote pine hadde de ziele,
Doen quam die goede Kerstiaen
Wten brande ghegaen,
Hi hief up syn hant
Ende siende den brant,
Die brant en zwal no en zwoen,
Also en moete desen brant doen,
Die brant ghenas met dese seninghen;
Dat men moete also scone heelen
In vleessche ende in bloede,
Als t'up den eersten dach
Was dat in vleessche ende in bloede lach,
In goden namen, amen."*

*"Craus Christi moet weder bringhen
Den dief met desen verloren dinghen",*

luidde het formulier om gestolen goederen terug te krijgen.

Ook de heksen hadden hare tooverformulieren. Wilden zij b. v. de melk der koeijen doen verdwijnen, dan namen ze een mes, gingen naar de staldeur en, zich naar het vee wendende, zeiden zij:

*“Hier snydick een spaen
In mollekens ghewaen,
Ende een ander daertoe
Soo neem ick het melk van dese koe.”*

“Also leet moet Gode van hemelrike sijn, dat die zuvel betovert es, als dat hem leet es, dat scepene die gheset sijn, om rechte vonnissen te wysene, dat sy onrechte vonnissen wyeen.”

Zeer algemeen was ook het bijgeloof omtrent de droomen, en menig verhaal van merkwaardige droomen en hunne vervulling is bewaard gebleven.

Er bestaan werken, waarin eenige dezer droomen zijn opgeteekend, andere zijn in levensbeschrijvingen verspreid; ook zijn er droomboekjes, die de waarzegsters bij hare uitleggingen van droomen ten grondslag leggen. Men verdeelt ze in goddelijke, natuurlijke en duivelsche droomen; de goddelijke zijn die, welke in de H. S. voorkomen, of nog heden tot “waarschuwing tegen nabijzijnde rampen of afmaning van het kwade strekken”; de duivelsche, waarin satan tot wellust en andere zonden opwekt; de natuurlijke, die door het menschelijke verstand zijn te verklaren; b. v. ziet men in een droom dooden opstaan, dan beteekent zulks: “de gevangen een verlossingh, en een eynd des oorloghs” of “dat die van huys sijn weder t’ huys sullen komen, zwangere vrouwen zullen baren, sterfte zal ophouden.” Droomt men in ’t paradijs te zijn, “dat beteekent geluk van een vroom mensch en ook hoop voor een boos mensch van bekeringh.” Ziet iemand in den droom het helsche vuur en “is hy daer niet in verdoemt geworden”, dat beteekent, “dat hy in wereltlyck verdriet sal komen.” Het verschijnen van een engel in den droom beteekent goede tijding, overwinning van een vijand; het zien van een zilveren beeld is een voor-teeken “dat men meynedigh en een leugenaar tegen sijn eygen wijf sal worden”; bekleedt iemand het regterambt en droomt hij dat iemand onregtvaardig vonnist, “die sal groote wijsheydt en verstandt krijgen”; het wassen en dikker worden van het haar beteekent toeneming van magt, het afsnijden er van, vermindering van eer en schat, het zalven

van het hoofd met civet, balsem of welriekende kruiden, toejuicing en lof van 't volk; een schaapshoofd, vreugde, het eeten van een gekookt schaapshoofd, rijkdom; het "fraeyer worden van wynbrauwen en ooghleden", vermeerdering, "het onghedaner worden er van", verzwakking van het geloof. Die droomt dat zijn voorhoofd breeder en grooter wordt, doch zonder verstand, verkrijgt magt eer en rijkdom; dat zijn tong afgesneden of zoo groot is dat men haar niet kan bewegen, die zal "in rechtssaken onderleggen en in ellende geraken"; die droomt dat zijne tanden waggelen, zwart worden of uitvallen, zal het verlies van ouders en bloedverwanten te betreuren hebben; "dat hij meer vingeren aan de handen krijgt, zal vlijtiger in 't gebed worden"; droomt men "dat hy het beeld van Venus aenbidt, hy vindt genade by een die den keyser of coninck allernaest is"; droomt iemand, die in nood is, "dat hy syn water loost, hy sal daeruit raecken"; die droomt dat hij heesch wordt, komt bij zijne dienaars in verachting, enz. Men hechte zulk een waarde aan diergelijke droomboekskens, dat men ze zelfs achter geneeskundige werken, ten gebruike van den burger en landman, liet drukken. Men voerde ze in "tot weeringh van andere bijgelovighe, duyvelsche explicaties van droomen."

Tot nog toe bepaalden wij ons bij sagen en bijgeloovigheden die uit het heidendom en de middeleeuwen tot ons zijn gekomen, doch er zijn nog andere overleveringen, legenden, verhalen, niet alleen betreffende onze hertogen, graven en prinsen, maar beroemde en beruchte mannen en vrouwen, heiligen, priesters, predikanten. Men ontmoet ze evenwel niet altijd in hunne levensbeschrijvingen, maar verspreid in allerlei werken van smaak en geleerdheid, vooral uit de 17^e eeuw. Tot nog toe zijn ze niet verzameld en slechts enkele er uit in vroegere en latere tijdschriften overgenomen, sommige door onze vroegere en latere dichters bezongen. Hun getal is legio, en die zich de moeite gaf al die verhalen benevens de overleveringen nopens pest, oorlog, brand, aardbeving, hongersnood, natte en drooge jaren, bijeen te verzamelen, zou zeker geen onbelangrijke bijdrage voor de kennis niet

slechts van de karakters, maar ook van de zeden en gewoonten onzer vaderen geven.

Wachten die verhalen op eenen verzamelaar, ook van de oude kindersprookjes mag zulks gezegd worden. Helaas! men kent ze zelfs niet meer bij name, en zoo sommiger namen tot ons gekomen zijn, de inhoud er van is vergeten. Wie toch kan de "souteloose sprookjes van 't roodt kousje, van 't smeerbolletje, van de singende en springende lovertjes en diergelijke lammeryen" meer, en zoovele sprookjes die de kinderen nog in den aanvang der 17^e eeuw elkander op de scholen verhaalden, vertellen? Heemskerck had niet veel met die sprookjes op, en wenschte dat ook moeders en minnen, in plaats van diergelijke vertelseltjes en die van kollen, die zich in katten en kolryers die zich in weerwolven veranderen, hare "queeckelinghen" de geschiedenis des vaderlands verhaalden, "om die teere gemoeden van jonghs aen den indruck tot voorstant onser soo langh benarde en soo dier gekochte vrijheyte te geeven." "Ja" schrijft hij, "men is schuldigh zulks de kleyne kinderen van de wiegh aen als in haer pap te eeten en in haer pijp-kan te drincken te geeven." Verzamelingen van sprookjes had men niet, men gaf den kinderen slechts bijbelsche verhalen of zedelijke spreuken, en zoo er al eens een enkel prentenboekje verscheen, dan maakte toch de "zedighe bedenckingen" "stichtelijcke aenmerkingen" er den hoofdinhoud van uit. Eerst in de 17^e eeuw verscheen Moeder de Gans van Charles Perrault, tijdgenoot van La Fontaine en lid der Fransche akademie, in 1628 geboren en in 1703 gestorven. Het werkje verscheen het eerst in 1697 zonder zijn naam ¹, en in hetzelfde jaar onder dien van zijn tienjarigen zoon Perrault d'Armencour ² in het licht.

Geen kinderboekje viel immer zulk een ontvangst ten deel, en werd zoo vaak herdrukt, in zoo vele talen overgezet, op nieuw bewerkt,

¹ *Histoires et contes des temps passé avec des moralitez.* Paris 1696 in 12°.

² *Contes de ma mère Voye etc.* Paris 1697 in 12°. avec 8 vignettes.

vermeerderd en verbeterd als dit; het verscheen in proza en poezy, voor groote en kleine kinderen bewerkt, met en zonder zedelessen ¹; de beste graveurs, een Fokke ², Pauquet, Mauvy, Jeanthon ³, Doré ⁴ illustreerden het; verschillende geleerden schreven verhandelingen ⁵ over den auteur en zijn werk:

“Il est peu d'exemples (schreef Nisard) d'un succès comparable à celui qu' obtinrent ces aimables Contes, et il serait vraisemblablement impossible de nommer les éditions qu'on en a faites, depuis la première jusqu' à la plus récente. Leur plus bel éloge est dans la reconnaissance que leur ont vouée tous ceux dont ils ont charmé l'enfance, est dans les plaisirs dont ils ont charmé l'enfance, et dans les plaisirs qu' ils sentent à se les rappeler. Leur morale est excellente. Comme il connaît bien le coeur de ces petits êtres! Comme il remplit à la fois auprès eux les rôles de mère, de nourrice, de gouvernante et d'instituteur.”

“The tales of Perrault”, zijn de woorden van John Dunlop, “are the best of the sort that have been given to the world”, en Charles Souandre getuigde nog onlangs: “Perrault est resté dans le genre le maître inimitable.”

Niet van alle sprookjes, die aan hem worden toegeschreven, is echter Perrault de schrijver. Zoo zou de *l' Adroite Princesse (de schrandere Prinses)* door Mademoiselle L' Heritier de Villaudon, volgens anderen door den Napolitaan ⁶ Basile zijn opgesteld. Ook zou *Cendrillon (Assche-*

¹ Zie de lijsten der uitgaven bij Brunet en Querard, *La France littéraire*.

² *Contes etc. en françois et anglais*. La Haye 1745 12o. fig. grav. par Fokke.

³ *Contes etc.* Paris 1840 8o. illustr. M. M. Pauquet etc.

⁴ *Les Contes de P. dessins par Gustave Doré; préface par P. J. Stahl (Hetzel)* Paris 1862 fol.

⁵ *Contes etc. précédés d'une Notice par M. Paul et d'une dissertation sur les Contes des fées par M. Walckenaer*. Paris 1836 8o. *Oeuvres choisies de P. avec les mémoires de l'auteur et des recherches sur les Contes des fées, par M. Collin de Plancy*. Paris 1826. — F. Génén in *L' Illustration du 1 Mai* 1856.

⁶ Dit sprookje zou het eerst voorkomen in de *Contes* te 's Hage in 1742 uitgegeven, doch reeds vindt men het in de *Contes des fées en prose et en vers* (waarvan

poester), *La Belle au bois dormant* (de Schoone slaapster) en *Le chat botté* (de gelaarsde kat) aan den *Pentamerone* van den laatste zijn ontleend. *Barbe bleue* (Blaauwbaard) heeft veel overeenkomst met de geschiedenis van den derden *kalander* in de *Arabische Nachtvertellingen*; anderen meenen Gilles, Marquis de Laval, een veldheer onder de regering van Karel VI en VII, in Blaauwbaard te erkennen, terwijl eenigen beweerden dat overal waar slechte en jaloersche mannen gevonden worden, ook Blaauwbaarden zijn.

De slaap van Epimenides schijnt aanleiding tot het schrijven van het sprookje der *Schoone slaapster* gegeven te hebben; de *Gelaarsde kat* is ontleend aan den 11den nacht van Straparola, waar de kat van Constantijn zijn meester een schoon kasteel en de erfgename van een koning bezorgt. *Requet à la Houpe* (*Requet met de kuif*) is ook van Straparola en door mevrouw Villeneuve gevolgd en uitgebreid in hare beroemde geschiedenis *La Belle et la Bête. Petit Poucet* (*Klein Duimpje*) herinnert aan Ulysses in het hol van Polyphemus ¹.

Wel verre van zich met deze uitkomsten hunner nasporingen te vergenoegen, meenden de geleerde commentaristen op Moeder de Gans hunne onderzoekingen te moeten voortzetten, en na te gaan waaraan de opsteller dezer vertelsels de bijzonderheden die er in voorkomen ontleende, met dat gevolg dat de schoen van Asschepoester geen andere is dan die van Rhodope, haar door een arend ontnomen en op de knieën van een egyptischen Pharao, juist op het oogenblik dat hij op zijn troon zat, geworpen, een verhaal door Cats uitgebreid; dat de laarzen van zeven mijlen van Klein Duimpje geen anderen konden zijn dan de gouden sandalen van Athene in de *Odyssea*, waarmede zij met de vlugheid van een arend over zee en land reisde, of wel de

ook een hollandsche overzetting bestaat). In dit bundeltje zijn, behalve de 8 bekende sprookjes, ook *Griseldis*, *Peau d'âne* (ook niet van Perrault) en *Les souhaits ridicules* opgenomen.

¹ Glazen muiltje moet zijn muiltje de vair (bonten), *Dietsche Warande* IV, 297.

betoverde schoenen van Poutraka, koning van Cachemire. Zij wisten te vertellen dat de Schoone slaapster, van hemelsche afkomst, na, ten tijde van Hesiodus door Griekenland en ten tijde der Nibelungen door Denemarken gereisd te zijn, eindelijk te Parijs was aangekomen.

De oudste nederduitsche overzetting van Perrault's werkje is ons niet bekend, doch in 1775 verscheen te Amsterdam er de *zevende druk* ¹ van. Zij bevat 9 vertellingen, en was, gelijk vroegere uitgaven ², voor schoolgebruik bestemd. Sedert zijn de sprookjes, zoo bij elkander als afzonderlijk, met of zonder plaatjes herhaalde malen herdrukt en nog in deze eeuw door de *Nieuwe Moeder de Gans* en *Grootmoeder de Gans* gevolgd. Nog zijn zij in handen onzer kleinen en worden op moederschoot verteld; en ofschoon er sedert vele bundeltjes met kindersprookjes verschenen, ze hebben bij ons, evenmin als de Contes van de dames Murat en d' Aulnoy, ofschoon schitterende van vernuft, en de *Tableaux ou Contes du XIIe et du XIIIe siècle* bij de Franschen, Moeder de Gans kunnen verdringen. Wel was er een oogenblik vrees dat de *Telemaque* van Fenelon zulks dreigde te doen; doch Moeder de Gans is de gezellige vriendin der jeugd aan den huisselijken haard gebleven, terwijl Telemachus, zelfs door hen voor wie hij geschreven was, werd verstooten.

¹ *Vertellingen van Moeder de Gans. Met negen keurlyke koperen plaatjes, zeer dienstig voor de jeugd om haar zelve in het Frans en Hollands te oefnen.*

² Amst. 1755, 2 st. m. pl. *Amusante Kinder-vertellingskens, als van Duymken, de slaepende in den bosch, en veel andere geestige vertellingen, dienende tot een vermaeckelyk tydverdryf der jonge kinderen en andere personen, benevens eene zede-leeringe, gevoeght agter elk vertellingsken tot nut en voordeel der jonge jeugd, vermeerdert met de vertellinge van Jantje met zijn vliegerken etc. Gend, by van Paimel. 8°.*

AANTEEKENINGEN OP HET EERSTE DEEL.

Bladz. 1. *Histoire des Livres populaires ou de la littérature du colportage depuis le XV siècle jusqu'à l'établissement de la commission d'examen de livres de colportage* (30 Novembre 1852) par M. Charles Nisard, secrétaire-adjoint de la commission 2 t. Paris 1854. Over de duitsche volksboeken schreef, doch zeer oppervlakkig en onvolledig, J. Görres; over onze volksromans is Mr. L. Ph. C. van den Bergh's voorrede zijner *Nederlandsche volksromans eene bijdrage tot de geschiedenis onzer Letterkunde*, Amst. 1837, zeer merkwaardig.

Over de Almanakken leze men de aantekening van Prof. Clarisse op *Broeder Gheraert* bl. 193 volg. in *N. Reeks van werken v. d. Maats. v. Ned. Letterk.* D. IV. Leid. 1847 en Dr. Coremans *L'année de l'ancienne Belgique en Compte-rendu des Séances de la Commission royale d'Histoire, Séance du 5 Sept.* 1848; *Verhandeling over den Almanak, uitgegeven door de Maats. tot Nut van 't Algemeen*, 1819.

De door mij behandelde almanakken zijn deels in mijn bezit, deels mij ter leen verstrekt door de Kon. Bibl. te 's Hage, het Friesch Genoots., de Maats. van Letterk., enz. Andere zijn mij bekend geworden uit den *Navorscher*. Zie *Register*.

Bladz. 4. Zie Moll, *Gesch. d. Ned. Kerk. voor de Herv.* II, 3, 310. Over de namen der maanden zie mijne opstellen in den *Zaaijer* 1874.

„ 4. Kalender, vroeger Kalendier van Kalendarium. De eerste dag van elke maand heette Kalendae, naar het, op dien dag, bij volksproeping (van Kalo, κἀλω) aankondigen der dagen, die, na de waargenomen nieuwe maan door den onderpriester, nog voor de Nonae overschoten.

Bladz. 43. Coolhaes. Z. Rogge *C. J. Coolhaes.* II. 113.

Bladz. 62. Over den *Roomſchen Uylenspiegel*, zie mijn *Kerk. Dordrecht. I.* 409.

„ 94. De meeste der behandelde Procognostiatiën vindt men in de Koninkl. Bibliotheek te 's Hage en in de Bibliotheca Thysiana te Leiden. Men vindt er ook eenige op de catalogi van Pamfletten van Muller en Meulman.

Op *Cat. Serrure* komen onder No. 416 en 417 voor: *De notabel ende waerachtighe prophetie van den Smet van Huyse, gheheeten Jan Ansus. Ghedrukt in t'iaer ons Heeren, 1582, 8. — De Prophetie van den Smet van Huyse gheheeten Jan Anseus. Midsgaders de Prophetie van Abatuch seer wonderbaer ende nuttelyc om te lesen. Tot Rotterdam, Ghedrukt by Jan van Ghelen anno 1609 in 4o. m. portr.* Deze prophetiën zijn uit de XIVe eeuw en betreffen gebeurtenissen, die te Gend moesten plaats hebben.

Bladz. 140. Voeg hierbij: *Dat grote Planeten-boeck met die Geomancie, Physionomie en Chiromancie, met schoone figuren verciert. Ghedrukt t' Hoorn, by Ewout Cornelisz. Muller, 1591, in 8o, met houtsneden. — T' boec van der Avonture ende van tytcoortinge, van versinnen. Tot Antwerpen by Jan van Ghele in 4o, m. houtsned.*

Van den *Zak der konsten* wordt o. a. melding gemaakt in het Kluchtspel *De springende Doctor* (1660).

“Ik kan uit d' Almanak veel goeds en kwaads sluiten,

“Het Boek der vrouwen kan ik op mijn duim van buiten.

“De Zak der konsten is daar ik uit 't hebben moet.”

Bladz. 145. *Traités très utiles touchant les Sorciers, les Jeux de cartes et de Dez. par Lambert. Paris 1579.*

„ 146. *Dat secreet der Philosophiën, inhoudende hoe men alle aertsche dinghen bereiden sal. Ende oock hoe men alle oliën uit den metalen distelleren sal ende andere onghehoorde consten: ghetogen wt Paracelsi, door Philippus Hermanni, Medicyn, ghedrukt tot Rees. Anno 1581. 8o, figg.*

Bladz. 151. P. Rabus. Zie zijn *Boekzaal van Europa*, 1697, 309 volg. De Vries, *Hist. Rariteitkamer*, D. III, bl. 52. Over de wigchelroede van Jacques Amar, Bayle, *Dict. t. a. p.* 12, 13 (éd. Paris 1820).

Bladz. 152. *De Historie van Doctor Joannes Faustus, die een uytnemenden grooten Toovenaar en zwarte konstenaar was. Geccorrigeert en met schoone figuren verciert. Anno 1695, in 4o, houtsn.*

Bladz. 161. J. B. Porta, *Magia, oft de wonderlycke wencken der naturen, in vier boeckken. T' Antwerpen by Chr. Plantijn, 1560, 8o. — D. Zecaire, Opuscule très excellent de la vraye philosophie des metaulx etc. Anvers, 1567. — T' Bouck van woncre, uit welke men vinden ende leeren sal veel schoon conste, die seer profitelyc zijn. Gheprent t' Antwerpen by my Simon Cock, 1544, in 4o.*

Bladz. 165. *Dat playsant Hofken van Recepten, in het welke geplant zijn diverse boomkens en schoone remediën tot alle gebreken des lichaems. Item veel fraeye te doen, Brugghe by Pieter Poetaert, (1548) 8o.*

Bladz. 193. De oude kluchtspelen zijn vol klachten over de toenmalige dienstmaagden. Zoo lezen wij o. a. in *De besteelster van meisjes en minne moers of school voor de dienstmeiden*. Amst. 1692.

“Een burger dochter! al zegt jij met Diogenes slonsje, waar zou je er een vinden? Ja, was Amsterdam als voor deeze. Maar nu geenzints, de heele stadt, beziet ze vrij, gelijkt in deeze zaak haar zelven niet. Ja, 't zijn allemaal juf-frouwen en Demoiseltjes wat je hier ziet.”

“Dienstmeiden, die maaken het langer zoo bont, dat men nauwelijk een goeje kan vinden, of ze hebben een kwaje kop of een vuile mond.”

“Een meid die honger heeft en geen kans ziet, van iets te knarpen, al hingh de kelder, de provisiekamer en schaprij vol slooten, ze heeft honderd vonden om de luy te loeren.” Bl. 14, 15, 24. Zie ook H. van Gaële, *de brassende dienstmeiden*. Kluchtsp. Amst. 1707.

Bladz. 197. Deze dichtregels zijn van Mr. Valcoogh, schrijver van den *Regel der schoolmeesters*. Verg. mijn *Illustre school te Dordrecht*.

J. van Gijzen noemt in zijn *Verm. Buitenleven* onder een plaatje voorstellende den schoolmeester:

“Een vorst, die door zijn groot vermogen

“Zijn onderdanen wetten geeft.

“Zijn troon, waarop hij zit te prijken,

“Is een krukstoel zonder mat,

“Zijn kroon een muts van goede stof,

“Maar op den draad bijzonder grof.

“De mantel die zijn leën bekleed (is) een huisrok van Japan,

“Zijn staf en scepter een eikenhouten plak,

“'t Tapijt, waarmee zijn wanden pralen, leijen en borden.

Bladz. 200. Vele Abecedarien vindt men in de Koninkl. Bibliotheek en eenige zijn door Mone beschreven. Zie *Uebersicht d. Nederl. Volkslit.* (Reg.)

Bladz. 201. Over Catoen: Jonckbloet, Mone, Serrure, Hoffmann, *Uebersicht der mittelnederl. Dichtung. Zweite Ausgabe*. Hannover 1857. S. 98. Oude drukken zijn:

“Den duytschen Cathoen (houtsn.)

Begin:

“Die gheve die in haren sinne,

“Draghen waerlike minne” etc.

Aan het einde: *Dat boeckken is gheprent Tantwerpen Binnen die camperpoorte. By my Henrick Eckert van Homberch*, 8 blz. 80. Holtrop, *Cat. libr. Saec. XV.* N°. 336. De Maats. v. Ned. Letterk. bezit eenige latere uitgaven.

De laatste uitgaaf is: *Die diëtce Catoen, een middel nederl. leerdicht, uitgegeven door Dr. W. J. A. Jonckbloet*. Leiden. 1845.

Lucidarius, uitgegeven door Blommaert in *Oudvl. gedichten*, 3, 1—74. Vgl. Jonckbloet, 3, 270—273. Ezopet, uitgegeven door Clignett.

Bladz. 223. Voor de jeugd waren ook bestemd: *Stichtich A. B. C. tot nut der jeucht geschreven door J. Heuvelman, en gesneden door W. V. Laegh. Haarlem. 1659. Gheneuchelijke, eerlijcke ende profijtelijke Propoosten, Exempelen ende Fabulen, al tot deucht aenporrende, dienende tot Argumenten voor den kinderen: . . . per H. Jacobi. Ghedruckt t' Haarlem by Gillis Rومان, voor Corn. Claesz. 1596.*

Bladz. 253. Over de Spieghele verg. de Wind, *Bibl. der Ned. Geschiedschrijvers. D. I, bl. 1 en Navorscher.*

„ 261. Over schrijf- en pennekunst zie Collot d'Escury, *Holl. roem, I, 123 A I, 254, 255. Schotel, Ill. School.*

Tot de Nederd. werken over de calligraphie behoort nog 't *Magazin oft Pac-huys der loffelycker Penn-const: vol subtile ende lustighe Trecken, perckbeelden ende figuren van menschen. Gepractizeert door David Roelands van Antwerpen, schoolmeester binnen Vlissingen, anno 1616, in fol. obl. 45 gegr. bladen; Erasmus van den Steene, Schrijfboeck (1687), fol. obl.; Jan van de Velde, Fondement-boeck, waerinne de rechte maniere om alderhande gheschriften grondich te leeren schrijven. Anno 1605, fol. obl.; Exemplae-Boec inhoudende allerhande geschriften voor de joncheydt, door Jan van de Velde van Antwerpen. Anno 1607, fol. obl.; Duytsche exemplaren van alderhande geschriften door J. van de Velde, francoysch schoolm. binnen Haerlem. Anno 1620. In fol. 36 ff.; 1.*

Schryfkunst-Boeck, waerinne velerleye nederl., italiaensche, spaensche ende hoogdytsche handtgheschriften, door Anth. Smyters van Antwerpen. Amst. 1613, z. t. 1 v. 4o. obl.

Bladz. 273. Tot de cijfferboeken behooren *Arithmetica oft een nieu cijfferboek van Willem Raets, Maestrichter, met een tractaet van de wisselroede. Thantwerpen ten huysse van Hendrick Hendricsen, 1580, kl. 8o. Ald. by Hier. Verdussen, 1597, 8o. — Arithmetica oft Rekenconst, verchiert met veel schoone Exempelen, door Jaques van der Schuere van Meenen, francoysche schoolmeester. Haerlem, 1600, 8o. — Arithmetica of rekenkonst door Jacob van der Schuere, enz. oversien en vermeerdert. Haerlem, z. j. — Arithmetica dat is de rekenkonste, beschreven door Anthoni Smyters (van Antwerpen). Rott. 1634. — Het konstrijk cijfferboeck van Joh. Coutercels van Antwerpen, overgeset door H. Cole. Middelb. 1660, 8o. In het kluchtspel de Dagdief wordt bl. 20 gesproken van “wijze lui, die zelf het cijffer-boek van Bartjes en Euklides in vaerschen willen zetten.”*

Bladz. 303. Het hedendaagsche klok- en hamerspel is uitgevonden door den kunsthandelaar H. F. Muller te Weenen, am Kohlmarkt N°. 1147, zoon van arme landlieden, in het dorp Sulfeld bij Fallersleben geboren. Hoffmann von Fallersleben bezocht hem in 1826. Zie Hoffm. v. F. *Mein Leben, II. 44.*

Bladz. 304. *Friesche kinderprenten.* “Onder de pogingen der drie broeders

Do. Joost, Dr. Eeltje en koopman Tjalling Halbertsma te Grouw, om den lust voor het lezen van de Friesche landtaal of het algemeen in de dorpen nog gesprokene Landfriesch op te wekken en zelfs bij de schooljeugd in te voeren, behoorde ook, dat ze omstreeks 1829 een twaalfstal Prenten of Heiligen met Friesche versjes gaven, onder de houtsneden, welke Jan de Lange te Deventer bezat en sinds jaren gebruikt had met Nederduitsche bijschriften.

In 1847 vereerde Dr. J. H. Halbertsma daarvan een ingebonden ex. aan het Friesch Genootschap, en schreef daarvoor: "Dit is de eenige volledige verzameling van Kinderprenten, die in het Friesch door J. H. en E. en Tj. Halbertsma gemaakt en door eerstgenoemden uitgegeven zijn."

Bij dit ex. is nog gevoegd een gesteedrukte Hond, waaronder staat: O. G. W. J. Jansen fec. met geboekdrukt bijschrift:

Byke sprekt.

26 regels Friesch vers.

Daarachter nog een gesteedrukte afbeelding van den beroemden Frieschen harddraver *Móale Jan*, die, na alle prijzen gewonnen te hebben, te Workum voor 8 zak zestehalven aan een Amsterdammer verkocht is. 18 regels Friesche verzen zijn er onder gesteedrukt, en 5 ter linker en 8 regels ter rechterzijde geboekdrukt, terwijl daar nog bij is geschreven, dat Petrus Halbertsma, oud 11 jaar, in 1829 dit paard op steen heeft geteekend, toen Willem I en II de harddraverij te Leeuwarden bezochten.

Van de Prenten bezit ik 4 ex. welke, in plaats van het adres van J. de Lange, tot onderschrift hebben:

To keap by T. Houtkamp, to Snits.

Welligt liet deze ten behoeve der scholen van deze 4 eenige riemen drukken bij de Lange, doch met zijn naam er op.

Door deze prenten, liedjes en velerlei kleine geschriften, maar vooral door de Lapekoer, de Turigen en Leed in Wille hebben de Halbertsma's zulk eene overwinning op den volksgeest behaald, dat van de nu bijeenverzamelde groote uitgave weder vele honderden exx. meest onder den boerenstand verkocht zijn en duurzaam met genot worden gelezen."

(Brief van den Heer W. Eekhoff).

AANTEKENINGEN OP HET TWEDE DEEL.

Bladz. 1. Over de Ridderromans in 't algemeen zie T. Warton, *over den oorsprong der Romans*; ook in G. Brender à Brandis, *Taal-, Dicht- en Letterk. Kab.*, D. II; W. Wessels, Pz., *de Roman voorheen en thans in de Dietsche warande*, D. VIII en volgg.; Jonekbloet, *Gesch. d. Nederl. Letterk.*, D. I, bl. 121 vgg. Le Grand d'Aussy, *Fabliaux ou contes*. (préface) John Dunlop, *Hist. of Fiction*, T. II.

Bladz. 2. Over Amadis: Nisard, *Hist. des livres popul.*, T. II, p. 436 Mone, *alt-niederl. Volksliter.*, S. 76; John Dunlop, *History of Fiction*, T. II, p. 7; v. d. Bergh, *Nederl. Volksromans*, bl. 72. Meermalen wordt in de kluchtspelen van dit volksboek melding gemaakt. Zoo lezen wij van *Krispyn*, *Juffr. en Notaris*, bl. 72.

“O 't ridderen dat is mijn lust en leeven,
Wat zijn er wonderen door Amades bedreven.
'k Heb die History wel geleezen deur en deur,
En ook van Florus met zijn schoone Blanchefleur.

Bladz. 11. Zie over Palmeryn: Dunlop, l. c. p. 49; v. d. Bergh, bl. 72. De titel van het oorspronkelijke werk is *Libro del famoso Cavaliere Palmerin Oliva, y de sus grandes Hechos*.

Bladz. 14. De vorsten waren gewoon op de groote kerkelijke feestdagen (*cours plenières*) te houden, waarop hunne baronnen en heeren (leenmannen) en ook vrienden werden genoodigd. Alleen bij deze gelegenheid toonden zij hun pracht en rijkdom, overigens leefden zij stil van hunne inkomsten in het midden der hinnen. Zie Le Grand d'Aussy, p. 25. Zulk een cour hield God volgens een der contes uit de XIIe eeuw, in den Hemel op zekeren Allerheiligen dag.

Bladz. 16. Over de Palmeryn-romans verg. Dunlop, T. II.

„ 17. Over de Karel-romans: Joh. Alb. Alberdingk Thijm, *Oud-nederlandsehe verhalen uit den kring der gedichten aan Karel den Grooten gewijd*,

in nieuwe form gebracht; Jonckbloet, *Roman van Karel den Grooten en zijne XII Pairs*; De Vries, *Brief aan Dr. Jonckbloet over Karel den Grooten enz.*; Jonckbloet, bl. 65; Mone, S. 12.

Bladz. 18. Over de Heemskinderen: Nisard, II, 500; Alberd. Thijm, bl. 80; Dunlop, II; Buddingh, *Geschied. Letterk. Archief*, I, 97; van den Bergh, 12; Jonckbloet bl. 207 *Gesch. d. Hist. Dichtk.* II, 332; voorr. der uitg. v. Matthes.

“Zoo ik dat in ons huis al gebeurd had opgeteekend,
 Het zou een herberg zijn grooter dan die wijlloopige romans
 Van de vier Heemskinderen of van Malle-Gijs.”

De Besteedster, bl. 33. (1692).

Bladz. 20. Op *Cat. Serrure*, II, 174, N°. 3069. *Een schoone historie van de vier Heemskinders, waerin alle haer vroome feyten van wapenen. T^e Amsterd. by de Wed. van G. de Groot.* 1713, in 4°., houtsn.; Görres, *die Deutsche Volksbücher*, 1807, S. 100; Rosenkranz, *Gesch. d. Deutschen Poesie*, 216—219; Gervinus, *Nat. Litt. der Deutschen*, II, 90—93; Mone, *Uebers.* 45, 46; Bilderdijk leverde de eerste *Dietsche fragmenten in rijm in N. Verscheidenheden*, 1824, I, 113—198; Hoffmann v. F. gaf de overige brokstukken in *Horae Belgicae* (1837), V, 45.

Bladz. 26. Over Malagys: Buddingh, I, 101; van den Bergh, 21; Jonckbloet, D. II, 362—372.

„ 27. Bilderdijk, *N. Verscheidenh.*, IV, 153—176; Mone, *Anzeiger* 1857, VI, kol. 62 enz.; Bormans, *Notae in R. Vulpem*, I, 17—18.

Bladz. 29. Over het ros Bayard en andere tooverpaardjes: Buddingh, *Verh. over het Westland*, 392; Wolf, *N. Sag.*, 270. 380.

Bladz. 30. Over Val. en Oursson: Wolf *über die neuesten Leist. der Franz. für ihre nat. Heldeng.*, 56, 99; Nisard, II, 525; Mone, 61; van den Bergh, 6.

Bladz. 32. Florys en Blanchefleur: Mone, S. II, 17, 52, 229; Hoffmann v. F. H. B. 1836, 5; Wolf, 70; Alberdingh Thijm, *O. N. Verh.*; Jonckbloet, *G. d. Ned. Letterk.* 112. 193.

Bladz. 34. *T^e Antwerpen, by M. Verhulst*, (1665) in 4°. houtsn.; *Cat. Serrure* N°. 3067.

Bladz. 41. Karel en Elegast: Mone, 34, 396; Jonckbloet, 143 Buddingh, 107; Alb. Thijm, t. a. p.

Willem van Oranje: Jonckbloet, I, 114, 144; Mone, I, 54.

Bladz. 42. Over Wiselau of Wisselau: Mone, 35. Later ontving ik: *Hier beghint de droeflijcken strijt op den berch van den Roncevale in Spangien geschiet door Roelant ende Olivier mitten fleur van kerstenryck verslaghen waren. Gheprent thantwerpen op die Lombaerde veste in den witten Hasewint by my Jan van Ghelen.* Serrure, bl. 27, 28; *Alg. K. en Letterbode*, Sept. 1840, 1858; J. ten Brink, *Het Rolandslied in Dietsche warande*, D. VIII; Buddingh, *Archief*, bl. 113 volgg.; Jonckbloet 249—264,

verg. Fr. Michel, *Chanson de Roland ou de Roncevaux*, Par. 1837; W. Grimm, *Ruolander Liet*, Gött. 1838; Rosenkranz en Vilmar, Wolf. Over Ogier, v. D.: *Horae Belg.*, I, 60, 103; over Merlyn: Zie over hem: Dunlop, I, 203.

Bladz. 43. Over den H. Graal: Buddingh, 121. Over Perceval: Dunlop, I, 223; Perceval, *Rittergedicht von Wolfram von Esschenbach. Aus dem Mittelehochdeutschen zum Ersten Male übers.* von San-Marte, Magdeb. 1836. Over Artur: la Colombière, *Théâtre d'Hon.*, T. I, p. 136; Le Grand d'Aussy, I, 25; ook over zijn degen Escalibor, "à qui nulle arme ne pouvait resister."

Bladz. 44. Zwanenridder. Zie Gervinus, *Gesch. d. nation. Liter. d. Deutschen*, I, 467; Grimm, *deutsche Sagen*, II, 306, 310; Lachmann, Wolf. v. Esschenb., p. XXIV, XXXII; Reiffenberg, *Legende du chevalier du cygne on Collection de Chroniques Belges inélites*, T. IV en V; Mr. Sloet in *Verslag en Mededeel. van de Kon. Maats. v. Wetens.*, 1869, bl. 253 volg.; Veldenaer, *Fasciculus Temp.*, p. 332; van der Schueren, *Chronik von Cleve und Mark.*, S. 77; Tesschemacher, *Annales Cliviae*, uitg. v. Dithmar, S. 123; van Spaen, *Inleid. lot de Historie van Gelderl.*, III, 142; J. Grimm, *Mythol.*, 2e ed., I, 342, 343; W. Muller, *die Sage von Schwanritter* in *Vierteljahr. Zeitschrift für deutsche Alterthumkunde*, IV H. S. 418, Schotel, *Lohengrin* (Amst. 1873.)

Bladz. 53. Over Buevyn van Antona: Mone, 61; Jonckbloet.

„ 54. Lancelot v. d. Meere of Lancelot le Lec: Dunlop, I, 234; Die scoene enz. was weleer op de Bibliotheca Tysiana, te Leiden. Zie *Cat.* Over den roman van *O. v. Castilien* Jonckbloet, en over Partenopeus (ook door Le Grand d'Aussy in zijne *Contes* overgenomen) Dunlop, II, 95; Jonckbloet, *Gesch. d. Nul. Dichtk.* II, 184—214, en de *Gids* 1843. *Mengelw.* 575—583.

Bladz. 61. Over Jason: Dunlop, II, 116; Mone, 62; Buddingh, 144.

„ 62. Over de *Distructie van Troje*: Mone, 77, 81, 114; van den Bergh, 61; Hoffmann v. F. *Uebersicht d. mitteln. Dicht.* N. 31 ff. Serrure bezat in hands. een onuitgegeven roman, getiteld: *Die Historie van Troje*, in vlaamsch proza naar het rijmwerk van Maerlant, ms. uit de XVe eeuw. Deze roman is ouder dan de *Troj. geschiedenissen* van Roeland die Smet (Raoul Lefevre) in 1483 te Haerlem by Bellaert gedrukt. Zie *Cat. Serrure* N°. 3662.

Bladz. 66. Alexander. Zie Dunlop, II, 62; Mone, S. 85, 129, 278, 287, 332; Hoffmann v. F. *Ueb.*, I; Jonckbloet, 2, 379, 380.

„ 69. Julius Caesar: Mone, 83, 85, 129, 278; van den Bergh, 63; Buddingh, 145; *Dietsche warande*, VIII.

„ 70. Distructie van Jeruzalem. Zie Mone, 94, 152, 192.

„ 76. Hugo v. Tabarie. Zie Hoffmann v. F. N°. 463; Mone, 88.

„ „ Roman van Limborch. Z. Mone, 230, Hoffmann v. F. N°. 15; Jonckbloet, 355—375; van den Bergh, 30. Eene andere uitgaaf van dit volksboek komt voor bij Serrure N°. 943. *Te Amsterd. by d' Erve van der Putte en Bockhout*, in 4°.

- Bladz. 83. *Don Quixote*. Z. Dunlop, III, 95; D' Israël*i Cur. of Lit.* II, 257; Le Grand d'Aussy, *Fabliaux et Contes*, I, 90.
- „ „ *Don Clarazel*. Z. *Ned. Spect.*, II, 82, V, 137, X, X, 58; Hartog, *Spect. Geschrift*, 171.
- „ 85. *Pieter van Provence*. Z. Nisard, II, 455; Marback heeft het Duitsche volksboeksboek van dien naam uitgegeven. Leipzig, 1838.
- „ 86. *Huyge van Bordeaux*. Z. Nisard, II, 534; Dunlop, I, 394; Hoffmann v. F. N°. 10.
- „ 90. *Frederik van Jenne*. Z. Mone, I, 62.
- „ „ *Alex. v. Mets*. Z. Mone, I, 64.
- „ 93. *De verdul. Helena*. Z. Nisard, II, 494; v. d. Bergh, 10; Mone, 62, 192.
- „ 97. Griseldis is ook, door le Grand d'Aussy, onder zijne *Fabliaux et Contes* opgenomen. “Il seroit difficile (schrijft hij I, 289) de compter toutes les imitations qu'on a faites de ce Fabliau, l'une des histores les plus attendrissantes qu'aucune nation ait jamais imaginées. Il a été traduit dans presque toutes les langues d'Europe, mais d'après Bocace qui seul a eu l'honneur de le faire connaître.”
- Mone, 64, 138, 230; van den Bergh, 48.
- Bladz. 100. *Burggravin van Vergi*. Hoffmann v. F. N°. 174; Blommaert, Oudvl. ged., I, 60—72; Mone, 157, 132; Hoffmann v. F. *Ueb.* 174.
- „ 103. *Virgilius*. Z. Dunlop, II, 135; v. d. Bergh, 84.
- Dobeneck, *des deutschen Mittelalters Volksglauben und Heroen sagen*, I, 188; Wolf, *uber die neuesten Leist.* u. s. w., 32; Collin de Plancy, *Dict. du Diable*.
- Bladz. 109. Dunlop, II: 161; v. d. Bergh, 72.
- „ „ *Die wond'like vreemde ende schone historie van Melusine ende van haren geslachte door Jan van Arras*, op de eerste bladz. *Hier beghint een schoen historie, sprekende van eenre vrouwen gheheeten meluzine, van haren kinderen ende haren geslachte ende van haren wonderlicken wercken. Hier is voleyndt die wond'like vrcemde ende schone historie van melasyne ende van haren geslachte. Geprent tantwerpen bi my' Geraert leeu M.CCCC ende XCI (1491), den IX dach februarii.* Een exemplaar was in bezit van Prof. Serrure (*Cat.* N°. 3065).
- Ook bezat Serrure (N°. 3075) *Heerlicke sprueecken ende daden Dionisii der ouden ende ionghen beyde coninghen in Sicilien. Ghetranslateert door Simon Andries van Amstelredamme. Gheprent T^e antwerpen by my Jan Wijrijckx (1550) kl. 8.*
- Bladz. 115. Over de Maria-legenden. Zie Jonckbloet, *N. L.*, I, 318, 222; Buddingh, 158; Mensinga, *de vereering van Maria*.
- „ 126. Nisard, II, 435; van den Bergh, 45.
- „ „ Hoffmann v. F., *Mein Leben*, 111, 217, 218.

Bladz. 132. Nisard, I, 544; van den Bergh, 155; Mone, 121; Serrure.
 „ „ Le Grand d'Aussy geeft op *La confession du Renard et son pèlerinage* (I, 385) deze aanteekening:

L'Histoire parle d'un Réginald ou Reinald, politique très rusé, qui vivait dans le Royaume d'Austrasie au IXe siècle, et fut conseiller de Zuethbold. Exilé par son souverain, il alla, au lieu d'obéir, se mettre à couvert dans un château fort dont il étoit le maître, et d'ou il suscita au Prince toutes sortes d'affaires fâcheuses, armant contre lui tantôt les Français tantôt le Roi de Germanie. Cette conduite artificieuse et fausse rendit son nom odieux. Son siècle fit sur lui différentes chansons dans lesquelles il est appelé Fulpecula, et les siècles suivans, plusieurs poèmes allegoriques et satyriques en Romane, traduits depuis en plusieurs langues, et où il est toujours désigné sous l'emblème de l'animal, auquel dans la nôtre il a donné son nom. Ces allégories qui prêtaient à la méchanceté de nos vieux Poètes furent long-tems à la mode parmi eux. J'ai vu plus de vingt pièces différentes sur le Renards. Il suffira de faire connaître l'une des principales, c'est le Roman du Nouveau Renard par Jaquemars Gislée de Lille, fini en 1289.

Bladz. 136. Latere uitgaven van Reineke zijn die van Scheltema, J. F. Willems, naar de oudste berijming, in dicht, Eecloo 1834; en met aanmerkk. en ophelder., Gent 1836, 8°.; 2e dr. Gent 1856. Van den Vos *Reinaerde*, uitgegeven door W. J. A. Jonckbloet, Gron. 1856. In 1852 verscheen te Breslau, *Reineke de Vos. Nach der Lubecker Ausgabe vom Jahre 1498. Mit Einleitung, Anmerkungen und Wörterb. von Hoffmann von Fallersleben.* Z. v. d. Bergh, 94; Hoffmann v. F., *Ueb.*, 493; Mone, II, 319, 398. Jonckbloet, I, 169—172, 185—198; J. ten Brink, *Brederoo*, bl. 42; *Horae Belg.*, I, 125.

Bladz. 143. D. Israeli, *amoenet of liter.* I, 135; v. d. Berg, 133.

Tot de zeldzame reizen behooren ook B. van Breydenboch, *Die heylighe Bevarden tot dat heylighe Grafft in Jherusalem. Ghedrukt door meester Eerhaen Rewich van Utrecht in die stadt van Mentz*, 1488, fol. — *Die ridd'lycke reyse van heer Lodewijck Vtemans (Vartomans) van Bolonien. . van den heyligen landen van beloften, Egipten, Syrien, Arabien enz. Oock van menigherleye voghelen ende andere saken met haren figuren. Antw. by Jacob van Liesfeldt en Symon Cock. In 't iaer 1544, fol. — Voyage van Mher Joos van Ghestele, oft anders tezccellent, groot ende vremd voyage in den landen van Selavonien, Griecken, Turcken. . . woords ooc in den lande van Beloften. Te Ghendt, by Henric van den Heere 1557 4°.*

Bladz. 159. D'Israeli, *Curios. of liter.*; Dunlop, II, 132.

„ 160. Swift, Johnson *Lives of Poets.*

„ 166. De bronnen, waaruit deze schrijvers hunne verhalen putten, waren, behalve de verhalen van Bocaccio, de *Passatempo de curiosi Novelle di Fr. Sacchetti, Novelliero Italiano, Contes Tartares, Histoires plaisantes, Nouveaux contes à rire, Trésor des Récréations, Facéties et mots subtils, Dictionnaire d'Anecdotes, Parangon de Nouvelles, Oeillets de Récréation, Facétieuses Journées, Mélanges de littérature orientales, Cent Nouvelles nouvelles de Mr.*

de Gomez, *Passe-temps agréable. Contes de la reine de Navarre, Contes de la Fontaine* en andere. Grundman, *Geist und Weltliche Geschicht-schulen*, Erasmi Francisci, *Schaubuhnen*, Ristii, *Aprillen-gespräch*, M. Hecht, *Teutscher Blumengarten*, Harfdorffers, *Gespräch-spielen* enz.

Bladz. 170. Tot de meest gebruikte raadselboeken behoort ook *Een honderdtal nieuwe geestelijke raadzels*, door J. de Passius, muziek-meester te Utrecht. Aldaar bij de Wed. S. de Waal en Zoon, 1788. *Tweede honderdtal* 1796. Zie ook *Appendix op de Raadselrijmen bij J. van Vloten*, Nederl. baker- en kinderrijmen, 2^e d. bl. 52—55.

Bladz. 176. In een onzer oude blijspelen (*De broekdragende vrouw*) leest men:

“Een vrouw is slechts, na ik haar schat
Een vuil bedrog, een stinkend vat.
Een vrouw is als de maan,
Wiens licht niet als bij nacht mag gaan.”

- „ 177. *Beschrijv. der stad en Heeren v. d. Goude.*
 „ 184. De vrouwen legden zich in de middeleeuwen op de genees- en heilkunde toe. Le Grand d'Aussy, II, 225.
 „ 193. Over de Arcadia's zie Schull en van der Hoop, *Bijdr. tot Boeken- en Menschenkennis*, D. 1—3.
 „ 203. Schotel, *Philips Sidney in Konst- en Letterb.*, 1845, N° 52, 53.
 „ 214. Over Cartouche, Nisard, I, 327.
 „ 219. Tot de mystieke schriften behoort ook *Den gheestelycken minnenbrief die Jezus Christus zeyndt tot de minnende zielen. Antw. Ger. Leeu*, 1491.

Bladz. 220. Geestelijke volksboeken komen op den Catalogus van Prof. Ser-rure voor. Verg. ook Moll, *Geschied. der Nederl. Kerk voor de Hervorming*, II, 3, 338. Over Th. à Kempis verg. mijn *Iets over de Navolging van J. C.* Tot de zeldzame boeken behoort ook *De Fonteyne des Levens, wt welcken een yegelijck, die door zijn zonden oft ander ongevallen verdruct is, scheppen mach vercoelinge ende troost zijnder sieler, ghetoghen wt die heylige schrifture. Joann. int VII. Die dorst, die come tot my ende drincke. Gheprent Thantwerpen in onze lievs Vrouwen strate in de gulden Roose, by Ameet Tavernier, Lettersteker, 1564, met gratie en Privilege*, kl. 8°., in letterschrift zonder pag. De voorr. “*Totten Christelijcken leser*”. Den *III Augusti* 1533. Dit boekske bestaat uit bijbel-texten, achteraan gebeden. Ten slotte “*Dit boeckken is ghevisiteert ende ge-approbeert by meester Jan Goosens van Oorschot, prochiaen 't sint Jacobs Tante-werpen, ghecommiteert correctoer van der Keyserlijcker majesteyt. Ghegheven tot Bruesselse 1548 den XX dach Decembris. onderteekent P. de Lens.*

Bladz. 227. Over *C. van Dordrecht*, zie de *Nieuwe Kerk te Dordrecht*.

„ 233. Over Bunjan, z. Chambers *Cyclop*, II, 487.

„ 237. Zeer rijk is de letterkunde aan levens der Heiligen. Z. b. v.

de *Passionalen*, Rosweyde, de *Wijngaert van St. Franciscus*, het leven van St. Luitgardis (*Dietsche warande*, III, 39), volgens de getuigenis van Henricus Gandavensis, door een monnik van Afflighem, Willem genaamd, berijmd, naar het Lat. origineel van Thomas Cantipratanus, de levens van H. Eustacius, H. Brigitta, van Christine de wonderbare, Lidewy en anderen, die Mone vermeldt en op *Catal.* van Serrure voorkomen.

Over de martelaars-boeken: De Wind, *Bibl. v. Geschiedschrijvers*, Sepp, *Geschiedk. Nasporingen*, II, bl. 9 vlgg.

Bladz. 240. Over oude gezangen: Wolff, *Proben altholländischer Volkslieder*; Hoffmann v. Fallersleben, *Niederl. Volkslieder*, Hannover, 1836, 1850; Le Jeune, *Letterk. overzicht en Proeve van Nederl. Volkszangen, sedert de XVe eeuw*; Schotel, *Over het Wilhelmus van Nassouwen*; v. d. Bergh, *Onze oude Liederen en kleine gedichten*; Bilderdijk, *Over een oud Amsterd. volksdeuntje*; Tiele, *Oude Nederl. liederen*. De straatdeuntjes behooren aan de *Maats. v. Ned. Letterk.* Ook waren er in bezit van Prof. Serrure.

Een aantal liedboekjes worden bij Serrure opgegeven, in mijne *Gents. Letter- en Ondheidk. Avondstonen* en op de Catalogi van de *Maats. v. Ned. Letterk.*, van het voormalig Kon. Ned. Instituut enz. Men vindt bundeltjes die op één persoon betrekking hebben. B. v.: *Den grooten Zeeheld Paul Jonas, met de nieuwste liederen, die hedendaags gezongen worden*. Rotterdam, Ruys, z. j.

Bladz. 260. Prof. van Vloten heeft bij Sijthoff te Leiden eene verzameling van bakerliedjes in het licht gegeven.

„ 266. Tot de uitgaven van den *Wandelenden jood* behooren nog *Wonderlyke Historie van den Wandeljode, behelzende zyn geslachte en zyne wonderlyke avonture. T' Antwerpen by F. J. Vinck*, 8°, in houtsnee. — *De wonderlyke Historie van den Wandeljode, denwelke sedert het jaer 33 geduerig is dwaelende. T' Antw.*, z. j. 8°. — *De wond. hist. enz. Tot Brussel by Jac. Vleugaerts*, 1725, 8°, m. houtsn. — *T' Antr. by de wed. Colpijn en P. J. Rijmers*, 8°, m. houtsn. — Van het werkje van Gräse, *Der Tannhauser und ewige Jule* verscheen te Dresden in 1861 de *zweite vielfach verbesserte Auflage*. De legende is ook door J. Görres, in zijne *Deutschen Volksbücher*, 200, 201, opgenomen. — Washington Irving vermeldt in *Wolferts Roost*, 3, eene amerikaansche legende nopens een leger dat sedert vele jaren in slaap is gedompeld.

Bladz. 270. Prof. de Vries gaf in het licht *Fragmenten eener Nederd. vertaling van den Roman van Barlaam en Josaphat, met eene inleiding en aantekeningen*.

Met de *Sydrack* verg. men het volksboek *Die naturliche Unterweisungen der Lieben Meister* u. s. w. bij Görres, 159.

Bladz. 273. Achille Jubinal heeft in *La legende Latine de S. Brandaines avec une traduction inédite en Prose et en Poesie Romane*, Paris 1836, de

bronnen over Brandaen vermeld. Zie ook Mone 120 en Washington Irving *The Adalantado of the seven cities en Wolferts Roost*, 357.

Bladz. 276. Verg. over de sagen en legenden die hier zijn vermeld, Bud-dingh, *Verh. over het Westland*, van den Bergh, *Proeve van een kritisch Woordenb. d. Nederl. Mythologie*, Feenstra, *Volksverhalen en Legendes*, de bronnen opgegeven in het *Repertorium der Verhand. en Bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderl.* bl. 138, 139, en *Supplem.* 104. In de *Hagiologie* van Dr. Mooren en *Annalen d. Hist. Vereins für d. Niederrhein.* Heft 24, Köln 1872 vindt men de legende van Everman of Evermannus, een Fries met zijne gezellen in het woud Natis vermoord, en in de *Bibl. Thy-siana* te Leiden een vers met de volgende legende van den *Paradijsappel* (*Dietsche warande* I, 259).

DE LEGENDE VAN DEN PARADIJSAPPEL.

Ten tijde van Godfried van Balloen kwam een appel in een groote rivier de Euphraat die van Paradijs vliet, gevloten, die de scheeplieden kregen. Toen zij den appel aan hun neus hielden roken zij een onuitsprekelijken rook, komende uit den appel, doch niemand dorst in den appel uit angst of 't goed of kwaad mogt zijn bijten, doch een verbande alle vrees uit zijn hart en beet er in ende hy ghesmaecte so grote soeticheid, dat hy den appel al op at. Doe was hy zoo gespijst dat hy gedoerende elf dagen niet at. Toen zyne vrienden zich verwonderden dat hy zoo lang zonder eten en drinken bleef, zeiden zy tot hem, gy moet eten en drinken of gij zult sterven. Hy antwoordde noch honger, noch dorst te hebben. Zijne vrienden lieten hem echter niet met vrede, doch naauwelijks had hij ligchamelijk voedsel genomen, of hij verloor "die soeticheid" des paradijsappels en had honger en dorst als andere lieden.

Ook voegen wij hierbij de legende van het H. bloed.

HISTORIE VAN HET H. BLOED.

Toen Pilatus het ligchaam des Heeren aan Joseph van Arithmathea en Nicodemus had afgestaan, gingen deze des nachts naar Golgotha om het van het kruis af te nemen. Hier vonden zij Maria, Maria Magdalena en Johannes. Na ladders tegen het kruis gesteld te hebben, namen zij eerst de doornen kroon van 't hoofd en gaven die aan Maria, die haar onder het storten van vele tranen knielende ontving en aanbad. Vervolgens lieten ze het ligchaam zelve in de schoot van Maria zinken. Deze werd door Johannes overgehaald om het aan Joseph, Nicodemus en Maria Magdalena over te geven, waarna zij het treurtooneel verliet. Het drietal zuiverde het ligchaam met sponzen, wiesschen het bloed dat in de geschewrde en doorhakkelde wonden was af en deden het in kostelijke tot dit doel opzettelijk medegebragte kristallijnen vaten. Sedert ging het van hand tot hand onder de christenen, die het zorgvuldig vooral gedurende de vervolgingen der Turken en Saracenen verbergden en bewaarden. Tot dat het door den patriarch van Jeruzalem, aan Dieterijk van Elzaten, die den H. Lodewijk in 1146 op zijn kruistocht naar Jeruzalem gevolgd was en vele dappere daden verrigt had, tot loon zijner bewezene diensten ten geschenke werd gegeven. Deze vertrouwde het toe aan de zorg van Leonius, abt van St. Bertins, die het gedurende de terugreis aan een gou-

den keten om den hals droeg en het hem den 7 April in zijne hofkapel te Brugge wederom overhandigde.

In deze kapel, door den graaf met prebenden tot onderhoud van zoo veel priesteren en een koster om het in een kostelijke kasse gesloten kleinood te bewaren, begiftigd, wordt het tot op dezen tegenwoordigen dag geëerd en aangebeden. Sedert werd deze kapel, later de kerk van den H. Basilius, door de graven van Vlaanderen tot keizer Karel V toe rijkelijk begiftigd, een jaarlijksche ommegang, die het eerst den 3 Mei 1311 plaats had, ingesteld, en sedert 1441 een proost aangesteld, die 't hoofd of president zou wezen van de mannen tot het zorg dragen van den Allerweerdigsten schat, "het dierbaar bloed Jesu Christi."

Bladz. 279. Het *claeglied* van Daniël van de Merwede is afgedrukt in Smits en Schotel, *Beschrijv. van Dordrecht*.

„ 280. Over Jan van Persijn z. mijn *Abdij van Rijsburg* en over de *sage van den Houte*, mijne *Geschied-, Letter- en Oudheidk. Avondstonden*.

Bladz. 284. Men vindt zulke boomen o. a. te Oosterhout, Oisterwijk, Tilburg in N. Brabant.

Over het oude lied *Het daghet uit den Oosten* zie *Geschiedenis van een Delfsch Begintje uit de XIV eeuw* door J. Alberdingk Thijm met twee platen versierd door Ed. Du Jardin. Amst. 1853.

Bladz. 293. Over de weêrwolven: S. de Nijnauld, *Van de Wolfs-wordinge verscheppinghe ende vervoeringhe der Tooveraers daerin de listen des Duyvels vertoont worden*. Amst. 1660, in 12°, fig. J. Pan, *Iets over de weerwolven en het scheldwoord weerwolf*, in *Dr. Volksalm.*, 1843. 1151. Dezelfde gaf ook in *Dr. Volks-alm.*, 1845, 232, iets over *Vurige spoken in Drenthe*; vlg. ook Feenstra, *Volksverhalen en Legendes*.

Bladz. 293. Van menschen, die door tooverij in honden worden veranderd, vindt men o. a. voorbeelden bij Cervantes en in de *Arab. Nachtvertellingen*. Görres geeft, 231, den inhoud op van een duitsch volksboek: *Die wunderbar Hund, oder der durch List und Bosheit eines Weibes in einen Hund verwandelte*, etc.

Bladz. 294. De Woensdag was een kwade dag. 't Kind dat 's Woensdags het eerst ter schole gaat leert niets, de boerin die haar koe voor de eerste maal op Woensdag melkt, zal er geen geluk mede hebben. De heksen hebben Woensdags geluk, men moet echter niet over haar spreken:

Woensdags-katten,
Duivels-katten,
Roede baert,
Duivels aert.

Bladz. 294. Over de Poeder van sympathie zie mijn *Maats. Leven*. (Reg.) Over wapenzalven schreef D. Joncktijs.

„ „ „Vloecken en is niet alleen des duyvels werck, maer vele vrome sielen zijn aen die snode sonde geraeckt.” Zulks wordt ook ge-

zegt van *Markgraf Albrecht von Bayreuth*, 19 *jahrig Jungling* (1541). *Während er es in Flücken und vermessenen Reden in Trinkgelagen und Wohl leben jedem andern zuvorthat stieg er nie zu Pferde ohne das von ihm her bekannte Reitergebitlein.*

“*Das Walt der Herre Jezus Christ
Mit dem Vater, der über uns ist.
Wer stärker ist, als dieser Mann,
Der komm' und thu ein Leid mir an.*”

Hij dichtte het schoone kerklied “*Was mein Gott will gescheh allzeit*” etc. *Archiv für Geschichte u. Alterthumsk. von Oberfranken*. B. XII, H. 1, S. 8.

Bladz. 297. Over tooveren en tooverheksen zie: Scheltema, *Over de heksenprocessen* en Cannaert, *Bijdr. tot het Lijfstr. wetboek* en de bronnen in het *Repertorium Supplem.* 103 opgegeven, voorts Le Grand d'Aussy, I, 79, 80, 112, III, 152; Reiffenberg, *Les fées, les dames blanches de la Frise* in *Nouv. Arch.* V, 110, 344.

Bladz. 299. *E. L. M. eines alten Einsiedlers Traumbuch zum Nutzen derjenigen entworfen, welche in dem Lotto glücklich zu werden gedenken*, etc. Görres, 38. Over droomen leze men ook W. Greve, *Verzameling van merkwaard. droomen*.

Tot het volksgeloof behoort ook het doopen van een lijk om de toekomst te weten. Het dragen van een treurgewaad bij den aanvang van een volle maan is een gewis voorteken van een verbeterden gelukstaat; een ongehuwd manspersoon, die op zulk een tijd voor de eerste maal in zijn leven in een treurgewaad gaat, is over zes maanden schatrijk; het slapen van het eene been is een teeken van een spoedigen dood.

In Coli, *Compas of de klacht van Jan Trijntie en Duyfje*, Amst. 1665, vindt men een recept om in den droom zijn vrijer te kunnen zien.

Over Moeder de Gans zie Nisard.

Bladz. 303. Men vindt de meeste onzer sprookjes, die veelal uit het Fransch of Duitsch zijn overgebracht in de Arabische, Persische, Tartarsche en Indische vertellingen, met geringe veranderingen terug. Onder de oude fransche contes treffen wij een verhaal, getiteld: *Le Roi qui veut faire brûler le fils de son Sénéchal*, waaraan de gang naar de ijzermelterij schijnt ontleend. De legende van *Beatryx* vindt men in de *Sacristaine* bij Rutebeuf, en het bekende verhaal van den ontaarden zoon, die zijn vader uit een houten bakje liet drinken, in *La housse coupée en Deux*. De legende van *Philemon*, door Tollens afzonderlijk en geïllustreerd in het licht gegeven, ontmoet men bij A. van der Venne, *Hollandsche sinne-droom op het nieuw wijsmal van den ouden- Italiaenschen smit ende deszelfs gevonden Tabacks-wonder-smooch: door Maet, Reden, en verzierlycke wijsbeelden in-sichtigh uytgedicht. Tot byvoeginge van de Sinne-voncken op den Hollandschen Turff, 's Gravenh.*

1634, 12°. Van de Venne heeft de stoffe aan een Italiaansch sprookje ontleend. Men vindt ook bij hem den stoel, den dood en den boom.

Ten bewijze hoe vroeg men hier te lande reeds gewoon was den lijder bij het doen van amputatiën enz. te verdooven, blijkt uit de *Nat. Bl. van Maerlant*, Leidsch hands. fol. 126, kol. 2, reg. 5 v. o.:

Van Mandragora. *Men laet oec den wortel sine sieden ene wile en wine
Ende ghevent hem drincken dient so staet
Dat men hem die lede of slaet.
Hi sal hem slapende so vergheten
Dat hi der sake niet en sal weten.*

In hetzelfde hs. fol. 135, kol. 1, reg. 7 enz. v. o. leest men:

Van Menfites. *Desen stein wrive men te sticken
Ende minghet met aisine dicke
Ende ghevet nутten tien tiden
Die men bernen sal of sniden
Sone ghevoelen si gaet no goet
Wat men haren live doet.*

ALPHABETISCH REGISTER VAN HET EERSTE DEEL.

A.

Abecedariën, 200. A. B. C. (den droeven), 201. " " van vele abusen, 201. " " (Gedicht op 't), 201. A. B. borden, 211. " " boek (Het kleine), 215, 216. " " (Groot), 216. " " C. der pligten op rijm, 216. " " boekskén (Luthersch), 216. " " " " (R. C.), 216. " " (R. C.) op bordpapier, 217. " " (Stichts), 218. " " boeken met plaatjes, 238. " " (Christelijck), 250. " " oft Exempelen om de kinderen te leeren schrijven, 262. " " Capitael-Letterboek, 268. " " D. Voorletterboek, 268. " " (Bedingen op den), 200. " " (Stichts), 223, 308 (Aant.) Alchemie, 147, 161. " (Schriften over de), 149. Alectromanie, 145. Almanakken. Afeiding, 1. " der Saliërs, 2. " te Cambridge, 2. " v. Guiclan, 2. " pro pluribus annis, 2. " v. G. Peurbach, 2.	Almanakken v. Regiomontanus, 2. " (rijm), 3. " (eerste fransche), 3. " (kostbare), 3. " met roode letters, 4. " (kerkelijke), 4. " (vaderlandsche), 9. " (schrijft), 22, 23. " (Deventer), 24, 25. " v. beroemde personen, 25. " (uitgevers van), 26. " (vereeniging van), 26. " der Wed. J. v. Liesveldt, 26. " v. P. v. Foreest, 27. " (Delfsche), 28. " (Lat.) v. 1525, bl. 28. " te Kampen), 29. " (plak-), 30. " (gulden eeuw der), 31. " (onmisbaarheid der), 31. " gebonden achter Psalmboeken, 31. " versierd en op bordpapier geplakt, 32. " tot geschenken bestemd, 32. " (kramers met), 32. " (verschillende soorten van), 32. " (namen gegeven aan), 32. " (Gregoriaansche), 32. " (eeuwigdurende), 33. " op tabaksdoozen, 39. " v. Coolhaes, 39.

Bijbellezen, 279.
 Blair (W. J.), 60.
 Bloksberg, 101.
 Boeken over konsten, 162.
 „ „ aardigheden, 162.
 „ om te verwen enz., 163.
 „ (recepten-), 164.
 Boeren-doctor, 19.
 Brieven-dichten, 241.
 „ (ghemeene seyndt-), 242.
 „ (verscheyde), 245.
 „ (kermis-), 247.
 „ (nieuwejaars-), 247.
 Brievenstijl, 243.
 Briefjes (loterij-), 167.

C.

Calfbeek (Mr. A.), 74.
 Cantipratensis (T.), 105.
 Cario (J.), 95.
 Cartomancie, 145.
 Catechismus, 278.
 Catoen, 201, 219, 307 (A.)
 Cats (J.), 115, 116, 117.
 Chiromantia, 142, 143.
 Christallomancie, 145.
 Christiani (J.), 30.
 Christophorus (W.), 30.
 Chronijck, 252.
 Claessen (W.), 81.
 Clavius, 108.
 Clout (vijerighe), 81.
 Cocq (G.), 112.
 Coolhaes (C.), 39.
 Comeet. Zie komeet.
 Cometographie, 104.
 Coppenol, 262.
 Corderius (M.), 210.
 Craemers, 26.
 Crambilagon, 39.
 Cronyck, 57, 252.
 Cijferkunst (lof der), 269.
 Cijferboeken en cijfermeesters van:
 Stockman (B.), 269.
 H. Kaldekercken, 270.
 C. van Nienrode, 270.
 A. Wassenauer, 270.
 M. Valentijn, 127.

Mennher de Kempten, 271.
 G. v. Houchi, 271.
 N. Petri Daventriensis, 271.
 M. Braskee, 272.
 W. Bartjens, 272.
 P. van den Broeck, 272.
 D. de Hollander, 272.
 S. H. Cardinael, 272.
 D. Cock van Enkhuizen, 272.
 J. Coutereels, 272.
 H. Cole, 272.
 J. Belos Dieppois, 272.
 A. de Graaf, 272.
 Cl. Heyndericks, 272.
 J. F. Herrebortus, 272.
 J. Ingeler, 272.
 A. van Lintz, 272.
 J. van Lintz, 272.
 N. Petri, 272.
 J. Sarfatti Pina, 272.
 J. v. d. Schuere, 272.
 H. Smyters, 272.
 M. Wilkens, 272.
 J. van Benthem, 272.
 H. G. Witlage, 272.
 Brender à Brandis, 272.
 J. van Dam, 273.
 J. Bras, 273.
 D. Dupper, 273.
 Blassiere, 274.
 Burgersdyck, 274.
 M. P. la Court, 274.
 v. d. Broek, 274.
 C. F. Eversdijk, 274.
 A. F. Marci, 274.
 J. Maronier, 274.
 J. v. Olm, 274.
 Cijferboeken, 308 (A.)
 Cijferschrift, 265.

D.

Daemonologie, 177.
 Dagen (goede en kwade), 66.
 Daglengte, 62.
 Dam (J. A. van), 49.
 Delord (sendbrief van), 195.
 Dienstmaagden, 193, 307 (A.)
 Directorien, 3.

Doolhoven, 35.
 Doopnaam te kunnen zeggen, 139.
 Drachten, 62.
 Droomen, 7.
 Duncanum (M.), 28.
 Duykerius, 250.
 Duivelbezwinging (formulier van), 175.
 Duivel en zijn werk, 190, 196.
 „ (veldslag tusschen een christen en den), 184.
 „ (boeken over den), 173, 185.
 „ (Haerlemmer), 185.
 „ (hoovaerdige), 190.
 Duyvelen (seven), 40.

E.

Eiseman (L. A.), 39.
 Engelen (veroveren de dienstmaagden), 194.
 Engel (verschijning van een), 194.
 Evangelie Matthaei, 238.
 Evangelien (Sondaegsche), 238.
 Exempelen, 263.

F.

Faustus (Dr.), 152, 306 (A.)
 Ferant (S.), 63.
 Fleming (R.), 103.
 Foreest (P. van), 27.
 Fortunatus heursje, 232.
 „ hoedje, 236.
 Fresant (A.), 99.
 Friesen, 71.
 Fromundus, 115.

G.

Galilei, 33.
 Ganzenhausen (S. M. v.), 33.
 Gebed voor de Procognoscacie, 96.
 „ van Maria, 200.
 „ (kinder-), 208, 209.
 Geesten, vervoerende de dienstmaagden (de zeven), 190.
 Gekruiste penning, 139.
 Gerbrandi (M.), 187.
 Geschiedenissen (gedenckw.), 58.
 Gheraert (Broeder), 105.
 Godewijck (P.), 210.
 Goed geluk zeggen, 139.

Goetman, 219.
 Goorle (P. v.), 27.
 Goosens (J.), 95.
 Graad (C. P. de), 97.
 Graevius, 123.
 Grapheus (R.), 23.
 Grysert (U. L.), 73.
 Gualthery (G.), 63.

H.

Hakvoord (B.), 248.
 Hajes (Sjoerd), 76.
 Handkijkerij, 141, 143.
 „ kijksters, 143.
 Haneboeken, 214, 215.
 Haringhuysen (J.), 63.
 Heemskerck, 180.
 Heksen-sabbath, 180.
 Hekserij, 170.
 „ (schrijvers over de), 170.
 Helderens (J. G. v.), 250.
 Historie Davids, 223.
 „ (Bijbelsche), 223.
 „ Josephs, 224.
 „ v. Tobias, 225.
 „ v. d. Verloren zoon, 226.
 „ v. Ruth, 228.
 „ v. Adam en Eva, 228.
 „ v. Jonas, 228.
 „ v. Salomon, 228.
 Hoen (J. 't), 80.
 Horoskoop trekken, 132.
 „ van Melanchton, 133.

I.

Imaginatie, 195.
 Inkomsten der Stadhouders, 93.

J.

Jan Dircksz., 124.
 Jans (Alb.), 71.
 Jansz van Middelburg (Z.), 33
 Jochems (Schelte), 77.
 Jode (P. de), 96.
 Joesen (S.), 22.

K.

Kaartleggen, 145, 146.

Kaartlegsters, 145, 146.
 Kalendarium, 31.
 Kalender, 4.
 " (schrijft), 25.
 Karel V (horoskoop van), 102.
 " (oude profetie omtrent), 103.
 Kinderboekjes (godsd.), 279.
 " boeken, 285.
 " werken, 281:
 " spelen, 282.
 " school (aangename), 282.
 Klok- en hamerspel, 308 (A.)
 Kluchten, 59, 73, 84.
 Kometen, 104 volg.
 " (bloedige), 109.
 " (met een baard), 109.
 " in 1527, 1530, 1532, 1533, 1535,
 1573, 1578, 1618, 1619, 1653, 1664,
 1666, 1670, 1680, 119—125.
 " in 1743, 1756, 1763, 128.
 " (schrijvers over de), 115.
 " (oordeel over de), 126.
 Komeet-boeck, 126.
 Komeet en de Paus, 129.
 Korst (F.), 48.
 Koster (L.), 249.
 Kramers, 32, 85.

L.

Laet (de), 107.
 Lavaterus, 171.
 Leidster, 248.
 Letterkunst, 248.
 Lichtenberg (J.), 103.
 Loterij-briefjes, 167.
 Lubiniecius, 123, 124.
 Lucidarius, 201.
 Ludeman, 134.
 Luden (J. W.), 139.

M.

Maan, 16.
 Maanden (namen der), 24, 25.
 Maantal, 38.
 Macreel (D.), 127.
 Magie, 145.
 Magino (Don Ant.), 50, 59, 65.
 Magirus (Abr.), 44.

Magirus (Ant.), 20, 22.
 " (Ant. Jan), 22.
 Mathematische Rariteitskamer, 275.
 " liefhebberje, 277.
 Mars, 22, 23.
 Martius, 22.
 Matthaei (Andreas) van Leeuwarden, 67.
 Meetk. vraag, 277.
 Meeus (nr. A.), 85.
 Melanchton, 114.
 Mellema (C. H.), 81.
 Mercurius, 17, 125.
 Meulen, 103.
 Meter (Herry), 98.
 Metius (A.), 33.
 Micyllus (D. Cornelius), 22.
 Minneplichten, 284.
 Mirakelen in het tuchthuis te Amsterdam,
 187.
 " (werkinge van de), 190.
 Moerbeecke (P. v.), 95.
 Maeslant (J. v.), 139.
 Morghenwecker (de vrije Nederl.), 252.
 Mulerius (Nik.), 115, 124.

N.

Nachtavonturen, 180.
 Nicolai (B.), 115.
 Nyerop (D. R. v.), 48.
 Nynould, 180.

O.

Og (de reus), 83.
 Oirschot (D.), 28.
 Orakelen (vermacckel), 139.
 Origanus (D.), 54.
 Os (P. v.), 31.
 Ouffie (Mr.), 181.

P.

Paeschen, 35.
 Paesdaech, 13.
 Panser (S.), 275.
 Paracelsus, 17.
 Penneconst (magazijn of pakhuis), 262,
 308 (A.)
 " (kabinet der), 308 (A.)

Penueconst (schat der), 262.
 Pennekunst. Zie schoonschrijven.
 Pieter uit Duitschland, 249.
 Plak, 199.
 Planeetrekken, 134.
 Planetenboeken, 5, 61, 74, 138, 168, 306 (A.)
 Pontanus (J.), 115.
 Porquyn (Lowys), 221.
 Porta, 161, 306 (A.)
 Pouderoeyen (C.), 172.
 Pracht en weelde, 280.
 Practica, 20, 63, 165.
 Prenten-boeken, 286.
 " nieuwjaars, 288.
 " kermis- en St. Nicolaas, 287.
 " bijbelsche, 289.
 " historie, 260.
 " over de natuurl. historie, 292.
 " " " visschen en vogels, 23.
 " " " Saltzburgers, 291.
 " " kinderspelen, 293.
 " " het vrijen, 295.
 " van Jan de Wasscher, Jan Klaas-
 sen, Urbanus en Isabel, enz., 298.
 " Trap des ouderdoms,
 " Herders- en landleven, 307.
 " sentimenteele, 308.
 " Steven van der Klok, Tetje Roen,
 307, 308.
 " (Friesche), 304, 308 (A.)
 Printen der letters, 267.
 Procognoscitiën, 20, 24, 41, 69, 76, 94, 103,
 306 (A.)
 Propheetiën, 97.
 Propoorten (gheneuchelijke), 308 (A.)
 Puteanus (E.), 115.

Q.

Queeckerije (geestel.), 270.

R.

Raadsels, 80, 248.
 Rabatenus, 59, 28.
 Rabbaretus, 28.
 Rad van avonturen, 139, 140.
 Ramsay (C.), 267.
 Recepten (playsant hofken van), 306 (A.)
 Rekenborden, 211.

Reuzen (H.), 149.
 Roomsche Uylenspiegel, 62.
 Rustingh (S. v.) Procogn., 95.
 " " Duvels onder de duivelen,
 196.
 " " De gehoornde duyvel, 196.

S.

Sak der consten, 165.
 Saturnus, 5, 20.
 Schammerius (B.), 122.
 Schonaeus (C.), 198.
 School (groote), 197.
 Schoolboeken, 239, 240.
 " gebed, 241.
 " vers, 249.
 " meesters, 197.
 " gezag, 197.
 " meesters (regel der), 198.
 " knaap, 198.
 " drama, 198.
 " gebouwen, 199.
 " vertrekken, 211.
 " ordonnantiën, 213.
 " gereedschappen, 212.
 " borden, 208.
 Schoolmeesters, 307 (A.)
 Schoonschrijvers (beroemde), 262.
 Schoorl (D. B. v.), 48.
 Schouwborg d. Ned. Letterk., 249.
 Schrijfadeke, 222.
 " konst (Academic der), 264.
 " " (lof der), 267.
 " boek (korth), 260.
 " tafel, 211.
 Secret der philosophie, 146, 306 (A.)
 Schulerus (J.), 122.
 Sickes (J), 78.
 Six (J.), 125.
 Snellius (W.), 115.
 Son (opganck der), 8.
 Sonnen (drie), 8.
 Spaensch herderinnetje, 144.
 Spanjen (L. v.), 74.
 Spelkonst (Ned.), 270.
 Spelmaand, 12.
 Spiegel der Spaensche tyrannye, 254.
 " " " en Arrag. tyrannye, 255.

Spiegel van de Calvinisten tyrannye, 255.
 „ (nieuwe) der jeugd of Fransche tyrannye, 256.
 „ der Engelsche „ , 261.
 „ der jonghers, 219.
 „ der schrijfcunst, 261.
 Spiegels, 308 (A.)
 Spoken, 179.
 Spooekbedrog, 180.
 Spreekwoorden, 46.
 Spreuken, 81, 250.
 „ (grootte en cleyne), 138.
 Steen der wijzen, 147.
 Stellingwerf (A.), 70.
 Sterrekijker, 64.
 Steyn (G. v.), 276.
 Stichter (wed. C.), 49.
 Stokje van Lacadaemoniën, 266.
 Swaef, 279.

T.

Tabaksdoozen, 39.
 Tamboers, 55.
 Teeckenen des tijts, 64.
 Tellen op de vingers, 78.
 Tesschenmacher (E.), 80.
 Titelboekskén, 251.
 Tooveren (schriften over het), 174.
 „ (voorbehoedmiddelen tegen het) 176.
 „ (vraag betreffende het), 177.
 Tooverij (boeken over de) van Perreand en Palingh, 178.
 „ (ontdekking der) door R. Scot, 178.
 „ (momaanzicht der) afgeruckt door A. Palingh, 178.
 Trap der jeugd, 250.
 Trompet (hemelsche), 125.

Twist (P. J.), 126.
 Tyrannije. Z. Spieghel.

U.

Uylenspiegel (R.), 12.
 Uytspanningen (verhand.), 276.

V.

Vagevuur, 77.
 Valck (J.), 174.
 Valcoogh (D. A.), 198.
 Vasten, 62.
 Venus, 6.
 Verstandige huishouder, 89.
 Verensis (A.), 222.
 Visioen in de lucht, 120.
 „ van een zeeslag, 120.
 Vlitius (J.), 44.
 Voetius, 123.
 Volksonderwijs, 171.
 Vomelius (S.), 179.
 Voorschriften, 8.
 Vosmaer (A.), 136.
 Vries (M. de), 63.

W.

Wacrsegghen, 140.
 Waerseggerij uit de hand, 146.
 „ „ het koffijdik, 147.
 Waerseggher, 57.
 „ (oprechte Ital.), 59, 62.
 Watergetijden, 29.
 Wier (J.), 175.
 Wigchelroede, 153, 306 (A.)
 Witgeest (L.), 161.
 Witte (P. de), 172.

Z.

Zak der konstén, 140, 306 (A.)

ALPHABETISCH REGISTER VAN HET TWEEDE DEEL.

A.

Aagje van Enkhuizen, 180.
Academie v. Leiden, 163.
Agrippa, 178.
Agron, 170.
Alaers, 232.
Alardus, 234.
Alberto, 4.
Alexander de Groote, 66.
 " v. Mets, 90.
Alferache (Guzman d'), 201.
Alfonso, 2.
Amadis, 1, 6, 7, 11, 310 (A.)
Amswer (D. van), 232.
Arcadius v. Sidney, 192.
Arnaud, 212.
Astrée, 203.
Ascetische schriften, 233.
Asschepoester, 303.
Aveiro, 3.
Avonture (ridder van), 54.
 " (cluchte van), 161.

B.

Baker, 233.
Barlaam en Josaphat, 271.
Baudartius, 170.
Baxter, 233.
Beatrix, 53.
Beatrys, 115.

Belachelijke jonker, 187.
Bello Trojano (de), 60.
Bernardo, 3.
Besteedsters, 182.
Betoverde koffie- en theeewereld, 187.
Beverwijk, 177, 185.
Biondi (J. F.), 206.
Blaauwbaard, 303.
Blasius (J.), 206.
Bijgeloof, 295.
Bylaert, 168.
Blijspelen, 195.
Bloed (historie v. h. Heilig), 317 (A.)
Boeken over vrijen en trouwen, 194.
 " (devote), 225.
 " (luthersche), 228.
 " (polemische), 229.
 " (calvinistische), 231.
Boekhandelaren, 225.
Bocaccio, 97, 167.
Boerin van fortuin, 180.
Boer (achtkante), 215.
Bonte muts (de), 272.
Bontekoe, 151.
 " (Dr.), 187.
Bos (L. v. d.), 12, 84, 167, 208.
Borstius, 234.
Bourgeois, 183.
Boy, 177.
Brakel, 286.
Brandaen (St.), 273, 316 (A.)

Brassende dienstmaagden, 182.
 Bredero, 7, 12, 123.
 Bremer Hans, 122.
 Brieven met bloed geschreven, 220.
 Broeckhuysen, 208.
 Broeders van het gemeene leven, 222.
 Brooks, 233.
 Brune (de), 168, 171.
 Bulingerus, 232.
 Bunjan, 233.
 Buovo van Antona, 53.
 Bijbel, 237.

C.

Calprenède, 5, 214.
 Calvariën, 147.
 Cambona, 144.
 Camerarius, 167.
 Characteren (honderdt geestige), 202.
 Carel en Elegast, 141.
 Cartouche, 214.
 Cathay, 144.
 Cats, 168, 170, 194.
 Cervantes, 33.
 Chappuis (G.), 5.
 Clarazel (Don), 84.
 Lauren, 215.
 Colonna (G. de), 60.
 Confession du Renard (La), 315 (A.)
 Coornhert, 232.
 Corderius (M.), 168.
 Cornelis (P.), 232.
 Couci, 100.
 Couper, 233.
 Coars plenières, 310 (A.)
 Cornelis Adriaensz, 227.
 Crecy, 73.
 Crooke, 170.

D.

Dares Phrygius, 60.
 David (J.), 168.
 Danckerts, 208.
 Dekkersson, 233.
 Denys (Mad.), 183.
 Deshouillères, 5.
 Destructie van Troje, 63.
 „ „ Jerusalem, 71.

Devote boeken, 224.
 Develstein, 164.
 Dichters bezongen hunne minnaressen onder verdichte namen, 191.
 Dienstmaagden, 182.
 Diephorst (P. C.), 179.
 Diogenes Laertius, 171.
 Dionysii (heerlijke sprake), 313 (A.)
 Douham, 333.
 Doyem (F. v.), 178.
 Dolopatos, 100.
 Donker (Doortje), 215.
 Drelinecourt, 233.
 Droomen, 300.
 Duercy-Dumenil, 213.
 Duisberg (J. v.), 166.
 Duyvel (de kreupele), 202.
 Dyke, 233.

E.

Elsa, 53.
 Epictetus, 171.
 L'Espine, 233.
 Erasmus, 168, 225.
 Esopet, 140.
 Esopus, 141.

F.

Fabritius (C.), 250.
 Fagel, 100.
 Fielding, 213.
 Floris en Blanche fleur, 31, 32, 33, 34, 35, 311 (A.)
 Foë, 159.
 Fokke, 169.
 Fontaine, 213.
 Fonteyne des levens (de), 315 (A.)
 Frederik (G.), 172.

G.

Gallia, 4.
 Ganda (Th. à), 178.
 Garcias Ordognez de Montalvo, 4.
 Geestelike minnebrief, 315 (A.)
 Geheime middelen, 185.
 Geulis (mevr. de), 213.
 Geneveva, 238

Gezelschappen, 187.
 Giolito, 3.
 Godevaert v. Beloen, 54.
 Godwijn, 233.
 Goedhals (J.), 180.
 Goude (D. v. d.), 180.
 Gournay, 177.
 Graal (H.), 312 (A.)
 Guettens, 178.
 Guicciardyn, 126.
 Guillemeau, 183.
 Gulliver, 160.
 " (verrezenen), 161.
 Guthry, 233.

H.

Haerlemsche eerlijke uren, 211.
 Hajenius (J.), 167.
 Halbertsma, 169.
 Hall, 233.
 Halley, 234.
 Haps, 219.
 Harrebomée, 169.
 Heemskinderen (de vier), 19 vgg.
 Heerman (J.), 205.
 Heernans, 170.
 Heiligen (levens van), 315 (A.)
 Helyas, 49.
 Hellenbroek, 236.
 Herberay (d'), 5.
 Herders. Herderinnen, 191.
 Herderromans, 142.
 Heve-moer, 182.
 Hieron, 234.
 Historia de bello Troje, 60.
 Historie der dieven, 214.
 " v. Herkules, 62.
 " van de verwoest. v. Troje, 62.
 " " Julius Caesar, 69.
 " " d. destruct. v. Jherusalem, 71.
 " " P. v. Provence, 85.
 " " Hughe v. Bordeus, 87.
 " " Fred. v. Jennen, 89.
 " " Alex. v. Metz, 90.
 " " de verduld. Helena, 93.
 " " " goede vrouw Griseldis, 97.
 " " " Borchgrav. de Vergy, 100.
 " " den ridder de Couci, 100.

Historie van de seven vroede v. Rome, 109.
 " " den reus Gilius, 109.
 " " Melusine, 109, 313 (A.)
 " " Turias ende Floreta, 109.
 " " Urbaen, 109.
 " " Robrecht den duyvel, 110.
 " " Lancelot en Sandrijn, 110.
 " " Aurelius en Isabella, 110.
 " " Galmi, 110.
 " " de schoone Lionella, 110.
 " " Seghelijn v. Jherus, 110.
 " " de heilige Heremyt, 119.
 " " Lazarus van Tonnes, 122.
 " " Jan van Parijs, 126.
 " " tragische, 207.

Hoeufft, 149.

Hog, 234.

Hoocker, 234.

Houtman, 149.

Hoywart, 234.

Huon de Villeneuve, 19.

Huygens, 126, 178.

Hyppolitus, 180.

" (verrezenen), 180.

J.

Jacke (de jonge), 122.

Jaco, 215.

Jan de Wasser, 121

Jason, 61.

Jobs land, 147.

Jonektijs, 12, 167, 178.

Jood (wandelende), 316 (A.)

Julius Caesar, 69.

K.

Kameniers, 182.

Kamerling, 216,

Kat (gelaarsde), 308.

Karel V, 134.

Kempis (Th. à), 223.

Kerkelijke twisten, 234.

Kerniswandering, 181.

Keukenboeken, 186.

Klim (Klaas), 161.

Kluchten, 124.

Klught-verteller, 133.

Koffij, 186.
 Komptoir-knechts, 182.
 Kotzebue, 215.
 Kookboeken, 185.
 Kranken-troost, 185.
 Krinke Kesmes, 161.
 Kruis v. C., 146.

L.

Laarzen-man (de), 179.
 Lamotius, 166.
 Lancelot, 3, 54.
 Langbein, 215.
 Lange (De), 167.
 Laurenberg, 167.
 Liedeboeken, 189.
 Liedjes (geestelijke), 239, 246.
 " straat, 239, 247.
 " R. C., 240.
 " David Joristische, 243.
 " Nicolaitische, 243.
 " Doopsgezinde, 244.
 " (minne-, baker- en wiege-), 261.
 Liedboekjes, 242.
 Liefdesgeschiedenissen, 197.
 Lillefoort, 46.
 Linde (J. v. d.), 148.
 Lindenhof (Ph.), 142.
 Lobeira, 2.
 Lodesteyn, 188.
 Lohengrin, 53.
 Loosjes, 215.
 Lubbert Bonck-Slach, 121.
 Lusthof d. Goddel. histories, 172.

M.

Maerlant, 18, 42, 136.
 Maertje Jans, 121.
 Malagijs, 26 vgg.
 Male (J. F. v.), 170.
 Malherus, 148.
 Mande (H.), 223.
 Mandevijl (J.), 143 vgg.
 Manna, 147.
 Marconville, 178.
 Margaretha v. Limborch, 79.
 Marieken v. Nijmegen, 115.
 Marnix, 232.

Marinella, 177.
 Marmontel, 212.
 Martinet, 169.
 Martelaarsboeken, 230.
 Marmet, 234.
 Matabruna, 47.
 Mati (koningrijk), 147.
 Mauritius (J.), 178.
 Meade, 234.
 Medicament-boeken, 185.
 Minnebrieven, 219.
 Meer (M. N. v.), 219.
 Mennede, 126.
 Messias (P.), 160.
 Moeder de Gans, 302.
 " " " (Nieuwe), 304.
 " " " (Groot-), 304.
 Momus (goocheltas v.), 70.
 Moulin, 236.
 Muiden, 164.
 Muller (J. F.), 215.

N.

Nibelungen-lied, 275.
 Nimrod, 69.
 Noort (O. van), 149.
 Nijenborgh (J. van), 161.

O.

Oberon (dwerg), 89.
 Oelen (A. J. van), 167.
 Ogier van Denemarken, 42.
 Opvoeding, 188.
 Overbeke, 167.
 Overzettingen, 163.

P.

Pagenstecher, 168.
 Palmerijn van Olijve, 11 vgg.
 Paradijsappel (legende v. d.), 317 (A.)
 Partinoples, 55 vgg.
 Pedro (Don), 3.
 Pekelharing, 122.
 Perceval, 43.
 Pero Perez, 2.
 Pierlepont, 122.
 Practijck der dieven, 218.
 Pire, 234.

Post-comptoir van Cupido, 220.
 Princes (slapende), 303.
 Pyll (E. van), 171.
 Pyramus en Thisbe, 121.

Q.

Queeckerije (geestelijke), 187.
 Quevedo, 200.

R.

Raadselboeken, 171, 172, 173, 315 (A.)
 Raadsels, 174, 175.
 Radcliffe, 213.
 Recepten-boeken, 184.
 Reizen, 143 vgg., 314 (A.)
 " (onderaardsche), 161.
 " door de lucht, 161.
 " " Luy-Lekkerland en 't land
 van Cocagne, 161.
 " van Democritus en Heraclitus, 161.
 " naar de verliefde eilanden, 161.
 " (sentimenteele), 161.
 " (nieuwe "), 161.
 " rondom mijn kamer, 161.
 " van Albert en heer Jan, 161.
 " " Euphuus, 161.
 " (Haagsche), 162.
 " door 't Sticht, 162.
 " " Holland, 162.
 " " de Meijerij, 162.
 Reizende Mercurius, 161.
 " Chinees, 161.
 " jongelingen, 162.
 " filosooph, 162.
 Religieuse, 115.
 Remedie-boeken, 185.
 Richardson, 213.
 Ridderromans, 1 vgg., 311 (A.)
 Ridders (dolende), 103.
 Ridderus (F.), 168.
 Robinson Crusoe, 159.
 " (bibliotheek van), 159.
 Roemer, 178.
 Roest (P. v. d.), 215.
 Romans, 1 vgg.
 " (Karel), 41.
 " (Arthur), 42.
 " (Mythol.), 59.

" (Alexander), 67.
 " (phantastische), 75.
 " van Limborch — Meliadus — Vir-
 gilius, 67, 75, 76, 80, 106.
 " (Spaansche), 199.
 " (verschillende), 206.
 " (Fransche en Italiaansche), 208.
 " (oorspronkelijke), 211.
 " (roover), 213.

Roncevaller slag, 42, 73.

Rozegaert, 183.

Rusticien, 3.

S.

Saartje Jans, 111.
 Sacramentsdag, 18.
 Sagen (le), 202, 264.
 " (stam-), 277.
 " van graven, 277.
 " " bisschoppen, 277.
 " " hertogen, 277.
 " " heiligen, 277.
 " " steden, 278.
 " " sloten, 278.
 " " F. van Leerdam, 279.
 " " kloosters, 281.
 " " kerken, 281.
 " " klokken, 282.
 " " wouden, 282.
 " " heiden, 283.
 " " boomen, 283.
 " " reuzen, 284.
 " " dwergen, 285.
 " " kabouters, 286.
 " " kobolts, 286.
 " " witte wijven, 286.
 " " luchtgeesten, 288.
 " " alven, 288.
 " " nachtgeesten, 288.
 " " nikkers, 289.
 " " duivel, 290.
 " " draken, 291.
 " " lintwormen, 291.
 " " basilicussen, 291.
 " " weerwolven, 292.
 " " katten, 295.
 " " muizen, 295.
 " " Karel de Groote, 17.

Sak der consten, 184.
 Salomon, 61.
 Salvus Brabon, 53.
 Sanderus (J.), 167.
 Sannazarius, 190.
 Sartorius, 168.
 Scarron, 202.
 Scabaellie, 236.
 Sceperus, 236.
 Scheltema, 169.
 Schepen (betoverde), 56.
 Schinderhannes, 215.
 Schitzel, 234.
 Schoockius, 198.
 Schouten (W.), 149.
 Schouburg (verliefde), 206.
 Schut, 170.
 Schreiberl, 234.
 Schuurman (A. M.), 177.
 Scuderi, 207, 212.
 Secreet-boeken, 184.
 Selkirk, 159.
 Sendtbrieven, 231.
 Serre (de la), 219.
 Sidney, 192.
 Sikkel (J.), 171.
 Sjaco, 215.
 Slapers, 269.
 Slenner-Hincken, 122.
 Smids, 168.
 Sotternien, 124.
 Sophonisba (Afrik.), 206.
 Sorgen (P. van), 171.
 Spaen (G. van), 166.
 Spaensche inquisitie, 229.
 Spelen (sondige), 188.
 Spiegel, 168.
 „ der quade vrouwen, 181.
 Spiers, 213.
 Spreekwoorden, 167.
 Sprookjes, 301, 319 (A.)
 Spooek-boeken,
 Sterne, 215.
 Steven van der Klok, 122.
 Suringar, 169.
 Swaef (J. de), 188.
 Swana, 53.
 Sweerts (P.), 171.

Swetnam, 180.
 Swift, 213.
 Sydrack, 274.
 Syrus (P.), 171.

T.

Tamboer (Jan), 181.
 Tasso, 3.
 Tegejus, 236.
 Thee-manie, 186,
 „ gezelschappen, 186.
 Thessalie (Z.-Holl.), 203,
 Titels van boeken, 149.
 „ „ liedeboeken, 189.
 Togt der Argonauten, 61.
 Tooverspreuken, 298.
 Tressan, 3.
 Treurlied, 121.
 Trouwen, 189.
 Trouwgevallen, 209.
 Turcken, 76.
 Turpin, 17.

U.

Upteughe, 121.
 Urbanus, 121.
 Urganda, 11.
 Utopia, 161.
 Uylenspiegel, 121.
 Uyt de 7 vroeden, 112.
 1) Diocletiaan wordt naar den kerker ge-
 voerd.
 2) Diocletiaan verantwoordt zich vóór zijn
 vader.

V.

Vaeckverdrijver, 167.
 Valentijn en Ourssen, 30 vgg.
 Vindilisora, 4.
 Vlaming,
 Venne (v. d.), 168, 319 (A.)
 Verdier (A. du), 166.
 Versteganus (R.), 202.
 Visscherus, 236.
 Viverius (J.), 166.

Vlietius, 168.
 Voetiaansche schriften, 235.
 Volbeyert, 18.
 Volksboeken (godsdienstige), 226.
 Voorbeeldsels der oude wijzen, 101.
 Vos (Reineke de), 135 vgg.
 Vos (Joh.), 223.
 Vossius (Cornelia), 178.
 Vries (S. de), 161, 166, 207.
 Vrouwen (vergramde), 182.
 " (quade), 182.
 " (geneeskunde der), 184.
 " (volksboeken voor), 176.
 " (deugden der), 187.
 " (huisselijkheid der), 187.
 " (vroed-), 183.
 " " boeken, 183.
 Vrouwen (beruchte), 183.

Vrijen, 189.
 Vulpes (Reinardus), 135.

W.

Wale, 4.
 Wandelende Jood, 264 vgg.
 Wassenburgh, 235.
 Webers (V.), 4.
 Weerknecker, 169.
 Westphaalsche speeltuin, 121.
 Willem van Oranje, 41.
 Wiselau, 42, 311 (A.)
 Wolf en Deken, 213.

Z.

Zanten (van), 167.
 Zwanenridder, 312 (A.)

Tevens zijn door ons uitgegeven:

Het Lied in de Middeleeuwen, door G. Kalff. Ongewijzigde herdr. v. d. uitg. 1883. In linnen band. 760 bladz. f.45.—

Middelnederlandsche Epische Fragmenten. Uitg. en m. aant. van G. Kalff. Herdruk van de uitg. 1886. In linnen band. 299 bladz. f.29.50

Middelnederlandsche Historieliederen, toegelicht en verklaard door C. C. v. d. Graft. Herdruk van de uitg. 1904. In linnen band. 252 bladz. f.23.50

Stiefkinderen van het Christendom, door J. Lindeboom. Herdr. van de uitg. 's-Grav. Nijhoff, 1929. In linnen band. XI,392 bladz. f.42.50

Veluwe Sagen, door Gust. v. d. Wall Perné. 2 dln. in 1 band. Linnen. 245 bladz. f.18.—

Ons Zeeuwsch verleden. Schetsen, legenden, folklore, historie, plaats- en persoonsbeschrijving, kerkhistorie door A. M. Wessels. Herdr. v. d. uitg. 1933. In linnen band. 352 bladz. Met 16 afb. f.39.50

Mensch en Land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der Nederzettingen in Oostelijk Nederland. 2 dln. In keurige linnen banden. 654 bladz. Met 7 kaarten en 36 bijlagen f.65.—

Ook verkrijgbaar bij de boekhandel

200837_042

scho046vade01

Vaderlandsche volksboeken en volksprookjes: van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw